KÂŞGARLI MAHMUD ANISINA
TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-VII

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

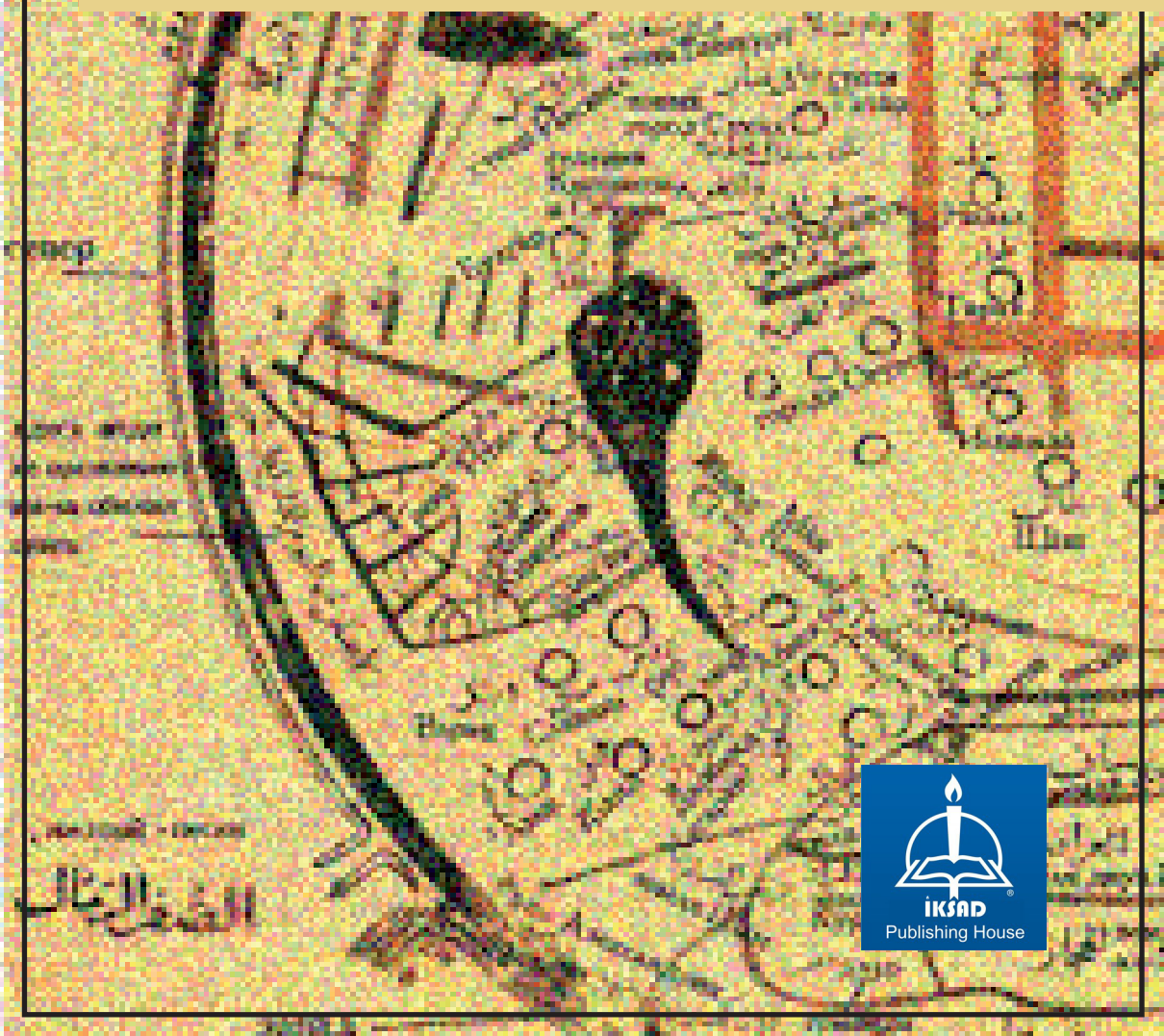

İKSAD
Publishing House

KÂŞGARLI MAHMUD ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-VII

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Ankara

2020

İKSAD Publishing House

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7687-37-9
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

KÂŞGARLI MAHMUD ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-VII

EDİTÖR

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

TAKDİM

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

YAZARLAR

Bölüm 1: Dr. Həsən BAYRAMOV

Bölüm 2: Guldariga MAMUTOVA

Bölüm 3: Doç. Dr.Yunus Emre TANSÜ & Semra ÇERKEZOĞLU

Bölüm 4: Prof. Dr. Amanjol ALTAY & Prof. Dr. Sauleş AYTUGANOVA

Bölüm 5: Prof. Dr. Serik NEGİMOV

Bölüm 6: Prof.Dr Kalbike Ö. ESENOVA

Bölüm 7: Gulnara TALGATKYZY

Bölüm 8: Dr. Öğr. Ü. Ülkü POLAT

Bölüm 9: Dr. Öğr. Ü. Lazzat URAKOVA YANÇ

Bölüm 10: Prof. Dr. Mehmet EROL

Bölüm11: Dr. Öğr. Ü. Ahmet ÖZPAY

Bölüm 12: Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL

Bölüm 13: Prof.Dr. Muzaffer DEMİR

Bölüm 14: Dr. Erol KELEŞ

Bölüm 15: Hüseyin ALPASLAN

Bölüm 16: Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY & Samet TAŞDEMİR

Bölüm 17: Doç Dr. Yunus Emre TANSÜ & Nuri ÖZTÜRK

Bölüm 18: Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ

Bölüm 19: Prof. Dr. Himmet KONUR

Bölüm 20: Dr. Öğr. Ü. Özlem TOPCAN

Bölüm 21: Dr.Öğr.Ü. H.Kamil BİÇİCİ

Bölüm 22: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT
Bölüm 23: Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALACA
Bölüm 24: Gülcan ASLAN
Bölüm 25: Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK
Bölüm 26: Dr. Öğr. Ü. Hakan TÜRKKAN
Bölüm 27: Dr. Öğr. Ü. Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU & Abdulvahap SAĞIR
Bölüm 28: Mehmet EVRAN
Bölüm 29: Prof.Dr.Füsun KARA & Doç. Dr. Taner YILDIRIM
Bölüm 30: Dr. Öğr. Ü. Aysel ERDOĞAN
Bölüm 31: Dr. Öğr. Ü. Gökhan KALMIŞ & Dr. Öğr. Ü. Ayşe Nur MORKOÇ
Bölüm 32: Dr. Öğr. Gör. Özkan DEMİR
Bölüm 33: Aynur SEFERLİ
Bölüm 34: Aynur SEFERLİ
Bölüm 35: Aynur SEFERLİ
Bölüm 36: Metehan KAYGI
Bölüm 37: Doç. Dr. Fikret ALINCAK& Serhat YANIT
Bölüm 38: Doç. Dr. Uğur ABAKAY& Abdüsselam YELTEKİN

Bu eseri, Sevgili ağabeyim Merhum Doç. Dr. Abdurrahman Daş'ın Aziz hatırasına ithaf ediyorum.

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

TAKDİM

Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yaşamış, ilk Türk dil bilimcisi ve folklor derleyicisidir. Kâşgarlı Mahmud'u ilim dünyasına tanıtan ve ölümsüz kılan *Divanu Lûgati't-Türk* adlı eseridir. Biyografisi hakkında, bu eserinde yer alan bazı bilgiler doğrultusunda sınırlı bir bilgiye sahibiz. Bu eserden edindiğimiz bilgiye göre XI. yüzyıl Orta Asya'sının önemli bir kültür merkezi olan Kâşgar ilinde doğmuştur. Mâverâünnehir'de siyasi alanda etkin, soylu bir aileye mensuptur. Ataları, "Emirler" diye bilinen Karahanlı beylerindendir.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgati't-Türk* eserini 1072 yılında kaleme almış ve 1074 yılında tamamlamıştır. Bu eser Türk dili üzerinde yapılmış ilk ciddi araştırmadır. Eseri kaleme almadan önce farklı Türk boylarını yakından tanımak için seyahatler düzenlemiş, Türk boylarının dil ve kültürleri hakkında notlar tutmuştur. Bu eser Türk dilinin modern ve ansiklopedik ilk sözlüğüdür. Bunun yanında eserde bir sözlükten daha fazlası mevcuttur. Türk tarihi, coğrafyası, etnografyası, halk edebiyatına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Eser Türk dilinin, tarihinin, edebiyatının, folklorunun, kısaca Türk kültür ve medeniyetinin en büyük hazinelerinden biridir.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgati't-Türk* eserini yazarken Türklerin coğrafyasını ve kültür dünyasını çizer. Bu bilgiler yanında bu konuya verdiği önemi belirtmek üzere birde harita ekler. Böylece Türklerin İslam dünyasındaki siyasî, iktisadî, özellikle de kültürel liderliklerini ön plana çıkarmaya çalışır. Eser, İslam âleminde lider duruma gelen Türklerin politik güçlerine İslamî bir temel oluşturmayı amaçlar. "Türk" isminin onlara Allah tarafından verildiğini söylerek işe başlar. Aslında bu anlayış Türk düşüncesinde çok daha eskilere dayanır. Orhun Kitabeleri'nde "Tanrı gibi gökte doğmuş" olmak kağanın en önemli vasfıdır.

*Divanu Lûgati't-Türk'*te; Türklerin uzun süreli egemenlikleri olacağını, onların dilini öğrenmenin gerekli olduğuna dair bir hadis zikreder. Bu hadisi de Buharalı ve Nişapurlu iki din bilgininden duyduğunu söyler. Böylece Türkçenin öğrenilmesi gerekliliğini İslam'ın emri haline dönüştürür. Peygamberin; "Yüce Tanrı, benim bir ordum vardır, onları doğuda yerleştirdim, hangi millete kızarsam, onların üzerine salarım." şeklinde bir sözü olduğunu söyleyerek ve bu

söze peygamberi şahit göstererek, Türklerin Allah tarafından övüldüğünü hatırlatır.

Kâşgarlı Mahmud'un yabancılara Türkçe öğretmek için seçtiği yöntem, dil öğretiminde kullandığı metotlar, folklorik malzeme derlemesi yaparken uyguladığı yöntemler belli bir bilinçle hareket ettiğini göstermektedir. Çağının çok ilerisinde düşünmesi, ileri düzeyde bir bilgi birikimine sahip olması ve bunları yerli yerinde kullanması O'nun ne kadar idealist ve bilinçli olduğunun en büyük göstergesidir.

Kültür ve dil bir bütün gibidir, biri diğerinden ayrı düşünülemez. Bir toplumda görülen tüm yansımalar o toplumun dili, kültürü ve eğitimi hakkında bir fikir verir. Bir milletin dilini, tarihini, sanatını, inanç yapısını ve eğilimlerini, yaşayış biçimini, olaylara karşı tavrını, tutumlarını ve tepkilerini anlama faaliyetini tayin eden unsur, üstün sistem algısına göre değişmektedir. 1990 sonrası dünyanın ufkunu esas alırsak bir milletin kültürünün somut biçimi olan sanata ve özellikle Türk milletinin manevi boyutunu inşa eden İslâm'a bu çerçevede yer verilmesi önem arz etmektedir.

Dil, toplumların varlık mücadelesinde vazgeçilmez unsurların başında gelir. Bir toplum dil sayesinde birbirine bağlanır, güçlenir ve bir millet oluşur. Milletler diline sahip çıktıkça siyasi alanda güç ve iktidar sahibi olur. Ancak diline sahip çıkan milletler zengin bir kültür birikimine sahip olabilir. Eğer Türkoloji'nin alanı sınırlı tutulursa, değişen dünya sisteminin inşa etmek istediği insan tipini ve toplumsal düzeni anlamakta ve buna göre tutum belirlemede geç kalabiliriz. Kendi pınarından beslenmeyen, başka kültürlerden beslenen bir gençlik ülkesine faydalı olamaz. Türkoloji'nin ve Türkiye'nin geleceği, Türk kültürünü oluşturan tüm unsurlarla tarihi ufkun buluşmasını sağlayan düşünce yapısına ve bu düşünce yapısının uygulanmasına bağlıdır.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgati't-Türk* adlı eseri ile Türk dil ve kültür tarihine adını altın harflerle kazımıştır. Milli kültür mirasımız bugün de ibret olabilecek nasihatlerle dolu bir hazinedir. Bize düşen görev atalarımızın mirasına sahip çıkıp, milli kültür hazinemizi zenginleştirmek, kültür hazinemizden bugün için yeni dersler çıkarabilmektir.

"*Kâşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII"* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer akademisyenlerimizi, değerli öğrencilerimizi, bu çalışmanın editörlüğünü üstlenen sayın Doç. Dr. Yunus Emre Tansü'yü tebrik ederim.

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖRDEN

Türkler, IX. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının bir parçası olmuş, zamanla İslam dünyasının siyasi sorumluluğunu da üstlenmiştir. İslamiyet'in kabulu siyasi hayatın yanında kültürel hayatı da etkilemiş, sosyo-kültürel hayat yeni bir renge bürünmüştür. Türkler, hakimiyet kurdukları bölgelerde ilim ve bilimin yayılması için eğitim-öğretim kurumları açmış, ilim adamlarının korunmasına ve yetiştirilmesine özen göstermiş, ilim ve bilimin yükselmesi için sayısız hizmetlerde bulunmuştur.

Türk ve İslam kültürü sentezinden etkilenen ilk alanlardan biri dil ve edebiyat olmuştur. Özellikle Karahanlı Devleti'nin hakim olduğu bölge gelişmiş bir kültür merkezi olup, bu dönemde ilim ve kültür faaliyetleri hız kazanmıştır. Buhara, Semerkant medreselerinde, Kaşgar ve Balasagun'da ilim ve din alanında pek çok ilim adamı yetişmiş, Karahanlı hükümdarları ilim adamlarını koruma altına almıştır. Hakaniye Türkçesi ile eserler yazılmış, bunun yanında Arap alfabeside dil ve edebiyatta yerini almıştır.

Türkler, İslamiyet'ten önce de kendilerine ait bir alfabe ve üst düzey bir milli edebiyat diline sahiptir. Bunun en güzel örneğini "Orhun Yazıtları" ile görmek mümkündür. Bu yazıtlar Türk töresini, Türk devlet ve milletinin karşılıklı vazifelerini ortaya koyan ilk yazılı vesikalardır. Türk-İslam edebiyatının bilinen ilk eseri Yusuf Has Hacib'in Karahanlı Türkçesi ile kaleme aldığı "Kutadgu Bilig"dir. Eser, 1070 yılında Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur. Kutadgu Bilig, Türk devlet geleneğinin ana hatlarını içerir ve siyasetnâme özelliği taşır. Yusuf Has Hacib bu eserinde bilgi ile ahlâkı bir bütünlük içerisinde ele almış, insanı akıl, bilgi ve ahlâk bağlamında değerlendirmiştir.

Yine Türk- İslam edebiyatının bilinen en eski eserlerinden biri Yüknekli Edip Ahmed tarafından Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan "Atabetü'l-Hakaik" (Hakikatlerin Eşiği) başlıklı kitaptır. Nasihatname özelliği taşıyan eserin yazıldığı yer ve tarih net olarak bilinmemektedir. Bu eserde ayet ve hadislere yer verilerek, insanların güzel ahlakla eğitilmesi konularına yer verilmiştir.

XI. yüzyıl Türk kültür tarihine ışık tutan diğer bir eser Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı "Dîvânu Lügati't-Türk" başlıklı kitaptır.

Eser ilk Türk sözlüğü ve dilbilgisi çalışması özelliğine sahiptir. Kâşgarlı Mahmud 1072 yılında kaleme aldığı çalışmasını 1074 yılında tamamlamış, Abbasi halifesine sunmuştur. Eserde, Türk toplum hayatının hemen hemen her alanına yönelik bilgiler mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud, bu eserinde farklı Türk boylarının dil yapı ve özellikleri hakkında bilgiler vermiş, Arapça ve Farsça ile karşılaştırmalı örnekler vererek, Türk dilinin zenginliğini gözler önüne sermiştir. Eserde Türk ilinin coğrafyası, tarihi, kültürü, atasözleri, şiirleri, iktisadî ve sosyal hayatına dair değerli bilgiler mevcuttur.

İlk Türk-İslam edebiyatında halkın anlayacağı bir dil ile ilmi, dini ve tasavvufi konular kaleme alınmıştır. İlim, doğruluk, adalet, güzel ahlak konuları ağırlıkta olmuştur. Türk-İslam tarihinden oluşan kültürel birikim, bizim için bir zenginlik kaynağıdır. İlim ve irfana dayanan değerlerimiz tarih boyunca adaleti, hoşgörüyü, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur. Bu değerler milli birlik ve beraberlik ruhu içinde iyilik, doğruluk, adalet, erdem, bilgelik gibi evrensel değerler doğrultusunda günümüzde de birçok soruna ışık tutacak niteliklere sahiptir.

"*Kâşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII"* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Fikret Türkmen'e, saygıdeğer akademisyenlerimize, değerli öğrencilerimize, doktora öğrencim Semra Çerkezoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek'e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başdanışmanı Sayın Sefa Salih Bildirici ve Sayın İbrahim Kaya'ya teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

"Gördüm ki Allah devlet güneşini Türk burçlarına doğduruyor, bütün felekleri onların hükümranlığına döndürüyor. Onlara Türk adın verip hükümran kılmış ve onları insanların başına getirip hak yolda desteklemiş, onları dönemin egemen gücü kılmış, dönem insanın idaresini onların eline vermiş, ... "

Kâşgarlı Mahmud

İÇİNDEKİLER

Editörün Notu ii

TAKDİM iii

EDİTÖRDEN vii

İÇİNDEKİLER xi

BÖLÜM 1 17

“DIVANI-LÜĞƏT-IT TÜRK” ƏSƏRINDƏ EYITIM-TƏRBIYE HAQQINDA 17

Dr. Həsən BAYRAMOV* 17

BÖLÜM 2 29

М.ҚАШҚАРИ ЕҢБЕГІНДЕГІ ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ МЕН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАҒА БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ 29

(M. KAŞGARLI’NIN ESERİNDEKİ ŞAHSİYET MESELESİ İLE YENİLENEN BİLİM İÇERİĞİ PROGRAMINDAKİ ŞAHSİYETE PROGRAMLANAN YÖNTEM ARASINDAKİ İLİŞKİ) 29

Guldariga MAMUTOVA* 29

BÖLÜM 3 43

KÂŞGARLI MAHMUD ve ÇAĞ ÖTESİ BİR ESER 43

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ* 43

Semra ÇERKEZOĞLU** 43

BÖLÜM 4 73

М.ҚАШҚАРИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫ ... 73

(KAŞGARLI MAHMUD’UN MİRASI VE ÇOCUK ŞİİRİ) 73

Prof. Dr. Amanjol ALTAY* 73

Prof. Dr. Sauleş AYTUGANOVA** 73

BÖLÜM 5 85
МӘҢГІЛІК ЕЛ: ТІЛ. ҰЛТТЫҚ САНА. ДҮНИЕТАНЫМ 85
(EBEDİ ÜLKE: DİL. MİLLÎ ŞUUR. DÜNYA GÖRÜŞÜ) 85
Prof. Dr. Serik NEGİMOV* 85
BÖLÜM 6 109
DİLBİLİMCİ RABİGA SIZDIK'IN EDEBÎ KİŞİLİĞİ 109
Prof.Dr. Kalbike Ö. ESENOVA* 109
BÖLÜM 7 123
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСУ ӘЛЕУЕТІ 123
(KAZAK DİLİNDEKİ KELİMELERİN BİRLEŞME POTANSİYELİ) 123
Gulnara TALGATKYZY* 123
BÖLÜM 8 131
ESKİ TÜRKÇE *IRGA*- FİİLİ ÜZERİNE 131
Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT* 131
BÖLÜM 9 151
KADIR MIRZA ALİ VE ŞİİRLERİ 151
Dr. Öğr. Üyesi Lazzat URAKOVA YANÇ* 151
BÖLÜM 10 167
HALEP TÜRKMENLERİ ARASINDA BİR MUTASAVVIF ŞAİR: KÜÇÜK MOLLA VE ŞİİRLERİ* 167
Prof. Dr. Mehmet EROL** 167
BÖLÜM 11 187
BİR EDEBÎ ŞAHSİYET: KEMAL BİLBAŞAR 187
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZPAY* 187
BÖLÜM 12 223
SURİYE TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OLUMSUZ ZARF-FİİL EKLERİ 223
Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL* 223

BÖLÜM 13 241

İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER: COĞRAFİ YORUM 241

Prof.Dr. Muzaffer DEMİR* 241

BÖLÜM 14 285

SEYYAHLARIN NOTLARINDA XV. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'NUN ETNİK VE KÜLTÜREL DOKUSUNA DAİR TESPİTLER 285

Dr. Erol KELEŞ* 285

BÖLÜM 15 311

TÜRKLERİN ANA YURDU VE ALTIN ORDA HANLIĞI'NA KADAR KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ TÜRK KAVİMLERİ 311

Hüseyin ALPASLAN* 311

BÖLÜM 16 341

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDAKİ TÜRK VARLIĞININ BİR BAŞKA YÜZÜ OLAN TÜRK ASILLI KOMUTANLAR . 341

Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY* 341

Samet TAŞDEMİR** 341

BÖLÜM 17 391

TÜRKLER VE TÜRK DESTANLARININ YAŞAM TARZINA ETKİLERİ 391

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ* 391

Nuri ÖZTÜRK** 391

BÖLÜM 18 419

HAKİKATE GİDEN YOLDA BİLGİ VE KESİNLİK 419

Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ* 419

BÖLÜM 19 449

TARİHTE İLK TOPLU SÛFÎ TASFİYESİ GİRİŞİMİ: GULÂMU HALÎL OLAYI 449

Prof. Dr. Himmet KONUR* 449

BÖLÜM 20 477

MISIR'DA KIPTİ HIRİSTİYANLAR, ARAP BAHARINDAKİ ROLLERİ VE MEVCUT SÜREÇTE GENEL DURUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ 477

Dr. Öğr. Üyesi Özlem TOPCAN 477

BÖLÜM 21 489

YOZGAT'TA BULUNAN AHŞAP KASALI OSMANLI DÖNEMİ SAATLERDEN BAZILARININ SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 489

Dr.Öğr.Üyesi H.Kamil BİÇİCİ* 489

BÖLÜM 22 527

SİVEREK SANCAĞI YER ADLARI (XVI. YÜZYIL) 527

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT 527

BÖLÜM 23 571

XVI. YÜZYIL PRİZREN SANCAĞI DİRLİKLERİ 571

Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALACA* 571

BÖLÜM 24 601

VİLÂYET SALNAMELERİNE GÖRE BESNİ (1869-1907) 601

Gülcan ASLAN* 601

BÖLÜM 25 649

İSTANBUL BOĞAZI'NIN SAVUNMA ÖNLEMLERİ KAPSAMINDA BOĞAZ KALELERİNİN TAHKİMİ FAALİYETLERİ (1793-1796) 649

Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK* 649

BÖLÜM 26 723

OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİDARIN SINIRLANDIRILMASI MESELESİ 723

Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN* 723

BÖLÜM 27 757

OSMANLI DEVLETİ'NİN XIX - XX. YÜZYILDA RUMKALE (HALFETİ) KAZASINDA UYGULADIĞI İSKÂN POLİTİKASI: SÜRGÜN 757

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU* 757

Abdulvahap SAĞIR** 757

BÖLÜM 28 787

OSMANLI SEFER LOJİSTİK FAALİYETLERİNDE MENZİLLER 787

Mehmet EVRAN* 787

BÖLÜM 29 821

ALAŞTAN JELTOKSANA KAZAKİSTANDA MİLLÎ DİRENİŞ 821

KAZAKHSTAN İN NATİONAL RESİSTANCE FROM ALAŞ TO JELTOQSAN 821

*Prof.Dr.Füsun KARA 821

**Doç.Dr. Taner YILDIRIM 821

BÖLÜM 30 861

1892 TAŞKENT KOLERA SALGINI: ÇARLIK RUSYA'NIN SALGIN POLİTİKASINA YÖNELİK TAŞKENT'TE GERÇEKLEŞEN KOLERA AYAKLANMALARI 861

Dr. Öğrt. Üyesi Aysel ERDOĞAN 861

BÖLÜM 31 901

KUZEYDOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA TESPİT EDİLEN KIZ/KIZLAR KALELERİ 901

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ 901

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur MORKOÇ 901

BÖLÜM 32 933

İNKILÂP GAZETESİ'NİN BAKIŞ AÇISIYLA DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ 933

Dr. Öğr. Gör. Özkan DEMİR* 933

BÖLÜM 33 967

TÜRK DÜNYASININ ATASI MUSTAFA KEMAL ATATÜRK .. 967

Aynur SEFERLI* 967

BÖLÜM 34 985

TÜRK'ÜN TEMEL VARLIĞININ KURTARICISI SULTAN II.ABDÜLHAMID HANIN HAYATI, ÇALIŞMALARI VE PADIŞAHLIK DÖNEMI SERVET-I FÜNUN EDEBIYYATI.. 985

Aynur SEFERLI* 985

BÖLÜM 35 1001

TÜRK MƏDƏNIYYƏTI ANLAYIŞI VƏ NOVRUZ BAYRAMI TÜRK XALQLARININ MƏDƏNIYYƏTLƏRI FONUNDA . 1001

Aynur SEFERLI* 1001

BÖLÜM 36 1025

TÜRK DÜNYASI'NDA ÇOCUKLARIN SAĞLIK SORUNLARINA BELLİ PARAMETRELER ÜZERİNDEN BAKIŞ 1025

Metehan KAYGI * 1025

BÖLÜM 37 1045

BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR ÖĞRETMENLERİNİN MESLEKİ MEMNUNİYET VE ÖĞRETME MOTİVASYONLARININ BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ..... 1045

Serhat YANIT ** 1045

Doç. Dr. Fikret ALINCAK*** 1045

BÖLÜM 38 1083

SPOR MÜSABAKALARINDA GÖREV ALAN ÇEVİK KUVVET PERSONELİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNİN İNCELENMESİ 1083

Abdüsselam YELTEKİN* 1083

Doç. Dr. Uğur ABAKAY* 1083

BÖLÜM 1

“DIVANI-LÜĞƏT-IT TÜRK” ƏSƏRINDƏ EYITIM-TƏRBIYE HAQQINDA

Dr. Həsən BAYRAMOV*

*Bakı Dövlət Universitetinin Professoru Pedaqoji Elmlər Doktoru
bayramov.hasan@mail.ru

“Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” Həzrəti Məhəmməd (ə.s).

Orta əsr türk, o cümlədən də Azərbaycanın eyitim tarixi islam intibahına əsaslanaraq inkişaf etmişdir. Ona görə də orta əsr ümumtürk mədəniyyətini islam mədəniyyətindən ayrı öyrənmək mümkün deyil, çünki bu dinin təsiri ilə türk xalqları türk-islam mədəniyyətinə zenginlik katmış, “Kurani-Kərimin” təsiri ilə türk gələnəkləri yenidən naxışlanmış, ailə-məişət və mənəvi- sosial həyatında, nəhayət, təhsildə yeni renessansa böyük töhfələr vermişdi.

Qaraxanlı türklərinin də islamı qəbul etməsi ilə onların həyat tərzində, dünyaya baxışında, kültürəl həyatlarında əsaslı dönüş yarandı. Müsəlman-türk renessansının bitkinləşməsində bu dövr müsəlman-türk abidələrinin əxlaqi-eyitim həyatını da özündə əks etdirən “Altun kitab”, “Günəş kitab”, “Satun Buğraxan” dastanları, eləcə də “Kutadqu-bilik”, “Divani-lüğət-it türk”,“Ədabətül- həqayik”, “Divani-hikmət”, “Kitabi-Dede Korkut” kimi fundamental ensiklopedik kitablar həm də mükəmməl pedaqoji abidələr olaraq da qiymətlidir.{14, 191}.

“Divani-lüğət-it- türk” orta çağ türk fəlsəfi-pedaqoji eyitim tarixnin altun fonduna daxildir. Onun müəllifi Türküstan asılzadələr nəslindən olan Mahmud Kaskarlı öz dövrünün ən ünlü eyitim məskəni olan Bağdadın məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində ərəb dilində oxumuş amma türk dillərində də ünlü əsərləri yaratmışdır ki, onlardan biri də bəhs etdiyimiz əsəridir. Azərbaycanın görkəmli təhsil tarixçisi, akademisyeni prof. dr. Hüseyn Əhmədov “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” adlı dərsliyində yazır: “Hicri 457-ci (1065-1066)

ildə Bağdad şəhərində təsis edilmiş "Nizamiyyə" mədrəsəsi XI əsrin ən məşhur müsəlman ali təhsil məktəbi olmuşdur. XII əsrdə Dəməşqdə 20, Bağdadda isə 30 mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bu mədrəsələrdə Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrinin tələbələri təhsil almışlar. Nizamiyyə mədrəsəsinin fəaliyyətində Azərbaycan ziyalıları bilavsitə iştirak etmişlər. Nizamiyyə mədrəsəsinin elmi kitabxanası təşkil edən filoloq Xətib Təbrizi (1030-1109) mədrəsənin görkəmli azərbaycanlı müdrrislərindən biri idi. Həmin dövrdə fars dilini öyrənənlər üçün Qətran Təbrizi (1012-1088) tərəfindən ilk dəfə fars dili lüğəti tərtib edilmişdir. Xətib Təbrizinin bədii əsərləri müdrrislər tərəfindən uzun müddət tədris edilmişdir." {7, 23}.

Bu əsər haqqında dünyanın görkəmli alimləri, ən iri nəşrləri xüsusi fəallıq göstərmiş, əsərin bəşəri əhəmiyyətinə toxunmuşlar. Hələ Sovetlər dönəmində də nəşr edilmiş bir çox araşdırmalarda bu əsərə, onun tarixi əhəmiyyətinə toxunulmuşdur. "Sovet xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixi antologiyası" adlı əsərin X cildində bu əsər haqqında deyilirdi: "...Интересен в педагогическом плане и другой памятник древнетюркской письменности - <<Диван лугат ат тюрк >> (<<Словарь для тюрков >>), созданный Махмудов Кашгарским. В фольклорных материалах словаря (в пословицах, поговорках, легендах, преданиях и др.) немало ценных идей этико-педагогических и морально-психологических идей". {19, 418}.

Məşhur türk eyitim tarixçisi Xəlil Fikrət Kanad 1948-ci ildə İstanbulda basılmış "Pedaqoji tarixi" əsərinin 1 cildində əsər haqqında, orada

ifadə edilmiş pedaqoji baxışlarla bağlı geniş məlumat vermişdir. Məsələn, o, qeyd olunan əsərində yazırdı: “Eski Türklerde kadın və çocuk, gençler ve yetişkinler kadar binicidirler. Kaşğarlı Mahmut, bize şöyle bir ata sözü bildiriyor: “Türkün atı kanadıdır” {17, 190}. Eski Türklerde təhsil, xüsusilə ailə, adet və geleneklerle bağlı fikirlərə xüsusi önəm verən ünlü təhsil tarixçisi yazırdı: “Eğitim bilhassa aileye, sosyal çevreye ve yerleşmiş adetlere ve geleneklere dayanırdı. Devletin kanunları ve yasaları ayrıca önleyici birer eğitim vasıtasıydı. Türklerin kolay öğrenilir bir yazısı vardı. Orhon yazıtları, Türklerin yazıda hayli ilerlemiş bulunduklarını gösterir”. {17, 192}. Xüsusilə gənclərin tərbiyəsində ata və ananın birgə iştiraklarına önəm verilməsindən bəhs edərək göstərirdi ki, “aile içinde de velilik hakkı yalnız babaya değil, her ikisine aitti. Mesela baba, ananın rızasını almadan kızını evlendiremezdi”. {17, 193}. Türklərdə cocuklara ad qoyma mərasimində çox həssas yanaşıldığını göstərərək yazırdı ki, “Türk aileleri çocuklarına ad koymazlardı. Çocuk 15-20 yaşına kadar adsız kalırdı. Milli bir ad alabilmek için gencin mutlaka bir yararlık, bir kahramanlık göstermesi, düşmanla çarpışarak gözü çarpacak bir başarı göstermesi gerekirdi. {17, 196}.

Öncə onu qeyd edək ki, ən qədim dövr Türk milli kimliyi Orxan Yenisey abidələri ilə müəyyən edilirdisə orta çağ türk milli dirçəlişi dörd möhtəşəm sənət əsərləri ilə ayaq üstə dayanmışdır. Bunlardan üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn “Dədə Qorqud kitabı” oğuz, “Manac” qıpçaq, “Qutadğu bilik” karluk qruplarına aiddirsə, Böyük düha Mahmud Kaşğarlının qələmə aldığı “Divani-lüğət-it-türk” əsəri universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fovqündə

dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir. {11, 8}. Ona görə də bu əsəri haqlı olaraq üçüncü türk milli kimliyinin pasaportu-türk ensiklopediyası adlandırırlar. Bu əsərə Azərbaycanda da həmişə böyük ilgi göstərilmiş, çoxsaylı məqalələr həsr edilmiş, türkologiyanın bütün sahələrinə həsr edilmiş irli-xırdalı bütün dərslik və monoqrafik tədqiqatlarda ona istinad edilmişdir. Akademik Ə.Dəmirçizadə Dədə Qorqud dastanlarının dilinin bu əsərlə müqayisəli tədqiq etmiş, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov, N.Xudiyev, T.Hacıyevin, K.Vəliyevin ədəbi dil tariximizlə bağlı araşdırmalarında bu əsərə xüsusi diqqət yetirilmişlər. Nəhayət, türk sevdalısı dos.doktor Ramiz Əsgərin tərcüməsində 9.300 sözü əhatə edən bu əsər 4 cilddə Bakıda 2006-cı ildə nəşr edilmişdir. Təxminən 86c/v həcmində nəşr edilən bu əsərin 1 cildi 512, II cildi 400, III cildi 400, IV cildi 712 səhifə olmaqla cəmi 2064 səhifə təşkil edir. Biz də Ramiz Əsgərin tərcüməsinə istinad edərək lüğətdəki sözlərin açmalarına istinadən Böyük düha Mahmud Kaşkarlının pedaqoji eyitimçi fikirlərinə qısa da olsa diqqət yetirərək ona olan sayqımızı ifadə etdik.

Mahmud Kaskarlı “Divani-lüğət-it-türk” əsərini təxminən 1073-1075-ci illərdə yazdığı söylənilir. O, türk dilinin izahlı lüğətini yazmaq üçün türkdilli qovmlərin yaşadıqları yerləri görməli olmuşdur. Özü bu barədə belə yazır “Mən türklərin bütün şəhərlərini, obalarını, çöllərini başdan-başa dolaşdım. Bütün türk boylarının dillərini, danışıqlarını, qafiyələrini, öyrəndim və faydalandım. Hər boyun dilini ən yaxşı şəkildə və yerində işlətdim”.

Elə bu səbəbdəndir ki, o, türk dünyasının ilk mükəmməl ensiklopedik lüğətini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Türk dillərində ahəng qanunu, fonetik qanunları, morfoloji xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə izah edən bu lüğət dəyərli mənəviyyat xəzinəsi, qiymətli pedaqoji abidədir. Burada türk xalqlarının dil xüsusiyyətləri ilə bərabər, onların mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, adət və ənənələri əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsər türk xalqlarının etik-pedaqoji, mənəvii-psixoloji ideyaları ilə zəngindir.

M.Kaşqarlı yazır ki, ulu Tanrı türklərə ilahi gözəllik, ədəb, əxlaq, mərdlik, igidlik, sadəlik, böyüklərə hörmət, sözünün ağası olmaq kimi yüksək insani keyfiyyətlər və yaxşılıqlar vermişdir.

O, əsərdə həmin mənəvi dəyərlərin mahiyyətini açmaqla yanaşı, türk xalqlarının bu yüksək əxlaqi sifətlərini gənc nəslə aşılamağı vacib hesab edirdi. Ilk növbədə, onların bilik qazanmasını məsləhət görürdü. O, nəsihətlərində elmə və biliyə yüksək qiymət verir, onun həyati əhəmiyyətini şərh edirdi: *"Ey oğul, oxu ki, özündə olan səfaləti yox edəsən... Sənə fəzilət və ədəb arzulayıram. Ağıllı, elmli adamlarla rastlaşdıqda ona yaxınlaş və ondan faydalan... Öyrənərkən qurdalanma, bilgisiz kimsə öyünsə imtahan zamanı çaşar".* Bu səbəbdən də məsləhət bilirdi ki, bilgi və hikmət üçün çalış, öyrənməkdən çəkinmə, lovğalanma.

M.Kaşqarlı bilik adamının mal-mülklə işi olmadığını, elm adamına mal-mülkün düşmən olduğunu söyləyir: *"İnsan oğlunun malı düşməndir, bilik adamı nə üçün düşmənini sevər?".* "Və bunun üçün əzimli olmağı tövsiyə edər, böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq

qalmaz deyirdi" O, ədəbli olmağı tərbiyəliliyin mühüm şərti hesab edir, ədəbin əsasını sözlə, xeyirxah danışıqla bağlayırdı: *"Ədəbin əsası sözdür. Gözəl söz söyləməsini bilən şərəfə çatar".* O, gülərüzlü olmağı, mənalı danışmağı, dilinə nəzarət etməyi tövsiyə edir, insanlara hörmət, qayğı, qonaqpərvərlik və nəvaziş göstərməyi, onlara qarşı diqqətli olmağı təqdir edirdi: *"Yaxşı paltarı özün gey, dadlı yeməyi başqasına ver. Qonağı ağırla ki, ününü hər yana yaysın".*

"Divani-lüğət-it-türk"də vətənpərvərlik, yurdsevərlik, əməksevərlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir. Zəhmət çəkməyən insan haqqında belə deyilir: *"İnsanın zəhmətsiz olaraq qalması düşünülməzdir, o, xeyir görmədən ömrü keçər və ölüm gələr".* "Vətənsevərliklə bağlı isə deyirdi- "El qalar, törə qalmaz" Adam əbədi diri qalmaz, qəbrə girən geri dönməz."

Kaşqarlı ibrətamiz misallarla gəncləri mübariz olmağa, düşmən hiyləsinə uymamağa və onu zəif sanmamağa çağırır: *"Düşməni mübariz bilib rişxənd, həqarət etmə, ehtiyatsızlıq edib onu buraxsan, o, vilayəti çalar".*

Kaşqarlı elmli, bilikli adamlarla oturub-durmağı, onlarla yaxınlaşmağı, onlardan öyrənməyi, xalq adamı olmağı lazım bilir, özü oxuyub başqalarına heç nə verməyənləri, qardaşını tanımayan, insanlıq ləyaqətini gözləməyən, var-dövlətə susayan adamları *sümüyü başqalarından qoruyan itə* bənzədirdi.

Əsərdə ifadə edilmiş hikmətli sözlər bu gün də aktualdır. *"Qaz getsə, ördək gölə sahib çıxar". "İlan öz əyriliyni bilməz, dəvənin boynu əyridir,-deyər", "Gümüş pul günəşə qoyulsa, qızıl ora yüyürərək*

gələr". "Quru ağac əyilməz, gərilmiş kiriş (yay) düyülməz". "Özünü yersiz öyən tumanını batırar". "Bıçaq nə qədər iti olsa da, öz sapını yonmaz". "Hər adam özün kimi, yad adam qohum kimi olmaz". "Dillə düyülən dişlə açılmaz" və s.

Prof.dr. Fərrux Rüstəmovun "Pedaqoji tarixi" əsərində bu hakda belə yazır: Kaşqarlı insan mənəviyyatını alçaldan lovğalıq, özünü öymək, təkəbbür, həddini aşmaq kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətləri tənqid edir, sözübütöv, əhdə vəfalı olmağı, harama əl vurmamağı, doğrucul, səliqəli və şər işlərdən uzaq olmağı tövsiyə edirdi: *"Zülm qapıdan girərsə, mərhəmət bacadan çıxar. Buzdan su damar, sənə pislik edən adama sən yaxşılıq et, çünki sənin yaxşılığın onu qul edər, baharın gözəlliyinə inanma, suda dayanma, şər işlərdən uzaq qaç, dilindən yaxşı sözlər çıxart, gizli sevgi ayrılıq çağında bilinər, kiçik igid olsa da, ağsaqqalla gücü çatmaz, əməlsiz danışan əsir olar... Söyüdə quş gələr, adama söz, tənbəl adama bulud da yük olar, dəyirmanda doğulan siçan göy gurultusundan qorxmaz. Pinti kişinin sözü keçərli olmaz... Qorxmuş kişiyə qoyunun başı cüt görünər... Çalışqanın dodağı yağlı, tənbəlin başı qanlı"* və s. {14, 92}.

Mahmud Kaşqarlının böyüyən nəslin tərbiyəsi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər ümumtürk pedaqoji fikrinin inkişafında mühüm rol oynamaqla Azərbaycanda da sevilərək öyrənilməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı: Azərnəşr, 1958, 204 s

2. Ağaoğlu Ə. İlk mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006, 154 s.

3. Akçura Y. Türkçülüyün tarixi. Bakı: Qanun, 2010, 272 s.

4. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı, Azərnəşr, 1994, 680 s.

5. Dildə, Fikirdə, İşdə birlik (İsmayıl bəy Qaspiralı-1851-1914). Tərtibçilər: Mirzə Ənsərli (Ləmbəli), Həsən Bayramoğlu. Bakı: Qartal, 2002, 243 s.

6. Əhmədov H.M. Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər. Bakı: Maarif, 2012, 542 s.

7. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi.Bakı: ADPU, 2014, 432 səh.

8. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayırıcında. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. "Respublika" qəzeti, 30 dekabr 2000,

№298 (1036).

9. Həsənov Ə.M. Giosiyasət (Dərslik). Bakı, "Aypara-3" nəşriyyatı, 2010, 604 s.

10. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.

11. Mahmud Qaşğari. "Divani-lüğət-it-türk" Bakı, 2006, 4 cilddə, 1 c. Səh 8. (Tərtibçisi və tərcüməsi dos.dr . Ramiz Əsgər)

12. Nadir Dövlət. Rusiya Türklərinin Milli Mübarizə Tarixi (1905-1917). (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Mirzə Ənsərli

(Ləmbəli), Həsən Bayramoğlu-Bakı, Ağrıdağ, 2002. -263 s.)

13. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, 1-ci cild, Azərnəşr, 1992, 470 s

14. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Dərslik. Bakı: 2006, 748 səh.

15. Rüstəmov F.A. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı (Dərslik). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 888 səh.

16. Rüstəmov Y.İ. Türk fəlsəfi fikir tarixi haqqında mülahizələr. Bakı, Çaşıoğlu, 2005, 140 s

Türk dilində

17. Fikret Kanad. Pedagoji tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948, 506 səh.

Rus dilində

18. А. Брокгаиз, И. А.Уефрон. Россия Энциклопедический словарьМосква. 1991, 922 с.

19. Э.Д.Днепров. Очерки Истории Школы и Педагогической Мысли Народов СССР. 1989, 480 с.

BÖLÜM 2

М.ҚАШҚАРИ ЕҢБЕГІНДЕГІ ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ МЕН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАҒА БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

(M. KAŞGARLI'NIN ESERİNDEKİ ŞAHSİYET MESELESİ İLE YENİLENEN BİLİM İÇERİĞİ PROGRAMINDAKİ ŞAHSİYETE PROGRAMLANAN YÖNTEM ARASINDAKİ İLİŞKİ)

Guldariga MAMUTOVA*

*Pedagoji Alanı Masteri Kazakistan Cumhuriyeti "Örlev" Devlet Bilgi Arttırma Merkezi" Mangıstav Eyaleti Pedagoji Sahası Görevlilerin Bilgisini Arttırma Enstitüsü'nün Yenileşimli Öğretim Ve İletişim Teknolojileri Bölümü Öğretim Görevlisi.

*Мамутова Гулдарига Туремуратовна***
***Педагогика ғылымдарының магистрі*
Қазақстан Республикасы
«Өрлеу» Біліктілікті арттыру ұлттық орталығы»
акционерлік қоғамының филиалы
Маңғыстау облысы бойынша
педагогикалық қызметкерлердің
біліктілігін арттыру институтының
Инновациялық білім беру және
ақпараттық технологиялар
кафедрасының аға оқытушысы

Атам заманнан еркін өмір сүрген, рухы биік, парасаты мол ата-бабаларымыздың арқасында қазақ ұлты байлыққа толы ұлан-байтақ жер, бай тіл, дамыған ұлттық өнер мен мәдениет, табиғатпен және қоғаммен үйлесімді өмір сүруге бағыттайтын қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, парасатты ұлттық болмысы сияқты құндылықтарға ие болған. Тарихта «көшпенділер» ретінде танымал болған бабаларымыз мал өсіру мен оның өнімдерін ұқсату мәдениетін жоғары деңгейге көтеріп, ат тұяғы жеткен жердің бәрін тиімді пайдаланып, қоршаған ортамен - табиғатпен үйлесімді қарым - қатынас орната білген, өз болмысы мен заманына сай бақытты өмір сүріп, ұлт мәдениетін дамытқан.

Қазақ халқы бала тәрбиесіне ерекше мән беріп, оған үлкен жауапкершілікпен қараған. Ертедегі қазақ қоғамы адамның жан-дүниесін ашатын орта болған, сондықтан ата-әжелерінен таза ұлттық тәрбие алып, қазақ үніне уызында қанған Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Мұхтар Әуезов, Ілияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Бейімбет Майлин, Ахмет Байтұрсынұлы сынды көптеген Алаш арыстары ұрпағына ұзақ жылдар рухани азық болар туындыларын беру арқылы мәңгі өшпейтін өз үндерін қазақ мәдениетіне қосып кетті. Елінің болашағын ойлайтын әрбір азамат өз ұрпағының бойына осы ұлттық құндылықтарды сіңіруі тиіс. Өйткені, бүгінгі таңда ұрпағымыздың азамат болып қалыптасуы барысында біз олардың жаһанданудың теріс ықпалдарына қарсы тұруын ескеруіміз қажет. Бұл жағдайда оқу-тәрбие жұмысының тиімділігі ата-ана мен мектептің өзара

байланысынан көрінеді. Әлеуметтік маңызы зор құндылықтардың мән-мағынасын ұғындыру, баланың санасына, сезіміне, түйсігіне, мінез-құлқына әсер ететіндей дәрежеде жеткізу ата-ананың ұрпақ тәрбиесіне деген жауапкершілігін және мұғалімнің білімі мен шеберлігін талап етеді.

Бүгінгі білім беру ұйымдарының алдында тұрған басты міндет – окушының ұлттық сана-сезімін оятып, тәрбиелеп қана қоймай, оның бойына халықтық педагогиканы, ғасырлар бойы қалыптасқан тіл, дін, тәрбие, ұлттық салт-дәстүр мен үлгі-өнегені сіңіру. Бұл қазақ педагогика ғылымының қайнар көздерін қайтадан саралап, мазмұнына терең бойлауды талап етеді.

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихын академик философ Әбдімәлік Нысанбаев атап өткеніндей, түркілік кезеңнен бөліп қарастыруға болмайды. Сондықтан ата тегіміз болып келетін түркі халықтарының ділі мен дінін, дүниетанымы мен әлемді философиялық тұрғыдан игеру тәжірибесін толық ескеруіміз керек. Шығыстың бай педагогикалық және тәлім-тәрбиелік ой-санасы, оның ішінде қазақ халқының педагогикалық дүниетанымы халық шығармашылығы мен ұлы ойшылдардың тәлім-тәрбиелік идеяларынан құралады. Адам мен дүниенің арақатынасын, адамның өзін-өзі тануын, сөйтіп өзін басқаға танытуын, тұлғаның өмірдегі орны мен рөлін әлеуметтік және этикалық тұрғыдан жан-жақты зерделеуге айрықша мән беру қазақ педагогикасының ерекше сипаты болып табылады. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ педагогикасы – шығыстық

педагогикадағы, ең алдымен, толық, рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен байытқан педагогика болып табылады. Қазіргі жаһандану дәуірінде көненің көзіндей болып, бізге ғасырлар қойнауынан жеткен педагогикалық мұраларымызды өзара ықпалдастық пен тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырудың маңызы өте зор.

Сол мұралардың бірі XI ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы Махмұт Қашқаридің «Түрік тілінің сөздігі» еңбегі барлық түркі өркениетінің шежіресі ретінде ерекше бағаланады. Бұл еңбек жалпыадамзаттық, ұлттық және адами құндылықтардың жүйесі ретінде педагогика ғылымының төрінен орын алады. Философиялық әрі педагогикалық трактат пен тіл білімінің негізін тұжырымдаған аталмыш еңбек барлық түрік мәдениетін әлемдік деңгейге көтеріп, оның құндылығын айқындай түседі.

Ғұламаның атақты еңбегін оқи отырып, оның тек сөздік немесе тілтану мәселелерін ғана қарастырған еңбек еместігін, онда біздің ата-бабамыздың ұрпақ тәрбиесі бойынша тәжірибесі жинақталып, түркі халқының педагогикалық тұжырымдамасы негізделгенін айқын көруге болады. М.Қашқаридің педагогикалық тұжырымдамасына халықтық педагогика арқау болған. Бұл жөнінде қазақстандық көрнекті ғалымдар Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, Г.М.Храпченков, В.Г.Храпченков құнды пікірлер айтып, өз еңбектеріне М.Қашқаридің педагогикалық идеяларын арқау еткен.

М.Қашқаридің педагогикалық ой-пікірлері бойынша жүргізілген зерттеулер ғұламаның педагогика ғылымының қалыптасуында өзіндік үлесі бар екендігін айғақтайды. Ол «Мен істі оңайлату үшін әрі кітапты ықшамдау үшін, менен бұрын ешкім түзбеген уа ешкім ешкімге мәлім болмаған өзгеше бір тәртіпте түзіп шықтым. Бұл жазған еңбегім талапқа сай болсын, пайдаланушыларға анық, қолдануға қолайлы болсын деген ниетпен бірқатар қағидаларды түзіп, өлшем үлгілерін жасадым. Әрбір тайпаның тілінен сөз жасауға негіз болған түбір сөздерді алдым. Сондықтан, сөздің қысқасы жақсы, ілгері кеткендерге тура нышан көрсетіп, кең жол ашып беру үшін, өрлеп-өсу ниетіндегілерге саты қойып беру үшін осыларды істедім. Түрік халықтарының көрген-білгендерін толғайтын ақын-жыраулардан, қайғылы да қуанышты күндерде шыққан мағынасы терең мақал-мәтелдерден мысалдар келтірдім, енді мұны пайдаланғандар кейінгілерге, олар өзінен кейінгілерге жеткізсін» [1], - деп, педагогика ғылымының алдына тың міндеттер қоя білген.

М.Қашқаридің педагогикалық тұжырымдамасының негізін дидактика мәселелері құрайды. Ғұлама арнайы «дидактика» терминін қолданып, оны педагогика ғылымының саласы – оқыту теориясы ретінде анықтамағанымен, оның еңбегінің өн бойынан дидактикалық мазмұн айқын көрініп тұрады. Дидактиканың қазіргі кезде арнайы ғылым саласы ретінде анықталып, оның заңдылықтары мен негізгі зерттеу мәселелері айқындалып отырған бүгінгі таңда М.Қашқаридің еңбегіндегі дидактиканың көрініс беруін аңғару қиын емес. М.Қашқари дидактикасын екі

деңгейде қарастыруға болады: жалпы дидактика және дербес дидактика. Жалпы дидактика тұрғысынан алып қарасақ, біріншіден, ғұлама білім беру, оқыту, үйрету, пайымдау сияқты дидактиканың негізгі ұғымдарына анықтама берген, екіншіден, білім беру мазмұнын, оқытудың принциптерін, әдістері және құралдарын айқындаған. Білім беруді ғұлама адамзаттың жинақтаған тәжірибесін, заттар мен құбылыстарды, табиғат пен қоғам заңдарын тану нәтижесі деп біліп, соған сәйкес барлық материалдарды өз еңбегіне арқау етеді. Оқытудың мұғалімнің басшылығымен іске асырылатын іс-әрекет, соның нәтижесінде адамның жан-жақты дамуы, білім, білік, дағдыны игеруі көзделетінін анықтайды. Мұның дәлелі ғұламаның оқыту, білім беруге берген түсініктемелері мен ой-тұжырымдары болып табылады [3]:

Ерендер озған еді (өткен еді),
Таудай білікті, өнерлі бектер еді;
(Олар) көп насихат - өсиет айтты,
Көңілім содан сара болады.
Өсиет алғын білге ерен сөздерінен,
Ізгі сөз қастерлесе ділге сіңер!
Иемді мақтармын,
Білікті топтармын;
Көңілді түптермін,
Үстіне өнер үйілер [1].

М.Қашқари еңбегінде ғылымның әр саласынан білім беру көзделген, егер білім берудің басты қызметі алдыңғы ұрпақ

өкілдерінің жинақтаған тәжірибесін жеткізу болса, ғұлама ең алдымен, білім берудің осы қызметін іске асыруды мақсат етіп қойған. «Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуани лұғат-ит-түрк» деген ат бердім» [1],-дей отырып, өз оқырманына түркі өркениетінің тарихы, тілі, әдебиеті, географиясы, қоғамы және өмір салты туралы білім беруді көздейді.

«Түрік тілінің сөздігіне» енген мақал-мәтелдер мен өлең, жыр жолдарының барлығы да оның педагогикалық сипатын айқын танытады. Халық педагогикасының бай тәжірибесін өз зерттеуінде топтастырып беруі оның тәрбие мәселесі бойынша білімінің өте тереңдігін байқатады.

Көне замандағы түркілердің тыныс-тіршілігінен хабар беретін «Түрік тілінің сөздігінен» сол кезеңдегі өмір шындығы, сол қоғамдағы тұлға бейнесі айқын көрінеді. Бұл еңбекте адамзаттың дүниені танудағы алғашқы ой-тұжырымдары мен табиғаттың тылсым сырын түсінуге құлшынысы, діни наным-сенімдер, қаһармандық рух, тәлімдік-тәрбиелік тағылымдар баяндалып, осылардың барлығын ұрпақ санасына сіңіру арқылы тұлға қалыптастыруға баса назар аударылады. Бұдан ғұламаның негізгі ой-пікірлері жеке тұлғаны қалыптастыруға және дамытуға бағытталғанын, тәрбие мәселесіне арналғанын көреміз. Мысалы:

«Бақпас халық сүйкімсіз,
Сұрықсыз жүз сараңға.

Түзулікті ал, ұлым,
Қалсын даңқың соңында» немесе
«Заман өтер, кісі тоймас,
Адам ұлы мәңгі қалмас» [1], - деген өлең жолдары қазіргі педагогиканың негізгі зерттеу пәні адам мәселесіне арналып тұрғанын аңғартады. Мұндағы басты түйін – осы өмірде адам болу, «Адам» деген ұлы атқа құрметпен қарау, адамның өмірдегі орнының мәнін түсіну. Мұның өзі қазіргі педагогикадағы тәрбие үрдісінің негізгі мақсаты - қоғамға қажет және пайдалы жеке тұлғаны қалыптастырумен тікелей астасып жатыр.

«Ұл, менен насихат ал, жәрдем тіле,

Елде ұлық, дана болып, білік үлес» [1], - деген ғұламаның ұлағатты ой-пікірі жас ұрпақты даналыққа, тәрбиелі болуға, білімді болуға, ел басқару дәрежесіне жетсе, халқына, еліне жақсылық жасауға, ізгі ниетті, парасатты тұлға болуға шақырады. М.Қашқаридің педагогикалық тұжырымдамасының негізгі өзегі - орта ғасырдағы түркі баласының бейнесі - «ұлылыққа ұмтылған», «білімділікті іздеген», «даналықты таңдаған», «біліктіге серік болған», «бабалардың әдеп-ақлақты насихатын ұстанған» ірі тұлға. Өз заманындағы түркі баласының бейнесі туралы Махмұт Қашқари былай дейді: «Ұлы тәңірі: «Менің бір тайпа қосыным бар, оларды «түрік» деп атадым, оларды күншығысқа орналастырдым. Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түріктерді соларға қарсы саламын» депті. Бұл түріктердің басқа жұртқа қарағанда үстем екендігін көрсетеді. Сондықтан да Тәңірдің өзі

оларға ат берген, жер жүзінің ең биік, ыңғайлы, ең әуесі таза шұрайлы өлкелеріне орналастырған да, оларды «Өз қосының» деп санаған. Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай көп мақтаулы қасиеттерге ие. Бұл сипаттар мынадай жырда жырланған: Қашан көрсең оны түрк, Айтар оған ел мұны: Соған тиер ұлылық, Содан кейін үзілер!» [1]. М.Қашқари сипаттаған түркі баласының бейнесі рухани бай, адамгершілігі жоғары тұлға ретінде сомдалады.

«Ұлықтық болса (тапсаң), сен ізгілік істе,

Кішік болғын, бектер қатарында жақсылықты жалғастыр» [1], - деп, аға ұрпақ өкілдерінен үлгі ала отырып, олардың ізін жалғастыруды және оны кейінгі ұрпаққа жеткізуді насихаттайды. «Білікті, дана адамдарды тап, соларға еріп, еліктеп, жақын жүріп, олардан өнеге көр, ұқсап бақ» - деп жастарға бағыт береді.

М.Қашқаридің педагогикалық тұжырымдамасының бүгінгі күндегі жас ұрпаққа тәрбие беру мақсатымен сабақтастығын қазіргі білім беру саласында қолданылып жүрген мұғалім мен оқушының арасындағы тұлғалық қарым-қатынасты, оқушыны тұлға ретінде құрметтеуді, оның моральдық-этикалық қасиеттерін, әлеуетті қабілеттерін ескере отырып үйлесімді қалыптастыру және жан-жақты дамытуды білдіретін тұлғаға бағдарланған тәсілдің өзектілігінен де аңғаруға болады.

Жаңартылған білім мазмұны бойынша оқу бағдарламасын жүзеге асыру барысында тұлғаға бағдарланған тәсіл оқушының жеке қызығушылықтары мен қабілеттерін ескеруді, күрделі мәселелерді талқылау барысында өзінің ой-пікірін анықтау мен қорғай білу дағдыларын қалыптастыруды, өз бетінше тұжырым, қорытынды шығару, қарастырылып отырған оқиғалар мен үдерістерге өзіндік көзқарасы мен пікірін білдіруді көздейді. Бұл тәсіл оқушының жеке тұлғасын, рухани қырларын біртұтас үйлесімді жүйеде қалыптастыруды көздейді. Сондықтан тұлғаға бағдарланған оқыту жүйесінде сабақтың алатын орны аса маңызды болып табылады [2].

Мұғалімдерден сабақтың тақырыбына, оқу мақсатына сәйкес әр сабақта рухани құндылықтарды негізге ала отырып, патриоттық сезімі, ұлттық санасы мен рухы, азаматтығы мен әлеуметтік белсенділігі жоғары зияткер әрі бәсекеге қабілетті тұлғаға тән қасиеттерді оқушылардың бойына сіңіруге бағыттау талап етіледі. Сондықтан оқыту әрекетінде мұғалім бар күш-жігерін, педагогикалық шеберлігін оқушы бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы тиіс. Сонда ғана оқушы өз тарапынан белсенділік танытып, дербестікке ұмтылады, оның өзіне деген сенімі артады. Ол үшін мұғалім оқу материалы мен сабақтағы әрекетті мұқият саралауы тиіс.

Бұл талапты мұғалім сабақта түрлі белсенді оқыту тәсілдерін қолдана отырып жүзеге асыра алады. Жеке тұлғаны

қалыптастыруға бағытталған белсенді оқыту әдістерінің түрлері өте көп. Солардың ішінде бүгінгі педагогикадағы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, ойын арқылы өмірге бейімдеу, алған білімін өмірде пайдалануға бағыттау сияқты ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселелер айқын көрініс тапқан М.Қашқари еңбегінде айтылатын ойын арқылы білім беру мен тәрбиелеуге тоқталғым келеді. «Түрік тілінің сөздігінен» сол заманда баланы ептілікке, ұтқырлыққа, ой жүйріктігіне, болашақ тұрмысқа баулитын мәні басым ойын түрлерінің болғандығын көруге болады. XI ғасырдағы түрік баласының ойыншығы олардың шығармашылығының жемісі болады. Себебі олар өз талғамдарына қарай ойыншық жасайтын болған [4].

Педагогикада бала ойынына ерекше мән беріледі. Өйткені балалық шақтың түйсігі мен әсері адамның көңіліне өмір бақи өшпестей із қалдырады. Бала ойын арқылы бүгінгі қуанышын, ренішін, асқақ арманын, мұрат-мүддесін бейнелесе, күні ертең сол арман, қиялын өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Ойын баланың көңілін өсіріп, бойын сергітіп қана қоймай, оның өмір құбылыстары жайлы таным түсінігіне де әсер етеді. Халқымыз ойынға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Қазақ халқында алты жас пен он екі жас аралығындағы бала ойын баласы деп аталған. Ойын - балалар үшін оқу да, еңбек те. Ол айналадағы дүниені танудың тәсілі ретінде балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңу жолын үйретіп қана қоймайды,

ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады. Тиімді қолданылған ойын түрлері мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, толық меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыласпен орындайды. Егер мұғалім баланың эмоциясына, қиялына әсер ету арқылы олардың қызығушылығын арттыра түссе, онда баланың құштарлығы өсіп, ойынға құмарта түседі. Белгілі ғалым, психолог Д.Б.Элконин: «Ойын – баланы ешкім, ешқашан үйрете алмайтын нәрсеге үйретеді. Бұл нақты өмірге, кеңістікке, құбылыстарға, адамның іс-әрекетіне бағдар беретін зерттеу тәсілі. Ойын үрдісі кезінде балалар зерттеу, сараптама жасау, оқу арқылы өмірге, әлемді танып-білуге бағалауға үйретеді» [5] дейді.

Кез келген сала сияқты педагогика да өмір бойы ізденуді, дамуды, жаңаруды талап етеді. Ол өткеннен сабақ алып, көңілге түю, өзіндік тұжырым жасап, тәжірибеде қолдану арқылы жүзеге асады. Яғни, ұлы ғұламалардың адам тәрбиесі жөніндегі ілімдерін, дүниетанымын педагогикалық талдаудан өткізу арқылы әр мұғалім өзінің рухани дүниесін байытады, рухани сабақтастықтың мәдениет пен педагогикалық жүйе тұтастығын сақтауға қызмет ететінін көрсетуге мүмкіндіктер ашады, қоғамды ізгілендіру тұрғысынан ұрпақтар сабақтастығын нығайту үшін қызмет атқарады, педагогикалық ойлау жүйесін өркениеттік дамудың талаптары бойынша жаңаша бағалауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы, 1997 ж.
2. Қазақ тілді мектептердегі «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндері бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2016 ж.
3. Сарбасова, Қ.А. Қазіргі қазақ педагогика ғылымындағы әл-Фарабидің, Ж.Баласағұнидің, М.Қашқаридің тәлім-тәрбиелік идеялары. Қарағанды, 2008 ж.
4. М.Қашқари педагогикасы (оқу құралы) Б.Әбдікәрімұлы, Қ.А. Сарбасова. Қарағанды, 2008 ж.
5. Эльконин Д.Б. Психология игры. – Москва, Педагогика, 1978 г.

BÖLÜM 3

KÂŞGARLI MAHMUD ve ÇAĞ ÖTESİ BİR ESER

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansü@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5302

Semra ÇERKEZOĞLU**

**Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, semracc27@gmail.com, Orcid No:0000-0002-3046-3642

Biyografisi Hakkında

Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yaşamış, ilk Türk dil ve kültür bilimcisidir. "Türk Dili Sözlüğü" anlamına gelen *Dîvânu Lugâti't-Türk* başlıklı ve Türk Dilinin Sentaksı (söz dizimi cevherleri) anlamına gelen "Kitabu Cevahirü'n-nahv fi Lûgati't- Türk" başlıklı iki değerli eserin sahibidir. İkinci eserin ismini Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* başlıklı eserinde zikretmiştir, fakat bu eser henüz bulunamamış, kayıp bir eserdir (Korkmaz, 1995: 254). Hayatı ve şahsiyeti hakkında çok fazla kaynağa ulaşamadığımız Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgiler, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserindeki birkaç kayıttan ibarettir. Kâşgarlı Mahmud'un bu eserinde geçen bazı ifadelerinden hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir (Akün, 2002:9).

Kâşgarlı Mahmud'un tam adı Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed el-Kâşgarlı'dır. *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserde Kâşgarlı Mahmut, kendi adına yer vermiştir. Yazmanın son sayfasında da yazar kendi adını Mahmud bin el-Huseyn olarak kaydetmiştir. Babasının adının Hüseyin, büyükbabasının adının Mehmet olduğunu yine *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinden öğreniyoruz. Eserde babasının Bargan'lı olduğu kendisinin Kâşgarda doğduğu anlaşılmaktadır (Atalay, 1985: xı). Ayrıca Katip Çelebi'de de yazarın adı Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed olarak kayıtlıdır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxiii).

Son verilere göre Kâşgarlı Mahmud'un annesi Karahanlıların önde gelen alimlerinden Hoca Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bubi Rabia'dır. Annesi kültürlü bir kadın olup, O'nun eğitimi üzerinde çok etkili

olmuştur. Kâşgarlı Mahmud, ilköğrenimini Opal'da tamamlamıştır. Daha sonra Kaşgar'da soylu ailelerin çocuklarının gittiği Medrese-i Hamidiyye ve Medrese-i Saciyye'de okumuştur. Kitabının Abbâsî halifesine sunuş kısmında kendisini; Türk kavminin soyca en köklü kişilerinden, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi kimse, devrin özelliklerine göre bir meziyet unsuru olan mükemmel bir savaşçı, iyi silah kulanan olarak takdim etmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde ailesinin ülkede "emir" olduğunu belirtmiştir (Akün, 2002: 9-11).

Hangi Türk boyuna mensup olduğu tartışma konusudur. Vasili Radloff, araştırmalarında Kâşgarlı Mahmûd'un Uygur Türklerinden olduğu sonucuna varmıştır. Musabayev, Barsgan ve Isık Göl civarında yaşayan Tohsı (Türgeş) ve Yağma Türklerinden olduğunu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kullanılan Türkçenin de bu boylara ait olduğunu belirtmiştir. Babası Karahanlı Han sülalesine mensuptur (Toprak, 2014). Pritsak'a göre; Karahanlı Devleti hükümdarı Yûsuf Kâdir Han'ın oğlu, Taraz ve İsbicab emiri Muhammed Buğra Han, Taraz ve İsbicab emirliklerini büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin'e bırakmak istemiştir. Ancak Muhammed Buğra Han'ın eşlerinden karısı, kendi oğlu İbrâhîm'i başa geçirebilmek için şehzadeleri zehirlemiştir. Kâşgarlı Mahmûd'un babası Hüseyin Çağrı Tigin ve dedesi Muhammed Buğra Han da zehirlenenler arasındadır. Bu nedenle Mahmûd, Kâşgar'dan kaçmak zorunda kalmıştır (Pritsak, 1953: 245).

Kâşgarlı Mahmud, Pamir'in Muk Geçidi'ni aşarak ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, bundan sonra hayatının büyük bir kısmını Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde Türk kabile ve boyları arasında geçirmiştir. Bu boylar arasında dolaşırken, 1057- 1072 yıllarında *Dîvânu Lugâti't-Türk* kitabı için notlar tutmuş ve kaynak toplamıştır. Daha sonra İran ve Irak taraflarında Arapça, Farsça ve Rumca gibi dilleri öğrenmiş, müderrislik yapmıştır. Kâşgarlı Mahmud, dönemin Türk edebi dili olan Hakaniye Türkçesini, Kaşgar ve çevresinde Türk yazısı olarak bilinen Uygur Türkçesini çok iyi bilmektedir. Arapça ve Farsça dillerine, Türk dili ile karşılaştıracak kadar hakimdir. Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk* için malzeme topladıktan sonra Kaşgar ilinde yazmaya başlamış, 1072 yılında Bağdat'a gelerek eseri burada tamamlamıştır (Akün, 2002: 9).

Bu dönemde Bağdat, medeniyet yönünden cezbedici bir şehir olup, medreseleri, kütüphaneleri ile dünyanın her tarafından ilim adamlarının uğrak noktası ve İslam dünyasının en zengin bölgesidir. Türk topluluklarının dilini ve kültürünü araştırmaya ilgisi olan Kâşgarlı Mahmud siyasetten uzak durarak, burada kendini ilime ve araştırmalarına vermiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Bağdat kütüphanelerinde araştırma yaptığı, örnek çalışmaları incelediği tahmin edilmektedir. Nitekim eserde geçen kendi ifadelerinde eseri yazmaya başlamadan önce Bağdat kütüphanelerinde dilbilgisi kitaplarını uslup ve biçim yönünden incelediğini, Basra nahiv okulu kurucularından Halil b. Ahmed el- Ferahidî'nin- Kitâbü'l 'Aynı' eserini örnek almayı düşündüğünü belirtmiştir. Yine eserde geçen

dünya haritasını çizerken İstahrî, Birûnî ve Makdisî'nin eserlerinden yararlandığı tahmin edilmektedir (Adalıoğlu, 2008: 37).

Kâşgar ilinde Opal kasabasında Kâşgarlı Mahmud'a ait olduğu düşünülen bir türbe vardır. Doğu Türkistanlı araştırmacılar bu türbe üzerinde araştırmalar yapmaktadır. İbrahim Mutiy ve Mirsultan Osmanov'un bölgede topladığı sözlü rivayetlere göre 1983 Ocak ayında Kâşgarlı bilgin İmir Hüseyin Kazi Axun, Kaşgar yönetimine bir Mesnevî-i Şerif yazmıştır. Bu yazmanın içinde eserin 1836 yılında Mahmud Kâşgari türbesi kitaplığına bağışlandığına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Mutiy ve Osmanov bu araştırmadan elde ettiği sonuçları, 1984 yılında "Tarım" dergisinde "Mehmut Keşkeriynin Juti, Hayati ve Mazari Toğrisida" başlıklı makale ile yayınlanmıştır. Bu çalışma Tyurkologiya dergisinin 1987/4 sayısında Rusçaya çevirilerek yayınlanmıştır. Türkiye'de Hülya Kasapoğlu Çengel tarafından Türkçeye çevirilerek, Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında" başlığı ile *Bilig Dergis*i'nin 2002 Güz sayısında yayınlanmıştır.

Mutiy ve Osmanov'un araştırmasına göre; Opal kasabasının kuzeybatısında Hazreti Mollam adlı dağın tepesinde Mercan Bulak denilen yerde "Hazreti Mollam" olarak bilinen bir mezar vardır. Bu mezarın 30-40 metre güneyinde "Mahmûdiye" medresesinin harabesi bulunmaktadır. Yedi sekiz nesle kadar atalarını bilen türbenin yaşlı şeyhlerinin sözlü ifadelerinden anlaşılan, Hazreti Mollam mezarında yatan kişinin tam adı Hazreti mevlam Şemseddin Mahmûdiye İbni Hüseyin'dir. Bu zatın âlim olduğu Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca vb.

olmak üzere dokuz dil bidiği, İran ve Irak bölgelerinde ilim görerek müderrislik yaptığı, hayatının sonuna doğru yurduna dönerek Mahmûdiye medresesini kurduğu ve buranın müderrisliğini yaptığı, yurduna döndükten sekiz yıl sonra 97 yaşında vefat ettiği bilinmektedir.

Bölge halkı tarafından Hazret-i Mollam Şemseddin adı ile evliya olarak tanınan zatın aslında Kâşgarlı Mahmud olduğu türbede yatanın da o olduğu anlaşılmıştır. Şemseddin adının O'na babası Hüseyin b. Muhammed'in, Karahanlı yönetiminde almış olduğu bir unvandan geldiği düşünülmektedir. Hz Mollam mezarına ait olup 1956 yılında kaybolan bir tezkiredeki bilgilere göre Şemseddin Mahmud Hüseyin önce emir-i sultan derecesine kadar yükselmiştir. "Buzrukvarlarım" adlı mezarlık baba ve dedesine, Bübi Rabiye Hanikem mezarı anne tarafından dedesi Hoca Seyfeddin'e aittir (Mutiy & Osmanov, 189-200; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxxiv).

Pritsak'ın görüşünden hareketle; doğum tarihinin 1028-1037 yılları arasında olabileceği, Karahanlıların soyundan geldiği, 1057-1058 yıllarında Karahanlı taht kavgası katliamı sırasında Kâşgarlı Mahmud'un 29 yaşında olduğu, Dîvânu Lugâti't-Türk kitabını 50 yaşlarında yazdığı, 1105 yılında ülkesine döndüğü, 1126 yılında öldüğü bilinmektedir. Buna ilaveten 1981 yılından sonra eski nesillerle yapılan sözlü araştırmalardan sonra Kâşgarlı Mahmud'un 1008 yılında, Kâşgar'ın 45 km batısında bulunan Opal köyünde dünyaya geldiği kabul edilmiştir.

Son verileri destekleyen en önemli belge 1983 yılında bulunan ve bir Mesnevî-i Şerif'in Kâşgarlı Mahmud türbesi kitaplığına bağışlandığını gösteren 1836 tarihli bir belgedir. Bu belge Mutiy ve Osmanov'un yukarda bahsi geçen çalışma sonuçlarını destekler niteliktedir. Söz konusu belge Uygur Otonom Bölge Müzesinde korunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'a ait olduğuna inanılan mezar 1983 yılında "Mehmut Qeşqeri Mozoleumu" olarak yenilenmiştir. Bu mezara bir türbe yapılarak, üzerine "Mahmud Kaşkari Kabrisi" yazısı yazılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'a ait büyük bir heykel, müze, mescit gibi bölümlerden oluşan külliye tarzındaki bu türbe Opal kasabasının dört kilometre kuzeybatısında bulunmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxxvi; Akün, 2002: 11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Ortaya Çıkış Hikayesi

Divan-ı Lügati't-Türk'ün günümüzde sadece bir adet nüshası ulaşmıştır. Günümüzde bu nüsha İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Şam'da yaşayan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth tarafından, bu nüsha istinsah edilerek, 1 Ağustos 1266 Pazar günü tamamlanmıştır (Kayadibi, 2008: 2).

XIV. yüzyıldan itibaren *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün varlığına ulaşmak mümkündür. Ebu Hayyan el Endelusi "Kitâbü'l-İdrak li-lisâni'l-Etrak" adlı eserinde, İbn Muhamme "Tâcü's- sâdât ve 'unvânü's-siyâdât" adlı eserinde, Bedreddin el Ayni "İkdü'l- cümân fi târihi ehli'z zaman" adlı eserinde ve kardeşi Şehâbeddin Ahmed ile birlikte yazdıkları "Târihu'ş Şihâbi" adlı eserde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten kaynakça olarak yararlanıldığı bilinmektedir. Kâtip Çelebi de

"Keşfü'z Zunun" adlı eserinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten bahsetmiştir. Eserin daha sonra herhangi bir kaydına rastlanmamıştır (Kaçalin, 1994: 449).

1905 yılına kadar *Dîvânu Lugâti't-Türk* Vanioğullarından Ahmet Nazif Paşa'nın elinde muhafaza edilmiş, daha sonra aile üyesinden bir hanım tarafından kitapçı Burhan Efendi'ye getirilerek onun vasıtasıyla Ali Emiri Efendi'ye satılmıştır (Ersoy, 2018: 80). Ali Emiri Efendi 1857-1924 yılları arasında yaşamış, şair, araştırmacı, Osmanlı tarih ve edebiyatı hakkında derin bilgi sahibi, yazar ve kitapsever bir aydındır. 14 bini aşan kitaptan oluşan kütüphanesi günümüzdeki Millet Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir (Kayadibi, 2008: 3). Bu eşsiz nüshanın bulunuş hikayesi Kilisli Rıfat tarafından *Yeni Sabah* gazetesinde bir dizi hâlinde kaleme alınmıştır (Ersoy, 2018: 80).

Maliye nazırı Nazif Paşa, *Dîvânü Lugati't-Türk'ü* akrabası olan bir kadına hediye ederek: "Dara düşersen otuz liradan aşağıya verme!'' diye tembihlemiştir. Bir süre sonra paraya ihtiyacı olan kadın, kitabı sahaf Burhan Bey'e getirmiştir. Burhan Bey kitabı Maarif Nazırı Emrullah Efendi aracılığı ile İlmiye Encümenine ulaştırmıştır. Fakat Encümen eser için on lira fiyat biçince, kitap Burhan Bey'e geri dönmüştür. Ali Emiri Efendi'nin en büyük ilgi alanı sahafları dolaşarak nadide eser toplamaktır ve bir gün sahafları dolaşırken kitaba rast gelmiştir (Kayadibi, 2008: 3).

Ali Emiri Efendi kitabı incelediğinde *Keşfü'z Zunun*'da adı geçen Dîvânü Lugati't-Türk olduğunu anlamış, heyecanlanmış ve büyülenmiştir. Ancak pazarlık etmek amacıyla heyecanını gizlemiştir.

Ali Emiri Efendi'nin yanında 15 lira vardır ve borç isteyecek bir dost göndermesi için içinden dua etmeye başlamıştır. Çok geçmeden arkadaşı Darüfünun edebiyat öğretmeni Faik Reşat oradan geçer ve borç vererek kitabın üzerini tamamlamıştır. Ali Emiri Efendi eseri büyük bir heyecanla vakit geçirmeden 30 liraya satın almış, Burhan Bey'in isteği üzerine 3 lirada ona bahşiş bırakmıştır. Kitapçı arkasından gelirde kitabı geri ister korkusu ile arkasına bakmadan evin yolun tutmuştur.

Ali Emiri Efendi kitabı aldıktan sonra neşeden kendinden geçmiş, eşine dostuna kitabı ballandıra ballandıra anlatıp durmuştur. Ali Emiri Efendi kitap hakkında:

"Arkadaşlar bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Seyyibuyihin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakikî kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfil gelmez" diye bahsetmiştir (Bilge, 1945:158-159).

Bundan sonra *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün ortaya çıkışının haberi İstanbul'dan başlayarak, Türkoloji ile ilgilenen dünya çapındaki bilim insanlarına ulaşmıştır (Akalın, 2008: 141-146). Macar İlimler Akademisi, *Dîvânü Lugati't-Türk* 'e sahip olmak için Ali Emir Efendi'ye 10.000 altın teklif etmiştir. Bu teklife yanıt olarak Ali Emir Efendi:

"*Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam*!" demiştir.

Ali Emir Efendi'nin kütüphanesini satın almak için Fransızlar; 30.000 altın, Paris'te Ali Emiri adına kurulmuş bir kütüphane ve burada yüksek bir maaşla görev, emrine Bolulu bir aşçı ile emrine hizmetliler teklif etmişlerdir. Ali Emir Efendi bu teklifi de reddederek şöyle demiştir:

"*Efendiler, ben bu kütüphaneyi devletimin bana verdiği maaşlarla yaptım. Öldüğüm zaman milletime kalması için ... Bir daha böyle bir teklifle gelirseniz sizi buradan kovarım*!" (Çakmak, 2013:520).

Ali Emiri Efendi kitabı her gün okuyarak, çevresine edindiği bilgileri anlata durmuş, fakat kimseye kitabı göstermemiştir. Ziya Gökalp, kitabın bulunduğu haberini alınca heyecanla Ali Emiri'nin evine gitmiş, Ali Emiri kitabı göstermemiş, resmi makamlardan gelen ricaları da geri çevirmiştir (Akalın, 2008: 141-146). Zamanla sadece Kilisi Rıfat'a günlük iki saat kitabı inceleme şansı tanımıştır. Daha sonra Talat Paşa, Ziya Gökalp ve Kilisli Rıfat'ın işbirliği ile Ali Emiri Efendi iki şart ile kitabı teslim etmeye razı olmuştur. Kopyalama işini Kilisli Rıfat yapacak ve eseri sadece o görecektir (Çakmak, 2013: 517).

Kilisli Rıfat 1915-1917 yılları arasında kitabın kopyasını üç cilt halinde hazırlamıştır. Bu kopya bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nin Yazmalar Bölümünde yer almaktadır. Milli Tetebbular Encümeni, Kilisli Rıfat'a eserin Türkçeye çevrilmesi

teklifinde bulunmuş, Kilisli Rıfat, eseri 22 defter halinde Türkçeye çevirmiş ve Maarif Nezaretine satmıştır. Eserin Türkçe çevirisi önce Telif ve Tercüme Heyetine, oradan da Darülfünun Kütüphanesine gönderilmiş, fakat yayınlanmamıştır. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa *Dîvânü Lugati't Türk*'ün çeviri görevini Samih Rıfat ve Mehmet Akif'e vermiş, Mehmet Akif yeni bir çeviriye ihtiyaç duymadan direkt Kilisli Rıfat'ın çevirisinin yayınlanmasına karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa çeviriyi ilk okuyanlardandır. *Dîvânü Lugati't-Türk daha sonraları* birçok kişi tarafından çevrilmiştir (Akalın, 2008: 151-156).

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk Konulu Çalışmalar

Yurt içinde başta Zeki Velidi Togan, Necip Asım, M. Fuad Köprülü, Ahmet Caferoğlu gibi bilim adamları Dîvânu Lugâti't-Türk üzerinde çalışmışlardır. Eserde ki beyitler Ali Ulvi tarafından çevirilerek Bursa'da "Uludağ Mecmuası"nda yayınlanmıştır. Necip Asım, eserdeki atasözleri risale şeklinde hazırlamış, eser İstanbul'da yayınlanmıştır. Çekmeceli Bay Sait, Fuat Köprülü, Hüseyin Namık Orkun, Ragıp Hulusi, Hasan Fehmi, Dehri Dilçin, Konyalı Atıf Bey eser üzerine çalışan isimlerdendir. Hasan Basri, 1917 yılında "Karesi Gazetesi"nde Divânü Lugât'it Türk çevirisini yayımlamaya başlamıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii).

Konyalı Abdullah Atıf Tüzüner'in 1933 yılında hazırladığı çevirisi yedi defter olup Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'nde Etüd 94 numaradadır. İstanbullu Abdullah Sabri Karter'in çevirisi 22 defter olup Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfleri Basma

Eserler Bölümü'ndedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii). Besim Atalay'a ait olan çeviri1940-1941 yılları arasında üç cilt halinde yayınlanmış, dizin bölümü ise 1943'ten sonra yayınlanmıştır (Akalın, 2008: 151-156). Besim Atalay'ın çalışması ile Türkoloji çalışmalarında ilerleme olmuştur, diyebiliriz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii).

Ahmet Caferoğlu, 1970 yılında İstanbul'da Kâşgarlı Mahmud ile ilgili kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgi vererek Divanü Lugat'it-Türk'ü meydana getiren çeşitli sebepler üzerinde durmuştur. Ferit Birtek hazırladığı *En Eski Türk Savları* adlı çalışmasında, "bu eser bir lügat kitabı değil, Türklüğe ait emsalsiz bir kültür hazinesidir" demiştir. Tekeli Sevim Kâşgarlı Mahmud'un haritası üzerine bir çalışma hazırlamış, çalışma 1997 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. Reşat Genç "Kâşgarlı Mahmud'a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı eserinde Divanü Lugat'it-Türk'ü bir tarih ve kültür kaynağı olarak ele almıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün, Uygur Türkçesine çevirisi 1930 yılında Kâşgarlı Kutluk Hacı Şefik, 1955 yılında Muhammed Feyzi ile Ahmet Ziyayi, 1963–1966 yılları arasında tarihçi Uygur Sayrami ile Muhammed Salih Damolla taraflarından yapılmıştır. Fakat bir takım nedenlerden dolayı baskıya verilememiştir (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk, 1981-1984 yılları arasında "Türki Tillar Divani" başlığı ile çağdaş Uygurca diline çevirelerek üç cilt halinde Xinjiang Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. Çağdaş Uygurca çeviriden faydalanılarak 1985 yılında Çince tercümesi yapılmış ve

2002 yılı Şubat ayında Pekin Milletler Neşriyatı tarafından üç cilt olarak yayınlanmıştır. Çince ve Uygurca tercümesinden sonra Çin'de eser ile ilgili çalışmalar artmıştır. 1981-2002 yılları arasında *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili 107 Uygurca makale, 65 Çince makale yayınlanmıştır. Çin'de 2005-2007 yıllarında eser üzerine üç yüksek lisans, bir doktora tezi hazırlanmıştır.

11-13 Ekim 2000 tarihinde Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'de "I. Çin Dîvânu Lugâti't-Türk Bilimsel Toplantısı" düzenlenmiştir. Bu toplantıda 70 bilimsel bildiri sunulmuş, eser farklı açılardan incelenmiştir. Kâşgar ilinde 2005 yılının Ekim ayında, Kâşgarlı Mahmud'un 1000. Yaşını kutlama vesilesi ile bilimsel bir toplantı daha düzenlenmiştir. Xinjiang Pedagoji Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi Liao Zeyü, Kâşgarlı Mahmud'un türbesinin tarihçesini sunmuştur. 1980-1982 yılları arasında Doğu Türkistanlı ünlü ressam Gazi Ahmet Uygurları ve bazı kafatasların fiziki yapısını inceleyerek Kâşgarlı Mahmud'un çalışma resmini çizmiştir.

Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi uzmanı Tahircan Muhammed, Kâşgarlı Mahmud'un hayatını ve eserini kaleme almış, 2004 yılına kadar Çin'de yapılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkındaki araştırmaları dil, edebiyat, sözlük bilimi, tarih ve coğrafya gibi beş farklı alanda değerlendirmiştir. Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dilbilimi Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Küreş Tahir, 1990 yılına kadar Türkiye, Sovyetler Birliği, Almanya, İngiltere, ABD ve Japonya gibi ülkelerdeki ile ilgili araştırmaları incelemiştir (Ekrem, 2008: 53-57).

C.Brockelmann tarafından, *Dîvânu Lugâti't-Türk*' ün bir dizini Almanca açıklamalı olarak, Budapeşt-Leipzig şehrinde 1928 yılında yayınlanmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Robert Dankoff ve James Kelly tarafından İngilizce'ye çevrilmiş, "Mahmud el-Kaşgari, Türk Şiveleri Lügatı İnceleme, Tenkildi Metin, Dizin" başlığı ile 1982-1985 yıllarında üç dizin halinde yayınlanmıştır. Hüseyin Düzgün, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü 2004 yılında Farsçaya tercüme etmiş, tek bir cilt olarak Tebriz'de yayınlamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, Azerbaycan'da 1935-1937 yılları arasında Türkolog Halit Sait Hocayev tarafından Azeri Türkçesine çevrilmiş, fakat Hocayev'in kurşuna dizilerek şehit düşmesi sebebi ile yayınlanamamıştır. Ramiz Asker 2006 yılında eseri tercüme ederek dört cilt halinde Bakü'de yayınlamıştır. Özbekistan'da Salih Mutallibov *Dîvânu Lugâti't-Türk'ü* Özbek Türkçesine çevirmiş 1960-1967 yıllarında dört cilt halinde Taşkent'te yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Kazakistan'da *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında görülen ilk çalışma Halel Dosmuhamedulı tarafından İstanbul'daki nüshadan kopya ederek hazırlanmış, 1917 yılında üç cilt olarak yayınlamıştır. Yazar daha sonra "Şolpan" dergisinin 5. ve 6. sayılarında eser hakkında makaleler yayınlamıştır. Yine başka bir Kazak araştırmacı Abjan Kurışjanulı, M. Fuad Köprülü'nün çalışmalarını kullanarak eserin yazıldığı tarih hakkında çalışma yapmıştır. Nemat Kelimbetov'da, *Ejelgi Dävir Ädebiyetinde* adlı çalışması ile Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında bilgiler veren Kazak edebiyatçısıdır. Kazakistan'da Divânü

Lügâti't Türk ile ilgili yapılan bir başka çalışma, "Kanapiya Beketayev ve Ersen İbatov tarafından 1993 yılında hazırlanan *Tübi Bir Türkî Tili* adlı eserdir. Kazakistan bağımsızlığını elde ettikten sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk hakkında yapılan araştırmaların sayısı oldukça artmıştır (Çetin, 2020: 411-412).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dilbilgisi ve edebiyat ile ilgili konularda S.A. Amanjolov, A. Kurışcanov, G.G. Musabayev, A.Y. Sauranbayev gibi bilim adamları Kazakistan'da çalışma yapmıştır. K. Beketov ve A. Yibatov tarafından eserin tercümesi yapılmış, 1996 yılında "Kökü bir Türk dili" başlıklı çalışma yayınlanmıştır. 1986 yılında H. Suyinşaliyev tarafından Kâşgarlı Mahmud'un hayatı ve eseri hakkında yayın yapılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk,*1997-1998 yıllarında Askar Kurmaşulı Egeubayev tarafından Kazakçaya tercüme edilerek Almatı'da yayınlanmıştır. Rusça çevirisi 2005 yılında Z.A. Auezova tarafından bir cilt olarak yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü araştıran ilk Rus bilim adamı V.V. Barthold olmuştur. SSCB İlimler Akademisi Arşivinin Leningrad bölümünde Bartold'un el yazısıyla yazılmış "Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünün Özeti ve Ondan Parçalar" başlığını taşıyan bir defter bulunmaktadır. Yine Rus bilgini S. E. Malov "Önsöz ve Sözlükle Eski Türk Edebiyatı Anıtlarının Örnekleri" adlı kitabı yayınlanmıştır (Üzülmez, 2012: 3-16). *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün* Rusça tercümesi V. M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R.Tenişev ve A. M. Şçerbak'ın öncülüğünde 1969 yılında Leningrad'ta yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında yapılan bilimsel çalışmalara başta T. Çorotegin olmak üzere birçok Kırgız bilim adamı katılmıştır. Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk* araştırmalara ve tezlere geniş bir yelpazede konu olmuştur. Bu konuda "Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk Eserinde Eşadlı Kelimeler (Omonim)" başlıklı ilk doktora tezini 1975 yılında Z. Musabaev hazırlamıştır. Doktora tezleri haricinde, 2011 yılı G. Jamankulova'nın "Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı ve Yüklemin Dönüşüm Biçimleri'' başlıklı bilimsel monografisi, 2015 yılında yayınlanan T. Tokoev ve C. Semenova'nın "Kaşgarlı Mahmut Barskanî'nin Divanu Lugati't Türk'de İsim Kelime Yapılışı, Fiillerin Yapısı -Semantik ve Leksik Grupları" konulu ortak monografik çalışması yayınlanmıştır.

Kırgız Cumhuriyetinin Bilim Akademisinin Çıngız Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsünün akademisyenleri İ. Abduvaliev, A. Akmataliev, G. Orozova tarafından hazırlanmış olan 2011 yılına ait "Mahmud Kaşkari Jana Kırgız Madaniyatı" (Kaşgarlı Mahmut ve Kırgız Medeniyeti) isimli bir derleme de mevcuttur. Bu çalışma bazı kaynaklarda görülmekte olup, tam künyeye ulaşılmamıştır. 1960-2015 yıllarında Kırgızistan'da 12 kitap yayınlanmıştır. 1972-2017 yıllarında Kırgız Türkçesi ve Rusça dilleri ile hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında 35 makale yayınlanmıştır. Makaleler içinde en eski tarihli olanları 1972 tarihli dört çalışmadır. Eser hakkında yayınlanan makale ve kitaplar 2010'lu yıllarda yoğunluk göstermektedir. Makaleler arasında dikkat çekici çalışmalardan biri de 2014 yılında A.A. Aliev tarafından yayınlanan "Kırgızistan Tarihinin Karahanlı Dönemindeki

Filozof ve Filozof ve Araştırmacıları (10-12. yüzyıllar) başlıklı makaledir (Isaeva, 2019: 43-47).

Divanu Lugati't Türk keşfedildiğinden itibaren Türk ve dünya ilim adamlarının dikkatini çekmiş ve zamanla hakkında yapılan çalışmaların sayısını tespit etmek imkansız hale gelmiştir. 2008 yılı, büyük âlim Kâşgarlı Mahmud'un doğumunun 1000. yıl dönümü vesilesi ile UNESCO tarafından "Kâşgarlı Mahmud Yılı" ilan edilmiştir.

Çağ Ötesi Bir Eser: Dîvânu Lugâti't-Türk

Esere, *Dîvânu lugati't-Türk* başlığını bizzat Kâşgarlı Mahmud vermiştir. Arapçada *divan* sözcüğü; "Bir şairin, şiirlerini kafiyelerine göre alfabe sırası ile kullandığı eser'' demektir. Yine Arapça kökenli "*lugat"* ise "dil ve her kavmin konuştuğu dil'' anlamındadır. Buna göre eserin adı Türkçe olarak "*Türk Lehçeleri Sözlüğü''* anlamına gelmektedir.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk sayfası 1266 yılında istinsah yapan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth'e aittir (Akalın, 2008: 42-53). Kâşgarlı Mahmud eseri yazmaya;

"*-Esirgeyen Koruyan Tanrının Adıyla*

-Her türlü öğüş, iyilikler, güzel işler sahibi olan Tanrı adı içindir" diyerek başlar ve Türkleri ve Türklüğü öven, Türkçe öğrenmenin kutsallığını dile getiren sözleri kaleme alır. Ardından eserinin sekiz ayrı kitaptan oluştuğunu ve bu kitapların da kendi içinde iki parçaya ayrıldığını belirtirek devam eder (Kâşgarlı Mahmud, 1985: 3).

Dîvânu lugati't-Türk 'te madde başı olarak alınan kelime sayısı ortalama 8000 kelimedir (Kaçalin, 1994: 448). Eserde bulunan kelime varlığı konusunda fikir ayrılıkları söz konusudur. Carl Brockelmann'ın yayımladığı "*Mitteltürkiscber Wortshatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divan Lugat at Türk"* başlıklı çalışmasında, eserde 7.993 kelime bulunduğu yazmıştır. Besim Atalay'ın çevirisinde bulunan endeks kısmında kelime sayısı 8.783 gözükmektedir. Özbekistan'da yapılan diğer bir çeviri yayınında bu rakam 9.222 kelimedir (Akalın, 2008: 53-66).

XI.yüzyıl Orta Asya'sının değerli bir kültür mirası olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* içerik olarak ansiklopedik sözlük ve dilbilgisi kitabıdır. Dönemin Türkçesinin dil özelliklerine, ses ve yapı bilgisine, lehçelerine, kişi, boy, yer adlarına ışık tutmaktadır (Genç, 1997: 10-15). Kâşgarlı Mahmud, bu eserde Türklerin şive ve lehçelerini derlemiş, Türk dilinin bütünlüğünü sağlamaya çalışmış ve Türkçenin karşılaştırmalı bir dilbilgisi çalışmasını hazırlamıştır. Bunun yanında eserde Türkçeyi Araplara öğretmeyi amaç edinmiştir. Daha o dönemde böyle bir kitap hazırlamak çok yüksek seviyede bir kültür ve etraflı bir dilbilimi hazırlığı gerektirmektedir (Toker Yayınları, 1984: 15).

Dîvânu Lugâti't-Türk özellikle Kaşgar Hakani Türkçesini, Çiğilce Oğuzcayı önümüzde canlandırmıştır. Ayrıca Bizans sınırından Çin sınırına kadar uzanan Türk topluluklarının lehçelerinden örnekler sunmuştur. Türk ilinin coğrafyasına, etnografyasına, iktisadî ve içtimaî hayatına eski Türk inançlarına dair paha biçilmez değerde bir

eser bırakmıştır. Eserde eski Türk atasözleri, bize ulaşamayan edebi eserlerden alıntılar, eski destenlardan ve halk edebiyatından hatta Arap edebiyatına takliden yazılmış şiirlerden örnekler vermiştir (Togan, 1981: 85).

*Dîvânu lugati't-Türk'*te Türk toplumunun örf adetleri, Türk folklor ve halk edebiyatı, giyim, mesken, silah, muhtelif maddi kültür eşyası, dönemin tıp bilgileri, tedavi yöntemleri hakkında zengin bilgiler de içermektedir (Genç, 1997: 10-15). Kâşgarlı, insan merkezli bir yaklaşım ile araştırmalarını kaleme alarak, gelecek nesillere bilimsel tecrübelerini aktarmış, Türk dünyasına örnek bir eğititm modeli sunmuştur. Bu eserde eğitimle ilgili konular çocuk eğitimi vb. konular hakkında da incelemeler yapılmıştır (Isaeva, 2019: 47).

Kâşgarlı Mahmud, dil öğretimini amaçlarken kelime-kültür-hedef kitle arasındaki ilişkiden hiç uzaklaşmaz. Türk olmayıp yakın bölgelerde yaşayanlar hakkında tespitleri bugünkü sosyo-linguistik açıdan son derece dikkat çekicidir. Türkçe ve Arapça arasındaki fonetik farklılıklara yer vermesi, Türkçe kelimelerin Arapça'da ve Farsça'da nasıl karşılandığını açıklaması uyguladığı orjinal metotlardan biridir. Uyguladığı örnekten kurala gitme metotu günümüzde "linguistik metot" dediğimiz modern metodun kendisidir. Bunun yanında Türkçe'den atasözü bilmece inanç unsurları vb. kalıp cümleler alarak, cümlenin sosyal hayat içindeki canlılığını göstermiştir.

Türkçeyi öğretmede kullanılabilir nitelikte uygulamalı dilbilgisi diyebileceğimiz bir modern bir yöntemle eseri kaleme almıştır.

Dilbilgisinin üç boyutu “biçim” “anlama” “kullanım” başarılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Kelimelerin yazılışları, anlam özellikleri, nasıl ve ne durumlarda kullanıldıkları örneklerle gösterilmiştir.

Kullandığı tüme varım yöntemi, propaganda teknikleri, sunum teknikleri, motivasyon araçları, bütünlük ilkesi, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene yöntemi bugünkü eğitim biliminin uyguladığı metotlarla aynıdır. Türkçeyi yabancılara öğretirken bir dil öğreticisinin niteliklerini özelliklerini ve donanımlarının neler olması gerektiğini eserin girişinde belirtmiştir. Bunları yaparken herkesin önem verdiği ortak değerleri yansıtarak, samimi bir dil kullanmış, hedef kitlesi ile yakınlık kurmuş ve kendisini onlardan biri kabul etmiştir. Ayrıca Türklerin uzun süreli egemenlikleri olacağına dair Buharalı ve Nişapurlu iki din âliminden duyduğu bir hadisi eserde zikrederek, Türkçe öğrenmenin gerekliliğini İslam’ın emri haline dönüştürmüştür (Türkmen, 2010: 145-150).

*Dîvânu lugati’t-Türk’*te Türk dünyası ile coğrafi bilgiler verilmiş; ayrıca Türk dünyasının bir haritası da eklenmiş ve yer isimleri harita üzerine yazılmıştır. Haritada Türk coğrafyası, Türklerin hakimiyet alanları, Türklere komşu olan ve siyasi ilişkilerin olduğu ülkeler, haritanın merkezinde Balasagun şehri yer almaktadır. Denizler yeşil, çöller sarı, nehirler mavi renklerle gösterilmiştir (Doğan, 2019: 17).

Bu harita Türkler tarafından çizilen ilk harita olması bakımından da önemlidir (Isaeva, 2019: 47). Kâşgarlı, bu eser ile Türklerin coğrafyasını ve kültür dünyasını çizmiştir. Bu konuya verdiği önemi belirtmek üzere esere harita eklemiş, böylece Türklerin İslam

dünyasındaki siyasî, iktisadî ve kültürel liderliklerini ön plana çıkarmaya çalışmıştır (Türkmen, 2010: 143).

Eserin son sayfalarında geçen yazılardan anlaşıldığına göre *Dîvânu lugati't-Türk'ü* 25 Ocak 1072 tarihinde yazmaya başlamıştır. Eser üzerinde birkaç kez tarama yapmış, eseri 12 Şubat 1074 tarihinde tamamlamıştır. Muhtemelen 1077 yılında Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'I-Kasım Abdullah'a takdim etmiştir (Kaçalin, 1994: 446).

Eseri sonlandırırken: "*Güç, kudret ancak Ulu ve Büyük Tanrı iledir; o bize yeter; o ne güzel vekildir"* diyerek, Allah'ın güç ve kudretini dile getirir (Kâşgarlı Mahmud, 1945: 462).

SONUÇ

Kâşgarlı Mahmud, Türk-İslam kültürü ile yoğrulmuş çağının ilerisinde bir Türk bilginidir. *Dîvânu lugati't-Türk* eseri ile Türk kültür hazinemize paha biçilemez bir miras bırakmıştır. Eserin yeniden gün yüzüne çıkmasına vesile olan Ali Emiri Efendi'nin tabiri ile bu eser; *Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır.* Kâşgarlı Mahmud ve eseri *Dîvânu lugati't-Türk*, dünyada birçok açıdan inceleme ve araştırma konusu olmuştur. *Dîvânu lugati't-Türk* keşfedildiğinden itibaren Türk ve dünya ilim adamlarının dikkatini çekmiştir.

Türk kültürü üzerinde geniş bilgisi ve incelemesi olan Kâşgarlı Mahmud, eseri ile Türkoloji biliminin temelini atmış, aydın bir Türk milliyetçisidir. O dönemde Arapça güçlü bir din ve kültür dilidir, keza Farsça güçlü bir edebiyat dilidir. Kâşgarlı Mahmud Türkçe'nin

niteliklerini bu diller ile karşılaştırarak gözler önüne sermiştir. O'nun döneminde Türk dili günlük yaşamda basit bir araç olarak düşünülürken, Kâşgarlı Mahmud bilimsel araştırma nesnesi olarak Türk dilini seçmiştir.

Bir milletin varlığını koruması için dil ve kültür en önemli unsurdur. Kâşgarlı Mahmud İslamiyeti kabul etmiş Türk toplumunun özbenliğine, dil ve kültürüne sahip çıkması gerektiğinin bilincindedir. Bunun yanında İslam âleminde lider durumuna gelen Türklerin politik güçlerini İslamî bir temele oturtmayı hedefler. Aynı zamanda eserde yer alan giriş ve son cümlelerinde, Allah'ın kudretini anması ve eserden anlaşıldığı üzere İslam dinine sıkı sıkıya bağlı imanı yüksek bir ilim adamıdır.

Başarısının önde gelen nedenleri arasında Türk-İslam kültürüne sahip çıkması, Türk dil ve kültürüne gönül vermiş olması gelir. Kâşgarlı Mahmud Türk dil, kültür, ilim tarihimizin geçmişten geleceğe parlayan güneşidir. İslam kültürünün baskın olduğu bir dönemde Türk dil ve kültürünün yüceliğinin savunucusu olmuştur. Günümüz Türk gençliğinin örnek alması gerektiği çağ ötesi bir ilim adamıdır.

KAYNAKÇA

ADALIOĞLU, Hüseyin, (Kasım 2008- Ocak 2009). "Kaşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeliği" *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, Yıl: 10, *S.39*, s.s.31-47

AKALIN, Şükrü Haluk, (2008). *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

AKÜN, Ömer Faruk, (2002). "Kâşgarlı Mahmud" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara.

BİLGE, Kilisli Rıfat, (1945). "Divanu Lügat-it Türk ve Ali Emiri Efendi" *Yeni Sabah Gazetesi,* S.4-7-11-14-18 https://www.researchgate.net/publication/47332746_Divanu_Lugat_It-Turk_ve_Ali_Emiri_Efendi (15.12.2020).

ÇAKMAK, Cihan, (2013). Dîvânü Lugati't-Türk ve Kilisli Muallim Rifat Bilge'', *I. Uluslararası Muallim Rıfat Kilis ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Hasan Şener, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, Kilis, 514-527.

ÇETİN, Halil, (2020). "Kazakistan'da Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar" *Folklor /Edebiyat Dergisi,* C. 26, S.102, s.s.409-424.

DOĞAN, Yusuf, (2016). "Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi" *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.4 S.2 s.s. 1-20.

EKREM, Erkin, (2008). "Çin'de Dîvânu Lugâti'it-Türk İle İlgili Araştırmalar" *Türkbilig Dergisi,* S.15, s.s. 53-63.

ERSOY, Fevzi, (2018). "Dîvânu Lugâti't-Türk, Ali Emiri Efendi'yi Nasıl Buldu" *Dil Araştırmaları,* S.23, s.s.79-93

GENÇ, Reşat, (1997). *Kaşgarlı Mahmuda Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ISAEVA, Gulia, (2019). "Kırgızistan'da Divanu Lugâti't- Türk Araştırmaları" *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 2., S. 1, s.s. 42-64

Kâşgarlı Mahmud, (1985). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi I,* Çev.: Besim ATALAY, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kâşgarlı Mahmud, (2014). *Divânu Lugâti't- Türk,* (Haz: Ahmet B. ERCİLASUN, Ziyat AKKOYUNLU), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

KAÇALİN, S. Mustafa, (1994). "Divânu Lugâti't- Türk" *TDV İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, C.9, S. 9, s.s. 446-449.

KAYADİBİ, Fahri, (2008). "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, S.18

KORKMAZ, Zeynep, (1995). " Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't Türk", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* TDK Yay:629, Ankara, C.I.

KRAUBAYEVA, Gulnaz, (2009). *Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat'it Türk'ünde Yer Alan Sosyal ve İktisadi Hayat İle İlgili Söz Varlığının Günümüz Kazak Toplumu İçinde Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,Tarih Bilim Dalı, Bursa.

MUTİY İbrahim, OSMANOV Mirsultan, "Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında" (Çev. : Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL), (https://www.academia.edu) (20. 12. 2020).

PRİTSAK, Omeljan, (1953). "Mahmud Kâşgari Kimdir" *Türkiyat Mecmuası*, C.10, S.0, s.s. 243-246.

TOGAN, A. Z. Veli, (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Tarih Araştırmaları Enderun Kitabevi, İstanbul, S.2,C.1.

Toker Yayınları Edebi Heyeti, (1984). *Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugat-it Türk*, Toker Yayınları, İstanbul.

TOPRAK, Funda, (2014), "Kâşgarlı Mahmûd" Türk *Edebiyatı İsimler Sözlüğü,* Ahmet Yesevi Üniversitesi, (http://teis.yesevi.edu.tr/madde) (22.11.2020).

TÜRKMEN, Fikret, (2010). "İlk Dil Öğreticisi ve Folklor Derleyicisi Kaşgarlı Mahmut'un Yöntemi Hakkında" *Türkmenistan Kültürü Araştırmaları – Makaleler-*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara

ÜZÜLMEZ, Eşref, (2012). *Divanu Lugati't-Türk'de Geçen İdari ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi),

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ELAZIĞ

EKLER

Ek 1: Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dünya haritası

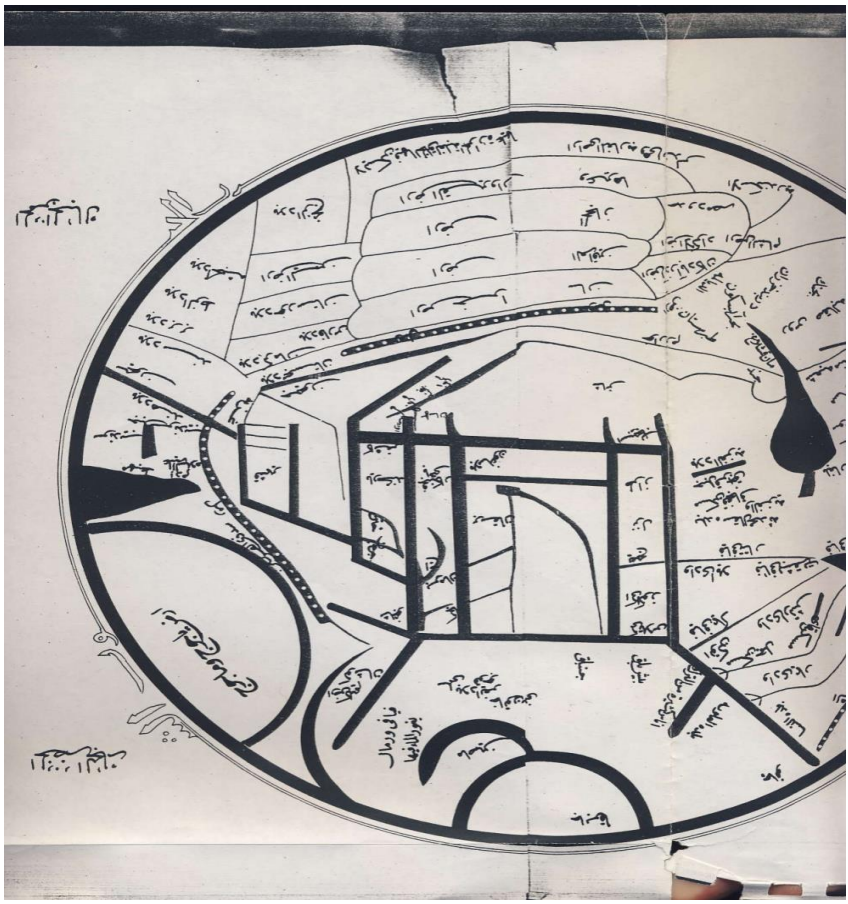

(Kâşgarlı Mahmud, 1985: 532)

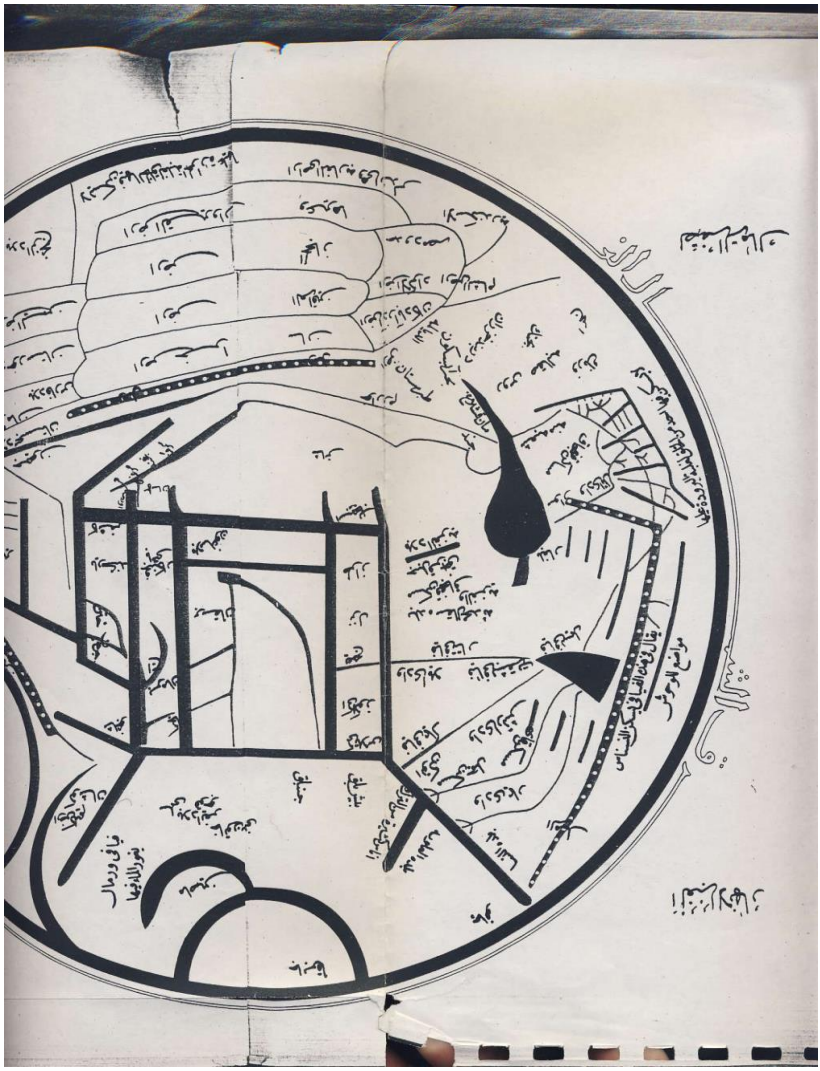

(Kâşgarlı Mahmud, 1985: 533)

Ek 2: Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dünya haritasında bölgelerin Türkçe adları

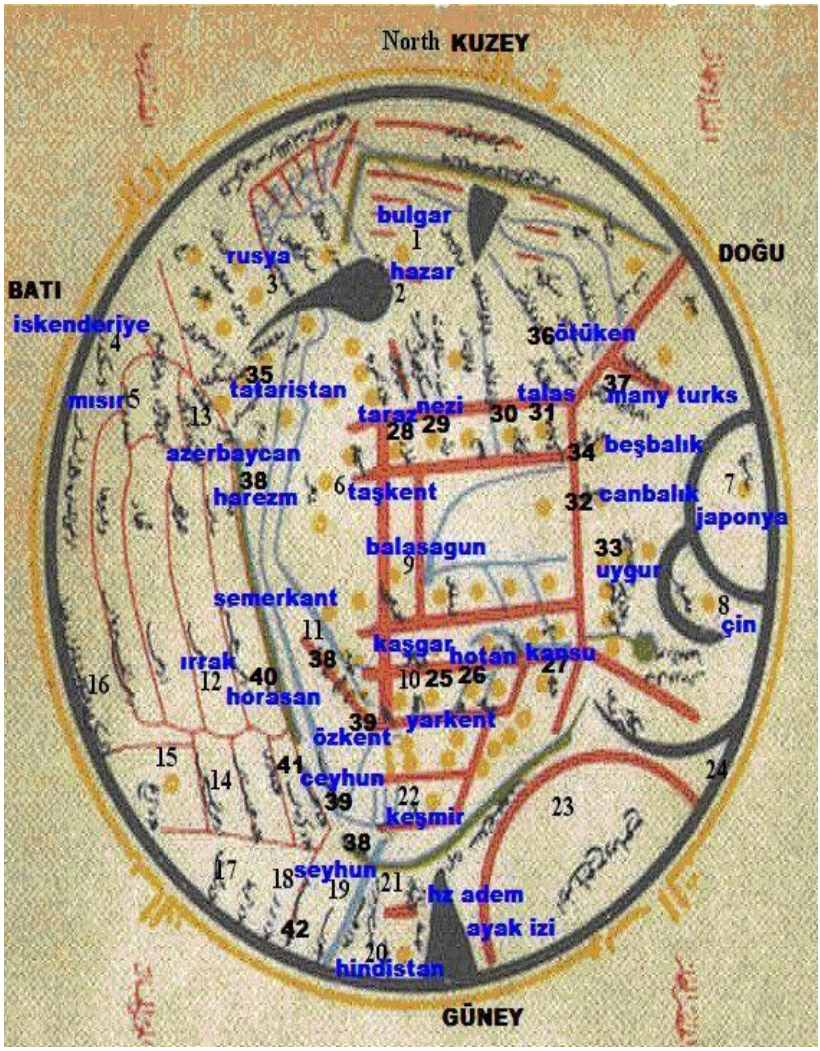

https://yenidenergenekon.com/284-divan-i-lugatit-turkde-turk-dunyasi-haritasi/ (17.12.2020).

BÖLÜM 4

М.ҚАШҚАРИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫ (KAŞGARLI MAHMUD'UN MİRASI VE ÇOCUK ŞİİRİ)

Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы*

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы*

Айтуғанова Саулеш Шамшақызы*

**Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты*

Prof. Dr. Amanjol ALTAY*

*L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi

Filoloji Bilimleri Doktoru

Prof. Dr. Sauleş AYTUGANOVA**

**L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi

Filoloji Bilimleri Doktoru

Қоғамдық өмірдегі өзгерістердің қай-қайсысы болмасын әдебиетте өз ізін, өз бейнесін қалдырады. Қоғамдық өмір айнасы болып табылатын әдебиеттің түрлі дәуірлерде, түрлі мазмұнда, түрлі пішінде өмір сүруінің сыры да сонда. Дәлірек айтқанда, әр дәуірдегі әдебиет сол дәуірдің материалдық және рухани мүмкіндіктеріне бейімделе және жетекші идеяларымен ыңғайласа өмір сүреді. Қоғамдық сана формаларының бірі болып табылатын әдебиетте сол қоғамның болмыс-бітімі көрініс табады. Яғни, белгілі бір дәуірге тән қоғамдық-әлеуметтік орта ерекшелігі әдебиеттің ішкі-сыртқы сипатына ықпал етеді. Әдебиеттің қоғамдық-тарихи құбылыс болып табылатындығы да сол себепті. Бұл – тұтастай ұлт әдебиетінің бір тармағын құрайтын балалар әдебиетіне де, оның ішінде балалар поэзиясына да етене жағдай. Сондықтан да балалар поэзиясының түп-тегін дұрыс бағдарлау үшін бұл мәселені әр кез назарда ұстаған абзал.

Ұлттық балалар поэзиясы – бір ғана дәуір аясында пайда бола қалған құбылыс емес. Оның ілкі үлгілерінің пайда болуы да, біртіндеп жетілуі де ұлттың тұтастай тарихымен, ұлт мәдениетінің түрлі тарихи кезеңдердегі даму жағдайларымен қабыса байланысып жатыр. Мәселен, көне дәуірлерден жеткен төл жәдігерліміздің мазмұнын құрайтын көптеген сипаттар қатарында балалар поэзиясына тән белгі-нышандардың андағайлап көзге ұрып тұрмайтыны да сол себепті. Алайда бұл жағдай халқымыздың ежелгі мұраларында балаларға қатысты, ұрпақ тәрбиесіне қатысты ешқандай белгі жоқ деуге негіз бола алмаса керек.

Балалар поэзиясы – қоғамдық-тарихи құбылыс. Сол себепті балалар поэзиясының шығу тегін дұрыс бағамдау үшін назар аударуды қажетсінетін мәселенің бірі нақтылы тарихи дәуірде жасаған қоғамдық ортадағы баланың орны болса керек. Бұл дегеніміз – белгілі бір тарихи қоғамда балаға, бала тәрбиесіне қаншалықты дәрежеде көңіл бөлінді, дәлірек айтқанда, көңіл бөлуге қаншалықты мүмкіндік болды, сол жәйтті айқындап алу деген сөз. Себебі қоғам дамуының түрлі кезеңдерінде бала тәрбиесінің алашақ орны да түрлі деңгейде болары түсінікті. Оған балаларға тікелей арнап жазылған алғашқы шығармалардың әр елде әр уақытта дүниеге келуі және оған себеп болған жағдайлар дәлел бола алса керек. Бұл айырмашылықтың себебі бала тәрбиесін қай елдің қай уақытта басты мәселелер қатарында тануына байланысты болып отырғаны анық.

Бұл кезеңге дейін ұлттық балалар әдебиетінің, сол қатарда балалар поэзиясының да, жетілу жолы үш арнада өріс тауып келді:

1) қазақ халқының ауыз әдебиеті;

2) ертедегі жазба әдебиет жәдігерлері;

3) XV-XIX ғасырлардағы жыраулар мен ақындар поэзиясы. Демек, ұлттық балалар поэзиясының түпкі негіздерін де осы бағытта зерделеген ләзім.

Қазақ тарихының көне дәуірлерін баян еткен еңбектерге сүйенсек, ежелгі әдебиет нұсқалары дүниеге келген дәуірлердің

(VI-XIV ғғ.) қай-қайсысында да халықтың мамыражай тірлік кеше алмағанын, ұдайы елдік үшін, еркіндік үшін күрестер жүргізгенін, біріне-бірі жалғасқан толассыз соғыстар жағдайында күн кешкенін танимыз. Жаугершілікке толы мезгілдің қоғам мүшелерінің бәріне бірдей қояр талабы біреу, ол – кез-келген уақытта елдік үшін күреске даяр болу.

Ал тұтастай қоғамда орныққан өмір салтынан жас ұрпақ та қалыс қала алмайтыны түсінікті. Демек, түркілік қоғамдағы ұрпақ тәрбиесі де уақыт талабына ыңғайласа жүрді. Яғни, бұл кезеңде ел қорғау, еркіндік үшін күресу идеясы бірінші кезекте тұрды. Соған сәйкес ұрпақ тәрбиесінде жауынгерлік дағдыларға жетілу алға шықты. Бұл жағдай күнделікті өмірде де, кезең әдебиетінде де өмірлік мән иеленген мәселе болғаны шүбәсіз. Сонымен бірге бұл орайда төл тарихымыздың ежелгі дәуірін құрайтын уақыт аралығының өзі бірнеше кезеңдерден тұратынын және әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктері болатынын да ескерген жөн.

Бұл ежелгі әдебиет ескерткіштері дүниеге келген дәуірге және сол дәуірдегі ұрпақ тәрбиесіне қатысты бір ерекшелік болса, ескеруді қажет ететін тағы бір мәселе – ежелгі жәдігерлердің ел ішіне таралуына байланысты. Дәлірек айтқанда, аталған жәдігерлердің қай-қайсысы да сол дәуірдегі мүмкіндікке сәйкес, сан жағынан шектеулі болғанына байланысты жәйт. Алайда бұл шектеулілік аталған әдебиет үлгілерінің халық арасында таралуына, сол арқылы жас ұрпаққа әсер еткендігіне күмән туғызбауға тиіс. Өйткені көшпелі түркі дүниесінде өз мәдениетін

сақтаудың, дамытудың, пайдаланудың өзіндік дәстүрлері болғаны мәлім. Әсіресе, әдебиеттің таралуында көшпелілердің ғасырлар бойына қалыптасқан дәстүрінің маңызы айрықша. Көшпелілердің сөзге ұсталығы, бейнелі де ділмар сөйлеуге жетіктігі, естіп-білгенін есте сақтауға айрықша қабілеттілігі сияқты қасиеттерін қазақ даласында әр дәуірлерде болған жат жұрттық жиһанкездердің таңдана жазғанын еске алар болсақ, дәл осы қасиеттер аталған әдебиет үлгілерінің ел ішінде танымал болуына ықпал еткенін түсіну қиынға соқпас.

Көшпелі дәуір баяншысы өзіне таныс әдеби дүниені кейде тұтас, кейде бөлшектеп жеткізер, кейде қаз-қалпынша әңгімелер, кейде өз жанынан әсерлі өзгерістер үстеп баяндар, қалай болғанда да, ежелгі әдебиет жәдігерлерінің өз дәуіріндегі қоғамға қызмет еткені сөзсіз. Ал үлкендермен қатар тыңдаған әңгімеден баланың да эстетикалық әсер алғаны, қиялы қанаттанып, рухы асқақтап, әдеби қаһармандарға ұқсауға ұмтылғаны анық.

Қазақ балалар поэзиясының генеалогиялық түп арналарының бірі – ежелгі жазба әдебиет жәдігерлері. Көне дәуірлер еншісіндегі ұлттық мәдениетіміздің болмысынан жан-жақты мағлұмат алуға мүмкіндік беретін ежелгі жәдігерлер отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан алуан қырынан зерделеніп келеді. VIII ғасырда тасқа бәдізделген Орхон-Енисей жазуларынан басталып, одан бергі аралықта «Оғыз-наме», «Китаби дәдәм Қорқыт» («Қорқыт ата кітабы»), «Диуани лұғат-ит-түрк» («Түрік тілінің сөздігі»), «Құтадғу біліг» («Құтты білік»), «Диуани хикмет»

(«Даналық кітабы»), «Хибатул-хақайық» («Ақиқат сыйы»), «Бақырғани кітабы», «Кодекс Куманикус» («Қыпшақтар кітабы»), «Қисса-сул-әнбия», «Хұсрау-Шырын», «Мұхаббат-наме», «Жәдігернама», «Гүлстан бит-түрки» («Түркі тіліндегі Гүлстан»), т.б. жазба мұраларға ұласқан жәдігерлер ғылыми айналымға түскен уақыттан бергі аралықта жалпы тарихи құндылығы мен деректілігі, барша адамзаттық және ұлттық мәдениет дамуындағы маңызы мен орны, әдеби-көркемдік сипаттары, т.с.с. мәселелер тұрғысынан қарастырылуда.

Ежелгі дәуірлерде жасалған әдеби мұраларға зер салған сәтте бірінші кезекте олардың тұтастай ұлт тарихы мен мәдениетіне тигізген әсерін, ұлттың өзін-өзі тануы мен өзін өзгеге танытудағы маңызын айрықша есте тұту абзал.

XI ғасырдың жетпісінші жылдары жазылып, одан бергі аралықта бүкіл түркі дүниесінің мәдениет әлемінде айрықша маңыз алып келе жатқан еңбек – Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» («Түрік сөздігі» немесе «Түрік тілінің сөздігі») аталатын ғылыми-энциклопедиялық шығармасы.

Қашқари «Сөздігінің» тарихи-мәдени құндылығы тарихта тұңғыш рет түркі тілінің өзіндік ерекшеліктеріне салыстырмалы сипаттамалар жасалып, түсініктер беріліп, грамматикалық талдаулар жүргізілген ғылыми-танымдық тереңдігімен, жүйелілігімен ғана шектелмейді. «Сөздік» өз тұсындағы және оның алдындағы дәуірлерде түркі халықтары дүниеге әкелген көркем сөз үлгілерін жинақтап ұсынуымен де бағалы. Негізінде

таза ғылыми еңбек болып табылатын «Түрік сөздігіне» көңіл қойған тұста бұл еңбектегі әдеби үлгілерге назар аударамыз.

«Сөздікте» түркі халықтарының арасында кеңінен таралған мақал-мәтелдер, жұмбақтар, аңыздар, ертегілер, қаһармандық және ғашықтық жыр үзінділері сияқты ауыз әдебиетіне тән үлгілер қамтылған. «Сөздікке» енген әдеби үлгілерді әдебиет зерттеуші Н. Келімбетов тақырыптық мазмұнына қарай «Табиғат туралы өлең-жырлар», «Аңшылық жайындағы өлеңдер», «Ерлікті мадақтау», «Жоқтау өлеңдер», «Дидактикалық сарындағы өлеңдер» деп қарастырады [1, 178-186].

«Сөздіктегі» өлеңдерде табиғат құбылыстары, жыл мезгілдері, өсімдіктер мен өзен-сулар, аспан әлемі – бәрі-бәрі жанды бейнеде суреттеледі. Олардың қимыл-қозғалыстарына жанды кейіп үстеумен шектелмейді, олар адам сияқты сөйлейді, адам сияқты ойланады. Көркемдік кейіптеудің әсерлі үлгілері «Сөздіктегі» «Қыс пен Жаздың айтысынан» мол ұшырасады. Айтысу кезінде Қыс та, Жаз да өздерінің артықшылықтарын адамдар тіршілігімен байланыстыра дәлелдеуге ұмтылады. Нәтижесінде адам өміріне қолайлы артықшылығы көп Жаз жеңеді.

Байқалып тұрғандай, ежелгі түркі халықтарының табиғатқа арналған өлеңдерінде табиғат пен адам байланысына баса назар аударылған. Табиғатты адам сияқты қабылдау – көне түркілердің табиғатты бағалай білгенін, қадіріне жете білгенін аңғартады, ізбасар ұрпағын табиғатпен етене жарасымда өмір сүруге баулығанын аңғартады. Ал табиғатты бейнелеу, табиғатты сүюге

тәрбиелеу – бүгінгі балалар поэзиясына етене сипат. Оның арғы арнасы көне дәуірлерге жетелейді.

«Сөздіктегі» «Алып Ер Тұңғаны жоқтау», «Таңғұттарға қарсы күрес жырлары» сияқты жыр үлгілері тақырыптық, мазмұндық, идеялық жағынан Орхон жырларымен сабақтас, сарындас, мақсаттас болып келсе, «Аңшылық өлеңдері» – бұрынғы жазбаларда ұшыраспайтын, жаңа мазмұндағы дүниелер.

Бір ғажабы – аңшылықты арқау еткен бұл өлеңдер құрылымдық және бейнелілік жағынан, ішкі рухы жағынан Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңімен үндесіп жатыр. Өлең бастауы аңшылыққа аттанар алдындағы желікті сәтті суреттеуден басталып, біртіндеп аңшылықтың әр мезетін бейнелеуге ауысады. Өлең түйіні де Абайдың әйгілі өлеңімен жұптас. Салыстырып байқалық:

Қашқари «Сөздігіндегі» өлеңнен:

...Төрт аяғын билетіп,
Құр атқа басын үйретіп,
Қырық кез құрық сүйретіп,
Киікке тазы қосайық.
Түлкіге қыран салғанда,
Тазыны қосып арланға,
Жеткендей мәз боп арманға.
Ерлік жоқ, сірә, жігіттер,
Осыдан асқан жалғанда!
(Ф.Оңғарсынова аудармасы) [2, 18].

Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінен:

…Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,

Аң болады кеңесің құс салғанда.
Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
Бәрі де анық тұрмай ма ойлағанда?!

Бүгінде кез келген мектеп оқушысына танымал «Қансонардамен» Қашқари «Сөздігіндегі» «Аңшылық өлеңдер» арасындағы үндестік сыры неде? Сірә, бұл үндестіктің түпкі мәнінде арғы тектен ұласып келе жатқан рухани сабақтастық, дүниеге көзқарас сәйкестігі, дүниені қабылдаудағы тектестік жатқан болар. Ал бірнеше ғасырлар бойына ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасып келе жатқан рухани үндестік ұлт әдебиетінің бір арнасы – балалар поэзиясына жат құбылыс бола алмайды.

«Сөздіктегі» көркем сөз үлгілерінің бір қатары дидактикалық өлеңдерден тұрады. Дидактика – қай кезде де педагогикамен мақсаттас балалар поэзиясына етене ұғым. Қай халықтың да әдебиет тарихына көз салсақ, балалар әдебиетінің алғашқы шығармалары дидактикалық мазмұнда жазылғанын көреміз. Мәселен, орыс балалар әдебиетінің тарихын зерттеуші Ф.И. Сетин Ресейде балаларға арналған алғашқы шығармалар жайында былай деп жазады: «Первые произведения для детей появились на Руси в переломную эпоху, выросли на национальной почве, поднялись на волне патриотизма и отвечали потребностям просвещения; они имели не только образовательное, но и воспитательное значение» [3, 52]. Ресей жұртындағы уақыттан ертерек жасалған ежелгі түркі

халықтарының дидактикалық өлеңдерінде де тәрбиелік мақсат маңызды орын алды. Оған дәлел М.Қашқаридің төмендегі өлең жолдары:

Ұлым, ақыл тыңдасаң, білімсіздік жоғалар,
Білім қалар артыңда, ғұмыр сырғып жоғалар.

Қобалжығыш көңілдің ақылы да жоқ аса,
Мылжыңы көп адамның аспаны да аласа.

Көңіл толса, үйіңнің жарын жығар,
Білікті адам айтпай-ақ жаныңды ұғар.

Алтының мен күмісің болған сайын құныққа,
Қу нәпсіге табынып, тәңіріңді ұмытпа! [2, 20].

Аталған өлеңнің тікелей балаға арналуының өзі көне түркі дүниесіндегі әдебиетте ұрпақ тәрбиесі назардан қағажу қалмағанын айғақтайды.

Қашқари «Сөздігіне» халық арасында ауызша таралып жүрген үлгілер бойынша енген дидактикалық шағын өлеңдер уақыт өте келе, мазмұнында тәрбиелік мақсат құнтталатын түркілік дидактикалық дастандарға ұласты.

Бұл әдебиет үлгілері өзіне тиесілі көркемдік міндеттерін өтеумен қатар, өз дәуірлерінде қоғамдық сананы тәрбиелеуші қызметін де атқарды. Сол себепті олар қоғамның бір мүшесі – баланың да өміріне, дүниетанымына әсер еткені түсінікті. Бала сол әдебиеттің көркемдік қуатынан нәр алды, армандады, қиялдады, кейіпкер-қаһармандарына еліктей жүре, өмірге бағыт түзеді.

Қалай дегенде де, алдыңғы дәуірлердегі әдебиеттің қай-қайсысы да бала тәрбиесінен қалыс қалмағаны даусыз. Осы орайда балалар поэзиясының негізгі міндетінің өзі бала тәрбиесіне байланысты екенін ескерсек, бұл жағдай да бүгінгі балалар поэзиясының генеалогиялық түп арналарын алдыңғы дәуірлерде жасалған әдебиеттен іздеудің дұрыстығын және бұл тұста сыртқы ұқсастыққа емес, ішкі мақсат үндестігіне, идеялық сабақтастыққа назар аудару қажеттігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005.

2. Қашқари Махмұт. Жаз бен қыстың айтысы. – Алматы, 1985.

3. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. – Москва, 1990.

BÖLÜM 5

МӘҢГІЛІК ЕЛ: ТІЛ. ҰЛТТЫҚ САНА. ДҮНИЕТАНЫМ
(EBEDİ ÜLKE: DİL. MİLLÎ ŞUUR. DÜNYA GÖRÜŞÜ)

Prof. Dr. Serik NEGİMOV*

*L.Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi

Filoloji Fakültesi

Kazak Edebiyatı Bölümü

СЕРІК НЕГИМОВ**

**филология ғылымдарының докторы, профессор

Орхон жазба ескерткіштері. Мәңгілік Елдің тарихында әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, тілдік, палеосемантикалық құндылықтар мен ақпараттарға мейлінше бай түркі жазба ескерткіштерінің яғни Орхон жазба ескерткіштерінің мәні мен мағынасы айрықша. Түркілік дүниетанымның, мыңжылдықтар тәжірибесінің, көркемдік санасының, заттық мәдениетінің (Түркі Қағанаты дәуірінде (17 шаһар, 100 шақты киелі орындар, мыңдаған ақыртастар (мүсінтастар), қорымдар, ғибадатханалар болған) үздік үлгілері, таңғажайып туындылары әлем өркениеті тарихындағы ірі құбылыс.

Түркітанушы Қаржаубай Сартқожаұлының үш томдық Орхон ескерткіштерінің толық атласы дейтін іргелі еңбегінде[1] түркі тарихына, тіліне (фонетикасына, грамматикасына, әдеби тіліне, этнолингвистикасына), дініне, ғұрып-салтына, халық шығармашылығына, дәстүрлі ой-сана жүйесіне байланысты мәдени-тарихи деректер, мәліметтер өлшеусіз мол. Мысалы, алдымен Көк Түріктерінің тегі туралы мына бір дерекке жүгінген жөн. Түркітанушы Қ.Сартқожаұлын сөйлетсек, Батыс Вэй патшалығының соғды текті өкілі Аньнопонта 546 жылы Түркі Қағанатының билеушісі Бұмынға:

– Сіздер кімсіздер?

– Біз Көк Түріктеріміз – дейді Бұмын.

Сонан соң «Тәңір бар. Ол көзге көрінбейді. «Алла бір. Ол көзге көрінбейді» деп шегелеп айтады. (т.1. 14-15 беттер).

[1] Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. т.1. Алматы, Samga Press, 2019. 510-бет; Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. т.2. Алматы, Samga Press, 2019. 375-бет; Сартқожаұлы Қ., Жан-Тегін Қаржаубайұлы. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Алматы, Samga Press, 2019. 362-бет.

«Тәңір бір», «Тәңір жаратқан» дейтін фразеологиялық оралымдар байырғы түркі, парсы, қытай деректерінде бар екен.

Көне заманның көзіндей, ұлттық болмыс-бітіміздің, ой-санамыздың куәлігіндей «Бесігіңді түзе», «Ұрпағыңды түзе», «Бір кісі» (хан), «Бір кісі жаңылса, (хан, ел басы), ұрпағыңа (ұрпағыңның ұрпағына) дейін зардап шегеміз» (Күлтегін жазуында), «Ат болды», «Сүндетке отырғызды» дейтін қағидаға бергісіз нұсқалы тіркесімдерді айтуға болады (т.1, 15-18 беттер).

Сондай-ақ шүлен тарату, күміс табаққа қойдың басын салып, оған 12 мүше қосып, мәртебелі мейманды құрметтеу, ас беру (Күлтегін дүниеден өткенде 4 мың жылқы сойылған) жазба түркі ескерткіштерінде нақты жазылған.

Немесе Орхон жазуында «Торы (өкімет, билік), «ел ордасы» (астана), «төр ағасы» (билік иесі) деген ұғымдар бар.

Ұлы Дала жұрты ұлы қонысының ұлық қасиеттерін ынтызарлықпен айтатын жұлынды ойлары мынадай екен:

«Бектерім ай!» (152 мәрте),

«Қонысым-ау!» (749 рет),

«Жоғарыда Тәңірім-ай!»,

«Қара жерім-ай!»,

«Елім-ай»,

«Қара орманым-ай!»,

«Ынтымақ-ай!»,

«Қол аттандырдың-ай!»,

«Қатер-ай!»,

«Қаскөй-ай!»,

«Ап-бәлем!» (т.2. 54-64 беттер).

Соңғы найзағайдың отындай жарқ-жұрқ еткен төрт сөз Ұлы Даланың келешекте көретін күрделі тағдырынан елес бергендей. 947 рет қайталанған бұл сөздер замананың, халықтың, тарихтың гөй-гөйін жеткізгендей.

«Ұшық-ай (Қатер-ай!), Зұлымдық-ай! Қатер-ай! Қап-бәлем! (түй) (Жерге түкіріп). Қара орманым-ау! Жоқ, болдың-ау! Туған жерім-ай! Қоныстарым-ай! Бектерім-ай!» (т.2. 64-бет).

Сонымен 1335 жыл бұрын күміс кеседегі: «Жатқан жерің құтты болсын, ah!». «Сүйкімдім-ай (Қимасым-ай)! Тілектес, еншілес болдың, ah» деген жазудың (т.3. 115-бет) мәнісі қандай дегенінде елді, жерді сүю соншалықты іңкәрлікпен, отты рухпен асқақтата айшықталған. Мыңжылдықтар тұңғиығындағы бабалар даусында рухани тазалық, ізгілік, отаншылдық бар.

Көк түріктерінің руханияты: тарихы, жазу-сызу өнері, ұлттық санасы. Мыңжылдықтардың еміс-еміс жаңғырығын, дауысын естіп, дәйектілікпен қорытып жеткізген, сандаған дәуірлерді ауқымды оқиғаларымен, жойқын қанкешулерімен, даңқы мен абыройы жер жарған қаһарман қағандардың, баһадүр тұлғалардың алапат, толымды іс-қимылдарымен, сонымен қатар Күншығысында Сарытеңіз, Күнбатысында Қаратеңіз, оң жағында Хуанхэ мен Амудария, солтүстігінде Мұзды Мұхит арасын жайлаған Көк түріктері Империясының әлеуметтік-саяси, мәдени тарихын Орхон бітіктас жазулары мен Қытайдың Чжоу, Сүй патшалықтарының әулеттік жылнамалары негізінде мұқият салыстыра зерделеп, байтақ нақты, жанды айғақ-деректермен сөйлеткен кәрі тарихтың тамыршысы, профессор Әнес Сарайдың шығармашылық тұлғасы, көзқарасы,

пайымдау мәдениеті «Көк түріктері» дейтін еңбегінде жарқын көрініс тапқан. Мұнда Көк түріктерінің (Ашина ұрпақтарының) өркениеті, ата-тек шежіресі, мемлекет басқару жүйесі, тұрмыс-салты, шаруашылық-кәсібі, мифологиялық дүниетанымы, қорғаныс қабілеті яғни әскері, қолданған қару-жарақтары, алфавиті, қала, қамал салу мен монументалды мүсін өнері, аспан денелерінің қозғалысы туралы ұғым-түсініктері, жартас графикасы, қағандықтың ру-тайпалық құрамы, Түрік қағандықтарының тарихы ұшан-теңіз деректер негізінде талданады. Бұл орайда Түрік қағандығы тарихындағы Бұмын (551-552жылдар), Істеми (552-576 жылдар), Мұқан (553-572 жылдар), Таспар (572-583 жылдар), Сібір қаған (609-619 жылдар), Елтеріс Құтлық қаған (682-692 жылдар), Бойла Баға Тархан Тоңұқұқ (682-726/727 жылдар), Қапаған қаған (692-716 жылдар), Білге қаған мен Күлтегін (716-734 жылдар) заманы білгірлікпен, тереңдікпен сипатталған. Ұбақ-шұбақ ғасырлардағы түрік дүниесіндегі шырқаулар, құлдыраулар, арбасулар тарихилықпен көрсетілген, байыптылықпен бажайлап баяндалған.

Тарихи-ғұламалық зерде көзімен тарихи-шежірелік деректері мен тарихтың көркемдік философиясын дұрыс қолдана білу әрі лайықты түйін түю – профессор Әнес Сарайдың «Көк түріктері» кітабының басты сипаты. Ол археология, палеосемантика, этнография, этнолингвистика, психосоматика, мифология, антропология, архаикалық мәдениет, сана этногенезі, дін, фольклор, ойлау феноменологиясы тәрізді ғылымдардың соны жаңалықтарын өрелі пікір-топшылауларына арқау етіп өрістетеді, логикаға бағындырады. Білімпаз Әнес Сарай әлемдік даңққа ие әйгілі М.Қашқари, В.К.Мюллер, Э.Шавани, Хамельтон, Г.И.Рамстед, А.Лекон, Ю.Немет, К.Сиротори, Чянь Чжумянь, Н.Х.Оркун, Минорский, П.М.Мелиоранский,

В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Л.Н.Гумилев, В.В.Радлов, В.Томсон және т.с.с. түркітанушы-оқымыстылардың түйінді тұжырымдарын темірқазық етіп отырады.

Сібір өлкесіндегі жартастардағы, мүсінтастардағы, қолайнадағы таңбаларды зерттеу мақсатында I Петр 1717 жылы ғылыми экспедиция шығарған. Мұның құрамында Ф.Н.Страленберг болып, 1730 жылы «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлігі» деген еңбегі Стокгольмде жарияланған. Мұнан соң құлпытас жазуларын Г.Н.Спасский, Абель Ремюза, Г.Ю.Клапрот. З.Г.Байер, Н.М.Ядринцев оқу, тану, тәржімалау, жариялау, зерделеу мәселелерімен шұғылданғаны жетік баяндалған.

Және де автор біртұтас геосаяси кеңістікте жайғасқан Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Қыпшақ, Қазақ хандықтарын көк түріктерінің жалғасы деп тануы да әділдік. Себебі, бұлардың белгілі бір территорияда, бір мемлекеттің құрамында болғаны, сонымен қатар тілінде де, дәстүрінде де, ата-кәсібінде де, тарихи көзқарасында да ұқсастық бары ақиқат.

Әнес Сарай қытай жылнамаларында көк түріктерінің тарихына қатысты «Ғаріп бала мен Бөрі Ана» хикаясының төрт нұсқасының мәтінін тұтасымен келтіріп, мазмұн-мәнімен таныстырғанда ежелгі «бөрі» ұғымының мұнан соң «Оғыз-наме» дастанында (яғни «Тәңір бөрісі» дейтін мағынада), сонан соң Махамбет толғауында («Исатайдың барында, Екі тарлан бөрі еді») бөрінің баламасы ретінде сәулеленген. Дәстүр қуаты деген осы.

Бөрі тотемі жайындағы аңыздар, негізінде, сегіз қиыр шартарапқа тараған. Ал бала емізіп тұрған Бөрі-Ана мүсіні б.д.д. V ғасырдан бері Римнің Капитолия музейінде сақталған. Себебі қандай? Аңыздың деректеріне жүгінсек, этрускілердің көсемі Энет батырдың ұрпағы

Ромул мен Рем егіз. Амулия патша егіз сәбилерді суға ағызып жіберсе де, тағдырдың бұйрығымен Бөрі-Ана емізіп ер жеткізеді. Қысқасы, этрускілер – Батыс түріктері. Бұларды Каспий теңізінің терістігінен әкелген Энэй батыр.

Бөрі текті Ашина түріктерінің темір балқытқаны, қолөнер кәсібін дамытқаны, қару-жарақ жасағаны, аңшылық, бақташылық тіршілігі, рухани өмірі мен даналық өнегесі, қыз айттыру, келін түсіру, тұрмыс-салт жырлары, жерлеу рәсімдері, қалалық мәдениеті, ұлттық ойындары нақ-нағымен түсіндірілген. Әсіресе, түріктің тұлғасы жөніндегі Афрасиаб патшаның мына бір керемет пікірін келісті келтірген: «Түрік өз елінде жүргенде бақалшақ қауырсынға жасырынған маржан сияқты, оның қадір-қасиетін танып, бағалап жатпайды, ал ол бақалшақтан сыртқа шыққанда бағасы еселеп артып, патшалар тәжі мен сұлулардың мойын, құлақтарын безендіретін асылға айналады».

Түріктердің мемлекет басқару жүйесінде 28 лауазым дәрежесі барын әрі әрқайсысының міндеті мен қызметін саралап анықтайды. Сондай-ақ әскери өнер тарихындағы қару-жарақтардың түрлеріне де сипаттама беріледі.

Түріктердің ғарыштық ұғым-түсініктері, құлшылық жасау, құрбандық шалу, Жер, Су, Баба рухтарға салауат айту, дұға тілеу, діни жоралары кеңінен кемел байыпталады. Бір ғажабы – Күншығыстан Күнбатысқа көсілген Еуразия жотасындағы төрт бұрышты жұмбақ кесте жайы таңдай қақтырмай қоймайды. Әнес Сарай бұл орайда: «Төрт бұрышты кесте – төрт бұлыңды, бір-біріне кигізілгендей үш төртбұрыш – үш қат аспанды, ортадағы әджі (крест) Тәңірді бейнелеп тұрған іспетті. Кестенің жасы – кейінгі палеолит дәуірі деп белгіленуі – әлемнің жаралуы туралы осынау ғарыштық түсінік ежелгі Оңтүстік Сібір

жұртының наным-сенімінің қайнар көз бастауы болғанына меңзейді» - деп жазады. Расында, Орхон жазуындағы түріктердің дүниені қалайша қабылдайтыны мен жұмбақ кестедегі ой сарындары үндес.

Өркениет тарихында түріктердің бейнелеу өнері (керемет шеберліктің үлгісіндей Ту, Жалау, Байрақ сияқты мемлекеттік рәміздері) мен жазулары хақында білгірлікпен ой өрбітеді. Мәселен, 545-630 жылдарда Түрік қағанаты дәуіріндегі 1) Бұғыты кешені – Соғды тілінде, Қарағол кешені – қытай тілінде, Идэр кешені – брахми тілінде қашалып жазылған. Б.з.д. Есік қорғанындағы жазу көнеүнділік кхароштхи әліпбиі негізінде туған сақ жазуы екен. Демек, б.д.д. VI-IV ғасырларда Іле алқабында тіршілік жасаған кхароштхи бірлестігінің жұрнағы «Қара Шор» атанған-ды. Бұл кхароштхи жазуы – дравид түріктерінің игілігі.

Танымпаздық қабілеті, ақыл-ой таразысы, парасат-пайымы жоғары Ә.Сарайдың осынау зерделі толғамдарында көк түріктерінің дүрілдеп-күркіреп өткен дәуірлері, алып, білікті қағандардың телегей тәжірибесі, тактикасы мен стратегтігі, барлаушылық, әскери өнері, дипломатиялық қарым-қатынасы, саясаткерлігі, билік ғибратнамасы, патриоттық ойлары (мысалы, Істемидің Византия Императоры Юстинге түрік тілінде хат жазуы), толық, жан-жақты әңгімеленген.

Мұнда ұлы қағандардың ойшылдық, шешендік тапқырлығына, сес сөзіне жарқын дәлел ретінде Істемидің ұлы Түріксанфтың византиялық елші Валентинге: «Бір өтірік айту үшін он тілде сөйлейтін римдік екенсің ғой» деп, он саусағын аузына апарды» дегенін Менандр Протектор жазып қалдырған.

Зерттеушінің «Сих», «Түрік», «Көктің ұлы» дейтін этнология мен этнолингвистикаға қатысты топшылаулары да, Басмыл-арғындар?

Аргиппейлер мен «Алпамыс» эпосындағы 13 сюжеттің Гомердің «Одиссеясында» қайталануы хақында айтқан пікірлері де қызықты.

Жинақтай айтқанда, Елбасы айтқан рухани жаңғырудың түп-негізінде тарихи тәжірибе, ұлттық сана екендігіне кәміл, кемел көзқарас танытсақ, онда қазіргі заман руханиятының көшбасшы қайраткері профессор Әнес Сарайдың тарихи ой-тұжырымдары Ұлы Дала елінің шарайнасы іспетті.

Мәңгілік Елдің тілі. Мәңгілік Елдің рухани-мәдени өміріндегі ай мен күндей баға жетпес байлығы – оның ізгілік, көркемдік қасиеттерге өлшеусіз бай тілі. Мұнда Ұлы Дала Елінің рухы, сыры, пәлсапалық дүниетанымы, сұлулыққа, даналыққа деген терең көзқарасы бар. Бұларға айғақ ретінде ескі қыпшақ тілінде, әсіресе, қазіргі заманғы қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, ноғай, құмық тілдеріне ортақ жазба мұра яғни 1245 жылы Египет, Сирия мәмлүктер мемлекетінде жарияланған «Түрікше-арабша сөздігі»[2].

Отандық түркітану ғылымы тарихындағы осы бір құнды басылымда ұлт тілінің мол қазынасы көрініс тапқан. Әсіресе, сол заманның қолданыстарында «ұршық», «уыз», «ору», «ата», «қайын ата», «бағана, бақ, бау», «ас болсын», «аршын, қары», «тұлым», «тұңғиық гүлі» (лилия), «бидай», «егін, егінші», «емен», «сұқ бармақ», «орта бармақ», «атсыз бармақ», «бітік» (жазу), «бадам» (Оңтүстік Қазақстандағы станцияның аты), «білезік», «шүберек», «шошқа», «шоқпар», «бүтін», «екінді», «жапан дала», «жусан», «жүген», «ілгек», «ізде», «ілгері», «ілік», «інген», «ірі», «ін», «кене», «кепеш» (бас киім), «кесек ет», «киіз», «кісен», «көгершін», «өмілдірік», «көйлек-көншек», «көпек ит»,

[2] Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчаковского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, «Наука», 1970. –С.234.

«күзен», «күндүз», «күрек», «қаба» (сақалға қатысты), «қаз», «қазан», «қалқан», «қанат», «қан», «қандала» («бешик биті»), «қарт», «қыз», «қыйыр», «қылық», «қара құрт», «құмырсқа», «құнан», «құр баға», «намаз», «ноқта», «нышан», «от» (бірнешеу мағынасы көрсетілген), «пайғамбар», «сағақ», «сағым», «саз» (батпақ), «сіңір», «сірке», «сыбызғы», «сүт», «тал», «талақ» (селезенка), «тана» (бұзау), «темір», «теңрі», «тізгін», «тетік» және т.с.с. Сан есім атаулары заманауи қазақ тіліндегідей ешқандай өзгеріссіз жазылған.

XIII ғасырдағы Ұлы Дала жұрттарының тілі қандай екендігіне білімпаз түркітанушы, профессор Ә.Қ.Құрышжановтың «Түркіше-арабша сөздігі» атты айтулы зерттеуі толық дәлел.

Енді XIVғасырдің тіліне көшейік. Ұлт тілінің негізгі сөздік қоры, халық тілінің орасан қазыналы байлығы оқымысты А.Ибатовтың «Қутбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі» атты ғылыми-методологиялық дәрежесі жоғары монографиясында (1974) егжей-тегжейлі көрсетілген. Бұл Ұлы Даланың ұлық мұрасының сөздігі алфавиттік жүйеге түсірілген елу мыңнан асатын карточка негізінде төрт мың төрт жүзден астам атау сөздер сұрыпталып алынған. Әрқайсысына түсініктер жазылған, мысалдармен дәйектелген, ішкі, ауыспалы мағынасы айқындалған, қанша рет қолданғандығы турасында мәліметтер берілген.

Қутбтың (Құтыптың) «Хұсрау уа Шірін» поэмасы Ақ Орда жерінде, Сығанақ шәрінде Тыныбек заманында 1341-1342 жылдарда туған. Байырғы жазба әдеби дәстүрінде жазылған. Көркемдік сұлулық жағынан кемел, келісті. Шайырдың «Шеберлігің дүниеде пайда келтіретін болсын», «Шеберлікпен ісіңді бітіргей», «Не сөз айтсаң,

жанымменен ұғайын» дейтін терең мағыналы мақсатын поэмасында мінсіз дәлелдеген.

Ұлт тіліндегі айшықты оралымдар, «бейнелі лебіз», «көңіл айнасы», «ақыл тізгіні», «зұлымдық қамшысы», «көңіл құсы», «көңіл сұңқары», «сахара дала», «қайғы теңізі», «көңіліңнің оты», «шекер ерін» – XIV ғасырдың еншісіндегі бұйымдар екен.

Ендігі кезекте тұп-тура қазіргі ұлт тілінде қолданылатын атаулы сөздерге тоқталайық: «сұхбат», «сөз», «рәміз», «рәсім», «хан», «ханым», «қос бұрымыңның ұшы», «кептер», «император», «хикаят», «шынардай денесі», «шаһбаз» (сабаз, сұңқар), «ғашықтық ұрығы», «қарақшы», «хат», «бір уыс топырақ», «кәрзеңке», «қағаз», «жер кіндігі», «көрім» («мырза» деген мағынада), «кемер» (белбеу), «қазан көбігі», «көгаршын», «көншік» (дорба), «қаймақ», «қарақ» (көз, көздің қарашығы), «қасап» (ет сатушы), «лала», «қызғалдақ», «лашын», «ләззат», «Ләйлі», «мағына», «майдан», «мәжіліс», «мәңгілік», «мәртебе», «наурыз», «нәркіс» (сұлулардың көзі, жүзі гүл деген мәнде), «ніл» (көк бояу), «қыл жарған» (әділетті), «орам» (көше), «оташы», «санат» (өнер), «нама» (жазу, хат, кітап), «химия», «алхимия» және төрт түлік атаулары. Мұнда мынадай теңеулер бар: «Оқтай түзу сөзімді жасырайын», «Болар жер көк қасында бір терідей», «білегі пілдің сүйегіндей, тәні қардай».

Сонымен қатар «арыстан түлкілік қылса, жараспас», «шаян ініне тышқан сыймас» деген мақалдар бар.

Сондай-ақ «ол ащы тілді, у тілді қары да», «білімнен бір жер жоқ сөзінде де», «атаңның тәж бен тағын бекер етсең», «дүниеде үнемі ізгілермен бірге бол» дейтін ғибратты сөйлемдер берілген.

Халықтық ырым-нанымдардан: «күйіктен көйлегін жырту».

Және «чыра» (жарық, сәуле, шырай) сөзін қосуға болады. Бұныңыз «көзім шырадай ашылды» тіркесіндегі «шыра» болса керек.

«Хаслät» сипат, сапа деген мағынада. Абай 38-сөзінде «Белгілі жәуанмәртлік деп хаслät бірлән болар деген...» дейтін оралымда қолданылған.

Ұлы Даланы мекендеген ата жұртымыздың көркем табиғаты (аң-құстар, өсімдіктер, хайуанаттар әлемі), ата дәстүрі, ата жолы, шаруа-кәсібі, ғұрып-салты, ата тілі, ілімі, білімі, өнері, көзқарасы, рухы, жаны, қағидаттары «Түркіше-арабша сөздігінде» және Қутбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасы тілінде толық көрініс тапқан. Бұл жазба ескерткіштер – Ұлы Даланың мәңгілік айнасы, ғасырлардың кәусар бұлағы іспетті.

Мәңгілік Елдің оқулығы. Ұлы Даланың жиһангез білімпазы, түбі-тегі бір түркі тілдерінің зерттеушісі, Мәңгілік Елдің тарихында ұлы шығармасы жаңғырып-жаңарып, көркейіп-гүлденіп отыратын Махмұт Қашқаридің 1072-1074 жылдарда жазылған «Диуани лұғат ат-түрк» атты энциклопедиялық сипаттағы кесек, бірегей, теңдесі жоқ еңбегінде, тұтастай түркі халықтарының мекен-жайлары, жер-сулары, елдімекендері, киім-кешек, үй жиһаздары, қару-жарақ пен құрал-саймандары, ұлыстары мен музыкалық аспаптары, тайпалары, ен-таңбалары, әскери лауазым-атақтары, астрономиясы, жыл қайыруы, ұлттық тағамдары, хайуанаттар мен өсімдіктер, ғұрып-салттар, шаруашылық бұйымдары, мақал-мәтелдері (қазіргі қазақ тілінде 700-дейі қолданыста), бәйіттері жүйеленіп жинақталған, ғылыми түсініктер мен байсалды пайымдаулар берілген.

Айталық, Ұлы Дала төсіндегі жер-сулар, елдімекендер: Талас, Қарнақ, Манқышлақ, Сайрам немесе есімдер мен лауазымдар: Түрік, Сәбит, Қабан, Буғра хан (Буғра – Бура), Тархан. Махмұт Қашқари мақал-

мәтелдердің мағынасын, сырын, мән-мазмұнын сұңғылалықпен саралайды. «Түлкі өз ініне үрсе, қотыр болар» дегенге мынадай түсініктеме береді: «Бұл мақал өз елінен, жерінен, шаһарынан, тұқымынан безген сатқындарға арнап айтылады». Бұл мақал XXI ғасырда да өзекті. Ұлы Даланы тастап, қазынасын қымқырып-жымқырып кеткендерге бағышталған-ау!

Я болмаса: «Қазан айтар: «Түбім алтын», Шөміш айтар: «Мен қайданмын?!». Мұның мәнісі «өзін танитын адамдардың алдында бөсе беретін мақтаншақтарға» айтылады екен.

Я болмаса «Тасты қозғауға болмаса, сүю керек» дегеннің мағынасын егер «адам ойлаған мақсатына жету үшін кішіпейіл, инабатты болу керек» деп айқындап түсіндіреді.

Сондай-ақ «білімпаздығымен өзінің ортасындағыларға ұнамайтын белгілі адамдарға арнап айтылатын» «Тазының жүйрігін түлкі сүймес» дейтін мақалды келтіреді.

Махмұт Қашқари – түркі халықтарының патриоты. Ол еларалық ұстаз Әбубәкір мүфтидің заманхатындағы мынадай рауаятты келтіреді: «Ұлы Тәңір айтады: Менің бір тайпа қосыным бар. Оларды Түрік деп атап, Күншығысқа қоныстандырдым». Әрі қарай: «Сондықтан да Түріктерге Тәңірдің өзі арнайы ат қойған. Жер жүзінің ең биік, ауасы таза бөлегіне қоныстандырып, «Өз қонысым» деп атаған. Оған қоса түріктер көрікті, өңдері ұнамды, жүздері мейірімді, әдепті, үлкендерді құрметтей білетін кішіпейіл, уәделерінде берік тұратын мәрт және сол сияқты көптеген жақсы қасиеттерге ие ашық-жарқын жандар» (Махмұд Қашқари. Түбі бір түрік тілі. («Диуани лұғат ат-турк»). Тәржімалағандар: Қанапия Бекетаев, Әрсен Ибатов. Алматы, «Ана тілі», 1993. 20-бет).

Махмұт Қашқари түркі тілінің ерекшеліктермен бір буынды түбір негіздерді зерделейді.

М.Қашқаридің сөздігінде қазіргі қазақ тілінде мағынасын өзгертпей жеткен сөздер де (875 сөз-ұғым мен 60 мақал-мәтел) мол. Бұл – ұлт тілінің терең тамырлы құбылыс екендігінің көрсеткіші. «Түркі тілінің байлығы мен оралымдылығы араб тілінен кем түспейді» деп жазады парасат падишасы кемеңгер Махмұт Қашқари.

М.Қашқари тарих, заман, халық алдында ұлы мақсатқа жетуі, мінсіз мәдени мұра жазып қалдыруы, Рум мен Солтүстік Мұзды мұхит аралығында мекендеген түркі халықтары жайында (мұның өзі 29) тайпа фольклорлық, этнографиялық, лингвистикалық (түркі тілі фонетикасы мен грамматикасы), географиялық, аңыздық, астрономиялық, этимологиялық, тарихи деректер, мәліметтер, нақтылы материалдар орасан бай.

«Мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерімен, ең жүйрік әңгімешілерімен, ең бір зеректерімен, ең бір білгірлерімен, ежелгі асыл тайпаларынан шыққан, соғыс ісіне мықты найзагерлерімен бірге болдым...» деуінде халық – қазына, халық – мұхит яғни сол бір бай, терең, тұңғиықта жүзіп гауһарларды теріп алдым дегенді айтқаны.

М.Қашқаридің «...заманнан заманға ұзақ ғұмыр сүрсін! Әдеби-көркем қымбат мұра болсын!» дейтін мүбәрәк лебізі, ұлы тілегі шын мәнісінде өзінің тарихи көркем қызметіне берілген сипаттама.

М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі – Мәңгілік Елдің оқулығы, Ұлы Даланың шежіресі.

Сөз сыры. Ұлы Даланың байырғы тұрғындарының негізгі кәсібі – мал бағу. Төрт түлік өсіру – өнер. Сондықтан дақ азақ халқының күн көрісі,

шаруа-кәсібі, сән-салтанаты, рухани-мәдени өмірі төрт түлікке етене жақын. Жаратылыстың, табиғаттың, аспан әлемінің, жер-судың, топырақтың, шөптің, өсімдіктердің сырын терең білумен, халықтық, ғылымдық, емшілік тәжірибелермен сабақтас. Қазақ баласының дүниетану жүйесінде «Түйе - күннен, жылқы – желден, сиыр – судан, ешкі – тастан, адам - топырақтан жаратылған» дейтін қасиетті ұғым түсініктер бар. Немесе: «Түйе баласы төре баласы», «Түйе – байлық, жылқы - мырзалық», «Түйе – малдың қасқасы, жылқы – малдың патшасы», «Түйе бақтым - түйме тақтым, Жылқы бақтым – жорғалаттым, Сиыр бақтым – сидаң қақтым, Ешкі бақтым – еңіреп бақтым» және т.с.с

Қыз: Желдеп кеткен жеті атан, мұны бір тапшы, Ұғылан таз!

Жігіт: Желдеп кеткен жеті атан, жеті бір ағаң болмасын.

Қыз: Қайырылып шөккен қарт бура, мұны бір тапшы, Ұғылан таз!

Жігіт: Қайырылып шөккен қарт бура, Ол – әкеңіз болмасын.

Қыз: Бауыры сүтті құба інген, мұны бір тапшы, Ұғылан таз!

Жігіт: Бауыры сүтті құба інген, Ол – анаңыз болмасын.

Қыз: Қатардағы ақ тайлақ, мұны бір тапшы, Ұғылан таз!

Жігіт: Қатардағы ақ тайлақ, Ол – өзіңіз болмасын.

Қыз: Жез бұйдалы нартайлақ, мұны бір тапшы, Ұғылан таз!

Жігіт: Жез бұйдалы нартайлақ, Ол – Ұғылан тазыңыз болмасын.

(Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. Алматы, «Қайнар» 1989. 129-бет)

«Алла жаратқан мынау аруана да менің бір дәлелім. Оны Құдайдың кең жеріне қоя беріңдер, еркімен жайылсын. Оған зиян-зақым жасамаңдар, Өйтсеңдер сендерді қатты қаһар соғады» (7-Әғраф сүресі, 73-аят)

«Олар, түйеге қарамайма, қайтіп жаратылған? Олар, аспанға қарамайма, қайтіп көтерілген? Олар, тауларға қарамайма, қайтіп тігілген? Олар, жерге қарамайма, қайтіп төселген? (88-Ғашия сүресі, 20-аят)

Қас сұлуды «жез бұйдалы нар тайлақтай» деп айрықша сипаттау мал баққан елге тән ерекшелік. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында Қозы кейуанадан: «Жез бұйдалы нар тайлақ көрдің бе?» деп сұрайды. Сонда кемпір: «Ол сүйген жарың Баян шығар» деп тіл қатады.

Я болмаса халық жұмбағында :

Жатып қалған қара-нар,

Оны білген бар ма екен?

Жез бұйдалы сары інген,

Оны білген бар ма екен?

Жез бұйдалы нартайлақ,

Оны көрген бар ма екен?

Жатып қалған қара нар,

Ол әкеңіз болмасын.

Жез бұйдалы сары інген,

Ол шешеңіз болмасын.

Жез бұйдалы нартайлақ,

Ол өзіңіз болмасын –

деп сипатталған. Мұнда халықтың көркемдік – философиялық дүниетанымы мен интуициясы айқын көрініс тапқан. Синтаксистік

параллелизмдер, ассосациялық салыстырулар, фонетикалық үйлесімдер, ұлттық ұғым-түсініктер осы бар түйдекті тұтастай күйлілікке көшірген.

«Ешкімнің іші толған лақ еді, саусам - сүті бұлақ еді, қап-қара құрты бар еді, қарын-қарын майы бар еді, сойсам терісі бұтыма қап еді, мүйізі пышағыма сап еді, қатыным – қандай көретін еді – айыр емес, нардай көретін еді».

«Құрқылтайдың ұясындай» теңеуі халықтың таным-білігін, өзін қоршаған жаратылысты, оның ішінде құстар дүниесін яғни ұя жасап шығаруға торғайдың түрліше шөп қиқымдарын сілекейлеп тоқитыныын суреттеп айтқаны. Мұның денесінің тұрқы - 7,3 -10 мм, салмағы – 9 грамм. Оның ғажап бір қасиеті – қазақтың емшілік дәстүрінде құяң, бел, буын сырқаттарына, қуық байлану, несеп жолдары сырқаттарына ем ретінде қолданылған. Бұл теңеудің көркемдік мән-мазмұны осындай.

Жылқының еті – жел, сүті – ем,
Мінсең – тұлпар, ұшсаң – сұңқар.
Жүрісі – дүлдүл, қылы – шылбыр,
Еті – бал, қазы, қарта, жал,
Терісі – киім, тұяғы – бұйым! (Досбол би)

Енесіне еркелеген құлынның қызықты қылығын, әсерлі, әсем қимылын былайша ишараттап жұмбақтаған:

Кекеңдеген несі екен,
Келіп жеткен несі екен,
Сорпылдатқан несі екен,

Солқылдатқан несі екен,

Суы тамған несі екен,

Суырып салған несі екен!

Мына бір терең сырлы мақалдың мән-мағынасына үңіліп көрейікші:

«Тасбақаның тасқа басқан ізін Құдай көреді». «Ол сондай Алла көктер мен жерді алты күнде жаратып, сосын ғаршыны игерді. Ол, жерге кірген нәрсені әрі одан шыққан нәрсені және көктен түскен нәрсені, оған көтерілген нәрсені біледі. Сондай-ақ Ол, қайда барсаңдар да сендермен бірге. Алла не істегендеріңді толық көруші». (57-Хадид сүресі, 4-аят)

Қазақ тіліндегі көнерген сөздердің көркемдік қызметіне тоқталайық:

1. «Қу сұлтаны саһарсың» (Шалкиіз жырау). «Саһарсың» аққудың қоразы деген мағынада қолданылған.
2. «Ерлер киер кебене, Наздар киер келеме». (Батырлар жыры) Наз – зат есім, яғни әйел затынан шыққан сал, сері.
3. «Құдіретті күшті, Құдая, Басымнан кетті сипатым, Жүзімнен кетті нұратым». «Нұрат» - көне сөз. Бетінің нұры, нұрсипаты.
4. «Томаша тоғыз жұмыртқалайды, біреуі ғана бұлбұл болады». (С.Мұқанов. «Қазақ қауымы», 1995) «Томаша» – шымшық тектес кішкентай құс.
5. «Лағылдек беті ұшы әһмәр». (Абай) «Әхмар» – қызыл деген мағынада.

«Мәңгілік Ел» мәнісі. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мәңгілік Ел» атты жалпыұлттық бағдарламасының ішкі мазмұнын, сырын, рухын, басты шарттарын жіліктеп-жіктеп, пайым-парасатпен

толғап, «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі – Мәңгілік Елдің Ұлы тарихы», «Тәуелсіздіктің өмірлік философиясы – Мәңгілік Ел» және де осы бір алтын идеяның өзегінде «тарихтың, мәдениеттің, тілдің бірлігі» де жарқын көрініс табары сөзсіз деп қадап айтты**,** қасиетті ұғымның түп-төркінін көрегендікпен, кемеңгерлікпен нақтылап айтты.

«Мәңгілік Ел» ұғымының тарихы Түркі қағанаты заманынан (552-745 жылдар) бастау алады. Яғни ұлы жырау Йоллығ – тегін туындатқан Күлтегін жазуында «Мәңгі елдігіңді сақтайсың, онда түркі халқы тоқ», « Ел ұстап, төрелік еткен», «Ел болсын», «Ел басшысы» дейтін нұсқа сөздер қашалып жазылған. Ғасырлар тұнғиығында адамзат өркениеті тарихындағы ұлы құбылыс ретінде есептелетін түркі жазба ескерткіштерінде Түркі қағанатының байтақ территориясы, мемлекеттік идеологиясы, тілі, әскері, құқықтық жүйесі, тарихы, дәстүрі болғаны келісті баяндалған.

Немесе «Моңғолдың құпия шежіресіне» жүгінсек, «моңғұл», «моңғол, «маңғұл» тұлғасында айтылады һәм оқылады. Сонда «Моңғол» атауы «Мәңгі-Тәңрі+от «мәңгілік тайпа, мәңгілік ел» түрде жорамалданған. (Қазақстан тарихы туралы Моңғол деректемелері т.1. Моңғолдың құпия шежіресі. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2006. 57-бет.)

Біз - ежелге елміз,

Ежелгі елміз,

Сонау Сақ, Ғұн дейтұғын кезеңненбіз.

Арыстың аймағына көз алартса,

Намыстың найзасы боп кезелгенбіз.

... Дүниеге бүгін кеп тұрғамыз жоқ,

Ежелденбіз,

Есте жоқ кезеңненбіз.

... «Мәңгілік Ел» - мәңгілік байсынына

Бұйдасынан, бұйыртса, шөгерерміз.

Көгерерміз! – деп, ақын Абзал

Бөкен сипаттағандай, шынында да ұшан-теңіз

толқымалы тарихы, үздік дәстүрі, мұхиттай толқыған

ән-жыры, құдыретті тілі, ел мен жерін қорғаған қаһармандары, хандары, би-шешендері, абыздары, жыраулары, көсемдері бар даңқ пен абыройға ие елміз.

Тәуелсіздігіміздің айғағы – Астанада «Мәңгілік Ел» атында салтанат қақпасы мен көше бар. Сондай-ақ Қазақ хандығының 555 жылдығына орай Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабының желісіне негізделген «Мәңгілік Ел» сахналық қойылымы қандай десеңізші! Және де Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ 2013 жылдан бері «Мәңгі Ел» журналын жүйелі түрде шығарып келеді. Бас редакторы академик Е.Б.Сыдықов.

«Мәңгілік Ел» мұраты – зайырлы қоғам құру. Ұлт көшбасшысы «ұлттың танымын да, тарихын да толғайтын сөз «Мәңгілік Ел» болуы керек» деп жазды өзінің «Ұлы Дала ұлағаттары»дейтін салиқалы еңбегінде. Осы орайда Ұлы Дала елі – Мәңгілік Ел – Тәуелсіз Қазақстан дейтін ұғымдардың бір-бірімен тамырластығын дұрыс көрсетеді.

«Алаш жұртының жолын» қуаттап-қолдаған, «Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық» деп тұрлаулы тұжырым жасаған Н.Ә.Назарбаевтың мемлекеттің стратегиялық дамуының кепілі, құбыланамасы - «Мәңгілік Ел» идеясының барша мүмкіндіктерін, жөн-жобасын, астарын, мәнісін кемел толғау, терең таныту, байсалдылықпен пайымдау, рухани жетілу,

кешенді түрде зерттеу, зерделеу, жаңаша таным, жаңаша көзқарас тұрғысының елді сәулелендіру, қоғамды ізгілендіру, рухани жетілдіру. Сондықтан да «Мәңгілік Ел» атты ғылыми-зерттеу институтын ашу көкейкесті мәселе болса керек-ті. Бұл институт мынандай мәселелерді, атап айтқанда, қазақ халқының руханияты, тілі, тарихы, дәстүрі, этнографиясы, археологиясы, географиясы, экологиясы, өнері, мәдениеті, құқықтық-конституциялық жүйесі, сот билігі, билер институты, абыздар институты, батырлар институты, шежіретану, дала демократиясы мен философиясы. Елбасы айтқандай, «Ұлы Далада тұрған мәңгілік ескерткіштеріміз» - «тарихи-рухани оқулықтарымыз» жан-жақты, толық зерделенуге тиіс.

Мәселен, мемлекет басқару, ел билеу өнеріне қатысты Шыңғыс ханның «Ұлы Жасағы», Құбылай хан заманының «Ақ тарихы», 1640 жылғы «Моңғол – ойрат заңы» (атап айтқанда, ел билеушінің а) үш ұлы қызметі, ә) төрт ұлы билігі, б) тоғыз ұлы рәміздері, в) алты ұлы өсиеті, г) жеті ұлы ілімі, Әз Тәуке хан ұйымдастырған «Жеті Жарғы» құқықтық – конституциялық құжаттарындағы өміршең қағидалар, ұстанымдар қолданысқа енгізілуге тиіс.

Мемлекетті көздің ағы мен қарасындай сақтауға, жер қазынасын, ел тағдырын қорғауға қатысты («Елді сөкпе, кенді төкпе», «Қара жерге ие, Қара халыққа иман ие», «Халық қартаймайды, қара жер қартаймайды») нешеме алуан даналық дәрістері жеткілікті.

Мысалы, ұлт руханиятының беломыртқасы ұлт тілі – терең тамырлы, сан сипатты тарихи-мәдени құбылыс. Абайдың «Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз» деуінде осы бір күрделі жәйтті меңзеген. Сөз өмірбаяны көнеден бастау алса, белгілі бір негізі мен себебі болса, халықтық сананың даму тарихына сәйкес жаңарып-жаңғырып,

толығып, күрделеніп отырады. Асылы, қазақ тілінің сөздік қорында мыңжылдықтардың сыры мен құпиясын сақтаған сөз-ұғымдар, сөз-образдар, сөз - символдар бар. Қашанда ұлттың көркемдік санасын, дүниетанымын, ой-қиялын, ұлы тілегін мәлімдейтін даналық тағылымдарына бөленген мағыналы, киелі тілі бар. Мәңгілік Елдің мың қырлы Мәңгілік - қазақ тілінің тарихын куәлендіретін, атап айтқанда, Аттила, Естеми, Күлтегін, Шыңғысхан, Әмір-Темір заманын толғаған тарихи әдебиеттерде «Қаған», «Баһадүр», «Хан», «Түмен», «Ноян», «Жасақ», «Торсық», «Мерген», «Көбеген» «Тархан», «Мәңгі», «Жарлық», «Құрт», «Арба» «Мұхит», «Теңіз» дейтін сөздер бар. Алаш көсемдері шоғырланған Абай атындағы ҚазПИ-де 1930 жылдарда «Халық тілі», «Жазбалар мен ескерткіштер», «Мұрағаттау мен деректану» дейтін пәндер оқытылған. Бұл өнегелік бастаманың басты себебі – ұлт руханияты, тілі, мәдениеті, тарихы ежелгі замандардан басталатындығын терең танығандықтан. Этнограф Жағда Бабалықұлының (1917-2010) «Тіл қорын жинайық» деген байыптамасында былай деген: «Қытай біздің жыл санауымыздан 2 ғасыр бұрын жинай бастаған. Содан бері Қытай халқының бір ұлылығы бар - әрбір патшасы, мейлі наданы, мейлі ғалымы бар, өз дәуірінде бір-бір тіл қорын жинатып, сөздік жасатып кетеді. Маузыдың уақытында 1956 жыл мен 1964 жылдың арасында он жыл 264 мың адамға ақша беріп, айлық беріп жинатыпты». (Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Алматы, 2010. Т.9. 294-бет). Мінеки, патриотизм деген осы. Грек тілінде 5 млн, ағылшын тілінде 490 мың сөз бар. Ал біздегі жүз томдық «Бабалар сөзі» ғылыми айналымға түсіп, тарихи, мәдени, этнографиялық, әдеби, тілдік, әлеуметтік, философиялық тұрғыдан таразыланған жоқ. Бұ да «Мәңгілік Ел» институтының келелі бір ісі болмақ.

Негізінде, ұлы мақсатты діттейтін «Мәңгілік Ел» атты ғылыми-зерттеу ингституты Қазақстан Республикасы Президенті немесе Үкіметі қасында ұйымдастырылуға тиіс.

Задында, Мәңгілік Елдің мұраты – ұлттық тарих пен руханиятты, халықтың даналық, ізгілік қағидаттарын, дәстүр қуатын ұлттың интеллектуалдық әлеуетін көркейтуге қызмет еткізу!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қашқари М. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік), 3 том. Алматы: ХАНТ, 1997.

2. *Баласағұн Ж.* Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986.

3. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер // Кітапта: Баға жет¬пес мұра. Алматы, 1993.

4. Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. 1971.

BÖLÜM 6

DİLBİLİMCİ RABİGA SIZDIK'IN EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Prof.Dr. Kalbike Ö. ESENOVA*

*Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Filoloji ve Çok Dilli Bilim Verme Enstitüsü, S.Karibayev Adındaki Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: kalbike_65@mail.ru

Kazak halkının ünlü dilbilimcisi Rabiga Sızdık; calışmaları bilim insanları tarafından devam ettirilen, döneminin dilbilimcileri arasında en önde gelen, sonraki kuşağa işiyle, sözüyle, çalışmalarıyla örnek olan, ilim ve bilimi birleştiren büyük bir araştırmacıdır. Aynı zamanda türkolog, filoloji doktoru ve Kazakistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi akademiği olan Rabiga Sızdık, 1924 yılında Kazakistan'ın Aktöbe eyaleti Uil ilçesinde dünyaya gelmiş ve bu sene, 3 Temmuz 2020 tarihinde, 95 yaşında hayata veda etmiştir. Hayatı boyunca bilimsel arayış içinde olan, elinden kalemi düşmeyen araştırmacıların düşünceleri net, sağduyusu son derece gelişmiş olurmuş. Bilge halkımız ağacın köküyle güçlü olduğunu söyler. İnsanı ise tanıtan, onun kişilik yapısını gösteren şey karakteridir. Rabiga Sızdık'ın doğuştan gelen karakteri, adalet dağıtan özelliği, doğruluğu ve açık yürekliliği onu bilimsel çevrede özel bir yere sahip kılmıştır.

XX. asırda nice felaketi baştan geçirmiş halkımızın bilgili, tahsil görmüş aydın kimselerine "halk düşmanı" diye iftira edildiği bir gerçektir. Halkımızı destekleyen, hakkını savunan aydınlarımız toptan suçlu sayılarak yok edilirken onların ardında kalan çoluk-çocuk çok zor yaşam koşullarıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Destekçi babadan çok küçük yaşta ayrılan Kazak çocukları kaderleriyle baş başa kalmak zorundaydılar. Güzelim baharda çiçek toplamak yerine ağır silahlar kuşanan Aliya ile Manşuk gibi kahraman kızlarımızdan sonra gelen Rabiga Sızdık, ikinci cephe sayılan iş bölgesinde çalışmıştır. Ailesinin geçimini sağlayan ağabeyi Hamit askere gittiğinde, henüz on altı yaşında olan Rabiga, okula öğretmen olarak girer. Bu, küçücük kızın büyük hayat okuluna attığı ilk adımdı. Savaş

yıllarında herkesle birlikte hem açlığı, hem yokluğu gören cesur kız herhangi bir umutsuzluğa düşmeden eğitimini devam ettirmeye karar verir. Hayat yolunda şansı yüzüne güler ve o, Kazak halkının büyük üstadları M.Avezov, A.Iskakov, Ş.Sarıbayev, I.Kenesbayev, M.Balakayev gibi şahsiyetlere rastlar. Burada halkımızın üstün yetenekli evladı Askar Cumadildayev'in şu sözleri akla gelir: "Hayatında, karakterinde, bedenindeki kusurlarını görebilen ve eksiğini artıya çevirebilen insan başarıya ulaşır". Gençken hayattan alınan darbe, gelecekte insanın yolunu belirlermiş. Kimileri zorluğa katlanamadan düşer ve yoluna devam edemez, kimileriyse umutsuzluğa düşmeden cesaretle tüm zorluklara dayanmaya devam eder. İşte bu sonuncusu atalardan gelen asaletin göstergesi olsa gerek. Belki o felaket dönemlerinde dünyaya gelmiş, açlığı görmüş, savaş yıllarını baştan geçirmiş neslin bedeninde her türlü zorluğa karşı direnebilecek bir dayanma gücü ortaya çıkmıştır. Bu dayanıklılığı sayesinde Rabiga Sızdık, tüm hayatını adadığı dilbilimin birkaç dalının gelişmesine büyük katkıda bulunmuş, Kazak dilbiliminin gelişmesine hizmet eden önemli araştırmalara imza atmıştır.

Son yıllarda **kişilik bilimi**, **personoloji/**personality dalı hızla gelişmektedir. Hangi bilim dalı olursa olsun, araştırma konusu olarak alınacak bireyin kişilik açısından iyice gelişmiş olması gerekir. Buna bağlı olarak, bilimsel edebiyatta dilsel kişilik (Lenguistic Personality), tarihî kişilik, ulusal dilsel kişilik, iletişimsel kişilik ve edebî kişilik gibi kavramlar kullanıma girmiş bulunmaktadır. Y.N. Karaulov, dilsel kişiliğin sözel-semantik, bilişsel – eş anlamlı ve pragmatik düzeylerine göre araştırılması gerektiğini gösteren çalışmalar

yapmıştır. Dilbiliminde bu örneğe göre onlarca tez çalışmasının savunulduğu bellidir. Onların büyük bir kısmı şair ve yazarların edebî kişiliğiyle ilgilidir. Bu sebeple çeşitli üslupları ustaca kullanabilen, bilimsel araştırmalarını edebî eser gibi anlaşılır dille yazabilen, bilimsel sözün ustası olarak tanınan Rabiga Sızdık'ın da edebî kişiliğinin de özel bir araştırma konusu olarak ele alınması gerektiği düşüncesindeyiz. Çünkü Rabiga Sızdık, her alanda ihtiyacın hissedildiği konular üzerinde kapsamlı ve detaylı bilimsel araştırmalar yapmış, kaliteli çalışmalar ortaya koymuştur. Onun plan dışı, kendi isteğiyle yaptığı araştırmalar da üzerinde durulması gereken önemli çalışmalardır.

Profesör Rabiga Sızdık'ın çalışmalarını Kazak dilbilimindeki üç esas paradigma çerçevesinde toplayabiliriz. 1959 yılında savunduğu "Abay'ın Kara Sözleri'nin Esas Morfolojik Özellikleri" konulu yüksek lisans tezi ve 1971 yılında savunduğu "Abay Eserlerinin Dili" başlıklı doktora tezi **yapı-sistem-paradigma** çerçevesinde yapılmış çok önemli bilimsel araştırmalardır.

"Abay Eserlerinin Dili" başlıklı bilimsel monografisinde Rabiga Sızdık, halkımızın bilge şairi Abay'ın eserlerini verdiği dönemi, Kazak edebî dilinin oluşmasındaki en verimli dönem olarak görmüştür.

Dilbilimindeki **tarihi karşılaştırmalı paradigma** çerçevesinde yaptığı araştırmalarının içinde tarihçı M.Koygeldiyev'le birlikte yazdığı Kadırgali Jalayır'ın "Kadırgali Bey Kosımulı ve Onun Vakayiname Kitabı,1991" çok önemli ve değerli bir çalışmadır.

Çünkü bu araştırma, edebî Kazak dilinin başladığı tam ve kesin bilgiye dayalı yazılı abide malzemelerini temel alarak yapılmıştı. Aradan yaklaşık on yıl geçince yayınlanan "Yesevi Hikmetlerinin Dili" (XII.yy) konulu kapsamlı araştırması bilim insanının dil tarihini çok derinden incelediğini gösteren değerli bir eserdir.[1,40]

Rabiga Sızdık'ın hayatı boyunca uğraştığı ve sevdiği konulardan biri – kelimenin kökenine derinden bakması, kültürel kod meselesi üzerinde çalışmasıdır. Âlimin "Sözler Konuşuyor" adlı eserinin defalarca basılmış olması, ana dilinin değerini bilen, araştırmayı seven, yetenekli talebelerin elinden düşmeyen bir kitaba dönüşmesi bu sözlerimizin ispatı niteliğindedir. Bu çalışmanın devamı olarak Rabiga Sızdık, "Kazak Dilindeki Eskilikler ile Yenilikler" adlı bilimsel ve bilişsel araştırmasını yayımlamıştır. Bu çalışmalar, dilbiliminin dil tarihi, etimoloji dallarına sağlanan devasa katkılardır.

Rabiga Sızdık'ın ele aldığı Kazak dilbiliminin atası Ahmet Baytursunulı ve Kazak dilbiliminin ilk profesörü Kudaybergen Jubanov ile ilgili çalışmalarını dilbiliminde son çeyrek asırda öne çıkan antropolojik güncel paradigmanın başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Bu ise Rabiga Sızdık'ın kişilik bilim yani personoloji dalını geliştirmeye çalışan bilgili bir âlim olduğunu bir daha kanıtlamaktadır.

İnsanı kişilik olarak tanıtan büyük gösterge onun kültürlü olmasıdır. Kültür geniş kapsamlı bir kavramdır. Ona insanın giydiği kıyafetin yanı sıra davranışı, hareketleri, söylediği sözler ile konuşma üslubu, yani konuşma kültürü girer. Elini attığı her işin yakışır biçimde

olmasını, uyum içinde olmasını üstün tutan bilim insanı, söz kültürünün esası olarak **edebî dil normları** meselesini ele alır.

Halkların maneviyatını oluşturan dil ve edebiyatın birbirinden ayrı ele alınmayacağını derinden anlayan Rabiga Sızdık, hayatı boyunca edebî eserleri okuyagelmiştir. O, ulusal yaradılışı oluşturan bu iki alanı güzel bir uyum içinde kullanan M. Avezov, T. Ahtanov, Ş. Murtaza, A. Kekilbayev, S. Berdikulov, M. Magauin, O. Bökeyev, A. Süleymenov, K. Jumadilov, K. Segizbayev gibi Kazak söz ustalarının eserlerini dilbilimsel açısından tahlil etmiştir. Araştırmacı bunun hakkında şöyle demiştir: "Edebiyatın, onun içinde mensur eserlerin günümüz Kazak edebî dilinin olgunlaşıp gelişmesi esnasında özel bir rol aldığı bir gerçektir. Bu yüzden günümüz bilim ve ilmimizin hedeflediği amaçlardan biri Kazak mensur dilinin edebî ve estetik işaret ve özelliklerini tanımak ve tanıtmak ise, diğer hedefi onun edebî dil normlarını sabitleştirip, söz kültürünü geliştirmedeki işlevini de incelemektir" («Kelimenin Gücü»). Edebî dilin cevheri sayılan şiir dilinin araştırılması konusunda da Rabiga Sızdık büyük başarı elde etmiştir ("Fariza'nın Şiirlerinin Şiirsel Özelliği ve Manzumenin Edebî Yönleri"). Profesörün bu alandaki seçkin eseri "Kelimenin Gücü" adlı çalışmasıdır. Rabiga Sızdık'ın adı geçen çalışması, **antropolojik güncel paradigmanın** esas dalı olan **Söylem teorisinin** temel taşıdır.

Örneğin, günümüz pragmacı dilbilimin pekiştirme, tekrarlama, cinas v.s. gibi yaygın ilimlerin içeriğini R. Sızdık'ın "Sözlü Gelişmiş Kazak Edebî Dili" monografisindeki: tekrarlama cümle öğeleri, dinleyicileri etkileme, retorik sözler, süsleme araçları, alıcı, anahtar sözler v.s

yapılarından açıkça görmekteyiz. Âlimin kendi sunduğu, kullanıma soktuğu alkasöz/yuvarlak masa, madaksöz/övgü sözleri, ayşıktısöz/söz biçimleri gibi söz yapısı öğelerini terim potanseyelli nüshalar olarak tanıyabiliriz. Örneğin, aytıs/atışma, özellikle süre aytıs onun içinde günümüz atışmaları; alkatop yani kalabalık karşısına çıkılarak sözlü olarak gelişmiş edebî dil örnekleri iken *alkasözlerinin* bu türlerden farklı olduğu ortaya konmuştur.

Aytısta/atışmada, bütün olarak baktığımızda **söylem** ilişkilerinde konuşan ve dinleyen olmak üzere iki kaidenin olması gerekir. Fakat her iki atışmacı dinleyenlerin artan bilgisini, bununla birlikte birbirinin bilgi düzeyini hesaba katmalılar. Bu demek oluyor ki, atışmacılarda psikolojik yük iki kat daha fazladır…

Sosyo-politik konulu eserlerde genel olarak alıntı sözler sık kullanılır; madak sözler/övgü sözlerde söylenecek bir düşünceye vurgu yapılır. [2;96, 204, 207]

Pragmalengüistikteki esas meselelerden biri olan medya metinlerinin özellikleri, çoğunluğa yönelik metnin modal-pragmatik yönünü oluşturan esas kategori modalleri, onların açıklayıcı ve duygusal türlerini gösteren kullanışları üzerinde Rabiga Sızdık yukarıda adı geçen çalışmalarında detaylı olarak durmuştur. Demek ki, günümüz pragmacı dilbilimin geniş kavramlarının tümü, geçen asrın 70. ve 80.yılları kaleme alınmış Kazak edebî dilinin normları, üslup bilimi gibi dalları üzerinde yapılmış araştırmalarda görülmektedir. Bilimde çeyrek asır sonrası yeni bilimsel arayış olarak ortaya çıkan bağlamsal dilbilim, söylem teorisi, dilsel ve kültürel biliş, sosyal dilbilim, dil

ötesi gibi alanlarda ele alınan meseleler çemberine daha önceleri de Rabiga Sızdık tarafından dikkat çekilerek belirli bir derecede araştırıldığını görüyoruz.

Söz gücünü anlayan âlim tarihî kişiliklerin eserlerinden başlayarak edebî dil kullanımını eş zamanlı türde bakmaya daha çok dikkat çekmiştir. Rabiga Sızdık'ın sahne dilinin özelliklerine, sanatçıların edebî dilin konuşma normlarına, son dönemlerde atışmacıların söz yapı özelliklerine, aytıs şairlerinin birbirine benzemeyen eşsiz söz nakışlarına dikkat ettiğine onun "Konuşma Normları Üzerine", "Sahneden Duyulan Söz Hakkında", "Sözü Doğru Söyleyebilir miyiz?", "Güzel Söz Etkili Söz", "Topluluk Karşısında Konuşma Kültürümüz Nasıl?" gibi eserleri delildir. Böylece yıllar boyu edebî söz ustalarının eserlerini detaylı araştırmış bilim insanının kendine özgü söz örneği oluşturarak edebî kişilik derecesine ulaşması olağan ve doğaldır. Yani, Rabiga Sızdık'ın çalışmalarını okuduğumuz zaman onun kendine has bireysel üslubunu farkedebiliyoruz.

Bilimsel edebiyatta özel üslup "bireysel söz yapısı üstünlüğüne sahip özelliklerin yığınıdır. O, fonksiyonel üslup, janr, metin kategorisi v.b çerçevesinde dil birimlerinin kalitesi ve sayısı ilişkisindeki kullanımlarından görülür." [3, 15]

Bu bireysel üslübe yakın fakat benzemeyen "ideolect" kavramını araştıranlar: "Bireysel dil kullanıcısının söz yapısında sabit özellikte yer alan tam kendine has yapısal ve dilsel özellikler olarak anlatılır". Fikrimize göre, ideolect Y.N.Karaulov'un dilsel kişilik modelinin birkaç seviyesine uygunsa, bireysel üslup dilsel kişiliğin 2. ve 3.

seviyelerini yani dilbilimsel-bilişsel ve motivasyon açısından birkaç birleşik kategoridir. Demek ki, dil ilminin birçok dalları üzerinde araştırma yapan Rabiga Sızdık'ı kendine has bireysel üslubu olan kişilik olarak kabul etmemiz gerekir.

Aydın sınıf temsilcilerinin çoğunluk karşısında değişik konularda yaptığı konuşmaları araştıran R.Sızdık, kendisi de hitabet sanatının özelliğini tam olarak benimsemiş olup kelimenin gücünü derinden anlayan ve değer veren, ana dilin karşısında insanlık farzını her şeyden üstün tutan edebî bir kişilik kazanmıştır. Hem hatiplik, hem yazarlık Allah'ın verdiği doğal yetenekler ise, bu iki özelliğin de aynı kişide bulunması yani edebiyatla hitabet birleşince iki çakmağın tutuşmasından oluşan alev, okuyucunun iç dünyasına dokunarak parlak, gözde eserlerin ortaya çıkmasına sebep olacağı bir gerçektir. Burada Kazak diline değer veren, doğuştan gelen yeteneğini değerlendiren insanların, ana dilin geçmiş ve şimdiki durumunu hem tanıyan hem tanıtan, emek veren dil uzmanının değerinin bilinmesi gerektiği düşüncesindeyiz. [4, 84].

Bu arada âlimin sözlü ve yazılı sözyapımında rastlanan, günümüz Kazak dilinde sık kullanılmayan birkaç eski kavramlar üzerinde durmak isteriz. Kazak dilinde XX. asrın başında aktif kullanılan "baruga kerek/gitmeye gerek", "aytuga kerek/söylemeye gerek" v.b kalıplarını da şimdiki nesil R.Sızdıkova'nın ağzından duyacaktır. Âlimin yayımladığı eserlerinde rastlanan "mehnattanu/ eziyet/zorluk çekmek", "mehmanlar/misafirler" gibi kavramlar, şimdiki dilsel

toplum için pasif sözvarlığındadır. Elbette, onun için çok **mehnattanuv** gerek...

Söytip, mehmanlar kanşama jurt iyesi akpatşanın, al elşi kazak-kalmak hanının abıroyına şan juıtpagan.. [Söz Kudireti, s.128]. / *Böylece, misafirler bu kadar halkın sahibi padişahın, elçi ise Kazak-Kalmuk hanının namına toz kondurmamıştır....*

Bunların günümüz edebî dilindeki kullanımı *beynetteu ve konak* olduğunu biliyoruz. Ancak sık kullanılan konak sözüne karşılık olarak meyman kullanımını aktif hale getirerek kelime hazinesini arttırmamız yerinde olur. Yani, dilimize yerleşen *hana* eki yardımıyla yapılmış *darihana, darishana, ashana* v.b sözler sırasına *meymanhana* sözünü ekleyebiliriz.

Burada demek istediğimiz, günümüzde araştırmacıların pek kullanmadığı mehnat, mehman sözleri R.Sızdık'ın dil unsurunun 3.bilişsel güdü seviyesini iyi tanıtan tarihî dil birimlerinin olduğudur. Hatta R.Sızdık'ın çalışmalarında sık kullanılan, *sira/galiba, bizdin baykauımızşa/farkettiğimize göre, siyaktı* /gibi kullanımlar 1. Dineyicileri kendine yaklaştırmak yani intimizasyonun bir türü; 2. Alıcıyı düşündürmek amacında kullanılan, bununla birlikte meselenin son noktası konulmadığını belirten etkili bir yöntem diyebiliriz. Bu söylenenler dışında R. Sızdık'ın araştırmalarında okuyucunun ilgisini arttıran soru yapıları da rastlanır.

Sonuç olarak, karmaşık dünyaya çözüm yolu bularak klasik eserler yazmış söz ressamlarının ustalığını ana dilinin zengin hazinesinde tam olarak kullanabilen, keskin dilli şair ve yazarların eserlerini derinden

inceleyen R.Sızdık, belirli bir derecede, kendisi de bilimsel sözü süsleme, besleme gibi yöntemleri iyice benimseyip banal olan kullanımlardan uzaklaştırıp, bilimsel eserleri de edebî hale getirerek onların ilgi çekici olmasını sağlamış ve ana dilin bilgesi derecesine ulaşan bilimsel edebî bir kişiliğe dönüşmüştür. Bu sözümüze delil olarak, geleneksel dilbiliminde ortaya çıkan stilizasyon, parselasyon v.b. gibi terimlerin anlamını açıklamak için âlimin stil, tezi, otau boluv v.s gibi Kazakların dil bilincinde eskiden olmuş, iyice yerleşmiş söz örneklerine başvurmasını gösterebiliriz. [Kelime Gücü. 104, 47, 48-б]. Bu nedenle, profesör Rabiga Sızdık'ın edebi kişiliğinin birkaç yönlerini şu şekilde anlatabiliriz:

1. Rabiga Sızdık, edebî dilin konuşma ve yazma normlarını derinden benimseyen, başkalarından da bunu talep eden aydın sınıfın etkili temsilcilerindendir.

2. Rabiga Sızdık dil tarihini derinden inceleyen, eski devir mirasını detaylı tahlil eden, sözvarlığımızın büyük kısmını oluşturan eski sözleri yeniden canlandıran bir türkologdur.

3. Rabiga Sızdık, çağdaş şair ve yazarların dillerinin üslup özelliklerini inceleyip söz incilerini derinlerden bulup, edebî sözün gücünü tanıtan ünlü bilim insanıdır**;**

4. Rabiga Sızdık kendine has bireysel üslubu olan bilgili bir araştırmacıdır.

5. Rabiga Sızdık, Kazak edebî dilinin oluşmasında büyük emeği olan önemli şahsiyettir. O, Abay'ın dilini detaylı bir şekilde incelediği

devasa bilimsel eseriyle Kazak diline büyük katkıda bulunan bir bilim insanıdır**;**

6. Rabiga Sızdık, Kazak dilbiliminin ve edebiyat ilminin ön sırasında yeri olan evrensel, ünlü bir bilim insanıdır**;** Ahmet Baytursınoğlu'nun bilimsel mirasını ve Kazak dilbiliminin ilk profesörü Kudaybergen Jubanov'un çalışmalarını ilk olarak inceleyen, herkese tanıtan ve yayımlayan kişidir.

7. Rabiga Sızdık engin bilgisiyle, üstün kişiliğiyle, gür sesiyle karşısındakinin ilgisini çekebilen iletişim becerisi güçlü, hitabet ustası bir bilim insanıdır**;**

Görüldüğü üzere Rabiga Sızdık bütün ömrünü bilime adamıştır. Bu gözde bilim insanının çalışmalarını yaygınlaştırmak ve genç nesillere tanıtmak amacıyla yapılması gerekenler:

1. Bilim insanının "Sözler Konuşuyor", "Kazak Dilindeki Eskilikler ve Yenilikler" gibi eserlerini etnolengüistik sözlük olarak yayımlamak, topluma sunmak.

2. Bilim insanının çalışmalarını günümüzde gelişmekte olan kişilik bilimi dalındaki özel araştırma çalışmalarına konu etmek, Rabiga Sızdık'ın edebî kişiliğini tez konusu seviyesinde ele almaktır.

KAYNAKLAR:

1. Sızdıkova R.S. Bibliografya, Almatı. Arıs, 1994

2. Sızdık R.S. Auızşa Damıgan Kazak Adebi Tili, Almatı, 2014

3. Kotyurova M.P. İdeostil/Stilistiçeskiy Ensiklopediçeskiy Slovar Russkogo Yazıka/ M. N. Kojinoy. Moskva, Flinta: Nauka, 2003.s.95-99

4.Sızdık R.S. Söz Kudreti, Almatı, 2005.

BÖLÜM 7

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСУ ӘЛЕУЕТІ

(KAZAK DİLİNDEKİ KELİMELERİN BİRLEŞME POTANSİYELİ)

Gulnara TALGATKYZY*
Doktora Öğrencisi
8D02303 – Dilbilimi Ana Bilim Dalı
Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Almatı / Kazakistan
gulalyzhan@mail.ru

*Талғатқызы Гулнара***
***1 курс докторанты*
8D02303 – Лингвистика мамандығы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
gulalyzhan@mail.ru

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің біраз мәселесі зерттелгенімен, тіркесімділікке қатысты зерттеу жұмыстары кешенді талданбады. Сөздер белгілі формада тіркесіп, сөздер мен сөйлемдерді құрайды. Бұлар қалай тіркеседі? Күрделі деген не? Сөздердің тіркесуі жіті зерттеуді қажет етеді.

Қазақ тіл білімінде сөздердің тіркесі деген жаңа термин 1950-1954 жылдары қалыптаса бастады. Тіркесімділік турасында алғаш ғылыми зерттеулер М. Балақаев, Н. Сауранбаев, Т. Қордабаев және т.б. еңбектерінен көреміз. Десе де, тіркесімділік мәселесі толыққанды өз деңгейінде зерттеле қоймады. «Бұл мәселе көптеген ғалымдар еңбегінде арнайы зерттелінбегенімен соңғы кезде сын есім, сан есімдердің етістікпен тіркесі М. Жолшаева, А. Тұрарова, М. Әлиева, Б. Рысбай еңбектерінде әрбір сөз табы бойынша көрініс таба бастаған» [1, 3]. Әр ғалым өз бағытына салып зерттеп, тұжырым жасады. Фонетистер дыбыстар мен буындардың тіркесуі, синтаксисте сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің тіркесі, лексикада сөздердің мағыналық жақтан тіркесуін қарастырады. Яғни тіркесімділік – тілдің барлық қабаттарында жүріп отыратын процесс дыбыстық жүйеде, сөздермен сөйлемдердің құрылымы мен байланысында тіркесімділіктің атқарар қызметі мол ауқымды тақырып.

Тіл біліміндегі тіркесімділіктің жіктеліміне тоқталар болсақ, И.Б. Голубтың зерттеуінде тіркесімділікті үш топқа: а) семантикалық, ә) грамматикалық (синтаксистік) және б) лексикалық [2, 32] деп бөлсе, Отандық ғалым Т. Сайрамбаев тіркесімділіктің екі түрі бар

дейді. Олар: синтаксистік тіркесімділік (грамматикалық) және лексикалық тіркесімділік (сөз мағынасын негізге алып). «Синтаксистік тіркесімділік – сөздің тума қасиеті, атрибуты. Тілден жаңа пайда болған сөз өзінің осы қасиеті арқылы ғана бірден белгілі грамматикалық топқа жатып, сөйлеу процессінде қолданыла алады. Сондықтан да сөздің бұл қасиеті өте баяу өзгеріді. Лексикалық тіркесімділік керісінше, сөздің қолданыс ыңғайынан пайда болатын, сөйлеу процессінде туып отыратын тума қасиет» дейді. Яғни, контекстің ыңғайына қарай лексикалық тіркесімділікте жаңа сөздер әрдайым тілге еніп, тез өзгеріп отырады екен. Ал А. Байтелиев: «Грамматикалық және семантикалық бірлікте болып келіп тіркесетін толық мағыналы сөздер тобы еркін сөз тіркесін жасайды. Еркін тіркестерде грамматикалық тұрғыдан сыңарлар арасынан тіркесу мүмкіндігі ескеріледі, сөздердің бір-бірімен грамматикалық тұрғыдан тіркесу мүмкіндігі мол болғанымен, олар лексикалық тұрғыдан тіркесу мүмкіндігі болған жағдайда ғана бір-бірімен тіркесіп, сөз тіркесін жасай алады. Сөздерді тіркестіру – сөздердің бір-біріне үйлесімді теңін тауып қиюластыру деген сөз» [3, 32] деп тұжырымдайды. Расымен жоғары келтіргендей сөздер тіркесуі кездейсоқ құрала бермейді. Синтаксистік тіркесімділікте сөздер мен сөздер байланысы мен сөз тіркесінің жасалуына мысалдар келтіретін болсақ «ақша» сын есімі белгілі сөздер мен ғана талғап тіркеседі. Олар: ақша бұлт, ақша жүз, ақша бет. Бұл жерде «ақша» күнделікті қолданыстағы қаржы емес, ақ түсіне байланысты сын есім ролінде тұр, контексте зат есім сөздердің

ерекшеліктерін нақтылап көрсетуде қолданылып отыр. Бірақ ақша сын есім болып басқа сөздермен тіркеспейді. Осы сияқты қазақ тілінде талғап тіркесімге түсетін сөздер бар.

Грамматикалық тіркесімділіктің аясына талғап жалғанатын қосымшалар - ған, - ген, - қор, - кеш. Мысалы, сүзеген сиыр, қабаған ит. Неге сүзгіш сиыр, қапқыш ит немесе еңбеккеш адам, әзілқор адам деген қолданыста қолданылмайды? Демек, кейбір тіркестер грамматикалық тұлғаларға талғанып жалғану арқылы мағыналық тұрақтылығын сақтайды. Әзілкеш сөзі «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» сын есім ретінде берілсе, әзілқор мүлдем қолданылмаған. Олай болса – кеш, - қор жұрнақтары грамматикалық мағыналары ұқсас бола тұрса да кез келген сөзге жалғана бермейтінін және тіркесетін сөдерге талғанып тіркесетінін аңғарамыз.

Күрделі сөз – қазіргі кезде араларындағы синтаксистік байланысы үзілген, семантикасы және грамматикалық қызметі жағынан біртұтас сөз /лексикалық бірлік/ ретінде қалыптасқан сөздер тіркесі. Бұған біріккен /өмірбаян, қолтаңба, пікірталас, мекенжай, қағазбастылық, іссапар т.б./, қосарланған /әкімшілік-аумақтық, іс-әрекет, қадір-қасиет, қолма-қол, тепе-теңдік т.б./, тіркескен / төрелік сот, әуе қатынасы, дауыс беру, зиян шегу, күшін жою, жеке еңбек бөлінісі, табыс көзі т.б./ сөз тұлғалары жатады.

Күрделі сөз категориясының обьектісіне кіретін тағы бір тіркес алғашқы тура мағынасынан әлсіреп, жаңа атауға ие болған

күрделі атаулар – кемінде екі сөздің бірігуі, қосарлануы және тіркесуі арқылы жасалып, атауыштық қызмет атқаратын лексикалық бірліктер. Қазіргі қолданыстағы күрделі атаулардың негізгі қатары бұрынғы мағынасының кеңеюі немесе тарылуы не болмаса мағыналық жағынан мүлде жаңа сипатқа ие болған сөздерден құралады [4]. Көне мағынасы пассив қолданысқа түсіп немесе қатар қолданып, екінші мағына туындап отыруы. Мысалы,

тасжол-трасса =тас жол- каменная дорога

алғабас-жер атауы = алға бас- вперед

алтын алқа-көп балалы анаға берген мемлекеттік атақ = алтын алқа – әшекей бұйым

Қазіргі қолданыстағы біріккен тұлғалы күрделі атаулар құрамы да осындай сипатта болып келеді. Бұған тіліміздегі жалпы қолданыстағы белгілі бір сөздердің қатысуымен жасалып, тұрақты сипатқа ие болған біріккен тұлғалы атау сөздер дәлел бола алады. Мысалы, әуежай, әуежол, елжанды, елтаңба, жолсапар, жолсілтеме, ғарышайлақ, ғарышкеме т.б. Осыған байланысты Ш. Құрманбайұлы «жалпы термин шығармашылығында бір үлгімен жасалған біріккен атаулар санының едәуір артқандығына» назар аудара отырып, бірқатар біріккен атауларды келтіреді. Атап айтсақ,«айып» сөзінің қатысуымен жасалған айыппұл, өсімпұл, айыптұрақ, «әуе» сөзімен әуежай, әуесерік, әуедоп (волейбол), «ғұмыр» сөзімен ғұмырнама (мемуар), ғұмырбаян (автобиография), «ел» сөзімен

елжанды, елжандылық, елорда, елтаным, елтаңба т.б. Бұлардың қатарында тұрақты қолданысқа ие болғандары да, бірнеше нұсқада жарыса қолданылып жүргендері де және термин жүйесінде әлі де тұрақтала қоймағандары да бар [5].

Күрделі атаулар қатарында сөздердің тіркесуі арқылы жасалған екі, үш, төрт сыңарлы сөздердің де өзіндік орны бар. Күрделі атаулардың бұл тобындағы сөздерді құрамындағы сыңарларының санына қарай екі, үш және көп сыңарлы деп топтастыруға болады. Мысалы: екі сыңарлы КА:әлеуметтік сақтандыру, әкімшілік айыппұл, валюта бағамы, бағалы қағаз, ілеспе құжат т.б.; үш сыңарлы КА: әлеуметтік жеке код, баламалы электр қуаты, жауапкершілігі шектеулі серіктестік, айлық есептік көрсеткіш, жалпы ішкі өнім т.с.с.; төрт сыңарлы КА: салық тіркеушінің жеке нөмірі т.с.с.

Тіркесімділік мәселесіндегі байырғы тіркес маңызды орын алады. Онда сын есім және басқа сөз таптары зат есім мен етістікті негізгі тіркес етіп алады. Зат есімді тіркесімділік тақырыбының үлкен тірегі дейміз. «Тіркесімділік зат есім жүйесіндегі үлкен бір жүйе дей отырып, тас үй тіркесі зат арқылы өрбігені айқын. Зат есім мен зат есім тіркесі мол болуы тілдік экономия арқылы қалыптасқаны анық. Тас үй – тастан салынған үй, темір күрек – темірден жасалған күрек, темір жол – темірден жасалған жол» [1, 12]. Жоғарыда келтірілген мысалдар темір жол, алтын алқа мысалдары тілдегі осы эконом жолмен жасалған тіркестер. Зат есімнен жасалған қазақ тілінде тіркесу аясы кең зат есімнің бірі

Жігіт сөз. Жігіт «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» ***62 тіркеске*** түседі. Онда зат есім+зат есім, зат есім-етістік, зат есім- сын есім және т.б. тіркестер бар. Мысалы, Бағлан жігіт, Батыр жігіт, Жас жігіт, Жігіт кез, Жігіт тымақ.

Қазақ тілінің тіркесімділік мәселесі тағы да терең зерттеулерді күтіп тұрған тақырып. Сөздердің дұрыс, орынды тіркесуі тілдің тазалығын сақтауда, ойды эмоционалды және әсерлі жеткізуге әсер етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі тіркесімділіктің кейбір мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
2. Жетпісбаева Ә.Қ. Тіл білімі салаларындағы тіркесімділік. Білім. «Ғылыми-педагогикалық журнал» №3 (33) 2007.
3. Дәркенбаева Ж.Қ. «Диструбиция», «Валенттілік», «Тіркесімділік» ұғымдардың тілдік деңгейлердегі көрінісі. Известия КазУМОиМЯ имени Аблай хана. «Филология сериясы» №4 (55) 2019.
4. Шерубайұлы Қ. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014
5. Күрделі атаулардың жасалуы және қолданылу ерекшеліктері. resmihat.kz сайт материалы, 2020.

BÖLÜM 8

ESKİ TÜRKÇE *IRGA*- FİİLİ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Gaziantep, Türkiye. ulkupolat@gantep.edu.tr.

Yigitlerig işletü
Yıgaç yemiş ırgatu
Kulan keyik awlatu
Badram kılıp awnalım[3]

Türkçe sözlükte *ırga-* fiili bugün (Türkiye Türkçesi ağızlarında) "çabuk olmak, davranmak; oynatmak, kımıldatmak anlamlarıyla; *ırgala-* türevi "yerinden oynatıp sallamak, sarsmak; (teklifsiz konuşmada) ilgilendirmek" anlamlarıyla kayıtlıdır.

ırga- "sallamak, silkelemek" fiili Türk dili tarihinde ilk kez Eski Uygur ve Karahanlı dönemi eserlerinde tanıklanır. Köktürk döneminde *ırga-* fiilline rastlanmaz, *kamşat-*[4] fiili (birisini veya bir şeyi) sarsmak, silkelemek, dengesizleştirmek, istikrarını bozmak; (adak sözüyle) savaşta yenilmek üzere olmak, bozguna uğramaya ramak kalmak", *kamşag bol-*[5] "sarsılmak, sendelemek, yalpalamak; il kargaşa içinde olmak, kaosta olmak, istikrarsız duruma gelmek" (Şirin, 2009: 525) gibi anlamlarla *ırga-* fiilinin anlamlarını karşılar.

Clauson *ırga-* fiilini "(bir şeyi) sallamak, silkelemek" anlamlarıyla verir, bugün sadece Kazak ve Kırgız Türkçesinde yaşadığını, Osmanlı Türkçesinde fiilin daha önceden var olduğunu fakat *ırgala-* biçiminin *ırga-* fiilinin yerini aldığını ve *ırgala-* fiilini anlamsal açıdan *ırga:g*'a bağlamanın zor olduğunu, Tuva Türkçesinde *ırğay-* fiilinin "çarpık

[3] (Kır eğlencesini tasvir ederek diyor ki:) Delikanlıları ağaç ve meyve sallamakta kullanırız. Geyik vb. yaban hayvanlarını avlamalarını emrederiz. Böylece günlerce eğlenerek avunuruz. (DLT 136/118)
[4] *Türk bodun* ***adak kamşattı*** "Türk halkı yalpaladı" (KT K 32, s.289)
[5] *Eçim kağan ili* ***kamşag boltukınta*** *bodun ilig ikegü boltukınta izgil bodun birle sünüşdümüz* "Amcam kağanın ülkesi kaosta olduğunda, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında İzgil halkı ile savaştık." (KT K 13, s.289)

olmak" anlamında kullanıldığını, bu durumunda başlangıçta bu anlamla ikinci bir *ırga-* fiilinin varlığına işaret ettiğini belirtir. Karahanlı Türkçesinden *ol yıgaç ırgadı* "Meyveler düşsün diye o ağacı salladı" örneğini kaydeder. Harezm Türkçesinde *ırğa-/yırğa-* "zevk almak" fiilinin bu fiil ile alakalı olmadığını fiilin bu ikinci formunun Moğolca *cirğa-* ile aynı anlamda olduğunu belirtir. Kıpçak Türkçesinde *ıra-/ırğa-* "beşik vb. sallanmak", Osmanlı Türkçesinde de (14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar) *ırğa-* "bir şeyi sallamak" anlamında kullanıldığı bilgisini ekler. Clauson ayrıca *ırğa-* fiilinin *ırğat-*, *ırğal-*, *ırğan-, ırğaş-* türevlerine de yer verir (Clauson, 1972: 217-218).

Sevortyan ı*rga-/ırğa-* fiilini "sallamak, ırgalamak, titremek, sarsılmak, yerinden oynatmak, sarsmak; hareket ettirmek, kımıldatmak, oynatmak" anlamlarıyla kaydeder. Fiilin *ırğan-/ırgan-* "sallamak, sendelemek, harekete geçmek", *ırğal-/ırgal-* "sallamak, tereddüt etmek; hareket etmek, yavaşça hareket etmek", *ırğat-/ırgat-* "sallanmak, hareket etmek, yalpalamak" türevlerine de yer verir. Bütün bu türevlerin de **ır* ve **ır-* isim ve fiil köküne dayanabileceğini belirtir (Sevortyan, 1974: 660-661). Röhnborn, *ırgal-* türevini (*ırga-l-*) "(vücut vb.) sallanmak, titremek" anlamıyla verir (Röhnborn 1977-1998: 93).

Erdal, (*(y)ırga-/*ırŋa*) *ırgag* sözünün Kaşgarlı Mahmud tarafından "sudan buzu çekip buzluğa koymakta kullanılan çengel" anlamıyla verildiğini, muhtemelen bu aletin uzun ve güçlü bir çengel olduğunu, ama eserde belirtilen amaç için kullanılma ihtimalinin mümkün olmadığını, Uygurca örneklerin de işaret ettiği gibi ağaç dallarından

meyve düşürmek için kullanılmış olacağını belirtir. Yine DLT'de *ırgag* "balık avlamak için kullanılan olta" sözünün *ırgag* değil *argag* olduğunu vurgular. Dankoff, Clauson ve Kelly tarafından *ırga-* fiilinin "(bir ağacı) sallamak", *ırgal-* türevinin de "başka nesneler için sallamak" anlamıyla verildiğini ekler. Erdal *ırga-* fiilinin **ırŋa-* fiilinden gelebileceğini fiildeki ikinci konsonantın r'nin asimilasyonu ile nazalliğini kaybettiğini (/*rŋ/, /rg/*) kaydeder (Erdal, 1991: 188). Erdal ayrıca *ırga-n-* ve *ırga-l-* fiillerinin aynı manada ("sallamak, çalkalamak") kullanıldığını belirtir (Erdal, 1991: 601/660).

Tietze, *ırga-* "sarsmak, sallamak" ve *ırgan-* "kıpırdanmak" fiilinin Anadolu ağızlarında Eski Türkçedeki *ırga-* fiili ile aynı manada kullanıldığını, yine ağızlarda kullanılan *ırgala-/ıgrala-* "sarsmak, sallamak" fiilinin *ırga+ala-* frequentativum genişlemesi olduğunu ve *-ala/-ele* (ünlüden sonra *-la/-le*) ekinin büyük hareketi mükerrer küçük hareketlere dağıttığını bu bakımdan aynı zamanda bir nevi *verbum diminutivum* işlevi gördüğünü belirtir[6]. Tietze *ırgalan-/ığralan-* "sallanmak" fiilinin de *ırgala-* fiilinin refleksif hali olduğunu kaydeder (Tietze, 2002:351).

Gülensoy *ırga-* fiilini "çabuk olmak, davranmak, sallamak" *ırgan-/ıran-* (EAT) "sallanmak", *ırgala-* "sallamak", *ırgal-*, *ırgan-* "sallanmak", *ırgaş-* "sallaşmak", *ırgat-* "sallatmak" türevleriyle ve Anadolu ağızlarındaki *ığrala-, ıglan-, ığradan-; ıralan-, ırşalan-* gibi

[6] Zeynep Korkmaz da *-AlA* ekinin yapısı üzerinde farklı görüşlerin olduğuna dikkat çeker. Bu ekin fiilin gösterdiği işi kısa aralıklarla tekrarlama işlevi yüklendiğini, getirildiği fiil kök ve gövdelerindeki bazı ünlü veya ünsüz düşmeleri sonucu ilgili fiilin *-lA* eki ile kurulmuş olduğu görüntüsü verdiğini *çisele-, ırgala-, örsele-* gibi sözler üzerinden örneklendirir (Korkmaz, 2017, s.182).

kullanımları ile birlikte kaydeder (Gülensoy, 2007: 417). Tekin de "Uyg. *ırgan-* 'sarsılmak, sallanmak" *yırgal- ed.ç.<? *īrga-l-*" olarak verir (Tekin, 2013: 260).

Eski Uygur Türkçesinde *ırga-* fiilinin kök haline rastlanmaz ve dönem metinlerinde *ırgal-* fiili "sallamak, titremek" anlamıyla yine bu kökten türemiş olan *ırgak* da "çengel, kanca" anlamıyla tanıklanır. Köktürk döneminde görülen *kamşat-* fiilinin aynı anlamla *kabşa-/kamşa-*[7] "hareket etmek, kımıldamak; sallanmak, deprenmek" biçimi ve *tepre-* "kıpırdamak, sarsılmak, sallanmak", *orna-* "sallanmak", *titre-* "titremek, sallanmak" ve *yaykal-* "sallanmak, yalpa vurmak, tereddüt göstermek" fiilleri de *ırga-* fiili ile aynı anlamları karşılamak üzere kullanılırlar. Hatta *ırgal-* fiili *tepre-* fiili ile birlikte *ırgal- tepre-*[8] biçiminde ikileme olarak da kullanılır. *tepre-* fiilinin bu dönemde *kabşa-/kamşa-* fiili ile birlikte de ikileme olarak kullanımına rastlanır[9]:

ne odunu birle ök anta korkınçlıgın busuşlugın ince tep tedi negü erki amtı tıltagı yagız yer monçulayu tepreyür, ügüzler köller yayılıp, ı ıgaçlar ***ırgalur*** *kün teŋriniŋ yarukı öŋsüz boltı ürtmiş teg közüm emigim tepreyür öŋrekite öŋi şük okın yürekiŋe ursukmış teg sıkılur men emgekin tolp et'özüm tidreyür ençim idi belgürmez tüşemiş ol*

[7] *yiliŋe, kudursugıŋa tegi yagrıpan* ***kamşayu umatın*** *turur tir* "(At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der. (IB 16, s.20)

[8] Eraslan *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde fiillerle kurulmuş ikilemeler arasında *ırgal- tepre-* ve *tepre- kabşa-* ikilemelerine yer verir (Eraslan, 2012: 478-482).

[9] *kaçan bars öskinte tegdükte ötrü ol ödün bu agır ulug yer altı törlügin* ***tepredi kabşadı*** "Kaplanın yanına geldiği zaman bu ağır büyük kara toprak altı türlü titredi." (AB 278-280, s.88)

tülümnüŋ yavız turur belgüsi odgurak bar erki erdimlig artak yavız adalar tep tedi "Uyanmasıyla orada korku, kaygıyla şöyle dedi: Neden şimdi kara yer böyle titriyor, nehirler, göller sarsılıp, ağaçlar sallanıyor, güneş Tanrının aydınlığı mat oldu, örtmüş gibi, gözüm, göğsüm titriyor, eskiden başka sakin idi, okla yüreğime vurulmuş gibi sıkılıyorum eziyetle, bütün vücudum titriyor, huzurum hiç kalmadı, gördüğüm o rüyanın işareti kötüdür, kesin var belki (de) geçici, fena, kötü tehlikeler dedi." (AB 621/1-14, s.94)

tıt sögüt budıkı miŋ törlügin titriyür artuç sögüt budıkı yüz törlügin ***ırgalur*** "Çam ağacı dalları bin türlü titrer. Ardıç ağacının dalı yüz türlü sallanır. (KrB 175-178, s.83)

aŋbaşlayukı taşdın sınarkı tört belgüler erser yir mhabud[10] *suvka siŋmek üze etözi narı berü* ***ırgalur tepreyür*** "En başta dışarıdaki dört işaret ise toprak unsurunun suya batmasıyla vücut ileri geri sallanır." (T 259-262, s.84)

ol çetikig kıltukda agır ulug yagız yir serü umadın bir üdte ***tepredi ırgaltı*** *bütürü ögüzler köller erkeçlenip yaykalıp tetrü ongaru savrıltı* "O kediyi yarattığında büyük kara toprak durmaksızın bir anda sallandı titredi, bütün nehirler, göller sallanıp ters yönde savruldu." (AY 630/16, s. 330)

sevinç bilmek köŋülde yelke ***ırgalur*** *söğüt teg yarlıkançuçı köŋüllüg yarlıkar* "Gönülde sevinç hissetmek rüzgarda sallanan söğüt ağacı gibi bağışlayıcı lütfeder." (Vatec/HTVII: 1045 HtPek a)

[10] Yer mahabut: toprak unsuru. Dört unsurdan biri olan toprak vücuttaki kemik, kıkırdak, tırnak, kas, tendon, deri, saç gibi organları karşılar (Tokyürek, 2019: 341).

tüü evini satu alku otlug ***ırgak*** *blgürtmiş krgek* "Türlü türlü evini satarak ateşli çengel belirtmek gerek." (TT5/A, 117-118, s.332)

bu savıg eşidip çaştani ***ırgakın*** …"Hükümdar Çaştani bu sözü işitip …çengelle…" (EUDÇ 210-211, s.51)

Uygur Türkçesinde sadece *ırgal-* ve *ırgak* türevleri tanıklanan *ırga-* fiili Karahanlı Türkçesinde hem kökbiçim *ırga-* "ırgamak, sallamak, silkelemek" hem de *ırgal-* "sallanmak, silkelemek", *ırgan-* "sarsılmak", *ırgaş-* "sallamakta yardımlaşmak veya yarışmak" *ırgat-* "sallatmak", *ırgamış* "sallanmış", *ırgag* "sudan buzu çekip buzluğa koymakta kullanılan çengel" türevleri ile kullanılır (DLT, 657).

Clauson *ırğa-* fiilinin ettirgen formu olan *ırğat-* fiilinin "sallatmak" anlamında olması gerekirken oldukça erken bir tarihten itibaren *ırğa-* fiili ile aynı anlamda ve onun yerine kullanıldığını, bazı fonetik farklarla Kazak Türkçesinde *ırıt-* şeklinde yaşadığını, Çağatay Türkçesinde de *ırğat-* fiilinin "sallamak ve bir şeyi hareket ettirmek" anlamında kullanıldığını belirtir. *Irğa-* fiilinin pasif formu olarak kaydettiği *ırğal-* türevi için de "sarsılmak ve sallanmak" anlamlarını verir. Uygur ve Karahanlı döneminde görülen bu türevin Kırgız ve Kazak Türkçesinde yaşadığını kaydeder. Grubun en yaygın kullanılan türevi olarak verdiği *ırğan-* "sallamak" dönüşlü formunun Çağatay Türkçesinde "hareket etmek, karıştırmak", Harezm ve Kıpçak Türkçesinde "sallanmak", Osmanlı Türkçesinde de (*ırğan-/ırğan-/ırkan-/ıran-*) "hareket etmek, sallanmak" anlamında kullanıldığını, fiilin işteş formu olan *ırgaş-* fiilinin de "bir şeyi beraber sallamak" anlamında olduğunu ve sadece Kırgız Türkçesinde yaşadığını belirtir

(Clauson, 1972: 217-218). Bu dönemde *ırga-* fiili ve türevleri dışında *tepre-* "sarsılmak, şiddetle sallanmak" (*tepren-/teprenil-/tepret-/tepretil-*), *titre-* sarsılmak, titremek ve *yaykat-* sallamak" fiilleri de kullanılır.

ol yıgaç ***ırgadı*** "O ağacı meyveleri düşsün diye sallayıp silkeledi" (DLT 125)

er yıgaç ***ırgadı*** "Adam ağacı salladı" (DLT 479)

yıgaç ***ırgandı*** "Ağaç sarsıldı ve kımıldadı" (DLT 115)

ol meniŋ birle yıgaç ***ırgaşdı*** "O benimle ağacı salladı" (DLT 479)

ol yıgaç ***ırgattı*** "O ağaç vb. şeyleri sallattı." (DLT 118)

ırgamış *yıgaç* "sallanmış ağaç (DLT 478)

yıgaç ***ırgaldı*** "ağaç sallandı" (DLT 114)

ırgagıl *seniŋ tapa hurmā tüpini tüşsün seniŋ üze yaş hurmā* "Hurma ağacının dallarını kendine doğru salla, senin için taze hurma dökülsün." (KrT 31/10a2=19:25)

kaçan kördi erse anı ***ırganur*** *ançaklı yılan teg ewrüldi kadra yanıglı soŋlamadı* "Onu gördüğünde sanki bir yılan gibi depreniyordi, arkasını dönüp gitmedi." (KrT 32/21b1=28:31)

ırga- fiilinin küçük fonetik farklılıklarla tarihî Türk Lehçelerinde kullanımı sürer. Harezm Türkçesinde *ırga-* "sallamak", *ırgak* "kanca"; Kıpçak Türkçesinde *ırga-/ıra-* "beşik veya ona benzer bir şeyi sallamak", *ırgak/ırgık/yırgak* "çengel, balık oltası vb. şeyler", *ırgakla-* "(yırtıcı hayvan) ısırmak", *ırgal-* "sallamak, sallanmak", *ırgan-*

"ırgalanmak, sallanmak"; Çağatay Türkçesinde de *ırga-/yırga-* "sallamak, sarsmak, atlamak", *ırgak* "çengel, kanca", *ırgan-* "kımıldanmak, teprenmek, hareketlenmek", *ırgat-* "kımıldatmak, tepretmek, hareket ettirmek" türevleri kullanımdadır:

yahyā peygambar 'as aydı yā iblīs hēç ol ***ırgaklarnıŋ*** *içinde meni sayd kılgan ırgakıŋ bar mu* "Yahya peygamber şöyle dedi: Ya İblis o çengellerin içerisinde hiç beni avladığın çengel var mı?" (Nehcü'l-Ferādīs*,* 268 1-2, s.185)

dāvūdnıŋ kölegesi ol kızga tüşdi kölegeni kördi erse uwtantı başın ***ırgadı*** *saçı birle kamug kamug endamların örtdi dāvūd ol saçnı ol körkni körüp köŋül aldurdı* "Davut'un gölgesi o kızın üzerine düştü. Kız gölgeyi gördüğünde utandı, başını salladı, saçı ile bütün bedenini örttü. Davut o saçları ve o görkemi görünce kıza âşık oldu." (Kısasü'l Enbiyā, 135r8, s.190)

itip itip ***ırgalmas*** *içindeki çayhalmas ol uru* "İtip İtip sallanmaz, içindeki çalkalanmaz. O buğday ambarı. (Codex Cumanicus, 60a/6, s.253)

anda nuşīrevān kėrek bakkay/başını ***ırgatıp*** *avuç kakkay* "Orada Nuşirevan gerek bakacak/Başını sallayıp avuçlayacak" *(*Seb'a-yi Seyyār, *720, s.116)*

Anadolu alanında erken tarihli Behçetü'l hadâik fi Mev'izati'l halâik adlı eserde *ırgat-* "sallatmak", Yusuf ve Zelihā'da *ırga-* "sallamak", Müntahab-ı Şifâ'da *ırgalan-* "sallanmak, yerinden oynamak", *ırgan-* "sallanmak, yerinden oynamak" türevleri tanıklanır. Dede Korkut

Kitabında *yırga-* biçiminde "sallamak, ırgalamak" kullanılır.[11] Redhouse sözlüğünde (ایرغامق) *ırga-* ve (ایرغالمق) *ırgala-* "sallamak, herhangi bir şeyi sallamak", *ırgalan-* (ایرغالنمق) ve (ایرغانمق) *ırgan-* "sarsılmak, hareket etmek, hafifçe sarsmak" anlamıyla kaydedilir (Redhouse, 1980: 293). Kamus-ı Türkî'de ارغالامق yahut ایرغالامق *ırgala-* "yerinde oynamak, kımıldamak, sallanmak", ارغالانمق yahut ایرغالانمق *ırgalan-* a.a. *ırgala-*, ارغانمق yahut ایرغانمق *ırgan-* "yerinde oynayıp durmak, kımıldanmak, sallanmak" (bu dört kelime eskiyip İstanbulca metruk haline geçmiştir), ارغاندی yahut ایرغاندی *ırgantı* "yerinde oynama, kımıldama, sallanma" olarak verilir.

ne hikmet durur kim meryeme bir kez rūzîyi mihrāb içinde rencsüz degürür takı bir kez rūzı için kuru ağaç ***ırgada dur*** *dir* "Ne hikmettir ki Meryem'e bir kez meclis içinde rızkı sıkıntısız ulaştırır ve bir kez rızık için kuru ağaç sallanıp dur, der." (Behçetü'l hadâik fi Mev'izati'l halâik, s. 159)

nėçün ***ırgaduŋ*** *başuŋı söylegil/gėçdi ögüŋden ne ma'lūm eylegil* "Niçin salladın başını söyle/ Ne geçti aklından bildir." (Yūsuf ve Zelihā, 713, s.208)

at südi diş ağrısına eyüdür sirke sovukdur kurudur mazmaza etse ***ırganmış*** *dişi berkidür* "At sütü diş ağrısına iyi gelir, sirke soğuktur,

[11] Ayrıca Dede Korkut Kitabında geçen *kazaguç atuŋ beline binen kazan/ılgayuban kara tagum yıkan kazan* mısralarında geçen ***ılga-*** fiili M. Ergin ve O. Ş. Gökyay tarafından "akın etmek" anlamıyla verilmiştir. Semih Tezcan ise, bu fiilin ***ırga-*** "sarsmak, sallamak" eyleminin *r->l-* değişimiyle ortaya çıkmış olan bir yanbiçimi olduğunu düşünür. İ. Taş, Tezcan'a katılır. Kaçalin, *ıgla-* fiiline "sarsmak" anlamını verir. Özçelik ise, Ergin ve Gökyay'ın "akın etmek" anlamlandırmasını doğru bulur (Özçelik, 2016: 500).

serttir, gargara yapılsa sallanmış dişi sağlamlaştırır.” (Müntehab-ı Şifâ, 60 b, s.97)

*ağ kavağun budağından/**yırgayuban** kiçmişsin/can yācuğın eğmişsin/okcuğazın atmışsız/otakçuğın kurmışsız/adın gerdek komışşsın* “Ak kavağın budağından/Sallanarak geçmişsin/Aziz yayını eğmişsin/ Okunu atmışsın/Adını gerdek koymuşşun.” (Dede Korkut Kitabı, s. 227)

*pehlevān-ı ‘ālem yirinden turdı nākūs yanına gelüp bir kerre **ırgaladı*** “Cihanın pehlivanı yerinden kalktı. Çanın yanına gelip bir kere salladı.” (Mirkâtü’l- Cihâd, 60b/21, s.122)

Irga- fiili bazı fonetik farklarla çağdaş Türk lehçelerinde de işlek bir şekilde kullanılmaya devam eder: **Azerb.** *yırğalama* “ırgalama”, *yırğalana yırğalana* “yalpa vurmak”, *yırğalandır-/yırğalat-* “ırgalamak”, *yırğalan-* “ırgalamak”, *yırğalaşmak* “(hep birden) ırgalamak”, *yırğan-* “ırgalamak”; **Trkm.** *ırga* “sallanıp duran”, *ırgılda-* “iki yana yavaşça kımıldamak, sallanmak, sendelemek”, *ırgıldaş-, ırgıldat-* (*a.a. ırgılda-*), *ırgıldı* “iki yana yavaşça sallanma; salınım”; **Kum.** *irğak* “çengel, kanca”, *ırgı-* “atılmak, fırlamak, sıçramak”; **Krç.Mal.** *ırgak* “çengel”, *keme ırgak* “çapa”, *orus ırgak* “kopça”; **Kaz.Tat.** *ırgı-* “atılmak, hücum etmek”, *ırgıl-* “atılmak, çabalamak”, *ırgıt-* “eldeki bir şeyi fırlatıp atmak”; **Başk.** *ırgak* “çengel, kanca”, *ırgakla-* “çengellemek”, *ırganla-* “yerli yersiz hoplayıp zıplamak”, *ırganlak* “hoplayıp zıplayan; uçarı”, *ırgı-* “fırlamak, atılmak”, *ırgıl-* “birden fırlatılmak”, *ırgımbay* “hoplayıp zıplayan, uçarı, haylaz”, *ırgımıs* “kız çocukların sekerek oynadıkları

bir oyun", *ırgıt-* "fırlattırmak, zıplattırmak"; **Kzk.** *ırğa-* "sallamak", *ırğak* "(ritim, tempo) sallanma", *ırğak* "rahvan yürüyüş (at)", *ırğaksız* "ritimsiz, temposuz; vezinsiz, ahenksiz", *ırğakta-* "sallanmak", *ırğaktı* "ritimli", *ırğal-* "sallanmak, ağır, aheste yürümek", *ırğalakta-/ırğalanda-* "sallanmak", *ırğalıp-jırğalıp* "aheste aheste", *ırğalıs* "salınma", *ırğan-* "usulca hareket"; **Kırg.** *ırğa-* "harekete getirmek, kımıldatmak, sarsmak, silkmek", *ırğal-* "sallanmak, kımıldamak", *ırğalış-* "sallanmak", *ırğalt-* "kımıldatmak, dalgalandırmak", *ırğan-* "ağır ağır sallanmak", *ırğanış-* "sallanmak", *ırğaş-* "sallamak"; **KaraKlp.** *ırğa-* "sallamak, çalkalanmak", *ırğak* "kafiye, uyak, ahenk", *ırğaklı* "kafiyeli, uyaklı, ahenkli", *ırğaksız* "kafiyesiz, ahenksiz", *ırğal-* "sallanmak", *ırğalandır-* "sallatmak", *ırğalıs-* "beraber sallamak", *ırğalıt-* "sallatmak", *ırğatıl-* "sallatmak"; **Yen.Uyg.** *irgak* "çengel", *irgat-* "atlatmak, sıçramak", *irgi-* "atlamak, sıçramak", *irgit-* "bir kenara atmak"; **Hak.** *ırga-* "hareket ettirmek, yerinden oynatmak", *ırğağ* "kam olacak kişiye ruhların etki etmesi", *ırğağlığ* "ruhların etkisinde olan", *ırğah* "çengel, kanca", *ırğahta-* çengele, kancaya asmak", *ırğahtal-* "takılmak, bir noktaya dönmek", *ırğat-* "hareket ettirmek, yerinden oynatmak". *ırga-* fiilinden Hakas Türkçesinde *ırğağ* "kam olacak kişiye ruhların etki etmesi" ve *ırğağlığ* "ruhların etkisinde olan" kullanımları ilgi çekicidir.

Görüldüğü üzere Türkçede Köktürk döneminden sonra *ırgal-*, ve *ırgak* türevleri ile ilk kez Uygurcada tanıklanan *ırga-* fiili Türkçenin tarihî lehçelerinde çeşitli türevleri ile kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *ırga-* fiilinin yanında aynı anlamla bugün Türkiye Türkçesinde "yerinden oynatıp sallamak, sarsmak; (teklifsiz

konuşmada) "ilgilendirmek" anlamıyla kullanılan *ırgala-* türevi de ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde *ırgala-* biçiminde yaşayan fiil sadece olumsuzluk ekini aldığında "ilgilendirmek" anlamındadır[12]:

Cenabıhak günah yazmasın. Hem çalkaladım, hem ***ırgaladım.*** *Zora gelince her şeyi yapıyor insan. Söyledim ya işte, otopos değil, leblebici kalburu haspa. Hele o kokona karının feryadı!* (Akşam Gazetesi Arşivi, 08. 03. 1947)

Onlar üstüne söyleyeceklerimi isteyen dilediği gibi yorumlar, beğeni ölçütlerimi abartılı bulabilir. Bu da beni ***ırgalamaz.*** *Peride Celal benim hem büyük dostum, hem büyük romancım ve öykücüm.* (Peride Celal'e Armağan, s.75)

ırgala- fiilinin olumsuzluk eki aldığında Türkiye Türkçesinde kazandığı bu anlam "ilgilendirmek" diğer Türk lehçelerinde tanıklanmaz. *ırga-* fiili de çeşitli türevleri ile daha çok Anadolu ağızlarında yaygınlık kazanmış, Osmanlı Türkçesinden sonra yazı dilinde unutulmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinde ise durum Türkiye Türkçesinden farklıdır. *ırga-* fiili küçük fonetik farklılıklarla ve çeşitli türevleri ile birlikte çağdaş lehçelerde oldukça işlek bir kullanım alanına sahiptir.

[12] Bu durum Türkçede ***aldır-*** fiilinde de söz konusudur. ***Aldır-*** fiili sadece olumsuzluk eki ile birlikte kullanıldığında "önemsemek" anlamında kullanılır.

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2016). *Gelibolulu Mustafa Ali, Mirkâtü'l Cihâd.* (Dil İncelemesi-Metin-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.122.

AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Kitabevi.

ARGUNŞAH, M.- GÜNER, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, s.253.

ARIKOĞLU, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ATA, A. (1997). *Nāsırü'd-dīn Bin Burhānnü'd-dīn Rabgūzī, Kısasü'l Enbiyā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.190.

ATA, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(KrT)**

ATA, A.-TEZCAN, S.-ZÜLFİKAR, H. (2014). *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmahlarnıŋ Açuk Yolı. Mahmūd Bin 'AlĪ.* (Tıpkıbasım ve Çeviri yazı: Janos Eckmann) (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) (Dizin-Sözlük: Aysu Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 185. **(NF)**

BANG, W.-GABAİN, A. von (1931), *Analytischer Index zu den fünfersten Stückender Türkische Turfan-Texte, V,* SBAW, s.332. **(TT5**)

CAFEROĞLU, A. (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CANPOLAT, M (2018). *Behcetü'l hadâik fî Mev'izati'l halâik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.159.

CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press, s. 217-218.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2014), *Eski Uygurca Dört Çatik*, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 51. **(EUDÇ)**

ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 478-482.

ERCİLASUN, A. B. - AKKOYUNLU, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(DLT)**

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 188/601/660.

GULCALI, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'da "Aç Bars" hikayesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 94. **(AB)**

GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 417.

İLERİ, S. (1996). *Peride Celal'e Armağan*. İstanbul: Oğlak Yayınları, s.75.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 330. **(AY)**

KOÇ, K.-BAYNİZOV, A.-BAŞKAPAN, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 182.

NECİP, N. E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, M. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNLER, Z. (2019). *Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır), Müntahab-ı Şifâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 97.

ÖZÇELİK, S. (2016). *Dede Korkut, Dresden Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 227/500.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

REDHOUSE, Sir J. (1890). *Turkish and English Lexicon*. New Edition, Constantinople, s. 293.

RÖHNBORN, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien*, Lieferung I-6, Wiesbaden: Stenier, s. 93.

SEVORTYAN, E. V. Red. (1974) *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov*. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na glasnıe, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka", s. 660-661.

ŞEMSETTİN S. (2019). *Kamus-ı Türki* (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: TDK Yayınları.

ŞEN, S. (2017), *Körüm Bitig*, *Eski Uygurca Fal Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 83. **(KrB)**

ŞİRİN, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, s. 525.

ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı -Notlar-*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 289.

TAŞ, İ. (2019). *Şeyyād Hamza, Yūsuf ve Zelihā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 208.

TAVKUL U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 20. **(IB)**

TEKİN, T. (2013). *Makaleler I, Altayistik* (Yay. Haz. E. Yılmaz-N. Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 260.

TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları vd. ciltler, s. 351.

TOKYÜREK, H. (2019), *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 341.

TOPARLI, R.-VURAL, H.-KARAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TURAL, G. (2015). *Ali Şir Nevayi, Seb'a-yi Seyyār* (Giriş-Metin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 116.

UYGUR, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜNLÜ, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Vatec: Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus: http://vatec2.fkidG.1.uni-frankfurt.de/index.htm#Texte

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. (Türkçeye Çev. Abdullah Taymas), Cilt I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZİEME, P.-KARA, G. (1978). *Eın Uıgurisches Totenbuch*. Budapeşt: Akadémiakıadó, s. 84. **(T)**

BÖLÜM 9

KADIR MIRZA ALİ VE ŞİİRLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Lazzat URAKOVA YANÇ*

*Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Antalya, Türkiye. lyanc@akdeniz.edu.tr

Kadır Mırza Ali, Kazakistan'ın meşhur şairi ve yazarıdır. Şiirleri birçok yabancı dile çevrilen Kadır Mırza Ali, 5 Ocak 1935 tarihinde Kazakistan'ın Batı Kazakistan Eyaletine bağlı Jımpıtı ilçesinde dünyaya gelmiştir. 1958 yılında Kazak Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesini bitirip o zamanlarda daha yeni yayımlanmaya başlayan "Baldırgan" dergisinde çalışmaya başlamıştır. 1962-1965 yıllarında "Juldız" dergisinde" şiir ve eleştiri" bölümü yöneticiliği, yönetici sekreterlik, baş editör yardımcılığı ve Kazakistan Yazarlar Birliği'nde şiir bölümü danışmanlığı görevlerini yürütmüştür. 1993 yılından itibaren bir süre "Balavsa" yayınevinin müdürü, 1985-1994 yılları arasında iki defa milletvekili olmuştur. Bağımsız Kazakistan'ın ilk Millî Marşını yazan şairlerden biri olan Kadır Mırza Ali'nin ilk eseri 1954'te "Pioner" dergisinde yayımlanmıştır. Ondan sonra "Köktem / İlkbahar", "Danışpan / Bilge", "Oy Armanı / Düşünce Hayali", "Dala Didarı / Bozkır Çehresi", "Bulbul Bagı / Bülbül Bahçesi", "Aq Otav / Ak Otağ" "Kümis Qonırav / Gümüş Çan", "Dombıra", "Keş / Akşam", "Jeruyıq / Cennet Gibi Yer", "Qoramsaq / Fişeklik", "Kökpar / "Kökpar" Oyunu", "Kızıl Kitap / Kırmızı Kitap", "Alakan / Avuç İçi", "Söz Siqırı / Söz Sihri", "Künder-ay / Hey Gidi Günler" ve toplam sayısı kırkın üzerinde kitabı çıkmıştır. Akabinde eserleri beş cilt, 2001'de de on beş cilt halinde yayımlanmıştır. İki yüze yakın şarkı sözü yazmış olan Kadır Mırza Ali'nin birkaç oyunu da sahnede sergilenmiştir (https://egemen.kz/article/9940-qadyr-myrza-ali-zhoq-olmeymin!). Mensur eserleri arasında özellikle belirtilmesi gerekenler; fabllarının bir araya getirildiği "Gibratname / İbret" adlı kitabı ve herkesçe güçlü bir şair olarak tanınan Kadır Mırza Ali'nin aynı

zamanda çok yetenekli bir yazar olduğunu gözler önüne seren denemelerinin bir araya getirildiği "İyirim / Girdap" ve "Jazmış / Yazgı" adlı kitaplarıdır. Bu kitaplarda Kadır Mırza Ali Sovyetler Birliği dönemindeki toplum gerçeğini anlatmıştır (Tolıbayeva 2013: 254-258). "Söz Sihri" adlı edebî eleştiri kitabı ise onun entelektüelliğini ve objektifliğini gösteren önemli mensur eserlerindendir. Bunun yanı sıra Kadır Mırza Ali çocuklar için yazdığı şiir, bilmece, tekerlemeden oluşan onlarca kitap yayımlayarak çocuk edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Kadır Mırza Ali gerçek bir edebî söz ustasıdır.

Evli ve üç çocuk sahibi olan Kadır, 2011 yılının Ocak ayında vefat etmiştir. Kazakistan'ın halk yazarı, Devlet ödülü, Bağımsız "Tarlan", "I dereceli Dostluk" ve "Parasat" ödüllerinin sahibi olan Kadır Mırza Ali'in geride bıraktığı edebî, felsefi miras, daima Kazak halkının aklında kalacağı, genç nesillere örnek olacağı muhakkaktır. Türkiyeli okurlara Kadır'ı daha iyi tanıtabilmek için www.bilim-all.kz_Білім алл sitesinden ulaşarak çevirdiğimiz birkaç şiirinin konusunu ana hatlarıyla izah etmeye çalıştık.

Kadır Mırza Ali'in "Kazak Osı / Kazak Budur" adlı şiiri Kazakistan'da büyük küçük herkes tarafından çok sevilen şarkılardan biridir. Şarkının müziği A. Telgöziyev'e aittir:

Jaylavında jürgen jigit bağıp qoy, / Yaylasında gezen yiğit güdüp koyun,

Dos keldi dep jasap jatır anıq toy. / Dost geldi diye yapıyor açık düğün.

Alġaşqı ret körip tursın sen onı, / İlk defa görüyorsun sen onu,

Naġız qazaq osı mine, tanıp qoy. / Gerçek Kazak budur işte, tanı onu.

Säygülikti quyrıq-jalı taralġan, / Koşu atını; kuyruğu yelesi taranmış

Süyetuġın qazaq osı, qarañdar. / Çok seven Kazak budur, bakınız.

Qazaq osı küy şığarıp, än salıp, / Kazak budur, melodi yazıp, ır söyleyip,

Kökpar tartıp, qız quvuġa jaralġan. / "Kökpar çekip", " kız kovalamak"** için yaratılmış.

Qazaq osı –aytatuġın jelge sır, / Kazak budur – anlatılacak rüzgâra sır,

O, aġayın, halıq emes ol kesir. / Hey, kardeşler, o zararlı halk değildir.

Qazaq osı – añġal- sañġal jabusız, / Kazak budur hep açık kapısı, kapanmaz,

Qazaq osı – aġıl-tegil, köl-kösir! / Kazak budur her şey bol, her şey gani.

Qazaq osı – dala deytin, kün deytin, / Kazak budur; bozkır diyen, güneş diyen,

Qazaq osı – "öner aldı-til" deytin. / Kazak budur; "en büyük sanat hitabet" diyen.

Qazaq osı – qarasıñ ba, aqsıñ ba, / Kazak budur; siyah mısın, beyaz mısın,

Qoñırsıñ ba, jatırqavdı bilmeytin! / Kara mısın, yadırgamayı bilmeyen.

Qazaq osı – körgeninen tañbaytın, / Kazak budur gördüğünü unutmayan,

Toy- dumansız otı tüzuv janbaytın. / Düğünsüz bayramsız ateşi düzgün yanmayan.

** Kökpar ve Kız Kovalama oyunlarıyla ilgili bkz. Mualla Uydu Yücel, Kazak Türklerinin Milli Oyunlarındaki At Yarışları, 357-363.

Qazaq osı – aluday-aq alatın, /Kazak budur; sadece alacağı kadar alan,

Al beruden aldın ajan salmaytın. / Verirken de herkesi geride bırakan.

Qazaq osı- aşıq jarqın qabağı, / Kazak budur; güleç ve civelek,

Qonaq kelse şabılıp bir qaladı. / Çok fazla masraf yapar konuk gelse.

Bayqa da tur, sağan da ol keterde, / Bekle de gör, sana da o giderken

At mingizip, jibek şapan jabadı. / At hediye eder, giydirir kaftan ipek.

Qazaq osı- quda bol dep qinaytın, / Kazak budur; dünür ol diye zorlayan,

Qudaların qudayınday sıylaytın. / Dünürünü Hüda gibi sayan.

Qazaq osı – düniye men malındı, / Kazak budur; malını mülkünü,

Oñdı-soldı şaşu üşin jinaytın. / Sağa sola dağıtmak için toplayan.

Qazaq osı- jayıp jatqan qanatın, / Kazak budur açmakta olan kanadını,

Batır halıq, aqın halıq- däl atı. / Kahraman halk, şair halktır tam adı.

Qazaq osı- özimsengen adamġa, / Kazak budur; benimsediği insana

Nasıbayġa bola ökpelep qalatın. / Nasıbay* için bile gönül koyan.

Jaylavında jürgen jigit basıp qoy, / Yaylasında gezen yiğit güdüp koyun,

Dos keldi dep jasap jatır anıq toy. / Dost geldi diye yapıyor açık düğün.

Alġaşqı ret körip tursın sen onı, / İlk defa görüyorsun sen onu,

Nağız qazaq osı mine, tanıp qoy. / Gerçek Kazak budur işte, tanı onu.

Görüldüğü üzere bu şiirde Kadır Mırza Ali, Kazakların nasıl bir millet olduğunu anlatmaktadır. Kazak halkını hiç tanımayan yabancılar için yazdığı bu şiirinde şair, Kazakların konukseverliğinden, cömertliğin-

* Nasıbayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Almagül İsina: Kazak Kültüründe Nasıbay, 241-246.

den, hediye vermekten çok hoşlandığından, nağme ve şarkıya olan düşkünlüğünden, hatipliğinden, kahramanlığından, geleneklerinden, milli oyunlarından, dünürlüğe verdiği önemden, güler yüzlü oluşundan, rengine bakmaksızın tüm insanları çok çabuk kabul etmesinden, sevdiği insanı tüm içtenliğiyle sevdiğinden ona küçük bir sebepten dolayı bile kırılabilmesinden ve en önemlisi, yeter ki sebep olsun, düğün yapmaktan büyük mutluluk duyduğundan söz etmektedir. Kadır Mırza Ali'nin bu şiirinde Kazak halkının en önemli belirgin özelliklerini sıralayıp Kazakları yabancılara eksiksiz bir şekilde tanıtabildiğini söylemek mümkündür.

Kadır Mırza Ali'in şarkıya dönüştürülen diğer şiiri "Aralım[13]"dır. Şarkının müziği M. Omarov'a aittir:

Şalqıġan teñiz, / Dolup taşan deniz,
Tolqıġan teñiz, / Dalgalanan deniz,
Kögildir kök aydınım, kök aydınım. / Mavimsi mavi parlağım, mavi parlağım.
Biyikte jürgen, / Yüksekte gezen,
Bulttardı süzgen, / Bulutları süzen
Burınġı joq aybınıñ, joq aybınıñ. / Eski yok heybetin, yok heybetin.
Aqquv arman, / Kuğu hayal,
Kütemin aldan / Bekliyorum önden
Saġınıp qanat qaġa ma? / Özleyip kanat çırpar mı?
Tolqını tulap, / Dalgası şaha kalkıp,
Şaġala şulap, / Martılar ötüşüp,
Tolar ma avıl jaġaġa? / Dolar mı köy kıyıya?
Aral, sen turalı aytam än, / Aral, senin hakkında söylerim şarkı,
Aral, aq aydınım ansaġan. / Aral, ak parlağım özlediğim.
Aral, oralsınşı qaytadan! / Aral, geri dönsene yeniden!
Aral! / Aral!

[13] Aral Gölüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun Yıldız: Aral Gölünde Ne Oldu , Göl Şimdi Ne Durumda

Qarayġan jerge, / Kararan yere,
Quvanġan şölge / Sevinen çöle
Telmirip kün qaraydı, kün qaraydı. / Gözünü dikip güneş bakıyor, güneş bakıyor.
Kök davıl jekken, / Mavi fıtınayı koşan,
Kemeler şökken / Gemiler çöken
Jaġada qum boraydı, qum boraydı. / Kıyıda kum esiyor, kum esiyor.
Aqquv arman, / Kuğu hayal,
Kütemin aldan / Bekliyorum önden
Saġınıp qanat qaġa ma? / Özleyip kanat çırpar mı?
Tolqını tuvlap, / Dalgası şaha kalkıp,
Şaġala şulap, / Martılar ses çıkarıp,
Tolar ma avıl jaġaġa? / Dolar mı köy kıyıya?
Aral, sen turalı aytam än, / Aral, senin hakkında söylerim şarkı,
Aral, aq aydınım añsaġan. / Aral, ak parlağım özlediğim.
Aral, oralsınşı qaytadan! / Aral, geri dönsene yeniden!
Aral! / Aral!

Bu şiirde dünyanın en büyük gölleri arasındayken hızla kurumaya başlayan Aral gölünün eski güzelliğinden, ona duyulan sevgi ve özlemden söz edilmekte, geleceğiyle ilgili endişe dile getirilmektedir.

"İrgetas" / "Temel taş" adlı şiir, Kadır Mırza Ali'nin en çok sevilen ve gençlere vatan sevgisini, tarihine sahip çıkma duygusunu çok güzel bir şekilde aşılayan şiiridir:

Şejiremiz qiyu-qiyu, / Şeceremiz kesik kesik,
Şırġalañ. / Karmakarışık.
Şırġalañdı uqpay meniñ jür balam. / Karşıklığı anlamadan benim geziyor çocuğum.
Jer üstinde bir şaharım er jetip, / Yer üstünde bir şehrim erişip
Jer astında şögip jatır bir qalam! / Yer altında çöküp yatıyor bir şehrim.
Erim meniñ! / Erim benim!
Jerim meniñ şermende. / Yerim benim kederli.
Jırta qalsañ, / Sürmeye kalksan,
Jır şığadı körden de! / Destan çıkar mezardan da!

Qırıq epos - / Kırk destan
Qırıq batır jayında... / Kırk kahraman hakkında…
Qazaq jazbay, / Kazak yazmayıp
Birev jazıp bergen be?! / Biri mi yazıp vermiş?
Tavsılmaytın parasat bar termemde, / Tükenmeyen feraset var termemde,
Termeşige dayın turar tör mende. / Termeciye hazır durur baş köşe bende.
Tılsım dala basqanıki bolġan da, / Gizemli bozkır başkasınınki olmuş da
Tegin tastap, Köşip kete bergen be?! / Öylesine bırak göç edip gitmiş mi?
Opasızdar şındığımdı jırmalap, / Vefasızlar hakikati lime lime etmişler,
Oydağını boydağığa jür balap. / Aklındakini bedenindekiyle geziyor bir tutup.
Jetkenimdi qalay jazsañ olay jaz, / Ulaştığımı nasıl yazarsan öyle yaz,
Ötkenimdi jazba biraq burmalap! / Geçmişimi yazma fakat saptırıp!
Aynalayın, arġısınan kim bezgen! / Yavrucuğum, geçmişinden kim kaçmış!
Aqiqatqa qarav kerek bul közben. / Hakikate bakmak lazım bu gözle.
Teris tarih qajet emes Tunıqqa/Yanlış tarih lazım değil Berraka
Teris tüsken sulbaday bir kümbezden! / Yanlış düşen siluet gibi bir kümbetten!
Ökinişti / Üzücü
Köp närseni keş bilgen. / Çok şeyi geç bilen.
Oqımıstı! / Çok okuyan!
Kömek kütpe eş tilden!/ Yardım bekleme hiç laf cambazlığından!
Tarih qımbat qanday bolsa sol küyde, / Tarih değerli nasılsa o şekliyle,
Tävir tarih suramaymız eşkimnen! / İyi tarih istemeyiz kimseden!
Sarġaydıq qoy artın kütip äliptiñ, / Sarardık ya ardını bekleyip elifin,
Sırın nege jasıramız alıptıñ?! / Sırrını niye saklıyoruz alpin?!
Jaman bolsa jaman bolsın, / Kötüyse kötü olsun,
Jarqınım, / Cancağızım,
Öz tarihın özine ber halıqtıñ! / Öz tarihini kendisine ver halkın!
Är dävirdiñ boladı öz şäyiri / Her devrin olur kendi şairi
Aq-qaranı alatın tez ayırıp. / Ak karayı alacak çabuk ayırıp.
Zamanındı qayırmasañ qayırma, / Zamanını geri çevirmezsen

çevirme,
“Jamanımdı” berseñ edi qayırıp! / “Fenamı” versen keşke iade edip!
Elimizge kerek emes ertegi! / Halkımıza lazım değildir masal!
Ertegini öz balam da şertedi. / Masalı benim çocuğum da anlatır.
Tarih kerek! / Tarih lazım!
İrgetassız qalanbaydı Erteñi! / Temel taşsız inşa edilemez yarını!

Şairin, hakikatin önemine değindiği, kendi gerçeklerini şiire söyleyiverdiği için şairliği suçladığı **“**Şındıq / Gerçek” şiiri ise şecereyle, tarihle ilgili bu şiirin devamı niteliğindedir:

Aqındıq şığar ayıptı, / Şairliktir belki suçlu,
Äli bilmen sebebin. / Hâlâ bilmiyorum sebebi.
Öleñge aytıp qoyıppın / Şiire söyleyivermişim
Ömirdiñ aytpa degenin. / Hayatın söyleme dediğini.
Ötirik jırdıñ qaydağı, / Yalan şiirin belirsiz
Bolmaysıñ jetip şetine. / Ulaşamazsın sonuna.
Aqiqat- sözdiñ qaymağı, / Hakikat sözün kaymağı,
Turmaydı şıqpay betine. / Durmaz o çıkmadan yüzeye.

Görüldüğü üzere Sovyet döneminde söylenen yalanlar karşısında suskun kalamayan Kadır Mırza Ali, gerçekleri söylemeyi tercih etmiş, bunun sebebini de şairliğine bağlamıştır.

“Qabat – qabat bult tönse de basıña, / Kat kat bulut çökse de başına” adlı şiirinde şair gençlere sadece doğduğu toprakları öpmek için eğilmeleri gerektiğinden, vatan sevgisinin kutsallığından, genç nesillere iyi örnek olmanın öneminden söz etmektedir:

Qabat – qabat bult tönse de basıña, / Kat kat bulut çökse de başına,
Qabağıñdı şıtpa, jigit, jasıma! / Suratını asma, yiğit, hüzünlenme!
Biz şeginsek, / Biz çekilsek,

Biz jeñilsek, / Biz yenilsek,

Bizderdi / Bizleri

Bayqap turıp, / Görüp

Ne istemekşi jas ulan?! / Ne yapacak genç nesil?!

Ot işinde, / Ateş içinde,

Ört işinde küygende, / Alev içinde yanarken

Basıñdı iyme, / Başını eğme,

Tize bükpe, / Diz bükme

İymenbe! / çekinme!

Er eñkeyse eñkeyedi / Er eğilse eğilir

Jalğız-aq / Sadece

Tuğan jerdiñ topırağın süygende! / Doğduğu yerin toprağını öperken.

Şair Mırza Ali "Öz üyiñ / Kendi evin" adlı şiirinde insanın bu hayata sadece kendi evine davrandığı gibi davrandığı takdirde hayatın güzelleşeceğini ifade etmektedir:

Öz üyiñde bir sät tınım tappaysıñ, / Kendi evinde bir an bile dinlenmezsin,

Birde juvıp, / Bir yıkayıp

Birde sırlap, / Bir boyayıp,

Aqtaysıñ. / Badana yaparsın.

Öz üyiñe, kerek bolsa, kiyizsiñ, / Kendi evine gerekirse halısın,

Öz üyiñe, kerek bolsa, taqtaysıñ. / Kendi evine gerekirse tahtasın.

Üyiñ üşin tüniñ adal, / Evin için gecen helal,

Kün adal. / Gündüz helal.

Öz üyiñde avlaqsıñ sen künädan. / Kendi evinde uzaksın sen günahtan.

Ömir mına tüzelmeydi, / Ömür şu düzelmeyecek

Oñbaydı, / İyileşmeyecek

Öz üyindey körmey turıp onu adam. / Kendi evi gibi görmedikçe onu insan.

Kadır Mırza Ali'nin bir başka şiiri "Adamnıñ keybir kezderi / İnsanın Bazı Zamanları" adını taşımaktadır:

On kisilik parız bar bir basımda, / On kişilik farz var başımda,
Odan avır joq şığar qorğasın da! / Ondan ağır yok galiba kurşun da!
Jaqsılıqtı körgende jarqıldaymın / Gördüğümde ışıldıyorum iyiliği
Sululardıñ saf altın sırğasınday! / Güzellerin altın küpesi gibi saf.

Solay bolıp ötkendi tiler edim, / O şekilde geçmesini dilerdim,
Tiler edim, / Dilerdim,
Mäz bolıp küler edim. / Neşelenip gülerdim.
Jamandıqtı körgende jüzim suvıp, / Kötülüğü gördüğümde yüzüm soğuyup
Muzeydegi qılıştay tüneremin. / Müzedeki kılıç gibi kararırım.

Bu şiirde Kadır, iyiliğin ve kötülüğün kendisinde uyandırdığı duygulardan söz etmekte, iyiliğin sürekli olmamasından yakınmaktadır.

Şairin iyilik ve kötülük konusunu işlediği bir başka şiir "Köñilim – dos soñında ergen qulın. / Dost peşinde gezen taydır gönlüm" şiiridir.

Köñilim – dos soñında ergen qulın. / Dost peşinde gezen taydır gönlüm.

Qurbımnıñ quşağında – tergen gülim. / Kız arkadaşımın kucağındadır topladığım gül.

Men üşin barıp turğan aqırzaman – / Benim için gerçek ahir zaman

Birevden bir qiyanat körgen künim. / Birinden bir kötülük gördüğüm gün.

Ädildik avılında tüstengenmin, / Adalet köyünde öğle yemeği yemişim,

Aqiqat azap şekse tistengenmin./ Hakikat azap çekse diş sıkmışım.

Men üşin eñ ġajap kün ömirimde – / Benim için en güzel gün ömrümde

Birevge bir jaqsılıq istegen kün. / Birine bir iyilik yaptığım gün.

Kazakistan'da eserleri çok sevilen, şiirleri genç nesil tarafından ezbere okunan, şarkıları her gün gerek ekranlarda, gerekse çeşitli sebeplerle düzenlenen kültür ve sanat etkinliklerinde söylenen, mensur eserleri Kazak Edebiyatı tarihinde önemli yere sahip olan Kadır Mırza Ali'nin hem şiirleri, hem mensur eserleriyle ilgili Kazakistan'da yapılmış birçok bilimsel çalışma mevcutken, Türkiye'de pek tanınmamaktadır. Bu çalışmanın amacı Kadır Mırza Ali'yi ve eserlerini Türkiye'deki bilim insanlarına tanıtmaktır.

KAYNAKÇA

İsina, A. (2003) Kazak Kültüründe Nasıbay. *Tütün Kitabı*. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi, 241-246.

Koç K., Bayniyazov, A. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlügü*. Ankara: Ötüken.

Mırzaliyev, K. (1959). *Köktem*. Almatı.

Mırzaliyev, K. (1976). *Jeruyıq*. Almatı: Jalın.

Mırzaliyev, K. (1980). *Qoramsaq*. Almatı: Jalın.

Mırzaliyev, K. (1982). *Söz Siqırı*. Almatı: Jazuşı.

Mırzaliyev K. (1990). *Üş tomdıq Şıgarmalar Jinağı*. 1-tom. Almatı: Jazuşu.

Mırzaliyev K. (1990). *Üş tomdıq Şıgarmalar Jinağı*. 2-tom. Almatı: Jazuşu.

Mırzaliyev K. (1990). *Üş tomdıq Şıgarmalar Jinağı*. 3-tom. Almatı: Jazuşu.

Mırza Ali, K. (2001). *Gibratname*. Almatı: Kazıgurt.

Mırza Ali, K. (2001). *Jazmış*. Almatı: Kazıgurt.

Mırza Ali, K. (2004). *İyirim*. Almatı: Atamura.

Tolıbayeva, G. (2013). Kadır Mırza Ali Esselerindegi Dünyetanım Meseleleri. *Bulletin KazNU*. Filology series. № 3 (143).

Uydu Yücel, M. (2010). Kazak Türklerinin Milli Oyunlarındaki At Yarışları. *Acta Turcica. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*.

Yıl 2, Sayı 1, Ocak 2010 “Kültür Tarihimizde Yarış”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, 353-376.

Yıldız, D. (2019). Aral Gölünde Ne Oldu , Göl Şimdi Ne Durumda. *World Water Diplomacy & Science News*- 2019 -10001, 1-10.

https://egemen.kz/article/9940-qadyr-myrza-ali-zhoq-olmeymin! (Erişim: 15.11.2020)

https://bilim-all.kz/tag/olen?tag=page=2 (Erişim: 15.11.2020)

BÖLÜM 10

HALEP TÜRKMENLERİ ARASINDA BİR MUTASAVVIF ŞAİR: KÜÇÜK MOLLA VE ŞİİRLERİ*

Prof. Dr. Mehmet EROL**

** Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, merol@gantep.edu.tr

* Bu çalışma 117K048 no'lu TÜBİTAK 1001 kapsamında desteklenen ve araştırmacı olarak görev aldığım "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" başlıklı projeden elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Türkler; Suriye topraklarında sırasıyla Selçuklu, Memluk ve Osmanlı dönemlerinde XI. yy.'dan başlayarak XIX. yy'ın ilk çeyreğine kadar hüküm sürdüler ve bu tarihler arasında Suriye'nin çeşitli bölgelerine iskân edildiler. 1920 yılında Osmanlı Devleti'nin çekilmesiyle Fransız kontrolüne bırakılan Suriye 1946'da bağımsız bir devlet hâline gelir ve yaklaşık bin yıldır bölgede yaşayan Türk nüfus kaderine terk edilmiş olur.

Suriye topraklarının Türklerin hâkimiyetinden çıkmasıyla bölgedeki Osmanlı izleri silinmeye başlamış, bölgede kalan Türk unsurlar baskı altına alınmıştır. Ulus devlet olma hedefinde ulaşma sürecinde Suriye hükümetleri 1940'lardan 2000'lere kadar olan zaman diliminde özellikle Osmanlı Devleti'nin bakiyesi olarak gördükleri Türk nüfusu ötekileştirmiş, Türkçe matbuatı yasaklamış, Türkçe yer adlarını değiştirmiş ve Türkler arasında öne çıkan kimseleri Türkiyecilik yaptıkları iddiasıyla uzun süreler mahkûm etmiştir.

Bölgede yaşayan Türk nüfus için tarihsel bir adlandırma olarak Suriye Türkmenleri denilmektedir. 2011 yılında patlak veren ve yaklaşık on yıldır süren iç savaşa kadar sayılarının üç milyon civarında olduğu tahmin edilen Suriye Türkmenleri Halep başta olmak üzere Lazkiye, Hama-Humus ve Şam bölgelerinde yaklaşık beş yüz yerleşim biriminde[1] yaşamaktaydılar. İç savaş sürecinde bu nüfus çok sayıda kayıplar vererek yerlerinden edildi. Bunlardan bir kısmı güvenli

[1] Suriye'deki Türkmen yerleşimleriyle ilgili "Suriye'deki Türkçe Yer Adları Üzerine" başlıklı bildiriye bakılabilir (Erol 2013: 1683-1697).

bölgelere göç etmiş yahut Suriye içindeki kamplara sığınmış; bazıları ise Türkiye, Lübnan ve Ürdün gibi ülkelere iltica etmiş durumdadır.

Suriye hükümetlerinin baskıcı yaklaşımı nedeniyle bölgede yaşayan Türkmenlerin yazılı bir edebiyatından bahsedilemez. Kültürel aktarım sözlü olarak devam edebilmiştir. Bununla birlikte örnekleri az da olsa özellikle Halep Türkmenleri arasında Türkçenin yazılı kullanımı devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bazı okur-yazar ve halk şiirine gönül veren kimseler cönk diyebileceğimiz defterlere âşık şiiri örneklerini kaydetmişlerdir. Bunlar el yazması olarak çoğaltılmış ve toplantılarda okumuştur. Yörede birkaç halk şairinin şiirleri de bu defterlere kaydedilmiştir[2]. Türkçenin bu kısıtlı yazılı kullanımı çerçevesinde değerlendirilebilecek bir isim de Halep Türkmenleri arasında Hataylı Hoca veya Küçük Molla olarak tanınan mutasavvıf şair Şeyh Muhammed'dir. Çalışmada söz konusu şairin hayatı ve şiirleri üzerinde durulmuştur.

1. Hayatı

Halep Türkmenleri arasında Küçük Mulla/Molla ve Hataylı Hoca olarak tanınan Şeyh Muhammed, 1886 yılında Hatay'ın Hassa ilçesine bağlı Şarklı (yeni adı Zeytinoba) köyünde doğmuştur. Babası Hüseyin isimli bir zattır. On iki yaşlarında Hassa'ya bağlı Eğribucak köyünde Hacı Ahmet Efendi adlı bir zatın yanında dini eğitim almaya başlamıştır. Daha sonra İskenderun'un Belen bucağında Şeyh Muhammet Zeynel Abidin Efendi'nin yanında on altı yıl kadar İslâmî

[2] Halep Türkmenleri arasında bulunan ve Türkçenin yöredeki yazılı kullanımına örnek olarak gösterilebilecek defterler için bk. (Erol, 2012: 150-224; Erol, 2017: 57-70).

ilimler öğrenmiştir. Eğitimi sonrasında hocasının izniyle Hassa'nın Hacılar, Kızıllar ve Küreci köylerinde imamlık yapmış ve yöre çocuklarına din eğitimi vermiştir. Hocası Şeyh Muhammet Zeynel Abidin Efendi'nin 1939 yılında Halep'e taşınmasından kısa bir süre sonra Şeyh Muhammet de Suriye'ye geçmiş[3], Şam'da bir müddet Şeyh Mustafa Akbezli'nin yanında kalmış, sonrasında Halep'e bağlı El Bab kasabasına yerleşmiş ve 1982 yılında burada vefat ederek Cebelüşşeyh mezarlığına defnedilmiştir (Bolat, 1986: 4; Hamdi, 2006: 38; Abdulvahhab, 1999).

Türkiye'de iken evlenmiş olan Şeyh Muhammed'in Muhammet, Hasan Hüseyin, Abdülvahhab ve Yasin adlarında dört oğlu ile Hatice ve Zeynep isminde iki kızı olmuştur. Bunlardan büyük oğulları Muhammet ve Hasan Hüseyin Türkiye'de yaşamıştır. Diğer oğullarından Şeyh Yasin Halep'te El Atavi Camii'nde imamlık yapmış, Şeyh Abdülvahhab ise El Bab ilçesinde çiftçilikle meşgul olmuştur.

Kaynak kişilerin verdiği bilgilere göre Şeyh Muhammed, Halep'e bağlı köylerde yaşayan Türkmenler arasında dolaşarak insanlara dini

[3] Şeyh Muhammet'in Suriye'ye geçmesinin sebebiyle ilgili olarak yazılı ve sözlü kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Mustafa Bolat tarafından hazırlanan şairin birkaç şiirinin yer aldığı çalışmada *ilim tahsili için Şam'a gittiği* belirtilirken (Bolat, 1986: 4), sözlü kaynaklarda bu taşınma hadisesi bir kaçış olarak anlatılmaktadır. Halepte 2007 yılında yaptığımız görüşmede en küçük oğlu Yusuf (ö. 2010), "Hatay'ın Türkiye'ye katıldığı günlerde ortalığa yayılan din adamlarının hapse atılacağı yalanları" yüzünden babasının Suriye'ye kaçtığını bildirmiştir (K.1). Bir müddet Küçük Molla'nın talebesi de olan kaynak kişi (K.2) ise bu konuyla ilgili şu açıklamada bulunmuştur: "Hocamın bana anlattığı kadarıyla, kendisi pantolon giyip şapka takmamak için Suriye'ye kaçmış. Bunları yapınca biz İslâm'dan uzaklaşırız diye düşünürdü rahmetli…"

bilgiler öğretmeye çalışmıştır. El Bab'a yerleştiği ilk zamanlar köylerde imamlık yapmak istemesine rağmen kimse kendisini imam olarak tutmamış, bunun üzerine bir eşek satın alarak çerçiliğe başlamıştır. Eşek sırtında, elinde asasıyla Suriye'nin kuzeyinde yer alan ve Gaziantep-Kilis illerine sınır olan Türkmen köylerinde dolaşarak bir yandan mushaf, kalem, koku, bıçak vb. şeyler satmış; misafir olduğu evlerde sohbetlerde bulunarak Türkmenlere dini bilgilerini aktarmıştır. Kaleme aldığı dini-tasavvufi konulu şiirleri bu sohbetlerinde okumuştur. Bir müddet sonra yöre Türkmenleri Hataylı Hoca ve Küçük Molla (Mulla) diye andıkları Şehy Muhammet'i benimsemiş; gittiği köylerde herkes onu evinde misafir etmek ister hâle gelmiştir.

Şeyh Muhammet, Halep Türkmenleri arasında Hataylı Hoca ve Küçük Molla (Monla) unvanlarıyla meşhur olmuştur. Doğum yerinin Hatay olmasından dolayı kendisine Hataylı Hoca denmiştir. Küçük Molla denmesi ise "Hatay'da ilim tahsil ederken kendisiyle aynı isimde ve yaşça büyük başka bir talebenin bulunması sebebiyle hocaları bunları ayırt etmek için Şeyh Muhammet'e Küçük Molla lakabını vermiştir. Şeyh Muhammet bu lakabı çok sevmiş ve ömrünün sonuna kadar taşımıştır. (K.1; K.2; Abdulvahhab, 1999)" rivayetinde bahsedilen olaya bağlanmaktadır. Şairin şeyh ünvanı ile anılması ile ilgili olarak ise şunlar söylenebilir: Hocalarından Şeyh Muhammet Zeynelabidin'in Nakşibendi olması dolayısıyla olsa gerek torunu[4]

[4] Küçük Mollan'ın torunlarından Muhammet Abdulvahhap dedesi hakkında beş sayfalık Arapça bir yazı hazırlamıştır. Basılmamış olan bu yazı kaynakçada gösterilmiştir.

tarafından (Abdulvahhab, 1999) Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğu ifade edilse de şiirlerinde kendi Kadirî tarikatına mensup olduğunu bildirmekte ve insanları bu yola çağırmaktadır. Hatta önceden Nakşibendiyye tarikatına girenlerin Kadiriliğe geçebileceğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte şairin bir tekkesi olduğuna ve postnişinliğine dair bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla şeyh olarak anılması Arap kültüründe yaşlı ve ilim sahibi kimselere de şeyh denilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Küçük Molla'nın şiir yazmaya ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, yaşını zikrettiği dörtlüklerden hareketle onun altmış beş yaşlarında şiir yazmakta olduğu (1950-1960'lı yıllar) söylenebilir[5].

Küçük Molla'nın Halep'te yaşadığı kırk yıldan fazla sürede yazdığı şiirler Türkmenler arasında elden ele dolaşarak okunmuş, beğenilenler sık sık kopya edilmiştir. Bu durumun kısmen de olsa bölgede yazılı Türkçenin devam ettirilmesine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

[5] Küçük Molla'nın yaşını zikrettiği dörtlükler şunlardır:
Monla altmış beşe irdin
Fâni dünyadan ne gördün
Âhir kabr içidir yurdun
Niçün oynar gülersin sen

Yaşım altmış sekiz olmuş ilâhi
Gençliğimin gülü solmuş ilâhi
İşim hidâyete kalmış ilâhi
Benim taklîdimi tahkike dönder

2. Şiirleri

Küçük Molla'nın şiirleri bizim ulaştığımız kadarıyla iki hacimli defterde toplanmıştır[6]. Müellif hattı defterlerdeki şiirlerin edebî kıymetleri tartışılır olsa da yasaklı olduğu bir dönemde yazılı Türkçenin Suriye'de canlı tutulması noktasında bu şiirler önem arz eder. Arap harfleriyle Türkçe yazılmış bu şiir defterlerinden ilki 650, ikincisi ise 552 sayfadır[7]. Şiirlere başlık konulsa da bazı şiirler birbirinin devamı gibi aynı redifle yazılmıştır. Ayrıca "ayrılma" redifli 1200 dörtlükten oluşan şiir başta olmak üzere bazı şiirlerde tekrar edilen dörtlük ve mısralara rastlanmaktadır. Sayfaları arasındaki farklılıklardan, defterlerin kâğıt buldukça eklemeler yapılarak dikilmek suretiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Her sayfaya genel olarak dört, bazen de üç dörtlük yazılmıştır. İki defterde yaklaşık beş bin dörtlük (yerel söyleyişiyle hâne) bulunmaktadır.

Sözü edilen ikinci defterdeki *birinci kaside* başlıklı bülbül redifli şiir, 1986 yılında Mustafa Bolat tarafından İlham Bülbülleri adıyla 83 sayfalık bir kitapta yayımlanmıştır.

2.1. Şiirlerin şekil özellikleri

Derfterlerdeki şiirlere bakıldığında Küçük Molla'nın bu şiirleri kendi tarz ve üslubunda yazmış olduğu söylenebilir. Defterlerin ilkinde 62, ikincisinde ise 9 şiir bulunmaktadır. Şiirlerin tamamında nazım birimi

[6] Küçük Molla'nın şiir defterleri Halep Türkmenlerinden Ahmet Hamdi'nin elindeydi. Bu defterlerin 2006 yılında Halep'te iken adı geçen şahıstan birer kopyası tarafımızdan alınmıştır.

[7] Küçük Molla'nın talebisi de olan kaynak kişinin verdiği bildiye göre sözü edilen şiir defterlerinin 1800 sayfa tutarında tek cilt halinde bir nüshası da bulunmaktadır (K.1).

dörtlük olmakla birlikte dörtlük sayısının şiirlerde farklılık gösterdiği görülmektedir. Defterlerde bulunan toplam 71 şiir birbirinden çok farklı sayılardaki dörtlüklerle kurulmuştur. Örneğin 7. şiir 1200'den fazla dörtlükle kurulmuşken 9. şiir 16 dörtlükten oluşmaktadır. Şiirlere; "bu dahi yedinci kaside", "yigirmi beşinci kaside", "kırk ikinci kaside: analaın davası yani oğul davaları beyân olunur", "kırk altıncı kaside: komşuların haklarını beyân eder", "başka nazımdır" gibi başlıklar verilmiştir. Şiirlerin şekil özelliklerine bakıldığında şairin başlık olarak kullandığı *kaside* kavramıyla klasik edebiyattaki şiir türünün kastedilmediği, bu kavramın geniş anlamda şiir kavramı yerine kullanıldığı görülmektedir. Kaside türü ile bu şiirler arasında yalnızca hacim ilgisi kurmak mümkündür. Şiirlerde koşma biçimi kafiye örgüsüne riayet edilmiş olmakla birlikte bunların dörtlük ve hece sayılarına bakıldığında bilinen koşma şekline de uymadığı fark edilmektedir. Şair, bütün şiirlerin sonunda "Küççük Monla, Monla, Monla Kemteri, Günahkâr Monla, Bülbül Monla" mahlaslarından birini kullanılmıştır.

Kafiye:

Şiirler, koşma nazım biçimindeki düzene uygun olarak kafiyelenmiştir. Bazı dörtlüklerde kafiye bozuklukları görülse de genel olarak bu kurala uyulduğu göülür.

a,b,c,b; d,d,d,b; ...

Niğlemeli şu dünyanın ötesin
Âkıbeti virân olacakdürür
Cümle kullar cânın virüp ölecek
Hâlıkımız bâkî kalacakdürür

Hep ölecek ağaları begleri
Yıkılacak tepeleri dağları
Harab olup bahçeleri bağları
Domurcak gülleri solacak dürür… (3. Şiir)

a,a,a,b; c,c,c,b;…
Sana derler yalan dünya
Enbiyâyı alan dünya
Cümle âlemden kalan dünya
Bir gün bizden de kalırsın

Kalmaz içinde bir sağın
Geçer dünya senin çağın
Kurur bağçaların bağların
Bir harâb ören olursun… (27.şiir)

a,b,a,b; c,c,c,b; …
Gel ey gönlüm kulluk eyle
Ne içün gafil durursun
Bu benliğini yok eyle
Ne içün makdur olursun

Fikr et evvelin nedendir
Necis bir damla sudandır
Bilüp anı gönlün indir
Ne içün mağrur olursun (32. şiir)

Ölçü:

Defterlerdeki şiirler hece ölçüsü ile yazılmıştır. Hecenin 5'li, 8'li, 11'li, 16'lı kalıpları tercih edilmiştir. Özellikle 5'li hece ile yazılmış halk şiiri örneklerine az rastlanır. Küçük Molla iki şiirinde 5'li hece ölçüsünü kullanmıştır. Bazı şiirlerde hece bozuklukları mevcuttur.

5'li hece ölçüsü
Ey ibn-i dâyi
Sevme dünyayı
Koma fenâyı

Düşün üstüne (28. şiir)

8'li hece ölçüsü
Sana derler yalan dünya
Enbiyâyı alan dünya
Cümle âlemden kalan dünya
Bir gün bizden de kalırsın (29. şiir)

11'li hece ölçüsü
Küççük monlâ der ki hây ben de varsam
Cennet bağçalarının gülün dersem
Âşık olup Hakk'ın cemâlin görsem
Âşıklar hep bir gün görecekdürür (27. şiir)

16'lı hece ölçüsü
Her ne denlü nazar itsem hubâna çok sever nefsim
Hem karışup sohbet itsem zenâna çok sever nefsim
Râh-ı Hak'dan çıkup gitsem yabâna çok sever nefsim
Yardım umdum sana sundum elim sultanım aman (31. şiir)

2.2. Şiirlerin Muhteva Özellikleri:

Küçük Molla'nın iki defterde toplanmış olan 71 şiiri ve bunları oluşturan beş bini aşkın dörtlüğü, gurbet temalı birkaçı dışında, doğrudan veya dolaylı olarak dinî içeriklidir. Şiirlerde; Allah korkusu, her iki cihanda mutlu olmanın yolları, bu dünyanın geçiciliği, dini gerektiği gibi yaşama, peygamber sevgisi, sosyal yaşantıya İslâmî ahlâkın tatbiki gibi konular işlenmiştir. Şeklen koşma tarzına kafiyelenmiş olan bu şiirlerin içerik özellikleri bakımından dinî-tasavvufî Türk edebiyatındaki "nasihatnâme" yahut "münâcat" türlerinde oldukları söylenebilir.

Şair, bazı şiirlerinin başında hangi konuyu işlediğini veya şiiri ne amaçla yazdığını belirten açıklamalar yazmıştır. Birinci defterdeki 37.

ve 53. kasideler arasında bu türden açıklamalar yapıldığı görülür[8]. Bu şiirlerde sigara içmenin sağlık ve din açısından zararları, çocukların ana-baba üzerindeki ve ana-babanın çocuklar üzerindeki hakları, kardeşlik hukuku, karı-koca hukuku, komşuluk ilişkileri, çoban ve azab gibi hizmet sınıfındakilerin hakları, evcil hayvanların hakları gibi konular dinî çerçevede izah edilmiştir. Küçük Molla şiirlerinin genelinde günlük hayattan bir konuyu ele alarak bu konu üzerinden İslâm ahlâkını sohbet havasında hedef kitlesine dikte etmeye çalışır. Örneğin yöre insanının çiftçi yaşamında kullandığı hayvanlara karşı zalimce olan davranış biçimleri gözlemlenerek hayvanların öbür dünyada davacı olacakları belirtilmiş, evcil hayvanata karşı nasıl davranılması gerektiği dinî yönden açıklanmıştır.

Şiirlerin hacmi düşünüldüğünde işlenen konuları örneklendirmek adına bir şiirin tamamını burada vermek yazının sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple şiirlerde öne çıkan konulara bir dörtlüğün örnek olarak

[8] Şiirlerin başında yapılan bazı açıklamalar şunlardır: *Otuz Yedinci Kaside: Kaside-i Duhân yani şu nâsın iştigal etmiş oldığı duhânın hakkında tertib olunan kelâmların beyânı. Otuz Sekizinci Kaside: Yarın mahşer güninde ıyâl ve evlâdın babası ve anası ile muhâkemeleri beyânındadır. Kezâlik Otuz Tokuzuncu Kaside: Oğulların muhâkemesi yani mahşer güninde baba ile idecekleri dâvâ. Kırkıncı Kaside: Kızların davaları. Kırk Birinci Kaside: Avratın kocası ile muhakemesi. Kırk İkinci Kaside: Anaların davası yani oğul davaları beyân olunur. Kırk Dördüncü Kaside: Ana ve atanın vefatından sonra arkalarında yetîm kalan çocuklar ile büyük birâderlerinin davâlarının beyânıdır. Kırk Beşinci Kaside: Bacıların kardaşları ile davâları beyân ider hele nefsim bunu dahı dinle bakayımm ne dersin? Kırk Altıncı Kaside: Komşuların haklarını beyân ider. Kırk Yedinci Kaside: Azab ve çoban ve hâdim kimi kimselerin ağa ve efendileriyle davâlarını ve muhâmelesini beyân ider. Kırk Sekizinci Kaside: Hımar, beygir, katır öküz ve inek ve koyun ve keçi ve kelb ve kedi gibi hayvanların o sahibi ile davalarını beyân ider. Elli Birinci Kaside: Öküz ile sahibinin davâlarını beyân ider çünki her ne kadar öküzler çift için halk olunmuş ise de başka dürlü dürlü hakları varsa anı iderler kendilere zulüm olunmuşsa onun davâsın göreler. Elli Üçüncü Kaside: Allah Teâla'nın her şeye kadir oldığını bildirir...*

verilmesi yeterli olacaktır. Şiirlerde işlenen konuların genel çerçevesi şöyledir:

Birinci defterdeki ilk iki şiir münâcât türünde olmakla birlikte tevhîd türüne yaklaşan dörtlükler de içerir. Bu şiirlerde şair tevhide vurgu yaparak günahlarından bağışlanmak için Allah'a yakarır; salih bir kul olabilmek ve ömrünü böyle tamamlamak için Allah'tan yardım dilenir. Küçük Molla'nın mesnevi örnekleri hakkında malumatı olup olmadığını bilmesek de klasik mesnevilere tevhid ve münâcât türündeki şiirlerle başlanması ile elimizdeki şiir külliyatının benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.

Sırât-ı müstâkîm üzre giderek
Emrin tutup nehyini terk ederek
Var-âhir ömründe tevhîd iderek
Soluğun tükeden kullardan eyle… (1. Şiir)

Bu Monla kulının recâsı senden
Âhir nefeste ayırma imandan
Varup yarın ravzâ-yı cinândan
Cemalini gören kullardan eyle… (2. Şiir)

Küçük Molla'nın şiirlerinde bu dünyanın faniliği ve gerçek dünyanın âhiret hayatı olduğu belirgin olarak işlenen konuların başında gelir. Bu çerçevede şair kendisi (gönül) yahut insanlara hitap ederek bu dünyanın kulu doğru yoldan çevirmek için aldatıcı şeylerle dolu olduğunu, bunlara kanılmaması ve öbür dünya için hazırlık görülmesi gerektiğini sık sık dile getirir. Dünyanın aldatıcı güzelliklerine kanmaması için kendi nefsine uyarılarda bulunur. Özellikle yirmi dört, yirmi beş, yirmi altı ve yirmi yedinci şiirlerde ölüm, kabir hayatı,

sorgu, cennet-cehennem, kimlerin cennete kimlerin cehenneme gireceği ve kıyamet günü olacaklar anlatılır.

Şu dünyanın hayaline
Sakın aldanma ey gönlüm
Bunun mekr ile âline
Sakın aldanma ey gönlüm (3. Şiir)

Gel gafil şahsım bu dünyada ağla
Buralık bir ağlayacak mekândır
Nefs-i emmâreni bend idüp bağla
Bu yer anı bağlayacak mekândır… (4. Şiir)

Şu dünyanın izzetine bağlanma
Bunun izz ü şerefi bir hayāldir
Hiçbir şeyin görmedim zevāli çok
Hep cümle şeylerin sonı zevāldir… (5. Şiir)

...Zebanîler anı tutar
Alır cehenneme atar
Deri yanar kemik donar
Püryân olur yanar gider... (10. Şiir)

...Neylemeli şu dünyanın ötesin
Akıbeti virân olacak dürür
Cümle kullar cânın virüp ölecek
Hâlıkımız bâkî kalacak dürür... (27. Şiir)

...Andan sonra sırat üzre varırısın
Sıratı cehennem üzre görürsün
Yedi yerde vukûf olur dursun
Hele dur bakalım neler sorulur... (25. Şiir)

İbadetler ve bunların faziletleri şiirlerde sıklıkla işlenmiştir. Namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinin düzgün şekilde nasıl eda edilmesi gerektiği açıklanarak ibadetlerde süreklilik öğütlenmiştir.

...Farzdır bay ile gedâya
Çalış güzelce edaya
Hiç birin koma kazaya
Yarın sana gerek olur... (58. şiir)

...Rüku içün şu söz olsun
Belin kuluncun düz olsun
Tesbihin azı üç olsun
Ve tecvidinden ayrılma... (8. Şiir)

Bunların yanında yaradılış gayesi, nefisle mücadele, ahlâk, tövbe, tevhit, uzlet, zikir, mürit, mürşit, ilim, irfan, şeriat, tarikat, hakikat, marifet ve tecelli gibi pek çok tasavvufi kavram şiirlerde zikredilmiştir. Bu çerçevede şair Kadiriyye tarikatine bağlı olduğunu belirterek insanları bu yolda beraber yürümeye davet eder ve Kadirilik adap ve erkânını sıralar.

Kadiriyiz, Abdulkâdir
Yolundan göz ayırmazız
Birâder gel refîk ol bize
Ve sen bu yoldan ayrılma

Mürîd ol mürîdim deme
Kimseye sırrını verme
Ve her zaman gafil durma
Zikr-i Mevlâ'dan ayrılma (8. Şiir)

Mor benefşe kırmızı gül
Boynun eğmiş gökçe gül
Derûnundan tefekkür kıl
Acep bildin mi kimden bu (53. Şiir)

Mutasavvıf şairlerde görülen zamandan şikayet etme de Küçük Molla'nın şiirlerinde sıklıkla işlenmiştir. Ona göre içinde bulunulan zaman bozuktur ve gerek hocalar gerekse sıradan insanlar doğru

yoldan sapmışlar, maddiyat peşinde koşar olmuşlardır. Bu çerçevede şair yaşadığı zamanın revaçtaki dünya görüşlerini ve eğilimleri de eleştirir.

Temaşa kıl âhir zaman halkına
Dîn-i İslâm garib kalmış arada
Mail olmuş insan dünya hâline
Şimdi halkın gözü kalbi parada (9. Şiir)

Komnislik arzu ederler
Borşevik iyidir derler
Gözleri kapanmış körler
Aceb böyle ne olmalı (12. Şiir)

Küçük Molla'nın şiirlerinin muhtevasıyla ilgili dikkate değer bir başka husus ise aile içi ilişkiler, komşuluk, bazı sosyal meseleler ve hayvan hakları gibi konulara şiirlerinde yer vermesidir. O, toplumda gördüğü bu hususlarla ilgili yanlışları dile getirmekte, İslâm anlayışı çerçevesinde âdetâ bir Müslüman ahlâkı inşa etmeye çaba harcamaktadır. Bu çerçevede aile bireylerinin ve komşuların birbirlerine karşı; çoban ve hizmetçi gibi çalışanların ağa ve beylere karşı; eşek, at, katır, koyun, inek, öküz, keçi gibi hizmet hayvanlarının sahiplerine karşı hak ve hukukları bazı şiirlere konu edilmiştir.

Ana der seni karnımda götürdüm
Zahmetler çekerek günün yetirdim
Ölüm acısını gördüm getirdim
Diyecekdir ol gün sana ne dersin... (42. Şiir)

...Diyeler ki niçin bizi sattın sen
Kalın yedin fasıklara kattın sen
Elin ile cehenneme attın sen
Nefsim eyi dinle buna ne dersin... (40. Şiir)

...Beni adam yerine komazdın sen
Beraberce yemek de yemezdin sen
Aç mısın ya tok musun demezdin sen
Diyer ise ol gün sana ne dersin... (47. Şiir)

...Diyeler dünyada bize bakmazdın
Pek samana temiz arpa katmazdın
Sırtımız kaşıyıp silip gitmezdin
Diyerlerse ol gün sana ne dersin... (49. Şiir)

Küçük Molla'nın en tanınmış şiiri, yöredeki ifadesiyle, Bülbül Kasidesi"dir. İkinci defterde kayıtlı olan ve doksan dokuz dörtlükten oluşan bu şiirde şair bülbül ile dertleşir. Bülbül Monla mahlasını kullandığı bu şiirde şair aslında gurbette yaşayan bir bülbül olan kendisiyle konuşur. Dolaylı yoldan; bu dünyanın geçiciliği, aslında bu dünyanın bir gurbet yeri olduğu ve bu yüzden üzülmemek gerektiği gibi düşünceler etrafında kendi kendine telkinlerde bulunur. Onun gurbette oluşunu vurgulu bir biçimde dile getirdiği bir başka şiiri ise köyündeki eski arkadaşı âşık Mustafa'ya yazdığı manzum mektuptur[9]. Bu şiirde gençlik günlerini yaşadığı köyünden, kavim kardeşimden, dost ve arkadaşlarından, bağından bahçesinden, yaylasından haber sorar ve bunlara duyduğu özlemi dile getirir.

Selamım var Âşık Şeyh Mustafaya
İllerimiz yaylalardan indi mi?
Yaz baharda çıkıp dağlar başına

[9] Söz konusu şiir, "Üçüncü Kaside: Bülbül Monla'nın vatan-ı aslisi olan Şarklı karyesinde Âşık Şeyh Mustafa'ya yazmış olduğu sorgu sual ve selâm ve nasihat suretinde bir mektubudur." şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu şiirin sonunda Küçük Molla, şiirde de değindiği, gençliğindeki avcılık merakının kötü ve günah bir şey olduğunu yeni anladığını izah eden uzun bi açıklama yapmıştır.

Güz gelince kışlalara döndü mü?...

...Yârenlerim görme arzu eylerim
Çok zamanlar sözlerini söylerim
Her birine beş yüz selam eylerim
Acep Monla aklınızda kaldı mı? (3. Şiir)

Sonuç:

Hatay doğumlu Şeyh Muhammet ellili yaşlarında Suriye'ye göç ederek Halep'e bağlı Elbab kazasına yerleşmiş bir din alimidir. Yöredeki Türkmen köylerini dolaşarak sohbetler yapmış ve gençlere din dersleri vermiştir. Sayısı beş bini aşan dörtlüklerden oluşan uzun hacimli şiirlerini topladığı Arap harfli Türkçe yazılmış iki defteri günümüze ulaşmıştır. Daha çok Küçük Molla mahlasını kulllanarak yazdığı din ve tasavvuf konulu şiirleri ihtiva eden bu defterler, Türkçe matbuatın yasak olduğu günlerde Suriye'de kaderiyle baş başa kalmış Türkmenlere adeta nefes alacak bir pencere açmıştır. Beğenilen şiirleri yahut dörtlükleri çoğaltılarak elden ele dolaşmıştır. Sanatsal değeri tartışılır olsa da bu şiirler, Halep Türkmenleri arasında Türkçenin özellikle yazılı aktarımına bir zemin bulmasına katkıları dolayısıyla dikkate değerdir. Bunun yanında Küçük Molla'nın şiirleri gerek hacimsel uzunlukları gerekse yörenin Türkmen yaşamına dokunan örnekler üzerinden ahlâklı Müslüman'ın nasıl olması gerektiğini anlatan özgünlüğüyle özellikle dinî-tasavvufî Türk edebiyatı ekseninde ilgiyi hak ediyor.

Bugün Suriye'de yaşayan ve Türkçe konuşan üç milyona yakın nüfusun kimlik mücadelesinde Türkçenin yaşaması ve yaşatılması

noktasında önemsediğimiz bir yere sahip olan Küçük Molla, araştırmalarımız neticesinde görebildiğimiz kadarıyla 20.yy. Suriye'sinde Türkçeyi temsil eden en önemli şair konumundadır.

Kaynaklar:

Abdulvahhab, Muhammed (1999). Satırlar İçinde Rahmetli Şeyh Muhammed Küçük Molla. Halep: Basılmamış Bilgi Notları.

Bolat, Mustafa (1986). İlham Bülbülleri. Ankara: Nüve Matbaası.

Hamdi, Ahmet (2006). Suriye'de Bir Türk Ozan: Şeyh Muhammed Küçük Mulla. Türkçe, Haziran 2006, 38-39.

Erol, Mehmet (2013). Suriye'deki Türkçe Yer Adları Üzerine. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri içinde (C.II, 1683-1697). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erol, Mehmet (2017). Halep (Suriye) Türkmenleri Arasında Yaşayan Cönkler. 8. Milletlerarası Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Halk Edebiyatı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 57-70.

Erol, Mehmet (2012). Halep Türkmenleri, Halk Kültürü Araştırması. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kaynak Kişiler

K.2. Fayad Süleyman, 73 yaşında, Üniverite Mezunu, Öğretmen, Çobanbey. Derleme yeri ve tarihi: Gaziantep, 2019.

K.1. Yasin Muhammet, 74 yaşında, Medrese Eğitimi, İmam, Halep. Derleme yeri ve tarihi: Halep, 2007.

BÖLÜM 11

BİR EDEBÎ ŞAHSİYET: KEMAL BİLBAŞAR[1]

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZPAY*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep, Türkiye. aozpay@gmail.com

[1] Bu çalışma, şu doktora tezinden üretilmiştir: Özpay, A. (2004). *Kemal Bilbaşar'ın Romancılığı*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

GİRİŞ

Batılılaşma adımları, Türk edebiyatını, aşk, tasavvuf ve hikmetin sınırları arasına sıkışan bir edebiyattan "güzel olan her şeyin" edebiyatın konusu hâline geldiği bir konu çeşitliliğine taşır. Sosyal hayattaki iklim değişikliği, edebiyat metinlerinde de yer bulmaya başlar. Gerçeklikten uzak bir kurgunun hâkim olduğu masal, destan, halk hikâyesi ve mesnevilerin dünyası, yerini yeni bir tür olan ve yaşanmış hayatın bir benzerini verme çabasını gösteren hikâye ve romanın hâkimiyetine bırakır. Hikâye ve roman türü, Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Nabizade Nazım (1862-1893), Halit Ziya Uşaklıgil (1866-1945), Ömer Seyfettin (1884-1920, Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), Refik Halit Karay (1888-1965), Halide Edip Adıvar (1884-1964), Reşat Nuri Güntekin (1889-1956), Peyami Safa (1899-1961), Memduh Şevket Esendal (1883-1952) gibi ustalar vasıtasıyla Tanzimat'tan Cumhuriyet'e hem konu çeşitliliği hem teknik hem de bakış açısı ve anlatıcıdaki değişmelerle olumlu yönde gelişimini sürdürür.

Kemal Bilbaşar, ilk yazılarını kaleme almaya başladığı dönemde hikâyede Ömer Seyfettin ve Refik Halit'in Maupassant tarzı hikâyelerinin tesiri devam etmekte, Memduh Şevket Esendal'ın Çehov tarzı hikâyeleri de beğeniyle okunmaktadır.

Genç Cumhuriyet'in ilk kuşak yazarlarının idealizmi, onları halka doğru yöneltir. Milli romantizmin çerçevesini belirlediği bu idealist dönemde yazarlar, Anadolu'yu Anadolu'nun içlerine giderek tanımak ve tanıtmak isterler. Memleketi, memleketin içinden tanımak ve

tanıtmak arzusu, bir yandan İstanbul'daki yazarların Anadolu'ya akmasını sağlarken bir taraftan da Anadolu'nun içinden çıkan yeni bir kuşağın hem idealist hem de realist yaklaşımıyla karşılaşır. Kemal Bilbaşar, idealizm ve realizm arasındaki bu geçiş aşamasını yaşayan yazarlardan biridir.

1. HAYATI

Kemal Bilbaşar, "1326 (1910) yılının Ocak ayını Şubat ayına bağlayan karlı bir kış gecesinde, Çanakkale'de" ("Kemal Bilbaşar Anlatıyor", 1967, s. 218) dünyaya gelir. Asıl adı Ahmet Kemal'dir. Kafkasya göçmeni (Mutluay, t.y., s. 6) bir ailenin oğlu olan babası Hüsnü Naim Bey, polis serkomiseridir. Sofya Üniversitesinden mezun olmuş ("Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma", 1 Eylül 1952, s. 1), ilk görev yeri Çanakkale'den sonra, Selanik'e serkomiser olarak tayin edilmiştir. Annesi Nuriye Hanım, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında Bulgaristan'dan göçmen olarak gelen (Alangu, 1965, s. 275) ve ziraatla uğraşan ("Yazarın Biyografisi", 1971, s. 11) bir ailenin kızıdır. Bilbaşar, Naim Bey ve Nuriye Hanım'ın üçüncü çocuğu olarak hayata gözlerini açar. Çiftin Burhan adında bir erkek ve Mükerrem adında bir kız çocukları vardır.

Hüsnü Naim Bey, Selanik'in işgal edildiği günlerde (9 Kasım 1912), görevi başındayken, Bilbaşar'ın ifadesiyle, bir "kahramanlık gösterisine kurban gitmiş" ("Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma", 1 Eylül 1952, s. 1), Balkan devletlerinin işgalci subayları tarafından şehit edilmiştir. Babası öldüğünde, Kemal bir buçuk yaşındadır. Hüsnü Naim Bey'in ölümü, aileyi yaklaşık on yıl sürecek bir

muhacirlik dönemiyle karşı karşıya bırakır. Nuriye Hanım, annesi Zühre Hanım'ın kanatları altında üç çocuğuyla birlikte Selanik'ten kaçarak, önce Çanakkale'ye gelir (Bilbaşar, 1981, s. 218). Bir süre sonra akrabalarının da bulunduğu Eskişehir'e yerleşir. Kemal Bilbaşar, sekiz yaşına kadar yetim büyür ("Kemal Bilbaşar Anlatıyor", 1967, s. 218). Nuriye Hanım, ağabeyinin zorlamasıyla, Makedonya göçmenlerinden Avni Bey'le evlenir.

Bilbaşar'ın Eskişehir'de Turan Numune Okulunda (Baydar, 1960, s. 51) başlayıp Sungur Tekin İlkokulunda devam ettirdiği ilköğrenimi, Anadolu'daki Yunan işgali ve savaşın getirdiği büyük sıkıntılar yüzünden sürekli sekteye uğrar. Eskişehir-Bünyan-Eskişehir-Seyitgazi-Hadımköy ekseninde devam eden eğitimini, Hadımköy İlkokulunda tamamlayarak 1924 yılında buradan mezun olur ("Yazarın Biyografisi", 1971, s. 11). Babasının Selanik'ten arkadaşı olan Maarif Vekili Nafi Atuf (Kansu) (1890-1949)'un desteğiyle de Edirne Muallim Mektebine kaydını yaptırır ("1980 Yılında…", 1981, s. 572).

Edirne Muallim Mektebi yılları, Kemal Bilbaşar'ın kendisini musikiye verdiği ve sanatçı olma hevesini, ilk kez derinden hissettiği yıllardır. Bu dönemde musiki ile o kadar iç içe yaşamaktadır ki diğer derslerle, en önemlisi edebiyatla, arası açılır. Bu dersten bütünlemeye kalır ("Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma", 1 Eylül 1952, s. 1). Edirne Muallim Mektebinden 1929 yılında mezun olur. Kırklareli'nin

ilçelerinden Babaeski ve Vize'de iki yıl ilkokul öğretmeni olarak çalışır[2].

Bilbaşar, 1 Ekim 1931'de Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsünün Tarih-Coğrafya Öğretmenliği Bölümüne kayıt yaptırarak öğrenciliğe tekrar döner. Tarih-Coğrafya Öğretmenliğine kaydı, onun henüz edebiyat sahasında yoğunlaşmaya başlamadığını göstermektedir. 1935 yılında buradan mezun olur. Aynı yıl, 19 Ağustos 1935 günü, son sınıftayken tanıştığı Resim-İş Bölümü öğrencilerinden Bedia Hanım'la evlenir (Bağcı, 2002, s. 19-20).

30 Eylül 1931-1 Kasım 1936 tarihleri arasında öğrencilik ve askerlik için ara verdiği öğretmenliğe, Nazilli Ortaokulu Tarih-Coğrafya öğretmeni olarak 1 Kasım 1936'da yeniden döner. 14 Ekim 1937 tarihine kadar, yaklaşık bir yıl, burada çalışır. 1 Kasım 1937 günü, emekli oluncaya kadar öğretmenlik yapmaya devam edeceği İzmir Karataş Ortaokulunda göreve başlar. 28 Aralık 1961 günü itibariyle öğretmenlikten emekliye ayrılır (Hizmet Cetveli'nden bilgiler). Emekliye ayrılış nedenleri arasında hem yazacağı eserlere zaman ayırmak hem de siyasete atılmak düşüncesi vardır.

[2] Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü arşivinden edinilen Hizmet Cetveli'ndeki bilgilere göre Bilbaşar, 29 Eylül 1929-13 Şubat 1930 tarihleri arasında Babaeski Kumköy Okulunda, 14 Şubat 1930-29 Eylül 1931 tarihleri arasında Vize Merkez 1. Okulunda öğretmenlik yapar. Pek çok kaynakta Kırklareli'nin ilçesi Vize'nin adı geçer ama eğer daktiloyla yazarken bir memur hatasına kurban gitmemişse Hizmet Cetveli'nde ikinci görev yeri Rize olarak görünmektedir. Bununla birlikte, o günkü yol şartları göz önünde bulundurulduğunda Babaeski'den ayrıldığının ertesi günü Rize'de göreve başlayabilmesi de üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Yılı gösteren tarih, daktiloda üst üste yazıldığı için Hizmet Cetveli'ndeki tarih (3.12.196.) tam olarak okunamamaktadır.

Siyasetle uğraştığı dönemde, TİP (Türkiye İşçi Partisi)'in çeşitli kademelerinde görev alır. Bir ara İzmir teşkilatının başkanlığını da yapar. 1965 seçimlerine girerken TİP'in "Genel Yönetim Kurulu" üyelerinden biridir ("İzmir'den Çekilen…", *Demokrat İzmir*, 7 Temmuz 1965, s. 2; "Büyük Seçim Arifesinde…", *Demokrat İzmir*, 8 Ağustos 1965, s. 1, 7). Aynı seçimde, Manisa'dan birinci sırada milletvekili adayı olur; ancak seçilemez (Bağcı, 2002, s. 39). Seçimlerden hemen sonra da üzerine düşeni yaptığı gerekçesiyle partiden ayrılır.

1966 yılı başlarında, İstanbul'a yerleşir. Yoğun bir çalışma temposunun içine girer. Bu dönemde "sürmenaj entelektüel" denen bir rahatsızlık yaşar ("Bilbaşar İyileşti", Mart 1970, s. 5). Aşırı yorgunluğa bağlı bu psikolojik rahatsızlıktan kurtulması oldukça uzun bir zaman alır.

Ölümünden on beş gün önce, "beyninde oluşan pıhtılaşma yüzünden depresyon geçirmekte olduğu" teşhisiyle hastaneye kaldırılır. Uygulanan tedaviye cevap vermeyen Bilbaşar, günden güne kötüleşir. Son üç gününde bitkisel hayata girer ve 21 Ocak 1983 günü hayata gözlerini kapar ("Yazar Kemal Bilbaşar…", *Milliyet*, 23 Ocak1983).

İzmir'de bulunduğu yıllarda *Anadolu* ve *Demokrat İzmir* gazetelerinde çalışır. *Anadolu*'da çalıştığı dönem, II. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmektedir. O yıllarda Bilbaşar, okuldan çıktıktan sonra, akşam üstü *Anadolu*'ya gitmekte, radyoları dinleyerek önemli gördüğü haberleri not almakta, bunları ertesi gün çıkacak olan nüshaya yetiştirmektedir. Dinlediği radyolar arasında, yabancı radyolar da vardır. Yabancı

kaynaklı dergilerden aktüalitesi geçmemiş yazıları da çevirmektedir ("Kemal Bilbaşar", 7 Ocak 1977, 213, s. 3). *Demokrat İzmir*, 1953'ten 1965'lere kadar, en uzun süre çalıştığı gazetedir. Burada pek çok hikâyesi, denemesi, gezi yazıları yayımlanmıştır. Aynı zamanda bu gazetede Almanca mütercimliği de yapmıştır (Yaşar Nabi vd., 1975, s. 190). 1944 yılında, bir ara *Tan* gazetesinde çalışmak üzere gazetenin sahibi Zekeriya Sertel ile anlaşmış, ancak *Tan*'ın tahrip edilmesi üzerine bu tasarısı yarım kalmıştır.

Yazar, "Hacı Emmi'nin Damadı" hikâyesiyle 1939 yılında CHP'nin Piyes ve Memleket Hikâyeleri Müsabakasından kısa hikâye ödülünü ("C. H. Partisinin…", Eylül 1938, 67, s. 73-74; "C.H.P.nin Tertip…", Mayıs 1939, 75, s. 276), *Cemo* romanıyla 1967 yılında Türk Dil Kurumu Roman Ödülünü ve *Yeşil Gölge* romanıyla 1968 May Edebiyat Ödülünü alır. *Başka Olur Ağaların Düğünü* romanını, yayıncısı, kendisinin haberi olmadan Orhan Kemal Roman Ödülüne katmış; ancak Bilbaşar eserini yarışmadan çekmiştir ("Bilbaşar 'Orhan Kemal…", *Yeni Ortam*, 17 Şubat 1973, s. 7). Ödül kazandığı ama alamadığı bir de piyes yarışması vardır. 1945 yılında CHP'nin açtığı piyes yarışmasına yolladığı *Kadırga* adlı oyunu, bu yarışmada ikinci olur. Birincilik Necip Fazıl'ın bir oyununa verilir. Yazarın ifadesine göre devrin başbakanı, kendilerini, partinin muhalifi olarak gördüğü için ödülleri iptal ettirmiştir. Kemal Bilbaşar, bu oyun nedeniyle yaşadığı sıkıntılardan bıkıp bir daha tiyatro oyunu yazmaz[3].

[3] Bu konuda bk. 1980 Yılında Yuvarlak Yaşdönümlerinde Edebiyatçılarımız: Kemal Bilbaşar. (1981). *Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı 1981*. (s. 572-577). İstanbul: Kardeşler Basımevi; Kemal Bilbaşar. (1 Aralık 1952). İstanbul Şehir Tiyatrosu Jürisinin

2. EDEBİYATA YÖNELİŞİ

Kemal Bilbaşar, bazı konuşmalarında, çocukluk günlerinde dinlediği hikâyelerin, arkadaşlarıyla oynadığı oyunlarda yaptıkları meddah ve Karagöz taklitlerinin kendisi üzerinde çok etkili olduğunu belirtir ("Yazarın Biyografisi", 1971, s. 6). O da bütün çocuklar gibi masal ve hikâyelere ilgi duyar. Evlerinde okunan *Kerem ile Aslı*, *Tahir ile Zühre*, *Elif ile Mahmut*, *Şahmeran*, *Duduname* gibi hikâyeleri ezbere bilir. Okumayı öğrenince bunları bizatihi okumak ona büyük zevk verir. Arkadaşlarıyla oynadığı oyunlarda, Karagöz perdesinde bunların da taklitlerini yapar ("Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma", 1 Eylül 1952, s. 1). Fakat Bilbaşar'ın yazarlık yaşamına yön verecek gelişmeler, Edirne Muallim Mektebindeki öğrenciliği sırasında başlar. Bu okulda ilk defa, bir kütüphane dolusu kitapla karşılaşır. Bu kitaplar, ona yepyeni bir dünyanın kapılarını açar ("Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma", 1 Eylül 1952, s. 1). Burası, Bilbaşar'ın kitaba açlığını giderdiği ilk yerdir. Babaeski ve Vize ilçelerindeki öğretmenliği sırasında, henüz musiki ile olan münasebeti devam ettiği için, o sıralar, kitap onun açısından yalnızlığını paylaşan bir arkadaş hüviyetini haizdir.

Vize ilçesinde Bayburtlu Zihni'nin torunu Bayyurdoğlu'yla tanışır ve onunla iyi bir dostluk kurar. Bilbaşar ondan, Dadaloğlu (XIX.

"Kadırga" Hakkındaki Raporu Münasebetiyle Mektup. *Yeditepe*, 26, 1; Kemal Bilbaşar. (1 Aralık 1952). İstanbul Şehir Tiyatrosu Jürisinin "Kadırga" Hakkındaki Raporu Münasebetiyle Mektup. *Yeditepe*, 26, 1; Kadırga Piyesi Üzerine. (15 Ocak 1953). *Yeditepe*, 29, 1; Sabri Esat Siyavuşgil. (4 Ocak 1953). Edebî Heyet Haklıymış!. *Yeni Sabah*, s. 2; Kemal Bilbaşar. (15 Şubat 1953). Bir Eser Hakkında: Bir İddia ve Bir Cevap. *Demokrat İzmir*, s. 2; Yeşil Gölge. (4 Ağustos 1970). *Yeni Gazete*.

yy.)'nun, Pir Sultan Abdal (XVI. yy.)'ın ezgilerini dinler, birçok halk şairi hakkında bilgi edinir. Onun zengin kütüphanesindeki eserler sayesinde hem Türk halk edebiyatıyla hem Batı klasikleriyle tanışır. Tolstoy (1828-1910)'u, Goethe (1744-1832)'yi, Zola (1840-1902)'yı ilk defa orada okur (Ay, Ekim 1978, s. 16). Vize ilçesindeki gözlemleri, sonraki yıllarda, hikâye ve romanlarında kullanacağı, önemli detayları hafızasına işlemesine yardımcı olur (Ay, Ekim 1978, s. 16).

Bilbaşar'ın edebiyat sahasına yönelmesine neden olan asıl gelişme, Gazi Muallim Mektebindeki öğrenciliği sırasında yaşanır (1932). Besteci olma tutkusunun gerçekleştirilmesi zor bir hayal olduğunu görünce bu işten vazgeçer. O arada, yaşamında büyük bir boşluk hisseder. Bu boşluğu, Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962)'ın edebiyat dersleri ve hem onunla hem de İsmail Hakkı Tonguç (1897-1960)'la değişik zamanlarda kitaplar üzerine yaptığı söyleşiler doldurur. Kısa zamanda musiki tutkusunun yerini edebiyat tutkusu alır ("Kemal Bilbaşar Özeleştirisini…", Ağustos 1971, s. 4). Edebiyatı sevmesinde İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978)'nun da üzerindeki tesiri büyüktür (Ay, Ekim 1978, s. 16).

Gazi Muallim Mektebindeki öğrenim yıllarında, edebiyat geceleri düzenlenmekte, bu gecelere devrin tanınmış şair ve yazarları katılmaktadır. Bilbaşar, bu gecelerdeki sanat tartışmalarından büyük bir haz duyar. Kendisini edebiyat çömezi olarak gördüğü o günlerde, en çok etkilendiği şeyler, Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957)'ın çıkardığı *Fikir Hareketleri* dergisi ile "yayın evlerinin Fransız ve Rus

natüralistlerinden ve realistlerinden çevirtip yayınladıkları kitaplar"dır. Bu kitaplar, ondaki okuma hırsını günden güne kamçılar ("1980 Yılında…", 1981, s. 574).

Muallim Mektebinde ülkücü bir kimlikle yetiştiği için, defterlerinin başına "Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten" mısraını yazmak, Bilbaşar'da bir gelenek hâline gelir. O yüzden, "halka dönük" bulduğu Rus klasikleri, kendisini kolayca etkiler. Beğendiği yazarlar arasında Gorki (1868-1936), Gogol (1809-1852), Lermontov (1814-1841) ve Şolohov (1905-1984) vardır. Bunları kendisi için birer yol gösterici saymaktadır ("Kemal Bilbaşar Özeleştirisini…", Ağustos 1971, s. 4).

Yazar, ilk düz yazı ve şiir denemelerinin Gazi Muallim Mektebinde Edebiyat Bölümü öğrencileri tarafından çıkarılan *İHİ* adlı dergide çıktığını söylemektedir. Bu dergi, el yazmasıdır ve aynı yöntemle çoğaltılmaktadır (Ay, Ekim 1978, s. 16). Tanpınar, Bilbaşar'ın bu dergide çıkan "Sonbahar" adlı şiirini çok beğenmiş, kendisine birtakım tavsiyelerde bulunarak, onu şiir yazma konusunda yüreklendirmiştir ("1980 Yılında…", 1981, s. 574). Onun Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983) ve Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973) etkisinde yazdığı, ölçülü-uyaklı ilk kalem tecrübeleri, aynı zamanda, kız arkadaşlarından birine karşı hissettiği duyguların terennümleridir ("Kemal Bilbaşar Özeleştirisini…", Ağustos 1971, s. 4).

Nazilli'deki öğretmenlik günlerinin Bilbaşar'ın sanatına çok olumlu katkıları olmuştur. O yıl, Nazilli Basma Fabrikası hizmete açılmıştır. Fabrikada hizmet gören mühendis, teknisyen ve ressamlar da Bilbaşar

gibi Nazilli'nin tek oteli Nazilli Palas'ta kalmaktadırlar. Bu kimseler, eğitimlerini Rusya'da görmüşlerdir. Otelin arkasındaki Hacı Emmi'nin Lokantasında akşam yemeklerini yedikten sonra aralarında sohbet etmekte, "günlük yaşamları üzerinde olduğu kadar bilinçli, Rus sanat ve edebiyatından da söz" etmektedirler. Bilbaşar, geceleri, onlardan aldığı kitapları, aşağıdan gelen tavla şakırtıları, gramofon sesleri ve öksürük gürültüleri arasında okumaktadır. Çehov (1860-1904) ve Dostoyevski (1821-1881) ile bu okumalar esnasında tanışır. Bazen okul paydoslarından sonra öğrencileriyle Menderes boylarına inip onlara okuduğu kitapları anlatır, eleştiriler yapar. Böylece okuduklarını içine sindirir. Bazen Pamuk Islah İstasyonu'ndaki mühendislerle "yarenlik eder", onlardan toprak ve ürünler üzerinde dönen oyunlar hakkında bilgi edinir. İlk hikâyeleri arasında yer alan "Hacı Emmi'nin Damadı", "Budakoğlu", "Çımacı Hasan", Nazilli'de yazılır (Ay, Ekim 1978, s. 16; "1980 Yılında…", 1981, s. 574). Kemal Bilbaşar, İzmir'in tanınmış kültür adamlarından Asım Kültür'ün çıkardığı *Kültür* adlı dergide "Kaza (yahut Çımacı Hasan)" (Bilbaşar, 15 İkincikânun 1938, s. 14-16) isimli hikâyesinin yayımlanmasıyla birlikte edebiyat dünyasına girer.

Bununla birlikte, tarih öğrenimi görmüş bir kimse olmasının doğal bir sonucu olarak ilk eserini, *Medeniyetin Doğuş ve Yayılışlarında Türklerin Rolleri* (1935) adlı çalışmasıyla tarih alanında verir. Bu çalışma, onun Gazi Muallim Mektebini bitirirken hazırladığı "mezuniyet tezi" (Huyugüzel, 2000, s. 293)dir. Eser, günün Türkçü tarih anlayışıyla doğrudan alâkalıdır. Yer yer hamasi ifadelere rastlanır.

3. SANAT GÖRÜŞÜ

Bilbaşar, sanatçıyı bir inkılâpçı olarak görmekte, onun halkın sorunlarıyla ilgilenmesi gerektiğine inanmakta ("Kemal Bilbaşar'la Konuşma", 1 Ekim 1952, s. 6-7), millî bir sanat oluşturmanın yolunun, kendi özümüze dönmek olduğunu söylemekte (Bilbaşar, Mart 1940, 11, s. 1), toplum sorunlarıyla ilgilenmeyen sanatı, hoş karşılamamaktadır. Bu yüzden, toplumcu edebiyata bir tepki olarak doğduğunu düşündüğü soyut sanata karşı aşırı tepkilidir (Uğurlu, Ekim 1960, 45, s. 18; "Yeni Anketimiz" 1960, 26, s. 8; "Kemal Bilbaşar Diyor ki...", 1967, 139, s. 7). Sanatçının toplumla arasında iyi bir diyalog kurulması gerektiği kanaatindedir. Kendisine göre toplumcu yazarlar, onların sorunlarını ele alarak, halkla samimi ve sıcak bir diyalog kurmuşlardır. Bir yazar, eline kalemini aldığı zaman kimin için ve ne için yazdığını bilmeli, ona göre hareket etmelidir. Halka ulaşamayan sanat, halkçı olmaktan uzaktır (Uğurlu, Ekim 1960, 45, s. 18; "Yeditepe'nin…", 1 Şubat 1971, 178, s. 8; "Kemal Bilbaşar Diyor ki...", 1967, 139, s. 7).

Onun eserlerinde görülen en dikkate değer hususiyetlerden biri, geleneğe yaslanmasıdır. Bilbaşar'ın nazarında gelenek, halk hikâyelerinin ve masallarının dillerinden faydalanmaktır ("Kemal Bilbaşar", 7 Ocak 1977, 213, s. 3; Özkırımlı, 1982, s. 232; "Kemal Bilbaşar Anlatıyor", Aralık 1967, 195, s. 218-219). Meddah hikâyeciliğiyle halk hikâyeciliğini aynı düşündüğü için, meddah ağzının da halka ulaşma noktasında eserde kullanılabileceğini söylemektedir. Meddah hikâyeciliğinin dayandığı kaynaklardan biri,

şive taklididir. İşte Bilbaşar, buradan yola çıkarak hikâye ve romanlarında, şive taklitlerine yer verir ("İzmir'den…" 1 Şubat 1954, 54, s. 4; "Kemal Bilbaşar ile…", 4 Nisan 1954, 440, s. 5). Şive taklitleri, romanlarında, hikâyelerindeki kadar çok ve sık kullanılmaz. Hikâye ve romanlarının yapısını, halk hikâyelerinin yapısına göre kurar. Bazı hikâyelerinde, *Binbir Gece Masalları*'nın yapısı görülür. Yazarın *Başka Olur Ağaların Düğünü* romanında meddah ağzı anlatım hemen hissedilir. Aynı eserde nükte ve ironi de yer alır.

4. ROMANCILIĞI

Kemal Bilbaşar, ilk romanı *Etrafımızdaki Duvar*'ı 1941'de *Tasviri Efkâr* gazetesinde tefrika ettirir (20 Temmuz-2 Eylül 1941). Kitap hâlinde yayımlanan ilk romanının tarihi de 1943'ü göstermektedir. Fakat hikâyelerine gösterilen alâka, bu romanlarından esirgenir. Üstelik *Denizin Çağırışı*, sosyal problemler yerine ferdî problemlere yöneldiği için eleştirilir. Oysa *Denizin Çağırışı*, Türk edebiyatının "psikolojik yabancılaşma" (Ahmet Oktay, 1993, s. 444) bağlamında ilk başta gelen eserlerinden biridir ve eser, henüz hak ettiği yerde değildir. *Denizin Çağırışı*'nın getirdiği olumsuz tepkiler, Bilbaşar'ı 1961 yılındaki *Ay Tutulduğu Gece* romanının yayımına kadar, roman yayımlamaktan alıkoyar.

Onun romancılığının zirvesinde *Cemo* vardır. Yazar, *Cemo*'nun çok beğenilmesi üzerine *Memo*'yu kaleme almış; ancak aynı hikâyenin tekrarlanması, aynı dil özelliklerinin kullanılması, yeni bir şey sunmaması, bu eserden beklediği ilgiyi görememesine neden olmuştur. *Memo*, her zaman *Cemo*'yla birlikte anılmış ama hep onun

gölgesinde kalmıştır. *Memo*'da *Binbir Gece Masalları*'ndaki biri bitmeden diğeri başlayan hikâyelerden kaynaklanan bir ritim bozukluğu vardır. Olaylarda seçmenin iyi yapılamaması, eseri sıkıcılıktan kurtaramamıştır.

Yeşil Gölge romanında da *Memo*'daki aksaklıklar hissedilir. Bunun bir nedeni, romanın, Bilbaşar'ın daha önce yayımladığı hikâyelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş olmasıdır. Hâliyle hem hikâyeyi muhafaza etmesi hem de roman bünyesinde iyi bir uyum sağlanması için büyük çaba sarf edilmiştir ama *Yeşil Gölge*'de de fazlalıklar iyi ayıklanamamış, teknik kusurlar roman bütünlüğünü zedelemiştir.

Kemal Bilbaşar'ın romancılığında, *Kölelik Dönemeci*'ne de iyi bir yer ayrılmalıdır. Tarihî roman sahasında kalemini deneyen yazar, buradan yüz akıyla çıkar. Eserin alt yapısını iyi oluşturduğu, tarihî dönemi iyi araştırdığı bellidir. Bilmediği, tanımadığı bir topluluğun hikâyesini, Devlet-i Âliye ile birleştirerek ustaca anlatır.

Bedoş ve *Zühre Ninem* romanlarında yazar "kendi kültür kaynaklarına" (Kurdakul, 1992, s. 114) yönelir. *Bedoş*, karısı Bedia Bilbaşar'ın hikâyesidir. İdealist bir tipi konu alır. *Zühre Ninem*, yazarın ninesi Zühre Hanım'ın onun çocukluk anılarına dayanarak yazdığı bir eserdir. *Zühre Ninem*'de savaşlar ortasında parçalanan aileler, yok olan hayatlar ve umutlar ama buna karşılık capcanlı duran bir yaşama sevinci, hayata bağlılık vardır.

Bilbaşar, romanlarını kurgularken olaya önem verir. Amaç, halka ulaşmak, onlara bir şey anlatmak olduğu için bunun en doğru yolu, halk hikâyelerinin yapısından hareket etmek, olaylar yardımıyla mesaj

ulaştırmaktır. Kişiler arasındaki çatışmalar da kurguda mühim bir yer tutar. Romanda hareket, olaylar ve kişiler arası çatışmalar vasıtasıyla sağlanır. Olayın ağırlık kazanmadığı romanları, *Etrafımızdaki Duvar* ve *Denizin Çağırışı*'dır. Her ikisinde de ferdî problemler ağırlıktadır. Diğer romanlarının hepsinde, olay önemsenmekte; çatışmalar, ferdin kendi içinden çok karşısındaki insanlarla yaşadığı çelişkilerden doğmaktadır. Ele alınan olayların kaynağında bir toplumsal problem olması da önemsenir. *Ay Tutulduğu Gece*'de bir kasabanın su yolunu yapma çabası vardır. *Cemo* ve *Memo* romanlarında Doğu Anadolu'daki ağalık sistemi, Şeyh Sait ve Dersim Ayaklanmaları ekseninde ele alınır. *Yeşil Gölge*'de yeni kurulacak partiye bağlanan umutlar kadar irtica tehlikesi de gündeme taşınır. *Başka Olur Ağaların Düğünü*'nde insanların yaşadığı çevreyle uyum içinde davranması öğütlenir. *Kölelik Dönemeci*, Çerkez topluluklarının Müslümanlaştırılmasını, medenileştirilmesini, insanca yaşamayı öğrenmelerini konu edinir. *Bedoş*'ta öğretmen olma idealiyle büyüyen küçük bir kızın yanında başkalarının iltimasıyla mevki ve makam kazanan babasının hikâyesi ele alınır. *Zühre Ninem*'de savaşın getirdiği yıkım ve muhacirlik sıkıntıları yansıtılır.

Romanlarda işlenen temalar arasında sosyal içerikli temalar, ferdî ve psikolojik temalara nazaran daha geniş bir yer tutar. Ferdî ve psikolojik temalar arasında aşk, cinsellik, kaçış, yabancılaşma, tabiat, bedbinlik, yalnızlık ve ferdin kendince anlam yüklediği saplantılar vardır. Sosyal içerikli temalar, bürokratik yapıdaki işleyiş bozukluklarını, üretim ilişkileri bağlamında ağa köylü ilişkisini, köleliği, işçi sorunlarını, kasaba ve köylerdeki güç merkezlerini, aşiret

düzeni içindeki kadınların statüsünü, batıl inançlara yönelimi, dine ve din adamlarına yaklaşımı, savaş yıllarındaki acıları ve ıstırapları, evlilik problemlerini, kasabayı kalkındırma çabalarını, idealizmi ve yozlaşmayı ele almaktadır.

Bilbaşar'ın romanlarında aşk teması, karşılıklı duygu yoğunlaşması gibi görünürse de bu ilişkide erkek kadından daha etkindir. Kadının etkin olduğu tek ilişki, *Başka Olur Ağaların Düğünü* romanındaki Menekşe ve Murat ilişkisidir. Murat Menekşe'nin değil, Menekşe Murat'ın peşine düşer. Bu aşkların genelinde, cinsel bir yan vardır ve sevgililer tensel anlamda bir birliktelik yaşarlar. Bu anlamı içermeyen tek örnek *Etrafımızdaki Duvar*'dır. Ferdi ya da Ziya âşık oldukları kadınlara, Mediha ve Naran'a, cinsel bir obje olarak bakmazlar. Aşk onların nazarında feragat ve fedakârlık demektir. Aşk teması içinde kıskançlık, fedakârlık, özlem, tutku, hayal kırıklığı gibi temalar da işlenir. *Etrafımızdaki Duvar* romanında Ferdi ve *Denizin Çağırışı*'nda öğretmen vasıtasıyla evlilik ve namus kavramlarına pozitivist bir mantıkla yaklaşılır.

Cinsellik, Bilbaşar'ın vazgeçemediği temalar arasındadır. Bu temayı ele alırken fertlerin cinsel sorunları kadar cinsel sapmalarına da yer verilir. Cinsel sapmalar, *Denizin Çağırışı*, *Yeşil Gölge* ve *Kölelik Dönemeci*'nde vardır. *Denizin Çağırışı*, *Ay Tutulduğu Gece*, *Yeşil Gölge*, *Başka Olur Ağaların Düğünü* ve *Kölelik Dönemeci*'nde kadın cinselliği öne çıkarılır. *Ay Tutulduğu Gece*'de kadının duygu dünyası hiç yoktur. Bütün romanlar içinde yalnızca bu romanda, kadınlar hemen hiç yaşamaz, sadece cinsel bir meta olarak görülürler. *Başka*

*Olur Ağaların Düğünü'*nde Menekşe, kendi cinselliğini Murat'ı etkilemek için kullanır. *Kölelik Dönemeci*'nde kadın cinselliğinin hoyratça kullanılışına tanık olunur. *Denizin Çağırışı* romanında öğretmen için Adalet, sadece cinselliği ifade eder. *Yeşil Gölge*'de cinsellik, erkeklerin hakimiyet kurduğu topluluk içinde, Güllü Hacer ve Kevser açısından ayakta kalmanın, direnişin bir aracıdır.

Kaçış temasında, ferdin hem kendinden hem yaşadığı çevreden kaçışı söz konusudur. *Denizin Çağırışı* ve *Etrafımızdaki Duvar*'da işlenen bu tema, sosyal içerikli romanlardan *Memo*'da da ele alınır. Memo'nun kaçışında hem yaşanılan mekândan uzaklaşma hem de başka bir kimliğe sığınma vardır. Memo'nun tercihi, Pir Sultan Abdal kimliği olur.

Türk edebiyatında yabancılaşma temasının ele alındığı ilk romanlardan biri, belki de birincisi, *Denizin Çağırışı*'dır. Bilbaşar, bu konuda oldukça güzel örneklemeler yapar. Romandaki öğretmen tipinin kendine göre saplantıları da vardır. Karanlık korkusu ve temizlik konusunda hastalık derecesinde hassasiyet göstermesi dikkate değer ölçüde etkili anlatılmıştır. Modern çağın problemlerinden biri olan yalnızlık ve bedbinlik temalarına, sadece *Etrafımızdaki Duvar* ve *Denizin Çağırışı*'nda rastlanır.

Kemal Bilbaşar'ın romanlarında, en ağırlıklı yeri bürokratik sistemin işleyişinin anlatıldığı temalar tutar. Her romanında bürokrasideki çarpıklığın bir ya da birkaç yanını anlatır. Sosyal problemlerin kaynağında, bürokrasideki rahatsızlıkların rolü olduğunu gösterir. Rüşvet ve adam kayırma, göze en çok batan uygulamalardır.

Bürokratların işlerini kurallarına uygun yapmaması, kendi yetkilerini görev yaptığı yerlerdeki ağaların ya da eşrafın istekleri doğrultusunda kullanmaları, idare ettikleri yerlerdeki sorunlara uzak kalmaları, durumu görüp yapılması gerekene karar vermemeleri de eleştiri konusudur. Bu tip aksaklıklar, vatandaşın devlete olan güvenini sarsmakta, oluşan güven kaybı kolay kolay ortadan kaldırılamamaktadır.

Denizin Çağırışı'nın öğretmenini bunalıma iten bürokrasidir. *Ay Tutulduğu Gece* romanında susuzluktan kırılan nahiyeye, bürokrasi yüzünden su getirilememektedir. Nahiye Müdürü, her işi oluruna bırakan bir adamdır. *Cemo* ve *Memo* romanlarında, idareciler yetkilerini ağaların emrinde kullanırlar. Kanun çıkmış olmasına rağmen kaymakamlar ve valiler, kanunları uygulamazlar; uygulanması için çaba sarf etmezler. Cumhuriyet Hükûmeti'nin Doğu'da iyi niyetle başladığı medenileştirme hareketi, halka anlatılamadığı için ağaların buyruğundaki insanlar, yapılan iyi şeylere dahi ağalarının gözleriyle bakıp kötü olarak görürler, gösterirler. Çıkan isyanlar, medenileştirme hareketini, mekânı terk ettirme hareketine çevirirler. Doğu'da ayakta duranlar, askerlerdir. Onların da aralarında iyiler ve kötüler vardır.

Yeşil Gölge'de, eşrafın bürokrasi üzerindeki nüfuz mücadelesi ele alınır. *Kölelik Dönemeci*'nde Osmanlı bürokrasisi eleştirilir. *Bedoş*'ta okuyucu, ülke işgal altındayken çıkış yolları aramayan, çıkar kavgasının peşine düşen insan tipleriyle tanışır. Bu tipler, Anadolu'daki harekete katkı için değil, orada kaymakam olmak için mücadeleye girişirler. Bu kadar olumsuzun yanında *Zühre Ninem*'deki

Hüsnü Naim Bey, *Cemo*'daki Fahri Yarbay, *Memo*'daki Paşa ve kumandan, vatansever kalmayı, soylu kalmayı başarırlar.

Bilbaşar'ın moda akımların etkisinde kalarak ele aldığı temalar da vardır. Bu temaları işleyişte, yazarın toplumcu gerçekçi yaklaşımları dikkat çekicidir. Ağa köylü ilişkisine, işçi işveren ilişkisine, üretim ilişkileri bağlamında bakar. Yaklaşımı sömüren ve sömürülenin mücadelesi şeklindedir. Sömürülenler sonunda fırsatını bulup bir biçimde öçlerini alırlar. *Cemo*'da Sorikoğlu, *Memo*'da Şıh Persin zulmettikleri kimseler karşısında yenilgiye uğrarlar. *Yeşil* Gölge'de işçiler, kendilerini sömüren, emeklerine ve paralarına göz diken Çentikli İbram'ı öldürürler. Kölelik *Dönemeci*'nde kölelik sistemine de üretim ilişkileri penceresinden bakılır. Çerkez aşiretlerinin köle ticareti yapmaya, insan köleleştirmeye devam etmeye, çapulculukla geçinmeyi sürdürmeye mecbur oldukları, yaşam biçimleri anlatılarak gösterilir. Onları rahat bir yaşama kavuşturacak yolu, Ferah Ali Paşa önermektedir. Ancak kimi Çerkezlerin ona yaklaşımı da şüphe doludur.

Cemo ve *Memo* romanlarında Bilbaşar, aşiret düzeni içindeki kadınların konumunu belirlemeye çalışır. Bu düzen içinde, kadın ne kadar güçlü konumda olursa olsun, törelerin emrettiğini yapmaktan öteye gidemez. Cemo ve Senem tipleri, içinde yaşadıkları topluluklarda dikkati çekecek ölçüde güçlü çizilir. Bu güçlü kadınlar, evlilikleriyle birlikte pasif bir hayata geçerler. Bu tema içinde, genç kızların yetiştirilmeleri, göçebe topluluklara has özelliklerle donatılmaları, ki bunların içinde en önemlisi erkekler gibi kavga

edebilmeleridir, istemedikleri evlilikleri yapmaya zorlanmaları, mal gibi alınıp satılmaları, çok kadınla evlilik yapılması ve bu şartlar içinde kadına gereken değerin verilmemesi, çocuk sahibi olamayan kadınların dışlanması temaları ele alınır. Burada köylü kadınlarla şehirli kadınlar arasındaki farklar da ortaya konur. Bilbaşar, Cemo ve Senem'i ama özellikle Cemo'yu *Dede Korkut Destanları*'ndaki güçlü kadınların özellikleriyle donatır.

Yazarın hemen her romanında işlediği temalardan biri batıl inançlara eğilimdir. Eğitimli ya da eğitimsiz bütün insanlarda rastlanan bu tür inanmalarla mücadeleye girişir. Bilbaşar'ın bu temayı işlemesindeki temel neden, halkın kendini dogmalardan ve safsatalardan kurtarması arzusudur. Çünkü batıl inançlar, toplum içinde yayıla yayıla dinî bir örtüye bürünmekte, inandırıcılığını arttırmaktadır. Halka mesaj vermek isteyen bir yazar için batıl inançları ele almak, herhâlde, önemli bir seçim olmalıdır.

Kemal Bilbaşar, dini ve din adamlarını anlattığı noktalarda konuya çoğu zaman olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. *Ay Tutulduğu Gece*'de Mutaf Hoca tipiyle din adamının çıkarcı yanı vurgulanır. *Yeşil Gölge*'de dinle ve din adamlarıyla gizli ama sert bir mücadele vardır. Burada bir yandan dinin politikacıların elinde bir sömürü aracı hâline dönüşmesi eleştirilirken bir yandan da dinle alaya varan bir mücadeleye girişilir. Yazar, son üç romanında, *Kölelik Dönemeci*, *Bedoş* ve *Zühre Ninem*'de, daha ılımlı bir yaklaşım sergiler. *Kölelik Dönemeci*'nde Çerkezleri Müslümanlaştırmaya giden Ferah Ali Paşa'nın macerası anlatılır. Herhangi bir hususta karara varıldığında

Paşa, koynundan "en'am"ı çıkararak üzerine el bastırıp yemin ettirir. İslâmiyet'in Çerkezler arasında iyi anlaşılması için önce iyi yaşanması gerektiğine inanır. Kendi askerlerinin dini vazifelerini yerine getirmeleri konusunda onlar kadar hassasiyet gösterir. *Bedoş*'ta küçük bir kızın gözlemleriyle Tanrı inancı sorgulanır. Annesi Başo, *Bedoş*'a, okula gidip gelirken dua etmesini tembih eder. *Zühre Ninem*'de din, yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Zühre Hanım, sevinçlerini de üzüntülerini de Tanrı'yla paylaşır. Acılarını, ona ettiği dualarla unutmaya çalışır. Dualarının kabul edilmesini umarak çocuk olduğu için günahsız bir melek gibi gördüğü torunu Kemal'i yanına alır. Tanrı'nın Kemal'in dualarıyla birlikte kendisinin de dualarını kabul edeceğine inanır.

Zühre Ninem'de savaş yıllarında çekilen sıkıntılardan söz edilir. İnsanların yaşadıkları mekânlardan göç etmek mecburiyetinde kalması, kocaları ölen kadınların dul kimlikleriyle hayat mücadelesi, babasız kalan çocukların baba özlemi, savaş karşıtı söylemler, *Zühre Ninem*'dedir. Aynı romanda çocuk sevgisi, Zühre Hanım'ın ve Hatça'nın davranışlarıyla yansıtılır.

Bedoş'ta savaş yılları içinde, çocuklarıyla birlikte hayata tutunmaya çalışan kadının çabası ve çeşitli evlilik sorunları gündeme taşınır. Bedoş ve Memduh tipleriyle idealist ve çıkarcı kimseler karşılaştırılarak aradaki çürümüşlük ve canlılık gösterilir. Bedoş, yeni neslin, yeni insan tipinin bir temsilcisidir. Kendi çabasıyla hayat mücadelesine atılır, Anadolu'da öğretmenlik yapar.

Roman, insanın macerasını anlattığına göre, romanda insan unsuru önemli bir yer tutacaktır. Bilbaşar, roman kişilerini değişik ortamlarda değişik şartlar içinde yaşatır. Onların hayat hikâyelerinden sunduğu numunelerle okuyucusuna mesaj ulaştırır. Onun romanlarında kişiler, fikirleri taşıyan birer araçtır. Temsil ettiği fikre göre romanda kendine yer bulur. Romanın başkişisi olarak görünen bazı kişiler, bu fonksiyonlarını başkalarıyla paylaşmak zorunda kalırlar. *Etrafımızdaki Duvar* ve *Denizin Çağırışı* romanlarında kişi sayısı, çok sınırlı iken *Ay Tutulduğu Gece*'den itibaren kadronun kalabalıklaşmaya başladığı görülür. Romanlarının hiçbiri, *Kölelik Dönemeci*'ndeki kişi sayısına ulaşamaz. Bilbaşar, bu kadar kalabalık bir kadroyu, ustaca ele almış, yönlendirmiş, hikâyelerini anlatmıştır. Aynı ustalığı, *Yeşil Gölge*'de gösterememiş; Hacı Kadir'in ve Ahmet'in hikâyeleri, çok sathî kalmıştır.

Bilbaşar'ın kişileri, doğrularıyla yanlışlarıyla insandır. İdealize edilmiş tiplerinde bile insanî zaaflar kendini ele verir. Kötüler, onda, siyahla beyaz kadar belirgin durmazlar. *Ay Tutulduğu Gece*, *Yeşil Gölge* ve *Başka Olur Ağaların Düğünü* romanlarındaki ağa tipleri, köy romanlarındaki ağa tiplerinden oldukça uzaktırlar. Roman okuyucusu, bu ağalarda insanî yanlar bulur. *Başka Olur Ağaların Düğünü* romanındaki Osman Ağa ile Hüseyin Ağa arasındaki çekişmeden, her zaman köylü kazançlı çıkar. Bu ağalar, köylülerle birlikte aynı kahvede oturur, çay içer, sohbet eder, sorunlarını paylaşırlar. *Kölelik Dönemeci*'nde çok kötü görünen Pşi Kaytuk Dole'nin duyguları, hayat karşısında yenilmiş bir insanın ıstırabını

dile getirir. Denilebilir ki Bilbaşar'ın romanlarında, sert gerçekçiliğe kaçtığı noktalarda bile bir insan sevgisi, insan sıcaklığı vardır.

Kadınlar, kişi kadrosu içinde erkeklere nazaran ikinci plânda kalırlar. *Etrafımızdaki Duvar'ın* kendi kendilerine yeten Mediha ve Naran'ı bile çok göze çarpmazlar. Kadınlar arasında varlığı hissedilenler, *Kölelik Dönemeci*'nin Satania'sı ve *Zühre Ninem*'in Zühre Hanım'ıdır. Bu kadınların öne çıkmasında, Bilbaşar'ın onların dramlarını anlatırken yakaladığı dilin büyük katkısından söz etmek gerekir.

Kemal Bilbaşar, romanlarının hemen hepsinde, kişilerini önemli bir tarihî dönem içerisinde yaşatır. Ferdin yaşamıyla sosyal zaman arasında bir bağ kurmaya, bir denge oluşturmaya çalışır. Sosyal zamanı yansıtırken bunda önemli ölçüde başarı sağlar. Ancak aynı başarıyı, ferdin yaşamını bu sosyal zaman içine sıkıştırmaya kalktığında gösteremez. Onun romanlarının en dikkati çeken teknik kusurlarını, sosyal zaman ve ferdî zaman arasındaki bağlantıyı kuramaması oluşturur. *Memo*'da Dersim Ayaklanmasının başlangıcının Nevruz'a denk gelmesi gibi bir ayrıntıyı iyi yakalayan, bunu dramatik yapı içerisinde roman kişilerine söyleten yazar, kişilerinin yaşlarını dengeli bir biçimde ayarlayamadığı için kendi kendine problem yaratır. Problem, kişilerini Şeyh Sait Ayaklanması ve Dersim Ayaklanması arasındaki tarihî süreç içinde yaşatmak zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır.

Sosyal zaman, ferdî zaman dengesizliği, *Başka Olur Ağaların Düğünü*, *Kölelik Dönemeci*, *Bedoş* ve *Zühre Ninem*'de de vardır.

Başka Olur Ağaların Düğünü'nde iki ay içinde olabilecek olayları üç haftaya sıkıştırır. *Kölelik Dönemeci*'nde iki üç yılda gelişen olayları, dört ay içine yerleştirir. *Bedoş*'ta üç yıllık bir boşluğa neden olur. *Zühre Ninem*'de ise Çanakkale Savaşlarından getirdiği roman kişisini Sarıkamış'a göndererek bir anakronizme yol açar. Anakronizm örnekleri, *Yeşil Gölge*'deki demokratikleşme hareketlerinin anlatıldığı kısımlarda da vardır. Yazarın zaman konusundaki en başarılı tasarrufu, zamanın fert üzerindeki etkilerini yansıtan örneklerde görülür.

Bilbaşar'ın romanlarında mekân fonksiyonel bir nitelik kazanır. *Denizin Çağırışı*'nın öğretmenini bunalıma iten kasabadır. *Yeşil Gölge*'yi sımsıkı saran Cevizli Bahçe'dir. *Başka Olur Ağaların Düğünü*'nde, toplumsal satiri sağlayan unsur mekândır. Ağalar, mekân değişikliğiyle gülünç duruma düşerler. *Kölelik Dönemeci*'nde genel olarak Çerkezistan önem arz etmekle birlikte Soğucak'ın apayrı bir yeri vardır. *Bedoş* ve *Zühre Ninem*'de mekâna bağlanamama sıkıntısı dile getirilir. Yazar, genelde, her romanının başlangıç kısmında mekânla ilgili genel bilgiler verir. Bunlar arasında en dikkate değer olanı, şüphesiz, *Yeşil Gölge*'deki kasabadır. Kasabanın etraflı bir tasvirini yapan yazar, okurunu romanın içindeki gelişmelere hazırlar. Çünkü başta verilen bilgiler, bir yerden sonra fonksiyon kazanacaktır.

Ana mekânlar, iç ve dış görüntülerinden çok roman içinde kazandıkları fonksiyonla dikkate alınır. Buraların etraflı tasviri yapılmaz. *Etrafımızdaki Duvar*'da Naran'ın annesi Nimet Hanım'ın evindeki sanat toplantılarında, evin salonu bu toplantıların yeri olarak

belli bir niteliğe sahiptir. Naran'a göre burada bir Cumhuriyet havası esmektedir. Herkes hareketinde serbesttir. Mekânla ilgili böyle bir niteleme yapılmasının nedeni, ferdin hürriyetini kısıtlama noktasında, mekânın nasıl bir işlev yüklendiğini sorgulamaktır. *Cemo* ve *Memo* romanları, Doğu Anadolu coğrafyasında geçmesiyle bir önem kazanır. Çünkü kişileri o coğrafyadan çıkardığınız zaman, onları besleyen gücü de elinden almış olursunuz. Bu durumda romanın konusu havada kalır.

Gerçekçi romanlarda mekân tasvirleri önemli olduğu hâlde, Bilbaşar'ın romanlarında buna pek özen göstermediği söylenebilir. Bazı romanlarda kısa görüntülerden ibaret olan tasvirler, bazen oldukça geniş biçimde ele alınır, anlatılır. Bu uygulama, Bilbaşar'ın bir tercihidir. Bir fonksiyon kazandığına inandığı yerlerde, diğer tasvirlerden biraz daha uzun mekân tasvirlerine girişir. Fonksiyon kazanamayan mekânı, anlatılmaya değer bulmaz. Zaman zaman oldukça güzel tasvirler yapar.

Bilbaşar'ın romanlarında mekân-insan ilişkisine de özel bir önem verilir. Bazen *Denizin Çağırışı*'nda olduğu gibi, mekânlar, insan hüviyetine bürünür, kişileştirilir. Bazen insan ruhunu etkileyen yönüyle ele alınır. Cevizli Bahçe gibi bir mekân, Müezzinoğlu olmadan düşünülemez. Bozdok Panayırı, Çerkez aşiretleri için birlik ve beraberlik ruhunun en üst düzeye çıktığı yerdir. Mekân-insan ilişkisi, bir uyum ilişkisi olduğu kadar bir uyumsuzluğu yansıtma yönüyle de dikkati çeker. *Başka Olur Ağaların Düğünü*'nde, kocalarıyla birlikte gece kulübüne giden kadınlar, striptiz yapan

dansçılar karşısında büyük bir şaşkınlık yaşarlar. Düğün için köyden otele gelen köylüler, otelin temizliği, tertibi, düzeni karşısında kendilerini garip hissederler. Tuvalet ihtiyaçlarını dahi göremezler.

Kemal Bilbaşar, romanlarına anlatıcı olarak çoğunlukla "ben"i seçer. "Ben" anlatıcı, kimi zaman romanın baş kişisidir, kimi zaman da gözlemci fonksiyonundadır. Onun anlatıcı tercihinde hep "ben" anlatıcıyı kullanması, gerçekliği kurma noktasında başvurduğu bir yoldur. "Ben" anlatıcı, romanın kişilerinden biri olduğu için olaylar onun perspektifinden anlatılır. Dolayısıyla başka bir kimsenin müdahalesi söz konusu olmaz. Ancak Bilbaşar'ın bazen kendini tutamadığı olur ve romanın gerçekliğini bozacak biçimde, yazarın varlığı belli edilir.

Bakış açısı ve anlatıcı konusunda Bilbaşar'ın geleneksel anlatım yollarını tercih ettiği görülür. Halk hikâyelerinden, masallardan aldığı anlatım biçimlerini, modern eserlere uyarlama gayretine girişir. Bunu hikâyelerinde önemli ölçüde başarıya ulaştırmış olsa da romanlarında aynı başarıyı gösterdiğini söylemek zordur. En sık denediği anlatım tekniği, iç içe hikâye anlatma tekniğidir. Romanda, çerçeve hikâyenin içerisine asıl hikâyeyi yerleştirerek anlatımı sağlamaktadır. *Etrafımızdaki Duvar*'da, *Cemo*'da, *Kölelik Dönemeci*'nde, *Zühre Ninem*'de bunu dener. En başarılı gözükeni, *Kölelik Dönemeci*'dir.

Kemal Bilbaşar, ilk romanı dışındaki bütün romanlarını, gerçekçi akımın etkisinde yazar. Kendisini "fikirde toplumcu, sanatta gerçekçi" ("Kemal Bilbaşar Anlatıyor", Aralık 1967, 195, s. 219) olarak tanımlasa da eserlerindeki gerçekçi çizgi toplumcu gerçekçilik değil,

eleştirel gerçekçilik boyutunda durur. Bazı romanlarında toplumcu gerçekçi çizgiden izler taşısa bile, bu onun eleştirel gerçekçi bir yazar olduğu hükmünü değiştirmez. Yazar, lâik ve demokratik bir Cumhuriyet'in özlemi içindedir. Romanlarında sık sık buna değinir. Görüşlerini kendi seçtiği kişilerden birine söyletir. Bu genelde, öğretmen kimliğine sahip biri olur. Bilbaşar, Atatürk'ün ölümünden sonra, inkılâplara gereken özenin gösterilmediği, Atatürk'e ait değerlerin korunmadığı kanaatindedir. Romanlarındaki eleştirileri, hep onun ölümünden sonraki dönemlerin eleştirileri üzerinde yoğunlaşır. Millî Şef döneminin hatalarını gündeme taşır.

5. HİKÂYECİLİĞİ

Kemal Bilbaşar, edebiyat dünyasında hikâyeleriyle tanınmış, sonra romana geçmiş bir yazardır. İlk iki hikâye kitabı *Anadolu'dan Hikâyeler* ve *Cevizli Bahçe*'de yer alan hikâyeler, kendisi açısından ümit verici bir başlangıcı müjdeler. Kurguda olaya ağırlık verilen bu hikâyelerin en mühim tarafı, Anadolu'ya Anadolu'dan bakan bir gözün perspektifinden "yerli renk gerçekçilik" (Alangu, 1965, s. 278; Arık, Temmuz 1941, 104, s. 27; Berkes, Birincikânun 1941, 12, s. 376; İleri, 15 Temmuz 1941, s. 4-5) örneklerinin en güzellerini sunmasıdır. Bu hikâyelerde Refik Halit (1888-1965)'in, Panait Istrati (1884-1935)'nin, Balzac (1799-1850)'ın, Gorki (1868-1936)'nin tesirlerini bulmak mümkündür. Ancak yazarın sonraki hikâye kitaplarında yer alan hikâyeler, aynı şeyleri tekrar nedeniyle, ondan beklenenleri karşılamaktan uzaktır (Hazar, 1953, 78, s. 280-281).

Bilbaşar'ın hikâyelerinde kullandığı dil özellikleri içinde en dikkati çekeni, şive taklitleridir. Çoğu eleştirmen, yazar adına bunu olumlu karşılasa da yine de onu dikkatli olmaya davet etmekten kaçınmaz (Arık, Temmuz 1941, 104, s. 27; Dinamo, Birinciteşrin 1940, 3, s. 27; Toprak, 9 Sonkânun 1943, 12). Bilbaşar, şive taklitlerini hikâyelerinde çokça ve başarılı bir biçimde kullanır. Son dönem hikâyelerinde bundan kaçındığı görülür. Yazar, hikâyelerinde sert gerçekçilik yaptığı gerekçesiyle eleştiriye uğrar. Onun gözlemci gerçekçilikten toplumcu gerçekçiliğe doğru yol alan gerçekçilik anlayışı, eleştirel gerçekçilikte karar kılar (Alangu, 1965, s. 280).

Hikâyelerindeki mekân, genellikle kasabadır. Bu da onun kasabayı anlatan bir hikâyeci olarak tanınmasını sağlar.

"Tek parti döneminden bugüne köyle şehir arasındaki aşamada direnen kasaba hem Türk ahlâkına hem Türk politika hayatına egemen olmayı dileyen bir direncin merkezidir. Bir yazarın, kendi yaşantılarını da değerlendirme fırsatını kullanırken kasabaya bu kadar önem vermesini, toplum yapımızı iyi bilmesiyle açıklayabilirim ancak" (Mutluay, 1971, s. 6-7).

Tahir Alangu'nun tespitiyle Kemal Bilbaşar, Türk edebiyatında uzun hikâyeye en çok yaklaşan yazardır (Alangu, 1965, s. 288). Bu yüzden, daha iyi anlatma arzusuyla bazı hikâyelerini geliştirir, romanlaştırır. Bunu yaparken kimi zaman hikâyenin orijinal hâline sadık kalır, akışı mümkün olduğu kadar bozmaz, kimi zaman da hikâyelerinin birkaçından bazı motifleri alıp romanının bünyesine yerleştirir: *Denizin Çağırışı*'nda ("Halka", Sarhoş", "Kendimize Dönebilmek"),

Ay Tutulduğu Gece'de ("Tek Taraflı Tahtaravalli", "Bahis"), *Cemo*'da ("Çancının Karısı", "Saltanat'ın Satılışı"), *Yeşil Gölge*'de ("Kadırga", "Cevizli Bahçe", "Dölyunağı", "Yangın") *Başka Olur Ağaların Düğünü*'nde ("Üç Buutlu Hikâye", "Pembe Kurt", "Hacılar") olduğu gibi.

6. ESERLERİ

Romanları: *Denizin Çağırışı* (1943), *Ay Tutulduğu Gece* (1961), *Cemo* (1966), *Memo I-II* (1969, 1970; 3. baskıda iki cilt bir arada yayımlanmıştır, 1974), *Yeşil Gölge* (1970), *Başka Olur Ağaların Düğünü* (1972), *Kölelik Dönemeci* (1977), *Bedoş* (1980), *Zühre Ninem* (1981). Ayrıca tefrika hâlinde kalan ve kitap olarak yayımlanmayan *Etrafımızdaki Duvar* (*Tasviri Efkâr* gazetesinde 20 Temmuz 1941-2 Eylül 1941 tarihleri arasında 42 gün süresince tefrika) ve *Kıbrıs Ateşler İçinde* (*Akşam* gazetesinde 31 Ağustos 1958-30 Kasım 1958 tarihleri arasında 92 gün süresince tefrika) adlı romanları da vardır.

Hikâye Kitapları: *Anadolu'dan Hikâyeler* (1939), *Cevizli Bahçe* (1941), *Pazarlık* (1944), *Pembe Kurt* (1953), *Köyden Kentten Üç Buutlu Hikâyeler* (1956), *Irgatların Öfkesi* (1971). Bu kitaplara girmemiş çok sayıda hikâye, gazete ve dergi sayfaları arasında kalmıştır.

Çocuk Kitapları: *Yonca Kız* (roman, 1971), *Kurbağa Çiftliği* (Hikâye, 1976).

Çevirileri: *Gölgedeki Zorbalar* (Frank Harper'dan, 1973).

Araştırmaları: *Medeniyetin Doğuş ve Yayılışlarında Türklerin Rolleri* (1935).

SONUÇ

Edebiyatı halka ulaşmanın en etkili yolu olarak gören Kemal Bilbaşar, edebiyata geç başladığına inandığı için bir an önce eserlerini yayımlamak arzusuyla, hikâyelerini değişik dergilere göndermiş ama beklediği ilgiyi başlangıçta görememiştir. Bu ilgi kırıklığı, onu yeni imkânlar aramaya yöneltmiştir. Cahit Tanyol ve İlhan İleri'yle birlikte çıkardıkları *Aramak* dergisi, böyle bir arayışın ürünüdür.

Bilbaşar, gözleme büyük önem verir. Tanıdıkları, hakkında yazı yazan kimseler, onun iyi bir gözlemci olduğu konusunda fikir birliği içindedirler. Yazar, gözlemin yanı sıra okumaya da mühim bir yer ayırır. Bu okuma faaliyetinin kitap, gazete ya da dergi olması mühim değildir. Mühim olan yazı yazmaya başlamadan önce yarım saat kadar okumaya mutlaka zaman ayırmaktır. İyi bir araştırmanın, sağlam kaynaklara ulaşmanın kaleme alacağı eser üzerinde ne kadar etkili olacağının bilinci içerisinde olduğu için yazacağı hikâye ya da romanın alt yapısını sağlam bir zemine oturtmayı önemser.

Cumhuriyet'in ilk kuşak yazarlarından biri olarak hikâye ve roman sahasında birçok eser vermiş olan Kemal Bilbaşar, Türk edebiyatı tarihinde henüz hak ettiği yere gelebilmiş değildir. Bunda hem eserlerinin -özellikle hikâyelerinin- yeni baskılarının yapılarak genç kuşaklara ulaştırılamamasının hem de ortaokul, lise ders kitaplarında yer almamasının ve yeni kuşaklar tarafından yeterince tanınamamasının etkisi vardır. Onu tanıyanlar, daha çok *Cemo* yazarı

olarak bilseler de Kemal Bilbaşar, haklı olarak edebiyat tarihlerine *Denizin Çağırışı*, *Kölelik Dönemeci*, *Zühre Ninem* gibi romanlarıyla ve *Üç Buutlu Hikâyeler*, *Cevizli Bahçe*, *Irgatların Öfkesi* gibi hikâye kitaplarındaki hikâyelerinin cezbedici iklimini ilmek ilmek dokuyan bir büyük yazar olarak da kaydolacaktır.

KAYNAKÇA

1980 Yılında Yuvarlak Yaşdönümlerinde Edebiyatçılarımız: Kemal Bilbaşar. (1981). *Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı 1981*. (s. 572-577). İstanbul: Kardeşler Basımevi.

Ahmet Oktay. (1993). Kemal Bilbaşar. *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*. (s. 444). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Alangu, T. (1965). Kemal Bilbaşar. *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman (1930-1940)*. (c. 2, s. 273-299). İstanbul: İstanbul Mat.-Asaf Ertekin Yayınları.

Arık, R. O. (Temmuz 1941). Yeni Bir Kitap Okudum. *Çığır*, 104, 27.

Ay, B. (Ekim 1978). Kemal Bilbaşar. *Varlık*, 46 (853), 16.

Bağcı, M. (2002). *Kemal Bilbaşar'ın Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*. Yüksek Lisans tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.

Baydar, M. (1960). Kemal Bilbaşar. *Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar*. (s. 51). İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık.

Berkes, M. (Birincikânun 1941). Kitaplar: Cevizli Bahçe. *Yurt ve Dünya*, 12, 376.

Bilbaşar "Orhan Kemal Roman Ödülü"ne Katılmıyor. (17 Şubat 1973). *Yeni Ortam*, s. 7.

Bilbaşar, K. (1 Aralık 1952). İstanbul Şehir Tiyatrosu Jürisinin "Kadırga" Hakkındaki Raporu Münasebetiyle Mektup. *Yeditepe*, 26, 1.

Bilbaşar, K. (15 İkincikânun 1938). Kaza. *Kültür*, 68, 14-16.

Bilbaşar, K. (15 Şubat 1953). Bir Eser Hakkında: Bir İddia ve Bir Cevap. *Demokrat İzmir*, s. 2.

Bilbaşar, K. (1981). *Zühre Ninem*. (s. 48). İstanbul: Yazko Yayınları.

Bilbaşar, K. (Mart 1940). San'at ve Toprak. *Aramak*, 2 (11), 1.

Büyük Seçim Arifesinde T.İ.P.'in Özelliği. (8 Ağustos 1965). *Demokrat İzmir*, s. 1, 7.

C. H. Partisinin Piyes ve Memleket Hikâyeleri Musabakası. (Eylül 1938). *Ülkü*, 67, 73-74.

C.H.P.nin Tertip Ettiği Musabakalar. (Mayıs 1939). *Ülkü*, 75, 276.

Dinamo, H. İ. (Birinciteşrin 1940). Anadolu'dan Hikâyeler. *Hamle*, 3, 27.

Edebiyat Dünyasından: Bilbaşar İyileşti. (Mart 1970). *Yeni Edebiyat*, 5.

Hazar, Ö. (1953). Pembe Kurt ve Kemal Bilbaşar. *Kaynak*, 78, 280-281.

Hizmet Cetveli. (Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü arşivinden alınmıştır.)

Huyugüzel, Ö. F. (2000) Kemal Bilbaşar. *İzmir Fikir ve Sanat Adamları 1850-1950*, (s. 293). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İleri, İ. (15 Temmuz 1941). Cevizlibahçe. *Tasviri Efkâr*, s. 4-5.

İzmir'den Çekilen Telgraflarda TİP İdarecileri Hükûmeti İstifa'ya Davet Etti. (7 Temmuz 1965). *Demokrat İzmir*, s. 2.

İzmir'den İki Hikâyeci. (1 Şubat 1954). *Yeditepe*, 54, 4.

Kadırga Piyesi Üzerine. (15 Ocak 1953). *Yeditepe*, 29, 1.

Kemal Bilbaşar Anlatıyor. (Aralık 1967). *Türk Dili*, 27 (195), 218-219.

Kemal Bilbaşar Diyor ki... (1967). *Yeditepe*, 139, 7.

Kemal Bilbaşar ile Bir Konuşma. (4 Nisan 1954). *Sabah Postası*, 440, s. 5.

Kemal Bilbaşar Özeleştirisini Yapıyor. (Ağustos 1971). *Yeni Edebiyat*, 10, 4.

Kemal Bilbaşar. (7 Ocak 1977). *Milliyet Sanat Dergisi*, 213, 3.

Kemal Bilbaşar'la Bir Konuşma. (1 Eylül 1952). *Yeditepe*, 20, 1.

Kemal Bilbaşar'la Konuşma. (1 Ekim 1952). *Kervan*, 6-7.

Kurdakul, Ş. (1992). Kemal Bilbaşar. *Çağdaş Türk Edebiyatı*. (c. 4, s. 114). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Mutluay, R. (1971). Kemal Bilbaşar'ın Hikâyeleri. K. Bilbaşar. *Irgatların Öfkesi*. (s. 6-7). İstanbul: Tekin Yayınevi.

Mutluay, R. (t.y.). Kemal Bilbaşar ve Eseri. K. Bilbaşar. *Memo I* (s. 6-11). İstanbul: Tekin Yayınevi

Özkırımlı, A. (1982). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*. (c. 1, s. 232). İstanbul: Cem Yayınevi.

Siyavuşgil, S. E. (4 Ocak 1953). Edebî Heyet Haklıymış!. *Yeni Sabah*, s. 2.

Toprak, Ö. F. (9 Sonkânun 1943). Yeni Neslin Hikâyecileri: Kemal Bilbaşar. *Yürüyüş*, 12.

Uğurlu, N. (Ekim 1960). Kemal Bilbaşar Diyor ki. *Yelken*, 45, 18.

Yaşar Nabi, Baydar, M., Arısoy, M. S. (1975). *Başlangıcından Bugüne Türk Hikâye Antolojisi*. (s. 190). İstanbul: Varlık Yayınları.

Yazar Kemal Bilbaşar Önceki Akşam Öldü. (23 Ocak 1983). *Milliyet*.

Yazarın Biyografisi. K. Bilbaşar. *Yeşil Gölge*. (s. 11-12). İstanbul: May Yayınları.

Yeditepe'nin Yeni Soruşturması. (1 Şubat 1971). *Yeditepe*, 178, 8.

Yeni Anketimiz. (1960). *Yeditepe*, 26, 8.

Yeşil Gölge. (4 Ağustos 1970). *Yeni Gazete*.

BÖLÜM 12

SURİYE TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OLUMSUZ ZARF-FİİL EKLERİ

Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL*

* Gaziantep Ü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, herol@gantep.edu.tr

Standart Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanılan zarf-fiil ekleri üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır[4]. Bu çalışmada tekrardan kaçınmak adına zarf-fiil eklerinin Türkçedeki yapı ve fonksiyonları üzerine genel değerlendirmeler yapmak yerine Anadolu ağızlarının bir kolu olduğu dil verileriyle de ortaya konmuş olan Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında kullanılan olumsuz zarf-fiil ekleri üzerinde durulacaktır[5].

Konumuzla doğrudan bağlantılı olması sebebiyle Leyla Karahan (2011) tarafından hazırlanmış olan "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri" adlı çalışmadan burada bahsetmek gerekir. Karahan (2011: 345-373) çalışmasında "zaman, tarz, sebep, amaç, ilgi, şart vb." anlamlarda zarf-fiiller yapan ve yazı diline göre kısmen veya tamamen yapı değişikliği gösteren ekleri yapı bakımından sınıflandırmıştır. Söz konusu yazıda, bizim çalışma konumuzla da bağlantılı olan 4 ek tespit edilmiştir: *-madan/ -meden/ -madana/ -*

[4] Bk. Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1972.; Gürer GÜLSEVİN, "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2000, s. 122-143.; Bilâl YÜCEL, "Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine", Türklük Bilimi Araştırmaları, 9. Sayı, 2000, s. 75-114.; Zeynep KORKMAZ, Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi), Ankara, 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları.; Zeynep KORKMAZ, "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 50 (2002/1), 2006, s. 40-59.; Mustafa ARGUNŞAH, "Türkçede Zarf-Fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, s. 55-68.; Muna YÜCEOL ÖZEZEN, "Türkçede Zarf-Fiiller Ve Zarf-Fiillerde Yapılaşma Süreçleri", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, 2018, s. 79-97. vd.

[5] Yazıda dil malzemesi olarak kullanılan metinler, 1001-TÜBİTAK Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında desteklenen ve yürütücüsü olduğum 117K048 numaralı "Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti" adlı projeden elde edilen verilerdendir.

medene, -mazıya/ -meziye, -mazdan/ -mezden, -mamaca/ -memece. Olumsuz zarf-fiil ekleri olarak kullanılan eklerin tamamı, olumsuzluk ifade eden fiilden fiil yapım eki *-ma-/ -me-* ile yapılmış birleşik ek yapısındaki eklerdir. Karahan'ın (2011: 345-346) da bahsettiği üzere ağızlarda değişmelerin yazı diline göre daha fazla görülmesi sebebiyle yazı diline nispeten ağızlarda sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil eklerinden faydalanarak veya çeşitli edatlar kullanılarak ek yığılmasına maruz kalmış ve zaman içinde kalıplaşıp son şeklini almış pek çok farklı ekle karşılaşırız. Bu sebeple standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan çok sayıda farklı ekle ağızlarda karşılaşmak mümkündür.

Olumsuzluk ifade eden ekler bakımından Suriye Türkmen Türkçesi ağızları, Anadolu ağızları gibi zengindir. Standart Türkiye Türkçesinde ve ağızlarımızda yaygın olarak kullanılan *-madan/ -meden* zarf-fiilinin Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında da yaygın kullanımı söz konusudur. Ancak bu ek yanında olumsuzluk ifade eden fiilden fiil yapım eki *-ma-/ -me-* ile genişlemiş ve zarf-fiil fonksiyonunda kullanılan başka ekler de bulunmaktadır. Yazımızda bu ekler, Suriye Türkmen Türkçesi (STA) bölge ağızlarındaki yaygınlık derecelerine göre ele alınacaktır:

I. -madan/ -meden/ -medene

STA'da en yaygın kullanılan olumsuz zarf-fiil ekidir. Ünlü uyumlarına uymak suretiyle STA'nın tüm bölgelerinde sıkça karşımıza çıkar. Ekin *evvel, önce, selef* gibi çekim edatlarıyla kullanımı tüm STA bölgelerinde yaygındır.

I.1. -madan/ -meden[6]

bu ewá *girmeden* öldüler. C-16/113[7]

çıḲmadan biř yıl, ḳi yıl bíř medrese yaptılal. C-18/288

emmá *idam ėtmeden* ne yaptı? ḥocayı çıĠırdı. C-19/432

söyleldilel *yatmadan*. C-21/75

o dügün kóyüne *ulaşmadan* bu kóyün ḥacileri çıḲallar, ġarşılallar kenneri. C-25/159

camídan *çıḲmadan* geliller güweyin yanına. C-28/150

órda asker *yapmadan* ġızı evlendiriyler. CY-3/88

allān izninnen Ḳutu *tüḳenmeden* elim saĠındı. HH-28/318

biz *demeden* uzāḲ, dēřiḳ yırāḲ. HH-30/223

mesele bunnar geldi, *gelmeden* bunnarı ev ḥáyadına Ḳoyunurlar. HH-2/433

kurudullar kenni, döveller *kurutmadan*, yaş. BB-1/214

yatacağı gėcesi gelin *gėtmeden* bunnarı heP söyleller. BB-2/346

bizde *boşanmadan* dörT ġadın alabiliñ. BB-2/351

çocuĠuñ Tırnaklarını kırkı *çıkmadan* kesmezler BB-2/516

---

[6] Ekin yapısıyla ilgili olarak bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki -madan/ -meden < -madın/ - medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, 1995, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

[7] Örnekler, yukarıda belirtildiği gibi proje vesilesiyle Suriye Türkmenlerinden derlenen metinler olup bölge ve kaynak kişi kodları projedeki şekliyle kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. 117K048 nolu TÜBİTAK Proje Sonuç Raporu.

incire *şele olmadan* onu koparıṛ, onuñ içine onuñ südünden damlatı veriṛdik BB-4/240

ölmeden pöldü mallarını, çocuklara. BB-5/43

şişberek ediyolar öküz etinnen, bunu da *kavırmadan* koyuyolar. BB-5/511

ataşım *yanmadan* da yavrım dumanım tüter. BB-10/80

izin *bitmeden* dediler tezkereñiz gelik. BB-17/51

şindi arabadan indi kimin açılır, şey *yapışmadan* ḥamır zatan. BB-26/179

yanına gelen *reḥat olmadan* çıkmazmış. H-6/125

kudúsún camísını, kudúsü *açmadan* burdan sekkiz sene, on sene selef yaptırdı. H-10/429

ayırtmadan öldürdüler. H-10/557

bu ġari, atın üstünden *inmeden* bu ġoçu aliy. H-13/109

benim ġardaşım evlendiginde ġardaşımın ayelinin ġardaşı, kaynı yaní, bír daPanÇa *almadan* vazgeçmedi. H-13/114

gelin edecen ġızıñi, gidip ġardaşıñgí *görmeden* veremezsin. H-22/96

yoluna bindi gėtTiler, daḫa genneri yeriyip de öte *ulaşmadan* arabalar çıkTı. H-27/168

yani ergen başının *onayı olmadan* gelinÇi o evin içinden çıkmaz. H-29/161

buna da çiftelli çaldığınnan iki ayak oynuna *kakmadan* buna mesele gençler dēl yaşlı olannar. H-29/298

aTmış yeTmiş oldu yaşım, *durmadan* aĠrıdı başım. H-36/6

daha yüksügü *daḫmadan* nikáḫı ġıyāřık. H-43/33

Bazı örneklerden *-madan/ -meden* zarf-fiili ile çekim edatı arasına zaman bildiren bir sıfat tamlaması da girebilir:

kınamızı da *düyün olmadan* bir gün öyde edeller. H-44/26

I.2. -medene

Karahan (2011: 346, 357)'ın Anadolu ağızlarında; fonksiyon zayıflaması sebebiyle, pekiştirme ihtiyacıyla ekin genişlemesi neticesinde ortaya çıktığını belirttiği *-madana/ -medene* şekline Colan Yörük ağzında rastlanmıştır:

içeri ġoruz yāmır gelmedene. CY-6/142

I.3. -madan/ -meden + eʃʃel/ eʃel/ evel/ eveli

-madan/ -meden zarf-fiilinin STA'nın tüm bölgelerinde *evvel* çekim edatının ses değişikliğine uğramış çeşitli şekilleri ile yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. En yaygın kullanılanı *ewwel* şeklinde standart Türkiye Türkçesindeki v'den daha geniş olarak telaffuz edilen w ile olan kalıplaşmış kullanımdır.

Allaḫun ġudretinnen tavalalı *yunmadan ewwel* yaĠmur yaĠar. C-21/570

bu buĠday da *çıĶmadan ewwel* yani saddık olurdu. ewe *dıĶmadan ewwel* babam raḫmátlıĶ sadaĶa verirdi. C-4/42

bòra *ġaçmadan ewwel* ġurban keserdiķ. C-4/95

ġış olmadan ewwel ġoyunuñ hepsini ġırĶallar. C-11/73

biz yumaĶlāřıĶ hepsini *yapmadan ewwel* de soñna çöreķ yapāřıĶ. C-11/139

gēlini *gētirmeden ewwel,* ewwelşi gideller C-14/117

yemegi *ġomadan ewwel* şeyi gösterdir çařPıTı. C-14/137

sawaş çıĶmadan ewwel kimse demezdi bu túřķmen, bu alewi, bu ḫıristiyán yoḫTu. C-24/59

biz *çıĶmadan ewwēl* inni çok bize ísrayíl wurur. C-26/263

ewwel çıĶTı, *ḥarp olmadan ewwel*. C-28/38

ḫáca *gėtmeden ewwel* gėdiyler yolda orda raḫaT yapallardı, istíraḫ. HH-7/114

ėşiye deller gúwegi *almadan ewwel*. HH-20/138

ḥonnan da keřři *yatmadan ewwel* yēřiķ ya yėmezziķ. HH-5/80

STA'nın kuzeyindeki Bayırbucak ve Halep bölgelerinde *ewel/ evel* şeklinde tek w/ v ile kullanımı da yaygındır:

bıre yaḥu onnan da dört sene ewel bu savaş *kopmadan ewel* kendi bir gün sebáḥtán aḫşamaça murt keser. BB-7/10

içeri *girmeden ewel* uşakları kenne demiş. H-13/122

doĠmadan ewel yapiylar. H-17/100

bu yere *düşmeden ewel* bir ses çıḫardır, patlar. H-6/89

gelin *gelmeden evel* yėmekçiler gelir. BB-1/252

ḥazreti osmanı *şehid ėtmeden evel* yani. BB-9/180

Bazı örneklerde *-madan/ -meden* zarf-fiili ile çekim edatı arasına zaman bildiren bir sıfat tamlaması da girebilir:

gelmeden biř sine, iki sine evel bes. C-2/232

Colan Yörük ağzında, bu çekim edatının *eveli* şekliyle kullanımı da yaygındır:

şama *gelmeden eveli* benim oğlan çocū altı aylık çocuḫ getirdim, arḫama sardım geldim. CY-4/85

ḥunun gimi höle ḥonu yumak yumak ederdik de ıstara *komadan eveli*. CY-4/218

Hama-Humus bölgesinde, bir sentaks özelliği olarak devrik kullanımlar da mevcuttur:

ewelden, çocuĠun *ewel doĠmadan* ġoyun boĠuzlallardı. C-26/331

I.4. -madan/ -meden + önce/ önce

-madan/ -meden zarf-fiilinin *önce* çekim edatıyla kalıplaşmış şekilleri STA'nın daha çok kuzeyindeki Bayırbucak ve Halep bölgelerinde yaygındır. Colan ve Hama-Humus bölgelerinde daha seyrek olarak kullanılır. Ayrıca STA'nın güneyde bulunan Colan ve Hama-Humus ağızlarında *önce/ önce* edatının başındaki ünlüde kalınlaşma eğilimi dikkati çeker:

kesTikTen keri, *kesmeden önce* babasınıñ cebine sokallar elini. BB-2/516

fakat okula *getmeden önce* ḫoca yanında kur'ánı aḫtarıktım. BB-3/190

damaT gelini *almadan önce* yol keseller, duyuk musun bunu? BB-11/101

mayıs, ḫaziran *girmeden bėş, on gün önce* onu keserdik. BB-4/292

düyün *başlamadan önce* her keS gelirdi. BB-18/23

kapanmadan önce kirbit, bildiyin kirbit ġodūnnan duman çıkaran. BB-21/130

yapılmadan önce şey ederdik. BB-21/140

işe *başlamadan önce* sen seni düzledikTen keri işe başlarsıñ. H-18/91

ramazanın ilk günü *gelmeden biř gün önce* her keş ḫazırlıḫ yapar. H-18/103

doğmadan önce kaynanam çocuk cehizini, meselem eşyasını, ne eksik tekminnedi. H-37/46

yüksügü *daḫmadan önce* nikáḫı ġıyallar. H-43/30

ġıníyi *yaḫmadan önce* der kine yani ġardaşım geşsin. H-43/48

damadı *dıḫmadan önce* biráz ona şey yapallar. H-43/76

> gene bizlē çıĶtıĶ bíř şė *olmadan ónce*. gēwírdiķ ewlēmizi ĶapattıĶ çıĶtıĶ. C-12/30
>
> bu *yerimeden ónce* tommıldıya deller. C-21/723
>
> sōna buřa *gelmeden ónce* atmış yediden ónce, buñu hepsi tappı çıḫarttırdí. CY-2/193
>
> ísrail bilán *girmeden ónce* werdiler işte. CY-2/354

dúgun yáni *çıḴmadan ónce*. HH-2/405

emme ānesinin yandan *çıḴmadan ónce* arkadaşları giriler. HH-2/412

sabaḥ ezenden soñra, güneş *çıḴmadan ónce* bütün milleT mezarlíḳta. HH-2/392

aḫşam sabaḥ, *káḫváltí yapmadan ónce* ḳóteḳ. HH-7/211

Ḳomadan ónce legenin dibi̯ne şey ḲōřuḴ, tāḥini. HH-5/110

bu ḥavış Ḳapısı, adı ḥavış Ḳapısı bizde. *girmeden ónce* ḥāmır yapılmış beyle. HH-2/407

ennim sūriyyedē, gendi áwli *olmadan ónce* yannarında biçin biçerdi. HH-7/120

I.5. -madan/ -meden + selef

-madan/ -meden zarf-fiilinin *selef* edatıyla kalıplaşmış kullanımına daha çok Colan Türkmen ağzında rastlanmıştır. Diğer bölgelerde *-madan/ -meden* zarf-fiil ekiyle *evvel* ve *önce* edatlarının yaygın kullanıldığı tespit edilmiştir:

bennen selef, ben *doĠmadan selef* oluḴ bu camı. C-18/323

biz keserdiḳ ewwel bu mıḴas *olmadan selef*. C-18/417

biz cölennen *çıḴmadan selefḳi* yıl çerkes satTı C-18/242

Bazı örneklerde *-madan/ -meden* zarf-fiili ile çekim edatı arasına zaman bildiren bir sıfat tamlaması da girebilir. Aynı kullanım yukarıda belirtildiği üzere *evvel* ve *önce* çekim edatlarıyla kurulmuş yapılarda da bulunmaktadır:

savaş olmadan bíř gün, iḵi gün selef oŕa ben gitTim C-19/492

II. -mazdan/ -mezden

-maz/ -mez sıfat-fiil eki ve *-dan/ -den* ayrılma hâli ekinin birleşiminden oluşan bir ektir. Fonksiyon bakımından *-madan/ -meden* eki ile benzerdir. Aynı şekilde tek başına kullanılabildiği gibi, *ewel/ ewwel/ ewwelin* ve *önce* çekim edatlarıyla kalıplaşmış olarak da kullanılır ve bu şekilde kullanımı daha yaygındır. *-mazdan/ -mezden* zarf-fiil eki *-madan/ -meden* ile karşılaştırıldığında bu ekin, STA'nın genelinde çok yaygın olmayıp daha çok Halep, kısmen de Hama-Humus ve Bayırbucak bölgelerinde kullanıldığı görülür.

II.1. -mazdan/ -mezden

genni *doĠmazdan* mesem biz yeddi aylıḫlarımızda başlāŕık çehizini. H-37/51

ġapı açıldı kilide *ġomazdan* açıldı. H-42/177

daḥa *ulaşmazdan* köye allaḥın Ḳıdretinnen yaĠmır ėnerdi. HH-2/569

allaḥın Ḳıdretinnen eve *ūlaşmazdan* yaĠmır olurdu HH-2/571

Colan Yörük ağzında, bu ağzın genel özelliklerinden kaynaklı olarak Batı Grubu Anadolu ağızlarının I. alt grubunda yer alan ağızlarda gördüğümüz kullanımlara rastlanabilmektedir. Sadece Colan Yörük ağzında tespit edilen bu özellik, STA'nın diğer bölgelerinde görülmez:

emmá çoḫları *bilmezden geliveriler.* CY-5/173

II.2. -mazdan/ -mezden + ewel/ ewwel/ evelin

STA'da bu kullanımın daha çok Halep ağız bölgesinde yaygın kullanıldığı tespit edilmiştir. Nadir olarak Bayırbucak ve Hama-Humus'ta da kullanılır:

ölmezden ewel almaz. BB-2/355

diyler *ulaşmazdan ewel* siz it cōrluyun. H-13/139

sıftáḫ beni *almazdan ewel* köwde otıríydı. H-16/38

eweli bu maḫsere *gelmezden ewel* yorĠunluğu çokTu. H-29/482

getmezden evel birez yemek yiym de dedi, ana madem arġır ġorḫuym dedi. H-8/194

gelin *çıkmazdan ewel* kırk gün dügün edellermiş. H-29/151

işTe düğün *olmazdan ewel* her bendTe adede göre gelir kızı isteller. H-34/23

sabáḫTen mıĠaradan çıḫıp *getmezden ewel* bu ġızın ayaĠının altını yalarmış. H-34/234

göbēni *kesmezden ewel* ḫa. H-35/18

yėrden kaḫaᵲ kaḫmaz, işiñe *başlamazdan ewel* derdi sen seni giyinip ġuşanıp, güzel düzlenip işine başlaycañ derdi. H-18/88

bunu bişirir, önce *bişmezden ewwel* her kişin dam başına birer pençe burġul serperdik. H-6/151

dā ben anamdan *olmazdan evelin* coru bu cor, fıransız zamanı. H-2/385

Hama-Humus bölgesinde yine devrik olarak çekim edatının önce geldiği dizilişe de rastlanmıştır:

bířnin yanna gittiK *ewwel gelmezden.* HH-2/806

II.3. -mazdan/ -mezden + önce

bes ben de övündüm burdan *getmezden önce*. H-7/192

III. -mamıya

Olumsuzluk ifade eden *-ma-/ -me-* ekinin üzerine, isim-fiil eki *-ma/ -me*[8] ve yönelme hali eki *-a/ -e*'nin gelmesiyle yapıldığı açık olan *-mamıya* eki; Halep ağzında (özellikle Kilis'e yakın Azez kasabası ve köylerinde) hal zarfları türetmek üzere kullanılır:

bişiroñ, heç *ġarışdırmamıya* bişiroñ. H-44/166

IV. -memeziye

Batı Grubu Anadolu ağızları içinde yer alan Gaziantep, Kilis, Hatay gibi illerimiz ağızlarında *-mazıya/ -meziye* şeklinde kullanılır (Karahan 2011: 362, Öztürk 2014: 102, Arslan Erol 2017: 215-218, Arslan Erol 2018: 104). Bu ekin; Halep ağzında, ek yığılmasıyla bir olumsuzluk eki daha almış *-memeziye* şekli tespit edilmiştir. Yapı olarak fiilden fiil yapım eki *-ma-/ -me-* üzerine, *-maz/ -mez* sıfat-fiil eki, *+ı/ +i* 3. teklik şahıs iyelik eki, *+y* yardımcı ünsüzü ve *+a/ +e* yönelme hali ekinin birleşiminden oluşmuş bir birleşik zarf-fiil ekidir:

[8] Bu ekin ünlüsü, yöre ağzındaki genel eğilimin bir parçası olarak kendisinden sonra gelen y ünsüzünün etkisiyle daralmıştır.

on gún önce bír tenesi geldi beyle dışardan. *bilmemeziye* geldi, gördü. H-43/354

V. -meyerekTen

Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan, standart Türkiye Türkçesinde de karşımıza çıkan *-araktan/ -erekten* zarf-fiil ekinin *-ma-/ -me-* fiilden fiil yapım eki almak suretiyle olumsuz mana ve görevde kullanılan şeklidir. Olumsuzluk eki almamış *-araktan/ -erekten* şekli de STA'da, özellikle Halep ve Colan Yörük bölgelerinde kullanılmaktadır.

yanı olabilir ki şele *bilmeyerekTen* yaparsın bir ev yaparsın küççük. H-26/30

cebiğe ġoy, gizliden kimse *görmeyerekTen, edmeyerekTen* ekmē bulmuyan fakır fukara var. H-1/118

VI. -masız

Yukarıda bahsettiğimiz üzere kullanımı en yaygın olumsuz zarf-fiil eki olan *-madan/ -meden* ile aynı mana ve fonksiyonda kullanılan bir zarf-fiildir. Olumsuzluk ifade eden fiilden fiil yapım eki *-ma-/ -me-* ve isimden isim yapım eki *-sız/ -siz*'in birleşmesiyle oluşmuştur. Sadece Hama-Humus ağzında kullanımı tespit edilmiştir:

wer bíř kaḫıt, *almasız* çıĶmam. HH-21/93

SONUÇ

Taşıdıkları ses ve şekil bilgisi özellikleriyle Anadolu ağızlarının bir parçası olduklarını çok net şekilde gösteren Suriye Türkmen Türkçesi ağızları, yaygın kullanılan zarf-fiil ekleri bakımından da Anadolu ağızlarıyla ortaklıklar gösterir. Ancak olumsuz zarf-fiil fonksiyonuyla kullanılan ekler bakımından Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarının daha zengin bir görüntü arz ettiğini söylemek mümkündür. Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan *-madan/ -meden*'in bu bölge ağızlarında da yaygın olduğu, yine bunun yanında *-mazdan/ -mezden*'in de Anadolu ağızlarında olduğu gibi bazı Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında yaygın kullanıldığı, bu iki ek yanında *-mamıya, -memeziye, -meyerekTen* ve *-masız* eklerinin de birleşik ek kuruluşunda olup olumsuzluk ifade ettiği tespit edilmiştir.

KISALTMALAR

BB: Bayırbucak

C: Colan Türkmen

CY: Colan Yörük

H: Halep

HH: Hama-Humus

STA: Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları

KAYNAKLAR

ARGUNŞAH, Mustafa (2011), "Türkçede Zarf-Fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter 2011, s. 55-68.

ARSLAN EROL, Hülya (2017), "-mAzIyA Zarf-Fiili Üzerine", *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

ARSLAN EROL, Hülya (2018), *Kilis İli Ağızları*, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi (KİTAM) Yayınları.

ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 16. Baskı.

GÜLSEVİN, Gürer (2000), "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, s. 122-143.

KARAHAN, Leyla (2011), "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", *Türk Dili Üzerine İncelemeler,* Ankara: Akçağ Yayınları, 345- 373.

KORKMAZ, Zeynep (1995) "Türkiye Türkçesindeki -madan/ -meden < -madın/ - medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2002), *Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2006). “Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 50 (2002/1), 40-59.

ÖZTÜRK, Jale (2014), “Kilis ve Hatay Ağızlarının Karşılaştırılması”, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 11, s. 85-122.

YÜCEL, Bilâl (2000), “Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, Türklük Bilimi Araştırmaları, 9. Sayı, s. 75-114.

YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2018), “Türkçede Zarf-Fiiller Ve Zarf-Fiillerde Yapılaşma Süreçleri”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, Sayfa 79-97.

BÖLÜM 13

İSKİTLERİN KÖKENİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER: COĞRAFİ YORUM

RECONSIDERATIONS ON THE ORIGINS OF SCYTHIANS: GEOGRAPHICAL INTERPRETATION

Prof.Dr. Muzaffer DEMİR*

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye, dmuzaffer68@gmail.com

GİRİŞ

Rus resmi tarihyazıcılığı XVIII. yy.'ın sonlarından 1930'lu yıllara kadar İskitler içinde Türk halklarının varlığını kabul etmiştir. J. Potocki (1789-1796), B. G. Niebuhr (1828), K. Neumann (1855), H. Kiepert (1878), J. Peisker (1905) ve E. H. Minns (1913) gibi batılı tarihçiler İskitlerin Moğol veya Turko-Tatar soyundan geldiği konusunda hemfikir olmuşlardır.[1] Ancak Moğol köken görüşü, İskit ikonografinin dikkate alınmasıyla birlikte değerini yitirmiştir.[2] Daha sonra Rusya'da, siyasi baskılarla bilimsellikten uzak bir tavır sergilendiğinden İskit-İran teorisi desteklenmiştir. Bilimadamları arasında, İskit krallarının isimlerinden ve antik kaynaklarda onlarla ilgili olarak geçen kelimelerden hareket edilerek dilbilimsel bağlamda İskitlerin Ossetia ve/veya İran dili konuştukları teorisi (İskit-Ossetia-İran teorisi) kabul görmeye başlamıştır.[3] Ancak günümüzde, son yirmi yılda bu teorinin de gerilediğini görmekteyiz. İskitler, başlangıçta İmparatorluk biçiminde ele alınarak aralarında İranlı olmayan unsurların varlığına işaret edilmiştir. Sonrasında İran kökeninin hâkim olduğu yine aynı usulde çok dilli ve kültürlü bir halk olduğu üzerinde mutabık kalınmış, son olarak da özde İskitlere uygun bir tarzla büyük İran Hanedanlığı tarafından yönetilen ancak İranlı olmayan İskitler pozisyonuna geri çekildiği görülmüştür. Şimdiye kadar ise bu teorinin geçerliliği konusunda ne bir uluslararası konferans ne de açık bir forum düzenlenmiştir. Bu teoriyi tam anlamıyla destekleyen akademik

[1] Bu yazarların eserlerine yapılan referanslar için bkz. Dombrowsky 1962/1963, 86 dipnot 3-5.
[2] Dombrowsky 1962/1963, 90-91.
[3] Kısamov 2018, 18; Rostovtsef 1921, 203-211.

bir çalışma da hemen hemen yok gibidir.[4] Aslında meselenin farklı etnik dillerde bazı İskitçe kelimelerin tespiti gibi dilbilimsel bir tartışma sonucunda çözümü pek mümkün gözükmemektedir; çünkü İskitler, göçebe topluluklar olduğundan zamanla işgal ettikleri yerleşik coğrafyaların özellikle yazılı ve belli dereceye kadar da sözlü dillerini kendilerine özgü bir diyalekt ile benimsemişlerdir. Bunun örneklerini Slav, Fin, Baltık, Ugria vb. gibi halklarda da görmekteyiz.

İskitlerin kökeni ile ilgili olarak son zamanlarda yapılan genetik araştırmaların da meselenin açıklığa kavuşturulması açısından bir sonuç vermediği gözükmektedir. İskitlerin genetik olarak Yamnaya Kültürü ile bağlantısını ortaya koyan mitokondriyal DNA çalışmaları yapılmıştır. Yamnaya (MÖ 3300-2600), Geç Bakır Çağı'ndan Erken Tunç Çağı'na geçişi yansıtan Güney Bug, Dniester ve Ural nehirleri (Karadeniz stepleri) arasındaki bölgenin arkeolojik kültürüdür. Rusça "yamnaya" sıfatı "çukura gömme ile alakalı" anlamına gelmektedir ve bu kültürün ortak özelliği basit çukur odaları olan kurganlara ölülerini gömmeleri olmuştur. Yamnaya Kültürü halkı büyük olasılıkla Doğu Avrupa ve Kafkasya soyundan avcı-toplayıcıların genetik bir karışımının sonucudur. Maddi kültür buluntularını daha sonraki Minusinsk Vadisi ve Altay Dağlarını kapsayan Güney Sibirya'daki Afanasievo (MÖ ca. 3300-2500) kültürünün devam etirdiği görülmektedir. Kalıtımsal malzeme ile ilgili veriler dikkate

[4] Dombrowsky (1962/1963, 87-88), bu teoriyi destekleyebilecek nitelikte çok az kaynak ve delil sunmaktadır. İskitlerin dışındaki İran dilleri konuşan diğer halklar arasında da MÖ II. binyılın ikinci yarısından itibaren İran dil birliği bulunmaktaydı ve bu eski İran halkları arasındaki dil benzerliği MÖ V. yy.'da da devam ediyor olmalıydı (Ivantchik 2011, 75).

alındığında, Demir Çağı'nda Doğu'da Güney Ural Bölgesi, Doğu Kazakistan ve Tuva bölgeleri İskitleri ile Batı Avrasya Stepleri İskitlerinin kökenlerinin, Yamnaya bağlantılı soy ve küçük derecede bir Doğu Asya bileşeninin karışımından oluştuğu ileri sürülmüştür. Demografik modelleme, aralarında sürekli gen akışına dayalı Doğu ve Batı gruplarının bağımsız kökenleri olduğunu önermektedir ki, mantıken bu durumda 3,500 km.'den çok daha geniş bir alandaki maddi kültürlerinin bariz uyumluluğunu açıklamaktadır. İlgili veri aynı zamanda Erken Demir Çağı esnasında Doğu'dan Batı Avrasya'ya doğru önemli bir gen akışının gerçekleştiğine işaret etmektedir.[5] Bu öngörüyü destekleyen 2017 yılında yapılan bir diğer genetik çalışmada, Yamnaya Kültürü'nün devamı olduğu düşünülen Srubnaya Kültürü (MÖ ca. XVIII.-XII.yy.) halkları, özellikle Karadeniz steplerindeki İskit kültürlerinin kaynağını oluşturmuş, dolayısıyla ortak mitokondriyal nesli paylaşmışlardır.[6] Srubnaya Kültürü "Kütük Ev/Ahşap mezar kültürü" olarak da bilinmektedir. Batı Sibirya ve Merkez Avrasya step bölgesini kapsayan Andronova (MÖ XX.-IX. yy.) ve bunun takip eden Aral Denizi'nden Doğu'da Yukarı Yenisey Vadisi ve güneyde Altay Dağları ve Tian Shan'a kadar uzanan alandaki Karasuk Kültürü (MÖ circa. XV.-VIII. yy.) ile benzerlikleri de içinde barındırmaktadır. Dnieper'den Kafkasya'nın kuzeye doğru uzanan sırtları boyunca, Ural Dağları'nın batısında Hazar Denizi'nin

[5] Unterländer *et al.* 2017.

[6] 2017 yılında yapılan bir diğer çalışmaya göre, İskitler erken dönem Srubnaya Kültürü ile ortak mitokondriyal nesli paylaşmışlardır. Bu çalışmanın yazarları, Srubnaya Kültürü'nün özellikle Karadeniz step bölgesindeki İskit kültürlerinin kaynağı olduğunu önermiştir (Juras *et al.*, 2017).

sınırı olan bölgeyi kaplamaktadır. 2018 yılında Erken Dönem Srubnaya Kültürü ile Geç Dönem Kimmer, İskit ve Sauramat halkları arasındaki genetik bağlantıları araştıran bir çalışma yayınlanmıştır. Çalışmanın yazarları İskitlerin doğrudan Srubnaya Kültürü'nden gelmediklerini, İskitlerin ve Srubnaya'nın Erken Dönem Yamnaya Kültürü aracılığı ile ortak bir kökeni paylaştıklarını önermiştir.[7] 2019 yılında İskit kültürlerinden çeşitli halklara dayalı bir genetik çalışma ise, İskitlerin İskandinavya ve Orta Avrupa'dan Siberia'nın güney kesimleri ve Güney Asya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda, özellikle Karadeniz steplerinin en baskın gücü olarak ortaya çıkmasında göçlerin önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur.[8] Bu yeni çalışma sonuçlarında, İskit ırkından toplumlara genetik açıdan bakıldığında çok geniş alanlarda rastlandığına vurgu yapılması doğal gözükmektedir. Göçebe özelliklerinden istila ve göç ettikleri bölgelerdeki pek çok yerleşik kültür unsurlarıyla, dolayısıyla toplum ve halklarla karışmış olmalarından, Doğu'dan Batı Avrasya'ya doğru önemli bir gen akışı gibi bazı muhtemel önerilerde bulunulsa da, İskitlerin genetik olarak tam anlamıyla hangi kökenden geldikleri meselesini çözümsüz bırakmaktadır. Bütün bu değerlendirmeler kapsamında, İskitlerin köken meselesine dilbilimsel veya kalıtımbilimsel açıdan yaklaşmak yerine, onların ilk hangi coğrafi bölgeden çıkarak tarih sahnesinde göründükleri ve etkin olduklarını tespit etmenin daha mantıklı olduğunu düşünmekteyiz. Biz bu çalışmamızda, antik yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve bir

[7] Krzewińska *et al.* 2018.
[8] Järve *et al.* 2019, 2430-2441.

dereceye kadar da bunlara dayalı sanatsal verileri dikkate alarak İskitlerin İç Asya'da ilk gözüktükleri coğrafyanın hala Ural, yani Türk halklarının yaşadığı bölgelere işaret ettiği tezini savunmaya çalışacağız.

Herodotos ve İskitlerin Kökeni

İskitlerin Doğu kökenli olduğu teorisi Herodotos'un anlatımlarından destek bulmaktadır. Pek çok bilim adamı, her ne kadar bazıları doğrudan Türk halklarıyla bağlantı kurmasa da, bu teorinin gelişmesine katkı sağlamıştır.[9] Herodotos, aslında meseleyi İskitlerin köken mitleri bağlamında aktarmaktadır. Mitolojik içerikli iki İskit köken mitinden bahsettikten sonra özellikle kendisinin de inandığına vurgu yaptığı üçüncü hikâyeye şöyle değinmektedir (IV.11):

"[1] Oysaki kendimin de özellikle tercih ettiği bir diğer hikâye daha bulunmaktadır. O da şu sonuca varmaktadır. Asya'da iskân eden göçebe İskitler Massagetai tarafından savaşta çok büyük bir baskı altında tutuldular ve Araxes [Iaxartes] Nehri'ni[10] geçtikten sonra Kimmerlerin ülkesine göç ettiler (şimdi İskitlerin yaşadıkları ülkenin daha önceden Kimmerlere ait olduğu söylenmektedir), [2] Kimmerler İskitlerin ilerlemesi üzerine büyük bir istila hareketi ile karşılaştıklarını düşünerek toplanıp görüştüler. Knedi aralarında fikir ayrılıkları doğdu; iki tarafta

[9] Borovka 1928; Rostovtzeff 1929; Jettmar 1967. Kısamov (2018, 24 *vdd.*), arkeolojik buluntular, edebi deliller, etnolojik ve dilbilimsel veriler ve biyo-genetik çalışmalar dikkate alındığında İskitlerin Ossetia-İran yerine Türk halklarla bağlantıları olduğunu savunmuştur. MS IV. yy.'dan MS XVI. yy.'a kadarki Bizans kaynaklarında Skythai adı altında atıfta bulunulan Türk halkların sayısının on iki olduğu belirtilmektedir (Moravcsik 1958, 236-239). Ayrıca İskitlerin kökeninin en uygun şekilde Kırgızlarla karşılaştırılabileceği önerilmiştir (Nazaroff 1929, 108-122).

[10] Aslında burada bahsedilen Araxes değil, Iaxartes, yani günümüzdeki Siri Derya Nehri'dir. Herodotos (I.201-202, 205; IV.40), ilgili coğrafyayı tanımlarken muhtemelen isim benzerliğinden dolayı aynı ismi birkaç yerde karıştırarak kullanmıştır.

dediğinden şaşmadı, ancak prenslerden yana olanların düşüncesi daha yürekliydi. Halk, toprağın kiri için hayatlarını riske atmaktansa geri çekilmenin daha uygun olacağına inanmaktaydı…[4] Sonunda kararlarını verdiler, prensler iki eşit zümreye bölündüler ve her biri diğerinin elinden ölünceye kadar birbirleriyle savaştılar; sonuçta Kimmer halkı onları Tyras Nehri'nin kenarına gömdü, burada hala onların mezarları görülebilmektedir; onları gömdükten sonra ülkelerini terk ettiler; İskitler geldi ve boş kalan ülkeyi ele geçirdiler".

Herodotos, Aristeas'a atıfta bulunarak bir diğer paragrafta ise şöyle bildirmektedir (IV.13):

"[2] Hyperborialılar hariç bütün milletler (ve başta Arimaspialılar) komşularıyla sürekli savaş halindeydiler; Issedones Arimaspialılar ve İskitler Issedones tarafından topraklarından sürüldüler ve Güney denizi etrafında yaşayan Kimmerler İskitlerin saldırısına uğradıktan sonra topraklarını terk etmişlerdir...".

Herodotos, burada açıkça Issedones'in Massagetai'yi, Massagetai'nin İskitleri yenilgiye uğrattıklarını ve İskitlerin Kimmer topraklarına göç etmek zorunda kaldıklarını bildirmektedir. Dolayısıyla Issedones doğrudan, Massagetai dolaylı olarak İskitlere baskı yapmıştır. Issedones Hi ve Chu nehir vadilerinden (Kazakistan ve Uygur Özerk bölgesinin batı kısımları) batıya doğru hareket etmiş[11] ve aşağıda açıklayacağımız üzere sonrasında Siri Derya Nehri'nin kuzey yakasında Pers kralı I. Dareios tahta çıkmadan önce ve Büyük Kyros hali hazırda öldüğünde Massagetai ülkesini işgal etmiştir. Herodotos, sözünü ettiği İskit istilasının ne zaman gerçekleştiği konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Çanak-çömlek buluntularında herhangi bir keskin değişim olmadığından İskitlerin bu istilasının MÖ

[11] M.K. Kadyrbayev, 1966 yılında yayınladığı "Kazakistan Tarihi" adlı eserinde Kuzey-batı Kazakistan'a Argipeialıları, merkez bölgesine Issedones'i ve Doğu Kazakistan'a da Arimaspialıları yerleştirmektedir (Yablonsky 1995b, 207).

VI. yy.'dan önce gerçekleştiği önerilmektedir.[12] Ayrıca Herodotos'un metninden Kimmer halkının topraklarını İskitlere bırakarak göç etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Pek çok diğer antik kaynağında teyit ettiği üzere, yeni güzergâh ve fetih alanları Kafkaslar üzerinden Urartu ve sonrasında Lydia ülkesi olmuştur. Bir kısmı MÖ 714 yılı civarında Urartu ülkesine istila hareketi başlatmış ve bu istila güçleri MÖ 705 yılında Asur kralı II. Sargon tarafından yenilgiye uğratıldığından yüzlerini Batı Anadolu'da Phyrgia Krallığı'na dikmişler ve burasını MÖ 696/5 yılında fethetmişlerdir. MÖ 652 yılında Lydialıların başkenti Sardeis'i alarak güçlerinin doruğuna ulaşmışlar; ancak sonrasında Asur kontrolündeki Anshan'ı istila teşebbüsleri geri püskürtülmüş, MÖ 619 yılında da Lydia kralı Alyattes onları yenilgiye uğratmıştır. Konumuz açısından asıl vurgulamak istediğimiz nokta bir istila ve göç hareketinin diğerini tetiklemesidir. İskitlerin İç Asya'dan gelerek Kuzey Karadeniz'de Kimmer ülkesini istila etmelerinin MÖ VIII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren veya daha öncesinde gerçekleşmiş olması ihtimali oldukça yüksektir.

Biz burada, İskitlerin çok daha öncesinde MÖ 1300-1200'lü yıllarda da Kafkas ve Kuzey Karadeniz steplerine yönelik Doğu'dan bir istila hareketi gerçekleştirdiğine işaret eden, ancak şimdiye kadar fazla üzerinde durulmayan bir kaynağa vurgu yapılması gerektiğini düşünüyoruz. MÖ I. yy.'ın ortalarında yazan Diodoros, Herodotos'ta

[12] Jettmar 1970, 256-257.

geçen üçüncü İskit köken mitinin[13] değişik bir rivayetini şöyle aktarmaktadır (II.43.1-7):

"[1] Şimdi sırası geldiğinden India ile kuzeyden sınırı olan ülkede yaşayan İskitleri tartışacağız. Bu halk başlangıçta az bir toprağa sahipti, ancak daha sonra yavaş yavaş güçlerini artırdılar, kudretli icraatları ve cesaretleri sayesinde daha fazla toprağı zaptettiler ve ülkelerini büyük bir liderliğe ve üne mazhar kıldılar. [2] O zamanlar en başta Araxes [Iaxartes] Nehri etrafında ikamet ettiler, şöhretlerinin sönüklüğünden sayı olarak toplamda az ve hakir görülmekteydiler; buna rağmen erken dönemde krallarından birisi komutan olarak savaşçı ve becerikli olduğundan Kaukasos'a kadarki dağlarda ve okyanus boyunca steplerde ve Maeotis Gölü'nde ve Tanais Nehri'ne kadar ülkenin geri kalanındaki toprakları ele geçirdi. [3] Sonraki dönemde İskit mitinin aktardığına göre, onların arasından topraktan bir bakire kız doğdu; onun vücudunun üst kısımları beline kadar bir kadınınki, ancak alt kısımları bir yılanınkine benzemekteydi. O Zeus'tan Skythes isimli bir oğula sahip oldu. Bu oğul kendisinden önce gelen herkesten daha meşhur oldu ve halkı onun isminin ardından İskitler olarak adlandırıldı. Artık bu kralın soyundan gelenler arasında mertlikleri ile öne çıkan iki erkek kardeş bulunmaktaydı, birisinin ismi Palos diğerininki Napes idi. [4] Bu ikisi şöhret kazandıran işler başardılar ve krallığı aralarında böldüler, halkın bir kısmı birinin isminin ardından Pali, diğerinin isminin ardından Napai olarak adlandırıldı. Daha sonra bu kralların soyundan gelen komutanlar görülmemiş yiğitlikleri ve becerileri sayesinde Tanais Nehri'nin ötesinde Thrakia'ya kadar uzanan toprakların çoğunu boyunduruk altına aldılar ve diğer tarafa yönelerek Mısır'da Nil Nehri'ne kadar ordularıyla ilerlediler. [5] Thrakialılar ve Mısırlılar arasındaki pek çok meşhur halkı köleleştirdikten sonra İskitlerin imparatorluğunu bir tarafta Doğu'da okyanusa kadar, diğer tarafta Maeotis Gölü'ne kadar genişlettiler; bu halk çok büyük bir güce ulaştığından ve meşhur krallara sahip olduğundan, bunlardan birisi ismini Sakai'ye, diğeri Massagetai'ye, bir diğeri de Arimaspi'ye verdi ve bazı diğer kabileler de benzer şekilde isimlerini aldılar. [6] Bu krallar tarafından fethedilmiş halkların çoğu diğer vatanlara

[13] Hdt. IV.8-10.

sürüldüler, bunlardan ikisi çok büyük koloniler haline dönüştü; birisi Assyrialılardan oluştu ve Paphylagonia ile Pontos arasında toprağa göç ettirildiler ve diğeri Media'dan sürüldü ve Tanaïs Nehri boyuna yerleşerek halkı Sauromatai ismini aldı. [7] Çok seneler sonra bu halk güçlendi ve Skythia'nın büyük bir kısmını talan etti ve boyunduruk altına aldıkları halkları tamamen yok ettiler ve toprağın çoğunu çöle çevirdiler".

MÖ I. yy. ortalarında yazan Diodoros, aslında burada her ne kadar İskitlerin köken mitinden bahsetse de, onların tarihte yayılmış oldukları alanlar ve kurmuş oldukları topluluklar hakkında özet bir değerlendirme yapmaktadır. Buradaki temelde muğlak nokta, İskitlere adını veren kral Skythes'in soyundan gelen biri Palos diğeri Napes isimli iki oğlununun krallığı kendi aralarında Batı ve Doğu olarak ikiye böldükten sonra, onların soyundan gelen kralların sınırlarını batıda Tanaïs Nehri'nin ötesinde Thrakia'ya güneyde Mısır'a kadar genişlettikleri dönemin tarihi hakkında elimizde bir veri olmamasıdır.[14] Yukarıda aktardığımız metinde vurgulanan konumuz açısından daha da önemli olan bilgi İskitlerin çok büyük bir güç haline gelmeden önce Hindistan sınırına Kuzey'den komşu bir bölgede küçük ve önemsenmeyen bir halk olarak yaşamakta oluyor olmasıdır. Muhtemelen günümüzde Sincan Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan)'ne karşılık gelen Hindistan sınırına yakın alanda yaşarken güç kazanmışlar ve sonrasında Batı'da Iaxartes (Seyhun/Siri Derya) Nehri boylarına, Kırgızistan, Güney Doğu Kazakistan ve kısmen de

[14] Diod. II.43.3-5. Diodoros Skythes'i, Zeus'un üst yarısı kız alt yarısı yılan olan yaratığın ilişkisinden doğan tek oğul olarak gösterirken, Herodotos onun Herakles ve aynı yaratığın ilişkisinden doğma üç oğuldan en genci olduğunu aktarmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Herodotos (IV.5.1), kendisi inanmasa da, bu söylencenin farkındadır.

Tacikistan'a kadar uzanan alanlara yerleşmişlerdir. Dolayısıyla Diodoros, tıpkı Herodotos gibi Iaxartes Nehri'ni merkeze alarak İskitlerin bu nehrin doğusundan Kafkaslar ve Tanais Nehri'nin batısına doğru istila ve göç hareketi başlatarak Thrakia'ya kadar Kuzey Karadeniz steplerinde genişlediklerini, dolayısıyla çıkış noktalarının Ural/Türk halklarının yaşadığı coğrafya olduğuna işaret etmektedir.

Aslında Herodotos, İskitlerin Doğu'dan çıkış noktası olarak Ural/Türk kabileleri ve topluluklarının yaşadığı coğrafya olduğuna dair en önemli delili şöyle sunmaktadır (IV.22.1-3):

"[1] Budini'nin kuzeyindeki topraklarda yedi günlük seyahat boyunca insan izine rastlanmamaktadır; bu ıssız kesimden sonra ve bir hayli doğu rüzgârına doğru kalabalık ve farklı bir millet olan ve avcılıkla uğraşan Thyssagetai yaşamaktadır [2] Bunların komşusu olup aynı ülkede Iyrkai adlı halk oturur ve tanımlayacağım yöntemle bunlar da avcılıkla geçimlerini sağlamaktadır. Avcı bir ağaca tırmanmakta ve kendisini gizleyerek orada oturmaktadır; çünkü ağaçlar ülke üzerinde yoğun bir şekilde büyümektedir. Her bir adamın hazırda atı vardır, [göze çarpmamaları için] karınlarını düzleştirerek alçaltma eğitiminden geçirilmişlerdir; bir de köpek bulunmaktadır. Avı ağaçtan gördüğünde, okla vurmaktadır ve atına binerek takip etmektedir ve köpek te yakından takip etmektedir. [3] Bunların ötesinde ve bir hayli doğuya doğru Kraliyet İskitleri'ne karşı ayaklanmış olan ve bu ülkeye gelmiş olan tekrardan İskitlerin izine rastlanmaktadır".

Herodotos, daha öncesinde Kuzey Karadeniz'de yaşayan İskit halklarına değindikten sonra, burada Tanais (Don) Nehri'ni geçince doğuya doğru uzanan bölgede yaşayan sırasıyla Sauramatlar, Budini ve özellikle ayrı soydan olduğunu belirttiği kalabalık Thyssagetai (muhtemelen Massagetai) milletleri ve bunların sınır komşusu

Iu(y)rkailerden bahsetmektedir. Herodotos'un burada kullandığı Ἰύρκαι kelimesi *iota* yerine *tauta* harfiyle yazıldığında Τύρκαι (Turkai) şeklinde okunmaktadır. Herodotos'un aktardığına göre, Ἰύρκαι kabilesininin yaşam tarzı ve avlanma yöntemleri eski Türklerinkine benzemektedir. Coğrafi bölge yazarı Pomponius Mela (MS I. yy.'ın ilk yarısı), Alan yöneticilerinin başını çektiği pek çok kabilenin toplamından oluşan ve Kuzey Karadeniz steplerini işgal etmiş olan Sauramatlardan bahsederken, tıpkı Herodotos gibi onların komşusu olan sırasıyla Budini, Thyssagetae ve Turcae milletlerini sıralamaktadır; Turcae'nin geniş step ormanlık alanlarında avcılıkla uğraştığından bahsetmektedir.[15] Pomponius Mela ile çağdaş olsa da, muhtemelen ondan biraz daha geç bir tarihte yazan Yaşlı Plinius ise bu millet için "Iyrcae" ismini kullanmaktadır.[16] Bu kelimenin antik literatürdeki genel kullanımı "Tyrcae"dir ve modern Türkistan isminin de buradan gelme ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla Herodotos'un ilgili metninde geçen iota harfiyle yazılmış Ἰύρκαι ismi, metin kopyalanırken bir manüskript hatasından veya ismin farklı şekilde okunarak yazılmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim Strabon (MÖ I. yy. sonları), bu milletin yaşadığı yere yine biraz farklı bir biçimde "Ourgoi/Οὖργοι ülkesi" olarak atıfta bulunmaktadır.[17] Muhtemelen Strabon'un bahsettiği "Ourgoi", Herodotos'ta geçen Iurkai kabilesi ile

[15] Pomp. Mel. *De chro.* I.105.

[16] Plinius (*nat*. VI.7), Tanais Nehri'nin doğusunda Sauromatai'nin komşusu olarak sırayla Aevazae, Coiae, Cicimeni, Messeniani, Costobocci, Choatrae, Zigae, Dandarii, Thyssagetae, Iyrcae ve Arimphaei kavimlerini saymaktadır.

[17] Strabon (VII.3.17), benzer şekilde bunların Tanais Nehri'nin doğusunda Sauromatai ile komşu ve genelde göçebe olduklarını, çok azının çiftçilikle uğraştığını, aynı zamanda Istros (Tuna) Nehri'nin iki yakasında yaşayanlarının da olduğunu bildirmektedir.

aynıdır;[18] çünkü ilgili kaynakların tamamında yaşadıkları ülke olarak aynı coğrafyaya işaret edilmektedir. Bu durumda doğrudan "Türk" kelimesiyle özdeşleştirilebilecek ilk kelimenin MÖ V. yy.'ın ikinci yarısı itibarıyla Herodotos'un metninde geçmiş olması ihtimalinin dikkate alınması gerekmektedir.

Herodotos, IV.22.3'te bahsettiği Turkai'nin yaşadığı ülkenin doğusunda Kırım Yarımadası'na göç etmiş olan Kraliyet İskitleri'ne karşı ayaklanmış diğer İskitlerin yaşadığını belirtmektedir. Bu açıklaması aslında Kraliyet İskitleri'nin Kırım Yarımadası'na Doğu'dan, yani İç Asya ve Güney Siberia'dan geldikleri anlamına gelmektedir. Turkai'nin komşusu olan bu İskitlerin Kraliyet İskitleri'ne karşı ayaklanarak geri dönen değil de, çok daha önceden bu bölgeden batıya doğru göç ettiklerinde geride kalanlar olma ihtimali bulunmaktadır.[19] Kısaca, Herodotos'un aktarımlarından Kırım

[18] Hind 2007, 242-243. Hatta Ovidius'un şiirlerinden *Tristia* II.191'de geçen "Colchi" kabile isminin, Iurkai (Herodotos)>Iurgoi (Ovidius)>Ourgoi (Strabon) şablonuyla "Iurgoi" olarak düzeltilebileceği önerilmiştir. Bu bağlamda Iurkai etnik ismi kolaylıkla etnik ve/veya toponomik Ugra/Iugra isimleriyle bağlantılandırılabilir. Pek çok Macar bilim adamının uzun yıllardan beri özellikle Herodotos'un bahsettiği ormanlık alanda yaşayan Iurkai halkını Macarlarla ilişkilendirdiği çok iyi bilinmektedir (Cossuto 2018, 22). Strabon'da geçen *Ourgoi* kelimesi, Bizans Hellencesi'nde *Οὖγγροι*/*Oǔggroi*, Latince ise *Ongariae* olarak okunmaktadır. Yugra veya Iugra bölgesi, MS XII.-XVII. yy.'lar arası Rus yıllıklarında Pechora Nehri ve Urallar arasındaki (Kuzey-batı Rusya) toprakların ve buralarda yaşayan halkların ortak adı olarak geçmektedir.

[19] How-Wells 1912, Hdt. IV.22.3 üzerine yorum. Ayrıca Herodotos (IV.24-26), bunların Doğu'da son İskit kabilesi olduklarını, onların da ötesinde adaletleri ve kadın erkek eşitlikleriyle ün salmış Argipeialılar ve Issedones'in yaşadıklarını, bunların yanına yolculuk yapan İskitlerin işlerini görebilmek için yedi ayrı dil bilen tercüman kullandıklarını bildirmektedir. Dolayısıyla Herodotos, Kuzey Karadeniz steplerinde ve Tanais Nehri ötesinde yaşayan İskitli ve diğer kabileler arasında ayırım yapmaktadır. Ayrıca bkz. Hdt. IV.20. Hatta Herodotos, kendi gözünde İskitler yerleşik değil hareket halinde halklar olduğundan, yukarıda da belirttiğimiz

Yarımadası'na gelerek İskit topluluklarının "en yiğit ve en kalabalık" bölümünü oluşturan ve devlet kuran Kraliyet İskitleri'nin Doğu'dan, Turkai'nin yaşadığı Türkmenistan coğrafyasının da doğusundan günümüzde Özbekistan/Kırgızistan ve Güneydoğu Kazakistan'a karşılık gelen ülkelerden göç ettikleri çıkarımında bulunabiliriz.[20]

Bu bölgede yaşayan İskitlerin, yukarıda Diodoros'un metninde de belirtildiği üzere, yine aynı bölgelerde veya biraz daha Doğu'da yaşayan Saka milleti ile soy bağlantısı olabilir. Han Shu (Han Kitabı)'ya göre, MÖ II. yy.'da kabaca Ili ve Chu nehir vadisi sınırları içinde kurulu olan Wusun devletinin topraklarının bir zamanlar Sai (Saka) ülkesi olduğu belirtilmektedir.[21] Sakalarla ilgili en erken yazılı deliller I. Dareios (MÖ circa.550-486) dönemi yazıtlarında yer almaktadır. I. Dareios, Behistun yazıtında (V.20-30), MÖ 519 yılında Saka tigraxauda, yani sivri uçlu şapka giyen Sakaların ülkesine sefer düzenleyerek denize ulaştığını ve cezalarını verdiğini bildirmektedir.[22] İlgili yazıtta geçen deniz kelimesi geniş su veya akarsu anlamına gelebileceğinden, Sakaların Siri Derya Nehri'nin kuzey boylarında yaşadıkları önerilmektedir.[23] Sakalar ayrıca Persepolis yazıtında vergi ödeyen halklar arasında sayılmakta (E, II.5-18) ve Kral topraklarının genişliği ile övünerek (H, II. 3-10) sınırlarını Doğu'da "Sogdiana'nın

---

üzere, göçebe İskitlerle tarımla uğraşan İskitleri de birbirinden ayırmaktadır. Bu konuda ayrıca bkz. Braund 2000, 24.

[20] Mallory (1994, 51-53), İskitlerin İç Asya, özellikle Türkistan ve Doğu Siberia bölgesinden gelerek Kuzey Karadeniz'e yerleştiklerini ve Doğu İran dilleri konuşan halklar olduğunu ileri sürmektedir.

[21] Han Shu, Cilt 096 B.

[22] Yazıtın İngilizce tercümesi için bkz. Gardiner-Garden 1981, 279. Ayrıca bkz. Kent 1943, 302-303.

[23] Yu 1998, 3.

ötesinde" Saka ülkesine, dolayısıyla Siri Derya Nehri'nin sağ kanadının özellikle kuzey boylarına kadar genişlettiğine değinmektedir.[24] Kral, Naqs-e Rostam (A, 15-30) ve Susa (E, 14-30) yazıtlarında ise kendi huzuruna hediyelerle gelerek biat eden üç Saka halkını kostümleri ve silahlarıyla birlikte resmettirmiştir.[25] Bu yazıtlarda bahsi geçenlerden birincisi Saka haumavarga'dır. *Haoma*, sinek mantarından yapılan ve insanı kendinden geçiren veya sarhoş eden bir karışımdır.[26] Bu mantar türüne Oxos (Amu Derya/Ceyhun) Nehri'nin güneyine doğru rastlanmadığından, bu Saka grubunun yaşam alanının Siri Derya Nehri boyunca ve bu nehrin doğusunda olması muhtemeldir. Yazıtlarda geçen ikinci Saka halkı, Saka tigraxauda , yani sivri uçlu şapka giyenlerdir. Bunlar ise muhtemelen Amu Derya Nehri'nin aşağı vadileri boyunca yerleşmişti. Saka haumavarga'nın yerleşim yerleri için genelde Özbekistan ve Tacikistan önerilirken, Saka tigraxauda için Özbekistan ve Türkmenistan, bazen de Tien Shan ve Semirechiye bölgeleri önerilmiştir.[27] I. Kserkses dönemi yazıtı dışında, üçüncü sırada yer verilen Saka tyaiy paradnaya (Denizin ötesindeki Saka)'nın Hazar Denizi ötesinde Kuzey Karadeniz steplerinden Thrakia'ya kadar uzanan alanlara yerleştiği düşünülmektedir.[28]

---

[24] Gardiner-Garden 1981, 281.
[25] Yu 2014, 2-3.
[26] Bu Saka halkı, Herodotos'un topladıkları bitkileri yakıp koklayarak sarhoş olduklarını bildirdiği Massagetai ile aynı olabilir (Hdt. I.202).
[27] Yablonsky 1995a, 250. Sakaların Türk kökenli olması konusunda ayrıca bkz. Durmuş 2012, 70-72.
[28] I. Kserkses (MÖ 486-465) dönemi Persepolis yazıtında (H, 13-28), Saka tyaiy paradnaya ismi geçmese de, burada geçen Skudra isminin Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri'ni kapsadığı önerilmiştir. Bkz. Durmuş

Ayrıca Herodotos, "İskit soyundan oldukları söylenen" Massagetai halkının Siri Derya Nehri'nin öbür yakasında Kırgızistan ve Güneydoğu Kazakistan bölgesinde (Balkaş, Zaysan, Ala ve Isık gölleri bölgesi merkez olmak üzere) İskit kökenli olmayan Issedones (muhtemelen Moğol) halkının karşısında yaşadıklarını, İskit giyiniş, yaşam tarzı ve göreneklerini temsil ettiklerini bildirmektedir.[29] Massagetai milletinin başlangıçta Hdt. I.153.4'te bahsi geçen Saka ile aynı olduğu öne sürülse de,[30] Hellenistik ve Roma dönemi kaynaklarında Sakai ve Massagetai halkları arasındaki ayırımın devam ettiği ve komşu oldukları görülmektedir.[31] Diodoros, II.43.6'da belirtildiği üzere İskitlerin daha sonraki dönemde Saka ve Massagetai adı altında ayrıştıkları vurgulanmaktadır. Doğrudan belirtilmese de, Saka ve Massagetai muhtemelen Batı'da Kuzey Karadeniz steplerine göç etmeyen İskit soylarını temsil etmektedir. Persler de kendilerine yakın coğrafyada yaşayan İskitler için Saka adını kullanmayı tercih

---

2012, 43-44. Ayrıca bkz. Yu 1998, 3-5. I. Kserkses dönemi yazıtında herhangi bir coğrafi sıralama belirtisi olmadan bu halklardan bahsedilirken, I. Dareios dönemi yazıtlarında ise, muhtemelen coğrafi komşu sıralaması söz konusu olduğundan, Saka halklarından Gandara ve Sind'den sonra söz edilmektedir. Megasthenes (MÖ ca.350-290), Hindistan'ın Kuzey'de "Saka olarak bilinen İskitlerin" yaşadığı Skythia bölgesinden Hemodos (Himalaya) dağ sıralarıyla ayrıldığını aktarmaktadır. Bkz. Apud Diod. II.35.1.

[29] Hdt. I.201. Ayrıca bkz. Hdt. I.203-216. Pers kralı Büyük Kyros'un sonunu da Massagetai kraliçesi Tomyris getirmiştir. Tomyris hakkında bkz. Erten 2016. Kadın lider savaşçılar özellikle Kırgız geleneğinde bilinen bir temadır.

[30] Yu 2014, 3.

[31] Böylesine bir ayırım için bkz. Strab. XI.6.2; 8.2, 6-8. Plinius (*nat*. VI.19), Sacae dışında Massagetae, Dahae, Essedones, Ariacae, Rhymmici, Paesici, Amardi, Histi, Edones, Came, Camacae, Euchatae, Cotieri, Anthusiani, Psacae, Arimaspi, Antacati, Chroasai, Cetei, Napaei ve Palaei halklarını saymaktadır. Bu konuda ayrıca bkz. Rennell 1800, 218-222.

etmişlerdir.[32] Özetle, muhtemelen "Saka haumavarga" Siri Derya Nehri boyunca ve bu nehrin doğusunda,[33] Massagetai ise daha çok Iaxartes Nehri'nin güneyi, Oxos Nehri'nin aşağı boylarında ve Aral Gölü civarında yaşamaktaydı.[34]

Herodotos'un Anlatımlarının Arkeolojik Buluntularla Desteklenmesi

Bu kısımda öcelikle Herodotos'un verileriyle de doğrulanan Kuzey Karadeniz steplerindeki İskit mezarları kültür unsurlarının Türk halklarının yaşadığı İç Asya'dan Batı'ya doğru yayılan bir kültürel etkileşimin sonucu olduğunu, bu tespitin de İskit halklarının Doğu'dan çıkarak Batı'ya, Kuzey Karadeniz steplerine yayıldığı tezimizi desteklediği açıklayacağız. Herodotos, IV. kitabının 71 ve 72.

[32] Herodotos'un, MÖ 480'li yıllar itibariyle herhangi bir ayırım yapmamakla beraber, Pers kralı Kserkses'in ordusunda görev yaptığını bildirdiği Amyrgia İskitleri muhtemelen bu Sakalardır ve ayrıca o, Perslerin İskitlerin genelini Saka adıyla andıklarına vurgu yapmaktadır (Hdt. VII.64.2).

[33] Geç Dönem kaynaklarında bunlardan aynı zamanda "Sogdiana'nın ötesinde yaşayan" Sakalar olarak da bahsedilmektedir (Yablonsky 1995a, 250). Strabon (VIII.2), Sakaların Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan göçebeler olduğuna birden fazla yerde değinmektedir. Diodoros (II.34.1; 43.6), Saka halkları ve onların Medlerle olan savaşlarına değinirken Ephoros'un versiyonuna da atıfta bulunarak Sakaların İskit kabilesine ait olduklarını, göçebe çobanlar olduklarını, Saka isminin Asya'ya gelerek yerleşen İskitleri belirttiğini bildirmektedir. Arrianus (III.8.3; VII.10.5; MS II. yy.ortaları) ve Quintus Curtius Rufus (V.9.5; VII.4.6; VIII.4.20; MÖ I. yy.)'a göre, Büyük İskender Orta Asya steplerine ilerlediğinde karşısında göçebe Saka kabilelerini bulmuştur. Claudius Ptolemaeus (IV.12; MS II. yy.), Sakaları Sogdiana'nın batısında Iaxartes Nehri boylarına yerleştirmekte, kentleri olmadığını, daha çok ormanlarda ve mağaralarda yaşadıklarını bildirmektedir. Ammianus Marcellinus (XXIII.60; MS III. yy.'ın ikinci yarısı), Sakaların Sogdi halkının komşusu vahşi göçebe halklar olduğunu ve sadece hayvan yetiştirmeye uygun ekilmemiş topraklarda yaşadıklarını aktarmaktadır.

[34] Arrianus (*anab*. IV.17.4), muhtemelen Büyük İskender'in müttefiki olan bu Massagetai İskitlerinin Oxos ve Iaxartes nehirlerinin yukarı boylarında, dağlık alana doğru (olasılıkla Tajikistan merkez olmak üzere) yaşayan Sogdianalılarla komşu olduğunu bildirmektedir.

bölümlerinde muhtemelen kendisinin de gördüğü Kuzey Karadeniz steplerindeki İskit "Kral" mezarlarının detaylı bir tanımını şöyle yapmaktadır:

"Kral mezarları Gerrhos topraklarında, yani Borysthenes üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgedir. Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler: Gövde balmumuyla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir; …[3]…Bütün halk toplulukları arasında dolaştırıldıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. [4] Kral, mezarın içinde yatak üzerine konur; ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür; mezarın içinde boş kalan geniş yerlere metreslerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahdarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konurlur, kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur (gümüş ve bakır/bronz kullanmazlar) [5] Bu tören tamamlanınca herkes en yüksek tümseği yapmak için mezarın üzerine kürekle birbiriyle yarışırcasına toprak atar. [IV.72.1] Aradan geçen bir yılın sonunda şu törenler yapılır: Kralın adamlarından ona en çok hizmet etmiş olanlar seçilir...; [2] bunlardan ve en güzel atlarından ellişer tanesi boğulur, bağırları çıkartılır, içleri temizlenir, saman doldurulup dikilir; [3] iki ağaç desteğin arasına bir tekerleğin yarısı, yuvarlak yanı yere dönük olarak konur; öbür yarı aynı şekilde ve ayrı iki kazığa bağlanmıştır; bunlardan böyle çok sayıda yaparlar. Atlara enseye kadar uzunlamasına birer ağaç kazık geçirirler ve yarım tekerleğin üzerine kaldırırlar; [4] atı bir kısmı önden, omuzlarının altından tutup kaldırır, öbürleri arkadan, butlarının yanından karnını tutarak kaldırır; atın iki yandan bacakları sarkar, ama yere değmez. Atlara gem ve dizgin vurulur ve dizginin ucu bir ayağa bağlanır. [5] Boğulan delikanlılardan her birini bir atın üzerine çekerler ve şöyle yaparlar: Gövdeye belkemiği boyunca enseye kadar sert bir kazık geçirirler; kazığın alt ucu dışarı çıkar ve atın içinden geçen kazığın üzerinde özel olarak açılmış olan yuvaya oturur. Mezarın çevresine bu görülmemiş atlıları dizdikten sonra, bırakır giderler.

Herodotos, özellikle IV.72.1'den sonra sanki kendi gözleriyle görmüş gibi bir İskit kral mezarının etrafına at arabası tekerleklerinin, atların ve boğdurulan hizmetkarların nasıl yerleştirildiğini betimlemektedir. Mezar yerlerinin Borysthenes Nehri'nin hala gemiyle gidilebilir akıntısının başladığı son noktasında olduğunu söylemesi, onun da burayı ziyaret etme ihtimalini öne çıkarmaktadır. Onun tanımlamasının genelinde öne çıkan unsurları ise sırasıyla şu şekilde özetleyebiliriz: (a) Yere kazılmış büyük dörtgen veya dikdörtgen çukur (b) kralın vücudunun mumyalanması (c) Kralın vücudunun bir yatağa konulması, her iki tarafına uzunlamasına mızrakların yerleştirilmesi ve onların üzerine döşeme tahtaları yerleştirilerek örgülü hasır veya kilimlerle çatısının kaplanması (d) Mezarda bırakılan açık alanda kralın metreslerinden birisiyle birlikte diğer önemli yardımcılarının da boğularak öldürüldükten sonra gömülmeleri (e) Adak olarak adanmış atlarla birlikte gömülmeleri (f) Kralın kullandığı ürünlerin her birinden seçilmiş örneğin yanına konulması (g) Altından kaseler yerleştirilmesi (h) Olabildiğince büyük gömü tepelerinin inşa edilmesi. Herodotos'un burada verdiği kurgan (tumulus) tanımının MÖ V. yy.'ın ilk yarısı (Zavadskaya mogila 1, Novogrigor'evka, Raskopana mogila, Bol'shaya Znamenka 1 gibi) veya daha öncesine ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Ivantchik, bazı mezar unsurlarının varlığı yüzyıllara göre değişiklik gösterse de, Herodotos'un burada verdiği tanımlamaların Kafkasya ve özellikle Skythia bölgesinde MÖ VII. yy.'dan IV. yy.'a kadar Kral mezarlarındaki İskit kültürüne doğrudan erişim ve değerlendirme

imkânı sağlayan arkeolojik verilerle kesinlikle desteklendiğini vurgulamaktadır.[35]

Son iki yüzyıl esnasında Step Skythia bölgesinde yaklaşık 3000 İskit mezar bölgesi tespit edilerek delillendirilmiştir. Tarihlendirilmeleri tartışmalı olsa da, MÖ VIII.- VI. yy. arasına ait olduğu bilinen 60 kadar İskit mezarı bilinmektedir, 150'si MÖ V.yy.'a tarihlendirilirken, geri kalan binlercesi MÖ IV. yüzyıla aittir.[36] Rus ve Ukraynalı arkeologlar belli kriterlere göre MÖ IV. yy. Kraliyet gömülerini (Solokha, Alexandropol, Chertomlÿk, Oguz, Nechaeva Mogila, Kozel, Bol'shaya Tsymbalka, Tolstaya Mogila, Zheltokamenka, Melitopol'skiy, Kul-Oba, Yüz-Oba, Kekuvatskij, Tsarski, Nymphaion, Bliznitsa, Yedi Kardeşler, Tolstaia Mogila ve diğerleri, toplam sayı 40 olarak verilmekte) hiyerarşik gruplara ayırmaya çalışmışlardır; gömü tepesinin yüksekliği (4 ila 21 metre) veya büyüklüğü, merkez cenazeye eşlik eden insan (3 ila 11 arasında) ve at (4 ila 14) gömülerinin sayısı, at koşu takımlarında altın kullanılması ve cenaze ekipmanının zenginliği gibi. MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısı ve MÖ VI. yy.'in başlarına ait olan Kraliyet gömüleri MÖ IV. yy.'dakilerden çok daha alçaktır (Kelermes *necropolis*i; Kuzey Kafkasya'da Krasnoe Znamya 1, Dnieper bölgesinin orman stepinde Litoy, Perepyatikha ve Starshaya Mogila). Özellikle Merkez Kırım'dan Kerch Boğazı ve Taman Yarımadası'na kadar uzanan bölgedeki *tumuli* sırası bir satranç tahtası gibi görsele de sahip olup bu

[35] Ivantchik (2011, 80), detayda kalan diğer unsurları da dönemsel olarak karşılaştırmaktadır. Ancak onun İskit Kraliyet mezarlarının özellikleriyle ilgili dönemsel tespitlerinin tartışmaya açık olduğu kanaatindeyiz.
[36] Tsetskhladze 2011, 122; Ivantchik 2011, 75.

bölgelerde yaşayan nomadik halkların göç yollarıyla bağlantılı olabilir.[37]

Bu *tumuli* arasında görsel etkiye sahip ve buluntularıyla Herodotos'un yukarıda verdiğimiz verilerini de doğrulayan özellikle birisi üzerinde durabiliriz. Pantikapaion çevresindeki MÖ IV. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilen Kul-Oba höyüğünün bir İskitli yöneticiye ait olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır.[38] Diğer Merkez Kırım Höyükleri'ne kıyasla eşsiz at gömü buluntusu at gövdelerinin sadece parçalanmış kısımlarından oluşmaktadır ve Herodotos'un da tanımladığı gibi tek bir yere yerleştirilmektedir. Mezarda yatan İskit kralı, yine Herodotos'un belirttiği gibi, metresi ve hizmetkarları ile birlikte gömülmüştür. Ölülerin yanından çıkarılan nesneler arasında İskit silah tipolojisinin tipik örnekleri (*gorytos* olarak adlandırılan elektron ve gümüşten yapılmış altın kaplamalı ok keseleri, ok uçları, kamçı, *akinakes* olarak adlandırılan küçük kılıç veya kamalar vb.), elektron ve gümüşten yapılmış sofratakımları, iş aletleri, elbise detayları, gerdanlık, boyunluk, bileklik ve küpe gbi süs ve ziynet eşyalarının yanında tuvalet eşyaları ve kült maksatları için kullanılan kaplar bulunmuştur.[39] Bunların içinde özellikle uçlarında İskitli atlıları temsil

[37] Smekalova/Smekalov 2006, 232-233.
[38] Petersen 2010, 252-253.
[39] Fedoseev 2007, 990-991. İskit soylularına ait olduğu düşünülen lüks objeler için ayrıca bkz. *Ondřejová* 2011, 372, 374, 379; Vinogradov 2008, 16. Lüks metal işlerinin bazısının, MÖ V. yy.'ın başlarında kurulan ve içinde İskit unsurlarının da barındığı bilinen Bosphoros Krallığı'nın başkenti Pantikapaion'daki atölyelerden birinde imal edildiği önerilmiştir (Piotrovsky 1973-1974, 31). Kırım Bosphoros Krallığı'nın görkemli kurganlarının büyük çoğunluğu MÖ IV. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir ve bu kurganlardaki gömü nesneleri karma kültürlü bir topluluğa işaret etmektedir (Butyagin 2010, 11, 14; Petersen 2010, 258, 306-307).

eden altından burma gerdanlık, altından bir kılıf levhası içine yerleştirilmiş demir kılıç ve libasyon için kullanılan ince işlenmiş rölyefli kase öne çıkmaktadır. Ayrıca İskit kralı ve eşine altından plakalarla zırh şeklinde süslenmiş lüks elbiseler giydirilmiştir ve en güzide parça da kadının ayakları yanına konulmuş üzerinde İskit figürleri bulunan kaptır. Bunlara ilaveten geyik şeklinde ve muhtemelen zırh süsü olarak kullanılmış altından bir levha veya plaka bulunmuştur.[40] Bu eşyalar arasında özellikle altından kase ve kaplar yine Herodotos'un yukarıda aktardığımız verisini doğrulamaktadır. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta, Kul-Oba *tumulus*undaki gibi, Kırım'da Bosphoros'tan Dnieper Nehri'ne kadar MÖ IV. yy.'a ait gösterişli ve lüks metal işi buluntularında İskit hayvan ikonografisi bariz bir şekilde kendisini göstermektedir.[41]

Yine Herodotos'un verilerini doğrular şekilde, MÖ V. yy.'dan MS II. yy.'a kadar Kırım'da Pantikapaion ve Taman Yarımadası çevresinde soylulara ait *tumuli*nin içinde çoğunlukla selvi, porsuk ve sedir ağaçlarından yapılan (özellikle MÖ IV. ve III. yy.'a ait olanlar) lüks *sarcophagi*, altından, camdan ve yarı değerli taşlardan kakma ve oymalarla süslenmiştir ve "Yedi Kardeşler" *tumulus*undaki gibi renkli kumaşlarla kaplanmıştır.[42] Aşağıda da açıklayacağımız üzere soylu

---

Bosphoros Krallığı sanatında Hellen-Yerel düalizminin, biri Hellenleşme (Butyagin 2010, 15) diğeri Barbarlaşma veya orijinal Yerel Sitil olmak üzere iki kısma ayrıldığı önerisi için bkz. Davydova 2007, 32-33.

[40] Piotrovsky 1973-1974, 27.

[41] Moreno 2007, 76. Çanak çömlek buluntularında da Skythia-Siberia hayvan sitili öne çıkmaktadır (Tsetskhladze 1998, 12-13).

[42] Petersen 2010, 217-253. Özellikle bu türden ağaçtan *sarcophagi*nin yerel zanaatkarlar tarafından imal edildiği kabul görmektedir (Hannestad 2007, 96). Arkaik dönemlere tarihlendirilen dekore edilmiş ağaçtan *sarcophagi*, İskit

kişilerin cesetlerinin ağaçtan tabutlar içine yerleştirilmesi ve üzerlerinin kumaş veya kilim tarzı dokumalarla kaplanması Doğu'da Siberia'dan Tuva'ya kadar uzanan alanda İskit ve Saka halkları arasında öne çıkan bir gelenektir.

Özellikle Siberia'da Tuva Cumhuriyeti Piy-Khem Bölgesi'nin 150 km. Kuzey Batı'sında Batı Sayan'daki Arzhan "Kraliyet" kurgan kompleksinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen kalıntılar, Herodotos'un İskitlerin aslen Türk haklarının yaşadıkları merkez coğrafyadan geldiklerine dair aktarımlarını desteklemektedir. Arzhan'da ilk kazı çalışmaları M. P. Gryaznov ve M. H. Mannai-Ool tarafından 1971-1974 yılları arasında yapılmış ve daha sonra da devam etmiştir. Dendokronolojik ve radyokarbon metodları kullanılarak yapılan tarihlendirmeye göre geniş bir vadiye yayılan Arzhan kurgan kompleksinin erken dönemi MÖ IX. yy.'dan başlayarak MÖ III. yy.'a kadar uzanmaktadır. Bu sebeple Avrasya steplerinde şimdiye kadar bulunmuş en erken İskit "Kraliyet" gömü alanı olarak bilinmektedir. Orta Asya kabileleri birliğinin başındaki lider için inşa edildiği düşünülen en erken kurgan, Kuzey Karadeniz steplerindeki örnekleri gibi, 4 m.'ye kadar yükseklikte ve büyük çember şeklindedir. İç kısmında her biri karaçam kütükleriyle birbirinden ayrılmış 70 büyük gömü odasından oluşan ve kalın bir taş dolgu altına gizlenmiş olan karmaşık ahşap yapı kompleksi bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Kuzey Karadeniz Kraliyet mezarlarındaki ahşaptan *sarcophagi* örneklerine benzer şekilde, kabile

kültürünün özellikle çevresinde etkisini gösterdiği Olbia kentinde de gün yüzüne çıkarılmıştır (Petersen 2010, 218).

reisi ve eşinin gömüldüğü kütükten kapaklı tabutları barındıran iki küçük mezar çukuru hücresi daha büyük merkez tabaka içinde yer almaktadır. Ölülere zengin bir görüntü veren kürk giydirilmiştir ve ayrıca değerli eşyalarla dekore edilmişlerdir. İskit dünyasının hiçbir Kraliyet kurganında rastlanmayacak sayıda görevli ve bakıcının yanında koşum takımlarına sahip altı koşu atının onlara eşlik ettiği görülmektedir. Diğer odalarda kabile lideriyle aynı yaşlarda yedi görevli benzer şekilde süslü elbise ve silahlarla gömülmüştür. Ayrı ayrı odalarda soylularla birlikte gömülmüş toplamda yaklaşık 160 koşu atı tespit edilmiştir. Atlar altın ve bronzdan plakalar ve yaban domuzu dişlerinden oyulmuş kolyelerle süslenmiş bronzdan dizgin parçalarına sahiptir.[43] Kurgan eski dönemlerde soyguna maruz kaldığından değerli buluntularının önemli bir kısmı kayıp olmasına rağmnen, dünyada bilinen en eski halı ve elbise parçaları, nadide bir şekilde işlenmiş İskit-Siberia hayvan tarzında altından, gümüşten süslemeler ve baskılı resimler, görkemli bronzdan dökümler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunların yanında İskit tipi bronzdan ve demirden silahlar (kamalar, ok uçları), çok sayıda at koşum takımları ve yapıtsal anlamda da bölgeye özgü dikili *olenniye kamni* (geyik taşları) bulunmuştur.[44] Ayrıca şans eseri buluntular arasında destekler üzerine yerleştirilmiş dikey tutaklara sahip büyük bronzdan kazanlar da yerini

[43] Koşum takımlarının analizleri sonucunda, at yularları ve çene parçalarının Arzhan'dan da önceki örneklerine rastlanmıştır (Bokovenko 1995a). Güney Siberia ve Kazakistan'da çok sayıda ve çeşitte üzengi şeklinde yularlar bulunması ve Kent adlı yerleşim yerinde bunları üreten MÖ X.- IX. yy.'lar arasına ait atölyelerin ortaya çıkarılması, Kazakistan-Siberia kökenini teyit etmektedir.

[44] Şimdiye kadar kayalara kazınmış 600'den fazla geyik figürünün Orta Asya'da tespit edildiği bilinmektedir (Bokovenko 1995a, 271-272).

almıştır.[45] Herodotos (IV.60-61), böylesine büyük bronzdan kazanların İskitler arasında çeşitli ritüel ve adak seramonilerinde et kaynatmak için kullanıldığını bildirmektedir.

Özetle, Arzhan kurgan kompleksi mimari yapısı ve içinde bulunmuş olan tipik İskit tarzı buluntuların neredeyse tamamını kapsayan silahlar, çok sayıda at iskeleti, at koşum takımları, gelişmiş Skythia-Siberia hayvan sitili süsleme sanatlarını temsil eden altından ve gümüşten unsurlar ve de halılar, Herodotos'un yukarıda verdiğimiz İskit "Kraliyet" *tumuli*si veya kurganlarının içeriği hakkındaki tanımlamalarını genel olarak desteklemektedir. Bu buluntuların, başta İskitlerin/Sakaların yaşadığı Güney Kazakistan olmak üzere Altay Dağları, Minusinsk Vadisi ve hatta Tuva ve Moğolistan içlerine kadar geniş bir alanın kültür unsurlarını yansıttığı düşünülmektedir.[46] Dolayısıyla kronolojik olarak daha erken döneme tarihlendirilen Arzhan kurgan kompleksi kültür unsurlarının MÖ VIII. yy.'ın başlarından itibaren Türk halklarının yaşadığı bu coğrafyadan Batı'ya doğru yoğunlaşan göçler sonucunda Kuzey Karadeniz steplerine yayılarak etkisini gösterdiği çıkarımında bulunabiliriz.[47] Bu durumda Herodotos'un IV.11 ve 22'de belirttiği MÖ V. yy. itibariyle Kuzey Karadeniz bölgesinde özellikle Kırım'a yerleşmiş olan "Kraliyet

[45] Bokovenko 1995a, 279.
[46] Bokovenko 1995a, 273.
[47] MÖ II. binyılın sonları ve MÖ I. binyılın erken döneminden itibaren Türk halklarının yaşadığı coğrafyalardan kuraklık sonucunda hızla gerçekleşen göçlerle ilgili olarak bkz. Yablonsky 1995a, 242-243. İskit nüfusunun kuraklık gibi iklime dayalı sebeplerden dolayı Orta Asya'dan Karadeniz ve Anadolu içlerine kadar yayıldığını gösteren arkeolojik ve sanat tarihi buluntuları hakkında genel değerlendirme için bkz. Bokovenko 2004, 21-33.

İskitleri"nin Doğu'da Türk halklarının yaşadığı coğrafyada yaşayan Iyrkailerin ve/veya Kuzey-doğu komşuları olan İskitlerin kökeninden geldikleri tezini desteklemektedir.[48]

Altay Dağları'ndaki İskit kurganları arkeolojik kültür buluntuları da, Herodotos'un Karadeniz'in kuzeyindekilerle ilgili tanımlamalarıyla benzerlik göstermektedir. Altay Dağları, Batı ve Kuzey-batı'da Tuva bölgesi ile bitişiktir ve kültürel anlamda da çok yakın benzerlik göstermektedir. Altay Dağları'nda erken döneme (MÖ VIII.-VI. yy.) ait bazı kurganlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Ölüler zemini taşlarla kaplı sığ çukurlara gömülmüşlerdir. Aynı mezarların dışında, biri koşu takımlı olmak üzere kurban edilmiş iki atla veya at olmadan sadece at derisi veya at dizgini ile gömülü alanlara rastlanmıştır. Ölüye ayrıca silahlar ve Skythia-Siberia hayvan sitilinde dekorasyonu olan ev aletleri eşlik etmektedir. Silah teçhizatları Merkez Asya'dakilerle aynı karakteristik özellikleri göstermektedir. Bunlar arasında, uzun kılıçlar,[49] bronzdan çeşitli kamalar ve bıçaklar, saplı savaş baltaları ve tipik olarak erken dönem biçimlerini temsil eden ok uçları, resimli tasarımlarla süslenmiş oklar ve yaylar ve dekore edilmiş tahtadan kalkanlar yer almaktadır. Erken döneme ait nispeten nadir rastlanan ancak farklı mücevherat tipleri arasında altından veya gümüşten yüzük şeklinde telden küpeler, üç oluklu plakalar, beyaz silindir şeklinde pat boncuklar, dişi geyik ve tilki gibi hayvanların diş köklerinden kolyeler

[48] Bokovenko 1995b, 260.
[49] Erken dönem Siberia, Kazakistan ve Sayan-Altay bölgelerinde bulunanların, MÖ VII.-VI. yy.'lar arasına tarihlendirilen Kuzey Karadeniz steplerinde (Subbotovo, Gerbino, Kiev, Obukhovka) gün yüzüne çıkarılanlarla benzer çeşitleri bulunmaktadır (Bokovenko 1995c, 287).

bulunmaktadır. Tuva'da olduğu gibi, çok sayıda *olenniye kamni*'de bulunmuştur. Kronolojilerini tespit etmek zor olsa da, erken dönem İskit grubu petroglifleri kendisini bariz bir şekilde göstermektedir. Hayvanların bacaklarının "parmak ucu" veya "ölü duruşu" pozisyonunda tasvir edilmesi yöntemi sayesinde geyik, at ve diğer hayvanların silüet tasvirlerini tarihlendirmek mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan Altay Dağları'nda yaşayan erken dönem göçebelerinin Pazırık kurganı aşaması akademik açıdan en çok çalışılan dönem olmuştur. Ölüler kürk, deri veya keçeden kaftanlarla, kukuleta şeklinde başlıklar ve pantalonlarla gömülmüştür. Etrafı kürklerle süslenmiş deriden başlıkların içinde hayvan biçiminde temaları gösteren ağaçtan diademler yer almaktadır. Bu diademler renkli ve süslemeli plakalarla tefriş edilmişler, bilezik ve kolyelerden oluşan mücevheratla donatılmışlardır. Atların üzerinde altın-kestane rengine boyanmış sallantılı süsler ve plakalar bulunmaktadır. Ayrıca bronzdan ve demirden muhteşem eyerleri ve semerleri ile birlikte gömülmüşlerdir. Erkek mezarlarındaki çeşitli silahlar arasında ahşaptan kılıflı kamalar, ahşaptan uzun saplı sivri üçlü savaş baltaları, ok kılıfları ve üç kısımlı kemikten ve bronzdan ok başlıkları yer almaktadır. Mezarlar ayrıca oymalı bacaklara sahip küçük ahşaptan tablalar gibi çok miktarda çeşitli ev aletleri ve muhteşem sanat eseri çalışmalarını içermektedir. Kazı toprağının iyi kalitesinden dolayı, ahşaptan oyulmuş kaplar, deriden, kürkten, pamuktan, keçeden ve ipekten dikilmiş pek çok eşya da günümüze kadar ulaşmıştır. Kemerler dikdörtgen şeklinde ahşap veya içleri ince işlenmiş kemikten plakalarla dekore edilmiştir. Bazı eserler altın veya kalay

varaklarla kaplanmıştır. Pazırık I ve Pazırık V gömü odalarında bulunan mükemmel halı parçaları, kanatlı mitolojik ejderha, devetüyü renginde geyik, eyerli at ve atlılar ve karmaşık mitolojik sahneleri tasvir etmektedir. Herodotos'un yukarıda alıntı yaptığımız tanımlamasına uygun olarak, ölülerin bazısında mumyalama ve dövme örneklerine de rastlanmıştır. Pazırık II kurganında kabile reisinin mumyalanmış vücudunun tamamı, kartal başlı erkek geyikleri, kanatlı kaplanları, dağ keçileri ve mistik av canavarını temsil eden Skythia-Siberia hayvan sitilinde dövmelere sahiptir. At koşum takımları üzerindeki yarım kabartmalar, aplikeler ve nakışlarda da çok sayıda hayvan temsili işlenmiştir. Hatta benzer türden sembolik işaretler oymalı mobilya bacaklarında kendisini göstermektedir. Bölgede yaşayan kabilelerin sosyal yapısı, sanatsal tasvirlerin karakteri, süsleyici motiflerin özellikleri ve kombinasyonları ve kabile reisleriyle birlikte gömülen atların lokasyonu ve sayısı sayesinde yapılandırılabilmektedir. Buna göre, her bir kabile iki kardeşlik birliğinden oluşmuştur. Her bir birlik, özel sembolik işaretlere sahip beş, yedi veya sekiz aileyi kapsamıştır. Tasvirlerin bol olması üzerinden hükmederek ailelerin geyik, kurt, kaplan, kar leoparı ve yırtıcı kuş sembollerini temsil ettikleri öngörülebilir. Yazılı kaynaklara göre Orta Asya'da Hunlar, Türkler ve Uygurların sonraki dönem kabilesel birlikleri, kökenlerini çeşitli hayvanlardan alan aile klanlarının benzer sosyal kısmi yapılarına sahip olmuştur.[50]

[50] Altay Dağları'nda bulunan kurganlarda İskit kültürü ve buradaki değerlendirmeler hakkında bkz. Bokovenko 1995c, 285-298. Pazırık buluntularıyla ilgili olarak ayrıca bkz. Alexeyev *et al*. 2017, 281 *vdd*.

Resmi biraz daha büyüterek Orta ve Doğu Kazakistan, Aşağı Siri Derya ve Amu Derya nehir bölgeleri, Tien Shan ve Dağları, Semirechiye, Fergana Vadisi, Pamir Dağları ve Doğu Türkistan'da gün yüzüne çıkarılan İskit/Saka maddi kültür buluntuları üzerinde de durmamız gerekmektedir. Merkez Kazakistan'daki kurganların mimarisi MÖ VII. yy.'dan MÖ III. yy.'a kadar uzun dönem temel hatlarıyla değişmeden kalmıştır. Sayıları 10 ila 15 arasında değişen mezarlardan oluşan kurganların yüksekliği nispeten küçüktür. Taştan çatı sırlarının genellikle güneşin yükseldiği doğuya doğru yönelmesinin yukarıda belirttiğimiz üzere İskit/Saka toplumlarında yaygın olan güneş kültünün dışavurumlarını yansıttığı düşünülmektedir. Topraktan mezar çukurları yumurtamsı şeklindedir ve taştan tabakalarla kaplanmıştır. Kuzeydoğu Kazakistan'daki erkek mezarları MÖ VIII. ve VI. yy.'lar esnasında at derisine sarılmış at başı, at koşu takımları, şahmerdan başı ile omuzlu kama ağızlarını içermektedir. Soketli ve sivri çatallı ok uçları, yaylar, demirden ve bronzdan kamalar ve bilektaşları da bulunmuştur. Bronzdan süslü koşu takımlarını oluşturan parçalar arasında dizgin kısımları ve rozetleri, yanaklıklar, koşum halkaları, çeşitli süslerde kayış plakaları ve oymalı süslü aksesuarlar yer almaktadır. Benzer at koşum tiplerine Güney Siberia, Tuva, Aşağı Siri Derya nehir bölgesi ve Pamir Dağları'nda rastlanmaktadır. Bunlar genellikle geleneksel Skythia-Siberia hayvan sitilinde kedigillerin öne çıktığı hayvanların ve kuşların tasvirleriyle dekore edilmiştir. Merkez Kazakistan'da bulunan köşeli bronz aynaların tamamı kadın gömülerinden gelmiştir. En yakın

benzerleri Altay Dağları ve Aşağı Siri Derya nehir bölgesindeki İskit/Saka kurganlarından gün yüzüne çıkarılmıştır. Mücevher parçaları kemik saç tokaları, turkuvaz taşı, kiltaşı/arjilit, kırmızı taş, akik ve camsı imitasyon taş boncuklardan oluşmaktadır. Erkek gömülerinde oyulmuş ve açık-iş kemik plakalar, bronz plakalarla dekore edilmiş kompozit kemerler ve at koşum takımları üzerinde figürlü yüzükler belirginliğini göstermektedir.

Doğu Kazakistan'ı işgal eden İskit/Saka gömülerinin mezar kapsülü genellikle kare planlıdır ve *dromos* girişine sahiptir. Ölü ya sığ çukur içine ya da yüzeye yerleştirilmiştir. At koşum halkaları, tokalar ve taraklar kemik ve boynuzdan kazınarak yapılmıştır. Bronzdan yapılmış aynalar disk şeklindedir. Yaylar, bronzdan veya kemikten ok uçları, kılıçlar ve kamalar silah repertuvarını oluşturmaktadır. Erken dönemin en tipik parçaları arasında halka, mantar veya destek tipli kılıç başlığı yer almaktadır. Bileme taşlarının eşlik ettiği bronzdan bıçak veya kamalar malzeme listesinde ön sırayı almaktadır. Okların taşındığı tahtadan ve deriden kılıflar altından kabartma süslerle dekore edilmiştir. Chilikta Vadisi kurganında kabile liderinin elbisesi, yapraktan altın aplikelerle işlenmiş ve silüet şeklinde hayvan süsleriyle dekore edilmiştir. Elbise aynı zamanda boncuklar ve plakalarla donatılmıştır. Diğer baz rölyefli bronzdan veya altından plakalar kartal gibi kuşları, geyiği, kaplan ve kar leoparı gibi kedimsi av hayvanlarını, balığı, domuz veya kartalı tasvir eden yine Skythia-Siberia tarzında hayvan motiflerini karakterize etmektedir.

Aşağı Siri Derya ve Amu Derya nehir bölgelerindeki büyük gömü kompleksleri arasında 100'den fazla kurganın kazıldığı Güney Tagisken ve Uigarak mezarlıkları bulunmaktadır. Bu mezarlıkların tarihi MÖ VII. yy.'a kadar gitmektedir. Her iki bölgedeki mezarlıklardaki inhümasyon gömülerinde, ölüler ya yüzeye ya da toprak çukurlara, genellikle örülmüş bir bambu veya ağaçtan taslak yapı üzerine sırt üstü yerleştirilmiştir. Mezarların mimari planı yuvarlak veya oval şeklindedir, nadir de olsa dikdörtgen biçimindekilere de rastlanmaktadır. Sadece Güney Tagisken'de bulunan bazı mezar odaları ahşaptan çatılara sahiptir. Ateş kültü, Aşağı Siri Derya Nehri bölgesinde Kuzey Tagisken ve Amu Derya Delta'sındaki kurganlarda bariz bir şekilde kendisini göstermektedir.[51] Herodotos, Massagetai/Sakalardan bahsederken, onların taptıkları tek tanrının güneş olduğunu ve "ölümlülerin en hızlısı tanrıların en hızlısına adandığından" ölüye at kurban ettiklerini bildirmektedir.[52] Ölüler, üzerlerinde dikili boncukları ve altından plakaları olan elbiseleriyle ve kafa başlıklarıyla gömülmüşlerdir. Tipolojik olarak, at koşum takımları oldukça çeşitlidir. Genelde at dizginleri, deriden kayışları kontrol eden çeşitli oyma kabartma süslerle ve halkalarla donatılmıştır. Bu işlevsel unsurların çoğu geometrik veya panter gibi hayvan biçiminde süslemelere sahiptir. Diğer İskit/Saka yerleşim yerlerinde olduğu gibi, silahlar arasında deri kılıflı uzun demirden

[51] Yablonsky 1995a, 249. Arzhan kurganı ve Ulug-Khorum olarak bilinen ritüel tapınak komplekslerindeki gömüler de güneş kültleri-at bağlantısına işaret eden deliller içermektedir. Her iki yapının mimari tasarımı güneş ışınlarının yayılım şeklini yansıtmaktadır (Bokovenko 1995a, 280).
[52] Hdt. IV.216.4.

kılıçlar ve genelde ok uçları öne çıkmaktadır. Bronzdan kama ve baltalar yanı sıra akik, lazulit, tukuvaz ve kalseduandan oyulmuş boncuklar ve kadın mezarlarında altından küpeler dekoratif parçaların büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Sakar-Chaga Tepeleri üzerinde Erken Demir Çağı'na ait yaklaşık 70 kurgan kazılmıştır. Burada da ölüler ya toprak çukurlara ya da yüzey üzerine yerleştirilmiştir. En çok bulunan silah parçaları arasında yine ok uçları kendisini göstermektedir. Bunlara, yular geçişleri ve bronzdan plaka tutaklarına sahip at koşum takımı eşlik etmektedir. Kadın mezarlarında en çok bulunan materyaller arasında boya öğütmek için kullanılan taştan havanlar, kırmızı veya yeşil arsenik parçaları yer almaktadır. Kült ritüelleri için kullanıldığı anlaşılan bronzdan uzun balta çiftlerine Siri Derya mezarları ve Kuzey Karadeniz İskit gömülerinde de rastlanmıştır. Erkek gömülerinde küçük demirden bıçakların ve kadın mezarlarında koni şeklinde ağırşakların günlük kullanılan nesneler olduğu anlaşılmaktadır. Skythia-Siberia hayvan sitili geleneğinde tasarlanmış bronzdan tokalar helezonlu av hayvanlarını tasvir etmektedir. Ayrıca gömüler, akik, turkuvaz, kara taş ve bronzdan boncukları, turkuvazdan oyulmuş kaplama tokalarını, bronz ve altından kolyeleri içermektedir.

Semirechiye (Yedi Nehirler) bölgesinde MÖ I. binyıla tarihlendirilen 1000 civarında kurgan keşfedilmiştir. Bunların çoğu kabile soylularına aittir ve aralarında "Altın Adam" Issyk kurganı öne çıkmaktadır.[53]

[53] Muhtemelen bir Saka prensine ait ve MÖ V. yy.'a tarihlendirilen kurganda bulunan Issyk yazıtı, Türki dillerde yazılmış runik alfabe özelliği taşımaktadır (Kısamov 2018, 41).

Semirechiye, Tien Shan Dağları ve Talas Nehri'nin orta kısımlarında gün yüzüne çıkarılan kurganlardaki mezarlar, basit dikdörtgensi ve yandan nişli yer çukurları ve taştan sandukalar olarak tasnif edilmiştir. MÖ VIII.-VI. yy.'lara tarihlendirilen at koşum takımı setlerinden yaklaşık 20 parça Issyk-Kul gölü kıyısında bulunmuştur. Kamalar, bronzdan iki loblu ok uçları ve eyer tokaları aynı bölgedendir. Gömüler ayrıca uzun demir saç tokaları, ibrikli ve tutaklı el yapımı kapları, bronzdan kamaları, küçük süs boncukları içermektedir. Semirechiye ve Tien Shan Dağları'ndaki maddi kültürü unsurlarıyla Merkez Kazakistan, Altay Dağları ve Aşağı Siri Derya nehir bölgelerinde bulunanlar arasında yakın benzerliklerin olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Ferghana Vadisi, Tien Shan ve Pamir Dağları'nda kazılan ve MÖ VIII.-VI. yy.lara ait nekropollerden çıkarılan ölüler, taştan levha şeklinde tabakalar üzerine veya ahşap dikmelerle kaplanmış dar çukurlara gömülmüştür. Kilden ve bronzdan kaplar, silahlar, at koşu takımları, hayvan biçimli kulp ve topuzlarla süslenmiş bronzdan ve demirden kamalar buluntular arasındadır. Kadın gömüleri, bronzdan, demirden ve camdan bileziklerle akikten süslü boncukları vermiştir. Tahtadan kılıf, deriden dizgin parçaları, hayvan figürlü bronzdan plakanın bağlandığı deri parçaları ve ölünün giysisini süsleyen diğer bronzdan hayvan figürlü plakalar da bulunmuştur. Benzer at dizgini örneklerine Güney Siberia, Merkez Kazakistan ve Aşağı Siri Derya nehir bölgelerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan'da Xinjiang eyaletinde yürütülmüş olan kazı çalışmaları, bu bölgeye İskit/Saka nüfuslarının yerleştiğine işaret etmektedir; hem tek hem de çoklu gömüler ya dairesel ya da

dikdörtgensi kurganlardan oluşmaktadır. Hayvan sitili geleneğinde yapılan Saka tipi okuçları ve malzemeler bölgedeki gömülerde yerini almıştır.[54]

Yukarıda açıkladığımız arkeolojik verileri karşılaştırarak özetlemek gerekirse; Kuzey Karadeniz'i de kapsayan Avrupa Skythia'sını Doğu'da Türk halklarının yaşadığı coğrafyaya bağlayan bileşenler arasında kelebek şekilli muhafazalara sahip kısa kamalar, erken dönem formunda okuçları, Kelermes tipi miğferler, ucu sivri savaş baltaları, at gemleri ve diğer koşum takımı parçaları, Chernogorovo ve Zhabotinsk tipi çene kısım parçaları, köşeli aynalar, Beshtaugor tipi bronzdan kazanlar, altından kaplar ve plakalar ve "geyik taşları" sayılabilir. Karşılıklı kültürel bileşenlerin Orta Asya öntiplerinin listesi genişletilebilir. MÖ VIII. yy. ve hatta daha öncesinde Kazakistan ve Sayan-Altay bölgesinde yaygın olduğu gibi, onlarca ve yüzlerce atın yularlarıyla gömülü olduğu çadır tipi kurganların benzeri Kuzey Karadeniz bölgesinde MÖ VII. yy.'dan itibaren (Cherkassk bölgesinde Kvitki ve Flyarovka, Tyasmin vadisi, Ula ve Kostroma kurganları vb.) kendisini göstermeye başlamıştır; ölüye eşlik eden onlarca hatta yüzlerce attan oluşan çok sayıda mezar da gün yüzüne çıkarılmıştır. Yine Kazakistan ve Sayan-Altay bölgelerinin tamamında görülen mantar şeklinde topuza sahip kılıfsız kama veya hançerlerle düz kılıflı uzun kama ve kılıçların benzer tipolojik biçimlerinin Kuzey Karadeniz steplerine kültürel geçiş yaptığı görülmektedir. Arzhan'dan

[54] Orta ve Doğu Kazakistan'ın yanısıra Aşağı Siri Derya ve Amu Derya nehir bölgeleri, Tien Shan ve dağları, Semirechiye, Fergana Vadisi, Pamir Dağları ve Doğu Türkistan'da Saka kurganlarında yapılan arkeolojik çalışmalar ve değerlendirmelerle ilgili olarak bkz. Yablonsky 1995b, 201-240.

da öncesine tarihlendirilen Güney Siberia ve Kazakistan'da bulunan üzengi parçalarının çok sayıda ve çeşitte olması ve Kent yerleşim yerinde MÖ X.-IX. yy. arasında bunları üreten bir atölyenin ortaya çıkarılması, bu türden at koşum takımları imal etme kültürünün de Doğu'da Türklerin yaşadığı coğrafyadan Batı'ya yayıldığını delilleriyle ortaya koymaktadır. En erkeni MÖ II. binyılın sonu ve MÖ I. binyılın başlarına tarihlendirilen özellikle kaya resimlerinde ve çok sayıda altın, gümüş ve bronzdan sanat eseri üzerinde temsil edilen Skythia-Siberia hayvan sitilinin de Doğu'dan Batı'ya doğru yavaş yavaş daha da şemalaştırılarak (geyik, boğa ve panter gibi hayvanların kulakları, pençeleri ve kuyrukları yuvarlak şeklini almakta) geçtiği ve MÖ VII. yy.'dan itibaren Kuzey Karadeniz İskitleri arasında görüldüğü anlaşılmaktadır.[55]

SONUÇ

Herodotos, diğer antik yazarlara kıyasla Kuzey Kradeniz İskitleri hakkında en kapsamlı bilgileri aktarmıştır. Kendisi, mitolojik köken hikayelerinin uydurma olduğunu vurguladıktan sonra, Kuzey Karadeniz İskitlerinin Doğu'da, İç Asya'da yaşayan göçebe kavimlerin iç siyasi çekişmeleri sonucunda Batı'ya göç etmek zorunda kaldıklarını bildirmektedir. Diodoros da onu bu konuda doğrulamaktadır. Herodotos'un İç Asya'da yaşamakta olan İskitlerle ilgili olarak bariz olan tek coğrafi tanımlaması, onların Tanais Nehri'nin doğusunda yaşadıklarıdır. Tanais Nehri'nin doğusuna doğru yaşayan kavimlerin adlarını verirken Iurkai kavminden ve bunların

[55] Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Bokovenko 2004, 25-27.

kuzeyinde yaşayan İskitleri sıralamakta ve aynı zamanda Kuzey Karadeniz'de yaşayan Kraliyet İskitleri ile soy bağlantılarına vurgu yapmaktadır. Iurkai kelimesi, diğer Hellen yazarların eserlerinde Iurgoi ve Ourgoi/Ouggroi, Latin yazarların eserlerinde ise Iy(u)rcae/Ongariae olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla aynı kelime lehçeden kaynaklanan sebeplerle belli farklılıklarla yazılsa da Turkai ismine benzerliğinin dikkate alınması gerekmektedir. Bu durumda Turkai kavminin Türkmenistan gibi Türk halklarının yaşadığı coğrafya ile bağlantısı öne çıkmaktadır. Herodotos'un Kuzey Karadeniz İskit Kral mezarlarının mimari yapısı ve içeriği hakkında verdiği bilgiler de, Türk halklarının yaşadığı coğrafyalardaki kurganlardan çıkarılan kültür unsurları ile benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla MÖ VII. yy.'ın başlarından itibaren Batı'da Tanais Nehri'nin ötesinde Kuzey Karadeniz steplerine göç etmiş olan İskit kültür unsurlarının büyük kısmının, İç Asya'da Siberia'da özellikle Arzhan kurganı, Altay Dağları, Orta ve Doğu Kazakistan, Aşağı Siri Derya ve Amu Derya nehir bölgeleri, Tien Shan ve dağları, Semirechiye, Fergana Vadisi, Pamir Dağları ve Doğu Türkistan'da temsil edildiği görülmektedir. Bu da İskit/Saka/Türk halklarının yaşadığı coğrafyada gün yüzüne çıkarılmış ve daha erken döneme tarihlendirilen bu kültür dokusunun, göçler sonucunda Batı'ya geçtiğine işaret etmekte ve Herodotos'un Kuzey Karadeniz İskitleri'nin İç Asya'dan, dolayısıyla Türk halklarının yaşadığı bölgelerden geldikleri görüşünü desteklemektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Arr. *anab*. (= Arrianus, *Anabasis*) Arrian. Translated by P. A. Brunt, vols. I-II. Cambridge, Mass.-London: 1976-1983 (Loeb Classical Library).

Diod. (= Diodorus Sicilus) *Diodorus of Sicily*. Translated by C. H. Oldfather, vol. VII; by C. B. Welles, vol. VIII; by R. M. Geer, vols. IX-X; by F. R. Walton, vols. XI-XII. Cambridge, Mass.-London: 1933-2004 (7). (Loeb Classical Library).

Han Shu Cilt 096 B https://zh.wikisource.org/wiki

Hdt. (= Herodotos, *Historiai*) *Herodotus*. Translated by A. D. Godley. Cambridge, Mass.- London: 1920 (Loeb Classical Library).

Herodot Tarihi. Çev.: M. Ökmen - A. Erhat, İstanbul 1991 (2).

Plin. *nat*. (= G. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*) *Pliny the Elder. The Natural History.* Translated by J. Bostock. London: Taylor and Francis, 1855.

Pomp. Mel. *De chro.* (Pomponius Melo, *De chorographia*) http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0000-0100,_Pomponius_Mela,_De_Chorographia,_LT.pdf

Strab. (= Strabon) *The Geography of Strabo*. Edited by H. L. Jones. Cambridge, Mass.-London: 1924. (Loeb Classical Library).

Modern Literatür

Alexeyev, A. Yu *et al.* (2017). The Scythians and Their Cultural Contacts. *Scythians: The Warriors of Ancient Siberia*. Eds. St. J. Simpson-S. Pankova, London, 276-321.

Bokovenko, N.A. (1995a). Tuva During the Scythian Period. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Ages*. Eds. J. Davis-Kimball-V.A. Bashilov-L.T. Yablonsky, Berkeley, 265-284.

Bokovenko, N.A. (1995b). History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Ages*. Eds. J. Davis-Kimball-V.A. Bashilov-L.T. Yablonsky, Berkeley, 255-264.

Bokovenko, N.A. (1995c). Scythian Culture in the Altai Mountains. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Ages*. Eds. J. Davis-Kimball - V.A. Bashilov - L.T. Yablonsky, Berkeley, 285-298.

Bokovenko, N.A. (2004). Migrations of Early Nomads of the Eurasina Steppe in a Context of Climatic Changes. *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia (IV. Earth and Environmental Sciences-Vol. 42)*. Eds. E. M. Scott *et al*., Dordrecht/Boston/London, 21-33.

Borovka, G. (1928). *Scythian Art*. London.

Bowra, C. M. (1961). *Greek Lyric Poetry from Alcman to Simonides I.* Oxford.

Braund, D. (2000). The Movement of Scythian Nomads Nuancing 'Otherness'. *Journal of Mediterranean Studies*, X/1.2, 21-30.

Butyagin, A.M. (2010). Barrows of the Bosporan Kingdom during the 4th century B.C. as a Greek-barbarian Phenomenon. *Bollettino di Archeologia on Line* I, 1-15.

Cossuto, G. (2018). A 'steppe nomadic culture' vs a 'forest language': Modern identity dissonance in the history of the Magyars. The state of the art of Uralic studies: tradition vs innovation. Ed. A. Marcantonio, Roma, 21-31.

Davydova, L.I. (2007). 'Bosporan art': the Problem of Definition. *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosporus 7th-1st Centuries B.C.: Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia*. Ed. S.L. Solovyov, BAR International Series 1729, Archaeopress, British Archaeological Reports, Oxford.

Dombrowsky, A. (1962/1963). Herodotus and Hippocrates on the Anthropolgy of Scythians. *The Annals of the Ukranian Academy and Sciences of Arts and Sciences in United States*, X.1 (29), 85-91.

Durmuş. İ. (2012). *İskitler*. 4. Baskı. Ankara.

Fedoseev, N.F. (2007). The Necropolis of Kul Oba. *Ancient Greek Colonies in the Black Sea.* Eds. D.V. Grammenos-E.K. Petropoulos, Volume II, BAR International Series 1675 (II), Archaeopress, British Archaeological Reports, Oxford.

Gardiner-Garden, J. R. (1981). *Two Conceptions of the Tribal Geography of the Royal Scythian Empire in Classical Literary Tradition (MA Thesis)*. Australian National University.

Hannestad, L. (2007). Timber as a Trade Resource of the Black Sea. *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*. Eds. V. Gabrielsen-J. Lund, Aarhus University Press.

Hind, J.G.F. (2007). Ovid and the Barbarians Beyond the Lower Danube (Tristia 2.191-192; Strabo, *Geogr*. 7.3.17). *Dacia*, LI, 241-245.

How, W.W.-Wells, J. (1912). *A Commentary on Herodotus, with introduction and appendixes I-II*. Oxford.

Ivantchik, A. I. (2011). The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71-72). *Barbarians of Ancient Europe*. Ed. L. Bonfante, Cambridge, 71-106.

Järve, M. *et al.* (2019). Shifts in the Genetic Landscapes of the Western Eurasian Steppe Assosicated with the Beginning and End of the Scythian Dominance. *Current Biology*, XXIX/14, 2430-2441.

Jettmar, K. (1967). *L'art des Steppes/Art of the Steppes*. Trans. A.E. Keep. New York.

Jettmar, K. (1970). Cross-Dating in Central Asia: The Chronology of the Karasuk and the Scythian Periods. *Central Asiatic Journal*, XIV/4, 253-276.

Juras, A. *et al.* (2017). Diverse origin of mitochondrial lineages in Iron Age Black Sea Scythians. *Scientific Reports*, VII.

Kent, R. G. (1943). Old Persian Texts. *Journal of Near Eastern Studies*, II/4, 302-306.

Kısamov, N. (2018). Ethnic affliation of the Scytho-Sarmatians. *Journal of Eurasian Studies*, VI/3, 17-56.

Krzewińska, M. *et al.* (2018). Ancient genomes suggest the eastern Pontic-Caspian steppe as the source of western Iron Age nomads. *Science Advances*, IV/10.

Mallory, J. P. (1994). *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London.

Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, 2nd ed. Berlin.

Moreno, A. (2007). Athenian Wheat-Tsars: Black Sea Grain and Elite Culture. *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*. Eds. V. Gabrielsen-J. Lund, Aarhus University Press.

Nazaroff, P. S. (1929). The Scythians, Past and Present. *Edinburgh Review* CCL, 108-122.

Ondrejova, I. (2011). The Role of Jewellery in Ancient Societies. *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium B.C.* Ed. G.R. Tsetskhladze, Colloquia Antiqua 1, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA.

Petersen, J.H. (2010). *Cultural Interactions and Social Strategies on the Pontic Shores: Burial Customs in the Northern Black Sea Area, c.550-270 BC*, Arhus University Press.

Piotrovsky, B. (1973-1974). Excavations and Discoveries in Scythian Lands. *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, XXXII/5, 26-31.

Rennell, J. (1800). *The Geographical System of Herodotus, Examined; and Explained*. London.

Rostovtsef, M. (1921). South Russia in the Prehistoric and Classical Period. *American Historical Review*, XXVI/2, 203-224.

Rostovtzeff M. (1929). *The Animal Style in South Russia and Chine*. Princeton Monographs in Art and Archaeology 29. Princeton.

Smekalova, T.N-Smekalov, S.L. (2006). Ancient Roads and Land Division in the *Chorai* of the European Bosporos and Chersonesos on the Evidence of Air Photographs, Mapping and Surface Surverys. *Surveying the Greek Chora, Black Sea Region in a Comparative Perspective*. Eds. P.G. Bilde-V.F. Stolba,Aarhus University Press.

Tsetskhladze, G.R. (1998). Greek colonization of the Black Sea area: stages, models and native population. *The Greek Colonization of the Black Sea area: Historical Interpretation of Archaeology*. Ed. G.R. In Tsetskhladze, Stuttgart.

Tsetskhladze, G.R. (2011). The Scythians: Three Essays. *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium B.C.*

Ed. G.R. Tsetskhladze, Colloquia Antiqua 1, Peeters, Leuven-Paris-Walpole MA.

Unterländer, M. *et al.* (2017). Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe. *Nature Communications*, VIII.

Vinogradov, J.A. (2008). Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages. *Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence.* Eds. P.G. Bilde-J.H. Petersen, Aarhus University Press.

Yablonsky, L.T. (1995a). Some Ethnogenetical Hypotheses. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Ages*. Eds. J. Davis-Kimball- V.A. Bashilov- L.T. Yablonsky, Berkeley, 241-252.

Yablonsky, L.T. (1995b). The Material Culture of the Saka and Historical Reconstruction. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Ages*. Eds. J. Davis-Kimball-V.A. Bashilov - L.T. Yablonsky, Berkeley, 201-240.

Yu, T. (1998). A Study of Sakā History. *Sino-Platonic Papers*, LXXX. Ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1-225.

Yu, T. (2014). The name 'Sakā'. *Sino-Platonic Papers*, CCLI. Ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1-10.

BÖLÜM 14

SEYYAHLARIN NOTLARINDA XV. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU'NUN ETNİK VE KÜLTÜREL DOKUSUNA DAİR TESPİTLER

Dr. Erol KELEŞ*

*İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Malatya, Türkiye. erlkls44@hotmail.com

GİRİŞ

Seyyahların kayıtları, dönemin siyasi ve askeri gelişmeleri hakkında olduğu kadar, kültürel yapısıyla ilgili de önemli malumatlar ihtiva ederler. Hatta bazen toplumun içindeki bir şahsın fark edemediğini, bir seyyah daha isabetli gözlemleyebilmektedir. Bu bağlamda seyyahlara ait kayıtlar, tarih bilimi nezdinde önemli belge niteliğine haizdirler. Ancak tarihçi yaptığı araştırmalarında kullandığı her kaynağa olduğu gibi seyahatnamelere de ihtiyatla yaklaşmalıdır. Zira seyyahın milliyeti ve inancının yanında ne maksatla seyahat ettiği, neyi araştırdığı vb. onun bakış açısını etkileyebilmektedir. Dolayısıyla seyahatnameler kullanılırken, ne kadar tarihi gerçeği yansıttığı, ne ölçüde seyyahın hayal ürünü olduğu ayırt edilmeli, bu maksatla verdiği bilgiler başka kaynaklar tarafından teyid edilmelidir.

Mevzubahis XV. yüzyıl seyyahlarının kayıtlarına da bu zaviyeden ihtiyatla yaklaşılmıştır. XV. yüzyılda Doğu Anadolu'nun içerisinde bulunduğu siyasi ve sosyo-kültürel durumun bizzat müşahidi olmalarının yanında sözü edilen asrın farklı dönemlerinde bölgeyi görmeleri, tuttukları kayıtları oldukça değerli kılmaktadır. Aynı şekilde verdikleri malumatın, dönemin diğer kaynaklarıyla büyük ölçüde örtüşmesinin yanında, bir yabancının kaleminden dökülüyor olması, onların değerini daha da artırmaktadır.

Bu çalışmada, elçilere ait raporları daha isabetli tahlil edebilmek adına, evvela XV. yüzyıla gelinceye kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nin demografik yapısında önemli dönüşümlere sebep olan Moğol ve Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmen hâkimiyeti genel anlamda açıklandı. Akabinde elçilerin konuyla ilgili notları birbiriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Moğol İşgalinin Doğu Anadolu'nun Demografik Yapısı Üzerindeki Etkileri

Moğol işgali, Selçuklular döneminde Azerbaycan'da yurt tutmuş Oğuz boyları[1] ile Celaleddin Harezmşah'ın ordusunun önünden ve arkasından gelen kalabalık Türkmen gruplarının Doğu Anadolu'ya göç etmesine sebep olmuştur.[2] Yüksek platolar ve geniş çayırlıkların yer kapladığı Aras vadileri, Van Gölü Havzası, Erzurum, Bingöl, Muş gibi Doğu Anadolu'nun pekçok yeri, Türk ve Moğol konargöçerleri tarafından kısa sürede yurt tutulmuştu.[3]

Gazan Han (1295-1304)'ın İslam'ı tercihi, Aladağ, Kars, Ani, Sürmeli ve Ağrı civarında yurt tutmuş Gregoryan-Oğuz Türkleri [4] ile Moğol boyları arasında bu dinin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.[5] Özellikle

---

1 El-Kazvini, *Asarü'l- Bilad Ahbarü'l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s.644; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1999, s.155, 353; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.524.

2 En-Nesevi, *Celalüttin Harezmşah*, (çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.142; Turan, *age*, s. 524.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s.77vd; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.324; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.147.

4 Bunların içerisinde Kıpçak/Kuman Türkleri de vardı. Bunlar daha önceden Gürcistan'a gelerek, 40 000 kişilik kalabalık bir grup halinde Gürcü ordusuna katılmışlardı. Zamanla Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yayılmışlardı. Bir kısmı Müslüman olan bu Kıpçakların, Hırıstiyan olanları ise Dede Korkut'ta bahsedilen ve Oğuzlarla mücadele eden Hırıstiyan Türkler idi. Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010. Bir kısmı da Ermeni Kilisesi'nin etkisi altında kalmışlardır. Bkz. Mehmet Eröz, *Hırıstiyan Türkler*, TKAE Yayınları, Ankara 1983, s.16, 43vd; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Yayınları, İstanbul 1953, s.393vd; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s.199vd; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.167; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.179vd.

5 Eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf,* C. III, (nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi, Tahran 1372/1994, s.198; El-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.414; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i*

Şamanist Moğol kabileleri, Türkmen babaların eski Türk inançları ile yoğurdukları İslam anlayışının tesiriyle Müslüman olup, köyler kurmaya başlamışlardır.[6] Böylece bölgede yoğunlaşan Türkmen toplulukları, Hırıstiyan ahaliyi azınlık durumuna düşürdüğü gibi buna Gazan Han'ın almış olduğu iktisadi tedbirler de eklenince Müslüman Türk ve Moğol unsurları ekonomik ve ticari alanlarda da hâkim konuma yükselmiştir.[7] Diğer taraftan devletin son zamanlarında baş gösteren iktisadi sıkıntılardan dolayı toplanan ağır vergiler, Ermeni halkın çevreye dağılmasına sebep olmaktaydı.[8] Velhasıl XV. asrın başlarına gelindiğinde bölgedeki Moğol unsurlar, büyük ölçüde Türkleşmiş,[9] Doğu Anadolu'nun bilhassa kırsal kesimleri başta olmak üzere, pek çok şehir ve kasabası umumiyetle Türk toplulukları tarafından yurt tutulmuştu.

Efrad-i Beşer, C. III, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, 1362/ Tahran 1983, s.146; Kırzıoğlu, *age*, s.447. Bunlar arasında Karakoyunlu (Mamıkonlu) ve Akkoyunlu gibi büyük Türkmen grupları başta olmak üzere Karsak/Varsak gibi Türklerle birlikte Moğol boy ve oymakları da vardı. Bkz. Nihat Çetinkaya, *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1996, s.71.

6 Sivas'tan Eskişehir'e kadar uzanan sahada Moğol boyları tarafından kurulmuş yerleşim yerleri hala o dönemdeki isimlerini muhafaza etmektedirler. Bkz. A. Yaşar Ocak, Ortaçağlar *Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınları, İstanbul 2016, s.155, 166.

7 Togan, *age*, s.258.

8 Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s.61vd, 63, 67,72.

9 Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri),* (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.497vd; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.53; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, (çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara 1995, s.184vd. Nitekim *Celayir, Tatar, Sulduz Muğan, Muğanan, Muğanlı, Muğanlu, Muğulcalı* gibi Moğol aşiretleri Türkmen taifesi olarak kaydedilir. Bkz. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979. s. 37, 124, 158, 277. Timurlular da Kara Tatarları, *Kara Tatar Türkmenleri* diye tarif ederlerdi. Bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD,* C. I, TTK Yayınları, Ankara 1970, s.130.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Hâkimiyetinde Doğu Anadolu

XV. yüzyılda Doğu Anadolu iki Türkmen devletinin yoğun hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştu. Bunlardan biri Türkistan'dan gelip Bitlis ve havalisinde yurt tutmuş Karakoyunlular,[10] diğeri Diyarbekir ve çevresine yerleşen Oğuzların Bayındır boyuna mensup Akkoyunlulardı.[11] İlhanlı devletinin dağıldığı dönemde ortaya çıkan hâkimiyet mücadelelerinde, bölgede tutunmak isteyen bu Türkmenler, Sutaylılar içinde ortaya çıkan amca-yeğen mücadelesinde karşı saflarda yer aldılar.[12] Neticede Kara Koyunlular, Erzurum'dan Musul'a; Akkoyunlular da Pasin'den Mardin'e uzanan sahayı kontrol eder hale geldiler.[13]

XV. yüzyılın başında Doğu Anadolu'da güçlü bir merkezi otoritenin yokluğu ve diğer taraftan Timur'un askeri faaliyetleriyle artan siyasi istikrarsızlık, başlıca Türkmen boy ve oymaklarının sözü edilen iki Türkmen

---

[10] Devletşah, Tezkire-i Devletşah, C. III, (çev. Necati Lügal), Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s.457; Togan, *age*, s.363; M. F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul 1952, s.44; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, C. I, Ankara 1992, s.35vd**.**

[11] Oğuzların Bayındır boyuna mensup Akkoyunlular, Gazan Han zamanında Tur Ali önderliğinde 30 bin hanelik kalabalık bir toplulukla Diyarbekir ve çevresine yerleştiler. Gazan Han'ın Anadolu ve Suriye taraflarına yapmış olduğu seferlerde İlhanlı ordusunda yer almışlar ve bu sebeple Gazan Han'ın takdirini kazanmışlardır. Bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, (nşr. Necati Lügal-Faruk Sümer), Ankara 1993, s.11vd; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.23; John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev. Sibel Özbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s.69vd; M. Halil Yinanç, *"Akkoyunlular"*, *İA,* C. I, s.252vd.

[12] İsmail Aka, *"Anadolu'dan İran'a Göçler"*, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003, s.57.

[13] Sümer, *age,* s.34; Gündüz, *age*, s.23vd; Woods, *age*, s. 77vd. Hatta belki de bu iki kardeş Türkmen oymağı arasındaki *"adavet-i kadime"*, bu amca-yeğen arasındaki kanlı düşmanlıktan gelmiş olabilir. Bkz. Sümer, *age,* s.34. Bu iki Türkmen topluluğu arasındaki ihtilaftan ilk kez bahseden Aziz b. Erdeşer-i Esterabadi'dir. Erzincan hâkimi Mutahharten, Akkoyunlu Türkmenlerine karşı, Kara Koyunlu reisi Kara Mehmet ile birlikte hareket etmişlerdir. Bkz. Esderebadi, *Bezm ü Rezm*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 1990, s.342.

devletinin etrafında bütünleşmesine yardımcı oldu.[14] Bunlardan bölgenin doğu kesimlerinde yurt tutmuş *Sa'dlu,*[15] *Duhurlu/Duharlu.*[16] *Alpavut/Alpagut,*[17] *Ayinlu, Ağaçeri* [18] *ve Döğer* [19] gibi boy ve oymaklar Karakoyunlu; batısında yer alan göç yolunu kullanarak yaylak ve kışlak arasında hareket eden konargöçer *İnallu, Musullu, Hamza Hacılu, Pürnek, Çepni, Bayat, Tabanlu, Bicanlı* gibi Türkmen aşretleri de Akkoyunlu siyasi birliği etrafında toplanmış oluyordu. Bölgeye hâkim olma mücadeleleri ve akabinde gelen toprak kayıpları, bu toplulukların karşı tarafa geçmesine de

---

[14] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. O. Karatay), Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.375.

[15] Iğdır ve Nahcivan *oymağının* yurduydu. Karakoyunlular'ın en önemli kabilelerinden olan Sa'dlular, Karakoyunlu hanedanı ile akraba idi. Bayram Hoca, 1374'te amcaoğulları olan bu kabilenin yardımıyla, Aras boyunu ülkesine katmıştı. Bkz. Abdulhaluk Çay vd., *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu,* TKAE Yayınları, Ankara 1986, s.29.

[16] Erzurum-Bayburt havalisinde oymağı yaşıyordu. Osmanlı döneminde de Erzurum ve çevresinde bulundukları tespit edilen *Duharlular*, belgelerde *Tokarlu* olarak telaffuz edilmektedir. Bkz. Woods, *age,* s.333.

[17] Osmanlı Tahrir kayıtlarında Malazgirt'e bağlı Alpagut adlı bir köyün bulunması, bu kabilenin zamanla Doğu Anadolu'ya yayılmış olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Bkz. Tuncer Baykara, *Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.14.

[18] XIII. yüzyıldan beri Maraş ve çevresinde yaşayan Ağaçeri Türkmenlerine bağlı bir grubun daha Kara Mehmed zamanında Karakoyunlularla işbirliği yaparak akrabalık tesis ettiği görülür ki, Karakoyunlu hizmetine giren bu Ağaçerilerin de devletin merkezinin Tebriz'e nakliyle Azerbaycan'a göç ettiği belirtilmektedir. Karakoyunlular'ın yıkılmasıyla bazı Ağaç-eri boyları, Uzun Hasan'a katılmıştır. Bkz. Woods, *age*, s.326. Ağaçeriler hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI, TTK Yayınları, Ankara 1962, s.521-528. Bu kabile adı, eski zamanlarda yoktu. Oğuzlar bu memlekete geldiklerinde onlardan bir kısım halk topluluğu, ormanları kendilerine yurt edinmiş ve oralarda yerleşmişlerdi. İşte bu sebepten dolayı bu halklara "Ağaç-eri" yani "ormanda yaşayan insanlar" adı verilmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi,* C. I, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.202.

[19] Bu Oğuz boyu hakkında geniş bilgi ve Karakoyunlular ile olan münasebetleri için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları,* TÜDAV, İstanbul 1999, s.258-268; Faruk Sümer, "Döğerler'e Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s.144. Döğerler, Hem Akkoyunlu ve hem de Karakoyunlular'la bağlantılı olmakla birlikte her iki konfederasyona da gerçek anlamda katılmamışlardır. Bkz. Woods, *age,* s.332; Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 134.

sebep olabiliyordu.[20] Diğer taraftan Akkoyunlu hâkimiyet sahasında Eğil taraflarında Buldukani-Mardasi ile Çemişgezek civarında Malkişi/Melkişi adlı Kürt aşiretleri, [21] Karakoyunlu hâkimiyetindeki yerlerde ise içinde Türk, Moğol ve Kürt aşiretlerinin bulunduğu *Kara Ulus* [22] adı verilen bir konargöçer topluluk vardı ki, Cihanşah (1438-1467) zamanında Azerbaycan'a göçürülmüşlerdi.[23] Bitlis civarında Şerefname'ye göre, İran hükümdarlarından Nuşirevan'ın soyundan gelen [24] ve Eyyubiler döneminde yöreye iskân edilmiş *Rozki/Rozkan/Rojeki* adı verilen Kürt aşireti bulunmaktaydı.[25] Bu aşiret, Kara Yusuf (1389-1420) döneminden itibaren Bitlis ve havalisinin yönetimiyle görevlendirilmiş,[26] devletin kontrolünde, belirlenen vergiyi ödeyerek varlığını devam ettiren ve bir nevi vasal konuma sahipti.[27]

---

[20] Sümer, "Ağaçeriler", s.521-528; Gündüz, *age*, s.26.

[21] Geniş bilgi için bkz. Woods, *age*, s.325-344.

[22] Ayrıca Irak'taki Kara Ulus'un Türk, Kürt ve Moğol kabilelerinin şehre yerleşenlerinin kalıntılarından XVI. veya XVII. yüzyıllarda meydana gelmiş bir göçebe birlik olabileceğini de dile getirmektedirAyrıntılı bilgi için bkz. Abdulkadir İnan, "Ulus Terimi Üzerine", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.622-24.

[23] Tihrâni, C.II, s.361; Aka, "agm", s.58.

[24] Şerefhan'a göre İran Hükümdarlarından Nuşirevan/Anuşirvan/Chosroes I. zamanında.(531-539), Camasb b. Firuz, Kubad adına Ermenistan ve Şirvan'da valilik yapıyordu. Camasb öldüğünde geride üç oğul bırakmıştı. Nersi, Surhab ve Behvat. Nersi babasının yerine geçerek, Nuşirvan'ın ilgisini çekmekte gecikmedi. Onun kızıyla da evlenen Nersi'nin Ceylan Şah isminde bir oğlu oldu. Rüstemdar kralları bunun soyundan gelmektedir. Surhap, Şirvan beyleri sülalesini, Behvat da Bitlis beyleri sülalesini tesis edecektir. Bkz. Şerefhan, *Şerefname*, (çev. M. Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s.418vd. Evliya Çelebi ise, Beyliği kuranların Abbasilerin soyundan geldiğini ifade eder. Bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname C.I, S.4, (çev. S. A. Kahraman- Y. Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.123,130; M. Halil Yinanç, "Bitlis", *İA,* C. III, s.663.

[25] Şerefhan, *age*, s.430.

[26] Emirname için bkz. Şerefhan, *age*, s.435vd.

[27] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tıhrani, *age*, C.I, s. 95vd; *Colophons of Armenian Manuscripts,* s.174; Faruk Sümer, *"Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar"*, *Belleten*, C 50, S 297, TTK Yayınları, Ankara 1986, s.464.

İhanlı Devleti'nin parçalanmasıyla başlayan Doğu Anadolu'da meskûn bazı Türk ve Moğol topluluklarının bölgeden ayrılışı, Karakoyunlu devletinin sınırlarını doğu yönünde genişletmesiyle devam etti. Zira devlet merkezinin Erciş'ten Tebriz'e nakli, özellikle Doğu Anadolu'da yurt tutmuş pek çok Türkmen aşiretinin Azerbaycan ve İran'a göç etmesine sebep olmuştur. [28] Bu süreç bazı Kürt aşiretlerinin Zağros havalisinden Hakkâri, Van, Ahlat, gibi şehirlere gelmeye başlamalarının da bir bakıma önünü açmıştır. Nitekim Ebu'l-Farac, Musul ve Erbil yörelerinde kışlayan Moğol aşiretlerinin yaz mevsiminde bölgeyi terk etmesiyle Kürtlerin dağlık bölgelerden şehirlere doğru yayıldıklarını kaydetmektedir.[29] Yer değiştiren bu Kürt gruplarının daha çok Ermenilere ait yerleşim yerlerine sızmaları da yöredeki Ermeni nüfusunun yer değiştirmesine sebep olabiliyordu.[30] Örneğin XV. yüzyılın başlarına kadar Bitlis şehrinde Ermeni nüfus yok iken, bir anda manastırların yapıldığı ve dışarıdan keşişlerin şehre gelmeye başladığından bahsedilmektedir.[31] Sözü edilen Kürt aşiretleri ise Zırki, Süleymani ve Mahmudi aşiretleriydi ki, Karakoyunluların bölgede siyasi bir güç haline gelmeye başladığı dönemden itibaren onların hâkimiyeti altına girerek, Van, Bitlis, Meyyafarikin (Silvan), Cizre taraflarına iskân edildikleri anlaşılmaktadır.[32]

---

[28] Aka, "agm*",* s.57vd.

[29] Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999, s.631vd.

[30] Cloud Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.308.

[31] Thomas A. Sinclair, "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Muş ve Bitlis*, (edit. Richard G. Hovannisian, çev. Zülâl Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul 2012, s.169.

[32] Tihrâni, Karakoyunlu İskender Mirza'yı yenen Kara Yülük Osman'ın bu aşiretler tarafından yönetilen Meyyafarikin, Tercil ve buraya bağlı diğer sekiz kaleyle birlikte üç bin haneyi hâkimiyeti altına aldığını kaydetmektedir. Bkz. Tıhrani, *age*, C. I, s. 95; Sümer, *age*, s.32.

Elçilerin Kayıtlarında Doğu Anadolu'nun Demografik Yapısı

Bu elçilerden ilki Kastilya Kralı III. Hanri'nin mabeynicisi Ruy Gonzales de Clavijo'dur. XV. yüzyılın başlarında Trabzon limanı üzerinden, Erzincan-Erzurum-Pasin-Kars-Ani güzergâhını takip ederek, Azerbaycan ve İran istikametinden Semerkand'da bulunan Timur'un huzuruna varan İspanyol elçi, gidişi ve dönüşü sırasında Doğu Anadolu'nun sosyo-kültürel durumu hakkında mühüm bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Clavijo, bölgenin kuzey istikameti boyunca bazı Ermeni köyleri gördüğünü anlatırken, herhangi bir Kürt yerleşimine dair malumat vermemektedir.[33] Esasında bu durum Karakoyunlu Devleti'nin kontrolünde, yukarıda bahsi geçen Doğu Anadolu'nun belirli yerlerine yerleştirilen Kürt aşiretlerinin iskân sahaları dışına yayılmadıklarını göstermesi bakımından da önemlidir.

XV. yüzyılda Doğu Anadolu'da meskûn toplumlardan biri de hiç şüphesiz Ermenilerdi. Bölgedeki Ermeniler, Moğol hâkimiyeti sırasında iyi muamele görmüşlerdi. Moğol orduları içerisinde istihdam edilmişler [34] ve geniş dini imtiyazlar elde etmişlerdi.[35] Ancak yukarıda bahsi geçtiği üzere Gazan Han'ın İslam'ı devlet dini olarak kabul etmesiyle birlikte Ermeniler, bu ayrıcalıklarını kaybederek, daha çok Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren

---

[33] Geniş bilgi için bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (çev. Ö.Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.81-94. Aslında Clavijo'nun bu tespiti, XIII. yüzyılın sonlarında bölgeye gelen Dominikan keşiş Ricoldus tarafından da dillendirilmişti. Ricoldus, İlhanlı hükümdarlarının yaylağı olan Aladağ'ı anlatırken övgüyle bahsetmiş ve burayı Türkiye'nin sonu olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte gördüğü her yörenin etnik ve dini yapısı hakkında geniş malumat vermesine rağmen Doğu Anadolu'da herhangi bir Kürt topluluğundan bahsetmemiştir. Bkz. Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, (çev. A. Deniz Altuntaş), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.63.

[34] Genceli Kiragos, *Vekayiname*, (çev. Gürsoy Solmaz), MTR Yayıncılık, Ankara 2002, s.141; *Aknerli Grigor*, *Okçu Milletin Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s.59; el- Ömeri, *age*, s.135.

[35] Geniş bilgi için bkz. Ocak, *Anadolu'da İslamiyet'in* …, s.281vd.

manastırlar çevresinde kümelenmiş bir görüntü arz etmeye başlamışlardı.[36] Bu bağlamda Ermeni halkı bölgenin belirli şehir ve kasabalarında demografik yapı içerisinde azınlıkta kalmışlardı. Esasında bu süreç asırlar önce başlamıştı. Nitekim Bizans yönetimi Anadolu'nun doğusunda yoğunlaşan Ermeni halkını, uyguladığı iskân siyasetiyle farklı bölgelere dağıtmış [37] ve bunun neticesinde özellikle Sivas ve Erzincan'ın kent merkezlerinde demografik yapı Ermeniler lehine değişmişti. [38] Bununla birlikte daha XIII. asrın ikinci yarısından itibaren bazı sanat ve ticaret erbabı Türkmenlerin bu şehirlerde faaliyet gösterdikleri de kaydedilmektedir.[39] Sivas şehrindeki Ermeni çoğunluğun ne ölçüde etkilendiğini bilme imkânımız olmasa da, XV. asrın başında Sivas ve çevresindeki Ermenilerin bir kısmının Timur tarafından Semerkant' a göçürüldüğü gözden ırak tutulmamalıdır.[40]

Aynı dönemlerde Clavijo, her ne kadar Erzincan şehrinde Ermeni ve Rumların çoğunlukta olduğunu söylese de bu kent merkezi için geçerliydi.[41] Zira yolculuğu sırasında gördüğü yerleşim yerlerinin Türklere ait olduğuna ve çok sayıda Türkmen'in göç ettiğine şahit olduğunu kaydetmektedir ki, bunlar yukarıda sözü edilen Akkoyunlulara bağlı konargöçer Türkmen

---

36 *Colophons of Armenian Manuscripts,* s.102vd.

37 Bizans devletinin doğu politikası hakkında geniş bilgi için bkz Urfalı Mateos, *age,* s.111vd; Gülay Öğün, **"**Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* (17-21 Haziran 1991), Ankara 1992, s.77-80; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2006, s.572-575; Mehmet Ersan, *Selçulular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s.11-19

38 İbn Battuta, *Seyahatneme*, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013 s. 287; Cahen, *age*, s.335.

39 El-Kazvini, *age*, 570vd.

40 Clavijo, *age*, s. 84.

41 Clavijo, *age*, s.81.

aşiretleri olsa gerektir.[42] Bölge şehirlerinin bu dönemde sık sık el değiştirmesi de demografik yapıyı etkileyebiliyordu. Bu bağlamda Clavijo'dan yaklaşık yetmiş yıl sonra Erzincan görme fırsatı elde eden Venedik elçisi Barbaro ise, o günlerde şehrin harebeye döndüğüne şahit olmuştu. O sebeple büyük nüfus kaybına uğradığı anlaşılan şehrin etnik yapısı hakkında bilgi vermemektedir.[43]

Bölgenin en büyük şehri Erzurum'u da görme fırsatını elde eden Clavijo, bir Türkmen Beyi tarafından idare edilen şehirde nüfusun oldukça azaldığını ifade ederken, yalnızca eski bir kilise etrafında yaşayan Ermeni cemaatından söz etmektedir.[44] Esasında bu vaziyet İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan iktidar mücadelelerinin bir sonucuydu ve güvenlik nedeniyle şehir halkının kırsal bölgelere çekildiği anlaşılmaktadır. Nitekim taht kavgalarının yaşandığı dönemde Erzurum gören İbn Battuta, iki Türkmen topluluğu arasında meydana gelen mücadeleler sebebiyle şehrin harap olduğuna şahit olmuştu ki, sözü edilenlerin Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri olduğu kuvvetle muhtemeldir.[45] Diğer taraftan Erzurum ve havalisi *Duharlu/Tokarlu* oymağının yurdu idi ve *Eyalet-i Duharlu* diye ifade edilirdi. 1412'den sonra bölgede Karakoyunlu hâkimiyetinin tesis edilmesiyle, bu Türkmen federasyonunun içerisinde yer almıştı. 1434'te ise Kara Yülük Osman (1406-1435)'a karşı Erzurum'un müdafasını üstlenmişlerdi.[46]

Doğuya doğru ilerleyen Clavijo, Timur'un beylerinden Doladay'ın hâkimiyeti altında bulunan Avnik şehri ve ona bağlı yerleşim yerlerinden de

---

42 Clavijo, *age,* s.87.
43 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 102.
44 Clavijo, *age*, s.87.
45 İbn Battuta, *age*, s.287.
46 Tihrâni, *age*, C.I, s. 108; Woods, *age,* s. 333.

bahseder. Buna göre birbirine komşu köylerin ahalisinin Ermeni ve Türkmenlerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle *Deliler* adlı bir Türkmen köyünden behseder ki, verdiği malumatlar yörenin dini kültürel yapısını adeta gözler önüne sermektedir. Köyde uhrevi hayata kendisini adamış dervişlerin bulunduğunu ve çevrede çok sayıda Müslümanın burayı ziyaret ettiğini ve adaklar getirdiklerini belirtir. Evliya oldukları kabul edilen bu dervişler, saç ve sakalları traşlı, üzerlerinde abalarıyla saz çalıp, ilahiler okumaktadırlar.[47] Bu Türkmen dervişler, Kalenderi seyhleriydi. Saç ve sakallarını kazıdıklarından bunlara *Cavlakiler* de denirdi. Türkmenler arasında büyük itibarları vardı.[48] Sözü edilen yörede bu itikada mensup çok sayıda Türkmen köylerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tarihi *Surpmari/Sürmari/Sürmeli* şehrinden uzun uzun bahseden seyyah, bölgede daha evvel çoğunlukta olan Ermenilerin, bu üstünlüğü artık Müslümanlara kaptırdığını belirtmektedir.[49] 1396' da Niğbolu Savaşı'nda Osmanlı'ya esir düşüp, 1402'de Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un tutsak aldığı Alman Johannes Schiltberger, Kars, Iğdır, Karabağ çevresini Ermenistan olarak tarif etmesine rağmen, artık yörede Müslümanların çoğunlukta olduğunu, Ermeni halkın ancak köylerde yaşayabildiğini ifade etmektedir.[50] Schiltberger, Müslümanlar diyerek şüphesiz Türkmenleri kastediyordu. Zira Timurlular tarafından idare edilen bölge Karakoyunlulara bağlı Sa'dlu oymaklarının yurduydu.[51]

---

47 Clavijo, *age*, s.88vd.

48 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 25-46; Ocak, *Babailer İsyanı*, s.87-91; Mikail Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evran-Mevlana Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara 2020, s. 163, 183vd.

49 Clavijo, *age*, s.89.

50 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (çev. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s.189.

51 Tihrâni, *age*, C.I, s. 75.

İspanyol elçi Clavijo, Semerkant'dan dönüşü sırasında Kara Yusuf'un on bin atlı çıkarabilecek kadar büyük bir güce eriştiğini, Hoy'dan Erzincan'a kadar uzanan sahada etkili olduğunu belirtmektedir ki,[52] aslında Karakoyunlular bu güçlerini bölgedeki Türkmen topluluklarından almaktaydılar.[53] 1407'lerde yazılmış olduğu tesbit edilen bir Ermeni kaynağının Mardin'den Tebriz'e kadar uzanan sahayı *Türkistan* diye tanımlayıp, bu bölgenin hâkiminin Kara Yusuf olduğunu dile getirmesi de bu sosyo-kültürel durumu yansıtması bakımından önemlidir.[54]

Dönüşü sırasında tarihi Ani şehrinden geçen Clavijo, Timur'un emiri Doladay'ın oğlunun idaresinde olan yörede Ermeni ve Türk yerleşimlerini gördüğünü, halkın birbiriyle iyi geçindiğini kaydetmektedir. Kara Yusuf'un bölgedeki askeri faaliyetlerinden dolayı güzergâhını değiştiren elçilik heyeti, Ağrı, Eleşkirt ve çevresinde köylerin ıssız kaldığına, insanların kale surları içerisine kapanarak kendilerini koruma altına aldıklarına şahit olmuştu. Bu vaziyet karşısında yakındığı anlaşılan İspanyol elçi, Erzurum'a kadar uzanan bölgede bir zamanlar Ermeni krallığının hüküm sürdüğünü, kralın ölümünden sonra oğullarının birbirine düştüğünü ve Türklerin sözü edilen bölgeyi ele geçirerek Ermenileri bu ülkeden sürüp çıkardıkları konusunda kısa bir tarihi bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir. [55] Doğu Anadolu ekseninde meydana gelen Karakoyunlu-Timurlu mücadeleleri, bilhassa konargöçer aşiretlerin yaylak-kışlak arasındaki hareketliliğini de baltalamıştı. Zira Clavijo, Tortum-İspir üzerinden Trabzon'a giderken hayvan sürülerini kale

[52] Clavijo, *age,* s.202.
[53] Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevarih*, (çev. M. Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2006, s.55.
[54] *Colophons of Armenian Manuscripts*, s.129.
[55] Clavijo, *age*, s. 203vd.

içerisinde muhafaza etmek zorunda kalan ahalinin bu durumdan muzdarip olduğuna şahit olmuştu.[56]

1468'de Cihanşah (1438-1467)'ı ortadan kaldıran Uzun Hasan (1453-1478), Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran topraklarının büyük kısmında hâkimiyet tesis ettikten hemen sonra payitahtını Diyarbekir'den Tebriz'e taşıdı. Bu karar pek çok Türkmen topluluğunun Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve İran'a göç etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla İlhanlılardan sonra başlayıp Karakoyunlular döneminde devam eden bu dışa göç hareketi, Akkoyunlular döneminde de sürmüş ve neticede bölgedeki Türkmen nüfus bundan olumsuz etkilenmiştir.[57] Ona rağmen bölgenin genel demografik yapısı içerisinde Türk nüfus, belirgin şekilde hâkimiyetini XV. yüzyılın sonuna kadar korumuştur. 1474'te Venedik hükümeti adına ittifak görüşmeleri için Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın huzuruna giden ve dört sene Akkoyunlu ülkesinde ikamet eden elçi Josaphat Barbaro'nun, Urfa-Mardin-Siirt ve Bitlis istikametinden Tebriz'e yolculuğu sırasında tuttuğu kayıtlardan bölgenin kültürel yapısı hakkında önemli ipuçları vardır. Sözü edilen istikametten Zağros sıradağlarına ulaşan elçi burayı Toroslar diye adlandırıp, etrafı yağmalayan Kürt aşiretlerinin yaşadığını ifade etmektedir.[58]

Barbaro'nun bu tespitleri 1471'de aynı amaçla İran'a giden Caterino Zeno tarafından da teyit edilmektedir. Buna göre Caterino, Uzun Hasan'ın ülkesinde halkın yerli *İranlılar* ve *Ermenilerden* oluştuğunu ve bu ülkenin Kürtlerin yaşadığı sıra dağlardan ayrıldığını belirtmektedir.[59] Venedik elçileri genellikle Türkmenleri, İranlılar diye ifade etmişlerdir. Nitekim 1473

---

[56] Clavijo, *age*, s. 205vd.

[57] Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* TTK Yayınları, Ankara 1999, s.5.
Gündüz, *age*, s.26.

[58] Barbaro, *age*, s. 67vd.

[59] Caterino Zeno, *Doğu'da Venedik Elçileri*, (çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s.20.

yılında Osmanlı-Akkoyunlu mücadelesi, Otlukbeli Muharebesi'nin müşahidi Angiolello da, Osmanlı'ya *Türk* dediği halde, Akkoyunlu Türkmenlerini *İranlılar* diye tarif etmektedir.[60] Diğer yandan bu kayıtlar Kürt aşiretlerinin sözü edilen dönemlerde genellikle Zağros ve civarında bulunduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Barbaro, Trabzon'un güneyinden itibaren *Turcomania* ülkesine girildiğini ve eskiden buraya Ermenistan denildiğini belirtir. Ayrıca yörede doğan insanlara *Karakoyunlu* adı verildiğini söyler ki,[61] aslında bu kayıt Karakoyunlu aşiretlerinin hâlâ bölgede yoğunlukta olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Erzincan'dan muhtemelen Diyarbekir'a kadar uzanan göç yolu üzerinde *Koyun Eri* adı verdiği topluluklardan bahsederken, Akkoyunlu Türkmen aşiretlerini kastediyor olmalıdır.[62] Zira Akkoyunlular daha Timur'un bölgedeki faaliyetleri sırasında onunla birlikte hareket etmiş, Ergani, Palu ve Kığı'dan sonra Amid'i de alarak bölgede daha da güçlenmişlerdi. Başka bir deyişle Trabzon'un hinterlandından itibaren güneyde Beriyye'ye kadar uzanan göç yollarını kontrol altına alarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hâkimiyetini büyük ölçüde sağlamışlardı.[63]

Barbaro ile aynı dönemde Akkoyunlu ülkesine gönderilen diğer bir Venedik elçisi Ambrogio Contarini, Uzun Hasan'ın ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu ile Karaman'a komşu olduğunu anlatarak, Anadolu'nun doğu kesimlerini *Tucomania* diye ifade etmektedir.[64] Gürcü topraklarından güneye hareket eden Contarino, Ağrı Dağı civarında Türk ve Ermeni köylerini gördüğünü anlatır. Ağustos ayının başında bölgede geçtiği anlaşılan Venedik elçisi,

[60] Giovanni Maria Angiolello, *Gözüyle Sultanlar ve Savaşları*, (çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, Ankara 2017, s.55-59.
[61] Barbaro, *age*, s. 103.
[62] Barbaro, *age*, s. 103.
[63] Yinanç, "Akkoyunlular", s.258.
[64] Ambrogio Contarino, *Doğu'da Venedik Elçileri*, (çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s.135.

aileleri ve hayvan sürüleriyle taze otlaklar için göç eden kalabalık Türkmen topluluklarına rastladığını kaydetmektedir.[65] Bunlar Akkoyunlulara bağlı Bozulus Türkmenleri idi. Her ne kadar Uzun Hasan döneminde belli bir bölümünün Azerbaycan'a göç etmesine ve geride kalanların da Rakka'ya iskân edilmiş olmalarına rağmen, Bozulus'a mensup Türkmen boyları hala Doğu Anadolu'nun kuzeyinde yaylayıp, Musul, Mardin ve Diyarbekir yöresinde kışlamaya devam ediyorlardı.[66]

XV. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu'nun etnik yapısı hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklardan biri de İbn Ecâ et-Türki' nin seyahatnamesidir. Memluk elçisi olarak Akkoyunlu payitahtı Tebriz'e gidişi ve dönüşü sırasında gördüğü Doğu Anadolu şehir ve kasabaları hakkında önemli bilgiler veren İbn Ecâ da adeta Venedik elçilerini teyit eder. Memluk elçisi Çapakçur (Bingöl) ve Malazgirt'te bazı Kürt köylerinden söz ederken;[67] yolu üzerinde sadece Erciş'te bir Hırisiyan köyü dışında herhangi bir Ermeni yerleşim yerinden bahsetmemiştir.[68] Türkmen boy ve oymaklarının gerek Azerbaycan ve İran'a, gerekse Anadolu'nun batı taraflarına kaymasıyla, Kürt aşiretlerinin bölgede yayılmaya başladıkları anlaşılmaktadır.

İbn Eca, Süphan Dağı eteklerinde, adını bir Türkmen babasından aldığı tahmin edilen *Baba Taşkun* zaviyesinde konuk olduklarını anlatır. Burada yaşayanların yöredeki toprakları ekip biçerek, elde ettikleri gelirleri yolcu ve muhtaçların ihtiyaçları için harcadıklarını belirtir ki, bu da ahilik geleneğinin bölgede hâlâ devam ettirildiğini göstermektedir.[69] Aynı şekilde yolu

---

65 Contarino, *age,* s.86vd.
66 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gündüz, *age,* s. 77-91.
67 İbn Ecâ et-Türkî, *İbn Eca Seyahatnamesi*, (çev. Mehmet Şeker), Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 74vd.
68 İbn Ecâ, *age*, s.93.
69 İbn Ecâ, *age*, s.76.

üzerinde Erciş'e uğrayan Memluk elçisi burada Kara Yusuf'a ait bir zaviyede konakladıktan sonra *Baba Haydar* adlı bir köye vardıklarını belirtmektedir.[70] Kuvvetle muhtemeldir ki sözü edilen yer bir Türkmen köyüdür. Nitekim Uzun Hasan zamanında Akkoyunlu Devleti'nin hizmetine giren Çepnilerin önemli bir bölümü İl-Aldı Bey komutasında 1469'da Bitlis ve çevresinin fethine iştirak etmişlerdi.[71] Daha sonra sözü edilen bölgenin dirliğini alıp, iskân edildikleri anlaşılan bu Çepnilerin,[72] Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar yörede yaşadıkları bilinmektedir.[73] Ancak yörenin sürekli Osmanlı-Safevi mücadelelerine sahne olması,[74] sözü edilen Oğuz boyunun çevreye dağılmasına sebep olmuştur.[75]

SONUÇ

Malazgirt Zaferi'yle başlayan süreçte Doğu Anadolu, kültürel bakımdan büyük bir değişime sahne olmuştu. Kısa sürede kalabalık Türkmen boylarının yurt tuttuğu bölge, Moğol işgaliyle yeni gelenlerle birlikte büyük bir kesafet kazanmış ve yörenin kırsal bölgeleri başta olmak üzere yerleşim yerleri demografik bir

---

70 İbn Ecâ, *age,* s.77.

71 Tihrani, *age*, C. II, s.533.

72 Sümer, *Oğuzlar*, s.326. Uzun Hasan'ın Fatih'le mücadelesinde de aynı Çepnilerin Akkoyunlu ordusunda saf tuttukları görülmektedir. Bkz. "Sol cenahta Murad Beğ-i Cihangir, Alihan Beğ-i Cihangir, Kasım Beğ-i Karamanoğlu, Mansur Beğ-i Afşar, *İl Aldı Beğ-i Cebni*, Aslan Beğ-i Dulkadir bahadırlardan bir kalabalık toplulukla savaş bayraklarını açtılar". Bkz. Tihrani, *age*, C. II, s.349; Hasan-ı Rumlu, *age*, s.516.

73 *Tarih-i Kızılbâşiyye (Kızılbaşlığın Tarihi)*, (çev: Şefaattin Deniz- Hasan Asadi), Bilgi, Kültür, Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 40; Sümer, *Oğuzlar*, s.330.

74 Bu mücadeleler hakkında bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, (çev. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.193; Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzade Tarihi II*, (çev. Vahid Çabuk), İBB Yayınları, İstanbul 2017, s.215; Sümer, *age,* s.66vd.

75 Nitekim Şerefhan Çepnilerin bu dönemlerde başsız kalıp İran ve Azerbaycan'a dağıldıklarını söyler. Bir kısmının ise Horasan'a gittiğini ve oradan Gur (Afganistan) ülkesine yerleştirildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca bu bölgede Safevi valisi Masum Bey Çepnilerin üstün cesaretlerini duyunca onlara önemli vazifeler dahi vermiştir. Bkz. Şerefhan, *age*, s.372vd.

dönüşüme sebep olmuştu. XV. asra gelindiğinde Doğu Anadolu'nun Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyeti altında bir Türkmen Yurdu olduğu elçi kayıtlarıyla açık bir şekilde dile getirilmekteydi.

Yüzyılın başında Doğu Anadolu'nun kuzeyini takip ederek Timur'un huzuruna varan Clavijo'nun kayıtları, sözü edilen güzergâh üzerindeki gerek şehirlerde ve gerekse kırsal bölgelerde demografik yapının Türkler lehine değiştiğini göstermektedir. Erzincan'dan Ani şehrine kadar uzanan sahada yer yer Ermeni yerleşimlerinden bahseden elçinin kayıtlarından herhangi bir Kürt yerleşiminin bulunmadığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Aynı yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu üzerinden Tebriz'e giden Venedik elçileri de açık bir dille bölgeyi *Türkmen Ülkesi* olarak tanımlarken, Kürt aşiretlerinin bulunduğu Zağros sıradağlarının buraya komşu olduğunu belirtirler. Bu durum sadece Avrupalı elçiler tarafından değil, aynı zamanda Memluk elçisi İbn Eca'nın kayıtlarında da açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla bölgede yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler neticesinde dışa göç hareketlerine rağmen, bölge Kara ve Akkoyunlu Türkmenlerinin yoğunlukta olduğu bir coğrafya görünümündeydi. Diğer taraftan bölgede Türkmen nüfusun Azerbaycan ve İran'a kaymaya başlamasıyla, Zağros civarındaki Kürt aşiretlerinin yavaş yavaş bölgeye yayıldıkları gözlenirken; Ermeniler ise, Doğu Anadolu'da daha çok manastırlar çevresinde kümelenmiş bir görüntü arz etmekteydi.

KAYNAKLAR

İnan, Abdulkadir. (1998). "Ulus Terimi Üzerine", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara.

Aka, İsmail. (2003). "Anadolu'dan İran'a Göçler", Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara, s.57-63.

Aknerli Grigor. (2012). *Okçu Milletin Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Baykara, Tuncer. (1991). *Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları*, TTK Yayınları, Ankara.

Bayram, Mikail. (2020). *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evran-Mevlana Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayınları Ankara.

Cahen, Claude. (2011). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Caterino Zeno. (2006). *Doğu'da Venedik Elçileri*. (çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Çay vd., Abdulhaluk. (1986). *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu,* TKAE Yayınları, Ankara.

Çetinkaya, Nihat. (1996). *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı* Oymaklar *Üzerine)*, TÜDAV Yayınları, İstanbul.

Ebu'l-Fida. (2007). *Takvimü'l-Büldan***,** (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

El-Kazvini. (1373). *Asarü'l- Bilad Ahbarü'l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran.

El-Ömeri. (2014). *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım). (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları İstanbul.

En-Nesevi. (1934). *Celalüttin Harezmşah*. (çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul.

Ergin, Muharrem. (2010). *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Eröz, Mehmet. (1983). *Hırıstiyan Türkler*, TKAE Yayınları, Ankara.

Ersan, Mehmet. (2007). *Selçulular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara.

Esderebadi. (1990). *Bezm ü Rezm*. (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara.

Eş-Şirazi. (1994). *Tahrir-i Tarih-i Vassaf,* C. III. (nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi. Tahran.

Evliya Çelebi. (2010). Seyahatname I/4, (çev. S. A. Kahraman- Y. Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Genceli Kiragos. (2012). *Vekayiname*, (çev. Gürsoy Solmaz), MTR Yayıncılık, Ankara.

Golden, Peter B. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, (çev. O. Karatay), İstanbul.

Gregory Ebu'l Faraç. (1999). *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara.

Grousset, Rene. (2010). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul.

Gündüz, Tufan. (2009). *Bozkırın Efendileri (Türkmenler Üzerine Makaleler)*. Yeditepe Yayınları, İstanbul.

_____. (2010). Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri*) Yeditepe Yayınları, *İstanbul*.

Hasan-ı Rumlu. (2006). *Ahsenü't Tevarih*, (çev. M. Öztürk). TTK Yayınları, Ankara.

Hondmir. (1983). *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer,* C. III, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, Tahran.

İbn Battuta. (2013). *Seyahatneme*. (çev. A. Sait Aykut). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İbn Ecâ et-Türkî. (2018). *İbn Eca Seyahatnamesi*. (çev. Mehmet Şeker). Ötüken Yayınları, İstanbul.

Johannes Schiltberger. (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (çev. Turgut Akpınar). İletişim Yayınları, İstanbul.

Josaphat Barbaro. (2005). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim. (1996). *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları İstanbul.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin. (1952). *Dede Korkut Oğuznameleri I. Kitap*, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul.

_____, M. Fahrettin. (1953). *Kars Tarihi*, Işıl Yayınları, İstanbul.

Köprülü, M. Fuad. (2012). *Anadolu'da İslamiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Marco Polo. (2003). *Dünyanın Hikâye Edilişi.* (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul.

Mehmed Hemdemi Çelebi. (2017). *Solakzade Tarihi,* (çev. Vahid Çabuk), İBB Yayınları, İstanbul.

Ocak, A. Yaşar. (2016). Ortaçağlar *Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*. Kitap Yayınları, İstanbul.

Ögel, Bahaeddin. (2010). *Türk Mitolojisi,* C. I, TTK Yayınları, Ankara.

Öğün, Gülay. (1992). "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* (17-21 Haziran 1991).

Peçevi İbrahim Efendi. (1981). *Peçevi Tarihi I*, (çev. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ricoldus De Monte Crucis. (2018). *Doğu Seyahatnamesi*, (çev. A. Deniz Altuntaş), Kronik Yayınları İstanbul.

Ruy Gonzales de Clavijo. (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*. (çev. Ö.Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul.

Sanjian, Avedis K. (1969). "Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)". *A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, London.

Sinclair, Thomas A. (2012). "Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri", *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Muş ve Bitlis*.

(edit. Richard G. Hovannisian). (çev. Zülâl Kılıç), Aras Yayınları, İstanbul, s. 157-176.

Spuler, Bertold. (2011). İran Moğolları *(Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri),* (çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara.

Sümer, Faruk. (1953). "Döğerler'e Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul.

_____, Faruk. (1962). "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI/103. TTK Yayınları, Ankara, s.521-528.

_____, Faruk. (1970). "Anadolu'da Moğollar", *SAD,* C. I, TTK Yayınları, Ankara, s. 1-147.

_____, Faruk. (1986). "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. 50, S. 297, TTK Yayınları, Ankara, s. 447-470.

_____, Faruk. (1992). Kara *Koyunlular*, C.I, TTK Yayınları, Ankara.

_____,Faruk. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul.

_____,Faruk. (1999). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* TTK Yayınları, Ankara.

Şerefhan, *Şerefname*. (1990). (çev. M. E. Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul.

Tarih-i Kızılbâşiyye (Kızılbaşlığın Tarihi). (2015). (çev. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi. Bilgi, Kültür, Sanat Yayınları, İstanbul.

Tihrâni. (1993). *Kitâb-ı Diyârbakriyya*. C.I-II, (nşr. Necati Lügal, Faruk Sümer). TTK Yayınları, Ankara.

Togan, Z. Velidi. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul.

Turan, Osman. (2009). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

_____, Osman. (2010). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Türkay, Cevdet. (1979). *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınları, İstanbul.

Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, (çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara.

Woods, John E. (1993). *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev. Sibel Özbudun). Milliyet Yayınları, İstanbul.

Yinanç, M. Halil. (1986). "Bitlis", *İA,* III, MEB Yayınları, İstanbul, s.657-664.

_____, M. Halil. (1986). "Akkoyunlular", *İA* I, MEB Yayınları, İstanbul, s.251-270.

BÖLÜM 15

TÜRKLERİN ANA YURDU VE ALTIN ORDA HANLIĞI'NA KADAR KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ TÜRK KAVİMLERİ

Hüseyin ALPASLAN*

*Tarihçi, Ankara Ticari Hayat Gazetesi Köşe yazarı, Tarihistan ve Tarih Tarih sitelerinde Tarih makaleleri yazarı/ Isparta, h.alpaslan84@gmail.com

GİRİŞ

Tarihin bilinen başlangıcıyla beraber ortaya çıkan ve günümüze kadar varlığını sürdüren çok az milletten birisi de Türklerdir. Türkler tarih sahnesine çıktıkları M.Ö. IV binden sonra ilk yurtları Batı Sibirya ve Orta Asya'da varlıklarını koruyarak yeni yurtlar edinmişlerdir (Taşağıl, 2013: 5-6)

İslam öncesi Türk tarihinde, Türkler sadece Orta Asya'da değil; Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinden Macaristan ovasına kadar uzanan ve benzer iklimleri gösteren geniş bir alanda da kendilerine yurt edinmişlerdir (Günay, 2015: 21).

Ön-Türkler, yaşadıkları coğrafyalarda M.Ö. IV binden M.S. yüzüncü yıla kadar tespit edilebilmektedirler. Çin kaynakları kuzeylerinde yaşayan Rung-Di'lerin ve onların devamı olan Ti'lerin Türklerin ataları olduğunu anlatır (Günay, 2015: 40). M.Ö. IV ile III bin yıllarında Orta Asya, Kazakistan, Moğolistan ve Kuzey Çin'de elde edilen kültür kayıtları Türklerin bu geniş alana yayılmış olduklarını göstermektedir

Türk kökenli boylar Kerulen ırmağından Tuna boylarına kadar çok geniş bir alanda hareket halinde olmuşlardır. İdil-Ural bölgesinin coğrafi konumu bu bölgeye farklı kavimlerin göçünü sağlamıştır. Doğudan batıya, kuzeyden güneye çok sayıda göçün uğrak noktası olan bu bölgeye, Karadeniz, Dinyeper boyu, Kuzey Kafkasya, Hazar çevresi, Ural civarı, Kazakistan ve Batı Sibirya'dan Türklerle beraber farklı kültürlere sahip kavimler gelmişlerdir.

Türklerin yeni yurt edindikleri coğrafyalarda farklı medeniyetler ve dinlerin etkisi ile kültür sentezlenmesi oluşmuştur. Bir kısmı aynı, birçoğu farklı bölgelerde 16 İmparatorluk ve yüzlerce devlet kurmuşlardır (Laypanov ve Miziyev, 2008: 41).

İlk ana yurtlarından batıya doğru açılan Türkler, Kazak bozkırlarına doğru ulaşarak burayı ikinci yurt edinmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyine yayılan Türk boyları "Tölös" denilen kalabalık gruplardan oluşmuşlardır. Türk boylarının yoğun olarak bulunduğu Karadeniz'in kuzeyi onlar için yüzyıllarca bulunacakları yurt haline gelmiştir. İdil-Ural arasındaki bölge 18'nci yüzyıla kadar Türk yurdu olarak anılmıştır (Kurat: 2019: 1).

Türkler için elverişli yaşam koşullarına sahip Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyada, Kimmerler ile M.Ö.2000'lerde başlayan Türk kavimlerinin varlığı Kırım Hanlıklarına kadar uzanmaktadır. Kimmerler sonrasında Karadeniz'in kuzeyinde Türk varlığı M.Ö. 8'nci yüzyıla kadar gitmektedir. İskitler ile beraber 18'nci yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde kesintisiz Türklerin hakimiyeti hissedilmiştir. Rusların Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyet kurmalarından sonra bu coğrafyada Türk egemenliği sona ermiştir (Ayçiçek, 2019: 108).

TÜRKLERİN ANA YURDU

Türklerin ortaya çıkışı, Avrasya'nın kuzey bölgelerinin en uç doğu noktalarında kesin bilinmeyen bir tarihe rast gelmektedir. Dil bilimciler ve Antropologlara göre; Türkler Sibirya ormanlarından çıkarak tüm Asya'ya yayılmışlardır. Pasifik kıyıları ile Doğu Avrupa

arasında dolaşan Ön Türkler varlıklarını başka coğrafyalarda hangi tarihlerde belli etmişler ve yeni yurtlar edinmişlerdir? sorusuna kati cevap vermek güç olsada Türkologlar; Arkeoloji, Antropoloji, filoloji, Paleografi ve Etnoloji bilimlerinden faydalanarak tahmini tarihler ve yerler üzerinde durmuşlardır (Roux, 2004: 50-52).

Türklerin 8500 yıl önce Anadolu ve Mezopotamya'ya gelerek buradaki uygarlıkları meydana getirdiklerini ve Anadolu'nun Türklerin ana yurdu olduğunu (Girgin, 2016: 291) söyleyen bilim insanları da vardır. Hazar Denizi'nin doğusunda Aşkabat yakınlarında yapılan "Ano" kazısında Türklerin varlığının ve medeniyetinin 11.000 yıl öncesine kadar gittiği[1], kazı başkanı olan Amerikalı Jeolog ve Arkeolog Rapael Pumpelly[2] tarafından açıklanmıştır.

Ön Türkler, ormanlık alanlardan bozkırlara çıkarak Neolitik Taş (Cilalı Taş Devri) Devri'ne geçmişlerdir. Taygalarda kalanlarsa Yontma Taş Devri'nde (Paleolitik çağ) yaşamaya devam etmişlerdir. M.Ö. 2000 tarihinin sonlarından itibaren ise bozkırda yaşayanlar Maden çağına (Bakır veya Kalkolitik çağ) girmişlerdir.

Konar-göçer bozkır medeniyetinde Türkler yaşadıkları coğrafyalarda pek çok kültür zenginliği oluşturmuşlardır. Ön Türklerin yaşadığı ve yurt edindiği kesin olarak bilinen coğrafyalarda yer adları ve kültür

[1] Geniş bilgi için bkz. (Tarih-I, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri,1931-1941)

[2] Pumpelly, küçük ve önemsiz bir kasabayı örten toprakları kazmıştır. Bu kazı ona çok önemli bulgular vermiştir. Bu belgeleri tarafsız olarak inceleyen jeolog Pumpelly; *Türk yurdunun bir kısmında neolitik medeniyetin milattan önce 9., hayvanları ehlileştirme 8.binde, maden sanatlarının 6.binde, yani şimdiye kadar madencilikte en kıdemli olan* Sus*'tan önce başladığını ilan etmiştir*. (Bkz. Tarih-I, "Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941) s.34.)

çevrelerinin tespiti şöyle yapılmıştır; Anav Kültürü (M.Ö. 4000-1000), Afanaseyevo Kültürü (M.Ö. 3000-1700), Kelteminar Kültürü (M.Ö. 3000), Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700-1200), Karasuk Kültürü (M.Ö. 1200-700), Tagar ve Taştık Kültürü (M.Ö. 700-100) (Günay, 2015: 40).

Ön Türklerin en eski kültür merkezlerinden birisi Türkmenistan'ın Anav bölgesinde (M.Ö. 4000-1000) ortaya çıkmıştır. Anav kültüründe; atı, çok önemli ve yaşamın belirleyici bir özelliği olarak görmekteyiz (Koçsoy, 2002: 73). Kaşgarlı Mahmut'un müellifi olduğu Türk dilinin ilk sözlüğü; Divanü Lügati't-Türk'te; "Kuş kanadıyla Türk atıyla" şeklinde kayıtlara geçen deyimle, kanatsız kuş olamayacağı gibi atın da Türk'ün vazgeçilmez bir parçası olduğu anlatılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2006: 61-83).

Türkologların saydığımız bilimlerden faydalanarak yaptıkları araştırmalar ışığında en eski Türk yurdunun: Batıda Aral gölü, doğuda Orhon ve Tula Nehri, Kuzeyde Lena Nehri ile Irtış boyları, Orta Yenisey sahası ve güneyde Talas- Sır derya boylarına kadar olan sahayı kapsadığı anlaşılmaktadır. Türkler bu geniş sahayı ve Orta Asya bozkırlarını yurt edinmişlerdir. Orta Asya bozkırları ata yurdu kabul edilerek buraya Türkistan adı verilmiştir.

Çin kaynaklarına göre ise; Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yer ve ilk yurtları Çin'in kuzey batısındadır (Kurat: 2019: 5). Türkler ilk bilinen devletlerini Çin'in kuzeyinde kurmuşlardır. Çin'in kuzeyinden Aral gölüne kadar uzanan Asya'nın kuzey bölümü Ön Türklerle beraber Ari ırkın öncüleri ve Ön Moğollar tarafından paylaşılmıştır.

Bugün Moğolistan ve çevresinde ilk kültürler incelendiğinde bu kültürün Ön Türklere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Çin'in kuzeyi ile iç bölgelerine kadar bir alanda Ön-Türk kültürünü yoğun şekilde görmek mümkündür. Çinlilerin ilk resmi tarih kitabı olarak bilinen "Shih-chi" deki bilgilere göre de Çin topraklarında tarihin başlangıcı olarak kabul edilen coğrafyada, Ön Türkler, Ön Çinliler ve Ön Moğollar birlikte yaşamışlardır (Kafesoğlu, 1977: 190-196).

İlk çıkış noktalarını güneybatı Sibirya olarak bildiğimiz Türk boylarının sonraki göç hareketlerinin dört ara yönde sürdüğünü görürüz: Güneydoğu yönüne (Uygurlar vb.), kuzeydoğu yönüne (Sakalar, Yakutlar), kuzeybatı yönüne (Oğurlar, Kıpçaklar), güneybatı yönüne (Oğuzlar, Kıpçaklar) göç etmişlerdir (Jorma, 2020: 158). Moğolistan ve Türkistan bölgesinde M.Ö. 2000 tarihinin başlarından M.Ö. 800 tarihlerine kadar kuraklıklar ve savaşların tetiklediği göçler neticesinde Türkler yeni yurtlar edinmişlerdir.

Türk tarihçiler; Türk uygarlığını M.Ö. V bin yıl öncesine kadar götürürler ve Altay dağlarının kuzeybatısındaki Abakan bozkırlarını Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yer olarak kabul ederler. Apuhan'a göre Türklerin ilk yurtları M.Ö. 2000 yılları civarı Altay dağları olup, Ana yurt ise Balkaş gölü ile Aral göllerini içine alan alanı kapsar (Apuhan, 2008:13).

Coğrafyacılar tarafından Türklerin ilk ana yurdu kabul edilen, Ural dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan güneyde

Çin'e, Tibet'e ve İran'a kadar uzanan bölgeye "Orta Asya" ismi verilmiştir.

Oryantalistlerin Türk yurdu ile ilgili tespitlerine bakacak olursak; Türklerin ana yurdunu Altayların çevresi olarak gösterdiklerini okuruz. Türkolog Radloff ise Türklerin ana yurdunun Altayların doğusunda, bugünkü Moğolistan coğrafyasında olduğunu kabul etmiştir. Barthold'a göre de Türklerin Ana yurdu Moğolistan ile eşleşmektedir. Nemeth ise diğer Türkologlarda farklı olarak, Türklerin ilk yaşadıkları yerlerin Altay Dağları ile Ural Dağları arasında, bugünkü Kazakistan coğrafyası olduğunu iddia etmiştir (Kurat: 2019: 1-2).

Tarihçilerin büyük kısmı Türklerin anavatanının Altay dağları, Sibirya ve Baykal bölgesi olarak tanımlasalar da Türk Halklarının kökeni konusunda araştırmalar yapmış ve kitap yazmış olan Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyev'e göre; Türklerin ilk vatanları, M.Ö. V. ve III. bin yıllarında Asya ve Avrupa'nın birçok bölgesine göç ederek yayıldıkları ve kültürlerini götürdükleri İdil-Ural bölgesidir (Laypanov ve Miziyev, 2008: 40).

Arkeolojik araştırmalar; Altay çevresinde demirciliğin Çin'den önce başladığını göstermektedir. Bulgular; M.Ö. V-IV. yüzyıllarda Altaylarda bol miktarda demir madeninin bulunduğu ve cevherin işlendiğini göstermektedir. Türklerin demirci oldukları ve en geç M.Ö. V. yüzyıldan daha önce Altaylar ve çevresinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Arkeoloji ve dil bilimi ışığında yapılan çalışmalar, bilimsel veriler ve elde edilen bulgular neticesinde, son tahlilde Türklerin yurdunu şöyle anlatabiliriz; Türklerin yaşadığı ilk coğrafyanın çekirdeğini Altay ve çevresi ile Yenisey orta sahası teşkil etmektedir. Göktürk alfabesinin ilk kullanıldığı yerin burası olması da bu görüşü desteklemektedir. Sonraları bu çekirdek saha genişleyerek Orhon boyu ve Ötüken bölgesini de içerisine dahil etmiştir (Kurat: 2019: 5).

KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ TÜRK KAVİMLERİ

Türkler, ilk yurtları olan Orta Asya'da coğrafi şartların değişmesi, yaşamın ağırlaşması, toprakların kuraklaşması, nüfus artışı ve savaş gibi sebeplerden dolayı birçok farklı yöne göç etmişlerdir (Uğurlu, 2013: 24). Karadeniz'in kuzeyine Orta Asya'dan birçok kavim gelmiştir. Ari kavimler kadar Türk kökenli kavimlerinde milattan önceki yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyine İdil-Ural bölgesindeki ara sahaya yerleştiklerini biliyoruz.

Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafi şartların elverişli bir yaşam alanı sağlamasından dolayı bu bölge Türkler için cazip bir yurt olmuştur. Meraların, ormanlık alanların, av hayvanlarının bolluğu, balıkçılık açısından uygun göllerin, akarsuların ve zengin maden yataklarının bulunması, tarih boyunca, kavimler tarafından bu bölgenin tercih edilmesine yol açmıştır (Laypanov ve Miziyev, 2008: 40-41).

Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkır bitki örtüsü, Orta Asya ve batı Sibirya'nın devamı niteliğinde olup, geçişi zorlaştıran dağlar ve çöller yoktur. Hazar Denizi'nin kuzeyinden, Uralların güneyinden, "Kavimler Kapısı" olarak bilinen sahadan, İdil'in batısından

Karpatlar'a kadar uzanan sahayı kullanan kavimler, Orta Asya'dan Avrupa'ya gelmişlerdir. Bu sahayı kullanarak gelen Türk kavimlerinden en eskisi Kimmerler olup, sonrasında İskitler, Batı (Avrupa) Hunları, Avarlar, Hazarlar, İtil Bulgarları, Peçenekler, Uzlar, Kıpçaklar (Kumanlar) Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeyi Orta Avrupa'ya kadar yurt edinmişlerdir. Tarihin en eski toplumlarından olan Türklerin bu coğrafyada 18'nci yüzyıla kadar kesintisiz varlığı devam etmiştir (Ayçiçek, 2019: 98)

Ural- Altay kökenli Ön Türklerin kollarından olan Kimmerler, batıya göç ederek merkez Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede M.Ö. 2000'den M.Ö. 800 yılına kadar yaşamışlardır. Bu tarihten sonra başlayan İskit akınları yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Tarhan, 1984: 109). Karadeniz'in kuzeyinde M.Ö 800 tarihine kadar Kimmerler ülkesi olarak anılan bölgenin kaderi; yeni göçler, İskitlerin (Sakalar) istilası ve Kimmerleri yerlerinden çıkartmaları (Herodotos, 2019: 60) ile değişerek, Türk kavimlerinin varlığı ve egemenlikleri coğrafyaya damgasını vurmuştur. Şimdi bu bölgede yaşamış önemli Türk kavimlerini tanıyalım;

Kimmerler

Ön Türkler olarak bilinen Ural-Altay kökenli bozkır göçerlerinin batı kolundan olan Kimmerler (Karatay, 2003: 144-165); M.Ö. 2000'den M.Ö. 800'lere kadar merkezleri Kırım olan Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya'da yaşamışlardır (Tellioğlu, 2005: 238). Antik Yunan kaynaklarına göre Rusya'nın ilk, Doğu Avrupa'nın en eski halklarından (Ayçiçek, 2019: 98) olan Kimmerler, bölgede

Tunç çağının kültür temsilcileri olarak tanımlanmışlardır (Günay, 2015: 53).

Kırım adının ve Kerç Boğazı'nın Kimmerler'den geldiği kuvvetli şekilde kabul görmüştür. Kimmerler'in Kafkasya ve Doğu Avrupa havzalarına yayılmaları Hint-Avrupa kökenli halkların yerlerinden oynamasına ve Kuzey Avrupa bozkırlarında hareketlenmelere sebep olmuştur (Günay, 2015: 54). M.Ö. 2000 tarihinin başlarında Akhaların, M.Ö. 1200'lerde Dorların Yunanistan'ı istila etmeleri üzerine; Yunan halkları Ege kıyılarına, Trak kökenli Frigler Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Yaklaşık 1200 yıl Karadeniz'in kuzeyinde ve bugünkü Rusya'da hâkimiyetlerini sürdüren Kimmerler, M.Ö. 800'lerin sonlarında doğudan gelen İskitlerin baskısıyla güneye ve batıya doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Kimmer-İskit savaşı Türkler arasındaki en eski savaşlardan birisi olup, Kafkasya ve Dinyeper bölgesinde yapılan kültür incelemeleri ve arkeolojik buluntularda; Kimmer ve İskit halklarını birbirinden ayıramaz benzerliklere ve kanıtlara ulaşılmıştır.

İskitler/Sakalar

İskitler M.Ö. 7 ve 5. yüzyıllara arasında Çin seddinden batıda Tuna nehrine kadar uzanan sahada yaşamış bir Orta Asya kavmidir. Bu kadar geniş topraklarda yaşamaları Grek, Urartu, Pers ve Asur gibi birçok uygarlıkla ilişki kurmalarını sağlamıştır (Günay, 2015: 57). İskitler Pers kaynaklarında "Sakalar" ismiyle anılmıştır. Herodotos ise İskitlere Skythler" diyerek onları Kimmerleri yurtlarından kovan göçebeler olarak anlatmıştır (Herodotos, 2019:12).

İskitlerin yöneticileri ve içinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türk boylarıdır. Diğer etnik grupları da içerisinde bulunduran İskitler geniş coğrafyada bulunmuş kalabalık bir kavimdir (Günay, 2015: 57). İlk yurtlarının Tanrı Dağları ile Fergana ve Kaşgar bölgeleri olduğu kabul gören İskitler (Özkan, 2010: 7); M.Ö. 8'nci yüzyılın başlarındaki Kavimler Göçü sebebiyle batıya doğru itilmeleri (Necef ve Berdiyev, 2003: 66) neticesinde; Hazar Denizi'nin batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerler'in topraklarını ele geçirdikten sonra Ön Asya'ya M.Ö 700'lerde ulaşmışlardır (Günay, 2015: 58).

Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkasya ve Anadolu'da hakimiyetini hissettiren İskitlerin; bu coğrafyalarda kurdukları uygarlığın ve kültürün etkileri yüzyıllarca hissedilmiştir (Ayçiçek, 2019: 98). M.Ö 700'lerde Hunların sıkıştırmasıyla Güney Rusya'ya gelen (Grousset, 2006: 26) İskitler, M.Ö. 6'ncı yüzyıl ile 2'nci yüzyıllar arasında Güney Rusya'da yaşamışlardır (Memiş, 1987: 61). İskitlerin Karadeniz'in kuzeyi ile Güney Rusya coğrafyasında hâkimiyetleri ve yoğun etkisi yüzyıllar boyu sürmüştür (Gumilev, 2020: 44). Bazı coğrafyacılar tarafından bu bölgeye İskiyta, Karadeniz'e ise İskit Denizi denilmiştir (Strabon, 2015: 37-109).

Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir alana yayılan İskitler, Anadolu'ya girmişler ve Mısır önlerine kadar ilerlemişlerdir (Durmuş, 2008: 1-5). Bu kadar geniş coğrafyada yaşamış olan İskitler ile ilgili bilgilere birçok uygarlığın kaynaklarında rastlamak mümkündür. M.Ö. 2'nci yüzyıldan sonra, Sarmatlar ve Keltlerin saldırıları sonucunda; Karadeniz'in kuzeyinde, Güney Rusya'da ve Ukrayna bozkırlarında

hâkimiyetleri iyiden iyiye zayıflayan İskitler[3], Güney Avrupa'ya doğru göç eden Gotlar tarafından ortadan kaldırılmışlar, deniz ötesi İskitlerin batı göç kolları ise diğer kavimlerin içerisinde erimişlerdir (Günay, 2015: 64).

Avrupa (Batı) Hun İmparatorluğu

Karadeniz'in kuzeyinde Türk varlığı Kimmerler ve İskitlerden sonra Hunlar ile devam etmiştir. Asya'da bulunan Büyük Hun İmparatorluğu'nun Kağanlar arasındaki mücadeleler neticesinde parçalanmasından sonra Hunların bir kısmı Mö.48 ile M.S.93 yılları arasında Kazakistan bozkırlarına göç etmişlerdir (Taşağıl, 2013:61).

Kazakistan bozkırlarında iki yüzyıl boyunca süren göçler, bu bölgede nüfusun artmasına, otlakların yetersiz kalmasına, verimli yaşam alanlarının daralmasına sebebiyet vermiş ve bu durum yeni yurt arayışlarını başlatmıştır. Hunların bir kısmı Kafkasların kuzeyini istila ederken, yaklaşık üç yüz yıldır İtil boylarında bulunan Hunlar, 374-375 tarihlerinde Balamir önderliğinde İtil Nehri'ni geçerek Alanları batıya doğru sürmüşler ve Ostrogotları yenilgiye uğratmışlardır. Hunların batıya doğru ilerleyişi Avrupa tarihinin Kavimler Göçünü başlatmıştır.

400 yılına gelindiğinde Hunlar, Karpat Dağları'na ulaşmışlar, Uldız liderliğinde batıya doğru akın ederek ikinci kavimler göçüne sebebiyet vermişlerdir. Çin kaynakları, İtil boyu Hunları ile Avrupa'da bulunan Hunların aynı kavimler olduklarını doğrulamaktadır (Kurat: 2019: 13).

[3] İskitlerin yıkılış nedenleri hakkında bkz. (Durmuş, 2008, ss. 199-214; Gumilev, 2002, s. 61).

Batı Roma İmparatorluğu'nu Gotların elinden kurtaran Hunlar, 422 yılından sonra Orta Tuna ve Tissa havzalarını ele geçirerek Germen ve Slav kavimlerini hakimiyetleri altına almışlardır. 433 yılına Hunların başına Attila ve Bleda kardeşler geçmiştir. 445 yılında Bleda'nın ölümünden sonra Batı Hun Devleti'nin tek hâkimi olan Attila ülkesinin sınırlarını genişleterek Aral Gölü'nden, Avrupa'da Ren Nehri'ne kadar büyük bir sahayı ve otuzdan fazla kavmi egemenliği altına almıştır.

Attila'nın önderliğinde Hunlar, 447 yılında Balkanlar ve Doğu Roma, 452 yılında Batı Roma (İtalya) üzerine seferlere çıkmışlardır. Doğu Roma'yı yapılan savaşta mağlup eden Attila yıllık vergi ve tazminat karşılığında barış yapmış, Batı Roma'dan ise Papa'nın yalvarması, vergi ve Honoria'nın yüzüğünün[4] teklif edilmesi üzerine geri dönmüştür.

Attila'nın 453 yılında ölümünün arkasından çocukları arasındaki taht çekişmeleri devletin zayıflamasına neden olmuştur. Germenlerle ve Doğu Roma ile yapılan savaşlarda liderlik mücadelesi sürdüren Attila'nın iki oğlu İlek ve Dengizik'in ölmeleri üzerine; Hunlar 469 yılında dağılmışlardır. Attila'nın en küçük oğlu İmek ve bazı Hun grupları Karadeniz'in kuzeyine dönerek burada bulunan Ogur Türkleri ile karışmışlar ve Bulgarları meydana getirmişlerdir (Taşağıl, 2013: 62).

[4] Attila ve Honoria Yüzüğü hakkında bkz. (Çoban H. (2019). Attila ve Avrasya Hunları-Batı Roma İlişkilerinde Evlilik Meselesi. s. 57-68)

Avarlar

Hunların ardından Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Orta Avrupa'da hâkimiyet sağlayan Avarların kökleri; M.S. 350 yıllarına kadar dayanmaktadır. Ana Hun kütlesinden ayrılan, Maveraünehir ve Soğdiana bölgesinde Akhun Devleti'ni kuran Avarlar, Göktürklerin yükselişi üzerine batıya doğru göç etmişlerdir. Bu göç hareketi Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya kadar sürmüş ve burada devletlerini kurmuşlardır. Avarların, Göktürklerin 552 yılında yıkarak hakimiyetlerinden kurtuldukları Moğol kökenli "Juan-Juan" devletiyle bir ilgisi yoktur (Taşağıl, 2013: 63).

550 yılından sonra Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan kavimleri mağlup ederek, Volga ve Tuna arasında yaşayan Türk boylarını hakimiyeti altına alan Avarlar; hızla ilerleyerek kısa sürede Orta Avrupa'nın topraklarını ve kalelerini ele geçirmişlerdir. 560 yıllarında Dinyester, Karpatlar ve Tuna nehri havzasında hâkim duruma gelmişler ve Slavlar üzerinde tahakküm kurmuşlardır (Kurat: 2019: 27).

560 yılından sonra önderleri olan Bayan Han zamanında Orta Avrupa'da kudretli bir devlet haline gelmişler ve Don Nehri'nin güney batısından Kuzey Kafkaslara ilerleyerek sınırlarını uzatmışlardır. Çin sınırından Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada iki Türk kavminin hâkimiyetini gördüğümüz bu dönemde, Karadeniz'in kuzeyinin doğu kısımları Göktürklerin, batı kısımları Avarların hakimiyetine girmiştir (Kurat: 2019: 29).

Orta Avrupa ve Karadeniz'in kuzey batısında hakimiyet kuran Avarlar, bu sefer gözlerini Doğu Roma Devleti'ne dikmişler ve

Trakya'ya kadar Bizans topraklarını istila etmişlerdir. 626 yılında Konstantinopolis'i kuşatan Avarlar, Bizans'ın savunmasını ve direncini kıramayarak etkilerini kaybetmişlerdir. 650'li yıllardan sonra Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Bulgar Devleti'nin güçlenmesi ile batıya doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. Bundan sonra Franklarla bir süre savaş halinde olan Avarların hakimiyetine, 796 yılında başlayan savaşların sonunda 805 yılında Büyük Karl (Şarlman) tarafından son verilmiştir.

Frankların katliamlarından kurtulan Avarlar, 863 yılına kadar Franklarla mücadele etmişler ancak başarıya ulaşamamışlardır. Avarlar askeri gücünü tamamen kaybettikten sonra Franklar, Hırvatlar, Sırplar, Macarlar ve Bulgarlar arasında eriyerek tarih sahnesinden silinmişlerdir (Hersak, 2002:641-657).

Hazarlar

Doğudan gelen Türk kökenli bir halk olan Hazarlar, 626-1000 yılları arasında Avrupa'nın doğusunda derli toplu, düzenli devlet kuran ilk kavimdir (Özkan, 2010: 77). Hazar'ın kelime anlamı "Sabar" gibi serbest dolaşan gezen demek olup; Hazarlar ağırlıklı olarak İtil boyunda yaşamakta ve çeşitli Türkçe lehçelerinde konuşmaktaydılar (Taşağıl, 2013: 66).

Hazarların yaşadıkları coğrafya, Çin'den Kuzey Avrupa'ya kadar ticaret yollarının kesişim noktası olması, dört büyük nehrin havzasını teşkil etmesi nedeniyle çok önemlidir. Bu elverişli coğrafi şartlar; Hazarlarda, ticaretin büyümesini, yerleşik hayatın gelişmesini ve ekonomik refahı sağlamıştır. 622 yılında Hazarlar, Göktürk Devleti'ne

bağlı ve henüz müstakil olmayan bir devlet olarak Sasanilere karşı Bizans'a yardımda bulunmuşlardır. Göktürk Devleti'nin Çin egemenliği altına girmesinden sonra bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır.

Hazarlar, kısa sürede Karadeniz'in kuzeyi, Kuban'ın akarsu havzası, Karadeniz sahilleri ve Kırım'ı hakimiyetleri altına almışlar ve bulundukları konum ve komşuluk münasebetiyle dönemin güçlü devletlerinden Bizans ile ilişkilerini yoğunlaştırmışlardır (Kurat: 2019: 32). Bizans ile ilişkiler akrabalık münasebetine dönüşerek iki Hazar Prensesi Bizans İmparatorları ile evlenmiştir. Doğu Roma İmparatoru IV. Leon (775-780) annesinden dolayı Hazar Leon olarak anılmıştır (Taşağıl, 2013: 67).

Hazar Hanlığında ticaretin zirve yaptığı ve ekonomik olarak en güçlü olunduğu 8'nci yüzyılda, Yahudi tüccarlar Hazar topraklarına göç etmişlerdir. Hazar halkı Gök Tanrı inancına sahiptiler ancak yönetici sınıfı Yahudilerin ticaretteki maharetleri ve etkisiyle Museviliğin Karay[5] mezhebine girmişler ve halkı bu inancın kurallarına göre yönetmeye çalışmışlardır (Günay, 2015: 174). Günümüzde Kırım ve Polonya'da yaşamakta olan dilleri Türkçe, dinleri Yahudilik olan Karaimler, Hazar Türklerinin devamıdır (Taşağıl, 2013: 69).

Hazarların Araplarla yaklaşık yüzyıl süren bir mücadelesi olmuştur. Halife Osman (644-656) ve Emeviler zamanında Halife I. Velid (705-715) döneminde yapılan Arap saldırılarında Derbent aşılarak Hazar'ın

[5] Karay (Karailik): Bağdatlı Ben David isimli bir Hahamın, 8'nci yüzyılda kurduğu, yalnız Tevrat hükümlerinin dinde geçerli olduğunu savunan Musevi mezhebidir. (Bkz. Sinanoğlu, M. (2001) TDV İslam Ansiklopedisi 24. Cilt, 424-426)

başkenti Belencer'e kadar ilerleyiş devam etmiş olsada Arap Ordusu Hazarlar tarafından geri püskürtülmüştür. 730 yılında Azerbaycan topraklarından çıkarılan Arapların sonraki tüm taarruzları Kafkaslar'da durdurulmuştur

Abbasiler döneminde yumuşayan Arap-Hazar ilişkileri; Hazarların Tiflis'i 764 yılında, Ermenistan'ı 799 yılında ele geçirmeleri ile beraber yeniden farklı bir yöne evirilmiştir. İslam İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu, Asya ve Afrika'da durdurulamadığı bir dönemde; Arapların Hazarların topraklarında hakimiyet kuramamaları, Hazarların, Çin ve Doğu Roma kadar büyük ve güçlü bir devlet teşekkül ettiğini göstermektedir (Taşağıl, 2013: 68).

Hazarlar, 10'ncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olmaya devam etmiştir. Zamanla ekonominin bozulması, askerlerin maaşlarının ödenmemesi, iç karışıklıklar nedeniyle güçleri azalan Hazarlar, Karadeniz'in kuzeyinde yoğun bir şekilde Slavların saldırılarına maruz kalmışlardır.

965 yılında Rusların Don boyu, Kuban bölgesi ve Tama Tarhan şehrini işgali ve Kıpçakların, Harezm, Türkistan bağlantısını keserek ticarete darbe vurmaları üzerine iyiden iyiye zayıflayan Hazarlar; 11'nci yüzyılda Kuman-Kıpçak taarruzları ve baskısı altında dağılarak diğer kavimlerin arasında erimişlerdir. Karaim Türkleri ve Kafkaslarda yaşayan Karaçaylar, Hazarların kalıntıları olarak varlıklarına devam etmektedirler (Taşağıl, 2013: 68).

İtil (Volga) Bulgar Devleti

Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar ile Ön-Bulgar dil kalıntıları ve mezar taşlarındaki kitabelerden elde edilen bulgular; Bulgarların[6] bir Türk kavmi olduğunu ortaya çıkartmıştır (Kurat: 2019: 108). Çin kaynaklarında, Bulgarların Karadeniz'de görüldükleri 7'nci yüzyıldan önce 2 ve 3'ncü yüzyıllarda Sibirya'dan Orta Asya'ya göç eden Hun kitleleri arasına karıştıklarını ve atalarının "Onugor" zümresi olduğu yazmaktadır (Kurat: 2019: 109).

Orta Asya Hun Devleti dağıldıktan sonra, iki kol halinde Kuban ve Don nehrinin batısına göç eden Onugor boylarının sağ ve sol kolunun, Avrupa Hunlarının kalıntılarıyla birleşmesi sonucunda, karışık anlamına gelen "Bulgamak" tan neşet eden "Bulgar" isminin kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır (Taşağıl, 2013: 69, Kurat: 2019: 109).

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelen Bulgarlar, Dinyeper'den İran sınırına kadar olan sahada yaşayan tüm Bulgar Türklerini içine alan Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. (Ayçiçek, 2019: 103). Büyük Bulgar Devleti'nin 665 yılından sonra Hazarlar tarafından yıkılmasının ardından Bulgar Hanı Kuvrat'ın (Kubrat) ölümüyle oğulları arasında anlaşmazlık çıkmış ve dağılan Bulgarların bir kısmı Tuna boylarına giderek Tuna Bulgar devletini, diğer bir kısmı ise Volga bölgesine yerleşerek 680 yılında Kotrag Han idaresinde İtil Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır (Memişoğlu, 1995, s. 14).

---

[6] Bkz. Akdes Nimet Kurat "İdil Bulgar Hanlığı", TDV İslam Ansiklopedisi 21'nci cilt.

Volga bölgesinde önemli bir devlet kuran Bulgarlar, Arap, Rus ve Hazarlar ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bölgeye gelen Müslüman tüccarla iyi münasebetler kurmuşlar ve bunların etkisiyle İslam dininin kendi ülkelerinde tanınmasına ve yayılmasına vesile olmuşlardır. Ruslarla birçok ikili anlaşma yapılmasına rağmen İtil Bulgar Devleti yoğun şekilde Rus saldırılarına maruz kalmıştır. Moğol istilasına kadar devam eden Rus saldırıları, 1006 yılında yapılan ticaret anlaşması ile bir müddet durmuştur.

1223 tarihinde Moğollar Kalka Savaşı'nda Kuman ve Rus Ordularını yendikten sonra Aral bölgesine dönerken, Bulgarlar tarafından pusuya düşürülerek yenilgiye uğratılmışlardır. Bu yenilginin intikamını almak isteyen Moğollar, 1236 yılında Bulgarların ülkesine girerek şehirleri, köyleri yakıp yıkmışlardır.

İtil Bulgar Devleti, 1361-1391 yılları arasında Altınorda Hanlığı tarafından ağır saldırılara ve yıkıma maruz kalarak dağılmıştır. Kazan taraflarına göç eden Bulgarlar, Kıpçaklarla karışarak Kazan Hanlığı'nın asli unsurunu oluşturmuşlardır. Bugün aynı bölgede yaşayan Çuvaşların, Bulgar Türkleri'nin torunları olduğu kabul edilmektedir (Taşağıl, 2013: 70).

Peçenekler

Batı Göktürk Oğuz boylarından biri olan Peçenekler[7] Kâşgarlı Mahmud'a göre Oğuz boylarının on dokuzuncusudur (Kâşgarlı Mahmud, 2006: 57). 732 yılında dikilen Kültigin yazıtlarında

[7] Bkz. Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

“Kangaras” adıyla anılan Peçeneklerin, ilk yurtları olan Taşkent’te yerleşik hayata geçen, şehirli ve ticaretle uğraşan bir Türk boyu olduğu bilinmektedir (Günay, 2015: 177).

Peçenekler, Batı Göktürk Devleti’nin dağılmaya başlamasıyla, 860-880 yılları arasında İtil nehrini geçerek Don-Kuban bölgesine gelmişlerdir. Oğuz boylarının baskısıyla, 889-893 yılları arasında batıya doğru göç eden Peçenekler, Dinyeper’in batısına kadar uzanan sahada sekiz boy halinde yaşamışlardır (Taşağıl, 2013: 72).

Don Nehri’nden Tuna’ya kadar uzanan sahayı hakimiyetleri altın alan Peçenekler, Kiev Rus Knezliği’ne çok sayıda akınlar yapmışlardır. Peçeneklerin, Rusların Karadeniz’e inmelerini engellemeleri, beraberinde Bizans-Peçenek dostluğunu getirmiş ve aralarındaki ticareti geliştirmiştir.

Oğuzların (Uzlar) baskıları Peçenekleri daha batıya Macaristan’a kadar itmiştir. Dinyester boyunca gittikçe zayıflayan Peçenekler, 1036 yılında Kiev yakınlarında Ruslar tarafından aldıkları ağır bir darbe üzerine Tuna boylarına kadar çekilmek zorunda kalmışlardır (Günay, 2015: 178).

1050-1060 yıllarında Tuna’yı geçerek Bizans topraklarına giren Peçenekler, Edirne’ye kadar gitmişlerdir. Yurt arayışları için Bizans ile ittifaktan vazgeçerek Selçuklularla anlaşan Peçenekler, 1091 tarihinde İstanbul’u kuşatmışlardır. Zor durumda kalan Bizans’ın ittifak sağladığı Kıpçaklar, Doğu Roma’nın imdadına yetişerek Peçeneklere saldırmış ve mağlup etmişlerdir.

Kıpçaklara yenilerek ağır bir zayiat veren Peçenekler darmadağın olmuşlardır. Parçalanan Peçeneklerin boylarından bir kısmı Oğuzlara ve Kumanlara karışırken, bir kısmı da Macaristan'a gitmiştir. Peçenekler, Karadeniz'in kuzeyinde ve Doğu Avrupa'da 200 yıldan fazla (860-1091) süren varlıklarına rağmen, bir devlet kuramadan bir başbuğun idaresinde boylar halinde yaşamışlardır (Taşağıl, 2013: 72-73).

Uzlar (Oğuzlar)

Oğuz (Uz) sözcüğüne Göktürk döneminden itibaren rastlamaktayız. Orhun yazıtlarında; Oğuzlardan boy sayıları ile bahsedildiğini, "Türk Oğuz Beyler", "Türk Oğuz Bodun işitin" gibi hitapların da Bilge Kağan Anıtı'nda kullanıldığını görmekteyiz. 7'nci yüzyılın ikinci yarısından sonra Tula Irmağı kıyısında yaşadıkları bilinen ve dokuz boydan oluşan Oğuzlar; Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ile İran ve Irak'ta bulunan Türklerin atalarıdır (Günay, 2015: 121).

Göktürk Devleti içinde doğrudan Kağana bağlı olarak yaşayan Oğuzlar, Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın kurucularından olmuşlardır. Uygur ve Hazar Devletleri ile eş zamanlı olarak aynı dönemlerde Maveraünnehir bölgesinde Seyhun (Siriderya) civarında başkenti Yenikent olan Oğuz Yabgu Devleti (750-1055) hüküm sürmüştür (Gündüz: 2002: 263-276). 860'lı yıllarda Peçenekleri itil ötesine iten Oğuz grupları, 1030 yılından sonra Don Nehri boylarında yaşamışlar, Kuman baskısı üzerine ise 1048'de Dinyeper, 1065'de Tuna boylarına kadar gitmişlerdir.

1065'ten sonra salgın hastalıklar, Peçeneklerin saldırıları, soğuk kış şartları ve Bizans entrikaları Oğuzların büyük nüfus kaybı yaşamalarına sebep olmuştur. Oğuzların hayatta kalanlarından bir kısmı Selçuklu Ordusu'na katılmışlardır. İkinci bir kısımda Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuklular ile birlikte Cend şehrine göç etmişlerdir. Müslüman olan Oğuzlar, bundan sonra Türkmen adıyla anılmaya başlamışlardır.

Cend şehrinde bulunan Oğuz boyları, Moğol istilası üzerine Anadolu'ya göç etmişlerdir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri içinde varlıklarını sürdüren Oğuz boyları, beylikler kurarak Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Moğol istilasına ve karmaşık duruma karşın Anadolu'da kurdukları beyliklerle varlılarını sürdüren Oğuz boyları, Doğu Anadolu'da Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Batı Anadolu'da Osmanlı Devletlerini kurmuşlardır.

Oğuzlar 24 ana boydan oluşmakta ve her boyun alt grupları bulunmaktadır. Oğuz boyları Anadolu'da birçok yerleşim yerine adlarını vermişlerdir. Kınık, Kayı, Bayındır, Avşar, Bayat, Çepni, Dodurga, İgdir (Iğdır), Karaevli gibi isimler bunların bir kısmıdır (Tüysüz, 2002: 277-288).

Kıpçaklar (Kumanlar)

Kıpçak adına ilk defa Uygur Kağanı İl-İtmiş'in (745-759) adına dikilen anıtta rastlanmıştır (Günay, 2015: 179). 10'uncu yüzyıl civarında İrtiş nehri civarında "Kimek" isimli bir kavmin yaşadığını, bu kavmin İtil nehrine kadar yayıldığını, bir süre sonra bölünen bu

kavmin en önemlilerinin Emek ve Kıpçaklar olduğunu Arap coğrafya kaynaklarından bilmekteyiz (Kurat: 2019: 69).

Kıpçaklar, 1048 yılından sonra Uzların Balkanlar'a çekilmesiyle, Rusya'nın güneyinde bulunan sahaya Volga üzerinden girerek hakimiyetlerini Dinyepere kadar ilerletmişlerdir. Bu tarihten sonra Kuman-Kıpçak adını almışlardır. Kıpçakların hakimiyet sahası 11 ve 13. yüzyıllar arasında Tuna'dan Çin sınırına kadar uzanmış ve bu bölge Deşt-i Kıpçak (Kıpçak eli) olarak adlandırılmıştır (Günay, 2015: 179).

Doğu kaynaklarında adı Kıpçak olan kavim, batı kaynaklarında türlü isimlerle anılmıştır. Kıpçaklar için; Ermeniler "Chardeş", Ruslar "Polovtsı", Bizans ve Latin kaynakları "Kuman"[8], Macar kaynakları "Kun" ismini kullanmışlardır. Moğol istilasından sonra Kıpçakların doğu kanadı Kimek, batı kanadı ise "Kanglı" olarak anılmışlardır. Rus kaynaklarında Kıpçak sözcüğüne, Kıpçakların Kiev Knezliği ile 1055'te yaptığı anlaşmada rastlamaktayız (Günay, 2015: 179).

Karadeniz bozkırlarında Moğol istilasına kadar egemen güç olan Kıpçaklar, 1030-1050 yıllarında Doğu Avrupa'da görülmüşlerdir. 1060-1064 yıllarında Tuna ve Macaristan yönüne ilerleyen Kıpçaklar, 1080'lerde ağırlık merkezi Don-Dinyester olan, Balkaş gölü ile Talas civarından Tuna ağzına kadar çok geniş bir sahada varlıklarını ikame ettirmişlerdir. Güney Rusya, Moldovya ve Eflak coğrafyasına

[8] Kuman adı bazı kaynaklarda "sarı, sarışın, sarı saçlı insanlar anlamında kullanılır. Kıpçak kelimesi Türkçede "öfkeli, aniden sinirlenen" Kuman ise "sarımtırak, solgun" manasını taşır. (Bkz. Taşağıl Ahmet, Orta Asya Türk Tarihi. 2013)

tamamen hâkim olan Kıpçaklar, İtil-Bulgar Devleti sınırlarına kadar ulaşmışlardır (Ahmetbeyoğlu, 2002: 525-526)

Kıpçakların dini Gök Tanrı/ Şamanizm olarak bilinmekte ancak Mani dini, Hristiyanlığın Nesturi kolu ve İslam dini de yaygın inançlar arasında yer almıştır. İnançlara hoş görülü bakan Kıpçaklar, 13 ve 14'üncü yüzyıllarda Fransız Hristiyan misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Kırım civarında Kıpçak halkına misyonerlik çalışması ve Hristiyanlık propagandası yapılmıştır. İtalyan tüccarlar ise; "Kıpçak Türkçesi-Latince-Farsça sözlük" ile Hristiyanlıkla ilgili bilgilerin Kıpçak Türkçesine çevrildiği bir eser (*Codex Cumanicus*) meydana getirmişlerdir (Günay, 2015: 181).

1223 yılında Ruslarla birlikte Kuman-Kıpçaklar, Kalka Savaşı'nda Moğollara yenilerek dağılmışlardır. Moğol istilası 1240 yıllarında Doğu Avrupa'ya kadar ulaşmış, böylece bozkırlarda Kıpçak ve Rus egemenliği tamamen ortadan kalkmıştır. Moğollardan kaçan Kıpçaklar Macaristan'a gitmişler ve burada asimile olmuşlardır. Kıpçakların bir bölümü ise Bulgaristan'a yerleşmişler ve üç hanedanlar döneminde (1185-1396); Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı sürdürülen ve ikinci Bulgar Krallığı'nın kurulması ile sonuçlanan ayaklanmaları yönetmişlerdir (Pritsak, 2002: 512-514).

SONUÇ

Türkler Tarih sahnesine çıktıkları M.Ö. IV binden sonra kendi yaşam alanları dışına çıkarak; farklı uygarlıkların ve dinlerin etkileri altında, kendi kültürleri ile sentezledikleri yeni kültürleri meydana getirmişlerdir. Türklerin bir bölümü Türkistan coğrafyasında kalırken,

bir bölümü çeşitli nedenlerle sürekli göçerek yeni coğrafyalarda kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir.

Türkler ortaya çıktıkları en eski devirlerden 11'nci yüzyıla kadar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar geniş bir alanda bulunmuşlardır. Türklerin toplumsal kimliği olan boy sistemi, onlara birlikte hareket etme, mücadele gücü ve hareketlilik kazandırmıştır.

Hazar çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan otlaklar ve nehirler Orta Asya'da sıkışan, nüfusu çoğalan Türklere cazip gelmiştir. Kavimler kapısını kullanarak doğal engellere takılmayan Türk boyları, Karadeniz'in kuzeyine ve Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Bu bölgede Kimmerler ile başlayan Türk varlığı ve egemenliği; İskitler, Avrupa Hunları, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Kıpçaklar, Altın Orda Hanlığı ve diğer Türk Hanlıkları vasıtası ile devam ettirilmiştir.

Rusların, 16'ncı yüzyılın ikinci yarısından sonra İtil boylarından güneye inerek, Hazar Denizi havzasına ve Kafkaslara girmeleriyle beraber, Karadeniz'in kuzeyinde egemenliği paylaşan yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Rusların işgalleri Don ve Dinyeper boyunca devam etmiş, 1637 yılında Ruslara bağlı Kazaklar, Azak kalesini almışlardır.

18'nci yüzyılın sonunda Ruslar, Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyeti sağlayarak, Osmanlı Devleti himayesindeki Kazan ve Kırım gibi Hanlıklar ile bölgede devam ettirilen Türk egemenliğine son vermişlerdir. 1850'lerde Yayık nehri bölgesini ele geçiren Ruslar, Türkistan sınırına kadar dayanmışlardır.

Orta Asya ve Anadolu başta olmak üzere Türklere vatan olan coğrafyalarda yapılan Arkeolojik ve Antropolojik çalışmalar; Türklerin yurtları hakkında bulgulara ulaşılmasını sağlamaktadır. Günümüzde Balkanlar'dan Çin seddine kadar uzanan geniş sahada yaşayan Türklere, asırlar boyunca birden çok kıta yurt olmuştur.

Türkler, halen; Yakutistan, Güney Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkaslar, Azerbaycan, Musul-Kerkük, Halep civarı, Balkanlar, Kırım, Kazan, Anadolu ve Kıbrıs'ta varlıklarını devam ettirme direncini ve muvaffakiyetini göstermektedirler (Taşağıl, 2013: 6).

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, A. (2002). *Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri.* Türkler, c.1, Ankara: YTY, 525-526

Apuhan, R.Ş. (2008). *Türklerin Tarihi.* İstanbul: Timaş yayınları

Ayçiçek, A. (2019). Altın Orda Hanlığı'nın Sükutuna Kadar Karadeniz'in Kuzeyinde Türkler. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.2, Burdur: 98-116

Çoban, H. (2019). Attila ve Avrasya Hunları-Batı Roma İlişkilerinde Evlilik Meselesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, sy. 17, Ankara:57-68

Durmuş, İ. (2008). İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri. *Gazi Akademik Bakış*, c.1, sy.2, 199-214

Girgin, O. (2016). *Türklerin Anayurdu*. Aydın: Bilal Ofset Basın Yayın

Grousset, R. (2006). *Bozkır İmparatorluğu.* (M. R. Uzmen, Çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat

Gumilev, L.N. (2002). *Hunlar.* (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge Yayınları

Gumilev, L.N. (2020). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. (A. Batur, Çev.), İstanbul: Selenge Yayınları

Günay, U.T. (2015). *Türklerin Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları

Gündüz, T. (2002). *Oğuzlar-Türkmenler*. Türkler, c.2, Ankara: YTY, 263-276

Herodotos, (2019). *Herodotos Tarih.* (Müntekim Ökmen, Çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Hersak, E. (2002). *Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış.* Türkler, c.2, Ankara: YTY, 641-657

Jorma, A. (2020). Kuman Kıpçakların Dil Sürümü. *Türk Dünyasından Parlamenter Bakış Dergisi,* sy. 7, Ankara:158-167

Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk Milli Kültürü.* c.1, Ankara: TKAE

Karatay, O. (2015). *İran ile Turan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Kaşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü-Lugat-İt-Türk*, c.1, (B. Atalay, Çev.), Ankara: TDK

Koçsoy, Ş. (2002*). Türk Tarihi Kronolojisi*, c.1, Ankara: YTY

Kurat, A.N. (1937). *Peçenek Tarihi.* İstanbul: Devlet Basımevi

Kurat, A.N. (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Ankara: TTK

Kurat, A.N. (2000). İdil Bulgar Hanlığı, *TDV İslam Ansiklopedisi* c.21, Ankara: 472-474

Laypanov K.T. ve Miziyev İ.M. (2008). *Türk Halklarının Kökeni*. İstanbul: Selenge Yayınları

Memiş, E. (1987). *İskitler'in Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları

Memişoğlu, H. (1995). *Bulgaristan'da Türk Kültürü*. sy. 28, Ankara: TKAE Yayınları

Necef, E. N. ve Berdiyev, A. A. (2003). *Hazar Ötesi Türkmenleri.* İstanbul: Kaknüs Yayınları

Özkan, M. (2010). *Türk Devletleri.* İstanbul: Kalipso Yayınları

Pritsak, O. (2002). *Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri.* Türkler, c.2, Ankara: YTY, 512-514

Roux, J.P. (2010). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Sinanoğlu, M. (2001). Karailik. *TDV İslam Ansiklopedisi* c.24, Ankara: 424-426

Strabon (2015). *Antik Anadolu Coğrafyası Geographıka*, Kitap XII, Bölüm: III, IV, V, VI, VII, VIII, Kitap XIII Bölüm: I, (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Tarhan, T. (1984). *Eski Anadolu Tarihinde İlk Türkler "Kimmerler ve İskitler*". Türkler, c.1, Ankara: YTY

Tarih I, (2019). *Kemalist Eğitimin Tarih dersleri* (1931-1941). Ankara: Kaynak Yayınları

Taşağıl, A. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi*, Bölüm: 1-4. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını

Tellioğlu, İ. (2005). *Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri.* A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sy. 27, Erzurum: 237-245

Tüysüz, C. (2002). *Oğuzlar.* Türkler, c.2, Ankara: YTY, 277-288

Uğurlu, N. (2013). *Kuzey Karadeniz Türkleri*. İstanbul: Örgün Yayınevi

BÖLÜM 16

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDAKİ TÜRK VARLIĞININ BİR BAŞKA YÜZÜ OLAN TÜRK ASILLI KOMUTANLAR

Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY*

Samet TAŞDEMİR**

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü. Türkiye/ Elâzığ. sgucluay@firat.edu.tr

**Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi Türkiye/ Elazığ. gsmt46@outlook.com

GİRİŞ

Tarih ortak oluşturulan bir olgudur. Yani tarihi oluşturan olayların sebep ve sonuçlarını tek bir millet veya tek bir devlet ortaya çıkaramaz ve şekillendiremez. Bunun için farklı millet ve devletlerin ortak veya farklı coğrafyalarda kurdukları temas, rekabet, işbirliği ve mücadelelerine ihtiyaç vardır. Bunu geniş boyutta ve uzun yüzyıllara dayalı yapan milletler kendi tarihlerinin yanı sıra başka millet ve devletlerin hatta dünyanın tarihini şekillendirirler. İşte bu çerçevede değerlendirilebilecek milletlerden biri Türkler ve kurdukları devletleridir. Binlerce yıllık geçmişini Asya, Avrupa ve hatta Afrika kıtası gibi çok geniş bir coğrafyada, çok farklı millet ve devletlerle olan ilişkisiyle şekillendirmiştir. Kendi tarihini oluştururken de dünya tarihini derinden etkilemiştir. Türkler geniş ve farklı coğrafyalarda kurdukları çok sayıdaki devletlerle, gerek uzun tarihleriyle gerekse de askeri ve idari alandaki teşkilatlanmalarıyla dünya tarihinde farklı bir yer edinmişlerdir.

Türk tarihini dünya tarihinde farklı bir yere taşıyan hususlardan biri de Bizans İmparatorluğu[1] ile olan münasebetleri olmuştur. Bizans, tarihin en uzun ömürlü imparatorluklarından biri olurken, bu uzun ömrünün hemen hemen tamamını Türklerle mücadele veya münasebet halinde

[1]Bizans adı, günümüz tarihçileri arasında kabul görmüş bir isim olsa da asıl adı, Doğu Roma İmparatorluğudur. Halk tarafından da Romania ve Romalıların İmparatorluğu olarak adlandırılır ve halk kendine Romalı derdi. Öyleyse Bizans adı nereden geldi? İlk olarak, 1557 yılında Alman tarihçi Hieroynmus Wolf Tarafından kaleme alınan "Corpus Histriae Bizantinae" (Bizans Tarih Bütüncesi) adlı eserde İtalya'da bulunan Roma İmparatorluğu ile Doğu Roma İmparatorluğu'nu birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Bu ad, kaynağını başkentin Konstatinopolis olarak anılmasından önceki adı "Byzantion" dan alır.

geçirmiştir. Bizans'ın kaderini çoğu zaman Türkler çizmiştir. Elbette ki, Türklerin ve kurdukları devletlerin kaderinde de Bizans etkili olmuştur. Bizans'la olan ilişkiler Türk tarihini birçok açıdan derinden etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Türk tarihi ve Bizans tarihinin çok uzun yüzyıllar birlikte şekillenmesinin temel unsurları neydi ona bakmak icap etmektedir. Bunun başında şüphesiz ki Türklerin IV. Yüzyıldan itibaren Bizans'la olan coğrafi yakınlıkları ve egemenliklerini genişletmek için Bizans topraklarını ele geçirme mücadelesidir. Türk ve Bizans ortak tarihini oluşturan diğer hususlar ise, Bizans dünyasındaki Türk nüfusu, ticari ve kültürel temaslar ile Bizans'ın ordu teşkilatındaki Türk varlığıydı.

1.Türkler ve Bizanslıların Tarihini Şekillendiren Önemli Siyasi ve Sosyal Münasebetleri

Türkler ve Bizanslılar IV. Yüzyılda başlayıp, XV. Yüzyılın ikinci yarısında sona erecek olan münasebetleriyle kendi ve dünya tarihini şekillendiren iki önemli gücün ismi olmuştur. Bu uzun süreç içerisinde gittikçe güçlenen, kurduğu devletlerle Bizans Devleti üzerinde ağır bir baskı uygulayan, yüzyıllarca süren siyasi ve askeri mücadeleler neticesinde ona son veren güç Türkler olmuştur.

M.S. IV. Yüzyılda başlayan büyük göç hareketiyle Balkanlara gelen Hunlar ve daha sonra Avarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçak gibi Türk boyları Bizans Devletine komşu oldular. Bizans Devleti ile ilk tanışan Türk boyu Hunlar olmuştur. Hunların Başbuğu Balamir, IV. Yüzyılın son çeyreğinde Volga kıyılarına kadar gelmişti. Doğu ve Batı Gotlarını mağlup ettikten sonra, Tuna'yı geçen Hunlar Trakya'ya

varmış, Bizans sınırına dayanmıştı. Bizans topraklarını devamlı taciz eden Hunların ilerleyişi tarihin çehresini değiştirecek olan "Kavimler Göçü" nü de başlatmış oldu.

Hunların Bizans akınları Uldız[2] döneminde de şiddetini arttırarak devam etmiş ve Avrupa Hun Devletinin Bizans ile olan siyasetinin temeli atılmıştı. Bu temel Bizans'ı devamlı baskı altına almak üzerine kuruluydu. İlk olarak Tuna bölgesindeki Bizans'a ait bazı köprüler ele geçirildi. Uldız, barış görüşmeleri için gelen Trakya valisine "*Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar fethederim*" diyerek Bizans'a karşı sadece meydan okumamış, bu sözleriyle Türk cihan hâkimiyeti anlayışını da ortaya koymuştur. Zira Hunlar ve diğer Türk boyları bu anlayışla hareket ederek Bizans ve dünya tarihi üzerinde derin etkiler yaratıp, büyük ve güçlü devletler kurmaya muvaffak olmuşlardır. Hunların başına 422 yılında geçen Rua, Uldız'ın uyguladığı siyaseti devraldı. Bizans Devletinin entrikalarına engel olmak için düzenlediği seferde galip gelerek Bizans'ı vergiye bağlamıştı. Bizans Devletinin 423 yılında İtalya'ya karşı düzenlediği seferde de, Rua İtalya'nın yanında yer alarak Bizans'a karşı sürdürdüğü politikayı devam ettirmiştir. Bizans kendisi için büyük bir tehdit olan Hunları bertaraf etmek için Hunların kendi içindeki muhalif çekişmeleri desteklemekteydi. Nitekim 434 yılında Rua'nın Bizans'a bir heyet göndererek Hunlardan kaçıp İstanbul'a sığınan kişilerin kendilerine teslim edilmesini, Bizans'ın bunu yapmaması durumunda savaş açacağını ilan etmesi iki devlet arasında sürdürülen politikanın en açık

[2] Uldın

örneklerinden birini göstermektedir. Hunların Bizans ile görüşmek üzere gönderdiği bu heyetin İstanbul'a giren ilk Türkler oldukları da kaydedilmektedir. Bu görüşmeler sırasında Rua ölmüş yerine Attila ve Bleda ortak hükümdar olarak geçmişti. Bizans ile müzakerelerin devam etmesine karar verilmiş ve yeniden bir heyet Bizans'la görüşmeler yapmak üzere Margus'a gönderilmiştir. Bizans bu anlaşmada Hunlara verdiği vergiyi iki katına çıkarmayı ve Hunlardan kaçan kimselere sığınma hakkı vermemeyi kabul etmiştir. Ancak bu anlaşma iki devletin birbirlerine karşı sürdürdüğü politikayı değiştiremediği gibi aralarında devam edecek olan mücadele ve düşmanlığı da ortadan kaldıramamıştır.

Bizans'ın 434 yılında imzalanın antlaşmanın şartlarını tam olarak yerine getirmemesi üzerine Attila, I. Balkan Seferini düzenleyerek Tuna civarında ki önemli bölge ve kaleleri ele geçirmiştir. Hunlarla Bizans arasında barış, Batı Roma'nın arabuluculuğu üzerine yeniden tesis edilmiştir. Bizans'ın antlaşma şartlarının yerine getirmede yine isteksiz davranması üzerine Attila II. Balkan Seferini düzenlemiştir. Büyük bir ordu ile başkente doğru ilerleyen Attila'nın bu defaki hedefi Bizans'ı kendine bağlayarak yönünü tamamen batıya çevirmekti. Ancak Bizans İmparatorunun aman dilemesi üzerine yapılan Anatolis Antlaşması ile Bizans bir kez daha Hun akınları ve egemenliğinden kurtulmuştur[3]. Attila, Anatolis Antlaşmasıyla Bizans'ı iktisadi ve siyasi anlamda kendileri için yarar sağlayan bir noktaya getirdikten sonra yeni hedefi olan Batı Roma topraklarına yönelmiştir. Attila

[3] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998 s.72-75

Galya ve İtalya seferleriyle Roma'yı ele geçirebilecek başarılar elde etmiş ancak Batı Roma'nın aman dilemesiyle bundan vazgeçmiştir. Attila'nın bu davranışının altında Roma'yı Hunların kontrolü altında bir güç olarak görmesi ve cihan hâkimiyeti için Sasanilerin üzerine gitme zamanının geldiği düşüncesi yatmaktaydı. Ancak Attila'nın Cihan hâkimiyeti için ömrü vefa etmemiş ve 453 yılında vefat etmiştir. Attila vefat ettikten sonra çok geniş sınırlara ulaşmış olan Avrupa Hun İmparatorluğu da kısa bir süre sonra dağılmıştır.

Hunlar, Bizans üzerinde siyasi ve askeri anlamda baskı unsuru bir güç olarak ortadan kalkmış olsalar da kültürel hatta etnik alanlarda etkilerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Bizans Devletinde Hunların modasının görünmesi o dönemde Bizans'taki Türk varlığına işarettir[4]. Yine 600 dolaylarında bir Hun beyinin adamları ile birlikte geçici olarak İstanbul'a gelmesi ve Patrikios unvanı alarak orada kalması da bu gerçeği yani Bizans'taki devam eden Türk varlığını başka bir noktadan göstermektedir.

Bizans dünyasında hem mücadele hem de çeşitli alanlardaki ilişkileriyle Türk varlığını devamlı kılan en önemli husus yıkılan bir Türk devletinin yerine hemen yeni bir Türk devletinin kurulmasıydı. Nitekim bu gerçeği ortaya koyan Türk devletlerinden biri de Hazarlardır. Attila zamanında Hunların hâkimiyetine giren Hazarların Bizans ile münasebetleri III. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Hazarlar ile Bizans'ın ilk siyasi münasebetleri, Bizans-Sasani savaşlarında karşımıza çıkar. Ermenistan bölgesinde meydana gelen savaşta

[4] Prokopios, Bizans'ın Gizli Tarihi, çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 37

Hazarlar, Bizans'a karşı Sasanilerin saflarında yer almışlardır. Daha sonra Sasanilerin, Ermenistan bölgesini istila ederek, komşularına karşı sergilediği saldırgan tavır dolayısıyla Hazarların Sasanilere karşı tutumu değişmiş ve 363 yılında yapılan savaşta Bizans'ın yanında yer almışlardır. Hazarların Attila döneminde Hun hâkimiyetine girmesi hem Sasani hem de Bizans ile olan ilişkilerin bir süre de olsa kesilmesine yol açmıştır. Ancak Attila'nın ölmesi ve Hun Devletinin dağılması üzerine, özellikle de Herakleios döneminde Bizans ile olan temaslar yeniden başlamıştır[5].

İmparator Herakleios[6] (610-641) zamanında Bizans Devleti İranlılara karşı Hazarlar ile iş birliği yapmıştır. Bu ittifak karşısında 40.000 Hazar askeri Bizans saflarında savaşmıştır. İmparator bu desteğe karşılık bir evlilik teklif ederek kızını Hazar kağanına vermiştir. Ancak Hazar kağanının ölümü üzerine bu evlilik gerçekleşmemiştir[7]. Yine imparator III. Leon, (717-741) Araplara karşı Hazarlarla iş birliği yapmıştır. Oğlu Konstantinos Hazar prensesi Çiçek Hatun ile evlenmiş ve Hristiyan olunca adı İrene olarak değişmiştir. İrene'nin oğlu Hazarlı Leon (IV.Leon) olarak tanınmış ve 775-780 yılları

[5] Sezgin Güçlüay, "Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri" *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Haziran 2006-234, s.42

[6] İmparator Heraklios 610 yılında devletin içinde bulunduğu krizin en etkili dönemde tahta geçmişti. Devlet mali açıdan iflasın eşiğine gelmiş, idare ve askeri sistem çökmüştü. Bunların yanı sıra, Batıda Avarlar tehlikesi ve her geçen gün İstanbul'a daha da yaklaşan Sasaniler de büyük sorunlar oluşturmaktaydı. Sezgin Güçlüay, Mehmet Ertan Bamyacı, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c.28 sayı.1, s.283

[7] Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler Serisi*, Ankara, 2002, c.2, s.828

arasında imparatorluk yapmıştır. İrene'nin sayesinde sarayda Türk kıyafetleri moda haline gelmiştir[8].

Avrupa Hun Devletinin tarih sahnesinden silinmesinden sonra Bizans için yeni bir tehdit unsuru da Avaralar olacaktır. Orta Asya'dan göç eden Avarlar, Avrupa coğrafyasında boy göstermeye başladıklarında hem Avrupa hem de Bizans siyasetinin yeni tehdidi haline gelmişlerdir. 558 yılında Kafkaslara doğru ilerleyen Avarlar, İranlı Alanları, Ogur Boylarını ve Bulgarları hâkimiyet altına aldıktan sonra Bizans'a bir elçi göndererek yerleşecek bir arazi ve vergi talep etmişlerdir. İmparator Justinianos (565-578) vergi vermeyi reddetmemiştir ancak Avarlar gibi büyük bir tehlikeyi de ülke sınırlarına içerisine almak istememiştir. Tuna boylarına çekilen seti kolayca geçen Avarlar, 562 yılında Bizans'a komşu olmuşlardır[9]. Avarların Bizans için ne büyük bir tehdit olduğu zam içinde daha da netleşecektir. Zira İstanbul'u kuşatan İlk Türk topluluğunun Avarlar olması bu tehdidin boyutunu göstermektedir. Bizans'ı batıdan Avarlar tehdit ederken, doğuda da Sasaniler gücü sıkıştırmaktaydı. Bizans imparatoru Heraklios 619 yılında Sasanilere karşı sefer hazırlığındaydı. Ancak imparatorun bu seferi gerçekleştirebilmesi için Avarlarla anlaşması gerekiyordu. Nitekim Bizans belirli bir vergi karşılığında Avarlarla barış yaparak Sasanilere üzerine yönelmiştir. Ancak 626 yılına gelindiğinde imparator Avarlara ödemesi gereken vergiyi ödememiştir. Bunun üzerine Avar Kağanı, Sasanilerle iş birliği

[8] Tımoth E. Gregory, Bizans Tarihi, çev Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020 s. 216

[9] Sezgin Güçlüay, "Avar-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Mart 2009-267, s.19, Kafesoğlu, s.163

yaparak İstanbul'u hem denizden hem de karadan kuşatmıştır. Avarlar kesin surette İstanbul'u almak istemişlerse de buna muvaffak olamamış ve kuşatmayı kaldırılmışlardır. Başarısız olan bu kuşatma neticesinde ise Avar Devleti kudretini kaybetmeye başlamıştır[10].

Başarısız olan İstanbul kuşatması sonrası Avarlar, zayıf düşmüş, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da varlık gösteremez hale gelmişlerdir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Bulgarlar, Kubrat önderliğinde Avarlara karşı isyan etmişlerdir (630). Bu isyana imparator Heraklios'da destek vermiştir. Kubrat vaftiz edilmiş ve patrikios unvanı almıştır[11]. Kubrat Han liderliğinde kurulan Büyük Bulgar Devleti, Kubrat Han öldükten sonra dağılmıştır. Kubrat'ın oğullarından Bayan Han, Hazarlara bağlı kalmayı kabul etmiş ve baba yurdunda kalmıştır. Diğer oğlu Asparuh ise, kendine katılan Bulgarlarla, Tuna'ya kadar ilerlemiş ve 679 yılında Tuna Bulgar Devletini kurmuştur[12]. Tuna Bulgarlarının Bizans ile komşu olması, ikili ilişkileri de kaçınılmaz hale getirmişti. Asparuh'un ölümünden sonra başa geçen Telver Han (701-708) zamanında, Tuna Bulgarları Bizans Devletinin iç işlerine açık bir şekilde müdahale etmeye başlamıştır. Öyle ki tahttan inen II. Justinianos'un yeniden tahta geçmesini sağlamıştır. Justinianos, Bulgarları bir ittifak olarak görmüş ve bu durumu sürekli hale

[10] Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi***,** XXVI, sayı 1, s.102-105,

[11] Yukarıda bahsettiğimiz Hun beyinin Kubrat olma ihtimali vardır. Ancak George Ostrogorsky bu beyin Kubrat'ın amcası Orkhan olduğunu düşünmektedir. Orkhan imparatorluk sarayında büyümüştür. Bkz. Gorge Ostrogosrky, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 97

[12] Kafesoğlu, s.203, Ostrogorsky, s.117, ayrıca bkz. Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler,* Ankara, 2002, c.2, s.631

getirmek için, kız kardeşini Telver Han ile evlendirmiş ve bir antlaşma yapmıştır. Ancak bu antlaşma çok geçmeden Bizanslılar tarafından bozulsa da yapılan savaş Bulgarların zaferiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra ki ikili ilişkiler daha dostane şekilde ilerlemiştir. 716 yılında Bizans ile bir ticaret antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma gereği Bulgarlar, 718 yılında, Arapların İstanbul kuşatmasında, Bizans'ın yanında yer almıştır[13]. Telver Han'ın ölümünden sonra Tuna Bulgarları uzun bir süre iç çekişmelerle uğraşmıştır. Sık sık yaşanan han değişiklikleri Bulgarları, iç karışıklıklara sürüklemiş ve onları Bizans'a karşı sürdürdükleri saldırılardan mahrum bırakmıştır. VIII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bu duruma Kardam Han (777-802) zamanında son verilmiştir. Kardam Han, 791-792 yıllarında Bizans ile yapılan savaştan galip gelmiş ve daha önce alınan verginin yeniden tahsis edilmesini sağlamıştır[14]. Ancak Tuna Bulgarlarının asıl yükselişi Krum Han (803-814) döneminde olmuştur. Krum Han, dağınık yaşayan Bulgarları bir araya toplayarak büyük bir askeri güç oluşturmuştur. Krum Han, 809 yılında Sytrmon[15] Nehri civarında kamp kurmuş ve Bizans ordusunu ani bir baskın ile yerle bir etmiştir. Yine aynı yıl Serdika'ya (Sofya) sefer düzenlemiş ve garnizonda bulunan altı bin Bizans askerini katletmiştir[16]. Alınan mağlubiyetin

[13] Sezgin Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası" *Tarih ve Siyaset Bilimi Araştırmaları,* Ankara, 2019, s.62-63

[14] Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası", s.66

[15] Ustruma nehri, Türkçe Karasu. Bulgaristan ve Yunanistan'da bir nehir.

[16] John Julius Norwich, Bizans Yükseliş Dönemi (MS803-1081), çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı yayınevi, 2013, s.21, Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası", s.68

intikamını almak ve Bulgarlara karşı kesin bir zafer kazanmak isteyen İmparator Nikephoros (802-811) büyük bir ordu ile Bulgarların başkenti Pliska'ya ilerlemiş ve burayı yerle bir etmiştir. Krum geri çekilmek zorunda kalsa da bu zafer Bizans için kesin bir galibiyet değildi. İmparator Nikephoros, gözü dönmüş bir şekilde ve tedbirsizce Bulgarların peşine düşmüştü. Bizans ordusu, Bulgarlar tarafından Verbitza geçidinde tuzağa düşürülerek, Bizans imparatoru ve üst düzey komutanların çoğu bu savaşta öldürülmüştür[17]. 812 yılında Bizans'a karşı yapılan Mesembria seferinde, bol miktarda altın ve gümüşün yanı sıra Yunan ateşi de[18] Krum Han'ın eline geçmiştir. 814 yılında Krum Han İstanbul'u kuşatmak için büyük ordu ile surların önüne geldiğinde aniden ağzından ve burnundan kan boşalarak ölmüştür[19]. Krum'dan sonra başa gelen oğlu Omurtag döneminde (814-831), Bizans ile yürütülen ilişkiler çoğunlukla dostane olmuştur. 816 yılında her on yılda bir yenilecek otuz yıllık barış antlaşması imzalanmıştır. Omurtag Han zamanında, ülkede Hristiyanlığın ve Slavlığın gittikçe güçlenmesi dikkat çekmiştir. Bulgarların

[17] Nikephoros, 378'deki Vizigotlarla yapılan Hadrianopolis (Edirne) Savaşından bu yana savaş meydanında ölen ilk Bizans imparatoru olmuştur. Krum Han, Bizans imparatorunun kafatasını keserek gümüşle kaplatmış ve şarap kadehi olarak kullanmıştır. Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası", s.69

[18] Grek ateşi olarak da bilinen, suda yanan ateş. İmparatorluğun en etkin ve sır gibi saklanan silahı. Norwich. 27

[19] Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası", s.71, Norwich, s.31

Hristiyanlığı kabul etmesi ve Slavlaşması, Bizans ile olan ikili ilişkilerin seyrini değiştirmiştir[20].

Bahsi geçen bu olaylar, Türklerle Bizanslılar arasındaki ilişkileri yönlendiren temel hususlardan birisinin aynı coğrafyalarda var olma mücadelesi olduğunu göstermektedir. Ancak Türklerle Bizans arasındaki yüzyıllarca süren münasebetin tek unsuru bu olmayacaktır. Bir birlerine uzak coğrafyalarda olmalarına rağmen ticari ve siyasi çıkarlarının şekillendirdiği Türk ve Bizans ilişkileri de yabana atılmamalıdır. Göktürk Devleti'nin Bizans Devletiyle olan ilişkisi bunun en açık örneğidir.

552 yılında Bumin Kağan tarafından kurulan Göktürk Devleti'nin batı kanadını kardeşi İstemi Yabgu yönetiyordu. Tıpkı doğuda olduğu gibi batıda da fetih hareketleri geç kalınmadan başlamıştı. İlk olarak dağınık vaziyette bulunan Türk boylarını itaati altına alan Yabgu, daha sonra Batı Türkistan yöresinin büyük bir bölümüne hâkim olmuş, bu sayede Çin'den Akdeniz'e ve Bizans'a ulaşan İpek Yolu Göktürklerin eline geçmiştir. Bu sırada bir başka Türk asıllı devlet olan Akhunlar'la komşu olmuşlardır. Akhunlar, Maveraünnehir bölgesine ve bu bölgeden geçen İpek Yolu ticaretine hâkimdi. Göktürklerin Akhunlarla komşu olması rekabeti de beraberinde getirmiştir. Göktürk Devleti ve Sasani Devleti iş birliği yaparak Akhun Devletini kolayca mağlup etmişlerdir. Akhunlar'ın toprakları Göktürk ve Sasaniler arasında paylaşılmış, Maveraünnehir ve Fergana'nın bir kısmı

[20] Güçlüay, "Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası", s.76

Göktürklere bağlanmıştır. Artık İpek Yolu ve ipek konusunda en iyi tüccarlardan olan Soğdlular, Göktürk hâkimiyetine girmişlerdir[21].

Akhunlar'ın ortadan kalkmasıyla Göktürklerle komşu olan Sasaniler, Maveraünnehir'den geçen İpek Yolu'nun tamamını ele geçirmek istiyordu. Bu sebepten Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurmuştu. Ticaretin durması, Göktürklere bağlı olan Soğd kavmini ekonomik olarak müşkül duruma düşmesine ve Göktürkler'in ise gelecek vergiden mahrum olmalarına sebep olmuştu.[22] İstemi Yabgu Sasanilerle uzlaşmak için iki defa elçi göndermişti. İlk giden heyet başarısız olarak geri dönmüştü. Ancak ikinci defa gönderilen heyet Sasaniler tarafından zehirlenmiştir. Derhal savaşa girişmek istemeyen Göktürk Devleti yeni bir müttefik aramaya başlamıştır. Bizans ve Sasaniler'in arası eskiden beri iyi değildi. Kurulacak bir Göktürk Bizans ittifakı Sasanileri zor duruma sokabilirdi. Bu durumu kullanmak isteyen Göktürkler, 567 yılında Bizans'a bir heyet göndermiştir. Orta Asya'dan Bizans'a giden bu ilk elçilik heyeti yanında bolca hediye ve Türkçe (İskitçe) yazılı bir mektupla imparatorun karşısına çıkmıştır. İstemi Yabgu'nun izlediği güçlü siyaset neticesinde kurulan Göktürk- Bizans ittifakı sayesinde Bizans-Sasani savaşı 571 yılında başlamıştır. **Ortak düşman-Ortak çıkar** ilişkisi Bizans ve Göktürkleri bir müttefik haline getirmiştir[23].

[21] Ahmet Taşağıl, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Serisi*, Ankara, 2002, c.2, s.17-18
[22] Sezgin Güçlüay, "Göktürk-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Mart 2009-269 s.51
[23] Kafesoğlu, s. 100-102

Türk –Bizans münasebetlerini ve Türklerin Bizans üzerindeki etkisini şekillendiren unsurlardan bir başkası da Bizans'a sığınan Türkler olmuştur. Bazı Türk toplulukları sığınmacı olarak Bizans Devletine yerleşerek Türk ve Bizans tarihinde önemli roller oynamışlardır. Bunun örneklerinden biri Peçenekler olmuştur. XI. yüzyılda Peçenekler arasında çıkan taht mücadelesini kaybeden Peçenek reisi Kegen, Bizans'a sığınmış ve imparator tarafından bizzat ödüllerle karşılanmıştır. Kendisi ve adamları Hristiyan olmuş ve Bizans ordusu adına hizmet etmişlerdir. Bizans adına Don kıyısında bulunan üç kaleye ve çevresindeki araziye yerleşmiştir. Kendisinden istendiği gibi rakibi Tirak'a ve emrinde ki askerlere engel olmuş, Mağlup olan Tirak ve Peçenekler, Bizans siyaseti gereği iskân edilmiş ve vaftiz edilerek Bizans bünyesine alınmıştır.

Türklerin Bizans dünyasındaki varlıklarının ve etkilerinin görüldüğü yerlerden biri de Bizans sarayıydı. X.yüzyılda Bizans saray muhafızları arasında Ferganalı Türklerin olduğu bilinmektedir. Ancak Türklerin Bizans sarayına asıl girişleri Selçukluların, Ege ve Marmara'ya kadar ilerleyip Bizans ile komşu olması ile başlamıştır. Attaleiates, Bizans hizmetine giren ilk Müslüman Türk olarak Amertike[24] adından bahsetmektedir. Soylu bir aileden geldiği için devamlı övündüğünü söyler. İmparator Mikhael zamanında büyük bir saygı gördüğü de kaydedilmektedir[25].

[24] Tuğtekin
[25] Mikhael Attaleıates, Tarih, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.116

Türklerle Bizanslılar arasında uzun yüzyıllar devam eden mücadele ve ilişkinin oluşmasına sebep olan bir diğer faktör ise, Bizans İmparatorluğu'nun askeri teşkilatlanmasıdır. Tarihte büyük devletleri oluşturan ve ayakta tutan en önemli hususlardan biri sahip oldukları güçlü ordularıydı. Bizans gibi stratejik bir coğrafyada kurulan ve hemen hemen her dönemde dört bir yandan tehdit ve saldırıya maruz kalan bir devlet için güçlü ordu çok daha başka anlam ifade ediyordu. Bizans Devletinin uzun yüzyıllar ayakta kalması onun bu yönde teşkilatlandığının bir göstergesidir. Yani Bizans'ı uzun süre yaşatan unsurlardan biri ordu gücü olmuştur. Bizans ordusunun temelini eyalet askerleri, müttefik veya yardımcı kuvvetler ve ücretli askerler oluşturmaktaydı. XI. Yüzyıla gelindiğinde eyalet sistemi bozulmuş ve eyalet askerlerinin yerini ücretli askerler almıştır. Sırp, Slav, Gürcü, Frank, Alman, Norman, Bulgar gibi milletlerin yanı sıra Peçenek, Kıpçak, Uz ve Selçuklu Türkleri de Bizans'ta ücretli asker olarak görev yapmıştır. İmparatorluk bünyesinde görev yapan ücretli Türk askerlerinin Bizans hizmetine girmesi çeşitli yollarla olmuştur. Peçenek, Kuman ve Uzların, Trakya bölgesinde ki yağma faaliyetlerine engel olamayan Bizans Devleti, onlara para, arazi ve unvan vererek kendi hizmetine almıştır[26]. 1091 yılında İzmir'de Çaka Bey ile yapılan savaşta 40.000 Kuman Bizans adına görev yapmıştır. Bu savaşta esir alınan Peçenekler vaftiz edilerek Bizans ordusuna dâhil edilmiştir[27].

[26] Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176) çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, 2001, s.8-9
[27] Attaleıates, s.255-257

Yukarıda bahsi geçen hususlar, Türk- Bizans münasebetlerinin sebeplerini ortaya koymaktadır. Sebeplerin ortaya çıkardığı sonuçlar da Bizans'ın kaderini ne oranda etkilediğini göstermektedir. Türklerin Bizans'la daha genel alanlardaki ilişki ve etkisinin yanı sıra daha stratejik ve derin münasebetlerinin olduğu da bilinen bir gerçek. İşte bu çalışmada Bizans ordusunda önemli komutanlıklara gelmiş aynı zamanda devletin siyasetinde de etkin roller oynamış olan Türk asıllı komutanlardan bahsedilecektir. Böylece Türk ve Bizans ilişkisinin derinliğine bir başka noktadan ışık tutulacaktır. Çalışmada yer alacak olan Türk asıllı komutanlar kronolojik sıraya göre değil, Bizans Devleti üzerindeki oluşturdukları etki ve öneme göre ele alınmaya çalışılmıştır.

2.Bizans Ordusu ve Siyasetinde Büyük Roller Üstlenen Türk Asıllı Komutanlar

İoannes Aksukhos

İmparator Nikephoros Botaneiates (1078-1081), Selçukluların desteği ile başlattığı isyanla tahta çıksa da çok geçmeden Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından düzenlenen ayaklanma neticesinde tahttan indirilmiştir. Aleksios Komnenos'un saltanatı sırasında Bizans idari yapısında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi kendi aile ilişkilerinin sisteme dâhil edilmesiydi. Aile bağları içinde yeniden şekillenmiş olan Bizans bürokrasisinde, üst düzey görevlere, aile üyeleri ve bir şekilde aile üyeleri ile yakınlık kuranlar getirilmiştir. Aleksios'un da sık sık sefere çıkması annesi ve eşinin sarayda ki etkinliğini arttırmıştır. İoannes Komnenos (1118-1143)

daha babası ölmeden bu sistemin kötü yanlarıyla karşılaşmaya başlamıştır. Annesi Eirene Doukania ve kardeşi Anna, Anna'nın eşi Nikephoros Bryennios'un başa geçmesi için anlaşmışlar ancak başarılı olamamışlardır. İoannes, saltanatı sırasında da aile fertlerinin düşmanlığı ile mücadele etmiştir. Bu sistemi bozmak için saray dışından gelenlerin desteğini almaya başlamıştır[28].

İmparator'un en büyük teveccühüne nail olan kişi ise İoannes Aksukhos'tu[29]. Bu zat bir Türk'tü[30]. Niketas'ın kendi eserinde övgüyle bahsettiği bu zat, Bizans ordularının başkomutanı (megas domestikos) İoannes Aksukhos, bir Selçuklu Türküydü. Aksukhos'un ailesi hakkında net bir bilgi mevcut değildir[31]. Haçlıların Filistin seferi dönüşünde, Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'i kuşatan Normanların reisi Bohemand tarafından 9 yaşında esir alınarak imparator Aleksios'a takdim edilmiştir. Aleksios'da küçük yaşta

[28] Tımothy, s.290, 301

[29] İoannes Aksukhos'un adının Türkçe yazılışı tam olarak bilinmemektedir. Prof. Dr. Osman Turan bu ismi Akkuş olarak telaffuz etmiştir. Prof. Dr. Fikret Işıltan, ise bu ismin Eksük olarak okunabileceğini söylemiştir. Bkz. Osman Turan Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, 1971, s.160,191, Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos" *Belleten*, LX, sayı 216, 1996, s.62

[30] Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.6

[31] Aksukhos'un ailesi hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Michel Balivet, komutanlardan Ibn Kutalmış'ın (Soliman) oğlu olduğunu söyler. Işın Demirkent ise çocuğun bizzat imparatora teslim edilmesinden ötürü önemli bir aileden geldiğini savunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Fikret Işıltan bu ismi Eksük olarak çevirmiştir. Eğer bu ismin Artuk Bey'in babası Eksük Bey ile bir bağlantısı varsa Demirkent'in bu teorisi doğru olabilir. Ancak yeteneklerinden ötürü esir alınıp yetiştirilmiş olabilir ki bu, Bizans'ın izlediği temel stratejilerden birisidir.
Bkz, Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar, Editör, Annıes Pralong, çev. Buket Kitapçı- Bayri, Kitap yayınevi, s.288-299, Demirkent, s.62

Tatikios[32] isimli bir Türk'le büyüdüğü ve sağlam bir arkadaşlık kurduğu için, Aksukhos'u yaşıtı ve geleceğin imparatoru İoannes Komnenos'a oyun arkadaşı tayin etmiştir. Aleksios'un bu davranışı oğluna gönülden bağlı bir dost kazandırmıştır. Öyle ki, Komnenos son nefesini verirken bile Aksukhos onun yanında olmuştur.

İoannes Komnenos ile Aksukhos, beraber büyümüşler, çok yakın arkadaş olmuşlar ve beraber eğitim almışlardır. Elinin açıklığı ve hoşgörülü tavırlarıyla sarayda da kısa sürede sevilen Aksukhos, çok iyi bir askeri eğitim almıştır. Yunancayı çok iyi öğrenmiş ve dini konularda tartışmalara katılacak derecede bilgi sahibi olmuştur.

İoannes Komnenos tahta çıktığında, Aksukhos'a megas domestikos (Bizans ordularının başkomutanı) rütbesi verilmiştir. Bu rütbe onu imparatordan sonraki adam haline getirmiştir. Saraydaki nüfuzu öylesine artmıştı ki; "*İmparatorluk hanedanının yüksek mevkilerde bulunan azasının birçoğu onunla karşılaştıklarında atlarından iner ve kendisine imparatora mahsus tazimatta bulunurlardı*"[33].

Aksukhos, savaş yeteneklerinin yanı sıra iyi de bir siyaset adamıydı. Siyaset alanında ilk olarak, Komnenos henüz imparator olmuşken, kardeşi Anna'nın düzenlediği suikastde karşımıza çıkmaktadır. Yukarı da bahsettiğimiz gibi Anna tahtı her zaman eşi Nikephoros Bryennios'a layık görmüştür. Zira eşinin imparator olması kendisini daha etkin hale getirecek ve daha büyük güç sahibi yapacaktı ve Anna, bunun için de her şeyi yapmaya hazırdı. Komnenos'a düşman bazı

[32] Türk Asıllı Bizans Komutanı
[33] Niketas, s.6

hanedan üyelerinin de desteğini alarak bir suikast tertiplemişlerdi. Suikastın başarısız olmasında Bryennios'un sorumsuzluğunun yanında Aksukhos'un da büyük etkisi vardır. İmparatorun kardeşinin ve suikastçıların bütün malları ele geçirilmiştir. İmparator İoannes denetlemek için geldiğinde şu sözleri sarf etmiş; "*Doğanın düzeni benim için tersine işledi. Akrabalarım bana düşmanlık yabancılarsa dostluk gösterdi. Öyleyse akrabalarımın bütün serveti dostlarımın olsun*"[34]. Demiş ve bütün serveti Aksukhos'a teslim etmiştir. Ancak bu serveti kabul etmeyen Aksukhos, İmparatorun ablasının da affedilmesini ve servetlerinin iade edilmesini de sağlamıştır. Aksukhos'un bu hareketi hem kendi şöhretini güçlendirmiş hem de geldiği mevkiinin tesadüf olmadığını kanıtlamıştır.

İoannes Aksukhos, megas domestikos rütbesiyle imparatorun yaptığı seferlerin hepsine katılmıştır. Selçuklular, Peçenekler, Haçlı ve Macarlarla savaşmıştır. 1119 yılında Laodikeia'ya (Denizli) yapılan sefere katılmıştır. Selçuklu Sultanı Mesud'un (1116-1155) tahta çıkmasında kısa bir süre sonra Aleksios ölmüş ve İoannes Komnenos tahta geçmişti. Bizans'ta taht değişikliğini fırsat olarak değerlendiren Türkler, işgal edilen yerleri yeniden almak için harekete geçmişler ve Laodikeia'yı almışlardır. İmparator İoannes, İstanbul'da devlet işlerini yoluna koyduktan sonra Selçuklu üzerine sefere çıkmıştır. İmparator, Philadephia (Alaşehir) yakınlarında ordugâhını kurmuştur. İoannes Aksukhos, öncü birlik olarak kalabalık bir ordu ile Laodikeia'yı kuşatmıştır. İmparatorun da yardıma gelmesi üzerine şehir dirençle

[34] Niketas, s.7

karşılaşmadan alınmıştır. Kalenin muhasarasından sorumlu komutan Alp Kara ve yaklaşık sekiz yüz kişi serbest bırakılmıştır[35].

İoannes Aksukhos, 1123 yılında Peçeneklerle yapılan sefere de katılmıştır. Bizans, X. Yüzyıldan beri Peçenek saldırılarıyla uğraşıyordu. Aleksios, bu saldırılara son vermek için 1091 yılında Kumanlarla iş birliği yaparak Peçeneklere karşı büyük bir zafer elde etmiştir[36]. Ancak 1123 yılında ki sefer daha net sonuçlar vermiştir. Bu seferden sonra Peçenekler tamamen dağılmışlar ve Bizans hizmetinde ücretli asker olarak görev yapmışlardır. Bu zafer öylesine büyük bir önem taşıyordu ki Bizans'ta "Peçenek Bayramı" olarak kutlanmaya başlanmıştır[37]. Aksukhos, bu seferde yaralanmış ve imparator bu duruma çok üzülmüştür[38].

Aksukhos, 1137-38 yılında İmparatorun Antakya Haçlı Devletine karşı düzenlediği seferde de görev almıştır. Sefer sırasında ayağından yaralanmıştır. Ancak bu durumda bile İstanbul'a sakin ve teskin edici mektuplar göndermesi onun siyasi alanlarda da ne kadar mahiyetli olduğunu bir kez daha gösterir niteliktedir[39].

Aksukhos, imparatorun son seferi olan II. Antakya seferinde de yanında olmuştur. Bu sefer sırasında ava çıkan imparatorun parmağı kendi taşıdığı zehirli ok tarafından kesilmiştir. Ordugâhta durumu

[35] Kinnamos, s.5-6, Turan, s.160
[36] Tımothy, s.292
[37] Niketas, s.11
[38] Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos"s.62
[39] Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", s.66

ağırlaşan imparator kendinden sonra başa geçecek ismi belirlemek için Aksukhos'un da fikrini almış ve onun tavsiyesi üzerine oradaki herkesi toplayarak halefini açıklamıştır[40].

Manuel Komnenos (1143-1180) imparator tayin edildikten sonra megas domestikos İoannes Aksukhos ve beraberinde Khartularios Basileios Tzintzilukes'i İstanbul'a göndermiştir, İmparatorun ölüm haberi ulaşmadan İstanbul'a yetişen İoannes Aksukhos, ilk icraat olarak ağabeyi sebastokrator İsaakios'u, akrabaları ve ona destek verenleri tutuklatarak Manuel'in imparator olmasının önündeki ilk engeli kaldırmıştır. Çünkü İoannes, geleneklerin dışında hareket ederek büyük oğlu İsaakios'un yerine Manuel'i halefi seçmişti. Zira İsaakios bu durumdan haberdar olsaydı, taht için mücadele edebilir ve başkentte bulunduğundan halkı kendi etrafına toplayabilirdi.

Sırada halkın desteğini almak vardı. Aksukhos, Manuel'in saray muhafızları, kilise ve halk tarafından imparator olarak kabul edilmesi için büyük çaba göstermiştir. Halkın desteğini kazanmak için önce kilisenin desteğini kazanması gerektiğini biliyordu. İmparator, Aksukhos'a iki adet imparatorluk beratı vermiştir. Bu beratlardan biri gümüş diğeri altın para vaat ediyordu. Aksukhos bu beratları o kadar akıllıca kullanmış ki, papazlara altın para değil de gümüş para vaat edilen beratları vermiş ve görevini en doğru ve masrafsız şekilde yerine getirmiştir[41].

[40] Niketas, s.27
[41] Niketas, s.34

Aksukhos, Manuel'in tahta oturmasında ki en önemli isimlerden biri olmuştur. Niketas eserinde Manuel'in imparatorluk törenin bizzat Aksukhos tarafından düzenlendiğini yazar[42]. Megas domestikos İoannes Aksukhos, Manuel'in imparatorluğunun ilk yıllarında da çok aktif olmuştur. Yine başkumandan olarak bütün seferlere katılmıştır. Manuel'in başarısız olan Konya seferinde, Bizans ordusu Türkler karşısında geri çekilmek zorunda kaldığı zaman, imparatorun düşüncesiz hareketlerini önleyerek orduyu disipline etmiştir. İkinci Haçlı Seferi sırasında orduların Bizans ülkesinden sorunsuz geçmesi konusunda da görevli olduğu belirtilmektedir[43].

1148 yılında imparator Haçlılarla meşgul iken Sicilya Norman Kralı II. Roger, Korfu adasını ele geçirmiştir. Bunun üzerine imparator, Haçlı tehlikesi geçtikten sonra bir sefer düzenlemiştir. Sefere donanmanın yanı sıra Aksukhos önderliğinde kara ordusu da katılmıştır. Sefer sırasında donanma komutanı Kontostephanos ölünce donanmanın komutası imparator gelene kadar İoannes Aksukhos'a geçmiştir. Bu savaşı yönetecek ve sonunu getirecek doğru isimdi. Zira bu görev için usta bir komutan, akıllı bir rehber ve kahraman bir savaşçı olarak görülüyordu[44]. Savaş sırasında Bizans müttefiki olmasına rağmen karşı tavır alan Venediklilerle de arabuluculuk görevinde bulunan Aksukhos, bu konuda Venediklilerin inadını kıramamıştır. Bunun üzerine Aksukhos, kendi özel muhafız birliğini

[42] Niketas, s.34
[43] Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", s.68
[44] Niketas, s.56

görevlendirmiş ve kazanılan başarı sonrası Venediklilere yeniden anlaşma sağlanmıştır.

Aksukhos'un ölüm tarihi hakkında açık bir bilgi yoktur. Fakat 1149'da ki Sırbistan seferinden sonraki olaylarda adı geçmemektedir. Bu durumda 1149-1150 yıllarında ölmüş olduğu tahmin edilmektedir. Kızı Eudokia'nın evlilik töreninde yapılan konuşmada "mütevvefa başkumandan" sıfatıyla bahsedilir. Dolayısıyla bu tarihten önce öldüğü anlaşılmaktadır[45]. Öldüğünde 62 yaşında olduğu düşünülmektedir. Zira dokuz yaşında esir alındığı ve esir alındığında İoannes Komnenos ile aynı yaşta olduğu için doğum tarihi 1088 olarak kabul edilebilir.

Bizans Devletinde en yüksek mertebeye gelmiş Türk olan İoannes Aksukhos askerlik alanındaki başarılarının yanı sıra aynı zamanda bir siyaset adamıydı. Mikhail İtalikos onun için "Roma ülkesinin sarsılmaz kalesidir o." ifadelerini kullanmıştır.

Aleksios Aksukhos

İmparator Manuel'in tahtta olduğu sırada Bizans hizmetinde bulunmuş en önemli Türklerden birisi de, megas domestikos İoannes Aksukhos'un oğlu Aleksios (Aleksius) Aksukhos'tur. İoannes'in en büyük oğlu[46] Manuel'in saltanatı sırasında imparatorluğun en gözde adamlarından birisi olmuştur. Aleksios Aksukhos tahtın varisi Aleksios Komnenos'un tek çocuğu olan Maria ile 1141 yılında

[45] Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", s. 69

[46] Kaynaklarda en büyük oğlu diye geçmesi bize İoannes Aksukhos'un başka erkek çocuklarının olduğu bilgisini de verir. Bkz. Niketas, s.66

evlenmiştir[47]. Bu evliliğin amacı Bizans'ın daha önce de yaptığı gibi adamlarının devlete bağlılığını güçlendirmek veyahut İmparator Manuel tarafından yeğeninin, rakibi bir hanedan üyesi ile evlenmesine engel olmak için de tertip edilmiş olabilir.

Aleksios Aksukhos tıpkı babası gibi uzun süre Bizans hizmetinde görev yapmıştır. İmparator tarafından bizzat atanan protostaror (kara orduları komutanı) rütbesine getirilmiştir. Askeri açıdan yüksek rütbede ve yetenekte olsa da, asıl maharetini diplomatik sahada göstermiştir.

Aleksios Aksukhos, yazılı kaynaklarda karşımıza ilk olarak İmparator Manuel'in kuzeni Andronikos Komnenos'un saraya karşı hazırladığı suikast zamanında çıkmaktadır. Topladığı ordu ile saraya saldırmaya planlayan Andronikos'un planını Aleksios bozmuştur. Bu suikastı daha önceden haber alan Aleksios, bu haberi imparatoriçe İrene'ye bildirmiştir. İmparatoriçe önce bir muhafız göndermiş ve Manuel'in durumdan haberdar olmasını sağlamıştır. Daha sonra da İsaac'ın komutasında ki 300 silahlı adam imparatora yardım için gönderilmiştir. İsaac'ta bir Türk'tü ve imparatorun hayatını Türk asıllı komutanlar kurtarmıştı.

İmparator, Aleksios Aksukhos'u 1157 yılında önemli bir görev için Ankona'ya göndermiştir. Normanlarla verilen mücadelede Aleksios, gerekli olduğu takdirde civar ülkelerden silah ve ücretli asker toplamak için yetkilendirilmiştir. Ancak asıl görevi Sicilya Kralı ile

[47] Niketas, s. 71, Charles M. Brand, "XI ve XII Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı" çev. Melek Öksüz, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c.4, sayı 4, s.128

anlaşmaya varmak olan Aleksios, bu görevi de başarıyla yerine getirmiştir[48].

Aleksios, imparator Manuel tarafından 1165 yılında yine bir diplomatik görev için başkumandan rütbesiyle Kilikya'ya gönderilmiştir. Kinnamos bu sefere giderken Aleksios'un yolda Konya'ya uğradığını ve sultanla görüştüğünü söyler[49]. Burada askeri açıdan başarısız olsa da, Ermenilerle yaptığı barış görüşmelerinde başarı sağlamıştır.

Aleksios Aksukhos 1166 yılında Macarlara karşı yapılan seferde Bizans ordunun ikinci komutanı görevindedir. 1167 yıllarında Macarlara karşı yapılan başka bir sefere de imparator Manuel ile birlikte katılmıştır. Yapılan bu sefer sırasında Sofya'da tutuklanarak Papykon dağındaki bir manastıra hapsedilmiştir. Sarayda imparatorluğa zarar vermek isteyen ve Aleksios Aksukhos'un Türk kökenli olduğunu unutmayan bazı saray erkânı tarafından suçlanmış ve imparatorun aklı çelinmişti. Aleksios Aksukhos subaylar ve halk arasında sevilen ve cömert birisiydi. İmparator, Aleksios Aksukhos'un kendi yerine geçmek istemesinden korkuyordu. Aleksios Aksukhos'u suçlayanlar ona üç ithamda bulunulmuştur. Bu ithamlar, Kilikya görevine giderken gizlice Konya'ya uğrayıp, Sultan II. Kılıç Arslan ile isyanın tertibi hakkında konuşmak, imparator Manuel'e karşı büyü yapmak ve havada uçarak kimseye görünmeden istediği kişiyi öldürebilmek. İoannes Kinnamos'a göre Aleksios, bu suçlamaların hepsini kabul etti. Ancak Aleksios'un canının bağışlanması ve keşiş

[48] Niketas, s.66
[49] Kinnamos, s.191

olması, İoannes'in bu tezini çürütür niteliktedir. Dönemin şartları düşünüldüğünde ihanet ve isyanın tek cezası ölümdür. Niketas ise bu konuyu imparatorun kıskançlığı olarak değerlendirmektedir. Aklı çelinen imparator, Aleksios'u hiçbir suçla itham edememesine karşın, onu kendisine rakip gördüğünden, saraydan uzaklaştırmak için tutuklatıp, saçlarını kazıtarak bir manastıra sürgün etmiştir. Manastırda inzivaya çekilen Aleksios, 2 yıl sonra orada hayatını kaybetmiştir[50].

Aleksios'un iki oğlu olmuştu. Bunlardan şişman lakaplı İoannes Komnenos Aksukhos, 1200 yılında bir isyana önderlik ederek Bizans tahtını ele geçirmiştir. 1 gün de olsa imparator olan Şişman, ertesi gün diğer isyancılar gibi öldürülmüştür.

Niketas eserinde, Aleksios, saygı duyulacak görünüşte, gerçekten kudretli bir adam, tam anlamıyla mükemmel yetiştirilmiş bir savaşçı, dilini mi yoksa aklını mı, kolunu mu yoksa becerikliliğini mi üstün tutmak hususunda karar verilmesi güç bir kişi olduğundan bahsetmektedir[51]. Özellikle diplomatik alanda oldukça akıllı davranmış ve başarılı olmuştur. Niketas, Aleksios'a karşı duyduğu hayranlığı, onun sarayda ve askerler tarafından ne kadar sevildiğini yazmıştır.

Tatikios

1081 yılında Nikephoros Botainates'e (1078-1081) başkaldırarak Bizans tahtına oturan Aleksios Komnenos (1081-1118) zor bir

[50] Niketas, s.99-100, Kinnamos, s.193
[51] Niketas, s.66

yönetimi üstlenmişti. Selçuklu Türkleri Anadolu'nun neredeyse tamamına hâkim olmuş, Peçenekler ve diğer yerli halk grupları Balkanlar'ın büyük kısmını ele geçirmişlerdir. Ekonomik açıdan da durum pek farklı değildi. Büyük bir nakit para sıkıntısı vardı. Öyle ki, Normanların tehdidine karşı asker toplayacak parası olmayan imparatorun, kilisenin değerli eşyalarına el koyması, durumun vahametini göstermekteydi[52]. Aleksios'un imparator olmadan önce Bizans ordusunun komutanı sıfatıyla katıldığı seferlerde yanında en güvendiği adamı Türk asıllı Tatikios vardı.

Tatikios[53], Bizans İmparatorluğunda yüksek mevkii de görev yapan ilk Türk kökenli kişi olduğu düşünülmekte. Kökenleri hususunda çok fazla tez öne sürülmüştür. Anna Komnena eserinde, Tatikios'un babasının bir sarakenos (Müslüman) olduğunu belirtmiştir. Bu ifade genelde Araplar için kullanılsa da o dönemde Bizans Devletinin karşısında, Müslüman düşman sıfatıyla Türkler vardı ve büyük bir ihtimalle Tatikios bir Türk'tü. Ailesi, Anna'nın dedesi İoannes Komnenos tarafından tutsak edilmiştir[54]. Tatikios'un ne zaman esir alındığı kaynaklarda geçmemektedir. Ancak, Tatikios esir alındığında Aleksios'la aynı yaşta olduğu biliniyor. Aleksios'un 1057 yılında doğduğu kabul edildiği için Tatikios'un da doğum tarihi olarak 1057 yılı kabul edilmektedir. Esaretinin 1057 yılından sonra başladığı ve muhtemelen babası ile birlikte esir alınmış olduğu söylenilebilir.

[52] Ostrogorsky, s.329
[53] Tatikios'un isminin Türkçe karşılığı hakkında sadece Osman Turan fikir beyan etmiş ve Tadık olarak tercüme etmiştir. Turan, s. 62,101
[54] Brand, s.119

Gelecekte imparatorluk tahtına oturacak olan I. Aleksios Komnenos ile aynı yaşta olan Tatikios, onunla beraber büyümüş ve beraber eğitim almıştır. Anna Komnena eserinde ondan övgü dolu sözlerle bahseder ki bu yabancılar için pek yaptığı bir şey değildir. Aleksios'un en güvendiği adam olan Tatikios, Aleksios genç bir kumandan iken dahi onun yanında görev yapmıştır.

1078 yılında, İmparator Botaneiates'e karşı ayaklanan Nikephoros Basilakes'in isyanını bastırmak için, komutan Aleksios Komnenos görevlendirilmiştir. Bu seferde gözcü olarak görev alan Tatikios, Basilakes'in anı baskınını öğrenerek Aleksios'a bildirmiş ve Basilakes'in etkisiz hale gelmesinde yardımcı olmuştur. Bu Tatikios'un Bizans siyasetinde rol oynadığı ilk olaydır.

Aleksios Komnenos 1081 yılında imparator olunca Tatikios'ta megas primikerios (en büyük komutan) olmuştur. Aleksios'un bu rütbeyi arkadaşı Tatikios için icat ettiği düşünülmektedir. Aleksios'un ilk seferi olan Norman seferinde de görev alan Tatikios, Ohri gölü civarında yaşayan Türklerin komutasından sorumlu kişi olmuştur[55].

1086 yılında Antakya Seferine çıkan Selçuklu Sultanı Süleymanşah, başkent İznik'in idaresini komutanı Ebulkasım'a bırakmıştır. Ebulkasım'ın iki devlet arasındaki anlaşmayı bozarak Bizans topraklarına saldırması ve Gemlik'i ele geçirerek burada bir filo inşa etmeye başlamasına üzerine, imparator, önce 1086 yılında Gemlik'e bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer hem denizden hem de karadan

[55] Işın Demirkent, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Belleten*, LXVII, sayı 248, 2003, s.95

yapılmıştır. Bizans donanmanın başında Manuel Butumites, kara ordularının başında ise Tatikios vardı. Hem karadan hem de denizden saldırıya uğrayan Ebulkasım, kıskaçta kalmamak için Halykas denilen bölgeye geri çekilmiştir. Ebulkasım'ın inşa ettiği filo Manuel tarafından yakılmıştır. Tatikios' da Gemlik civarlarına vardığında karargâhını Ebulkasım'ın karşısına kurmuştur. 15 gün karşılıklı akınlar şeklinde devam eden çarpışmaların sonuç vermemesi ve Ebulkasım'a destek birliklerinin gelmesi üzerine Tatikios kesin bir saldırı yaparak Ebulkasım'ı mağlup etmiştir. İznik'e kaçan Ebulkasım'ın askerlerinin birçoğu öldürülmüş veya esir düşmüştür[56].

İmparator Aleksios, Ebulkasım'ı Gemlik'te aldığı yenilgiden sonra tekrar toparlanma fırsatı vermeden ortadan kaldırmak ve İznik'i ele geçirmek istiyordu. 1087 yılında Tatikios'u bir ordu ile İznik'i kuşatmaya göndermiştir. İmparator sefere gitmeden önce Türkleri ancak surların dışında yakalarsan saldır diyerek Tatikios'u uyarmıştır. İznik önüne geldiğinde Tatikios henüz hazırlık yaparken Türkler anı bir baskın yapmış ve 200 kişilik Türk askerleri ile Keltler[57] arasında bir çarpışma gerçekleşmiştir. Türklerin bu ani saldırısını püskürten Bizans askerleri Türk askerlerinin de birçoğunu yaralamışlar ve geri çekilmeye zorlamışlardır. Geri çekilen Türklerden tekrar bir saldırı gelmemiş ancak gece karargâha gelen bir köylü, Melikşah tarafından gönderilen Emir Porsuk'un 50.000 kişilik bir ordu ile İznik'e geldiğini

[56] Anna Komnena, Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, 1996, s. 196-198

[57] Bizans ordusunda ki paralı askerler. Franklar.

Tatikios'a söylemiştir. Tatikios'ta sayıca az olan ordusunu korumak amacıyla geri çekilmeye karar vermiştir[58].

Tatikios, İznik'te Ebulkasım'a karşı seferde iken Peçenekler de Bizans arazilerini yağmalamışlardır. Bu haber üzerine imparator Aleksios, batı domestikosu Pakourianos komutasında bir ordu göndermiştir. Pakourianos, sayıca fazla olan Peçeneklerle girdiği mücadeleyi kaybetmiş ve savaşta ölmüştür. İmparator bu haber üzerine Tatikios'a yüklü miktarda altın vererek Edirne'ye yollamıştır. Tatikios bu para ile bir ordu toplamıştır. İmparator, Humbertopulos'un da ücretli askerlerle Tatikios'a katılmasını istemiştir. İki birliğin birleşmesi üzerine yeterince güçlendiğini anlayan Tatikios, hemen harekete geçmiş ve Filibe yakınlarında karargâhını kurmuştur. Tatikios, Hendekler kazılmakta iken Peçeneklerin ganimet ve tutsaklarla saldırıdan döndüğünü görmüştür. Orduyu bir bölümünü Peçenekleri takip için göndermiştir. Kendisi de hemen savaş düzenine girerek takibe katılmıştır. Peçenekler kendi birliklerine katıldığı sırada Bizans orduları da iki kanattan saldırıya başlamış ve bu çarpışmada çoğu Peçenek askerleri ölmüştür. Tatikios ise bütün ganimetle karargâhına dönmüş ve yeni bir saldırı planlamaya başlamıştır. Ancak Peçeneklerin ordusu çok kalabalıktı ve Bizans ordusunun kazanma şansı çok azdı. Bu durumun farkında olan Tatikios, yine de savaş disiplininden kopmamıştır. Peçenekleri izlemek için gönderdiği gözcüler, Beliatoba bölgesinde bir Peçenek ordusunun bulunduğu haberini vermiştir. Tatikios derhal bu bölgeye gitmiş ve Meriç

[58] Anna Komnena, s.198-200

nehrinin karşı kıyısında ordusunu savaş düzenine sokmuştur. Ancak iki tarafta savaşmaktan çekiniyordu. Tatikios ise kararlı duruşuyla ilk hamleyi karşı taraftan bekliyordu. Ancak kimse savaşmaya cesaret edememiştir. Bu durum iki gün boyunca devam etmiştir. Sonra ki gün Peçenekler geri çekilmiş ve galip taraf Bizans olmuştur. Aynı yılın yaz ayında Peçeneklerle bir mücadele daha yapılmıştır. Tatikios, bu savaşta ordunun sağ kolunun komuta görevini üstlenmiştir. Bizans ordusu bu savaştan ağır bir mağlubiyetle ayrılmıştır[59].

1094 yılında Rescia Jupan'ı Vukan[60] (Anna Komnena'da Bolkanos) seferi sırasında İmparatora suikast girişiminde bulunan Nikephoros Diogenes'e engel olmuş ve sefer sırasında imparatorun korunması görevini bizzat kendisi üstlenmiştir. Bu sefer dönüşünde İstanbul'da yapılan (Blachernai synod) Ayvansaray Meclisi'ne megas primikerios (en büyük komutan) sıfatıyla katılmıştır[61].

1096 yılında Birinci Haçlı Seferi orduları Anadolu'ya geçerken, İstanbul'un surları dışında kamp kurmuşlardır. Bu askerlerin yiyecek ihtiyaçlarının tedarik görevi Tatikios'a verilmiştir. Haçlı orduları, İstanbul'dan ayrılarak Anadolu yakasına geçmeden önce imparatorla bir anlaşma yapmışlardır. İmparatorun yardımına karşılık Anadolu'da ele geçirilen yerler Bizans idaresine verilecektir. İmparator da özellikle İznik'i ele geçirmek istediği için bu anlaşmayı kabul etmiştir. İmparator Haçlı ordularına Maltepe üzerinden katılmayı planlamıştır.

[59] Anna Komnena, s.211-212
[60] Sırp Beylerinden Vukan
[61] Brand, s.119, Işın Demirkent, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", s.104

Ancak, Bizans ordusu sayıca Haçlı ordusunun çok altındaydı. Bu kalabalık içinden ordusunun kaybolacağından ve olayları istediği gibi yönlendiremeyeceğinden dolayı vazgeçmiştir. Yine de, Haçlı ordularına oradaymış gibi bir izlenim vermek için megas primikerios Tatikos ve kumandan Tzitas'ı iki bin kişilik okçu birliği Haçlılara destek için göndermiştir. Haçlılar, 6 Mayıs 1097 tarihinde İznik'i kuşatmıştır. İznik'in Bizans'a teslim edilmesi hususunda yapılan görüşmeleri bizzat Tatikios yürütmüştür. Sultan Kılıç Arslan Malatya seferinden geldiğinde şehir tamamen kuşatılmıştır[62]. Sultan, Haçlılarda girdiği mücadele de ağır kayıplar vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır İznik halkına " En uygun gördüğünüz neyse onu yapın" tarzında bir mektup göndererek kararı onlara bırakmıştır. Tatikios ve Bizans elçileri, Türklere bolca hediyeler ve can güvenliği vaat etmiştir. Türkler de ailelerini ve canlarını kurtarmak şartıyla Bizans'a teslim olmayı seçmişlerdir[63]. İznik 26 Haziran 1097 tarihinde 22 yıl sonra Rumların eline geçmişti[64].

Bu seferden sonra Tatikios, hem Haçlı ordusuna Anadolu da yol göstermek maksadıyla hem de yapılan anlaşma gereği ele geçirilen şehirleri Bizans adına teslim almak için Haçlı Ordusuna eşlik etmiştir.

---

[62] Kılıç Arslan, Malatya'da Danişmendliler ile mücadele ederken, Haçlıların İznik'i kuşatması üzerine Malatya'dan İznik'e hareket etmiştir. İznik'te geri çekilmek zorunda kalan Sultan, Anadolu'da ki Türkleri toplayarak bir ordu hazırlamış ve Haçlıları karşılamayı planlamıştır. Danişmendlilerle ve Kayseri Emir'i Hasan'la da anlaşan sultan Eskişehir dolaylarında Haçlıları karşılamıştır. Savaş çok çetin geçmiş ve iki tarafta ağır kayıplar vermiştir. Ancak Haçlıların güçlü zırhları ve kalabalık ordusu Türkleri fazlasıyla tehdit ediyordu. Sultan ordusunu tamamen kaybetmemek ve tutsak düşmemek için geri çekilmiştir. Bkz. Turan, s.102-103

[63] Bizans'a tutsak olanlar arasında Sultan Kılıç Arslan'ın eşi olan Çaka Bey'in kızı da vardı. Turan, s.102

[64] Anna Komnena, s.325-329, Turan, s.98-101

Haçlılar, en güvenli şekilde ilerlemelerine karşın yol boyunca karşılaştıkları her zorlukta Tatikios'u suçlamışlardır. Haçlı kaynaklarında artık "Haçlıların Düşmanı" olarak adlandırılan Tatikios, Haçlıların küstahça davranışlarına daha fazla dayanamayıp, 1098 Antakya kuşatmasında siyasi görevinden ayrılmıştır[65].

Kaynaklarda Tatikios hakkında bilgiler 1099 yılında son bulur. Bu tarihten sonra ölmüş olma ihtimali çok yüksektir. Kendinden sonra bir soy bıraktığı muhtemeldir. Kaynaklarda[66] Mikhail Aspietes adında bir adamın Tatikios'un soyundan geldiği bilgisi verilmektedir.

Çaka

Bizans İmparatorluğunun hizmetinde bulunan bir diğer Türk kökenli komutan ise Çaka Bey'dir. Çaka Bey'in diğerlerinden en önemli farkı çocuk yaşta değil de yetişkin yaşta esir düşmesidir. 1078 1081 yılları arasında Türkler ile Bizans arasında yapılan savaş esnasında komutan Kabalika Aleksandr'ın eline henüz genç bir delikanlı olan Çaka Bey esir düşmüştü. Komutan Çaka'yı imparator Nikephoros Botaniates'e götürmüş, İmparator Çaka'ya çeşitli hediyeler ve Protonobilissimus rütbesini vererek sarayda kalmasını sağlamıştır[67]. İmparatorun bu isteğinin sebebi Çaka'nın genç olmasına rağmen onun yetenekli olduğunu görmesiydi. Bunun yanı sıra Danişmentliler Beyliğindeki Türkmen beylerinden birisi oluşu da Bizans için onu önemli hale getiriyordu.

[65] Işın Demirkent, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", s.107, Anna Komnena, s.332
[66] Kınnamos, s.194, Niketas, s.134
[67] Akdes Nimet Kurat, Çaka Bey İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi, Ankara, 1996, s.21

İmparator Çaka'ya büyük imtiyazlar vermiştir ve sarayda çok iyi bir mevkideydi. Ancak 1081 yılında tahta Aleksios Komnenos'un geçmesiyle Çaka'nın elinden bütün imtiyazlar alınmıştır. Bunun nedeni tam olarak bilinmiyorsa da, Çaka'nın siyasi karışıklıklar ve Aleksios Komnenos'un ayaklanması zamanında kendi başına hareket etmiş olmasının sebep olabileceği düşünülüyor[68].

Çaka Bey bu olaylardan sonra artık Bizans Devletine karşı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bizans Devleti Balkanlarda Peçeneklerle uğraşırken Çaka Bey İzmir' de bir Türk beyliği kurmuştur. ve İzmir bölgesini Bizans'ın elinden alan ilk bey olmuştur. Peçeneklerle iş birliği yapmış ve Hristiyan işçilerin desteğiyle bir donanma kurmuş ve Bizans adalarına akınlar düzenlemiştir. Çaka Bey 1091 yılında Peçenekler ve Anadolu Selçuklular ile anlaşarak kendisini imparator ilan etmiş ve imparatorluğa ait semboller kullanmaya başlamıştır. Ancak bu çok uzun sürmemiş ve tarihi net olmamakla birlikte 1095 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan tarafından öldürülmüş ve beyliği de kısa süre sonra yeniden Bizans hâkimiyetine girmiştir[69].

Georgios Maniakes

Bizans ordularının XI. yüzyılda ki en önemli komutanlarından biri olan Maniakes, Selçukluların Ermenistan'da faaliyet gösterdiği yıllarda Bizans hizmetine giren Türk bir aileye mensuptur. Askerlik hayatına Bizans'ın Anadolu'da ki garnizon komutanlıklarında görev

[68] A. Nimet Kurat, Çaka Bey İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi, s. 25
[69] Hayrettin İhsan Erkoç, "1453'ten Önce İstanbul'da Türk Varlığı" *Türk Kültürü*, Ankara, 2009, s.64-65

yaparak başlamıştır. Sahip olduğu magistros[70] rütbesine yükselişi yavaş yavaş olsa da, başarıları ile Bizanslı askerlerin arasında kahraman olarak adlandırılmıştır.

II. Basileios'un döneminde de görev yapan Maniakes, III. Romanos döneminde 1029 yılında Telükh (Dülük) strategosu (general) olmuştur. İmparator Romanos 1030 yılında Araplara karşı yaptığı seferde gösterdiği başarıdan dolayı aşağı Fırat bölgesinin idaresi ona verilmiştir. 1031 yılında Bizans Devleti adına Urfa'yı ele geçirmiş ve İsa'nın, dönemin kralı Abgar'a gönderdiği mektubu bularak, kutsal emaneti imparatora takdim etmiştir[71].

İmparator Mikhail döneminde de görevine devam eden Maniakes, Urfa'da ki görevinden nedeni belirsiz şekilde alınarak Türkmen akınlarını önlemek için Vaspurakan[72] bölgesine gönderilmiştir. Daha sonra Araplara karşı savaşmak için Sicilya'ya gönderilmiş ve bu savaşta büyük başarılar elde etmiştir. Fakat bu savaş sırasında donanma kumandanı olan İmparatorun eniştesi Stephanos ile araları açılmıştır. Stephanos Arap amiralin kaçmasına kayıtsız kalmıştır. Bu durumu başarısızlık sayan Maniakes, sorumluluğu Stephanos'a yüklemiş ve aralarında kavga çıkmıştır. Stephanos ise Maniakes'i isyan hazırlamakla suçlamış ve imparatora şikâyet ederek tutuklatmıştır. Daha sonra bütün erki tek başına eline alan Stephanos

[70] Yüksek bir saray görevlisi. Aynı zamanda başkan anlamına da gelir ve kendi görev yerinde başarılı kişilere de verilmişti.
[71] Urfalı Mateos VekayiNâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2019, s.54
[72] Van ve Bitlis yöresi ile İran'ın kuzeybatısı.

başarısız olmuş ve bölge neredeyse tamamen Arapların eline geçmiştir[73].

V. Mikhail tahta geçince hapisten çıkarılan Maniakes, imparatoriçe Zoe tarafından magistros rütbesiyle İtalya'ya gönderilmiştir. Burada kaybedilen toprakları yeniden alarak bölgeyi düzene sokmuştur. Ancak yine bir entrikanın kurbanı olmuştur. Maniakes İtalya'da iken, Mikhail'den sonra başa gelen imparator Kostantinos Monomakhos'un sevgilisinin erkek kardeşi Romanos Skleros düşmanlığı ile karşılaşmıştır. Bu düşmanlığın sebebi geçmişten gelen bir kin olabileceği gibi, Maniakes'in üstün başarılarının kıskanılması da olabilir. Romanos ablasından ötürü güç sahibi olmuş ve magistros rütbesi ile Anatolikon'da (bugünkü Kapadokya) Maniakes'e komşu olmuştur. Romanos, Maniakes'in arazisini yağmalamış ve iftiralar atmıştır. Hatta eşini bile baştan çıkarmıştır. Maniakes magistros rütbesini de kaybetmiştir. İstanbul'a dönünce atılan iftiralar yüzünden düşmanca karşılanacağını anladığından, geriye isyan etmekten başka bir yol kalmamıştı. Zira gönderilen elçi heyetinin küstahça davranması ve tehditler savurması da bu fikri onaylar nitelikteydi. Maniakes, artık isyan bayrağını çekmiştir. Kahraman ve yiğit bir komutan olduğundan ordunun çoğunluğu onun yanında olmuştur. Maniakes, ordusu ile Arnavutluk civarlarına yaklaşınca imparatorluk bir mektup yazarak teslim olması halinde serbest kalacağını bildirmiştir. Ancak kararlı olan Maniakes, o sırada isyan etmiş olan Sırpların da yardımını alarak ilerlemeye devam etmiştir. Bunun üzerine imparator bir ordu

[73]Ioannes Zonaros, Tarihlerin Özeti (KİTAP XVII-XVIII), çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008 s.61

yollamıştır. Maniakes ise kendi askerleri tarafından imparator ilan edilmişti bile. İki ordu Ostrovo bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Maniakes, öylesine ustaca savaşmış ki daha savaşın başında imparatorun gönderdiği ordu parçalanmaya başlamıştır. Savaş Maniakes'in lehine ilerlerken kendisine isabet eden bir ok ile beklenmedik şekilde ölümü hem savaşın, hem de Bizans Devletinin seyrini değiştirmiştir[74].

Georgios Maniakes, Bizans Devletinin gördüğü en büyük kahramanlardan biri olarak adlandırılır. Devrin en büyük komutanı olarak görülen Maniakes, Psellos'un ifadesiyle en talihsiz adamı da o olmuştur[75].

Porsuk

Kinnamos'un doğuştan Türk fakat tahsil ve terbiye bakımından Romalı (yani Bizanslı) dediği Porsuk'da, (Prosukh) Bizans bünyesinde görev yapan Türk kökenli komutanlardır. Bizans devletine nasıl yerleştiği hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır[76].

1144 yılında Antakya seferinden sorumlu kişi olmuş ve bu seferde çeşitli başarılar elde etmiştir. 1147 yılında Alman Haçlı orduları ile Bizans arasında barış müzakereleri yapmıştır. İmparator I. Andronicos zamanında Yunanistan valiliği yapmış olan Nicephorus Prosouchos'un Porsuk'un torunu olduğu tahmin edilmektedir[77].

[74] Ostrogorsky, s.307-309, Zonaros, s.80
[75]Mıkhaıl Psellos'un Khronographıa'sı, çev. Işın Demirkent, Türk tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.133,295-297
[76] Kinnamos, s.59
[77] Brand, s. 125-126

Erbasan

Sultan Alparslan'ın eniştesi olan Emir Erbasan Bizans hizmetine girmiş Türkler arasında yer alan isimlerden birisidir. Sultan Alparslan'a asilik yaparak, isyana kalkışmıştır. Erbasan emri altındaki ordu ile sultanın Afşin komutasında peşinden gönderdiği ordudan kaçarken Sivas dolaylarında Bizans devletinin Türklere karşı gönderdiği ordu ile karşılaşır. Bu ordu ile yapılan savaşı kazanan Erbasan, ordunun komutanı protoproedros Manuel Komnenos'u esir almıştır. Komutan Manuel, Erbasan'ın sultandan kaçtığını öğrenince onun aklını çelmiş ve yardım vaatleri vererek Bizans hizmetine girmesini sağlamıştır. Erbasan'da ordusu ile İstanbul'a gitmiş, ödüllerle karşılanmış ve proedros unvanı verilmiştir[78]. Artık Bizans hizmetine giren Erbasan, vaftiz edilmiş ve Hrusoskulos adını almıştır. Malazgirt savaşı da dâhil olmak üzere Bizans adına birçok sefere katılmıştır. Erbasan, gelecekteki imparator Botaineiates'in Anadolu Beylerbeyliği görevini yaptığı zaman onun emrinde çalışmış ve onun imparator olması için çaba harcamıştır. Bu konuda yardımını almak için Botaineites ile Süleyman Şah arasında arabuluculuk yapmıştır[79].

Nicephoros Chalouphes

Manuel'in saltanatı sırasında görev yapmış bir diğer Türk asıllı komutan da Nicephoros Chalouphes (Halife)'tir. Manuel Komnenos'un gözde adamlarından, göçmen bir Türk ailesine mensup olduğu düşünülen Nicephoros Chalouphes, 1147 yılında başarısız olan

[78] Psellos, s.234
[79] Brand, s.118

kale savunmasında karşımıza çıkmaktadır. Manuel'in yeğeni ile evlenmiştir. 1162 yılında Almanların kralı Friedrich'in aniden yükselişi imparator Manuel'i tedirgin etmiştir. Zira Friedrich 1162 yılında Milano'yu ele geçirmiştir. Ayrıca Roma'yı da zapt etmiş ve piskoposu değiştirmiştir[80]. İmparator Manuel bu durum üzerine, Nicephoros Chalouphes'i yüklü bir miktar para ile Venedik'e göndermiştir. Gönderiliş amacı halkı Friedrich'e karşı ayaklandırarak onları İmparatorun tarafına çekmekti. Bu görevinde başarılı olmuş, birçok şehrin desteğini alarak İstanbul'a dönmüştür[81].

1164 yılında komutan olarak Macar tahtına aday gösterilen Bizans yanlısı IV.Stephan'e destek amaçlı Macaristan bölgesine gönderilmiştir[82]. 1166 yılında Dalmaçya valisi olarak atanmış ancak bölgede Macarlar tarafından esir alınmıştır. İmparator serbest kalması için çok çaba göstermiştir. Ancak imparatorun bu çabasının sonucunun ne olduğuna dair ve Chalouphes 'ın akıbeti hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır[83].

Poupakes

İmparator Manuel zamanında görev yapan bir diğer Türk asıllı komutan ise Poupakes'dir. İlk olarak 1146 yılında başarısız olan Konya seferinde ismi geçen Poupakes bu seferde imparatorun yardımcısı olarak görev yapmıştır. Türk süvarilerini ve akınları

[80] Roma kanunlarına göre Roma imparatorlarından başkası Roma'ya piskopos atayamazdı. Friedrich'in bu hareketi kendisini Roma imparatoru yapmak için bir hamle olarak değerlendirilebilir.
[81] Kinnamos, s.164-168
[82] Brand, s. 127
[83] Kinnamos, s.189-190

durdurmak için planlar yapmıştır[84]. Daha sonra 1148 yılında Sicilya kuşatmasında megas domestikos İoannes Aksukhos'un özel muhafızlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kuşatma sırasında kaleye tırmanmak için bir merdiven yerleştirilmiştir. Merdivene çıkacak olan savaşçılar özenle seçilmiştir. İmparator, "*Kim imparatoru seviyor ve kendisini göstermek istiyorsa merdivene çıksın*" diye bağırmıştır. Bunun üzerine Poupakes herkesten önce merdivene çıkmıştır. Daha sonra diğerleri de peşinden gelmiştir. Ancak sadece Poupakes yukarı çıkabilmiş, merdiven kırılınca diğer savaşçılar aşağıya düşmüştür[85]. Savaşta öne çıkan kişi olarak anılan Poupakes, daha sonra imparatorun kuzeni Andronicos Komnenos'un hizmetine girmiş, onun hapisten kaçmasına yardım etmiştir. Daha sonra yakalanıp tutuklanan Poupakes, kamçılanmış ve ibreti âlem için sokaklarda gezdirilmiştir[86].

İlhan ve Skaliarios

İlhan[87] ve Skaliarios Bizans'ın siyasi ve askeri dünyasında var olan Türklerden önemli isimlerdendir. 1192 yılı dolaylarında Bursa'nın batısında bulunan Kyzikos ve Apollonia bölgesini İlhanlı adında bir Türk komutan işgal etmiştir. Bunun üzerine imparator Alexandros Euphorbenos komutasında küçük bir donanma ile bu kıyı kentlerini kuşatmak için asker göndermiş ve kaleyi kuşatmıştır. Gelecek yardımı bekleyen İlhan, kaleyi savunmada başarılı olmuştur. Gelecek yardımın

[84] Kinnamos, s.42-43
[85] Niketas, s.56-57
[86] Niketas, s.90
[87] İlhan veya İl Han. Belirli bir ilin hanı anlamında da kullanılan bir unvan. Gerçek adı bu olmayabilir. Bizans kaynaklarında Elkhanos diye geçmektedir.

kendi ordusundan sayıca çok üstün olduğunu öğrenen Alexandros, ordusunu kurtarmak için kıyıda bulunan teknelere doğru çekilmeye başlamıştır. Bu haberi alan İlhan, köprünün çıkışında bir pusu kurmuş ve birçok askeri esir almıştır. Bu yenilginin üzerine imparator, Opos önderliğinde karadan güçlü bir ordu göndermiştir. Opos kenti kuşatınca karşı koyamayacağını anlayan İlhan akrabalarıyla birlikte teslim olmuştur. İmparator, onları çeşitli hediyelerle karşılamış ve vaftiz edilerek Bizans hizmetine girmelerini sağlamıştır. İlhan ile Bizans hizmetine girmeyi kabul etmeyenler verilen ödülleri ve unvanları görünce fikirlerini değiştirmişlerdir. Bunlardan birisi de İlhan'ın adamı Skaliarios'du. 1094 yılında Kumanlarla yapılan savaşta İlhan ve Skaliaros, Tatikios'un komutası altında görev yapmışlardır. Skaliaros'un, 1108 yılında Normanlarla yapılan savaşta öldüğü bildirilirken, İlhan'ın ölümü hakkında her hangi bir bilgi verilmemektedir[88].

İosif Tarkhaniates

Magistros rütbeli komutan İosif Tarkhaniates[89] de Türk asıllı bir Bizans komutanıdır. 1071 yılında yapılan Malazgirt seferinde Romanos Diogenes'in en gözde komutanlarından birisiydi. Büyük bir ordunun başında bulunun Tarkhaniates, imparatorun emri ile Ahlat bölgesine doğru yönelmiştir. İmparator ilk çarpışmada Sultan Alp Arslan'a mağlup olunca, dağıttığı orduyu geri çağırma kararı almış, ancak Tarkhaniates kendi ordusu ile başkent İstanbul'a gitmiş ve

[88] Anna Komnena, s.207-211
[89] Osman Turan bu ismi Tarhan olarak çevirmiştir. Bu isim aslında Türkler tarafından kullanılan bir unvandır. Turan, s.24

Mikhael'in askeri darbesine destek vermiştir. Başarılı olan bu darbe neticesinde imparatordan bolca hediyeler alan Tarkhaniates, 1074 yılında Antalya dükü iken vefat etmiştir. Kendisinden sonra gelen evlatları ve torunları da Bizans hizmetinde görev yapmaya devam etmiştir. Oğlu olduğu düşünülen Katakalon Tarhaniates, babasının yolundan giderek Mikhael'i desteklemiştir. Anna Komnena'nın kaydına göre, Bryennios'un isyanı sırasında ona destek vermiş ve Aleksios'a karşı savaşmıştır. Yine aynı isim Aleksios'un Kumanlara karşı düzenlediği seferde Aleksios ile beraber hareket etmiştir[90].

Isaac

Bizans ordusu içerisinde yer alan bir başka Türk ise, Isaac idi. İmparator Manuel'e 1154 yılında kuzeni Andronicus tarafından düzenlenen suikast girişiminde imparatoriçe Irene'nin gönderdiği asker grubunun başında Isaac adında bir Türk vardı. İmparator tarafından fazlaca sevilen birisiydi. 1175 yılında ise Manuel'in hususi hizmetkârlarından birisi olmuştur[91].

Sonuç

Türklerle Bizanslılar arasındaki münasebetin bin yıldan fazla bir süre devam ettiği gerçeği tek başına dahi bu ilişkiyi tarihteki diğer toplum ve devletlerin ilişkilerinden farklı kılmaktadır. Ancak Türklerle Bizanslılar arasında bu uzun zaman dilimi içerisinde devam eden ilişkisinin boyutu, derinliği ve çeşitliliği ona çok daha farklılık ve önem kazandırmaktadır. Türklerin Bizans İmparatorluğu ile olan

[90] Anna Komnena, s.28,291
[91] Kinnamos, s.123

irtibatları IV. Yüzyılda Hunlarla başlamış, XV. Yüzyılın ortalarında Bizans'ı ortadan kaldıran Osmanlılarla neticelendirilmiştir. Yani Türklerle ilk irtibat ve mücadelesine başladığında Bizans, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi sonucu doğu parçasının temsilcisi olarak, Roma imparatorluğuna rüştünü ispatlamaya ve dünya siyasetindeki yerini sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra ise Bizans kendisini Batı Roma'nın da temsil olarak görmüş ve çok daha büyük mücadeleler vermek zorunda kalmıştır. Sürdürdüğü bu mücadeleyle yaklaşık olarak bin yıl daha varlığını devam ettirebilmiştir. Bu bin yıllık süreçte en fazla mücadele ve irtibatı Türk milleti ve onların kurdukları devletlerle yaşamıştır.

Türklerle Bizans arasındaki ilişkinin derinliği ve çeşitliliğine bakıldığında, Bizans hüküm sürdüğü dönmelerde Türkleri her zaman salt düşman olarak görmemiştir. Türk devletleriyle zaman zaman önemli ittifaklar kurabilmiştir. Türklerle kurduğu bu ittifaklarla birçok büyük tehlike ve tehdidi savuşturabilmiştir. Yani Türk- Bizans ilişkileri denildiğinde bu ilişkiyi sadece savaşlar temsil etmemektedir. Türk - Bizans ilişkisinde karşılıklı diplomatik ilişkiler de en az savaş ve ittifaklar kadar önem taşımakta ve göz ardı edilemeyecek kadar da fazladır. Bizans tahtına geçmek isteyen imparatorluk adayları, tahta çıkmak için defalarca Türklerden yardım talep etmiş, talep ettikleri yardımlarla ancak tahta oturabilmişlerdir. Yine III. Leon'un oğlunu bir Hazar prensesi ile evlendirmesiyle dünyaya gelen ve Hazarlı Leon olarak anılacak olan IV. Leon'un Bizans tahtına geçmesi bu diplomatik ilişkinin boyutunu ve Türklerin Bizans dünyasındaki yerini

göstermektedir. Türklerin Bizans dünyasına dahil olmalarını bir başka şekli de bazen boy olarak bazen aile bazen de bireysel olarak Bizans topraklarına yerleşmeleri olmuştur. Özellikle X. ve XI. yüzyıllarda bu yerleşmeler sıkça görülmeye başlamıştır. Bizans Devleti mücadele ve savaşın yanı sıra çoğu zaman Türkleri bir düşmandan ziyade özellikle askeri teşkilatını güçlendiren iyi bir yardımcı olarak görüyordu. Özellikle eyalet sisteminin bozulması ve ordu disiplinin dağılması, askerlerin fazlasıyla tecrübesiz olması, Bizans'ı ücretli askerlere mahkûm ediyordu. Türklerin üstün savaş yetenekleri, özellikle de ok kullanma konusunda kabiliyetleri, bu alanda tecrübesiz olan Bizans için önemli bir fırsattı. Aynı zamanda Bizans topraklarına akınlar düzenleyen Türkleri durdurmak için de iyi bir yoldu. XI. yüzyıla gelindiğinde Bizans ordusunun temelini oluşturan ücretli askerlerin önemli bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı. Türkler, Komnenoslar döneminde sırf asker olmaktan çıkmış sarayda da görev yapmaya başlamış ve en üst rütbelere kadar gelmiştir.

Bizans'ın Türkleri bu kadar yakından takip etmesi ve onları içlerine kadar almasının sebebi olarak, hem rakibini daha yakından tanımak hem de konuştukları dili diplomatik ilişkileri yürütecek kadar öğrenmek olarak düşünülebilinir. Bizans dünyasına esaretin yanı sıra gönüllü olarak katılan Türkler de olmuştur. Bizans hizmetine girmek için temel şart vaftiz edilmekti. Bu vaftizlerin sıkça yapılmış olması, Müslümanlığın henüz yaygın bir din olmayışından kaynaklanmaktaydı. Bizans zaman zaman bu boyların beylerini unvan ve hediyelerle kendi hizmetlerine almayı başarıyordu. Bizans'ın

uyguladığı misyonerlik faaliyetlerinin de bu durumda etkisinin büyük olduğunu unutmamak lazım.

Bizans Devletini bin yılı aşkın süredir ayakta tutan unsur şüphesiz güçlü ordusu ve izlediği akıllıca siyasettir. X. yüzyıldan itibaren Türklerin hem ordu da hem de sarayda çok fazla görev üstlendiği düşünüldüğünde bu uzun yaşamdaki rolleri daha iyi anlaşılır. Türklerle Bizanslılar arasındaki bu münasebetlerde Türkler de Bizans'ın iktisadi yapısından ve teşkilat sisteminden faydalanmıştır. Çok sayıda devlet kurmasında ve siyasi ve askeri teşkilatlanmalarında kendi dokusunun yanı sıra Bizans dokusundan da istifade ettiği inkar edilemez bir gerçektir. Bizans'a karşı güçlü duruşu ve sonunda galip gelişi bunların neticesidir.

Bütün bu diplomatik ve siyasi ilişkiler Bizans siyasetini şekillendirirken, imparatorluğun topraklarını da Türk Yurdu olmaya hazırlamıştı. Zira Anadolu 1071'den önce Türk yurdu olmaya başlamış, Selçuklu ve Beylikler dönemiyle bunu daha da perçinlemiştir. Bütün bu süreçlerin bir neticesi olarak İstanbul 1453'te fethedildiğinde Türkler için pekte yabancı bir şehir olarak görülmemiştir. Bu uzun soluklu ilişkinin Bizans için nihai sonucu da Türklerin imparatorluklarına son verişi şeklinde olmuştur.

KAYNAKÇA

Anzerlioğlu, Yonca, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", *Türkler*, Ankara, 2002 c.VI, s.218-232.

Attaleıates, Mikhael, Historia, çev. Bilge Umar, Mikhael Attaleıates Tarih, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010

Ayönü, Yusuf, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2009, s.53-69

Brand, Charles M., "XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı" çev. Melek Öksüz, Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2008, s.115-157

Brook, Kevin Alan, " Hazar-Bizans İlişkileri", *Türkler*, Ankara, 2002, c.2, s.473-480

Cheynet, Jean-Claude, Bizans Dünyası (Cilt 2) Bizans İmparatorluğu (641-1204), çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Demirkent, Işın, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Belleten*, LX, 227, 1996, s.59-71.

----------, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Belleten*, LXVII, 248, 2003, s. 93-110.

Erkoç, Hayrettin İhsan, " 1453'ten Önce İstanbul'da Türk Varlığı", *Türk Kültürü*, 2009, c.1 s. 54-80

Gregory, Tımothy E., Bizans Tarihi, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020

Güçlüay, Sezgin, "Avar-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Mart 2009-267, s.18-22

----------, "Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Haziran 2006-234, 42-46

----------,"Bulgar Hanları Krum ve Omurtag Dönemlerinde Bizans İmparatorluğu'nun Balkan Politikası" *Tarih ve Siyaset Bilimi Araştırmaları,* Ankara, 2019, s.55-79

----------, Göktürk-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Mayıs 2009-269, s.49-54

----------, M. Ertan Bamyacı, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2018, c.28 sayı.1, s.281-289

Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998

Khoniates, Niketas, Historia, çev. Fikret Işıltan, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Kinnamos, Ioannes, Historia, çev. Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

Koçsoy, Şevket, Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, Ankara, 2002, c.1, s.73-188

Komnena, Anna, The Alexiad of the Princess Anna Komnena, çev. Bilge Umar, Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

Kurat, Akdes Nimet, "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, sayı 1, s.82-110

----------, Çaka Bey İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996,

----------,IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972

Necipoğlu, Nevra, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", *Cogito*, İstanbul, 2001, sayı 29, s.74-91

Norwıch, John Julıus, Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081), çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2013

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devlet Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011

Prokopıus, Bizans'ın Gizli Tarihi, çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001

Prolong, Annie, ", Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar, çev. Buket Kitapçı- Bayri, Kitap Yayınevi, 2016

Psellos, Michael, 1018?-1081- çev. Işın Demirkent, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014

Taşağıl, Ahmet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Serisi*, Ankara, 2002, c.2, s.15-48

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, İstanbul 1971.

Tülüce, Adem, Bizans tarihyazımında öteki Selçuklu Kimliği, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016

Urfalı Mateos, Vekayinâme, Türkçe çev. H. D. Andreasyan, Urfalı Mateos VekayiNâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 4. Baskı, Ankara 2019.

Zonaros, Ioannes, Tarihlerin Özeti, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010

BÖLÜM 17

TÜRKLER VE TÜRK DESTANLARININ YAŞAM TARZINA ETKİLERİ

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansü@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5302

Nuri ÖZTÜRK**

**Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Şahinbey/Gaziantep kadnur@hotmail.com

GİRİŞ

Yaşadıkları coğrafyalarda tarihin seyrini değiştiren, bulundukları coğrafyaya damga vuran millet Türkler. Bulundukları coğrafyalara hep hakimiyet ülküsüyle birçok seferler yapmış ve tarihin sayfalarında hep yer bulmuştur. Göçebe olarak yaşamaları, birçok kavimle etkileşime girmelerine neden olmuştur. Türkler, Türkistan coğrafyasına yüzyıllar boyunca hakim olmuştur. Esareti asla kabul etmeyen Türkler yaşantıları, savaşları, dinleri, destanlarıyla birçok milletin kendilerinden söz etmelerine neden olmuştur.

Bir milleti milli, manevi, kültürel yönden daha ileri seviyelere taşıyan etkenlere ülkü denir. Milletler aynı emel ve isteklerde bulunarak kendilerini daha ileri gelişmiş seviyeye taşıyabilmiştir. Milletleri bir arada tutan etkenler milli değer olmuştur. Milli değerlerini en önde tutan milletler birlikte en müreffeh seviyelere ulaşabilmiştir. Milli değerler sadece ırki değerler olmayıp milletleri en üst seviyeye taşıyacak unsur olmuştur. Bu unsurlar milletlerin toplu halde hedefe ulaşmasını sağlayacak değerler olarak yer almıştır. Bu unsurlar ve değerler milletlerin gönüllerinde olgunlaşarak aynı hedefe ulaşmasını sağlamıştır. Kendi toplumunu en ileri seviyeye ulaştırmak isteyen milletler bu uğurda her türlü fedakarlığı yapmaktan kaçınmamıştır. Milletlerini en uzak hedeflere taşımaya çalışmıştır. Bu uğurda bir takım kahramanlar kendilerini en öne atarak milletlere önderlik yapmıştır. İşte bu fedakarlıklar destanlaşarak milletlere ilham kaynağı olmuştur. Önderlerden aldıkları ilhamla milletler korkusuzca yürümüş, aynı zamanda olgunlaşarak en ileri seviyeye ulaşmıştır (Atsız, 1956,

s23). Türklerin yaşadıkları birçok hadiseler tarihleri boyunca Avrupa' lı milletlerce araştırılmış ve gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunlar için "***Türkiyat***" (Türkoloji) hareketleri başlamış ve bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Rusya'da, Almanya'da, Macaristan'da, Danimarka'da, Fransa'da, İngiltere'de birçok bilim adamları Türklerin tarihleri hakkında araştırmalar yapmıştır. Eski Türklerin geniş coğrafyalara yayıldıkları ve bu coğrafyada yaşantıları hakkında birçok arkeolojik araştırmalar ön plana çıkmıştır. Bu araştırmalar neticesinde Türklerin tarihin değiş zamanlarında, değişik devletler kurdukları ve bu devlerin egemenlik alanlarının nerelere kadar ulaştığını ortaya çıkarmıştır. Türk milleti kurduğu devletlerle büyük medeniyetler oluşturduğu ve bu medeniyetlerin dünya coğrafyasında birçok halka tesir ettiği bilinmektedir (Gökalp, 1970, s.6).

Destanlar Türk milletinin geçmişle bağını sağlamış ve Türk milletinin geçmiş kahramanlıkları sonraki nesillere ilham kaynağı olmuştur. Bu nedenle hemen her dönem Türk devletlerinde farklı destan kahramanları oluşturulmuş ve halkın Milli duyguları perçinlenmiştir. Böylece her Türk ferdi kendini milletine adamıştır. Yaşanan hadiseler ve destanlar genellikle Boyun veya kavmin bilge kişisi tarafından anlatılarak destanlaştırılmaya çalışılmıştır. Destanda anlatılan kahraman her ferdin rol modeli olmuştur. Türklerin devlet yönetiminde destanlardaki hükümdarların yönetimini kendi toplumlarında uygulamaya çalışmıştır. Çünkü destanlara göre hükümdar halkını koruyup kollayan bilge bir olarak yer bulmuştur. Aynı zamanda destanlarda anlatılan birçok husus törelere dahi sirayet etmiş, belirli kurallar bu çerçevede oluşmuştur. Türkler kendileri için

faydalı olacak her türlü ensturmanı kullanmasını bilmiştir. Milli oluşumlarını ona göre şekillendirmesini bilmiş bir millet olmuştur. Yaşadıkları dönemde hiçbir zaman tarihle bağlarını koparmamıştır. Türk milleti geçmişle bağını sıkı tutarak geleceğe yön vermesini bilmiştir.

Türkler ve Türklerin Kökeni

Türklerle ilgili ilk kayıtlar Çin kaynaklarında geçmektedir. Çin kaynaklarına göre Türklerin ilk çıkış noktası Türkistan coğrafyasında bulunan "Köymen Dağları" olarak kayıt altına alınmıştır. Efsane olarak dile getirilen bu görüş modern tarih araştırmacıları tarafından da tarihi buluntularla desteklenmiştir. Bu çerçevede araştırmalar yapan tarihçiler Türklerle ilgili buluntulara "Köymen Dağlarında" rastlamıştır. Türkistan coğrafyasında "Köymen Dağları"nın yamaçlarında bulunan Türkçe adı "Kem" olan Yenisey ırmağındaki "Tagar" adasında Türklere ait ilk buluntulara rastlanmıştır. "Tagar" adı m.ö 7. Yüzyılda başlayan ve bir kültür olarak karşımıza çıkmıştır. "Tagar" kültürü Türklere atfedilmiştir. "Tagar" kültürü M.ö. iki bine kadar uzanan bir kültür olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Tunç çağında genellikle kıyı kesimlerde gelişmiş bir kültür olduğu kayıt altına alınmıştır. "Tagar" kültürü Türkistan coğrafyasında geniş bir alana yayılmıştır. Hatta Çin'in kuzeyine kadar yayılmış olan Türkler bu bölgede Çin'in "Chou" adını verdiği kavim burada bir devlet kurmuştur (Hallaçoğlu, 2002, s.11).

Birçok tarihçi Türk adını tarihi kayıtlarda aramıştır. Bunlardan bir tanesi J. V. Hammer Türk adını arayan bilim insanı olarak karşımıza

çıkarak önemli bilgiler elde etmiştir. Herodots'un kayıtlarına aldığı doğu kavimlerinden "Targitlerin" Türk olduğunu iddia etmiştir. Yapmış olduğu araştırmalarda Türk adı ilk defa bu kavimle zikredilmiştir. J. V. Hammerin savunduğu Bir başka görüşe göre ise Tevrat'taki "Togharma" adını da "Türk" ismi ile ilgili lduğu görüşünü öne sürmüştür. J. V. Hammer haricinde birçok tarihçi Türklerle ilgili birçok araştırmalar yapmış farklı birçok sonuç çıkarmıştır. Bunlardan birkaç önde gelenlerinden; Avusturyalı araştırmacı Tomaschek, "Tyrkae'i" (Jyrkae) Türk kabul etmiştir. Araştırmalarını Türkler üzerine yoğunlaştıran araştırmacı; Fransız Ģarkiyatçısı, Plinius ile P. Mela'da "Turcae" şeklinde geçen kavmin Türk olduğunu savunmuştur. Batılı tarihçi F. v. Erdmann, "Thrak" adını "Türk" ile özdeşleştirmiş ve "Thrak'ların" Türk olduğunu belirtmiştir. Bununları yanı sıra St. Martin ile meşhur J. Marquart tarihin eski kavimlerinden olan ve birçok olayı kayıtlarına alan eski Hint kaynaklarındaki "Turukha" veya "Türüşka" (yahud Turuşka) adını "Türk" ile birleştirmek istemişlerdir. Birçok tarihçiye araştırma konusu olan Türkler ön Asya çivi yazılı metinlerde geçen "Tourki" adı ve Asurca çivi yazılarında geçen "Turukku" olarak çevrilmiş olan isimlerin Türk sözü ile ilgili olabileceği düşünülmüştür (Kafesoğlu, 2002, s.422). Hatta bazı tarihçileri Türklerin tarihini Çin kayıtlarına dayandırarak daha gerilere götürmektedir. Çin kayıtlarında M.Ö. 1100' den itibaren Çinin kuzey bölgelerinde yaşayan kavimler arasında gösterilen "Tu-ku'e", "Tik" ve "Ti"lerin de "Türk"-Tu-çüe'leri ifade etiğini belirtmiştir. Bu bilgilere Çin yıllıklarından ulaşan araştırmacılar

Türklerin tarihleri hakkında bilgileri genellikle Türklerle etkileşimde bulunmuş kavimlerin kayıtlarından ulaşmıştır.

Türkler atlı-göçebe kavim olduklarından dolayı kalıcı ve yazılı pek eser bırakamamıştır. O nedenle Türklerle ilgili en eski kayıtlara komşusu olan ülkeler ve onlarla bir şekilde münasebette bulunmuş milletler aracılığıyla bilgi sahibi olmaktayız. Türklerin etkileşimde bulunduğu kavimlerde araştırmacıların ilgi alanına girerek yeni bilgilerin elde edilmesine zemin hazırlamıştır (Türkkan, 2002, s.593).

Türk milleti yaşadığı coğrafyada kendi egemenliğini sağlamayı kendine ülkü edinmiştir. Türkler birçok milletle etkileşime girmiştir. Benliklerinden bir şey kaybetmeden kendi benliklerini devam ettirmiş bir kavimdir. Esaret altında yaşamayı kabul etmemiş sürekli bağımsız olarak, varlığını devam ettirmiştir. Gerek savaşlarda, gerek yaşadıkları en karmaşık olaylarda; yaşadıkları hadiseler nesilden nesle anlatılmıştır. Türklerin yazıyla geç tanışmaları bu olayların sözlü olarak sonraki nesillere aktarılmasına neden olmuştur. Bu aktarımlar Şiirler, destanlar, hikayeler şeklinde olmuştur. Her ne kadar olayların anlatımında abartılara yer verilmiş olsa da olayların çıkış noktası hakkında bizlere bilgiler vermektedir. O nedenle en ufak bir bilgi kırıntısı dahi tarihi olayların aydınlatılmasında bizlere yardımcı olmuştur. Türklerin yaşadığı kahramanlıklar ve yeniden diriliş hareketleri bizlere destanlarla anlatılmıştır.

Türk Destanlarının Amacı

Destanlar eski kavimlerin sözlü Mitoloji, efsane, folklor ve tarihi öğeler içeren edebiyatın ilk ürünlerini meydana getirmiştir. Destan

kelimesi eski Türk edebiyatının düz yazım şekli olarak adlandırılmıştır. Destanlar yazılı ve yazısız olarak karşımıza çıkarak edebi eser niteliği taşımıştır. Destanlar geçmişte yaşmış milletlerin, hafızalarda kalmış, milletleri derinden etkilemiş olayların anlatılması olarak karşımıza çıkmıştır. Destan Farsça kökenli olup hikaye, masal, kıssa gibi anlama gelmektedir. Destanlar olağan üstü olayların ve kahramanlıkların anlatıldığı eserlerdir. Olağanüstü olaylar da bazen Tanrıların savaşları (efsane) olarak anlatılmış, bazen çok abartılı kahramanlık olayları, bazen de olması imkansız doğa olaylarının olmuş gibi gösterilmesi gibi konuları işlenmiştir. Anlatılan olaylar da savaşan insanların kahramanlıkları çok abartılı dille anlatılmıştır. Sadece savaşlar, mücadeleler değil bazen bir milletin kurtuluş hikayesi, bazen bir hükümdarın doğumu, kahramanlıkları, evlilikleri, çocukları, bir ulusa yaptığı önderlikler destanlarda yer almıştır. Destanların en büyük özelliği; anlattığı olayı, milleti ve yöneticisini olağanüstü kahramanlık ve abartılı sözlerle övmek ve yüceltmek olmuştur. Çünkü destanlar abartılı anlatım biçimleri olarak karşımıza çıkmıştır. Ayrıca destanlar deprem, bulaşıcı hastalık, kuraklık, kıtlık, yangın, göçler, savaşlar ve istilâlar gibi toplumları derinden etkileyen olayları konu alan edebi eserler olarak da tarihi olayarın günümüze kadar gelmesine katkı sağlamıştır (Şerif, 2010, s.1).

Destanların anlatım şekli milletlere göre farklılık göstermiştir. Bazı milletlerde hikaye, roman gibi sıradan bir şekilde anlatılırken; bazı milletlerde şiir ve şarkı türünde kendine yer bulmuştur. Eski Türklerde hikaye şeklinde anlatılan destanlar, eski Yunanda; saz ile şiir şeklinde söylenmiştir. Amacı aynı olsa da söyleyiş tarzında farklılıklar

göstermiştir. Buna da eski Yunan da "Epos" denmiştir. Eski Türkler de destanlar ağızdan ağza, nesilden nesle anlatılmıştır. Anlatılan olaylar aslında geçmişteki kahramanlıkların anlatılarak içinde bulundukları dönem de insanlara kahramanlıklarla moral vermiştir. Geçmişte yaşanan olayların destan şeklinde anlatılması yeni kahramanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kendi toplumlarının geçmişlerini öğrenen bireyler, yapılan hatalardan ders çıkararak aynı hataların tekrarlanmasını önlemek için çeşitli tedbirler almıştır. Aslında destanların abartılarak anlatılmasının en önemli etkisi milli duyguları kamçılamak olmuştur (Tüfekçioğlu, 2006, s.5).

Destanlarda amaç bazı tipleri ön plana çıkarmak olmuştur. Ön plana çıkarılan insanlar üzerinden topluma belirli mesajlar verilmiştir. Toplumlara verilen mesajlarla insanlar ideolojik olarak belirli alanlara yönlendirilmiştir. Bu nedenle bilinçaltına yerleştirilen rol model insanlar üzerinde etki etmede kolaylık sağlamıştır. Destanlarda ortaya çıkan kişilik, insanların örnek alabileceği kahraman kişilerden oluşmuştur. Bu nedenle toplumda birçok kahramanın yetişmesini, sağlayabilmek için destanlarda anlatılan kahramanlar aracılığıyla sürekli olarak kahramanlık duygusu perçinlenmiştir. Çünkü bu kahramanlık hikayeleriyle insanların bilinç altına kahramanlık yapmasını yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bundan cesaret alan bireyler ise düşmanı korkak, kendisini cesur görüp gözünü karartıp her türlü kahramanlığı yapmak için savaşmıştır. İnsanları kendi toplumlarına faydalı bireyler yetiştirmek için destanlar hep bir ensturman olarak kullanılmıştır (Abdürrezzak, 2014, s.190).

Türklerde destanlar milli bilinç oluşturarak devlete ve millete bağlı kalmalarını amaçlamıştır. Aslında dünyanın her toplumunda destanların amaçları milli benlik uyandırarak gizli kalmış kahramanları gün yüzüne çıkarmayı amaçlamıştır. Milletlerin hayatlarına sirayet eden destanlar, kahramanların yanında bilge kişiliklerinde ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Çünkü milletler sadece kahramanlıklarla değil bilge kişiliklerinde takipçisi olmuştur. Destanlar toplumların ortak kültürlerine etki ederek şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Türk destanları tarihi süreçte yaşanan olayları baz alarak oluşmuştur. Destanlar kahramanlık, kültür, din, sosyal hayata yönelik olarak ele alınmış ve insanların bu yönüyle ortak bir düşünceye sahip olması amaçlanmıştır (Yakıcı, 2003, s.412 ve 413).

Destanların yalnızca yazılı sözlü kaynaklarla anlatıldığını düşünmememiz lazım. İnsan için etkili olan her türlü teknik, yöntem destanları insanlara sunan bir araç olmuştur. Destan anlatılırken müzik, karşındakine sunuş, farklı ensturmanlarla gösteri, kılık kıyafet, Toplumların dini, kültürel inançları, yaşanılan coğrafyanın fiziki şartları, diğer toplumlardan ayrışan yemek kültürü ve dramatik bir takım unsurlar gibi geniş bir oluşumla karışımıza çıkmıştır. Destanlar çok yönlü anlatım biçimine sahip olmuştur. Destanların anlatımında dinsel faktörlerde ön plana çıkmıştır. Milletlerin birçok bilinmeyen unsurlarının ön plana çıkmasında destanlardaki anlatımlardan faydalanılmıştır. Destanlarda her ne kadar abartılı anlatımlar bulunsa da milletlerin geçmiş yaşamından bir takım olaylara vermesi toplumların yaşayışlarıyla ilgili bizlere bilgi vermiştir. Destanlar

milletlerin unutulmuş kültürlerinin tekrardan gün yüzüne çıkmasında ve milletlerin geçmiş kültürlerini hatırlamada yardımcı olmuştur. Geçmiş toplulukların gerek devlet yönetimi gerek sosyal olayları anlatması toplumların geçmiş hafızalarını yenilemelerine neden olmuştur(Sevindik, 2017,s.91). Destanları, insanları yönlendirme etkili kullanan Türkler zamanın şartlarını göz ardı etmemiştir. O nedenle hangi yöntemi daha etkin kullanacağını çok iyi tespit etmiştir. Özellikle destanlarda işlenen dini konular millet üzerinde en etkili husus olmuştur. Kutsiyet barındıran her konu ilgi görmüş ve insanların o yöne meyil etmesine neden olmuştur. Bu sebepten dolayı birçok destanda din ağırlıklı tanrısal özellikler ön plana çıkarılmıştır. Dini konular ve kahramanlıklar hemen hemen her destanın ana gövdesini oluşturmuştur.

Eski Türk Destanlarının Millet üzerindeki Etkisi

Türkler atlı göçebe kavim olduklarından dolayı oluşturdukları destanlar yaşam tarzlarına uygun destanlar olmuştur. Türk destanlarına incelendiği zaman avcılık, hayvancılık, kahramanlıkla ilişkili anlatımlar ve toplumların yaşantılarıyla ilgi destanlar karşımıza çıkmaktadır. Destanlarda Türklerin vazgeçilmez ulaşım aracı olan atın dahi eğitilmiş bir şekilde anlatımı karşımıza çıkmıştır. Aynı zamanda boylar halinde yaşayan Türklerin siyasi birliğini sağladığı anlatılmıştır. Toplumun kültürel ve toplumsal yaşantısı hakkında her türlü olaya değinilmiştir. Doğum, isim koyma, çocukluk, evlenme, karamalıklar gibi unsurlar eski Türk destanlarında işlenen konular olmuştur. Ayrıca yaşadığı coğrafyadaki dağlardan, göllerden,

akarsulardan, gökyüzünden, bahsetmek Türk destanlarının vazgeçilmez konularından olmuştur(Şahin, 2012, s.119). Türk edebiyatına baktığımızda, eski Türk destanlarında birçok doğal destanı bünyesinde barındırmıştır. Destanlarda anlatılan kahramanlar birçok vasfa sahip olmuştur. Özellikle olağanüstülük, cesaret, her konuda kabiliyet ve halkına karşı eli açıklık işlenen konulardan olmuştur. Destanlarda anlatılan kahramanlar aslında bu özellikleri şahsında barındırmıştır. Bu özellikler milletin sahip olduğu özellikler olarak destanlar da yer bulmuştur. Çünkü destanlar özelliklede eski Türk destanları halkın kahraman ve cesur olarak hayatını sürdürmesine katkı sağlamıştır. Bireylerin üstün vasıflarını bir şahısta toplayarak anlatma ihtiyacı duyulmuştur. Çünkü bireylerin, devletin ve milletin zor durumunda en üstün cesareti göstermesi arzu istenmiştir. O nedenle destanlarda işlenen konulara dini inanış ve kültürlerin çok büyük etkisi olmuştur(Kalkan, 2016, s.28). Destanlarda anlatılan olayların olağan üstü olmasının nedeni; olaylar tasvir edilirken akılda kalacak ve insanları etkileyecek şekilde işlenmesi temel alınmıştır. Bu nedenle olaylar anlatılırken birçok ütopik olaya da yer verilmiştir. Önemli olan olayları anlatırken insanları etkilemesi ve olayların akılda kalması ön planda tutularak Türk milletinin Hakan ve devlete karşı aidiyet duygusu perçinlenmiştir. Olumsuz bir durumda insanların destandaki kahramanlar gibi, kahramanlık yapması amaçlanmıştır. Bu nedenle birçok Türk destanında kahramanlar sürekli ilahi bir koruma altında bulunmuş ve doğa olayları veya gizemli bir güç destanlardaki kahramanlara sürekli yardım da bulunmuştur. Bu gibi olayların anlatılmasının nedeni ve abartılarda bulunulması insanların dikkatini

çekmek ve kalıcı olması sağlamak için en etkili yolla anlatılmıştır. Bu anlatılar insanların hayatında derin izler bırakmasını başarmıştır. Hatta bu yolla halkın kağana ve devlete sadakati hep üst seviyelerde olmuştur (Şenocak, 2013,s.2527).

Yaratılış Destanı

İslamiyet öncesi Türklerde her alanda olduğu gibi destanlarda da Tanrı ön plana çıkarılmıştır. Türklere göre tek Tanrı, Gök Tanrı olmuştur. Fakat Gök Tanrıya yardımcı bir takım ilah ve İlaheler bulunmuştur. Bunlar düzeni sağlamak için var olan yaratıcı ve idareciler olarak karşımıza çıkmıştır. Verbitskiy'in Derlediği Yaratılış Destanı'na Göre; Bunlardan biri de Altay Türklerince "Ülgen" ya da "Kuday" olarak adlandırılan yaratıcı Tanrı olarak anlatılmıştır. Ülgen Gök Tanrı değil sadece düzeni sağlamakta yardımcı Tanrı figürü olarak tasvir edilmiştir. Asıl ve Büyük Tanrı Gök Tanrı olarak ön plana çıkarılmıştır. O her şeyin sahibi ve karamanlara yardımcı olan ilahi bir varlık olarak anlatılmıştır. Ülgen güneşin ve yıldızların ötesinde yaşayan oğulları ve kızları olan iyilik seven bir Tanrı olarak var anlatılmıştır. Ülgenin karşısında kötülüğü temsil eden "Erlik" farklı bir figür olarak anlatılmıştır. İslam inancında şeytana denk bir varlık olarak karşımıza çıkmıştır. Başlarda iyi biri olan Erklik daha sonra Ülgen'le ters düşerek yerin altına gönderilmiş ve kötülüğün temsilcisi olmuştur. Eski Türklerde bir kötülük başa geldiğinde bunun Erlikten geldiğine inanılırmış. Yaratılış Destanında Ülgen ile Erlik arasındaki mücadele anlatılmıştır. Bu mücadele iyi ve kötünün mücadele olarak ön plana çıkarılmıştır (Fidan, 2019, s.6 ve 7). Yine

Verbitskiy'in derlediği Yaratılış Destanı'na göre; yer ve su kültü sürekli destanlarda işlenmiştir. Çünkü yer ve su Türkler için kutsal olduğu kadar asla vazgeçilemeyecek bir destansı malzeme olarak işlenmiştir. Ülgen, yer olmayan uçsuz bucaksız bir yerde uçarmış. Konacak hiçbir mekan yokmuş. Ülgenin'de üzerinde olan Gök Tanrıdan önünki her şeyi tut diye bir buyruk geldiğinden bahsedilmiştir. Bu buyruğa uyduğu anlatılan Ülgenin sudan çıkan bir taşı tuttuğu ve taşın üzerine bindiği anlatılmıştır. Bundan sonra Ülgen dünyayı yaratmayı ve orada kendisine tabi bir soy yaratmayı düşünmüş ve bunu uygulamıştır. Ülgen yere bakarak yaratılsın yer, demiş ve Altın Dağ yaratılmıştır. Tanrı dünyada kendine Altın Dağı taht olarak seçmiştir. Altın Dağ göl ile yer arasında bir yer imiş ve Ülgen de burada otururmuş. Altın Dağ aynı zamanda Türkler içinde kutsal kabul edilmiş ve Tanrının yaşadığı yer olarak benimsenmiştir. Böylece Altın Dağ destanlarda kutsal olarak anlatıldığı için Türklerin hayatında önemli yere sahip olmuştur. Daha sonra topraktan insanoğlu yaratılmıştır. Bu destana göre yerle suyun kutsallığı ön plana çıkmış ve ikisinin karışımından insanoğlu meydana gelmiştir (Akbulut, 2018, s.110-111 ve 112).

Yaratılış efsanesine göre Tanrı Ülgen dünya'yı altı günde yaratmıştır. Destana göre Tanrı dünyayı kullarının rahat edebilmesi için dizayn etmiştir. Yine destana göre Tanrı Ülgen dünya'yı dizayn ettikten sonra insanoğlunu yaratmıştır. Tanrı Ülgen insanı yarattıktan sonra onu çok sevmiş ve değer vermiştir. Daha sonra ona isim vermiştir. Onu benimsemiştir. Tanrı Ülgen'in insanı çok sevmesine erlik dayanamamıştır. Tanrı Ülgen yarattığı insanlara Erlik'in zarar

vereceğinden korktuğu için insanı koruması için "Mandışire"' yi yaratmıştır. Mandışire kahraman olarak yaratılmış ve insanı korumakla görevlendirilmiştir. Daha sonra insanların idaresi ve yönetimi için "May-Tere"yi görevlendirmiştir. Onu insanların başına han olarak atamıştır. Düzenin sağlanması için her tedbiri baştan almıştır (Karahan, 2017, s.147).

Alper Tunga Destanı

Türkistan'da Maveraünnehir' bölgesinde hüküm süren Alper Tunga (Efrasyab) Türkistan coğrafyasının en büyük hükümdarlarından biri olarak destanlarda yer almıştır. Yaşadığı dönem Büyük İskender'den önceki dönem olarak tahmin edilmiştir. Dünya hakimiyeti için halkıyla birlikte mücadele etmiş, yiğit ve bilge bir hükümdar olarak karşımıza çıkmıştır. Genellikle Türk-İran mücadelesi ile ön plana çıkmış olan Alper Tunga halkının dünyaya hakimiyeti için mücadele etmiştir. Mücadelesi sonucunda sürekli olarak İran'ı mağlup etmiştir. İran ile mücadeleleri ve Türkistan coğrafyasındaki zaferleri ünlü İran edebiyat eseri "Şahname'ye" konu edilmiştir. Şahname'de Alper Tunga'dan "Efrasyab" olarak bahsedilmiştir. İran'ın efsanevi tarihinde Alper Tunga'dan Kötü biri olarak bahsedilmiştir. Hatta Alper Tunga'nın kötülük ilahın dünyadaki temsilcisi olarak bahsedilmiştir. Yaşadığı yer olarak çok abartılı ifadeler kullanılmıştır. Alper Tunga'dan bahseden bir diğer yazılı kaynak ise Orhun Abideleri olmuştur. Orhun Abidelerinde kendisinden "Tonga Tigin" olarak bahsedilen Alper Tunga; Göktürk Hükümdarı Fatih lakaplı "Kapgan Kagan'ın" büyük oğlu olarak anlatılmıştır. Saka Türklerine en parlak

dönemi yaşatan Alper Tunga bilge ve akıllı bir kişilik olarak destnada yer almıştır. Ayrıca Uygur Türkleri arasında da Afrasyab olarak bilinen Alper Tunga En büyük hükümdar olarak anlatılmıştır (Alptekin ve Şenocak, 2019, s.128).

Alper Tunga'nın İran Edebiyat eseri olan Şahneme'de geçmesi, İran halkı üzerinde derin etkiler bıraktığının en büyük göstergesi olmuştur. Savaşlarda yaşanan olayların anlatılması İran halkının, Alper Tunga'dan bahsetmesi, Türk-İran mücadelesinin uzun yıllar sürdüğünün tarihi kanıtı olarak göz önüne serilmiştir. İki milletin mücadelesinde düşman bir hükümdardan bahsedilmesi o milletin rakip devletin hükümdarından etkilendiğinin en büyük ispatı destanda rakip hükümdarın yer alması olmuştur. Alper Tunga'ya karşı mücadele etmiş birçok İranlı yönetici bahsedilen eserde günümüzde Türkiye'nin birçok bölgesinde "Zal Oğlu Rüstem" olarak bilinen Zal'ın oğlu ile mücadelesine de yer verilmiştir. Hatta bu hikaye günümüzde Türkiye'de hala destansı bir şekilde anlatıla gelmiştir. Bu da gösteriyor ki dilden dile nesilden nesile gelen olaylar halklar arasındaki edebi eserlerin ortak noktalarının olmasının kaçınılmaz olduğunun göstergesi olmuştur. İki düşman millet mücadelesinde kahramanlar farklı olsa da olaylar bezerlik göstermiştir. Ayrıca Alper Tunga'ya yazılan ağıt (Sagu) Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilmiş ve günümüze kadar ulaşmasına vesile olmuştur. Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilen ağıtın Alper Tunga destanın son bölümü olduğu düşünülmüştür(Şerif, 2010, s.15 ve 16). Alper Tunga ve destanı Bilge hükümdarın üzerine yazılmış bir desta olarak kaleme alınmıştır. Türklerde hükümdar hem Alp hem de Bilge olarak tasvir

edilmiş ve ön plana çıkarılmıştır. Hükümdarlık vasıflarını üzerinde taşıyan Alper Tunga Halkı üzerinde büyük etkiler bırakmış bilge bir hükümdar olarak anlatılmıştır. Ölümü üzerine ağıtlar yakılmıştır. Yaşadığı dönemde yiğitliği ve bilgeliği sayesinde dünya hükmetmiştir. Halkı tarafından sevilen Alper Tunga'nın ölümü halkını derinden sarsmıştır. Destanda halktan biri olduğu ve bilge kişiliğinden bahsedilmiştir. Kendini asla halkından üstün görmeyen halkıyla iç içe bir hükümdar olarak anlatılmıştır. Dünya hakimiyeti için halkıyla bütünleşmiş olduğundan bahsedilmiştir. Aynı zamanda dünyaya hakim olmak için sadece yiğit değil aynı zamanda bilge bir kişilik olduğundan bahsedilerek destansı bir yönetici olduğu anlatılmıştır (Yakıcı, 2003, s.414).

Şu Destanı

M.Ö 330-327 yılları arasında geçen olayları anlatan destan Şu nehri havzasında bulunan eski bir şehir olan Balasagun'da geçen olayları anlatmaktadır. Balasagun' da yaşayan Türklerin o zamanki hükümdarı Şu'nun akılcı tertibini anlatan destan; hükümdarın şaşalı hayatını da yansıtmaktadır. Ayrıca hükümdarın imar ettiği Balasagun şehrini kalelerle tahkim ederek halkını dışarıdan gelecek tehlikelere karşı da koruduğu anlatılmaktadır. Destanın asıl konusu İskender'in Türkistan bölgesine seferinde yaşanan olaylar anlatılmaktadır. Balasagun şehrine doğru gelen İskeder'e karşı hükümdar Şu'nun tedbirleri anlatılmaktadır. Destanın bir bölümü Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügatı-t Türk" adlı eserinde geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut bu olaydan bahsederken olayların unutulmadan günümüze kadar

gelmesine katkı sağlayarak bu olayın varlığından haberdar olmamızı sağlamaktadır (Tüfekçioğlu, 2006, s.7).

Şu destanına göre hükümdar Şu, Balasagun şehri kapısında bir kale yaptırmıştır. Bu kalenin içine de bir gümüş havuz yaptırmış ve günün çocuğunu bu havuzun başında geçirmiştir. Makedonyalı İskender Anadolu ve İran'ı istila ettikten sonra Türkistan'a doğru istilaya başlamıştır. İskenderin Balasagun şehrine saldırmasını ve hükümdar Şu'nun buna karşı aldığı tedbir anlatılmıştır. Hükümdar tedbir alırken halkı onun hiçbir tedbiri olmadığı inancına düşmüştür. Oysa hükümdar şu İskenderi ve ordusunu gözetlemek için bir grup askerini Hucend ırmağı kıyısına göndermiştir. Balasagun şehrine yaklaşan İskender'in haberi hükümdar Şu'ya gelince halkını gece yarısı apar topar göç ettirmiştir. Şehirde sadece yirmi iki kişi göç edecek vasıta bulamayınca zorunlu olarak burada kalmıştır. Daha sonra iki kişi daha gelmiş ve şehirde kalanların sayısı yirmi dörde ulaşmıştır. Sonradan gelen iki kişi şehri tekrar terk edince kalanların sayısı tekrar yirmi iki ye düşmüştür. Şehri terk edenlerin çocuklarına kal denmesine rağmen göç etmelerinden dolayı "Kalaç" adı verilmiştir. İskander şehre gelip kaleyi zapt edince kalede 22 uzun saçlı kişi görmüş ve bunlara "Türk Manend" Türk'e benziyor demiş. Türk Manend sözü değişime uğramış ve "Türkmen" olarak telafuz edilmeye başlanmış. Şu halkı Uygur ülkesine kadar ilerlemiş ve orada tedbirler alarak İskender'in ordusuna ani baskın yaparak çok zaiyat verdirmiştir. İskender'le anlaşan hükümdar Şu halkını tekrar Balasagun'a göç ettirmiştir(Karahan, 2017, s.150-153).

Şu destanının Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınması destanın uzun yıllar dilden dile anlatılması neticesinde olmuştur. Ünlü Tarihçi Ahmet Zeki Velidi Togan'a göre Şu destanı Türklerin "Çu" havzasındaki hayatlarına dair olayları anlatan bir destan olarak belirtilmiştir. Ahmet Zeki Velidi Togan'a göre Türklerin M.Ö 12. Yüzyılda Çu havzasındaki varlıklarının ispatı olarak değerlendirmiştir. Bu da Türklerinin bilinen tarihinin M.Ö 11 ve 12. Yüzyıla dayandığını ispat etmiştir. Şu destanı Türklerin tarihlerinin bilinenden daha eskilere dayandığının bir ispatı olmuştur. Türklerin Çin taraflarına göç etmeden önceki yaşamlarıyla ilgili ilk yerleşim yerlerinin neresi olduğunu göstermiştir (Yılmaz, 2006, s.150). Ahmet Zeki Velidi Togan, "Şu" nun Aryani kavimlerin kendi topraklarına saldırması sonucunda tedbir amaçlı olarak doğuya doğru çekildiğini belirtmiştir. Burada tedbirler alan "Şu" hanedanına mensup Şu'nun halkını tekrar eski topraklarına göç ettirdiğini anlatmıştır. Halkını büyük bir tehlikeden korumuş ve güvenliklerini sağlamak için gerekli tedbirleri almıştır. Bunun için halkının başka topraklara göçünü organize etmiştir. Balasagun topraklarındaki tehlikeyi atlatan hükümdar Şu halkını tekrar topraklarına göç ettirir ve daha büyük tedbirler almıştır (Togan, 1981, s.34).

Oğuz Kağan Destanı

Oğuz Kağan destanı iki şekilde elimize ulaşmıştır. İlk olarak Uygur metinleriyle yazılmış ve Paris Milli kütüphanesinde mevcut olan bölüm "Radloff'un" ortaya çıkardığı bölüm olarak neşr edilmiştir. Bu bölüm "Kutadgu Bilig'e" alınmıştır. Bu bölüm İslamiyet öncesi

bölümler olduğundan yabancı kültürlerden uzak olarak yazılmıştır. Gerçek anlamda Türklerin yaşam tarzları ve kültürleri hakkında katıksız bilgiler vermiştir. Diğer bir nüshası ise "Cami'üt Tevarih" ve "Şecere-i Terakime'd"e yer bulmuş ve "Reşideddin Fazlullah Oğuz-name" eserinde yer vermiştir. Her iki nüsha bizlere Oğuz kağan hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Destanın İslamiyet öncesi neşredilen nüshasında; Türklerin Oğuz Kağan destanında evrenin yaratılışıyla ilgili bilgilere ve doğaüstü olaylara yer verdiği antılmıştır. Bunun yanı sıra dini inanışları ve sosyal yaşamları hakkında önemli bilgiler verilmiştir (Akbulut,2018, s.14).

Oğuz kağan destanı Türklerin bilge liderlerinden Oğuz kağanın doğumu ve yaşadığı olayları anlatan destan olarak bilinmektedir. Özellikle doğumu anlatılırken, gelişen olayların olağanüstü şekilde anlatılmasına ona doğumundan itibaren bir kutsiyet yüklemektedir. Oğuz Kağan'ın doğduğu anda bir ışık belirmesi ona; Tanrıdan bir hediye olarak kutsiyet atfedilmektedir. Annesinin sütünü emdikten sonra konuşması, çiğ et yemesi, kırk gün içinde büyüyüp yürümesi, Oğuz'un diğer insanlardan farklı olduğunu anlatmaktadır. Daha doğumundan itibaren gelişen olaylar ileride hükümdar olacağının bir gösterge olarak belirtilmektedir. Bu tür doğaüstü olaylar genellikle ilerde hükümdar, kağan olacak kişilerde bulunan özellik olarak destanlara konu olmaktadır. Bu olayların anlatılması hükümdar olacak kişiye daha küçük yaşlarda Tanrı tarafından "Kut" verildiğinin göstergesidir. Çünkü Türklerde devleti yönetme yetkisi Tanrı tarafından verilmektedir. (Kalaycı, 2014,s.200). Doğumu anlatıldıktan sonra Oğuz Kağan'ın yaşadığı bölge hakkında bilgi verilmektedir.

Yaşadığı bölgede bulunan bir ormandan bahsedilmektedir. Bu ormanda bulunan bir gergedan benzeri canavar insanlara eziyet etmektedir. Kahramanlık göstergesi olarak Oğuz Kağan halkını bu gergedanın eziyetinden kurtarmak için onu öldürdüğü anlatılmaktadır. Böylece halkına karşı kahramanlığını ispatlamış olmaktadır. Daha sonra Oğuz Kağan; babası, amcaları ve akrabalarına karşı savaşarak hakimiyet sağlayarak bu savaşı kazanır ve halkına hükümdar olur.

Oğuz Kağan destanında İlahi yaratıcıdan yardım beklemesi görülmektedir. "*Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'da Tanrı inancı vardır. Oğuz, bir gün Tanrı'ya yalvarmakta iken karanlık basar. Gökten bir ışık iner. Işığın içinden çok güzel bir kız çıkar. Oğuz onunla evlenir. Bu kızdan Gün, Ay ve Yıldız adlı üç oğlu olur. Yine bir gün ava gider. Bir gölün ortasında bir ağaç görür. Bu ağacın kovuğunda bir kız görür. Oğuz Kağan bu kızı da sever, onu da alır. Bu kızdan da Gök, Dağ ve Deniz adlı üç erkek çocuğu olur".* Böylece Oğuz nesli türemiş olur (Bars, 2013, s.187). Yaşı ilerlemiş, Birçok savaş ve mücadeleden sonra yoğrulan Oğuz Kağan Oğullarının büyümesi üzerine onları huzurunda toplayarak ava gönderir. Üç oğlu; Kün, Ay, Yulduz'u doğu tarafına diğer üç oğlu; Kök, Dağ, Tengiz'i ise batı tarafına gönderir. Üç oğlu; Kün, Ay, Yulduz birçok av hayvanı avladıktan sonra dönelerken yolda altın yay ve altın ok bularak babalarına getirirler. Buna sevinen Oğuz Kağan yayı üçe bölerek üç oğlu arasında paylaştırdı. Diğer üç oğlu; Kök, Dağ, Tengiz ise birçok av hayvanı avladıktan sonra babalarının yanına dönelerken yolda üç tane gümüş ok bulurlar. Gümüş okları Oğuz Kağana getirirler. Oğuz Kağan üç gümüş oku oğulları arasında paylaştırır. Daha sonra toyu

toplayan Oğuz Kağan oğulları arasında topraklarını paylaştırır (Bang ve Rahmeti, 1936, s.30 ve 31).

Oğuz Kağan destanında anlatılan birçok olayda kutsallık vardır. Bunun nedeni ise Oğuz Kağanı bütün Türk kavimlerinin benimsemesi ve onun kanunlarına uymasıdır. Oğuz Kağan destanı başlı başına insanlara kutsal ve doğaüstü olaylarla örnekleme yapmaktadır. O nedenle Türk destanları arasında belki de en bilineni ve öne çıkanı Oğuz Kağan destanıdır. Oğuz Kağan destanı "Dede Korkut" hikayelerinde dahi geçmektedir. Çünkü Oğuz nesli kutsal kabul edilerek destanlarda yer almaktadır. Oğuz Kağan'dan sonra gelen birçok Türk kağanı kendi neslini Oğuz nesline dayandırmaktadır. Bu nedenle soydan meşruiyetini ön plana çıkararak halkının kendine karşı sadakatini sağlamaya çalışmaktadır. Oğuz Kağan'ın yetkiyi Tanrıdan aldığı için Tanrı adına ülkeyi yönettiği destanda anlatılmaktadır. İşte bu yetki Tanrıdan verildiği için kutsal yetkidir. Türklerde hükümdarın meşruiyeti iki yolla gelmektedir. Oğuz Kağan neslinden geldiğini iddia eden hükümdarlar iki meşruiyeti sağlamış olmaktadır. Bu meşruiyette onlara halkın sadık kalmasına katkı sağlamaktadır (Kalkan, 2016, s.41-42 ve 43).

SONUÇ

Türkler dünya hakimiyeti için sürekli mücadele etmiş ender milletlerden olmuştur. Bu mücadelesinde hükümdar halkını hep yanında görmek istemiştir. Bu nedenle hükümdar kendisini meşru kılmak, halkının itaatini sağlamak için bir takım yollara başvurmuştur. Bunlardan ilki hükümdarın yetkiyi tanrıdan alma olmuştur. İkincisi ise

aileden gelen meşruiyettir. Birçok hükümdar bu yollar kendini meşru kılmıştır. Tam bu noktada hükümdarlar birçok destanla kendini desteklemiştir. Destanlarda olaylar genellikle abartılarak anlatılmıştır. Hükümdara Tanrısal birçok özellik yüklenmiştir. Özellikle İslamiyet öncesi Türk destanlarına baktığımızda hükümdarlar hep üstün niteliklere sahip olmuştur. Kimi zaman tek başına halkına önderlik etmiş, savaşları tek başına kazanmış kimi zaman Tanrı tarafından kendine yetki verilmiştir. Destanlarda yapılan savaşlar da hep üstün olan taraf olarak gösterilmiştir. Çünkü kendi halkının sürekli olarak üstünlüğü dile getirilmiştir. Bu yöntemle millet diri tutulmuş, milli benlik ön plana çıkarılmıştır. Türk milletinin en umutsuz anında dahi kendisini kurtarıcı bir liderin çıkmasına neden olmuştur. Çünkü Türkler için Millet ve devlet en kutsal olmuştur. Bu uğurda kendini feda edebilecek insanların yetişmesi ancak kendisinden önceki bir kahramanı örnek alabilmesiyle mümkün olmuştur. Bunun bilincinde olan Türkler destanlar da meydana getirdikleri kahramanları kendi insanlarının bilinçaltına yerleştirmiştir. Sadece Türklere has bir durum olmayan destanlar, diğer milletlerin de kendi milletlerine etki etmek için kullandığı yöntem olmuştur. Özellikle eski yunan mitolojisindeki kahramanlar yarı Tanrı yarı insan olarak tasvir edilmiştir. Tanrı vasfındaki olan insanlar hep kötülerle savaşmıştır. Çünkü bir iyi Tanrı, bir de kötü tanrı anlatılmıştır. Türkler de ise insanlar asla Tanrı olarak görülmemiştir. Çünkü Tanrı her şeyi yaratan ve her şeyin kutsal bir varlık olarak anlatılmıştır. Hükümdar Tanrı adına insanları yönetmiştir. Devleti yönetme yetkisini Tanrıdan almıştır. Hükümdar halkını yönetmesini bilecek sözünü dinleten idareci olarak betimlenmiştir. Destanlarda geçen olaylar her ne kadar abartılı olsa da insanları etkileye bilmiştir. Hatta destanlar da geçen bazı olaylar

insanların hukuk kurallarında ve örfi kurallarında örnek alınarak benimsenmiştir. Bu çerçevede insanlar kendi hukuklarını oluşturmuştur. Bazen destanlar da geçen Tanrılara kurban adama, Türklerin hayatında önemli yer etmiştir. Başlarına gelen kötü bir olaylardan sonra hemen Tanrıya kurbanlar kesmiştir. Bazen Destanlarda geçen kutsal mekanlar Türkler tarafından kutsal kabul edilmiştir. O nedenle destanlar insanların hayatlarında önemli rol oynamıştır. Destanların ortaya koyduğu olaylar kutsal kabul edilerek insanlar tarafından benimsenmiştir. Bu yolla hükümdarlar, devlet yönetiminde halkın kutsal değerlerine göre hareket ederek destanlarda anlatılan hükümdarlar gibi olmaya özen göstermişlerdi. Türklerde destanları anlatan bilge bir kişiliktir. Bu bilge kişiler; geçmiş hayattan alıntılarla örneklemeler yapmıştır. Anlattıkları kahramanları cesur göstermelerinin yanı sıra onlara bilgelikte yükleyerek kendilerinden bir şeyler katmaya çalışmıştır. Uyguladıkları yöntem halkın sadakatini sağlamıştır. Devlet yönetiminde insanların hükümdara yardımcı olmasına neden olmuştur. Aynı zaman da hükümdarın da halkı adil olarak yönetmesine vesile olmuştur. Belirli dönemlerde yapılan bayramlar, şenlikler, destanlar da yapılan bayramlar ve şenliklerle benzerlik göstermiştir. Bu da destanların Milletlere yön verdiğinin en büyük kanıtı olmuştur. Bu yolla insanlar etki altına alınmış; toplumda düzen sağlanmıştır. Aynı zamanda sosyal bir takım kurallar da destanlardan alınarak halka benimsetilmiştir. Tarihine değer veren Türk milleti milli duygularını bu yolla ayakta tutmuş ve milli birliği sağlamıştır.

KAYNAKÇA

ABDÜRREZZAK Ali Osman, (2014), "Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala destanının Tipolojik Açıdan Mukayesesi", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Ankara

AKBULUT Yıldız, (2018), *İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Vatan ve Bağımsızlık Anlayışı,* (Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop

ALPTEKİN Ali Berat, (2019), ŞENOCAK Ebru, "Alper Tunga Destanı'nın Yeni Bir Kaynağı Olarak: Süleymannâme", *Journal of Turkish Language and Literature,* İstanbul,

ATSIZ Hüseyin Nihal, (1956), *Türk Ülküsü*, Burhan Basım ve Yayınevi, İstanbul

BANG Willi, ARAT Rahmeti Reşit, (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından) Burhaneddin Basımevi, İstanbul

BARS Mehmet Emin, (2013), "Metinler Arası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destan'ına Bir Bakış", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Bursa

FİDAN Ayşe, (2019), *İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurlar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) , Denizli

GÖKALP Ziya,(1970), *Türkçülüğün Esasları,* Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

HALLAÇOĞLU Yusuf, (2002), "Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar", *Türkler Ansiklopedisi* 1.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

KAFESOĞLU İbrahim, (2002), "Tarihte Türk Adı", *Türkler Ansiklopedisi* 1.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

KALAYCI Erkan, (2014), "Oğuz Kağan Destanında Türklerin Lider Anlayışı Üzerine Bazı Tespitler", *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Kırklareli

KALKAN Asiye Figen, (2016), "Türk Destanlarında Kahramanın Olağanüstü Doğumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara

KARAHAN Yılmaz, (2017), *Türklerin Dünyası* Orkun Yayınları, İstanbul

SEVİNDİK Azem, (2017), "Eski ve Yeni Destan Araştırmaları Üzerinden Türk Destan Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* Samsun

ŞAHİN Halil İbrahim, (2012), *"Türk Destanlarındaki Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme"*, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Giresun

ŞERİF Mehmet Ali, (2010), "Türk Destanları", *Kerkük Üniversitesi Dergisi*, Irak Kerkük

ŞENOCAK Ebru, (2013), "Göç ve Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Ankara*

TÜFEKÇİOĞLU Seda, (2006), *Türk Destanları ve Müzik Unsurları*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

TÜRKKAN Reha Oğuz, (2002), "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, 1.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

YAKICI Ali, (2003), "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya

YILMAZ Gülşen İnci, (2006), *İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi) T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Ankara

TOGAN Ahmet Zeki Velidi, (1981), *Umumi Türk Tarih'ine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul

BÖLÜM 18

HAKİKATE GİDEN YOLDA BİLGİ VE KESİNLİK•

Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ*

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

• "Hakikate giden Yolda Bilgi ve Kesinlik" adını verdiğimiz yazı, Türk Yurdu Dergisi'nin Temmuz 2017 ve Mayıs 2018 sayılarında yayınlanmış yazıların gözden geçirilerek geliştirilerek yeniden düzenlenmiş hâlidir.

I. Karanlık Odadaki Fil

Mevlana'nın Mesnevi'de anlattığı güzel bir eğretileme/istiare var: "Karanlık odadaki fil". Biz bu eğretilemeyi daha çok "körlerin fil tarifi" olarak yaygınlaştırmışızdır. Mevlana, meşrebi gereği meseleyi Platoncu bir zaviyeden ele aldığı için "karanlık odadaki fil" demeyi tercih etmiştir. Zira mesele "körlerin fil tarifi" eğretilemesi ile izah edilmiş olsaydı bu daha çok Aristotelesçi bir yaklaşım olurdu. Aristotelesçi bakış ise mistik bir dimağı pek mutmain etmez. Meselenin ne olduğu ise esasta Mevlana için açıktır: Hakikatin en kolay yoldan insanlara ulaştırılması, anlatılması. Biz de bu yazımızda biraz farklı bir zaviyeden aynı mesele üzerinde duracağız. Nicelerini yolda koyan hakikatin peşine düşüp "Türkiye'nin hakikatini" düşünmeğe davet ederek yazıyı sonlandıracağız.

Eğretileme, benzetme sanatıdır. Dile dökülmesi zor görünen birçok soyut mesele/hakikat -anlaşılması kolay olsun diye- benzetmelerle somutlaştırılarak anlatılır. Eğretileme, yoruma açıktır. Çünkü benzeyen zihnimizde ya da gerçekte somutlaşırken benzetilen hep geride kalır. Arkada olanı ya da geride kalanı bulmak, muhatabın kavrayış düzeyine bağlı olarak ekseri muhataba bırakılır. Kimin neyi ne düzeyde kavradığı ise çok açık değildir.

Kavranılan ya da kavranıldığı düşünülen genelde dile dökülerek fark ettirilmek istenir. Lakin idrakin dile gelmesi ciddi sorunlar içerir. Temel sorun, genelde dile gelenin dile getirilmek istenileni karşılamamasıdır. Bazen de dile dökülememesidir. Dile dökülemeyen öteki için muamma olmaya devam eder. Dile gelen de her hâlükârda

muhatabın idrakine bağlı göreli bir yansıma/yansıtma olarak kalır. Mutlak olana -şahsi kavrayışlar dışında- bir türlü erilemez. Bu nedenle eğretileme kavradığınızı ötekine ulaştırmada kullandığınız bir yol/köprü olarak kalır.

Eğretileme yolu ile görünür kılınmak istenilen benzerlikler/ilişkiler çok yönlü ve karmaşık olabilir. Bu bir kusur değildir. Çünkü bir eğretileme sözcükler/kelimeler vasıtasıyla dile dökülmek istenen –ama şu ya da bu gerekçeyle pek dile indirilemeyen- bazı olay ile olgulara gönderme yapar. Genelde de bu daha derinde olana işaret etme, iki sözcük arasında kurulan benzerlik yahut benzerliklere yaslanır. Sonuç olarak da bir mecazî dil açığa çıkar.

-Derdim eğretileme, benzetme ve mecaz hakkında uzun uzadıya yazıp çizmek değildir Lâkin "karanlıktaki fil" ya da "körlerin fil tarifi" eğretilemesi üzerinden "hakikat" meselesine yöneleceğimiz için kısacık bir gizergâhı zihinsel ve kavramsal karmaşanın önüne geçebilme umuduyla gerekli gördük.-

Hakikat meselesi, esasta hikmet ve şeriat meselesinden koparılarak ele alınmamalıdır. Ama mevzuyu bu üç kavram bağlamında işlemek meseleyi daha detaylı olarak incelemeye mecbur kılar. Biz –şimdilik- bu tarz bir çalışmayı erteleyerek bize göre bir bütünlük arz eden "hikmet-hakikat-şeriat- birliğinin "hakikat" yakasını biraz açmaya çalışacağız.

-Şimdilik şu kadarını söyleyelim: "Hikmet-hakikat-şeriat" birliğinde "hikmet", nazarî/teorik yakadır. Klasik Türk-İslam kültüründe daha ziyade "felsefe-bilim" olarak görünür olmuştur. "Hakikat" ise, daha

ziyade aranan, peşinde olunandır. Ağırlıklı olarak suya, okyanusa ya da denize benzetilmiştir. “Suyu bulmak, denize dalmak, okyanusu görmek, vb.” söyleyişler hep “hakikate” gönderme yapar. “Şeriat” ise, amelî/pratik kısımdır. Şeriat zamanla “din” olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Bu yaklaşım kargaşa da doğurmuştur. Gelenek, esasen ve çıkış itibariyle bütünlük arz eden “hikmet-hakikat-şeriat” üçgenini yer yer ayrıştırmıştır. Parçalanmalara sevk etmiştir.

Birlik parçalanınca, bu parçalanmadan rahatsız olanların bir kısmı hikmet, hakikat ve şeriat ilişkisini yeniden bütünleme yolunda gayret sarf etmişlerdir. Bazıları ise parçalanan yapının bir parçasına tutunmayı yeterli görerek parçayı bütüne hamletmeye çalışmışlardır. Sonuç bir çatışmaya, dışlamaya ve dağılmaya gitmeseydi veya götürülmeseydi –belki- her parçanın müntesipleri kendi “fildişi kulesinde” mutlu mutlu yaşayabilirdi. Ancak parçalanma, hoşgörüye ve tahammüle yükselemedi. Çünkü “nazarî/teorik” ve “amelî/pratik” olarak ayrışan, ayrıştırılan “hikmet”, “hakikati” de parçaladı. Hakikat parçalanınca şeriat da hikmetten uzak kaldı. Netice de hikmetin, hakikatin ve şeriatın ne olduğu bütünü verir tarzda idrak edilemez hâle geldi. Daha kötüsü onların ne olduğu sorulmaz ve aranmaz oldu.-Biz burada meseleyi –şimdilik ifade ettiğimiz gibi- hakikatin “ne” olduğu üzerinden eşelemek istiyoruz.-

“Ne olduğu” suali öncelikle bir bilgi arayışıdır. Dipte aradığımızın “ne” olduğunu bulmaya/anlamaya çalışsak da ermek istediğimiz daha çok bir bilgidir. Bilgi ise genelde aranılanı bulmaya yetmez. Bilginin arananı buldurmaya yetmediği idrak edildikçe de arayışın yönü

değişecektir. Ne demek istiyoruz? Demek istediğimiz, meseleye bilgi bağlamında yaklaşırsak ulaşılan bilgi/ilim, gerçekte/n "var" olan hakkında olabilir. Ama "var" olan gerçekte/n "var" olmayabilir de. Mesela sadece zihinde "var" olabilir. Malum olduğu üzere bazı "var" olanlar yalnızca zihinseldir, gerçek olmayabilirler. Öte yandan gerçekte "var" olanın zihindeki karşılığı gerçekte "var" olanın kendisi değil, yansımasıdır. Dahası zihinde "var" olanla gerçekte "var" olan arasında büyük farklar olabilir. Çok daha ilerisi, ister ayanda ister zihinde "var" olduğu düşünülen/söylenen gerçekte –hakikatte- "var" olmayabilir. Bütün "varlar" oyun ve eğlenceden, zan ile görüntüden ibaret olabilir.

Öyle görünüyor ki, varlık ile bilgisi meselesi/sorunu hakikatte çetin ve çetrefildir. Bu zor sorun felsefe tarihinde bir dizi gösterge, dayanak ve bakış açısı ile vuzuha kavuşturulmak istenmiştir.

a. Karanlık ile Körlük

Karanlık, aydınlığın karşıtıdır. Gizleyendir. Örtendir. Karanlık "var" mıdır? "Var" ise nedir karanlık? Bunlar esasen içinden çıkılması zor soru ile sorunlardır. Bu nedenle karanlığın ne olduğundan çok ne yaptığı/işlevi ile ilgilenmek daha açıklayıcıdır. Biz de öncelikle kolay görünen yolu tercih ettik. İfade ettiğimiz gibi karanlığın en açık/bariz vasfı/işlevi örten ve gizleyen olmasıdır. Bir başka ifadeyle, karanlık daha çok örtücü ve gizleyici olması ile maruftur. Çözümü daha zor olan karanlığın ne olduğu ise bu örtme ve gizleme durumu olabilir. Örtüp gizleme elbette bir hâldir. Neliği verebilir. Lakin bu durum daha çok örtülüp gizlenene bağlıdır. Örtüp gizlemenin ötesinde kendinde

bir karanlık var mıdır? Bu cevabı zor bir sualdir. Zor kısmı –şimdilik- geri bırakıp kolay sanılan yakadan yürümeye çalışarak örtüp gizleyen üzerine düşünelim.

Karanlıktan genelde kaçmak isteriz. Çünkü karanlık bize karanlık/olumsuz görünür. Örtüp gizleme için ise, ilk etapta ne iyi ne de kötü denilebilir. Zira örtüp ve gizleme iyi de olabilir kötü de. Verilen iyi ya da kötü hükmü örtülerek karanlıkta kalan ya da bırakılan olay, olgu veya durum ile yakından ilişkilidir. Kurulan ilişki, bizi örtünün çekilip atılması eylemine ya da örtülüp gizlenenin örtülü ve gizli kalmasının gerekliliği fikrine sevk edebilir. Çünkü bize ya karanlığın gizlediğinin açığa çıkarılması ya da gizlenenin karanlıkta bırakılması doğru görünmüştür. Lakin bizim tavrımız ne yönde olursa olsun doğası gereği ne karanlıkta olan ne de karanlıkta bırakılabilen bir "hakikat" vardır. Lakin birçoğu hakikatin bu örtülüp gizlenemezliğini unutarak hakikati karanlıkta bırakmaya çalışırlar.

Hakikat, karanlıkta bırakılamaz. Bırakılmamalıdır. Lakin mesele örtüp gizleme açısından çift kutupludur. Çatışma doğurur. Çatışma uyanık/ayık olmayı ister. Ahlaklı davranmayı gerekser… Uyanık/ayık olan karanlığı görendir. En azından karanlığın içindekileri sezendir. Nihayetinde neyin karanlıkta kalması neyin karanlıklardan çekilip çıkartılması gerektiğini fark ederek –bilerek- doğru adımlar atabilendir. Bu tutum ve davranış, karanlığı parçalayan aydınlığı getirir. Ancak karanlık büyük bir ihtimalle tam olarak ortadan kalkmayacaktır. Lakin aydınlanması gerektiği kadar da aydınlanmış olacaktır. Bu durumda "aydınlık" nedir?

Aydınlık, karanlığı denetleyen, yönetendir. Hakikati temsil eder. Hakikat, gerçektir. Ama gerçekten/reelden farklıdır. Bu nedenle bazı gerçekler –realite- karanlıkta bırakılabilir, bırakılmalıdır da. Fakat hakikat karanlıkta kalmaz, kalamaz. Hakikatin eninde sonunda açığa çıkma keyfiyeti vardır. Lakin açığa çıkan gerçekten hakikatin kendisi midir?

Akıl ile tecrübe açığa çıkanın hakikatin kendisi –bizatihi hakikat- değil, zahiri bir temaşa olduğunu göstermektedir. Bu nedenle hakikatin idraki görünenin ötesinde bir duyuş ve kavrayış istemektedir. Hatta görünen çok kere hakikati bile vermemektedir. Öyleyse karanlık, hakikatin perdesidir. Körlük ise hakikati görüp sezememek perdeyi aradan kaldıramamaktır.

Demek ki mevzu zahiri görme ya da görmeme değildir. Zahiri fizikî bir sebeple görmeyen niceleri batını görebilirler. Zahirde karanlığı görüp karanlıklar içinde de olsalar hakikatte karanlıklardaki aydınlığı görüp idrak edebilirler. (Görenedir görene, köre nedir köre ne).

b. Hakikat ve Bilgi

İnsan gördüğünü doğru idrak edebilmesi için -az ya da çok- bir inanca ya da bilgiye ihtiyaç duyar. Aksi takdirde hakkında hiçbir bilgimiz olmayan "şeyin" –bir boşluğun -hiçliğin- peşine düşmek gibi tuhaf bir durum açığa çıkar. Bu, içinde hiç balığın olmadığına inandığımız veya bildiğimiz bir denizde balık avlamaya benzer. Elbette bazen inancımın ve bilgimin yanlış olma ihtimalini göz önüne alarak balık olmadığına inandığım ya da balık olmadığını bildiğim denizlere –olmaz olmaz deme olmaz olmaz diyerek- olta sallayabilirim. Lakin bu arayış da

neticede “denizde balığın olabileceği” inancına ve düşüncesine sahip olmamı gerektirir. Kimse, “inanıyorum ve kesin olarak biliyorum, denizde balık yok, ama ben balığın var olma ihtimali olmayan bu denizde balık avlamaya çalışıyorum” demez. Bu söylem, nükteli bir mecaz değilse, açıkça boşa kürek çekmek olur. Buradaki deniz-balık benzetmesinde balık hakikati, deniz ise karanlığı imler. Oysa yukarıda denizin daha çok hakikati karşıladığını yazmıştık. Bu bir çelişki değildir. Hakikat bazen “batmak istediğiniz deniz” bazen “denizdeki balık” imgesiyle dile taşınabilir, bazen de bir başka kelime ve varlık ile kavratılmak istenebilir. Asıl olan hakikattir. Hakikati bize idrak ettirecek bir yol/misal bulabilmektir.

Mevlana, “karanlık odada fil” eğretilemesi ile bize hakikati buldurmak istemiştir. Manzara şudur:–Eğretilemede fil ile sembolize edilen-hakikate dair örtülü bilgim açık-seçik, kesin/yakînî ya da ikna edici değildir. Zira karşımda karanlık bir manzara –oda- var. Gördüğüm sadece karanlık bir odadır. Bilgimin mahiyetini biraz yoklayınca karşıma çıkan, içinde olduğum hâlin karanlık olduğu, beni yeterince aydınlatmadığı, ikna etmediğidir.

Karşımdaki -ya da içinde olduğum- karanlığın içinde hakikatin olup olmadığı –yahut hakikati bulup bulmadığım- ise ayrı bir sorundur. Platonik çerçevede farkında olduğum, hakikatin bilgisine sahip olmadığım ve hakikat ile bilgisinin “var” olduğuna inandığımdır. Elbet ortada ve bende bir bilgi vardır. Bu bir ön bilgidir. Bende bir takım tasavvurların oluşmasını ve bendeki bilgilerin ayrışmasını sağlar. Lakin bütün bunlar bilgimin yakînî olduğunu –hakikati

verdiğini- göstermez. Aslında farkında olduğum ve gördüğümü düşündüğüm sadece belirsiz bir durumdur.

Buradaki belirsizlik mutlak mıdır? Mutlak bir belirsizlikten söz edilemez. Çünkü karanlığı görüyorum ve karanlığın içinde bir fil/hakikat olduğuna dair bir bilgiye sahibim. Ancak bu bilgi, araştırılmaya muhtaç görünüyor. Çünkü bilgimin doğruluğu hakkında kesin bir kanaate sahip değilim. Sahip olduğum bir zandan veya duyuştan ibaret olabilir. Platoncu bir sorgulamaya gidersem, bilginin doğruluğunu denetleyeceğim ölçütler açıktır: aklım ve sezgim. Aristoteles'i izlemek istersem, fili duyumsamalıyım. Duyu organlarım üzerinden gelen verilerle fili idrak etmeye çalışmalıyım. Platoncu yaklaşımdan daha ikna edici görünen duyuma dayalı idrak çabam ise parçada bütünü görmeye çalışan bir deneyim. –Körlerin fil tarifi; her kör tuttuğu parçadan hareketle filin ne olduğunu anlamak istiyor.- Hakikate dokunmam, hakikati bir bütün olarak vermiyor. İdrakine vardığım karanlığın içinde dokunduğum bir "parçanın" varlığıdır. Ama duyumsadığım ne? Gerçekten bu bir parça mı yoksa bütünün kendisi mi? Parçaysa onun bütünle ilişkisi ne? Bütün ne? Var mı, yok mu?

Duyumsasam da –tecrübe etsem de- akılla –rasyonel yolla- bulmaya çalışsam da hakikati tam olarak idrak edebilmek için bir ışığa ihtiyaç duymaktayım. Işık, nazarî bilgidir. Işık yanınca "nazar" devreye girer. Lakin nazarın devreye girmesi de hakikatin özünü vermekten uzak görünmektedir. Çünkü ışık yandığında karanlık aydınlanıyor ama eğer karanlıkta bir fil –hakikat- varsa ışık onu görünür kılabilir. Umut

ettiğimiz, karanlık aydınlandığında, perdesi çekildiğinde hakikati görüp bulabilmektir. Lakin aydınlanma sadece bir parıltı, parlaklık, çıplak bir ışık da olabilir. Bu durumda hakikat ışığın kendisi midir? Görünen ister bir ışık olsun, ister ışık ile görünen bir hakikat, ulaşılan zahiri bir gerçekliktir. Işığın bana sağladığı yalnızca –az ya da çok- karanlıktan kurtuluş ve zahiren bütüncül bir kavrayıştır. Onun ötesinde hakikatin içine dair bir bilgi vermemektedir. Öze dair bir bilgiye gidilememektedir.

Bütün tartışma ışık ile ışığın gösterdiği üzerine toplanmış görünür. Nedir ışık? Din mi, felsefe mi, bilim mi, sanat mı, vahiy mi, duyum mu, akıl mı, sezgi mi, duygu mu? Aydınlanmayı neyin sağladığı ve sağlayacağı üzerinde uzlaşılamamış bir durumdur. Aydınlananın ne olduğu da tam olarak belirmemiştir. Işık bir eğretilemedir. Karanlıktan kurtaran bir vasıtadır. Lakin içimde midir, dışımda mıdır? Yoksa hem içimde hem dışımda mıdır? Ufukta ışık görülse bile "hakikatin ne olduğu sorunu" çözümsüz kalmaktadır. Ortada olan ve geride kalan sadece bir belirsizlik, bir karanlık, bir bulanıklıktır.

Karanlığın içinde bir fil/hakikat, ya vardır ya da yoktur. "Karanlığın içinde bir fil vardır." "Nerden biliyorsun?" "Biliyorum, bana gelen bilgiler var." Bilgilerin güvenirliği ve doğruluğu ise genelde sıkıntılı, kesin bir kanaat oluşturmaktan uzaklar. Ama "orada –karanlık odada- bir fil "var" diyorum. Çünkü var olduğuna inanıyorum." Ve inancımı temellendirme yollarına girişiyorum: "Karanlığın içinde bir fil var." "Zira din, bilim, felsefe… "var" olduğunu bildiriyor." Bir diğeri "karanlığın içinde bir fil yok" diyor. "Nerden biliyorsun?" "Öyle

inanıyorum. Bak, felsefe-bilim, din… 'yok' olduğunu gösteriyor." Bir başkası "var mı yok mu bilmiyorum. Var da olabilir yok da. Din, bilim, felsefe… 'filin varlığı ya da yokluğu' hususunda bir karara vardıracak bilgiler vermiyor."

Bütün bu "varlar" ve yoklar" ya da "kararsızlıklar" zanna veya inanca dayanıyor. Zanlar vve inançlar güvendiğiniz kanallar üzerinden doğrulanıp haklı kılınıyor. Güvenilir hale getiriliyor. Doğrulanıyor ya da yanlışlanıyor. Netice: Kesin, genel geçer bir bilgiden çok tutulan yol esasında kendimi ya da başkasını haklı bulduğum veya haklı kıldığım bir izafi kanaatin ötesine geçilmiyor. Mutlak hakikat şahsî bir inançtan ibaret kalıyor. Zahir olan bu göreli/öznel bilgi ise -ister içten ister dıştan gelsin-bizi birlemiyor, birleştirmiyor. Lakin şahsi kanaatim başkalarınca doğrulanıp işe yaradıkça da kesin bir kanaate yükseldiği oluyor. Bu yaygınlaşma mutlak olmayan bir ortak şuura dönüşebiliyor ve ilmî bilgiye sahip (epistemik) topluluklar oluşabiliyor. Ancak mutlak anlamda bir hakikatin olup olmadığı meselesi bilgi bağlamında kesin bir çözüme kavuşamıyor.

Hâsılı mutlak bir hakikat "var" diyenlerle "yok" diyenler bilginin kesinliği açısından aynı çıkmazın içindeler. Psikolojik bir üstünlükten öte hakikatin bilgisine sahip görünmüyorlar. Lakin bunun farkında değiller. Bizim vardığımız sonucun doğruluğu ile tutarlılığına en açık delil, hakikati bildiklerini, hakikate erdiklerini düşünenlerin amelde kesişmeleridir. Çünkü nazarî açıdan benzer tavır sergilediklerinden amelde/işte birleşmekte hiç zorlanmıyorlar.

Neticeyi kelam: “Var ama hakikatin ne olduğunu tam olarak anlayamayız” diyenler, “hakikate dair mutlak bir bilginin olmadığını” düşünenler ve “mutlak bir hakikatin bilgisinin olup olmadığı noktasında kararsız” kalanlar “amelde birlik sağlayarak” “işlerine” bakıyorlar.

Felsefe dilinde bu gerçek şöyle ifade ediliyor: Hakikatin bilgisi hususunda fideist, deist, agnostik ve ateist kavrayış pragmatizmde buluşuyor. Bu sonuç Türkiye’de özellikle siyaseten etkin ve yetkin olanların inanç söylemleri – ve kendilerince dinleri- farklı olsa da amelde neden kesiştikleri hususunda hakikat yolcularını göreli bir “hakikate” sevk ediyor.

Not: Pragmatizm çıkmazından kurtuluşun yolu, fideizme düşmeden hakikati bulacağına inanan bir teizm olabilir. Bu ise sağlıklı bir din, bilim, felsefe ve sanat eğitimi ile mümkün olur.

II. Dinin Yorumunda Kesinlikten Kaçış

Din, gerek tarihsel açıdan gerekse şimdide var olan bir olgudur. Ancak dinin ne olduğu hususunda birleştirici bir fikre sahip olmak mümkün görünse de nasıl yorumlanacağı çok tartışmalıdır. Dini yorumlayan binlerce çalışma ve farklılaşan bakış açıları var. Din ister özel ister genel anlamda ele alınsın yorumdan ve yorumlanmaktan kurtulamamış görünüyor. Bizim bu incelemede yönelmek istediğimiz asıl mesele, karşımızda duran ya da içinde olduğumuz din üzerine getirilen yorumları sayıp dökmek değil. Dinin ne olduğunu da burada tartışmayacağız. Hareket noktamız: Din vardır ve yorumlanmaktadır. Anlamak istediğimiz: Dinin yorumunda kesinlik mümkün müdür?

Dini genel anlamda Rudolf Otto gibi din psikologlarının görüşüne itibar ederek "kutsalın tecrübesi" olarak anlıyoruz. Elbette dinin sadece kutsalın tecrübe edilmesiyle sınırlanamayacağının farkındayız. Ama hareket alanımızı daraltmak, belki de, genişletmek istiyoruz. Bu daraltma veya genişletme hamlesinde dinin yorumlanmasında daha çok olanı öne almak istiyoruz. Olanın tecrübesini önemsiyoruz.

Tecrübe birey esasında yaşanan bir iç hâlidir. İçte olan, kendimiz için, açık, seçik ve kesin de olsa, ötekine aktarılamamaktadır. Bu nedenle daha ziyade sadece anlatırız duyumsadığımızı, hissettiğimizi veya yaşadığımızı. Dili kullanarak bizim için kesin görüneni aynı bilgi ve tecrübeye sahip olmayanların da anlamasını sağlamaya çalışırız. Aynı veya benzer duyuş ve düşünüşe gelmelerini umarız. Şimdilik elimizden gelen budur. Bundan çıkan sonuç nedir? Öyle görünüyor ki, kutsalın bir tecrübesi olarak dini anlamada kendi adımıza sorun yaşamıyor olsak bile, ötekine anlatmada zorluk çekiyoruz. Bu zorluğu aşmak için bir takım vasıtalara başvuruyoruz. Burada belirleyici sözcük vasıtadır. Çünkü bilgi ve tecrübemizi aktarmada araya vasıtaların girmesi, yorumu kaçınılmaz kılmaktadır. Bu, Cebrail vasıtasıyla aktarılan bir vahyin Nebi tarafından anlamlandırılmasında da karşılaşılan bir sonuçtur. Yorumdan kaçışın yolu, sadece çıplak bir aktarıcı olmakla mümkün olabilir. Peygamberlik nakilciliğin ötesinde bir sorumluluktur. Sadece nakletmez. Kendisine aktarılanı anlar ve yorumlar. Öyleyse yorum nedir?

Batı dillerinde "comment, kommentieren ve interpratation" diyorlar yoruma. Kelimenin kök anlamının detaylarına girmeyeceğim. Lakin

kök mana, daha çok "açıklamak, dışarı çıkarmak, yaymak" gibi anlamları içeriyor. Kelime düz olarak anlaşıldığında ise, "başka türlü açıklanamayacak bir şeyin anlamını ortaya çıkarmayı" karşılıyor. 'Bir şeyin anlamını ortaya çıkarmak', o kadar kolay bir iş değil. Çünkü anlamlar, çoğu zaman sanıldığı kadar, açık seçik olamayabiliyor.

Kapalı bir durum nasıl aydınlanıyor? Seyir genelde şu minval üzere: Birçok nazariyemiz ve usulümüz var. Her bir nazariye (teori), belli bir yöntem ile değişik manzaralar sunuyor. Her bir manzara da çeşitli noktainazarlardan anlamlara bürünüyor. Pekâlâ, karanlık görünen nazar-manzara-noktainazar bütünlüğünde ağarırken yorum nerden çıkıyor?

Yorum, anlamın daha çok dayanaklarla güçlendirilmesiyle görünür oluyor. Yorum delillerin diğerleri tarafından farklı farklı okunmasıdır. Bazen bir dizi delil işin içine girer. Bazen de tek bir delil. Demek ki yorum ile farklı nesnelere, durumlara dayanaklar üzerinden farklı anlamlar kazandırılabilir. Bu durum da yorum, var olanların çeşitli düzlemlerde (epistemik, aksiyolojik…) neyi ifade ettiğini teşhis etmedir.

a. Teşhis Girişiminde Kesinliğin Cazibesi

Dinin ya da kutsalın kesinlik arz eden bir yorumu yapılabilir mi? Kesinlik mümkün müdür? Kutsallık giydirilerek dokunulmaz hâle getirilen dini ya da diğer hükümler kesinlik arz etmekte midir? Özellikle dinin hükümleri kesin değil midir?

Kesinlik fikri, insanlara çok cazip gelmektedir. Belki bu fıtri bir durumdur. Çünkü insanlar, genelde kuşku içinde kalmak ve yaşamak istemiyorlar. İnsanın kesinlik arayışı, filozofları ilkçağlardan beri dünyaya, ahlak kurallarına dair kesin ve genel - geçer düşünce biçimleri ve fikirler bulmaya yöneltmiş görünmektedir. Elbette bu arayışta havlu atanlar da -kesinliğe ulaşmanın mümkün olmadığını ileri sürenler- olmuş.

Burada felsefe ve düşünce tarihini kesinlikten yana olanlar ve karşı çıkanlar şeklinde ikiye ayırarak her bir filozofun düşünce yolunu tartışmaya açmayacağız. Yapmak istediğimiz, daha çok, kesinliğin peşinde olan ve karşı çıkan filozofların düşünce biçimlerini kavramaya çalışarak kutsal bir olgu olarak dinin yorumunda kesinliğin mümkün olup olamayacağını sorgulamaktır. Meseleyi felsefenin içinde kalarak ele almaya çalışacağız.

Kesinliğin cazibesine kapılan birçok filozof için, düşünceyi güçlendirmenin en sağlam yolu, felsefî kuşkudur. Kesinlik fikri ile kuşku, karşıt tavırlar olduğu için ilk etapta kafamız karışabilir. Bu, gayet normal bir durumdur. Çünkü kesinliğin olduğu yerde kuşkunun olmaması gerekir. Doğrudur. Bu nedenle kesinliği isteyenlerin nazarında kuşku, felsefî olmak kaydıyla, hangi inançların kesin olmadığını ortaya koymanın bir yoludur. Bundan dolayı filozoflar, özellikle akılcılar (akliyyûn/rasyonalistler) kuşkuya daha çok inançlarını daha bir sağlamlaştırmak için başvurmuşlardır. Sokratik kuşku, metodik kuşku, bu yolun en güzel örnekleridir.

Filozoflar, her türlü kuşkuyu bertaraf etmeye çalışarak inançlarını sağlamlaştırmaya çalışırlarken aklı ve mantığı öne çıkarırlar. Akla ve mantığa güvenirler. Yani filozoflar, düşünceleri sorgularken veya düşünce üretirlerken, sürekli akıl yürütürler. Bunu yapabilmek için mantıkî önermeler kurarlar. Akıl ve mantık vazgeçilmez iki temel araçtır filozoflar için. Nedir akıl ve mantık?

Akıl ve mantık, kesin bir kanıdan aynı ölçüde kesin olan başka bir kanıya ilerleyişin esaslarındandır Bir başka ifadeyle, akıl ve mantık kesinliğe ulaşmak için tutunulan dallardır. Vazgeçilmiş veya vazgeçebileceğimiz dayanaklar değildir. Ama akıl ve mantık yolu ile henüz kesinliğe erişilememiştir. Varılan sonuç beklendiği gibi olmamıştır. İçinde olduğumuz durum hedefe varamadığımızı gösterse de ilginç bir manzara açığa çıkmıştır. Öyle ki, hem dünde hem de günümüzde birçok filozof ve düşünür, akıl ve mantık ile inançların kesinliğinden kuşku duymaya devam etmişlerdir. Niçin? Aslında durum o kadar karmaşık değildir. Çünkü sonuç kuşkuyu doğurmuş ya da kuşkudan kurtulmaya yetmemiş olsa da filozofların ekseri inançları desteklemek için mantıksal önermeler bulma çalışmasından vazgeçmemişler, vazgeçememişlerdir. Yürüyüş devam etmiştir.

Kesinliği bulma yürüyüşünde bizi ilgilendiren asıl husus, filozofların inançların kesinliği meselesinde ortak kanıya sahip olamamış olmalarıdır. Filozofların benimsedikleri usul adabınca kesinliğe ulaşamamaları ve karşıt fikirler sergilemesi, bizi kesinlik arayışından vaz mı geçirmeli? Yoksa onların yollarının yanlış olduğundan dem vurup inançlarımıza kesinmişçesine tutunmaya mı devam etmeliyiz?

Yolumuz ikisi de olmamalı. Biz daha çok filozoflardan faydalanarak kendi yolumuzu bulmaya çalışmalıyız. Şimdi bir parça bunu yapmaya çalışalım.

Dinimiz, diyanetimiz ve inançlarımız öyle kolayca vazgeçebileceğimiz dünyalar değil. Bu durumda onları anlamaya çalışmam daha akıllıca olur. İşe nerden başlamalıyım? Bizce araştırılması gereken ilk husus, inanç ile fikir ilişkisidir. Filozofların çoğunun da bu sorunla ilgilendiği dikkat çekiyor.

Görünen manzara şu: Fikirler, inançlar üstünde filizlenmekte. Yani her fikrin bir inanç temeli var.

Filozofların yol almaya inançlardan başlamasının temel nedeni ortadaki bu manzara olsa gerektir. Gerçekten de ister felsefi, ister ilmi, ister dini olsun fikirler, inançlara dayanmaktadır. Durum bu ise, inançların sorgulanması veya temellendirilmesi bir bakıma fikirlerin sorgulanması ya da temellendirilmesidir.

Filozofları anlarsak bu bize ne sağlar?

İnancın sorgulanarak genel anlamda ne olduğunun idraki, daha özel anlamdaki inançlarımızı da idrak etmeye kapı aralar. Nasıl mı? Şöyle ki: Eğer genel anlamda kesin inançlara varmanın imkânsız olduğu kanaati biz de güçlenmeye başlarsa, bu durum bizi dini inançlarımızı da gözden geçirmeye sevk ediyor. Netice itibariyle inançlarımızı kaybetmekten çok daha sağlam temeller üzerine oturtmaya başlıyoruz.

Akılcı filozoflar, akıl ve mantık yoluyla hakikate ulaşılabilineceği hususunda iyimser görünmektedirler. Buradaki akılcıdan muradımız,

“logos” esaslı düşünüşe dayananlardır. Biz “logos” kavramını “rasyonel yeti” olarak anlıyoruz. “Rasyonel” Latince “ratio” kelimesinden gelir. Nedensel aklı karşılar. Nedensel akıl ile inançların mantıki önermelerle desteklenerek haklılandırılması sağlanır. Haklılandırma bu ifadedeki anahtar kavramdır. İnançlara akıl ve mantık aracılığıyla kesinlik kazandırılamadığı yukarı da ifade edildi. Öyle ki, değil metafizik, fiziksel dünyaya ilişkin inançlarımız dahi bugün akıl ve mantık üzerinden bütünüyle kesinleştirilemiyor. Sadece haklılandırılıyor. Tutarlılık ve geçerlilik esasında temellendiriliyor. İdraki mümkün oluyor. Ama kesinliği vermiyor. Bu nedenle filozoflar, metafizik bir çıkışa sahip olan dini inançların akıl mantık üzerinden haklılandırılamayacağı değil, kesinleştirilemeyeceği ya da kesinleştirilemediği hususunda güçlü kanıtlara sahipler. Haksız da değiller. Çünkü dinde kutsallığın ve değerlerin daha çok öne çıkması ya da çıkarılması söz konusu. Oldukça öznel duyuşlar kutsallık ve değer.

Manzaraya nereden bakarsak bakalım, ister fizik ister metafizik yapalım, akıl kesin hükümlere ulaştırmamış görünüyor. Durum bu. Şimdi yöneltmemiz gereken sualler şunlar: Aklın kesin bir hükme ulaşmada başarısız olması, aklın vazgeçilmesi gereken bir yeti olduğuna mı işaret eder. Özellikle dini inanışların anlaşılmasında ve yorumlanmasında akla ihtiyacımız yok mu? Akıl gerçekten güçsüz mü?

Bazı düşünürler, genel anlamda (felsefî, ilmî, dinî) kesin hükümlere varmanın imkânsızlığı fikrine tutunarak aklı değersizleştirmeye

çalışırlar. Bu yaklaşım, esasta doğru değildir. Çünkü akıl, gerçekten sanıldığı kadar güçsüz değildir. Öyle ki, bazı kesin olmayan inançlar, diğerlerine göre, akla daha uygundur. Çünkü akıl, kesinliğe ulaştırmasa da durduğumuz yeri görmemizi sağlamaktadır. Yerimizi bilmek bize ne kazandıracak? Hayat algımız, belki, bütünüyle değişecek. Zira durduğumuz yer idrak edildiğinde ya da görülmeye başlandığında, artık, kesinlik olmadan da yaşayabileceğimizi anlamaya başlayacağız. Bir başka yönüyle kesinlik olmadan nasıl yaşanabilineceğini kavrayacağız. İnançlarımızı, dinimizi kaybetmediğimizi anlayıp tecrübe edeceğiz. Dahası, aklın yardımıyla dini inançlarımızın ve kutsalı kavrayışımızın kesin bir bilgi olmadığının idrakine vardıkça -kesinliğe sahip olmadan da dindar olunabileceğini fark ettikçe- inançlarımızın aklın karşısında olmadığını görmeye başlayacağız.

Hayatımızın kalitesi açısından kimse doğru kavrayışın ve aklın önemsiz olduğunu iddia edemez. Etse de inandırıcı olmaz. Şimdi özellikle dini inançlarımızın, bir bakıma değer yargılarımızın ve kutsalla olan temasımızın bütünüyle kesinleştirilip kesinleştirilemeyeceği meselesini biraz daha açmaya çalışalım.

Din, bir inançlar manzumesidir. Dini inançlarımızın doğru ve kesin olduğundan genelde kuşku duymayız. En azından sürekli kuşku hâlinde olmayız. İnançlarımızdan genelde kuşku duymamamız, onları inceleyip anlamaktan bizi alıkoymamalıdır. Bunun bir yolu zaman zaman inançlarımıza kuşkuyla yaklaşmak olsa gerektir.

Dini inancımızın kesinliği fikrinin, akılcı filozofların yolundan gidilirse, kuşku üzerinden sağlamlaştırılmasında bir sakınca yoktur. Zira kuşku, bir inancın, kesinliğini ya da doğruluğunu veya yanlışlığını gösterebilmeyi sağlar. Zaten akla gelebilecek her türlü kuşkunun önüne geçmek için, inançlar içerisinde her hangi bir yanlış kanının olup olmadığını araştırmak, yadırganacak, ürkülecek, korkulacak bir girişim olmadığı da açıktır. Netice itibariyle kuşku, esasta bir düşünce biçiminin sonuçlarını, inancımızın temellerini, derinlemesine incelememizi sağlayan yararlı bir tekniktir.

Dindarlar, inançların ve düşünce yollarının gözden geçirilmesinde felsefeden yararlanmalıdır. Bu, korkulup sakınılacak bir tavır olmamalıdır. Ancak bir tavrı sergilemeden önce meseleyi anlamamız önemlidir. Felsefeden kaçacaksak, neden kaçtığımızı anlamak zorundayız.

Ne yapar felsefe? Ya da nedir felsefî kuşkuculuk? Felsefî kuşkuculuk, kuşku duyulan şeyin, mesela dini inancın, türüyle ilgilenmenin kapısıdır. İnancın türünü idrak bize neyi öğretecek? İnancın türü felsefe aracılığıyla idrak edildikçe herkesin inandığı, kuşku duymadığı birçok şeyden nasıl kuşku duyulabileceği öğrenilmiş olacak. Tamam da kuşkulanmayı öğrenince ne kazanacağız? Kazancımız, küçümsenemeyecek kadar açık ve önemlidir. Çünkü inancımızın gerçekten kesin bir kanı mı yoksa bir zan mı olduğunun ayrımına varacağız. Bu, inancımızın değeri açısından ihmal edilebilecek bir fark değildir. Dini inançlar gibi değer hükümleri barındıran bir fikrin ya da

bir düşünme tarzının değerinin sorgulanması ve diğerleri karşısındaki yerinin kavranması ve gösterilmesi hafife alınamaz. İhmal edilemez.

Din adına felsefeden korkumuz ve uzak durmamız, aslında felsefenin ne yaptığını ve ne yapacağını bilmemekle alakalıdır. Normal bir düşünüşte olması gereken korkup uzak durmak değil, meselenin üstüne gitmektir. Sağduyu bize felsefeden uzak durmayı değil, onu anlamayı söylüyorsa, bu durumda, felsefenin nasıl yapıldığına biraz daha yönelmek lüzumu açığa çıkar.

Felsefe yapılırken genel olarak kullanılan belirli düşünme biçimlerinden doğan inançlar üzerine odaklanılır. Bunlardan nasıl kuşku duyabileceğimiz hakkında kafa yorulur. Felsefi kuşku, günlük yaşamda sıkça başvurduğumuz bir şeyin yanlış olduğunu düşünme değildir. Bir şeyin doğru olduğunu düşünmemek anlamındaki basit dikkatli kuşkuyla da karıştırılmamalıdır. Felsefi kuşku, bir şeye inanmanın nedenlerinin gerçekten yüksek ölçütleri karşılamadığını düşünmektir.

İnsan, inanan bir varlıktır. Yanlış ve doğru hakkındaki inançlarımız ise, kuşku duyulabilen inançlar arasındadır. Dini veya ahlaki inançlar hakkında dogmatik ya da kuşkucu tavırlar sergilenebilir. Eğer kuşkudan yana tavır koyulmuşsa, kuşkunun niteliği basit, bileşik veya felsefî olabilir. İnançları felsefî kuşku esasında incelemek, inancın ciddi bir sorgulamaya tabii tutulmasıdır.

Birçoğumuzun kuşku duymadığı dini ve ahlaki inançları vardır. Sorgulamak, bunlardan vazgeçeceğimiz, inançlarımızı kaybedeceğimiz anlamına gelmez. Bizi felsefi sorgulamaya sevk edecek olan

kuşkulanma da bir inancın yanlış olduğundan emin olduğumuzda yöneldiğimiz bir tutum değildir. Aksine düşünce biçimlerini anlamak için nasıl kuşku duyulabileceğini dikkate almaktır. Sonunda ne olacak dersek, -ister genel ister dini olsun, inançlardan nasıl şüphelenebileceğimizi görmeye başladığımızda- inandığımız birçok şeyi, gerçekten anlamadığımızı fark etmiş olacağız. Böylece dini inançlarımıza atfettiğimiz kesinliğin ne anlama geldiğini, kesinliğin ne olduğunu, kavramaya başlayacağız. Muhtemelen bu kavrayış da bizi dini yorumlarken kesinlik iddiamızdan vazgeçmeye sevk edecektir.

b. Kesin Bir Bilgiye Erişmek mümkün mü?

Bugün geldiğimiz nokta, özellikle ilmi ve felsefî cenahta, kesinliğin bir varsayımdan öteye geçmediğidir. Kesinlik arayışımız, elbette, bitmedi. Ama büyük oranda vazgeçme eğilimindeyiz. Dini ve ahlaki inançlar hususunda neredeyiz? Meseleyi ele alış biçimimiz ve tercihlerimiz, nerde durduğumuzu, nerden nereye nasıl baktığımızı belirlemede yardımcı olabilir. Bilgi kuramsal veya ilmi bir çerçevede felsefî bir nazarla dine ya da dini inançlarımıza yönelmek, bizde büyük olasılıkla kesinliğe ulaşmanın mümkün olmadığı kanaatini güçlendirecektir. Ulaşabileceğimiz, kesin bir kanıdan öteye geçmeyecektir.

Kesin kanı, doğruluğundan şüphe duymadığımız bir inançtır. Ancak bizim kesin kanı olarak düşündüğümüz birçok inanç, gerçekte sadece bir sanıdır. Sanı (zan), doğru olduğundan kuşku duymadığımız bir inançtır. Sanılar, kesin kanı değildirler. Doğru da olabilirler. Yanlış da çıkabilirler. Bu nedenle sanıların akıl ile gözden geçirilmesi gerekir.

Bizi bu gözden geçirmeye sevk eden saik, doğru olmama ihtimalini öne çıkaran kuşkucu tavırdır. Kuşkucu yaklaşım, kesin bir bilgiye ulaşmanın imkânsız olduğunu gösterse de, bazı inançlarımızın diğerlerine nazaran daha güvenilir ve akla uygun olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.

Muhtemelen düşünen ve konuşabilen bir varlık olmamız, bizi sorular sormaya ve sorularımıza kesin yanıtlar bulmaya sevk ediyor. Dünyayı, kendimizi anlama isteğimiz ve merakımız bizi sorular sormaya itiyor. Çok çeşitli sorular yöneltiyoruz.

Sorulara veya sorularımıza doğru cevaplar bulmanın temel yolu düşünce biçimlerini kavramakla olur. Anlayıp kavramadan inanmakla değil. İslami inanışın birçok diğer inanıştan farkı, anlamadığına ya da anlaşılamayacağına inanmak değil, anlaşılamadığını ya da anlaşılamayacağını anlayarak inanmaktır. Anlaşılamayacağını anlama, düşünce biçimlerini çözmeden mümkün olmaz. Öte yandan düşünce biçimlerini çözmeye başlamak sorularımıza genel geçer, kesin yanıtlar bulacağımız anlamına da gelmez. Değişik düşünüş yolları da sorularımıza doğru cevaplar vermeyebilir. Bu nedenle düşüncelerin düşünülmesi anlamındaki felsefî tavra müracaat, sanılarımızın kesin kanılara yükselmesinde ve değerini takdirde yol gösterici olabilir.

Felsefî tavrın kesinlik hususundan iki ana kola ayrıldığını kolaylıkla görebiliriz. Ağırlıklı kesim, kesinliğe ulaşılabilineceği inancını kaybetmemiştir. Bu inancın dayandığı temel fikir, dünyayı incelemenin, araştırmanın ve hayatımızı yaşamanın en iyi yollarını

anlayabileceğimizdir. Bu umut ve iyimser yaklaşım, bazı filozofları aşırı bir akılcı yaklaşıma sürüklemiştir.

Saf akıl yoluyla -sadece düşünme, fikir yürütme ve tasavvur etme gibi güçlerimizi kullanarak- bazı önemli sorularımıza cevap bulabilmemiz oldukça güçtür. Tek başına akıl, bize doğanın yasalarının ne olduğu, Tanrı'nın var olup olmadığı gibi meselelerde kesin sonuçlara ulaştırmıyor. Akıl yoluyla dünyanın nasıl olduğunu ya da onu nasıl tahlil edeceğimizi ortaya çıkaramıyorsak - en azından sadece akıl buna yetmiyorsa- kesin bir bilgiye ulaşmak çok zor görünmektedir.

Gerçekten de akıl, sahip olduğu güçler açısından çok sınırlıdır. Tek başına çok şey başaramaz. Ancak akıl, sanıldığı kadar güçsüz de değildir. Öyle ki, akıl dünyayı anlama ya da nasıl eylemde bulunmamız gerektiği konusunda karara varmada önemli bir bileşendir. Aklın sınırlı olması, bilginin üretilmesinde aklın önemli olmasından bahisle, bilgi ile bilgisizlik arasında büyük bir farkın olmadığı anlamına gelmez. Bir inancın ya da değerin, diğer herhangi bir inanç ve değer kadar iyi olduğunu da göstermez.

c. Kesinlik Dereceleri

İnançlarımız kesin olmadığı zaman bile bazı inançlarımıza diğerlerinden daha fazla destek sağlayarak inancımızı daha güçlü kılabiliriz. Binlerce kuğu gördüysek ve gördüğümüz kuğuların hepsi beyazsa, siyah kuğulara dair de bir bilgimiz yoksa bütün kuğuların beyaz olduğuna dair güçlü bir kanıya sahip olmamız mümkündür. Bu durum, bütün kuğular beyaz olmasa dahi bizim bütün kuğuların beyaz olduğuna inanmamıza sağlam bir dayanaktır. Çünkü kuğuların beyaz

olduğu inancı, yeşil ya da siyah kuğuların var olma inancı karşısında daha güçlü bir inançtır. Bilgi ve tecrübemiz, kuğuların beyaz olduğu inancını bizde daha güçlü hale getirir. Ama bu inanç kesin değildir. Demek ki, bazı inançlar kesin olmasa da bazılarına göre daha kesin olabilir.

Güçlü olan inançlarımız çeşitli usullerle kesin kanılara dönüşebilir. Fakat mutlak anlamda kesinliğe ulaşmak, biraz zor görünür. Bu durum, aklın bizi kesinliğe ulaştıramayacağı inancına veya şimdiye kadar ulaştırmadığı olgusuna dayanarak aklı güçsüz olarak düşünmemize dayanak yapılmamalıdır. Neden? Çünkü akıl, bir bakıma, usulüne uygun düşünme, tartışma, kanıtları incelemedir. Buradaki anahtar kavram usuldür. Usul, ulaştığımız ya da ulaşacağımız bilginin niteliğini takdir etmemizi sağlayan en temel vasıtadır. Birçok usul vardır. Dolayısıyla usul ile görünür olan birçok akıl. Usulsüz vusul olmaz. Bu nedenle akıllı uslu /usullü akıl, nelere inanmamızın daha makul olduğuna dair çok şey söyler. İnkâr edilemeyecek olan gerçek, bazen inanılan kesin kanının bile yanlış olabileceğidir. Zira bizim tecrübe ve bilgimize göre kuğuların sadece beyaz olduğu yahut olabileceği yanlışlanabilecek olan bir bilgi ve tecrübedir. Yine biz tecrübeyle biliyoruz ki, nadir de olsa, siyah kuğular da vardır. Belki yeşil kuğular da var olabilir.

Birçok konuda mutlak hakikate sahip olmadığımız açıktır. Elbette ilerde mutlak bir hakikate ulaşma ihtimalimiz vardır. Ama bu, sadece bir ihtimaldir. İhtimaller, sanıya; sanılar, kanıya dönüşebilir. İçinde olduğumuz durum, gerek ilmi, gerek dini veya etik karakterde olsun

benzerlik arz etmektedir. Kutsallaşan yahut kutsallaştırılan duyuş ile inanışlarda aklın gücünün sınırları daha az belirgindir. Buna rağmen bazı derinlikli ve mantıklı çözümleme ile temellendirmelerin bir takım değerlerin, ne türden olursa olsun, dini ya da ahlaki bir yasanın bir parçası olmalarının zorunlu olduğunu göstermesi mümkündür. Önemli olan meseleyi anlamak ve yol yordam bilmektir. Usulünce yormaktır. Yorumlamaktır.

Temel hassasiyetimiz şu noktada düğümlenmektedir: Öne sürdüğümüz, sofistik bir ikna metodu değildir. Doğru, yanlış; iyi, kötü; güzel, çirkin gibi meselelerde bazı inançlarımızı diğerlerine nazaran daha kesin olarak kabul etmemizin veya almamızın gerekliliğine inanan bir akılcılık ile deney ve tecrübenin dışına çıkmak istemeyen duyumculuk da değildir. Asıl fark ettirmek istediğimiz, usul ve erkândan haberdar isek, kendimizle çelişkiye düşmeden, özellikle dini ve ahlaki inançlarımızda -sadece akılcılığa veya duyumluluğa ya da sezgiciliğe güvenip dayanmadan da (akıl, deney ve sezgi demiyoruz, akılcılık, deneycilik ve sezgicilik diyoruz) birçok inancımızdan emin olabileceğimiz gerçeğidir. Bu sonuç bizi, dinin ya da kutsalın yorumunda ister tecrübeye ister akla isterse sezgiciliğe dayanılsın kesinlik varsayımından uzak durmaya sevk ediyor.

d. Dinin Yorumunda Kesinlikten Kaçış

Karşımızdaki manzara (tablo) nasıl? Birçok din var. Sayısız din yorumları. Kutsal bir olgu olarak kabul edilen dinin nasıl yorumlanacağı usul meselesidir. Bu, öncelikle felsefenin işidir. Dinin ya da kutsalın nasıl anlaşılabileceği ise birçok disiplin tarafından ele

alınabilir. Zaten yapılan da budur. Dinler tarihi, tefsir gibi alanlar dinin ne olduğunu, nasıl anlaşıldığını anlamaya ve yorumlamaya çalışırlar. Bu çerçevede çeşitli usuller geliştirmişlerdir. Felsefenin bütün bu usullerin (düşünce biçimlerinin) üzerine gelmesi kaçınılmazdır.

Tek bir felsefeden ya da felsefe yapma tarzından söz etmek mümkün değildir. Felsefede ortak olan usuldür. Her felsefe, akla güvenir. Eleştirel bir tutum benimser. Bütüncül bakmaya çalışır. Çelişkiye düşmek istemez. Kendi içinde tutarlı kalır. Mümkün olduğunca geçerli fikirlere ulaşmaya çalışır… Başka ölçütler de ekleyebileceğimiz felsefî düşüncede felsefeleri genelde tavırlar ve ölçütler içerisinde daha çok öne çıkartılan hususlar farklılaştırır. Bu, ciddi bir sorun teşkil etmez. Çünkü her felsefe kendini bilir. Ötekini de anlar. Ne demeye çalışıyoruz? Deneyden çok aklı önemsenmişse akılcı felsefeler doğar. Duyuya ve tecrübeye daha çok güvenmişseniz empirik felsefeler çıkar. Eleştiri öne çıkmışsa eleştirel felsefe çıkar…

Din ve kutsal, eleştirel bir felsefe ile gözden geçirildiğinde bizi dinin yorumunda ve kutsalı anlamada kesinlik varsayımlarından uzak durmaya sevk ediyor. Ama kesinlikle ayaklarımızı bastığımız zemini kayganlaştırmıyor. Altımızı boşaltmıyor. Aksine ayaklarımızı daha sağlam basmamızı sağlıyor. Eleştirel felsefe Batı'da daha çok İ. Kant ile öne çıkar. Kant'ın eleştirel felsefe anlayışını 'sınırlarını çizmek suretiyle kendini bilen bir akıl' olarak özetlemek mümkündür. Elbette Kant felsefesi, her soruna çözüm ve sorumuza cevap üretici mahiyette değildir. Özellikle din ve ahlak meselelerinde Kant'ın bilgikuramsal

(epistemik) aklı sıkıntılıdır. Bize düşen sıkışmışlığı görüp kurtulmanın yollarını aramaktır.

Dinin otoriteyi veya geleneği yahut aklı, vahyi vs. öne çıkartarak kesin bir yorumunun olduğu inancı felsefi olarak temellendirilmesi güç bir iddiadır. Bu nedenle din algımızdaki kesinlik varsayımlarının felsefeden yararlanarak gözden geçirilmesi, çözümsüzlüğe sürüklenen birçok sorunu aşmada yol gösterici olabilir.

Felsefe, genel-geçer, yadsınamayan doğrular inşa etmenin peşinde değildir. Onun yapmaya çalıştığı, doğrulara hangi vasıtalarla gittiğimizi gözden geçirmektir. Bu vasıtaların ne kadar güvenli olup olmadığını veya güven verip vermediğini denetlemektir. Usule uygun bu gözden geçirme ve denetleme ile doğru olarak belirlenenin ne türden olduğu tespit edilir. Alanı belirlenir. Kesinlik derecesi açığa çıkartılır.

Her yorum bir bilgi sunar. Bilgi ise, doğrulanabilen ve yanlışlanabilen bir veridir. Bilgi, gerekli işlemlerden geçirilerek ya güvenilir hâle gelir ya da çürütülür. Mutlak anlamda şüpheci olmak çok zordur. Gerek de yoktur. Ama kuşkuyu bir tarafa atarak sağlıklı yol almak da zor görünmektedir. Bugün felsefî olarak geldiğimiz sınır, mutlak kesinlik fikri, peşinde koştuğumuz bir idealdir. Kimse bizi bu idealden vazgeçmeye zorlayamaz. Ancak ideali özlemli kurgularla yapılandırmak bizi rahatlatsa bile hakikati idrake yetmemektedir, yetmeyecektir.

e. Sözün Özü

Dinin ne olduğu dine nasıl yaklaşıldığı değişkenlik arz eden okumalar açığa çıkarmıştır. Tek hecelik bir kelime olan din hakkında yapılan yorumlar ise çok farklıdır. Farklılığın kaynağı kanıtlardır. Her kanıt, muhtemelen, kendisini tanımlayan zihniyetin ve kültürün dine yüklediği anlamı açmaya çalışıyor.

Anlamlandırmalar okuldan okula değişkenlikler arz ediyor. Birçok anlamlandırma biçimi var. (her yiğidin yoğurt yiyişi farklı). Felsefenin gözlüğü bilimin gözlüğü ile aynı değil. Keşfi yaklaşımın çizdiği resimle inşâî bakışın oluşturduğu manzara farklılaşıyor. Varsayımlı (hipotetik) açıklamalar ve gerekirci (kategorik) yaklaşımlar sonuçları değiştiriyor. Bütün bunlar dinin yorumunun değişken olduğuna işaret ediyor. Kesinlik algılarından mümkün olduğunca uzak durulmasını öğütlüyor vesselam…

Not: Felsefî temellendirmede yönlendirmelerinden faydalanılan kaynak eser: Adam Morton: Pratikte Felsefe –Temel Sorulara Giriş- (Çeviri: Mukaddes İlgün). Kesit Yayınları (3. Baskı). İstanbul 2006.

BÖLÜM 19

TARİHTE İLK TOPLU SÛFÎ TASFİYESİ GİRİŞİMİ: GULÂMU HALÎL OLAYI

Prof. Dr. Himmet KONUR*

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.

GİRİŞ

Hicrî III. asrın ikinci yarısında Bağdâd'ta, Gulâmu Halîl adıyla bilinen bir zâhid, vâiz ve muhaddis sûfîler hakkında ağır ithamlarda bulunmuş halkı da yanına alarak yöneticileri onlara karşı harekete geçmeye zorlamıştır. Bunun üzerine yetmiş küsur sûfî hakkında tahkikat başlatılmıştır. Bunların hepsi değilse de bir kısmı idamla yargılanmıştır. Olayın tetikleyicisi Gulâmu Halîl olmakla beraber[1] seyri dönemin siyâsî ve sosyal durumuyla yakından alakalıdır. Bu çalışmada önce olayın siyâsî ve sosyal boyutu daha sonra ise müsebbibi olan Gulâmu Halîl'in hayatı, kişiliği ve son olarak nasıl cereyan ettiği üzerinde duracağız.

Siyâsî ve Sosyal Durum

Gulâmu Halîl hadisesi kesin tarihi belli olmamakla birlikte 264-275/877-888 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemde Abbâsî hilâfetine karşı bazı isyanlar gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Zencî isyanıdır. Ali evlâdından olduğunu iddia eden isyanın lideri Ali b. Muhammed ez-Zencî (ö. 270/883)[2] Batîha'da ve Dicle yöresinde kötü şartlarda çalıştırılan zencîlerin desteğini almak için -Arap asıllı olmasına rağmen- Sâhibü'z-Zenc lakabını kullanmıştır. 15 Şevval 255 (26 Eylül 869) tarihinde ayaklanmış, Abbâsî kuvvetlerini mağlûp

[1] Hucvirî onun kötü özelliklerini anlattıktan sonra *"Ne mutlu Semnûn ve öbür şeyhlere ki bu sıfatta bir tek kişiden başkası çıkmadı."* diyerek olayın sorumluluğunu büyük ölçüde ona yüklemiştir. Ali b. Osman Cüllâbî el-Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Arapçaya Terc. Abdulhâdî Kandîl, Beyrut, 1980, s. 349; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 239.

[2] Daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", *TDVİA*, İstanbul 1989, c. 2, ss. 413-414.

ederek Übülle, Abadan ve Ahvaz'dan sonra Basra'yı ele geçirmiş, binlerce Müslümanı katletmiş, işgal ettiği yerleri tahrip ederek yağmalamıştır. 10.000 civarında Basralı'nın öldürüldüğü bu katliamın ardından *'ba'de harâbi'l-Basra'* sözü darbımesel haline gelmiştir. Rivâyetlere göre 300.000 ile 500.000 arasında zencinin katıldığı bu isyan ancak on beş yıl sonra 270/883'te bastırılabilmiştir.[3] Zencî isyanının oluşturduğu siyâsî boşluk sosyal karışıklığa ve başka isyanlara zemin hazırlamıştır.

Karmatî hareketi bu ortamın ürünüdür. Önceleri Sâbiîliğe mensup olan hareketin kurucusu Hamdân b. Eş'as Karmat[4] (ö. 293/906) daha sonra (264/877-78'te) İsmâiliyye mezhebine katılmış ve Sevâd bölgesi dâîsi olmuştur. Bir süre sonra kendi adına çalışmaya başlamıştır. Hareketinin devamını sağlamak için mensuplarından çeşitli adlar altında para toplamış, kendisine bağlı olan köylere birer dâî tayin etmiş, ahalinin mal ve emlâkinin idaresini bu dâîye vermiştir. Kısa sürede oldukça güçlenen bu hareket onun adına nisbetle Karmatîlik adıyla anılmıştır. Bâtıniyye'nin din anlayışına paralel bir doktrine sahip olan Karmatiler kendilerine göre bir inanç sistemi oluşturmuşlar bazı helalleri haram, haramları da helal saymışlardır.[5]

---

[3] İsyan Ali b. Muhammed'in ele geçirilip 2 Safer 270'te (11 Ağustos 883) idam edilmesiyle son bulmuştur. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak el-Abâsî", TDVİA, İstanbul 2019, c. Ek 2, ss. 332-334; Mustafa Demirci, "Zenc", *TDVİA*, İstanbul 2013, c. 44, ss. 249-251.

[4] Karmat isminin nereden geldiği konusunda bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Mısır 1967, c. 10, ss. 23-27.

[5] Abbâsîler, Zencî isyanını bastırmaya çalışmakla meşgul olduğu için bir grup Kûfeli'nin Bağdat'a gidip durumu haber vermesiyle Hamdân'ın faaliyetlerinden gecikmiş olarak haberdar olmuştur. Karmatîler'in 287-289 (900-902) yılları arasında

Kaynaklarda Basra'lı olduğu bildirilen Gulâmu Halîl, Zencî isyanı sırasında önce Basra'dan Vâsıt'a gitmiş olmalıdır. Zehebî onun 264 senesinde Vâsıt'tan Bağdâd'a geldiği kaydetmiştir.[6] Aynı yıl isyan eden zenciler Vâsıt'a girince şehri yakmış, halk eşyalarını alamadan evlerini terkedip kaçmak zorunda kalmıştır.[7] Gulâmu Halîl de bu isyan, işgal, yağma ve yangından kaçarak Bağdâd'a gitmiştir.

O yıllarda hilafet merkezi Sâmerrâ[8], halife ise Mu'temid-Alellah'tır (256-279/870-892). Mu'temid başa geçince Mekke'de sürgünde bulunan kardeşi Muvaffak'ı yanına getirtmiştir. 12 Şevval 261'de (20 Temmuz 875) oğlu Ca'fer'i birinci veliaht, Muvaffak'ı da ikinci veliaht ilân edip Meşrık valiliğine tayin etmiştir. Ayrıca Bağdat, Sevâd, Kûfe, Tarîkimekke ve Medine, Yemen, Kesker, Dicle yöresi, Ahvaz, Fars, İsfahan, Kum, Kerec, Dînever, Rey, Zencan ve Sind'i

---

üç ayaklanma teşebbüsü Halife Mu'tazıd-Billâh döneminde bastırılmıştır. Karmatiliğin ortaya çıkışı ve inançları için bkz. et-Taberî, *Tarih*, c. 10, ss. 23-27. Ayrıca bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDVİA*, İstanbul 2001, c. 24, ss. 510-514.

[6] Şemseddin Muhammed.b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, Târîḫu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm. tah. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1993, sene 271-280, c. 19, s. 277.

[7] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, tah. Muhammed Abdulkadir Atâ vd., Beyrut ty, c. 13, s. 191.

[8] Sâmerrâ, Halife Mu'tasım-Billâh tarafından 221/836 yılında Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında kurulmuş, 221-279 (836-892) yılları arasında başşehir olarak kullanılmıştır. Mütevekkil, halifeliğinin son yıllarında aralarında şiddetli ihtilâf bulunan Türk kumandanlarının baskısından kurtulmak için Sâmerrâ'nın 15 kilometre kuzeyinde Ca'feriye (Mütevekkiliye) adında yeni bir merkez teşkil edip 246/860 yılında bütün devlet kurumlarını oraya taşımıştır. Ca'feriye'ye yerleştikten dokuz ay sonra öldürülmüştür. Onun ardından Türk kumandanlarının müdahaleleriyle Mu'temid-Alellah'a kadar dört halife kısa sürelerle halifelik yapmıştır. Mu'temid, 279/892 yılında onların nüfuzundan kurtulmak için hilâfet yönetimini Bağdat'a taşımıştır. Böylece Türk kumandanlarının nüfuz mücadelesi, Bâbek ve Zenc isyanları ve ekonomik sıkıntılarla geçen, sekiz halifenin görevde kaldığı elli altı yıllık Sâmerrâ dönemi sona ermiştir. Bkz. Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *TDVİA*, İstanbul 2009, c. 36, ss. 70-71.

kendisine iktâ edip biri beyaz, diğeri siyah iki sancak vermiştir. Muvaffak ikinci veliaht ilân edildikten sonra fiili olarak Halife Mu'temid-Alellah'ın hutbe ve sikkelerde adının zikredilmesinden başka bir yetki ve otoritesi kalmamıştır. Abbâsî devleti fiilen Muvaffak tarafından idare edilir hale gelmiştir. Her şey gibi Zencî isyanı ve Karmatî hareketiyle uğraşma görevi de onun üzerine düşmüştür.[9]

Gulâmu Halîl hadisesinde adı geçenler arasında Muvaffak ve annesi de yer almaktadır.[10] Gulâmu Halîl'in Bağdâd'a geldiği yıllarda Muvaffak ve annesinin de orada ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Gulâmu Halîl'in sûfîleri Muvaffak'a şikâyet ettiğinden, Muvaffak'ın annesinin Gulâmu Halîl'e meylettiğinden ve Gulâmu Halîl'in istekleri doğrultusunda muhtesibe talimat verdiğinden bahsedilmektedir.[11]

Gulâmu Halîl hadisesinin yaşandığı yıllarda Mutezile gücünü kaybetmiş yerine ehl-i hadîs ve ehl-i eser adlarıyla anılan topluluk geçmişti. Dini düşünce ve faaliyetlerin meşruiyeti onlara göre belirleniyordu. Onların inanç, düşünce ve görüşlerine katılmayan ve

[9] Zencî isyanının bastırılmasındaki başarısından dolayı Muvaffak, âdeta Abbâsîler'in ikinci kurucusu gibi düşünülmüş ve kendisine *Seffâh es-Sânî* lakabı verilmiştir. Cesur, heybetli, cömert, kabiliyetli ve halk tarafından çok sevilen bir komutan olan Muvaffak, adaleti ve güzel ahlâkı yanında edebiyat, şiir, ensâb, fıkıh ve siyâset ilmine vukûfiyetiyle tanınmış, fakihler ve diğer din âlimleriyle yakından ilgilenmiştir. İlk sûfîlerden Ebû Bekir eş-Şiblî onun himayesine mazhar olanlar arasında zikredilir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak el-Abbâsî", ss. 332-334.

[10] Muvaffak'ın annesi Ümmü İshak diye bilinen Rum asıllı câriye Eshar, babası ise Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'tır. Bkz. Özaydın, "Muvaffak el-Abâsî", ss. 332-334.

[11] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, tah. Şuayb el-Arnaûd ve Ali Ebû Zeyd, Beyrut 1983, c. 13, s. 284.

aykırı hareket edenler bid'atçılık, zındıklık[12] veya mülhidlikle suçlanıyordu.[13] Ehl-i hadise mensup olanlar diğerlerine şiddetle karşı çıkıyor ve cezalandırılmalarını sağlamak için yoğun çaba sarf ediyordu. Mücadele daha çok ehl-i hadîsle kelamcılar arasında geçiyordu.[14] Ancak buna bir şekilde sufiler de dâhil edildi. Zira onların bazı söz ve davranışları hem kelamcıların hem de hadîsçilerin görüş ve yöntemine uymuyordu.

Zühd ve zahitlik önemli bir dindarlık göstergesiydi. Hangi fırka ve mezhepten olursa olsun zâhidler saygıyla karşılanıyordu.[15] Zehebî, Muvaffak'ın annesinin, devletin ve halkın Gulâmu Halîl'e meyletmesini onun zühd ve tekaşşüfüne[16] bağlamıştır.[17] Başka

[12] Müslüman toplumlarda en ağır ithamlardan biri zındıklıktır. Esasen dinî olan bu kavram daha çok siyâsî amaçlara hizmet etmek için kullanılmış, birçok değerli âlim, düşünür, şair, mutasavvıf ve devlet adamı zındıklıkla suçlanarak sürgüne gönderilmiş, hapse atılmış veya idam edilmiştir. Bkz. Erkan Göksu, "Siyasî Bir Argüman Olarak İslam Tarihinde Zındıklık ve Meşhur Zındıklar", *Türk Yurdu,* XXXIV/324, (Ağustos 2014), s.26-37.

[13] Abbâsiler döneminde birçok sûfî bu ve benzeri ithamlara maruz kalarak cezalandırılmıştır. Sülemî'nin kendi dönemine kadar suçlanan ve cezlandırılan sufilere dair *Mihanu's-Sûfiyye* adlı kitabı günümüze ulaşmasa da derlenerek bir nüsha oluşturulmuştur. Bkz. Himmet Konur, "Sülemî'nin Mihanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme", AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi. 2020; (8): 47-62.

[14] Bu konuda bkz. Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasında Münakaşalar*, Ankara 1989, ss. 251-262.

[15] Kuşeyrî tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn dönemlerinden sonra halkın ihtilafa düştüğünü ve din işlerine özen gösterenlere zühhâd ve ubbâd adı verildiğini, daha sonra bid'atların ortaya çıktığını, her fırkanın gerçek zâhidlerin kendi içlerinde olduğu iddiasında bulunduğunu kaydetmiştir. Bkz. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, tah. Marûf Zerrîk ve Ali Abdülhamid Baltacı, Dımeşk 1988, s. 389; *Tasavvuf İlmine Dair Risâle*, haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 111.

[16] Tekaşşüf israf ve gereksiz tüketimden kaçınma, zaruri ihtiyaçları karşılamakla yetinme gibi anlamlara gelmektedir. Günümüz Arapçasında *"tekaşşüf siyaseti"* tasarruf tedbirleri anlamında kullanılmaktadır. (Mlf)

[17] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, c. 13, ss. 284.

bakımlardan eleştirilseler de zâhidâne hayat yaşamaları dolayısıyla sûfîler de saygı görüyordu.

Abbasî devleti sulh ve sükûnu sağlamak için genel kabul gören ehl-i eserin görüşleri doğrultusunda hareket etmekle birlikte halkın sevdiği ve saydığı zâhid, âlim ve sûfilere de müsâmahakâr davranıyordu. Nitekim Gulâmu Halîl hâdisesinde de ehl-i eser tarafından eleştirilen sûfîler, zâhid bir âlimin şikâyetiyle yargılanmış, suçsuz oldukları anlaşılınca ikram ve ihsanla uğurlanmıştır. Ancak isyanlar ve iç karışıklıklar Abbâsî devletini bu müsâmahakâr tavırdan uzaklaşmaya zorlamıştır. Gulâmu Halîl böyle bir ortamda ortaya çıkarak sufilere yönelik ithamlarda bulunmuş ve Abbâsî devletini görevini yapmaya davet etmiştir.

Gulâmu Halîl

Gulâmu Halîl'in hayatı hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Asıl adı Ahmed, babasının adı Muhammed, dedesinin ki ise Gâlib'tir. Künyesi Ebû Abdullah'tır.[18] Büyük dedesinin de yer aldığı şeceresi Ahmed b. Muhammed b. Gâlib b. Mirdâs'tır. Gulâmu Halîl ve Gulâmu'l-Halîl lakabıyla tanınmıştır. Niçin bu lakapla anıldığı belirtilmemiştir. İbn 'Adî, onun Bâhile'nin mevlâsı olduğunu bildirmiştir.[19]

[18] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, Haydarâbâd 1360-1373/1941-1953, c. 2, s. 73; Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûḥîn mine'l-Muhaddisîn*, tah. Hamdi Abdulmecîd es-Selefî, Riyad 1415/1994, I, 165-166.

[19] Ebu Ahmed Abdullah İbn 'Adî, *el-Kâmil* fî Duafâi'r-Ricâl, Daru'l-Fikr ty., c. 1, ss. 198-199. Bâhile Arap kabilelerinden birinin adıdır. Mevlâ ise azad edilen köleye de azad edene de denilir. Gulâmu Halîl önceleri Bâhile kabilesine mensup Halîl adında birinin kölesi olması dolayısıyla böyle bir lakapla anılmış olabilir. Bu lakap

Aslen Basralı olup sonradan Bağdâd'a yerleşmiştir.[20] Zehebî (ö. 748/1348) (iki yüz) altmış dört senesinde Vâsıt'tan Bağdâd'a geldiğini bildirmiştir.[21] 275/888 senesi recep ayında Bağdâd'ta vefat etmiş, cenaze namazı kılındıktan sonra tabut içinde Basra'ya taşınmış, kabri üzerine kubbeli bir türbe yapılmıştır.[22] İbn Kesîr cenazesinin Basra'ya kayıkla taşındığını bildirmiştir.[23]

Niçin Basra'ya defnedildiği hakkında kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Bağdâd ile Basra arası 500 kilometreden daha uzundur. O zamanın şartlarında bir cenazeyi bu kadar yol kat ederek taşımak kolay olmasa gerektir. Vasiyeti gereği veya Zencî isyanında harap olan Basra'yı yeniden canlandırma düşüncesiyle götürülmüş olabilir.[24]

---

bir isim tamlaması olmalıdır. Zirâ bazı Arapça kaynaklarda Ğûlâmu'l-Halîl şeklinde (ikinci kelime marife takısıyla ve isim tamlaması olarak) kaydedilmiştir. Bu takdirde marife takısı almamış halini Ğulâm-ı Halîl şeklinde yazmak daha doğru olacaktır. Ancak Türkçe eserlerde daha çok Gulâm Halîl veya Gulâmu Halîl şeklinde yazılageldiği için biz de galat-ı meşhura uyarak Gulâmu Halîl şekildeki yazımı tercih ettik. (Mlf)

[20] el-Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Medineti's-Selâm, tah. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrut 2001, c. 6, ss. 245-249.

[21] Zehebî, Târîḫu'l-İslâm , sene 271-280, c. 19, s. 277.

[22] Bağdâdî, Târîh, c. 6, s. 248.

[23] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1991, c. 11, s. 54.

[24] O tarihlerde Bağdat'ta ikamet eden Muvaffak'ın Zencî isyanında harap olan ve boşalan Basra'yı kısa zamanda yeniden canlandırma ve eski günlerine kavuşturma gayreti ve teşebbüsü içinde olduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır. Anlatıldığına göre o, büyük muhaddislerden Ebû Dâvûd'un evine giderek zencî hareketi yüzünden Basra'nın yakılıp yıkıldığını, halkının başka yerlere göç ettiğini, eğer Basra'ya gidip yerleşirse İslâm âleminin dört bir yanından kendisine gelecek talebeler sayesinde yeniden canlanacağını söylemiştir. Ebû Dâvûd, Muvaffak'ın bu ricası üzerine Basra'ya yerleşmiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *TDVİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 119-121. Oldukça etkili ve nüfuz sahibi bir kimse olan Gulâmu Halîl'in cenazesi de bu amaçla Basra'ya gönderilmiş ve üzerine Kubbeli türbe yapılmış olabilir. (Mlf).

Gulâmu Halîl'in Dînî ve İlmî Kişiliği

Kaynaklarda Gulâmu Halîl'in bazı olumlu özellikleri yanında birçok olumsuz vasfından da bahsedilmektedir. Olumlu özellikleri olarak anlatılanlardan bazıları şöyledir: O *'şeyh, âlim, zâhid, vâiz, Bağdâd'ın şeyhi'*dir.[25] Sâlih/iyi bir kimsedir.[26] Az ile yetinerek (tekaşşüf) zâhidâne bir hayat yaşamıştır.[27] Sadece bakliyat ile beslenmiş, cenazesi oturduğu köpek kulübesinden kaldırılmıştır.[28] Sürekli oruç tuttuğu ve abdallardan olduğu da söylenmiştir.[29] Büyük ilim sahibi olması yanında iyi bir hatip ve vâizdir. Güzel ve etkili konuşmalar yapmıştır. Celalli, heybetli ve üslup sahibidir. İyiliği emretmeyi görev edinmiştir.[30] Keskin ve hızlıdır.[31]

Bu özellikleriyle birçok kimseyi etkilemeyi başarmıştır. Zühd ve kanaatkârlığı dolayısıyla Muvaffak'ın annesi, devlet ve halk ona yönelmiştir.[32] Halkın şeyhi ve sâlihi, emri bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker hususunda başı/önderi olarak kabul edilmiştir.[33] Halkın sevgi ve saygısını kazanmıştır. Vefât günü yaşananlar bunun bir göstergesidir. O gün Medinetü's-Selâm[34] çarşıları kapatılmış,

[25] Zehebî, *Siyeru Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, c. 13, s. 282.
[26] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, c. 2, s. 73.
[27] İbn Hibbân, Kitâbu'l-*Mecrûḥîn mine'l-Muhaddisîn*, c. 1, s. 165.
[28] Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, s. 249. Oturduğu evin köpek kulübesi olarak nitelenmesi küçük ve mütevazılığından kinaye olsa gerektir. (Mlf).
[29] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, Mısır 1963, c. 3, s. 72.
[30] Bağdâdî, Tarîh, c. 6, s. 248; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, s. 13, s. 283.
[31] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, c. 19, s. 276.
[32] Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, s. 13, s. 284; *Târîḫu'l-İslâm, s.* 277.
[33] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 19, s. 276.
[34] Medînetü's-Selâm Bağdâd'ın isimlerinden biridir. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *TDVİA*, İstabul 1991, c. 4, s. 441-442.

erkekler, kadınlar ve çocuklar cenâze merâsimi için dışarı çıkmıştır. Kalabalık ve koşuşturmacadan dolayı halkın bir kısmı cenaze namazını kaçırmış bir kısmı da Dicle kenarında ancak îmâ ile kılabilmiştir. Cenazesini uğurlamak ve taşımak için büyük bir kalabalık Kelvâze kapısına yönelmiştir.[35]

Bu ifadeler büyük ölçüde onun sevenleri katındaki değerini yansıtmaktadır. Buna mukabil ilim adamları nezdinde itibarı oldukça düşüktür. O, daha çok bir muhaddis/hadîs âlimi olarak faaliyette bulunmuştur.[36] Kaynaklarda bu yönüyle ilgili olarak genellikle olumsuz ifadelere rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı şöyledir:

- İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö 327/938)'nin babası onun *'Mechûl şeyhlerden **münker** hadîsler rivâyet ettiğini'* söylemiştir. [37]
- İbn Hıbbân (ö 354/965) onun Medine ve Irak ehlinden rivâyetlerde bulunduğunu belirttikten sonra *'İşi hadîs değildi. Her sorulana cevap verir, hadîs olsun olmasın her verileni kıraat ederdi.'* demiştir. İbn Hıbbân'a göre o **Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'nin** (...) ***Sahife'*sini** (…) İbn Ebî Üveys'ten (almış gibi) rivâyet etmiştir/anlatmıştır. Sohbet esnasında Kadı İsmail b. İshâk'a *'Ey Kadı (iki yüz) yirmi dört senesinde Medîne'de (hadîs) yazdığımızı hatırlıyorsun (değil mi?)'* demiş, kadı da orada bulunanlara dönerek

[35] Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, s. 248-249.
[36] İbn Tağriberdi onun Bağdâd'ta hadîs ile meşgul olduğunu kaydetmiştir. Bkz. İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, c. 3, s. 72.
[37] Buna rağmen o Gulâmu Halîl'in hadîs uydurmadığını ve salih bir kimse olduğunu söylemiştir. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥ ve't-taʿdîl*, c. 2, s. 73; Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, s. 246; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, c. 13, 283. Bir tanıma göre münker hadîs zayıf râvinin güvenilir râvilere muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir. Tanımlar değişse de her hâlükârda bu terim hadîsin senedindeki bir kusura işaret etmektedir. (Mlf)

'Azıcık azıcık yalan söylüyoruz. O yıl ben orada onunla değildim' demiştir.[38]

- Ebû Abdullah en-Nihâvendî, Gulâmu Halîl'e hadîs olarak anlattığı rakîk sözleri sormuş, Gulâmu Halîl *'Biz onları avâmın kalbini yumuşatmak için uydurduk'* diye cevap vermiştir.[39] Abdurrahman b. Hırâş, Gulâmu Halîl'in Süleyman b. Bilâl'e öğrettiği hadîsleri Abdullah b. Şebîb'ten, onun Nadr b. Seleme Şâzân'dan çaldığını, Nadr b. Seleme'nin de uydurduğunu söylemiştir. İbn 'Adî (ö. 365/976)'ye göre onun münker hadîsleri sayılamayacak kadar çoktur. O, işinin zayıflığı apaçık bir kimsedir.[40]
- Dârekutnî (ö. 385/995)'ye göre o metruktür.[41]
- Hatib el-Bağdâdî onun kimlerden, kimlerin de ondan hadîs aldığını aktardıktan sonra hadîsçiliğiyle ilgili rivâyetleri nakleder. Bildirdiğine göre Gulâmu Halîl, *'Bekr b. İsa'dan, o Ebû Avâne'den, o Ebû Mâlik el-Eşcaî'den, o babasından'* (diye) hadîs rivâyet edince Ebû Ca'fer İbnü'ş-Şaîrî, *'Ey Ebû Abdullah (Gulâmu Halîl), İbrahim b. Ar'ar'a ve Ahmed b. Hanbel'in (kendisinden) hadîs rivâyet ettiği bu adamın (Bekr b. Îsâ'nın) vefatı (çok) eski. Sen ve senin yaşındakiler ona kavuşmadınız. Bunu bir düşün!'* diye itiraz etmiş daha sonra ondan korkup *'herhalde sen Bekr b. Îsa'dan hadîs nakleden (başka bir) Bekr b. Îsa denilen adamdan aldın'*, demiş, ertesi gün Gulâmu Halîl *'Ey*

[38] İbn Hibbân, Kitâbu'l-*Mecrûḥîn mine'l-Muhaddisîn*, c. 1, s. 165-166; Bağdâdî, Tarîh, c. 6, s. 246.
[39] Ebu Ahmed Abdullah İbn 'Adî, *el-Kâmil* fî Duafâi'r-Ricâl, Dâru'l-Fikr ty., c. 1, ss. 198-199; Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, s. 247.
[40] İbn 'Adî, *el*-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl, c. 1, ss. 198-199; Bağdâdî, Tarîh, c. 6, s. 247.
[41] Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *eḍ-Ḍuʿafâʾ vel'l-Metrûkûn*, tah. Muvaffak b. Abdullah, Riyad 1984, s. 122.

Ebû Ca'fer! Dün düşündüm de Basra'da kendilerinden hadîs dinlediğim Bekr b. Îsâ adında yetmiş kişi vardı', diye kendini savunmuştur.[42]

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), el-Kudeymî ve Gulâm Halîl dışında kimseyi açıkça tekzib etmemiş; Kudeymî'nin yalancı olduğunu söylemiş, Gulâmu Halîl'e gelince *'Şu Sâhibu'z-Zenc Basra'nın deccalı idi. Korkarım bu yani Gulâmu Halîl, Bağdâd'ın deccalı olacak. Bana onun hadîsleri arz olundu. Dört yüz hadîse baktım senetleri de metinleri de hepsi yalandı.'* demiştir.[43]

Ebû Bekir b. İshâk onun yalancı, Ahmed b. Ebû Ca'fer el-Katîî metrûk, Dârekutnî hadîs konusunda zayıf olduğunu söylemiştir.[44]

Gulâmu Halîl, İslam Ansiklopedisinde adına tahsis edilen maddede *"Uydurma rivâyetleriyle tanınan muhaddis, zâhid ve vâiz"* olarak tanıtılmıştır.[45]

Görüldüğü gibi Gulâmu Halîl bir hadisçi olarak ağır tenkide uğramıştır. Münker hadîsleri aktaran, yalancı, hadîs uyduran, metruk bir kimse olarak tavsif edilmiştir.

Bunca ağır tenkide rağmen o, Muvaffak'ın annesinin, devletin ve halkın gözünden düşmemiş, vefatına kadar ilgi odağı olmaya devam etmiştir.

---

[42] Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, s. 247.
[43] Bağdâdî, *Târîh*, c. 6, ss. 246-247. Ebû Dâvud'un onun cenazesine gitmediği de söylenir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-Metrûkûn, Beyrut 1984-1985,* I, 88.
[44] Bağdâdî, Tarîh, c. 6, s. 248; İbnü'l-Cevzî, *eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-Metrûkûn,* , I, 88.
[45] M. Yaşar Kandemir, "Ğulâmu Halîl", *TDVİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 187.

Sûfîlerin Gözünde Gulâmu Halîl

Dönemin önemli topluluklarından biri de sûfîlerin de Gulâmu Halîl'e bakışı olumsuzdur. Sûfî müelliflerden Serrâc isim vermeden *'sûfîlere düşmanlık besleyen, onları şikâyet edip sultanların huzuruna çıkartan bir takım insanlar olduğunu'* söyler ve sûfîlerle aralarında düşmanlık bulunan ve onların fikirlerinin batıl olduğunu iddia eden iki grup insandan bahseder. Bir gurubu sûfîlerin sözlerini anlayacak derecede aklı ve ilmi olmayanlardır. Onlar sûfîlerin sözlerini halk arasında yaygın olan basit bilgilerle değerlendirip yanlış bulur ve lüzumsuz gayretkeşlik içine girerler. Diğer grup ise onların sözlerindeki maksat ve manaları bildiği halde nefsine ve şeytana uyarak halkın hoşuna gidecek şeyleri söyler. İşi yalancı şahitliğe, Allah ve Resulüne iftiraya kadar götürürler. Allah'ın velî kullarına sövüp saymaya yeltenir; onları küfür, zındıklık, bid'at ve dalâlete nispete kalkışır. Cahil halkı sonu kan dökmeye varacak biçimde sûfîlere karşı kışkırtır. Böyleleri nice velileri katletmiş ve nice Allah'a taat ve kullukla meşgul grupları dağıtmıştır. Allah yeryüzünde bunlardan daha şerli bir grup yaratmamıştır.[46] Bu genel değerlendirmeden sonra haksız yere küfürle itham edilen şeyhlerden bahsetmiştir ki bunlar arasında Gulâmu Halîl'in şikâyet ve kışkırtmasıyla tutuklanarak yargılanan Ebu'l-Huseyn en-Nûrî (ö. 298/911) de vardır.

[46] Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, (Tah: Abdulhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdulbâkî Sürûr), Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Mısır 1960, s. 497; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, (Çev: Hasan Kamil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, ss. 399-400.

Hucvirî'nin ifadeleri de Gulâmu Halîl'in bu son gruba dâhil olduğunu göstermektedir. Ona göre *'Gulâmu Halîl mürâî bir adamdı, zahitlik ve sûfîlik davasında bulunurdu. Çeşitli hileler ve oyunlarla kendisini halifenin ve halifenin çevresinde bulunan devlet adamlarının katında meşhur etmişti. (...) Dinini dünya karşılığında satmıştı. Şeyhlerin ve dervişlerin kötülüklerini ele alır halifenin önüne sererdi. Maksadı şeyhleri terk edilmiş bir hale getirmek halkın onlarla teberrük etmelerinin önüne geçmekti. Böylece durumunu sağlamlaştırmak ve mevkiini korumak isterdi.'*[47] Bu ifadeler sûfîlerin Gulâmu Halîl'i nasıl gördüklerini yoruma ihtiyaç bırakmayacak biçimde anlatmaktadır.

Gulâmu Halîl Olayı

Gulâmu Halîl olayı Bağdâd'ta 264/877 ila 275/888 yılları arasında bir tarihte yaşanmıştır. Zencîlerin 255/869 yılında isyanı ve Basra'yı işgali nedeniyle Vâsıt'a gelen Gulâmu Halîl, 264/877 yılında Vâsıt'ın da zapt edilmesi üzerine Bağdâd'a geçmiştir. O tarihlerde Abbâsî halifesi Mu'temid-Alellah olup Sâmerrâ da oturmaktadır. Bağdâd emiri ise gücü ve yetkisi halifeden daha fazla olan kardeşi Muvaffak'tır. Muvaffak görevi süresince bir yandan isyanlar öte yandan da isyancıların sapkın ve batıl inançlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Dini hayatın merkezinde ehl-i hadîs/ehl-i eser bulunmaktadır. Onların görüşleri devlet ve halk nezdinde genel kabul görmektedir. Daha önce olduğu gibi zâhidlik herkesin gözünde saygınlığını korumaktadır. Zâhidâne bir hayat sürmeleri nedeniyle sûfîler de halk arasında

[47] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 348-349; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, s. 239.

saygıya mazhar olmaktadır. Ehl-i eserin Mutezile, Ehl-i re'y ve Sûfîlere yönelik eleştirilerinin dozajı her geçen gün artmaktadır. Aradaki çekişme ve kavgalara halk da ilgi duymaya ve katılmaya başlamıştır.

Gulâmu Halîl, Bağdâd'a gelince zâhidâne bir hayat yaşar. Hadîs öğretmek ve vaaz vermekle meşgul olur. İlmî titizlik ve seçicilikten yoksundur. Her önüne konulanı okur, her sorulanı cevaplar. Hayat tarzı ve vaazlarıyla -âlimleri değilse de- halkı etkilemeyi başarır. Kendisine tâbî olanların sayısı her geçen gün artar. Muvaffak'ın annesi de taraftarları arasına katılır.

Bir gün Gulâmu Halîl'e ehl-i eserin sûfîlere yönelik eleştirileri konusundaki görüşü sorulur. Sûfîlerin *'biz Rabbimizi, O da bizi sever, bunun üzerine sevgisinin üstün gelmesiyle/galebesiyle bizden havfi/korkuyu ıskât eder'* dedikleri anlatılır. Gulâmu Halîl bunu bid'at sayar ve *"Muhabbet/sevgi yaratılmışlara mahsustur. Bize göre korku daha evlâdır.'* der.[48] Bu meseleyi polemik konusu haline getirir ve sürekli gündemde tutar. Halkı sûfîlere karşı kışkırtır. *'Bizde Basra'da hulûl, ibâha ve benzeri şeylerden bahseden topluluklar vardı.'* diyerek, Bağdâd'taki sûfîlerin de hulûl ve ibâhadan bahsettiğine ve bu görüşte olan gruplarla ilişkisi olduğuna dair algı oluşturmaya çalışır. Bunda başarılı da olur. Kısa sürede halk arasında Bağdâd'ta zındıklığa mahsus konuşmalar yapan bir (sûfî) topluluk (kavm) olduğu haberi

[48] Olayı anlatan İbnü'l-A'râbî, Gulâmu Halîl'in görüşünü eleştirmiş: *"(Mesele) onun vehmettiği gibi değildir. Muhabbet de havf da (sevgi de korku da) imanın asıllarındandır. Her ne kadar bazı insanlar üzerinde biri diğerine daha baskın/gâlip ise de mümin ikisi de olmadan edemez."* demiştir. Bkz. Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm,* c. 19, s. 277; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* c. 13, ss. 284.

yayılır. Sonunda Muvaffak'ın annesi olaya müdâhil olur. Zamanın muhtesibine[49] Gulâmu Halîl'e itaat etmesi emrini verir. Muhtesip -Gulâmu Halîl'in isteği doğrultusunda- yetmiş küsur kişilik (tutuklanacak sûfîlere dair) bir liste hazırlayarak takibat başlatır. Sûfîleri yakalamak için adamlarını görevlendirir. Sûfîlerin çoğu gizlenir. Bazılarını halk kurtarır. Bazıları ise tutuklanarak hapsedilir.[50]

Zehebî bunların adını kaydetmemiştir. Josef Van Ess muhtesip tarafından toplam yetmiş beş kişinin kara listeye dâhil edildiğini ancak Cüneyd'in rahatsız edilmediğini bildirmiştir.[51] Gerhard Böwering ise Gulâmu Halîl'in halifenin adamlarına Nûrî ve arkadaşlarından yedi kişiyi tutuklattığını kaydetmiş ancak Nûrî dışında kimlerin tutuklandığını açıkça belirtmemiştir.[52] Muhtemelen yetmiş küsur kişilik listede yer alan bütün sûfîler tutuklanıp yargılanmamıştır. Nitekim yukarıda bunların bir kısmının gizlendiğine, bir kısmının da halk tarafından kurtarıldığına dair bilgileri kaydetmiştik. Kaynaklarda,

---

[49] İslâm devletlerinde genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilâta hisbe, bu teşkilatın başında buluna kişiye de muhtesip denilir. Bkz. Cengiz Kallek, "Hisbe", *TDVİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 131-143.

[50] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* c. 13, ss. 282-284; *Târîḫu'l-İslâm,* c. 19, 276-278.

[51] Josef Van Ess'in "Tasavvuf ve Muhalifleri: Statüler, Mihneler ve Dönüşümler Üzerine Düşünceler", trc. Zafer Erginli, *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*, haz. Salih Çift, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 20. O "küsur" kelimesini "beş" olarak çevirmeyi tercih etmiş görünmektedir.

[52] Gerhard BÖWERING, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfîler", çev. Abdurrezzak TEK, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı:2, 2003 s. 372. Makale bildiri olarak da sunulmuş ve Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bkz. Gerhard BÖWERING, "Zulümle İlhad Arasında İlk Sûfîler", çev. Abdurrezzak TEK, *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*, haz. Salih Çift, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 42.

yargılananların hepsinin adı bulunmamaktadır. Serrâc, Gulâmu Halîl'in şikâyeti üzerine Nûrî ve Semnûn'un[53], Kuşeyrî, Şahhâm, Rakkâm ve Nûrî'nin[54], Hucvirî ise Nurî, Rakkâm, Ebû Hamza ve Semnûn'un[55] yargılandığını kaydetmiştir. Kuşeyrî bu süreçte Cüneyd'in fıkıhla gizlenerek yargılanmaktan kurtulduğunu belirtmiştir.[56] Hatta bu tavrından dolayı Nûrî ona '*Ey Cüneyd, sen hakkı onlardan gizledin, onlar da seni başköşeye oturttular, ben onlara nasîhat ettim, samimi davrandım, onlar ise beni taşladılar.'* demiştir.[57] Serrâc da Cüneyd'in *'Tâvûsu'l-Ulemâ'* lakabıyla anılmasına rağmen kaç kere arandığını, tutuklandığını, hakkında küfür ve zındıklık ithamında bulunulduğunu kaydetmiştir.[58] Bunlar birlikte değerlendirildiğinde Nûrî, Semnûn, Rakkâm, Şahhâm ve Ebû Hamza'dan oluşan beş kişilik bir liste ortaya çıkmaktadır. Cüneyd bu listeye dâhil olduğu halde sonradan çıkarılmış olabilir.[59]

---

[53] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, ss. 492-493, 498; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, ss. 396-398, 400-401.
[54] Kuşeyrî, er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye, s. 248; Tasavvuf İlmine Dair Risâle, s. 412.
[55] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 348-350, 421; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, s. 239-240, 302.
[56] Kuşeyrî'nin üstadı Ebu Ali Dekkâk'tan dinlediğine göre Gulam Halîl Sûfîleri halifeye gammazladığında Cüneyd fıkıhla gizlenmiş, Ebû Sevr'in mezhebi üzere fetva vermiştir. Bu sayede Şahhâm (ö. 270/883), Rakkâm ve Nûrî ile birlikte idamla yargılanmaktan kurtulmuştur. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, s. 248; *Tasavvuf İlmine Dair Risâle*, s. 412.
[57] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, , s. 343; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, ss. 232-233.
[58] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, s. 500; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, s. 402.
[59] Ele aldığımız dönemde Bağdâd'ı terk etmeye mecbur kalan Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 279/982) ve Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) de bu listeye dâhil olabilir. Ancak şimdilik bu konuda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yetmiş küsur kişilik listede daha başka kimler olabileceğine dair araştırma ve incelemelerimiz devam etmektedir. (Mlf.)

Tasavvuf kaynaklarında çeşitli vesilelerle temas edilen olaya dair kesin ve ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

- Serrâc küfürle itham edilen şeyhlerden Ebu'l-Huseyn Nûrî ve Semnûnu Muhibb'i,
- Kuşeyrî cûd ve sehâ kavramlarını,
- Hucvirî ise Semnûnu Muhibb'in tercüme-i hâlini ve Ebu'l-Huseyn Nûrî'ye nisbet edilen Nûriyye fırkasının bir özelliği olarak îsârı ele alırken Gulâmu Halîl olayından bahsetmiştir.

Bu üç kaynakta da olayın merkezinde yer alan sûfî Ebu'l-Huseyn Nûrî (ö. 295/908)'dir. Serrâc'ın bildirdiğine göre Gulâmu Halîl, Nûrî'yi kötüleyerek, müminlerin emîri Muvaffak'a şikâyet eder. *'Bağdâd'ta zındıklardan kanı helal bir adam var. Müminlerin emîri onu katl ederse kanı/günahı benim boynuma'* der. Halife[60] adam gönderip Nûrî'yi getirtir. Gulâmu Halîl aleyhte şahitlik ederek onun *'Ben Allah'a âşığım, O da bana'* dediğini duyduğunu söyler. Bunun üzerine Nûrî *'Ben de Allahu Teâlâ'nın 'O onları, onlar da O'nu sever'*[61] *dediğini duydum. Aşk muhabbetten üstün (bir şey) değildir. Aralarındaki fark şudur ki âşık mahrûmdur. Muhib/muhabbet sahibi ise sevgiden istifâde eder.'* diye cevap verir. Bunun üzerine Muvaffak, Nûrî'nin sözlerindeki incelikten dolayı ağlar.[62]

[60] Serrâc'ın halifeden kastı Muvaffak olmalıdır. Zira o tarihlerde halife Samerra'da oturmaktadır. (Mlf)
[61] Mâide, 5/54.
[62] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, s. 492; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, s. 396.

Bir başka şikâyet konusu ise Nûrî'nin *"Müezzini dinleyince 'Lanet olsun, geber'*[63], köpeğin ulumasını duyunca ise *'Lebbeyke ve Sa'deyke/Çok yaşa!"* demesidir. Niye böyle dediği sorulunca *"(Müezzinin) Gâfil olarak Allah'ı anması ve bu iş için ücret alması gayretime dokundu. Dünya malından aldığı o az miktar olmasa Allah'ı anmazdı. Bu nedenle ona 'Lanet olsun, geber' dedim. Allah Celle Zikruhû: 'Onu övgü ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur. Lâkin siz onların tesbîhini işitmezsiniz'*[64] *buyurmuştur. Köpek de -her şey gibi- riyâsız, süm'asız ve karşılık beklemeksizin Allah'ı zikrettiği için ona da öyle dedim."* demiştir.[65]

Nûrî hakkındaki şikâyetler devam etmiştir. Bir başka seferinde *'Dün gece evimde Allah ile beraberdim'* dediği için şikâyet edilir ve yakalanıp Halife'nin huzuruna çıkarılır. Bu mesele kendisine sorulunca: *"Doğru! Ben şimdi de Allah ile beraberim. Evde iken de Allah ile beraberim. Dışarıda olduğumda da Allah ile beraberim. Kim dünyada Allah ile beraber olursa ahirette de beraberdir. Allah Celle Zikruhû şöyle buyurmuyor mu: 'And olsun ki insanı biz yarattık. Nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz. Biz ona şah damarından da yakınız."*[66] demiştir. Bunun üzerine halife ona eliyle dokunur ve *'Dilediğini konuş!'* der. Nûrî konuşmaya devam eder ve daha önce hiç

[63] Gerhard Böwering onun müezzin için *"şunu hançerleyin ve zehirleyin"* dediğini kaydetmiştir. Bkz. Gerhard BÖWERING, "Zulümle İlhad Arasında İlk Sûfîler", s. 42.
[64] El-İsrâ, 17/44.
[65] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, s. 492; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, , s. 396.
[66] Kaf, 50/16.

duymadıkları şeyler söyler. Halifeyle beraber herkes ağlar ve *'Onlar (sûfîler) Allah'ı başkalarından daha iyi biliyor'* derler.[67]

Kuşeyrî'nin, üstadı Ebû Ali ed-Dekkâk'tan naklettiğine göre Gulâmu Halîl sûfîleri halifeye gammazladığı zaman halife bunların idamını emreder. (…) Şahhâm, Rakkâm, Nûrî ve diğerleri yakalanarak idam mahalline getirilir. Boyunlarının vurulması için hazırlıklar tamamlanınca Nûrî derhal ileri atılır. Cellâd *'Neye teşebbüs ettiğinin farkında mısın?'* diye sorar. Nûrî *'Evet*' der. Cellâd: *'O halde neden acele ediyorsun?*' der. Nûrî, *'Kısa bir müddet bile olsa dostlarımın benden daha çok yaşamalarını murad ediyorum.'*, diye cevap verir. Bunun üzerine cellâd hayrete düşer ve durumu halifeye ulaştırır. Halîfe tekrar yargılanmaları için kadının huzuruna çıkarılmalarını emreder. Kadı, Nûrî'ye birçok fıkhî mesele sorar. Nûrî bunların hepsini cevaplar ve ardından, *'Bundan sonra şu hususu da arz etmek isterim: Şüphe yok ki Allah'ın öyle kulları vardır ki ayağa kalktıkları zaman (kendi kendilerine değil) Allah ile kalkarlar, konuştukları zaman Allah ile konuşurlar.'* der. Bu minval üzere o kadar güzel sözler söyler ki kadı ağlamaktan kendini alamaz. Gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Halîfe'ye: *'Eğer bunlar da zındık ise yeryüzünde Müslüman diye bir kimse yoktur.'* der.[68]

Hucvirî olayı daha ayrıntılı olarak aktarmıştır. Bildirdiğine göre Nurî, Rakkâm ve Ebû Hamza[69] birlikte yargılanmış ve haklarında idam

[67] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, ss. 492-493; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, ss. 396-397. Her ne kadar olay tatlıya bağlanmış görünse de Nûrî bu olaylardan sonra Rakka'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* c. 13, ss. 285.
[68] Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, s. 248; *Tasavvuf İlmine Dair Risâle*, s. 412.
[69] Hucvirî, Ebû Hamza Bağdâdî'nin hal tercümesinde *"Nuri'nin başına gelen*

kararı çıkmıştır. Cellat üçünün de ellerini bağlamış ve önce Rakkâm'ın infazını gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Bunun üzerine Nûrî ayağa kalkmış, celladın önüne gitmiş ve gönüllü olarak önce kendisinin idamını istemiştir. Cellat *'Ey civanmert, öne atılıyorsun ama bu kılıç o kadar çok rağbet edilerek önüne çıkılacak cinsten bir şey değildir, henüz sana nöbet gelmedi, neden acele ediyorsun?'* demiş, Nûrî *'Evet ama benim yolum îsâr üzerine kurulmuştur, en aziz ve en değerli şey yaşamaktır. Şu birkaç nefesi ve soluk alacak vakti biraderlerin (biraz daha fazla) yaşamaları için feda etmek istiyorum. Zira dünyadaki bir soluk alacak kadar vakit, benim için ahiretteki bin yıldan daha değerlidir. Çünkü burası hizmet yeridir, orası ise kurbet (ve Allah'a yakın olma) mahallidir. Kurbet hizmetle elde edilir.'* diye karşılık vermiştir. Durum halifeye aktarılmış, halife Nûrî'nin gösterdiği incelik ve diğerkâmlıktan hayrete düşmüş, kararın gözden geçirilmesi için o sırada kâdu'l-kudât olan Abbas b. Ali'ye emir vermiştir.[70] Abbas b. Ali, her üçünü de evine götürmüş, şeriat ve hakikate ilişkin sorular sormuş, verilen cevapları mükemmel bulmuştur. Onları yanlış tanıma gafletine düştüğünden dolayı mahcup olmuştur. Daha sonra sohbet ve olayın seyri Kuşeyrî'nin eserinde yer aldığı şekliyle devam etmiştir. Nihayetinde halife sûfîleri davet etmiş ve ihtiyaçlarını sormuş, onlar *'Bizim sana olan ihtiyacımız bizi unutman ve kabulünle makbul, terk etmenle*

---

vakada ve uğradığı musibette, onunla beraber" bulunduğunu bildirmiştir. Bkz. [69] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 366; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, s. 258. (Arapçaya tercümede sehven en-Nûrî yerine es-Sevrî yazılmıştır. Mlf).

[70] Gerhard Böwering bu kadının İsmâîl b. İshâk el-Hammâdî (ö. 282/896) olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Gerhard BÖWERING, "Zulümle İlhad Arasında İlk Sûfîler", s. 42.

matrud ve metruk olmadığımızı bilmendir. Zira senin bizi terk edilmiş bir halde bırakman, aynen bizi kabul etmen ve makbul sayman, kabul etmen de terk etmen gibidir.' diyerek karşılık vermiştir. Halife bu sözleri dinleyince ağlamış, onları ikram ve ihsanla uğurlamıştır.[71]

Gulâmu Halîl hadisesinde yargılanan diğer sûfî Semnûnu Muhib (ö. 298/911)'tir. Serrâc'ın bildirdiğine göre Semnûn güzel yüzlü, muhabbet konusunda hoş sözleri olan ve tatlı dilli bir kimsedir. Bir kadın ona tutulur. Semnûn bunu anlayınca kadını meclisinden kovar. Kadın Cüneyd'e giderek *'Beni Allah'a götüren yoldaki bir adam hakkında ne dersin?'* diye sorar. Cüneyd, *'Allah gitti, adam kaldı'* yani senin maksadın Allah değil adam der. Muradını anladığı için kadının sorusunu cevaplamaz. *'Allah bize yeter. O ne güzel vekildir'* diyerek geri çevirir. Kadın bu sefer Semnûn'a gidip evlenme teklifi eder ancak Semnûn kabul etmez. Buna bozulan kadın Gulâmu Halîl'in sûfîlere düşmanlık beslediğini öğrenir, ona gidip *'Falan falan sûfîler her gece haram yolla benimle beraber oluyorlar.'* der. Bu suretle olayın içerisine birçok sûfînin de adını karıştırır. Gulâmu Halîl onunla iş birliği yaparak sûfîler aleyhine şahitlik eder ve *'Onlar zındıktır. Kanları/vebali boynumdadır.'* der. Sonunda Allah meseleyi ortaya çıkarır ve sûfîleri kurtarır.[72] Hucvirî bu bilgilere, Gulâmu Halîl'in halifeyi ikna ederek idam fermanı çıkarttığını, cellat geldiğinde halifenin dilinin tutulduğunu, bu nedenle halifenin infaz emrini veremediğini, gece rüyasında bu idamın saltanatına mal olacağını

[71] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 421; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, ss. 302-303.
[72] Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, ss. 498-499; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, ss. 400-401

görmesi üzerine idamdan vaz geçerek Semnûn'dan özür dilediğini, onu ihsan ve ikramla geri gönderdiğini ilave etmiştir.[73]

Serrâc, Nûrî ve arkadaşlarının idamı kararından bahsetmemiş, Semnûn ile beraber yargılanan sûfîlerin de Allah'ın durumlarını açıklığa kavuşturmasıyla kurtulduklarını belirtmekle yetinmiştir. Kuşeyrî, Nûrî hakkında; Hucvirî ise hem Nûrî hem de Semnûn hakkında idam kararı çıktığını, yukarıda bahsettiğimiz olaylar nedeniyle halifenin tekrar soruşturma talebinde bulunduğunu, bu sayede gerçeğin ortaya çıktığını ve sûfîlerin kurtulduğunu bildirmiştir.

Kuşeyrî ve Hucvirî'nin bahsettiği idam sahnesine dair rivâyetlere ihtiyatla bakmak gerekir. Şimdilik dönemin hukuk anlayışının ve sisteminin böyle bir tasarrufa izin verip vermeyeceğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Serrâc'ın eserinde yer alan Nûrî'nin savunması oldukça tatminkâr görünmektedir. Bu durumda ona idam cezası verilmesi mümkün olmasa gerektir. Sorgulama yapmaksızın idam kararı verilmesi, infaz esnasında vazgeçip yeniden sorgulama kararı alınması -olayı daha câzip hale getirse de- makul gözükmemektedir.

SONUÇ

Gulâmu Halîl vak'ası hicrî 264-275 yılları arasında Bağdâd'ta meydana gelmiştir. Gulâmu Halîl ilmî ve ahlakî bakımdan zaafları olmakla birlikte etkili bir vâiz ve hatiptir. Sûfileri kendisine rakip ve düşman olarak görmüş, sistematik olarak halkı ve devleti onlar aleyhine kışkırtmıştır. Sonunda devlet yetkililerini harekete geçirmeyi

[73] Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, ss. 348-350; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, ss. 239-240.

başarmış, zamanın önde gelen sûfîlerinin idamla yargılanmasını sağlamıştır.

Bu sırada Zenc ve Karmatî isyanları yanında birçok gâile ile uğraşan Abbâsî devleti Gulâmu Halîl ve taraftarlarının yanında yer alarak sûfîlere karşı zecrî tedbirlere başvurmuştur. Sorgulama sonunda sufilerin savunmalarını yeterli görüp beraatlarını onaylayarak tarafsızlığını göstermişse de işin başında sufi karşıtlarına pirim verecek şekilde davranması sufî karşıtlığının gittikçe güçlenmesine neden olmuştur. Sufilere yönelik itham ve tepkiler giderek artmıştır. İlmî çevrelerde tartışılması gereken dinî ve tasavvufî konular siyaset ve yargının meselesi haline gelmiştir.

Bu süreçte birçok sûfî suçlu muamelesi görmüş; aranmış, yakalanmış, tutuklanmış ve yargılanmıştır. Savunmalarıyla suçsuz olduklarını ispat etseler de aleyhlerine işleyen süreci sonlandırmaya güç yetirememişlerdir. Nitekim olayın üzerinden yarım asır geçmeden Hallâc ile beraber birçok sûfî takibata uğramış ve idamla cezalandırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Dârekutnî, Ali b. Ömer, *eḍ-Ḍuʿafâʾ vel'l-Metrûkûn*, tah. Muvaffak b. Abdullah, Riyad 1984, s. 122.

Demirci, Mustafa, "Sâmerrâ", *TDVİA*, İstanbul 2009, c. 36, ss. 70-71.

Demirci, Mustafa, "Zenc", *TDVİA*, İstanbul 2013, c. 44, ss. 249-251.

Dûrî, Abdülazîz, "Bağdat", *TDVİA*, İstabul 1991, c. 4, s. 441-442.

Gerhard BÖWERING, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfîler", çev. Abdurrezzak TEK, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı:2, 2003, 361-384.

Gerhard BÖWERING, "Zulümle İlhad Arasında İlk Sûfîler", çev. Abdurrezzak TEK, Doğuşundan *Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücad*ele, haz. Salih Çift, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, ss. 35-49.

Göksu, Erkan, "Siyasî Bir Argüman Olarak İslam Tarihinde Zındıklık ve Meşhur Zındıklar", *Türk Yurdu,* XXXIV/324, (Ağustos 2014), s.26-37.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, tah. Muhammed. İshak-Muhammed b. El-Hasan, Beyrut 2001, cc. 1-17.

Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *TDVİA*, İstanbul 2001, c. 24, ss. 510-514.

Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Arapçaya Terc. Abdulhâdî Kandîl, Beyrut, 1980; *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

İbn ‘Adî, Abdullah, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, Daru’l-Fikr ty., c. 1-7.

İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerḥ ve’t-taʿdîl*, Haydarâbâd 1360-1373/1941-1953, c. 1-9.

İbn Hibbân, Muhammed, *Kitâbu’l-Mecrûḥîn mine’l-Muhaddisîn*, tah. Hamdi Abdulmecîd es-Selefî, Riyad 1415/1994, c. 1-2.

İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire fî Mulûki Mısr ve’l-Kâhire*, Mısır 1963, c. 1-16.

İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam fi Tarihi’l-Müluk ve’l-Ümem*, tah. Muhammed Abdulkadir Atâ vd., Beyrut ty, c. 1-18.

Josef Van Ess, “Tasavvuf ve Muhalifleri: Statüler, Mihneler ve Dönüşümler Üzerine Düşünceler”, trc. Zafer Erginli, *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*, haz. Salih Çift, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, ss. 17-32.

Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *TDVİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 131-143.

Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *TDVİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 119-121.

Kandemir, M. Yaşar, “Ğulâmu Halîl”, *TDVİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 187.

Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasında Münakaşalar*, Ankara 1989.

Konur, Himmet. Sülemî'nin Mihanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme. AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi. 2020; (8): 47-62.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, tah. Marûf Zerrîk ve Ali Abdülhamid Baltacı, Dımeşk 1988; *Tasavvuf İlmine Dair Risâle*, haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1991.

Özaydın, Abdülkerim, "Muvaffak el-Abâsî", *TDVİA*, İstanbul 2019, c. Ek 2, ss. 332-334;

Serrâc et-Tûsî, Ebû Nasr, *el-Luma'*, (Tah: Abdulhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdulbâkî Sürûr), Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Mısır 1960; *el-Luma' İslam Tasavvufu*, (Çev: Hasan Kamil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Mısır 1967, c. 1-10.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", *TDVİA*, İstanbul 1989, c. 2, ss. 413-414.

Zehebî, Şemseddin Muhammed.b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmü'n-nübelâ'*, Beyrut 1983, tah. Şuayb el-Arnaûd ve Ali Ebû Zeyd, c. 1-25.

Zehebî, Şemseddin Muhammed.b. Ahmed b. Osman, *Târîḫu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm.* tah. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1993, c. 1-52.

BÖLÜM 20

MISIR'DA KIPTİ HIRİSTİYANLAR, ARAP BAHARINDAKİ ROLLERİ VE MEVCUT SÜREÇTE GENEL DURUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem TOPCAN

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Antalya, Türkiye
ozlemtopcan@akdeniz.edu.tr.

GİRİŞ

Uygarlık tarihi açısından baktığımızda antik dönemden günümüze binlerce yıllık geçmişiyle Mısır'ın kadim bir medeniyet olduğu gerçeğiyle karşılaşmaktayız. Mısır'daki Hıristiyanlık, M.S. ilk yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış M.S. 4. yüzyıl ile 9. yüzyıl arası Mısır'ın Hıristiyan dönemi olarak kabul görmüştür. Kıpti kelimesi Mısır'da yaşayan Hıristiyan toplumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Kıptiler günümüzde inanç noktasında Ortodoks, Protestan ve Katolikler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bunların dışında az da olsa Ermeni, Keldânî ve Mârûnî Kiliselerine bağlı Kıptî Hıristiyanlar bulunmaktadır. Ortodoks Kıptiler merkezi Kahire'de bulunan bağımsız bir kiliseye sahiptir. Kahire'deki Patrik eski İskenderiye başpiskoposluğunu da temsil etmektedir. Mısır'da 31, Sudan'da 2, Kudüs ve Doğu Afrika'da birer Piskopos Kıptî Kilisesine bağlıdır. Bu piskoposlar patrik tarafından seçilir. Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya ve Almanya gibi ülkelerde Kıptî Kiliselerinin olduğu bilinmektedir.

Mısır'da Hıristiyanlığın başlangıcını Havari Markos'un 46'da Mısır'a gelişine dayandıranlar olduğu gibi, 2. yy.da İskenderiye'de Aziz Antony ile başladığını kabul eden görüşler de mevcuttur. Mistik bir inanç tarzına sahip Kıptilikte, manastır hayatına dayalı keşişlik müessesesi halen uygulanmaktadır. Günde 7 defa dua, yılda toplam 151 gün oruç ve 93 perhiz uygulanmaktadır. Kıptîler için de Kudüs hac şehridir. İsa'nın tekrar gelişinin Kitabı Mukaddes'te belirtilen

doğudaki Aden bahçesinden beklendiğinden dolayı ibadetler ayakta doğu istikametine dönük yapılmaktadır.

Mesih anlayışı üzerinden inanç sistemini temellendirilen Hıristiyanlık, ilk çıkışından itibaren İsa'nın ilahi (tanrısal) ve beşeri tabiatı üzerinden tartışmalara girmiştir. Ariusçuluk, Nestûrîlik ve monofizitlik gibi çeşitli akımlar bu tartışmalardan ortaya çıkmıştır. Arius'un IV. yüzyılda Mesih'in Tanrı ile aynı özü taşımadığı ve O'nun oğlu olmadığı, sadece bir insan ve Tanrı ile insanlar arasında bir aracı olduğu şeklindeki görüşleri, İznik Konsili'nde (325) reddedilerek Arius aforoz edilmiştir. Mesih'in Tanrı ile aynı özden hem ilahi hem de beşeri tabiatı olduğu yeniden teyit edilmiştir. Efes Konsili'nde (431) Mısır İskenderiye Kilisesi, İsa'nın ilâhî tabiatı üzerinde yoğunlaşarak beşerî tabiatını geri plana iten görüşün ateşli savunucusu olmuştur. Daha sonraki dönemde İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu ve beşeri tabiatının ilahi tabiatının içerisinde kaybolduğu şeklindeki monofizit görüş Kıptiler arasında yaygınlık kazanmıştır.

Kıpti Kilisesi, Doğu Kiliseleri arasında monofizit inanca sahip özerk kilise statüsünde faaliyetine devam etmiştir. Doğu Roma İmparatorlarının Mesih anlayışı üzerindeki kiliseler arasındaki ihtilâflarını ortadan kaldırmaya dönük müdahaleleri zamanla Kıptîler için baskı ve zulme dönüşmüştür. Hatta Kıptîler bugün halen, Bizans İmparatoru Diocletianus'un katliamına uğradıkları M.S. 284 yılını başlangıç kabul eden özel bir takvim kullanmaktadır. Bu nedenle Kıptiler, Mısır'ın Müslüman Arapların 639-642'de idaresine geçmesine destek vermişlerdir. Müslümanlar tarafından gayrimüslim

vergileri olan cizye ve haraçtan mesul tutulmuş, savaşa katılmaktan muaf tutulmuşlardır.

Emeviler, Memlükler ve Osmanlılar döneminde nüfuslarında azalmalar olsa da mevcudiyetlerini korumuşlardır. Fransız ve İngiliz idaresi altında kaldıkları dönemlerde Kıpti toplumuna tanınan imtiyazlar Müslüman ve Hıristiyan toplumlar arasındaki nisbi oranda *(Hıristiyanlar arasında Müslüman devletler idaresinde oldukları dönemlerde yaşanan bazı tarihsel olaylara ilişkin olumsuz görüşler mevcuttur.)* toplumsal barış dengesini bozmuş, ilerleyen dönemlerde Arap toplumunun tepkileri Kıptileri aleyhine tahvil olmuştur.

Yoğun olarak büyük şehirlerde yaşayan ve ticaretle uğraşan Kıptiler, birçok alanda başarılı isimler çıkarmıştır. (Eski BM Genel Sekreteri Boutros Ghali gibi) Mısır tarihinin ayrılmaz bir parçası olan Kıpti Hıristiyanlar, genel Mısır nüfusunun %10'a yakın kesimini oluşturduğu çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Nüfus oranı ile ilgili farklı görüşler mevcut olup 1952'den sonra yapılan Mısır nüfus sayımlarında Hıristiyan nüfusunun yeterince temsil edilmemesi için siyasallaştırıldığı Kıptilerce ileri sürülmektedir. Kıpti vatandaşların toplumsal yaşamdaki durumları dönemsel siyasi gelişmelerden doğrudan etkilenmekte olup, zaman zaman göreceli olarak rahatlamalar yaşandığı gibi radikal dini terör örgütlerinin hedefi haline geldikleri, şiddete maruz kaldıkları zor ve kaotik dönemlerde yaşanmaktadır.

Hüsnü Mübarek ilk göreve geldiği 1981 yılında uzlaşmacı bir dil kullanmış, siyasi suçluları serbest bırakmış, muhalefet partilere izin

vermiştir. İlk dönemde kabinesine 2 Kıpti bakan atamıştır. Ulusal medyaya daha geniş özgürlükler tanımış, olağanüstü hal uygulamalarını kaldırmaya söz vermiştir. Bu sembolik hareketler daha büyük reformlar için umut olmuş, ancak devamında hayal kırıklıkları yaşanmıştır. Enver Sedat döneminde sürgün edilen Patrik konusunun görmezden gelinmesi, Kıptilere yönelik radikal dini grupların, Arap milliyetçisi kalabalıkların şiddetine ve kilise saldırılarına yetersiz yanıtlar verilmesi, hareketsiz ve ilgisiz kalınması Kıptiler nezdindeki hayal kırıklıklarının başlıca sebepleri arasında yer almaktadır.

Bu anlamda Hıristiyan-Müslüman gerginliğini tırmandıran olayların başlangıcı olarak Kahire'nin 450 kilometre güneyinde bulunan Kosheh köyünde Ağustos 1998'de meydana gelen ve Kıptilerce birinci Kosheh katliamı olarak tanımlanan olay, Kıptileri 2011 Tahrir Meydanı eylemlerine destek verme noktasına getiren gelişmelerin arasındadır. Müslüman bir vatandaşın cinayetinin faili olduğu gerekçesiyle 2 Kıpti vatandaş Müslümanlar tarafından öldürülmüş, cinayet olayları sonrasında polisin yaptığı tahkikatlarda çok sayıda (1000'den fazla) Kıpti vatandaş gözaltına alınmıştır. Bu oranda gözaltı ve tutuklamalar nedeniyle devletin taraflı davrandığı algısı oluşmuş, tutuklamalara yönelik Kıpti din adamlarının eleştirel ve tepkisel tarzda açıklamalar yapmaları üzerine onların da Hıristiyan ve Müslüman vatandaşlar arasındaki ulusal birliğe zarar verme, kışkırtma suçlamalarıyla tutuklanması konuyu uluslararası zemine taşımıştır. ABD Kongresi'nin dini ayrımcılık yapan ülkeler arasına Mısır devletini alması yönünde lobi faaliyetlerine başlanmıştır.

Hıristiyan bir tüccar ve Müslüman müşteri arasındaki tartışmadan kaynaklanan Aralık 1999'da başlayan ve Mısır'ın 2. Kosheh katliamı olarak tarihe geçen iki günlük toplumsal olaylarda; 20 Hristiyan ve 1 Müslüman öldürülmüş, 40'tan fazla kişi yaralanmış, 260 dükkân ve ev yakılmış veya hasar görmüştür. Polis tarafından olayların araştırılması ve adli tahkikatları sürecinde de öncekine benzer şekilde yoğun tartışmalar meydana gelmiştir. Kıpti Ortodoks Kilisesi bu olayda öldürülen Kıpti Hıristiyanları şehit olarak kabul etmiştir. Devam eden süreçte Müslüman-Hıristiyan gerginliğini çatışma zeminine çekmek için benzer şekilde yaşanan en küçük meseleler bahane olarak kullanılmıştır.

2011 yılı başlarına gelindiğinde ise, Mısır'da hem Müslüman hem de Kıpti Hıristiyanlara karşı şiddet eylemleri hız kazanmıştır. İskenderiye'de pek çok cami saldırılara uğramış ve işyerleri tahrip edilmiştir. Kıpti Hıristiyanların kiliselerine karşı saldırılar artarak devam etmiş, Mart ayında Helvan'da bir kilise ateşe verilmiş, sokak çatışmaları gerçekleşmiştir. Kahire İmbaba'da Müslümanlar ve Kıpti Hıristiyanlar arasında çıkan çatışmada 12 kişi hayatını kaybetmiş ve 240 kişi ise yaralanmıştır. Müslüman bir kadının Hıristiyanlar tarafından kilisede alıkonulduğuna dair çıkan dedikodular ardından meydana gelen olaylarda 200'e yakın tutuklama gerçekleştirilmiştir.

Ülkede artan şiddet, yoksulluk, yaygın enflasyon, düşük ücretler, konut sıkıntısı, yüksek işsizlik ve istihdam, ulaşım krizleri, özgürlükler alanındaki sıkıntılar, polisin sert uygulamaları, kamu kesimi yolsuzluğu ve insan hakları ihlalleri gerekçesiyle Arap Baharı

olarak tanımlanan ülke çapında içerisinde Kıptilerin de bulunduğu Mısırlı muhalif grupların gerçekleştirdikleri gösteriler ve işçi grevleri Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in 2011'de devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Mısır ordusu 2012'nin başlarında yeni bir hükümet kurulana kadar yönetimi devralmış, aynı yıl, Muhammed Mursi Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır.

Kıpti Hıristiyanların Tahrir meydanındaki kalabalıklara destek vermeleri ve Müslümanlarla yan yana nöbet tutmaları, Mübarek'in devrilmesi, 50'den fazla siyasi partinin seçime katılması ve neticesinde 5. Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin kazandığı seçimlerin gerçekleşmesinde başrol oynamalarında yakın geçmişte dini radikallerin hedefi haline geldikleri şiddet olaylarındaki mağduriyetleri, devletin uygulamalarında çifte standarta maruz kaldıkları algısının etkili olduğu değerlendirilmektedir.

2013 baharında Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi hükümetine karşı düzenlenen protestoların ardından Mısır Silahlı Kuvvetleri Temmuz 2013'te Mursi'ye müdahale ederek görevden almış ve yerine geçici Adli Mansur'u getirmiştir. Ocak 2014'te yeni anayasa referandumla onaylanarak Mayıs 2014'te eski genelkurmay başkanı ve savunma bakanı Abdülfettah Elsisi Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Müslümanlarla birlikte Tahrir Meydanı'nı dolduran Kıpti Hıristiyanların, Mursi döneminde de saldırılara maruz kaldıkları, saldırıları protesto ettiklerinde güvenlik güçlerinin sert müdahaleleriyle karşılaştıkları Batılı uluslararası basın yayın

kuruluşlarında, akademik kaynaklarda ve makalelerde o dönem sıkça belirtilmiştir.

Mübarek'in devrilmesi sürecinde ülke çapında gerçekleşen protestolara ve eylemlere verdikleri desteğe rağmen Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi döneminde durumlarında eşitlikçi yönden gelişme görmedikleri, Kıptilerin ötelendiği Arap merkeziyetçi yaklaşımlar sergilenen bir toplumsal yaşam istemedikleri gerekçesiyle Mayıs 2014'te Abdülfettah Elsisi'nin iktidar değişikliği sürecini Kıptilerin destekledikleri ve yeni süreçten Kıpti Hıristiyanların dini ve toplumsal yaşamları noktasında daha eşitlikçi yaklaşımlar sergilenmesini bekledikleri anlaşılmaktadır.

2011 Tahrir Meydanı Olaylarındaki pozisyonu, Muhammed Mursi döneminde yaşadıkları sorunlar ve sonrasında 2013 Mısır Silahlı Kuvvetlerinin yönetime el koyması, Cumhurbaşkanı Abdülfettah Elsisi'nin seçilmesi sürecinde Kıpti Hıristiyanların konumu, rolü ve yaşananlara ilişkin hususlar dikkate değerdir. Çünkü Kıpti kesimde şiddet saldırılarının engellenmesinde ve faillerin bulunmasında devletin ilgisiz kaldığı düşüncesi bugün Abdülfettah Elsisi döneminde de hâkim görüştür. Bu da ülkenin önümüzdeki yakın dönemde yeni gelişmelere gebe olduğunu göstermektedir. Cumhurbaşkanı Abdülfettah Elsisi'nin görevde bulunduğu şimdiye kadar ki süreçte Kıpti toplumunu hayal kırıklığına uğrattığı, sorunların halının altına süpürüldüğü, Hıristiyan-Müslüman ilişkilerinde gözle görülür iyileşme gerçekleşmediğinin düşünüldüğü, Muhammed Mursi'den kurtulmanın sevicinin ve Abdülfettah Elsisi döneminin geçmiş

dönemlerden farklı olacağı beklentilerinin kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Kıptiler tarafından Cumhurbaşkanı Abdülfettah Elsisi'nin, Kıpti sorununa yönelik pozitif eğilimler taşısa da soruna değinmekten ulusal birlik adına kaçındığı, Kıpti sorunsalının Abdülfettah Elsisi döneminde de kanayan yara olduğu, gayrimüslimlere yönelik aşırıcılık ve şiddetin devam etmesinin bu konuda yeterli önlemler alınamadığını gösterdiğinin belirtildiği gözlenmektedir.

Bu konuda ağırlıklı olarak sürece ilişkin uluslararası makaleler, kitaplar, yorumlar ve yabancı medya kaynaklarında yer alan haberler dikkate alındığında genel olarak; Kıpti inancının Mısır'da siyasal ve toplumsal yaşamda yeterince temsil edilmediğinin yazılıp çizildiği görülmektedir. Sosyal yaşam, eğitim, ibadet alanlarına yönelik devlet uygulamalarında ayrımcılık ve keyfilik baş gösterdiği, ikircikli tavırlar sergilendiği, inanç eşitliği noktasında ilerleme kaydedilmediği de yine ülkede güncel tartışılan konular arasında yer almaktadır.

Kıptiler uluslararası alanda nitelik ve nicelik açısından oldukça başarılı bir örgütlenme ağına sahiptir. Uluslararası basında ve kaynaklarda Kıpti konusunun bu denli kuvvetli yer teşkil etmeyi başarmasının iki nedene dayandığı düşünülmektedir. Birinci nedenin Hristiyan misyonerlerin son yüzyılda yoğun şekilde uyguladığı sert karaktere sahip yayılmacı misyonerlik faaliyetleri olduğu, nitekim Kıptî Kilisesi'nin Ortodoks ve Protestan mezheplerinin çoğunun üye olduğu Dünya Kiliseler Birliği toplantılarına mutat şekilde davet edildiği bilinmektedir. İkinci nedenin ise; ABD, Avrupa ve Avustralya'ya göç etmiş buralara yerleşmiş Kıpti nüfusun yaptığı lobi faaliyetleri olduğu değerlendirilmektedir. Yurtdışındaki diasporanın,

Kıptilerin Mısır'da dini ayrımcılık ve hoşgörüsüzlük içeren asimilasyon politikalarına maruz kaldıkları, kendilerinin haklı taleplerinin karşılanmadığı yönündeki söylemleriyle uluslararası alanda mağduriyet algısına dayalı kamuoyu baskısı oluşturma gayretlerinin aralıksız devam ettiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan, Müslüman Arap toplumu tarafından ise; eski Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi hükümetine karşı yapılan askeri darbenin tanınması için Kıpti Kilisesinin yerel ve uluslararası alanda hummalı çalışmalar yaptığı, Batı Devletleri ile olan ilişkilerini kullanarak yeni Cumhurbaşkanı Abdülfettah Elsisi'nin desteklenmesi için ellerinden geleni yaptıkları, Mısır'da Kıptilerin sadece azınlık olmalarına rağmen kendilerine Mursi hükümeti döneminde geniş imtiyazlar sağlandığı yine de Kıptilerin Mısır içişlerine müdahale etmek için fırsat kollayan çevrelerle birlikte hareket ettikleri ifade edilmektedir.

Konunun özüne ve çıkış noktasına baktığımızda; bugün Mısır'da süregelen gerginliklerin temelinde yatanın tarihsel ihtilaflar olduğu değerlendirilmektedir. Kıptilerin, Mısır tarihinin ana unsuru olduklarını ve eşit dini ve sosyal haklara sahip oldukları noktasında direnirken, Arap Müslüman toplumu tarafından Kıptilerin azınlık olmalarına rağmen dini farklılıklarını istismar eden Batı devletlerinin ve dikta rejimlerin oyununa gelerek toplumsal barışın tesisi noktasına destek vermedikleri iddia edilmektedir.

Hristiyan tarihinde Kıptilerin Katolikler tarafından sapkınlık ile suçlanarak büyük mağduriyetler yaşadıkları bilinmektedir. Tarihte Katolik, Protestan ve Ortodoks inancı mensuplarının birbirlerini daha az Hristiyan, dinsiz veyahut öteki benzeri tanımlamalarla itham

ettikleri ayrışmalar, aforoz etmeler, din savaşları ve büyük acılar yaşamalarına rağmen Hristiyan dünyasının bugün müşterek bir noktada buluşmayı başardığı görülmektedir. Aralarındaki ihtilafları çözen Hristiyan dünyasının bugün Batı medeniyeti adı altında yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin antik çağdan beri ayakta kalan Mısır medeniyeti üzerindeki hesaplarının gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Ortak coğrafyada yaşayan insanların dünya görüşlerindeki, yaşamlarındaki, inanç farklılıklarının ötekileşmeyi değil o coğrafyanın zenginliklerini ifade ettiği düşünülmektedir. Bu nedenle Mısır'ın toplumsal barış içerisinde bir bütün halinde yaşamasının, sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin etkisinden kurtulmasının yolunun büyük paydaş Arap toplumunca Kıptilik inancının, kimliğinin, nüfusunun Mısır tarihinin temel unsurlarından olduğunun hoşgörüyle sahiplenmesinden geçtiği değerlendirilmektedir. Yine, Arap ve Kıpti vatandaşlarca her iki taraf açısından da teolojik tartışmalara girmek, yok saymak, inanç farklılıklarını görmezden gelmek, ajite etmek veyahut politize ederek uluslararası siyasi malzeme yapmak toplumsal fay hatları yaratan tavır ve tutumların başında gelmektedir. Mısır'da yaşanan Müslüman-Hıristiyan gerginlikleri üzerinden yaratılan suni sorunlar neticesinde Mısır'ın sürekli kaos halinde kaotik bir durumda kalmasının Dünya'da ve Ortadoğu coğrafyasında kimlerin hangi çevrelerin ve devletlerin menfaatine yaradığı hususlarının Mısır'da yaşayan Müslüman ve Hıristiyan vatandaşlarca doğru anlaşılması önem arz etmektedir.

BÖLÜM 21

YOZGAT'TA BULUNAN AHŞAP KASALI OSMANLI DÖNEMİ SAATLERDEN BAZILARININ SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr.Öğr.Üyesi H.Kamil BİÇİCİ*

*Bozok Ünv.,Fen-Ed. Fakültesi,Sanat Tarihi Bölümü,66100/Yozgat

A. GIRIŞ :

Günümüzde çevremizde yaşayan diğer insanlar gibi, hangi yılda olduğumuzu, yılın hangi gününde olduğumuzu ve yaşamakta olduğumuz saatin zamanını kesin olarak biliyoruz, ancak çok uzak geçmişte yaşayan insanlar için bu çok daha zordu. Her gün güneşin doğuşu ve batışından kaynaklanan sürekli döngü insanlarda büyük merak uyandırdı. İnsanlar geçen zamanın genişliğini, aydınlık ve sonrasında karanlık döngüsünü gözlemledi. Bu döngüyü ayrı günlere ve gecelere böldü. İnsanların zamanı anlamasının ilk yolu, gökyüzünü geçerken güneşe bakmaktı. Güneş doğrudan gökyüzünün üzerindeyken, günün ortası veya öğlen oluyordu. Güneş ufka yaklaştığında ya sabah erken, ya da akşam erken oluyordu. Zamanı kesin şu zamandır diye söylemek çok doğru olmuyordu. Binlerce yıldır insanlar zamanı çeşitli şekillerde ölçüyorlardı. Bazıları güneş saatleriyle güneşin hareketlerini takip etmeyi, su saatlerinin, mum saatlerinin ve kum saatlerinin veya daha başka zaman ölçen aletlerin kullanımını gözlemliyordu (Acun, 1994; Cezeri, 1990; Nasr, 1968:168-183; Tekeli, 1966; Özdemir, 1993:9-13, 49, 60; Dizer, 1986:13-16; Ruska, 1988:2-3; Çam, 1990:5-6, 9-18; Bir vd.:324; Eroğlu, 2009:46-50).

Saatler, zamanı ölçen ve gösteren araçlardır. 13. yüzyılda mekanik saatler icat edilene kadar günün zamanını söylemenin çeşitli yolları vardı. 60 dakikalık ve 60 saniyelik artışlı bir saat olan temel 60 zaman sistemini kullanan modern zaman sistemimiz, zamanın mekanik veya başka yollarla izlenmesi, bugün eski Mezopotamya'nın güney bölgesi olan Eski Mısır ve Sümer'de ortaya çıktı. Güneş saatleri, eski Mısır'da

bilinen en eski dikilitaş M.Ö. 3500 tarihine ait en eski gölge saatler yapıldı. İstanbul'da bulunan M.Ö. 1750 yılına tarihlenen dikilitaş gölge güneş saatlerine bir örnektir. Güneşin en önemli tanrıları olduğu için, güneş gölgesinin ölçülmesi bu dönemde çok dikkat çekti. Mısırlılar zamanı kolayca ölçmek için gündüzleri 10 eşit parçaya ayırdılar ve şafak ve günbatımındaki alacakaranlık saatlerine 4 ek bölüm ayrıldı. Yerdeki bir dizi işaret, Mısırlıların zamanı kolayca takip etmelerini ve hatta yılın hangi mevsiminde olduklarını bilmelerini sağladı. Elbette güneş saatleri bulutlu havalarda veya gece saatlerinde kesinlikle etkisizdi. Bu amaçla, zamanı ölçmek için yeni yöntemler icat edildi.

Mısırlılar M.Ö. 1400 civarında su saatini icat etti. Biri diğerinden daha yüksek olan iki su kabından oluşuyordu. Su, bir tüp boyunca sabit bir hızda yüksek kaptan aşağıya doğru aktı. Halkalar, alt kabın iç kısmına işaretlenmişti ve su seviyesi birine ulaştığında, bir saat daha geçmiş anlamına geliyordu (http://www.localhistories.org/clocks.html).

Binlerce yıllık çeşitli güneş saatleri, kum saati ve su saati inşa etme geleneğiyle, bu cihazların bilgisi kısa sürede Akdeniz'e yayıldı ve Yunan, Roma ve Perslerin bu zaman araçlarını kullanmasına olanak tanıdı. Yüzyıllar geçtikçe zaman, 15. ve 16. yüzyıldaki ilk modern cihazların görünümüne kadar mum saatler, tütsü saatler, kandil saatleri, basit dişli saatler, astronomik saatler ile ölçülmesine rağmen, bunlar eşit derecede yanlıştı. Çünkü zamanı doğru ve kesin olarak ölçemiyorlardı.

Zaman ölçüm aracıyla ilgili olarak Cizreli Müslüman bir mühendis olan El Cezeri (El Cezeri, 1990) tarafından 1206'da yazdığı ve çizdiği kitapta başka aletlerle birlikte Filli ve Kayık Su Saatinin tasarımını yaparak, nasıl çalışacağı hakkında bilgi vermiştir. El Cezeri'nin tasarladığı aletler hakkında çalışması olan M. Dirik saatin çalışmasını şu şekilde anlatmaktadır (Fot.1): "Filli Su Saati, Türkiye'nin güneyinde bulunan ve mühendislik dehası olan El Cezeri, yaptığı araçlar arasında en ünlü olanı fil su saatidir. Şekil de görüldüğü gibi Sırtında kare gibi bir kürsü, kürsünün köşelerindeki sütunlar üzerinde bir hisar, hisarın üzerinde küçük bir kubbe, kubbenin üstünde de bir kuş bulunan bir fil şeklindedir. Filin başına bakan taraftaki hisarın balkonunda sağında ve solunda iki şahin olan bir adam, hisar sütunları arasında uzanan ve üzeri iki yılan sarılmış bir mil bulunmaktadır. Kürsünün orta kısmında bir yarım küre ve üzerinde elinde kalem tutan bir katibin oturduğu platform, platform Üzerinde 7 ½ dereceye bölünmüş bir yay, filin boynuna oturmuş, sağ elinde balta sol elinde sopa tutan bir bakıcı ve filin boynunun iki yanında vazo bulunmaktadır. Katibin kalemi 7 ½ dereceye gelince kuş öter. Balkonda oturan adam sağ tarafındaki şahinin gagasının üstünden elini kaldırır ve sol elini sol tarafında bulunan şahinin gagası üstüne koyar. Sağdaki şahinin gagasından sütunlar arasındaki mile sarılı sağ yılanın ağzına top düşer. Yılan aldığı topu filin sağ omuzunda bulunan vazoya bırakır. Filin seyisi balta ile filin başına hamlede bulunur, sopalı sol elini kaldırır ve filin başına vurur. Top filin göğsünden karnında asılı bulunan çan üstüne düşerek ses çıkartır. Bu durum yarım saatin geçtiğini bildirir. Katibin kalemi derece işaretinin dışına gelir. Bu

durum sol taraf için de aynı şekilde devam eder ve bir delik tamamen beyaz olur bu durum da bir saatin geçtiği ifadesidir" (Dirik, 2012:189).

"Kayık Su Saati: Bu saat, pirinçten yapılmış, kayık biçiminde estetik bir kaptır. Bu kayığın orta kısmında, pirinç sütunlar üzerinde yükselen kare biçiminde bir hisar, hisarın üzerinde küçük bir kubbe vardır. Hisarın, kayığın pruvasına bakan yüzünde bir kapı bulunur. Bu kapıdan bir şahinin başı ve göğsü görünür. Sütunlar arasında karşılıklı iki kiriş vardır. Kirişlerin ortasından bir mil geçer. Bu mile bir yılanın kuyruğu sarılmıştır. Yılanın başı şahine doğru uzanmıştır. Kayığın orta kısmında kubbeye benzer bir kısım, bunun üstünde de elinde kalem tutan bir katibin oturduğu kürsü vardır. Kürsünün üzerinde, katibin çevresine 15 işaret yapılmıştır. Kalem bu işaretler üzerinde hareket eder ve işaretlerin sonuna geldiği zaman günün bir eşit saati geçmiştir. Şahin yılanın ağzına bronz bir top düşürür. Yılan alçalır ve topu kayığın provasındaki büyük bir zilin üzerine bırakır ve yerine döner. Katibin kalemi tekrar ilk işarete döner" (Dirik, 2012:190; Fot.2).

Yüzyıllar boyunca, iki ana zamanı ölçme aracı su saati ve güneş saati idi. Orta Çağ'a kadar geleneksel bir saat olarak kabul edeceğimiz şey icat edilmedi. Bugün bildiğimiz haliyle saatler, karşılık gelen zamanın saatini ve dakikasını gösteren kadranlar, ortaçağ Avrupa'sında ortaya çıktı. Mekanik saat Orta Çağ'da icat edildi. İlkini kimin ne zaman yaptığı bilinmemekle birlikte 13. yüzyılın sonları civarındaydı. 1309'da İtalya'da bir kilisede bir saat kaydedildi. İlk mekanik saat

ustaları, manastırları günlük dua ve çalışma programlarını düzenlemek için saatler gerektiren Hıristiyan rahiplerdi. İlk saatler normalde kiliselerdeydi ve ağırlıkla çalıştıkları için çok ağırdılar. Ancak yaklaşık 1450'de sarmal yay icat edildi ve zembereğin icadıyla taşınabilir saatleri yapmak mümkün olabildi. Taşınabilir ölçüde ilk saatler 1510'da yapıldı. 16. yüzyılda bazı zenginlerin evlerinde saatler vardı ama çok pahalıydılar. Mekanik cihazlar halkın daha kolay sahip olup, ulaşabileceği şekilde bir çıkış yolunu bulmaya başladı. Sarkaçlara ve yaylara dayalı zaman ölçüm cihazları, yeni bir güvenilir ve hassas zaman ölçümü çağını mümkün kılarak Avrupa'da görünmeye başladı. İlk saatler çok doğru değildi, ancak 1657'de Christiaan Huygens sarkacı buldu. Güneş saati kullanılımı devam etse de, sarkaçlara dayalı, ayarlı saatler zamanı çok daha doğru gösteren bir hale geldi.17. Yüzyılda cep saatleri ilk ortaya çıkmaya başlayana kadar saatler yavaş yavaş küçüldüler. 17. yüzyılın ortalarında dengeli yayın icadı ve saat denge çarklarının eklenmesi, zaman işleyiş cihazının doğruluğunu büyük ölçüde geliştirdi. 17.yüzyıl sonlarında uzun kasalı saatler yapıldı. Yüzyıllar geçtikçe tasarımları daha gelişmiş hale geldi, yapıları küçüldü (Fot.3). 19. yüzyılda mekanik cep, masa ve duvar saatleri tüm dünyada yaygınlaştı. Bu gelişmelere rağmen, sarkaçlı saatler 20. yüzyıla kadar en doğru saat tasarımlarından biri olarak kaldı. Bu arada guguklu saat 1775'de icat edildi. Kronometre 1776'da, elektrikli saat 1840'ta icat edildi. Kuvars kristal saat 1929'da icat edildi ve atom saati 1955'te icat edildi. Günümüzde, dünyanın her köşesinde zaman ölçümü herkesin özgürce kullanımına açılmış, gelişen teknolojiyle birlikte fotoğraf çeken,

internete giren, telefon konuşması yapan, mesaj alıp gönderen saatler ortaya çıkmıştır.

Türkler, Araplar ve İranlılar, bulundukları zamanı hesap etmeye güneş, kum ve su saatleriyle başlamışlardı. Müslümanların evlerinde su ve kum saatleri kullanımı tercih ediliyor, cami, medrese ve kitaplıklarda güneş saatleri yaygın olarak kullanılıyordu. Osmanlılar döneminde ise; Fatih Döneminden itibaren Osmanlı toplumunda saatlere karşı bir ilgi uyanmış, Osmanlı insanı bir statü göstergesi olarak görülen saati elde edip, kullanmaya karşı duyarsız kalmamıştır. Zamanı gösteren saatin Müslüman insanlar için namaz vaktinin gelip gelmediğini bildirmesi açısından da çok önemliydi. Osmanlı toplumunda insanların kullanımına uygun, masa saatleri, koyun saatleri (Günyol, :http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde- g%C3%BCnyol.4575/ (Erişim: 13.9.12), kalkan duvar saatleri (Kurz, 2005:36-40), iskelet saatleri (Tuzcular, 1977:72-77; Çakmut, 2005:40-41; Gürbüz, 2011:40-47,70-74), saat kuleleri (Acun, 1994; Acun, 2011:5-15) gibi isimlerle bilinen saatler, bulundukları dönemin arz, talep ve satın alma gücünün uygunluğu sayesinde saatler toplumun her kesimince ilgiyle kullanılmıştır. Bu tür saatler içerisinde zamanı göstermenin yanında, saat başlarında musiki çalanları olduğu gibi saat başlarını ve yarım ve çeyrek saatleri vuran cinsleri de göze çarpmaktaydı (Arseven, 1994:1733).

Uzun ahşap kasalı saatler Türkiye'de çoğunlukla camilerde, sonra müzelerde, saraylarda, evlerde, eski konaklarda, bazı kamusal alanlarda, tekkelerde karşımıza çıkar (Barışta, 2011:77-82; Biçici, 2010:61-98; Biçici, 2012:147-186; Biçici, 2013:155-176; Biçici, 2014:115-147; Biçici,

2015:873-916; Biçici, 2016a:1-16; Biçici, 2016b:155-182; Biçici-Tetik, 2017a:356-387; Biçici, 2017b:309-323; Biçici, 2017c:16-30; Biçici, 2018a:1895-1953; Biçici, 2018b: ; Biçici, 2020:665-696). İncelediğimiz Nizamoğlu Konağı Müzesi (No-1) Yozgat Çapanoğlu Camisi gibi (No-3) saatlerde karşımıza çıkan ayaklı ve uzun kasalı cami saati diye de adlandırılan, ceviz, maun ve abanoz ağacından yapılan bu saatler, uzun kasalı, ahşap kutulu ve kısa ayaklı olup, genellikle 2 metreyi aşkın yüksekliktedir. "Bu saatler çarkın mihverine dolanmış iki zincirin uçlarına bağlı iki ağır topun aşağıya doğru inerken mezkûr mihveri çevirmesiyle işleyen saatlerdir. Bunların işlemesini daima sağa ve sola hareket eden bir uzun rakkas temin eder. Bunlara sandıklı veya kuburlu saat de tabir olunur. İçinde rakkasın ve zincirlerin hareket ettiği uzun kutuya saat kuburu denir" (Arseven, 1994:1735). Fransız veya İngiliz menşeli olan bu saatlerden bazıları yerden yüksekte duvara monte edilmiş durumda veya yere dayalı vaziyettedir (Biçici, 2010:63).

Türk süsleme sanatında uzun ahşap kasalı Osmanlı saatleri, çeşitli yönleri ile ele alınıp, bilimsel kriterler çerçevesinde ayrıntılı araştırılmış değildir. Bu araştırmayla birlikte, incelediğimiz saatlerin az olmasına karşın, Yozgat'a ait saatlerin Türk Sanatı içerisinde hak ettiği değeri bulmada yardımcı ve ileride konu ile ilgili çalışanlara da aydınlatıcı bir rehber olacağına inanıyoruz. Saat üzerinde seçilemeyen stilize edilmiş bitkisel motiflerin veya unsurların tanımları güçleştirdiğinden dolayı, olabileceği düşünülen ve yayınlarda geçen benzer örneklere göre bitkisel isimler verilmeye dikkat edilmiş ve bu tür motifler genellikle kır çiçekleri diye adlandırılmış, diğer bitkisel motifler ile ilgili adlandırmalar bilinemediğinden yapılamamıştır.

B. Yozgat'ta Bulunan Ahşap Kasalı Saatler:

Yozgat ilinde yaptığımız araştırmada ahşap kasalı üç adet saat karşımıza çıkmıştır. Bu saatlerden ikisi Nizamoğlu Konağı adıyla bilinen müzede, diğeri de, Çapanoğlu Camisi diye adlandırılan Büyük veya Ulu Cami de yer almaktadır.

Yozgat Etnografya Müzesi (Nizamoğlu Konağı): Yozgat Müzesi (Nizamoğlu Konağı) İstanbulluoğlu Mahallesi'nde Müze Caddesi No.19, yer alan konak, 1871 tarihinde yapılmış uzun yıllar konut olarak kullanılmış, sonrasında okul ve depo olarak değerlendirilmiştir. Kamulaştırılarak restorasyon yapılan bina 1985 yılında "Müze" olarak hizmete girmiştir. "Müzenin alt kat salonlarında arkeolojik eserler, üst kat salonlarında ise etnografik eserler sergilenmektedir.Üst kat odalarda 19'uncu yüzyıl resim sanatının nadide örnekleri dikkate değerdir.Nizamoğlu Konağı esas itibarıyla bir Etnografya Müzesi olarak açılmıştır. 1985 yılından 2008 yılına kadar Yozgat Müzesi etnografik teşhir özelliklerini korumuş, son yapılan düzenlemelerle ilin arkeolojik potansiyelini yansıtan üç salon ziyaretçilerin beğenisine açılmıştır. Müzede 2802' adet etnografik eser bulunmaktadır. Etnografik eserler genelde Osmanlının Geç Dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yıllarına ait erkek ve bayan giyim kuşam eşyaları, mutfak eşyaları, çeşitli silahlar, ahşap malzemeler, kilim ve halı dokumalar, el yazma eserler, sancak gibi eserlerden oluşmaktadır. Arkeolojik Eserler Bölümünde 1648 adet arkeolojik eser bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu, özellikle taş eserlerdir."(https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yozgat/gezileceky

er/yozgat-muzesi, E.T.03.11.2020). Yozgat Müzesini ziyaret saatleri 08.30 -17.00'dur. Pazartesi günleri kapalıdır (Fot.4-7).

Yozgat Etnografya Müzesi Saati-1 (No-1, Fot.8-19) : Uzun zaman once Çapanoğlu Camisinde bulunan ve kullanılan saat görülen lüzum üzerine müze eserleri arasına dahil edilmiştir.

TARİH	BULUNDUĞU YER	MALZEME	DURUMU	SÜSLEME TEKNİĞİ	BOY	DERİNLİK	GENİŞLİK
XX.yy.son çeyreği Olabilir.	Yozgat Müzesi	Ahşap,metal, cam	Çalışmıyor	Oyma,döküm, kazıma	230 cm.	21 cm.	42-49 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız Comtois model tipini andırır şekilde olan saat, alttan üste doğru dikey, dikdörtgene yakın formda, orta bölümde çelloyu hatırlatan şişkince bir formda ele alınmış görünümdedir. Bozuk, mekanik parçaları çalışmaz vaziyette gözüken saat, üç yerinden yatay bir tablayla ayrılarak üç bölümlü vaziyette ele alınmıştır. Saat üzerinde üst bölümü, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölüm görülmektedir. Saatin ahşap bölümlerinin rengi kahverengi görünümde olup, saatin üzeri bir tür koruyucu cila veya vernikle kaplıdır. Saat çerçevesinin etrafını kuşatan metalden oluşan çeşitli süsleme unsurlarından meydana gelen ve sarkacının üzerinde bulunan, ahşap kasanın üst, gövde ve alt

bölümlerinde bulunan motifler çeşitli renklerle süsleme amaçlı boyanmıştır. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi, yapımı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak saatle ilgili yayınlar ve bu saate benzer örnekler dikkate alındığında imal tarihinin XIX.yüzyıl son çeyreği olabileceği düşünülebilir. Saatin kadranın oldukça aşınmış durumda harfleri çok belli olmayan saati yapan ustanın veya firmanın ismi yazmaktadır. İsmin altında Paris'te yapıldığını yazan bir ibare göze çarpmaktadır. Saatin ahşap kasasının üst tarafında stilize verilmiş kır çiçekleri, kıvrık dallar ve saat kadranının etrafındaki çerçevede ise; stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, beyaz, kurşuni, yeşil, kırmızı renklerle boyanan çeşitli kır çiçekleri, kıvrık dal, menekşe, yaprak kullanılmasının yanında nesneli öğelerden inci gibi süsleme unsurlarının bezeme amaçlı ele alındığı görülmektedir. Saatin ahşap gövdesinin her iki yanında kalem işiyle işlenmiş karşılıklı dizilmiş stilize çiçekler, kıvrık dallar, kallalar ve sarkaç üzerinde stilize edilmiş, kıvrım yapan C ve S şekilli akantuslar, yıldız çiçekleri, pul pul şeklinde verilmiş baklava dilimleriyle kesilmiş kısımlar, kır çiçekleri, rozet çiçeği, ve yaprak motifleri göze çarpmaktadır. Akantusların aralarında iri birer inci tanesi dikkat çekmektedir. Sarkacın alt orta kısmında madalyon şeklinde bir kısmın içerisinde bitkisel unsurlarla altı parçaya bölünmüş, aralarında akantuslar ve rozet çiçekleri işlenmiştir. Sarkacın orta ve üst kısımlarında stilize edilmiş akantus yaprakları, yıldız çiçekleri, kır çiçekleri, inci taneleri ve yumurta motifi betimlenmiştir. Motifler kahverengi, kurşuni, kırmızı, pembe, beyaz, kahverengi ve yeşil renklerle ele alınmıştır. Sarkacın etrafında inciyi

hatırlatan motifler bulunmaktadır. Gövdenin alt kısmının iki yanında birer hilal içinde yıldız çiçeği ile birlikte verilmiştir. Saatin alt kısmında ise içiçe geçmiş dairesel madalyon içerisinde gül, menekşeler, kır çiçekleri göze çarpmaktadar. Alt kısmın alt ve üst karşılıklı iki kenarının köşelerinde birer hilal içerisinde beyaz renkli yıldız çiçekleri ve etrafında kıvrık dallar, akantuslar, yapraklar işlenmiştir.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, gül,kasımpatı,kır çiçeği,kıvrık dal,menekşe, rozet çiçeği,yaprak, yıldız çiçeği), geometrik (baklava,hilal,yumurta), nesneli (inci) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, kalemişi, boyama ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Yozgat Etnografya Müzesi Saati-2 (No-3, Fot.20-27)

TARİH	BULUNDUĞU YER	MALZEME	DURUMU	SÜSLEME TEKNİĞİ	BOY	DERİNLİK	GENİŞLİK
XX.yy.son çeyreği Olabilir.	Yozgat Müzesi	Ahşap,metal, cam	Sağlam	Oyma,döküm ,kazıma	78 cm.	15 cm.	26-28 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Bozuk olan saatin gövdesi, dikey ve dikdörtgene yakın bir biçimde ele alınmıştır. Saat, tepelik kısmı, gövde ve küçük alt kısmıyla beraber üç bölümlü olduğu anlaşılmaktadır. Saatin mekanik kısmının olduğu bölüm gövde üzerinde yer almaktadır. Saat ve sarkaç kısmını örten cam bölme, saatin kadranın da yer aldığı saat çerçevesinden alt kısma doğru uzanır şekildedir. Sarkacın üzerinde herhangi bir tarih ibaresi, tam usta adı veya firma adı ve yapıldığı yer ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Yapılış tarihi ve yeri ile ilgili bir yazı bulunmasa da, farklı yerlerde bulunan benzer saat örnekleri, dönemin ahşap bezemelerinde kullanılan motifler ve yapım özellikleri bakımından, saatin Fransız ürünü olarak, 19.yüzyıl sonu ile 20.yüzyılın başında yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Süsleme Konuları: Saatin ahşap kasası ve bazı metal unsurları dekoratif amaçlı ele alınarak, bitkisel (rozet çiçeği) ve geometrik (çentik, çokgenler, madalyon, tabla, yumurta) motiflerle süslenmiştir.

Süsleme ve Yapım Teknikleri: Oyma, kazıma, döküm teknikleri uygulanmıştır.

Üst Bölüm: Saatin üst tepelik kısmı üstte yer alan yatay bir tablanın her iki yanında birer kuleyi veya şamdanı andırır yükselti bulunmaktadır. Bunların arasında kalan kısımda küçük boyutta yuvarlak iki şamdanımsı veya kulemsi bölüm, onların üzerinde yer alan table ve tablanın üzerinde yuvarlak kulemsi kısımlar göze çarpmaktadır. En üst kısımdan üst alt iki yan kısmı bir üçgen oluşturacak şekilde unsurlar karşılıklı ve kademeli olarak

sıralanmıştır.

Gövde: Metalden, iç içe geçmiş madalyonlardan oluşan bir biçimde saatin sarkacı verilmiştir. Gövde kadran ve sarkacın bulunduğu kısım cam bölmeyle çevrilmiştir. Saatin rakamları Osmanlıca verilmiştir. Saatin kadranının içinde görülen iri stilize edilmiş bir rozet çiçeğini andıran motif dikkat çekmektedir. Gövdenin iki yan kenarına düz ve ters şekilde ele alınmış şamdan ve vazoyu hatırlatan motifler dizilmiştir. Cam bölmenin alt kısmında sarkacı kadrana bağlayan, belirli aralıklarla dizilmiş üç kalın tel görülmektedir. Sarkaç metal malzemeden yapılmış olup, 5-6 sıra iç içe geçmiş yuvarlak madalyonlardan oluşmaktadır. Sarkacın dairesel iç ve dış kenarları çentik dizileriyle bir kaç sıra halinde verilmiştir.

Kaide (Alt Bölüm): Saatin en alt kaide bölümü, üstten alta doğru, üç dilimli olarak diyagonal bir biçimde daralarak gitmektedir. Daralarak giden dilimler birleştirildiğinde bir üçgeni oluşturmaktadır. Saatin gövdesinin alt bölümünde yer alan tablanın altının iki yanında dekoratif amaçlı yapılmış birer şamdan veya kulemsi motifalttan dışa doğru çıkıntı yapmaktadır. En altta ise; yatay dikdörtgen formlu olan, alt ucunda şamdanı hatırlatan motifi bulunan küçük bir tablalı kısımla son bulmaktadır.

Yozgat Çapanoğlu Camisi: Çapanoğlu Camisi (Fot.28-33). Osmanlı döneminin Bozok Sancağı Valisi Çapanoğlu Mustafa Bey tarafından 1779 tarihinde Yozgat şehrinde yaptırılan camidir. Cami Yozgat ahalisi tarafından Büyük Cami veya Ulu cami diye de bilinmektedir. Caminin bulunduğu yüksekçe konumu dolayısıyla cami şehrin her

yerinden görülebilen ince minaresi, yüksek kasnaklı kubbesi ve köşe kuleleri ile Yozgat'ın sembolü olmasının yanında, en önemli yapılarından biridir. Yozgat'ın en işlek ve kalabalık bir bölgesi olan Yozgat çarşısı, Büyük Caminin etrafında yer almaktadır. İstanbulluoğlu mah. Saraflar Cd. No:74, 66100 Yozgat adresinde bulunmaktadır.

Yozgat Çapanoğlu Camisi Saati (No-3, Fot.34-41)

TARİH	BULUNDUĞU CAMİ	MALZEME	DURUMU	SÜSLEME TEKNİĞİ	BOY	DERİNLİK	GENİŞLİK
XX.yy.son çeyreği Olabilir.	Yozgat Vakıflar Müzesi	Ahşap, metal,cam	Sağlam	Oyma, döküm,kazıma	233 cm.	32 cm.	42-53 cm.

Tanım ve Kompozisyon: XIX yy.son çeyreğine ait olabileceği düşünülen saat sağlam ve çalışır vaziyettedir. Saat, alttan üste doğru dikdörtgene yakın bir formda ele alınmış olup, üç bölümlüdür. Bunlar üst bölüm, gövde ve alttaki kaide kısmıdır. Saat caminin içinde mihraba yakın bir yerde, duvara bitişik durmaktadır. Gövde üzerinde saat ve sarkaç kısmını örten cam bölme bulunmaktadır. Saatin üzerinde tarih, isim veya firma ismi belirtilen bir ibare bulunmamaktadır. Süslemeler yoğunluk olarak bitkisel ağırlıklıdır. Gövde de ve alt kısımda işlenmiştir.

Süsleme Konuları: Bitkisel (gelincik, gül, kalla, karanfil, kalla, kasımpatı, kır çiçeği, kıvrık dal, menekşe, rozet çiçeği, yaprak), geometrik (dikdörtgen, yumurta) gibi unsurlar kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, kazıma, kalemişi ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Üst Bölüm: Yatay küçük dikdörtgen bir tablayla ayrılmış tepelik kısmında ve kadranın, saat çerçevesinin bulunduğu kısımda herhangi bir süsleme yer almamaktadır.

Gövde: Gövdenin ahşap iç arka yüzeyine gelincik, gül, kalla, karanfil, kasımpatı, kır çiçekleri, kıvrık dallar, menekşe, rozet çiçekleri ve yaprağı anımsatan motifler yerleştirilmiştir. Gövdenin iç arka yüzeyinin ortasında yapraklarla çevrili bir dal üzerine güller işlenmiştir. Beyaz, kahverengi, kırmızı, pembe, yeşil renk bezemelerde kullanılmıştır. Sarkacın üzerinde herhangi bir süsleme yoktur. Sarkacın alt yuvarlak kısmının içerisinde günümüze yakın bir zamanda yapıştırmayla yazılmış olan Arapça Allah yazısı vardır.

Kaide (Alt Bölüm): Bu bölümün ön yüzünün orta kısmında kazımayla yapılmış, içiçe geçmiş yumurta biçiminde şekiller göze çarpmaktadır. Bu şeklin içerisinde yer alan süslemeler çok fazla belli olmamakla birlikte içerisinde yapraklar, menekşe, gül, kır çiçekleri, rozet çiçeği gibi verilmiş olan bitkisel motifler göze çarpmaktadır. Motifler beyaz, kahverengi, kırmızı, beyaz, ve yeşil boyayla renklendirilmiştir

C. Değerlendirme:

Yozgat içerisinde yaptığımız araştırmada ahşap kasalı Osmanlı dönemine ait ikisi Müze'de (Nizamoğlu Konağı), bir tanesi de Çapanoğlu Camisinde olmak üzere üç tane saatin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu ahşap kasalı saatlerden Çapanoğlu Camisinde bulunanın çalışır durumda, Nizamoğlu Konağı Müzesinde bulunan iki tanesinin de çalışmadığı, bozuk durumda olduğu gözlenmiştir. Bu saat ve diğer saatlerin hepsinin metal ve mekanik aksamının Fransız yapımı olabileceği kuvvetle ihtimal dahilindedir. Saatlerin hepsi ahşap kasa muhafazalı olup, boyları 233 cm. ile 78 cm. arasında, ortalama genişlikleri 53 cm. ile 26 cm. arasında, derinlikleri 32 cm. ile 15 cm. arasında değişmektedir. Duvar saatlerinin iki tanesinin ahşap kasasının alınlık, gövde ve alt kaide kısmının yer aldığı bölümde, çoğunlukla bitkisel olmak üzere, geometrik ve nesneli bezemeler yer almaktadır. Kadran ve sarkacın bulunduğu bölümlerin üstü oval şekilde ince bir camla örtülüdür. Yozgat saatlerinin sarkaçları, ağırlıkları ve diğer aksamları çoğunlukla pirinç olmak üzere metalden yapılmıştır.

Yozgat Nizamoğlu Konağı Müzesi saatinde (Fot.8-19, No-1): Akantus, gül, kır çiçeği, kıvrık dal, menekşe, rozet çiçeği, yaprak, yıldız çiçeği, baklava dilimi, dikdörtgen, kare, madalyon, yumurta, inci; müzede bulunan diğer duvar saatinde ise; rozet çiçeği, madalyon yumurta motifi karşımıza çıkmaktadır. Yozgat Çapanoğlu Camisi saatinde; gelincik, gül, kalla, karanfil, kasımpatı, kır çiçeği, kıvrık dal, menekşe, rozet çiçeği, yaprak ve yumurta motifi saatler üzerinde işlenmiştir.

D. Sonuç: Yozgat ilinde bulunan 3 Osmanlı dönemi ahşap kasalı saatten, Çapanoğlu Camisinde yer alan 1 tane saat çalışır vaziyettedir. Nizamoğlu Konağı Müzesinde bulunan 2 saat çalışır durumda olmayıp, mekanik sebeplerden arızalı durumdadır. Saatlerin hepsi ahşap kasalı olup, metal ve cam malzemeden imal edilmiştir. Saatler ihtimal meşe, maun gibi ahşap malzemeden yapılmıştır. Oyma, döküm, kalemişi, kazıma, gibi süsleme teknikleri saatler üzerinde uygulanmıştır. İncelediğimiz üç saatin üzerinde yapılış tarihini belirten bir ibareye rastlanılmamıştır. Tarihi bulunmayan üç saati, müzenin verdiği tanıtıcı bilgilere ve bunun yanında çeşitli bölgelerde bulunan benzer saat örneklerine göre, XIX. yüzyılın ilk çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlendirilebilir. Müzede yer alan, Fransız Comtois tipi saatin kadranı (No-1) üzerinde aşındığından pek belli olmayan usta veya firma ismi, onun da altın yapıldığı yer olan Paris yazısı dikkat çekmektedir. Diğer saatlerin üzerinde herhangi bir yazı karşımıza çıkmamıştır. Müzede ve Çapanoğlu Camisinde bulunan ayaklı veya uzun ahşap kasalı saatlerin alınlık, gövde ve alt kaide kısmının yer aldığı bölümde, çoğunlukla bitkisel olmak üzere, geometrik ve nesneli bezemeler ele alınmıştır. Süslemeler genellikle uzun ahşap kasalı saatlerin gövdesinin iç yüzeyinde, sarkacın arkasında ve alt bölümde yoğunlaşmıştır. Kadran ve sarkacın bulunduğu bölümlerin üstü ince bir camla örtülüdür. Saatlerden biri oldukça sade görünümlü, kalemişi süslemesi bulunmayan küçük ebatlı bir duvar saatidir (No-2). Kalemişi süslemelerde motiflerin bir kısmı natüralist, bir kısmı da antinatüralist olarak saatler üzerinde yer almıştır. Bu süslemeler Batılılaşma döneminin üsluplarından barok ve

rokokonun stilize edilmiş göz alıcı özelliklerini göstermektedir. Dekoratif şekilde verilen akantus yaprakları, çiçek demetleri ve yaprak motifleri, kıvrılarak giden dallar, stilize edilmiş çiçekler ve motifler dönemlerinin üslubunu taşımakta, ahşap malzeme üzerinde kendini göz alıcı bir biçimde ifade etmektedir. Saatlerin ahşap kasasının üzeri cila türü veya ahşabı, süslemeyi muhafaza eden koruyucu bir tabakayla kaplanmış olması muhtemeldir.

Duvar saatlerinin ahşap kasaları ve kadranları üzerinde yer alan kalemişi bezemelerde en çok beyaz, kahverengi, yeşil, kırmızı rengi kullanılmasının yanında, kurşuni ve pembe renge de yer vermişlerdir.

Türk El Sanatları içerisinde çok fazla çalışılmayan Osmanlı dönemi saatleri, sanat tarihimiz açısından önemli izleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu tip saatlerin özellikle metalik kısmının yapımında çoğunlukla yabancı emeğiyle ortaya çıkarılmış olsa da bir asırdan fazla camilere gelenlere namaz vaktini hatırlatan, Cumhuriyet öncesi geçmiş kuşaklardan günümüze ve yarınlarımıza bir emanet, bir miras, bir hatıra olan bu saatler Yozgat ilinde az örnekle karşımıza çıksa da, elimizdeki eserlerle de kültür zenginliğimiz açısından doyurucu, öğretici bir boyut ve farklı bir anlam kazandırmaktadır.

KAYNAKÇA:

Acun, Hakkı (1994). Anadolu Saat Kuleleri, Ankara: Atatürk Kül.Mer.Yay., Sayı: 85.

Acun, Hakkı (2011). "Saat Kuleleri ve Önemi", Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı, Karabük Valiliği, Safranbolu, s.5-15.

Barışta, H. Örcün (2011). "İstanbul Cami ve Türbelerinde 19. Yüzyıl Ayaklı, ya da Uzun Kasalı (Gövdeli) Avrupa Saatleri ve Osmanlı Sanatındaki Etkileri", Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Keşişmeler ve Sanat, Prof. Dr.Günsel Renda'ya Armağan, Ankara: H.Ü.Ed.Fak.San.Tar.Böl.,s.77-82.

Bedi üz-Zaman Ebû'l- İz İsmail bin ar- Razzaz el Cezeri (1990). Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap, Ankara: Kül.Bak.Yay.1207, Tıpkı basım.

Biçici, H. Kamil (2010). "Gaziantep Cami Duvar Saati Bezemelerinden Çeşitli Örnekler", Vakıflar Dergisi, S.34, s.61-98.

Biçici, H. Kamil (2012). "Sanat Tarihi Açısından Duvar Saati Süslemeciliği: İstanbul PTT Müzesi ve İzmir TCDD Müzesi'ndeki Duvar Saatleri Örneği",Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,53:2, s.147-186.

Biçici, H. Kamil (2013)," Beykoz Camilerinde Yer Alan Bezemeli Duvar Saati Örnekleri", SDÜ.Sos.Bil.Der., Sayı: 30, Aralık, Isparta 2013, s.155-176.

Biçici, H. Kamil (2014), "ANKARA VAKIF ESERLERİ MÜZESİNDE SERGİLENEN CAMİSAATLERİNİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ", TurkishStudies - International PeriodicalForTheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkicVolume 9/10 Fall 2014, Ankara, s. 115-147.

Biçici, H. Kamil (2015), “Üsküdar Camileri Duvar Saatlerinden Örnekler”, 8.ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ KONGRESİ, 2, s.873-916, Ankara, (Yayın No:656560).

Biçici, H. Kamil (2016a), "ÖDEMİŞ YILDIZ KENT ARŞİVİ MÜZESİNDE BULUNAN ŞÖMİNE VE MASA SAATLERİNİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ ÜZERİNE, İzmir Araştırmaları Dergisi, İzmir, Şubat 2016, s.1-16.

Biçici, H. Kamil (2016b), “TİRE CAMİLERİNE AİT SAATLERİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN İNCELENMESİ”, TIRE ARASTIRMALARI SEMPOZYUMU 12-13 MART 2015, Tire Belediyesi Kültür Yay.c.1, İstanbul 2016, s.155-182.

Biçici, H. Kamil, A. Tetik (2017a), “EROL ATA'NIN MASA SAATLERI KOLEKSIYONUNDAN BAZI ÖRNEKLERİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep, s.356-387.

Biçici, H. Kamil (2017b),” Gaziantep Osmanlı Dönemi Cami Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Uluslar arası Gaziantep Alimleri ve Gaziantep’te Dini Hayat Sempozyumu Bildiri Metinler Kitabı, Gaziantep Büyükşehr Belediyesi Kültür Yay.11, Ankara 2017, s.309-323.

Biçici, H. Kamil (2017c), “BURSA CAMİLERİNDE BULUNAN BAZI OSMANLI SAATLERİNİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep, s.16-30.

Biçici, H. Kamil (2018a), “İSTANBUL CAMİLERİNDE BULUNAN İNGİLİZ YAPIMI SAATLERİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ”, XVI.Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül 2014/Ankara, TTK.Yay., IV c.-V.Kısım, Ankara 2018, s.1895-1953

Biçici, H. Kamil (2018b), “Geçmisten Günümüze Körfez in Parıldayan Incisi Izmit in Saat Kulesi”, Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2018, s.587-609.

Biçici, H. Kamil (2020), “Ödemiş ve Birgi’de Bulunan Ahşap Kasalı Saatlerin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-I, İksad Yayınevi, Gaziantep 2020, s.665-696.

Bir, Atilla- M. Kaçar (2008). “Saat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.35, s.324.

Çakmut, Feza (2005). “Topkapı Sarayı Saatleri”, Saat Dünyası Dergisi, İstanbul Saatçiler Odası Yay., Sayı: 3, Nisan-Mayıs, s.40-41.

Çam, Nusret (1990). Osmanlı Güneş Saatleri, Ankara: Kül.Bak.Yay.1243.

Dirik, Mahmut, (2012), “Bilgisayar/Sibernetik/Özdevinimli Makinalar Sahasindakilcatlanyla Cizreli Ebu'I-Iz”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, 2012, İstanbul, s.185-199.

Dizer, Muammer (1986). “İslamda ve Osmanlılarda Saat”, Bilim Birlik Başarı, Sayı:44, s.13-14.

Eroğlu, Yelda (2009). “Saatin Yolculuğu”, Raillife, TCDD Yay. Sayı:40, Nisan, s.46-50.

Günyol, Zübeyde. „Eski Saatler“, İslam Forumu. http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde-g%C3%BCnyol.4575/ (Erişim: 13.09.2012).

Gürbüz, Şule (2011). Saat Kitabı, İstanbul:TBMM, Milli Saraylar Dairesi Bşk.Yay.

Kurz, Otto (Çev.Ali Özdamar) (2005). Sultan İçin Bir Saat, Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri, İstanbul: Kitap Yay..

Nasr, Seyyed Hossein (1968). Science And Civilization In Islam, Massachusetts: Harvard University Press, Cambridge, s.168-183.

Özdemir, Kemal (1993). Ottoman clocks and watches, İstanbul: TYT Bankası Yay.

Ruska, J. (1988). "Saat", MEB.İslam Ansiklopedisi, C.10, s.2-3.

Tekeli, Sevim (1966). 16'ıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar, Adlı Eseri, Ankara: Ankara Ünv.Basımevi.

Tuzcular, Aysel (1977). "Türk İskelet Saatleri", Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı:5, Ocak, s.72-77.

TBMM, (Tarihsiz). Saat Müzesi Kataloğu, Ankara: Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yay.

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yozgat/gezilecekyer/yozgat-muzesi, E.T.03.11.2020

http://www.localhistories.org/clocks.html, E.T. 07.11.2020

Fotoğraflar

Fil Su Saati

Fot.1, Filli Su Saati, M.Dirik'ten.

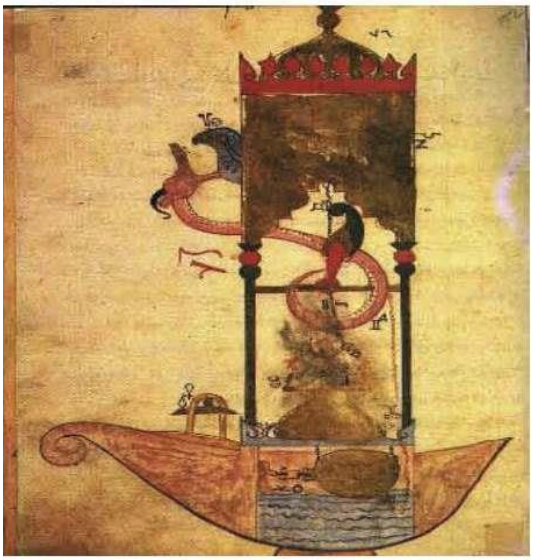

Fot.2, Kayık Su Saati, M.Dirik'ten.

Fot.3, Saatin gelişim şekilleri, Hayat Ansiklopedisinden alınmıştır.

Fot.4,Yozgat Müzesi (Nizamoğlu Konağı) dış görünüm

Fot.5,Yozgat Müzesi (Nizamoğlu Konağı) dış görünüm

Fot.6,Nizamoğlu Konağı Müzesinde saatlerin bulunduğu odadan görünüm

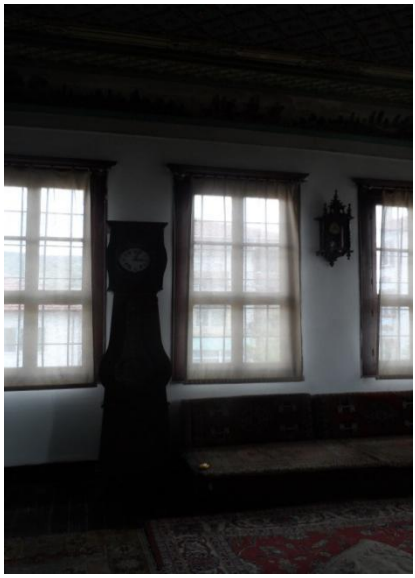

Fot.7,No-1 ve No-2,Saatlerin bulunduğu odadan görünüm

Fot.8,No-1,Saatin yandan görünümü

Fot.9,No-1,Saatin üst ve gövde görünümü

Fot.10,No-1,Saatin üst kısmının görünümü

Fot.11,No-1,Saatin yandan görünümü

Fot.12,No-1,Saatin gövde görünümü

Fot.13,No-1,Saatin gövde görünümü

Fot.14,No-1,Saatin gövde görünümü

Fot.15,No-1,Saatin gövde ve alt bölümü

Fot.16,No-1,Saatin üst kısmından ayrıntı

Fot.17,No-1,Saatin sarkaç kısmından ayrıntı

Fot.18,No-1,Saatin gövde ve kısmından

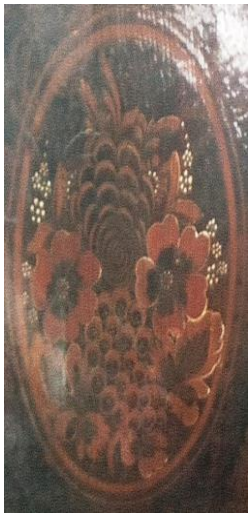

Fot.19,No-1,Saatin alt kısmından ayrıntı

Fot.20,No-2,Saatin genel görünümü

Fot.21,No-2,Saatin genel görünümü

Fot.22,No-2,Saatin yandan görünümü

Fot.23,No-2,Saatin yandan görünümü

Fot.24,No-2,Saatin gövdesinden görünümü

Fot.25,No-2,Saatin yandan görünümü

Fot.26,No-2,Saatin üst görünümü

Fot.27,No-2,Saatin alt yandan görünümü

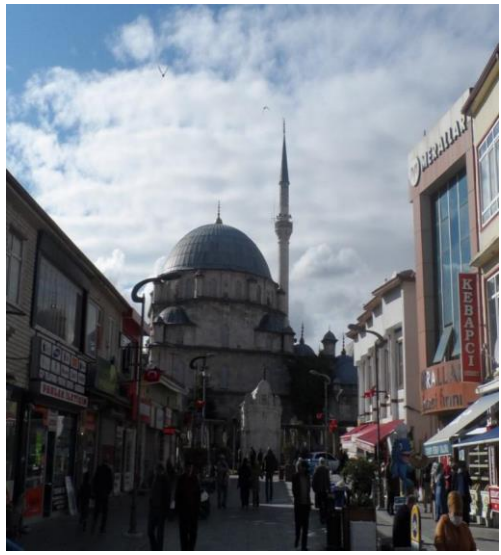

Fot.28,Yozgat Çapanoğlu Camisi

Fot.29,Yozgat Çapanoğlu Camisi, giriş, ön cephe.

Fot.30,Yozgat Çapanoğlu Camisi, caminin içerisinden görünüm.

Fot31,Yozgat Çapanoğlu Camisi, caminin içi

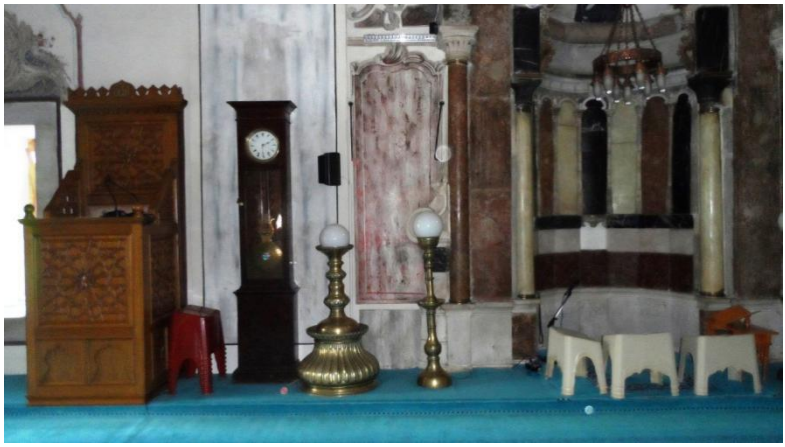

Fot.32,Yozgat Çapanoğlu Camisi, caminin içerisinden görünüm.

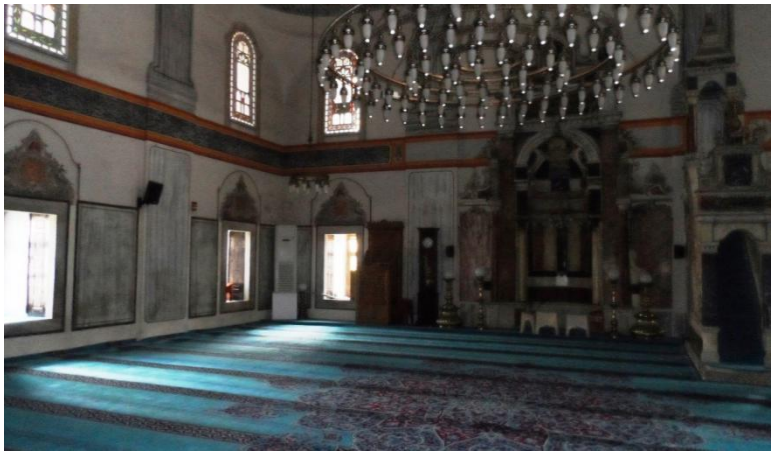

Fot.33,Yozgat Çapanoğlu Camisi, caminin içerisinden görünüm.

Fot.34,No-3,Saatin genel görünümü

Fot.35,No-3,Saatin yandan görünümü

Fot.36,No-3,Saatin üst ve gövde görünümü

Fot.37,No-3,Saatin üst ve gövde görünümü

Fot.38,No-3,Saatin gövde süslemeleri

Fot.39,No-3,Saatin gövde süslemeleri

Fot.40,No-3,Alt kısımda bulunan süslemeler

Fot.41,No-3,Alt kısımda bulunan süslemeler

BÖLÜM 22

SİVEREK SANCAĞI YER ADLARI (XVI. YÜZYIL) *

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT

Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır-Türkiye
msaliherpolat@hotmail.com

* Bu çalışma XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) adlı çalışmadan üretilmiştir. Bu tezde XVI. yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı sancaklarda mahalle adları, Amid, Mardin, Berriyecik, Ruha (Urfa), Siverek, Ergani, Çermik, Harput, Arabgir, Kiğı, Çemizgezek, Musul, Hasankeyf, Siird, Kulb, Atak (Lice), Tercil (Hazro), Nusaybin, Akçakale, Rakka, Çapakçur (Bingöl), Hancuk, Habur, Deyr ve 'Ana sancakları ile Hani Kazası'nın köy ve mezra adları yer almaktadır.

GİRİŞ

Siverek ilk çağlardan beri meskûn olan sahalardan biridir. M.Ö. 5600-5000 yıllarına tarihlenen Halaf kültür sahası (Sevin 1997, 61) içinde günümüzde Siverek'te bulunan Çavi Tarlası da yer almaktaydı (Sevin 1997, 62). Siverek yakınlarındaki Hassekhöyük M.Ö. 3400 yıllarında etrafı iki metre kalınlığında bir surla çevrilmiş, içinde avlulu büyük binaların yer aldığı akropolü, çevresindeki konutları, pişmiş taştan ve topraktan çok sayıda silindir mühürleriyle dönemin tipik sınır birimlerinden biriydi (Sevin 1997, 73). Siverek'in de içinde bulunduğu Güneydoğu Anadolu'nun özellikle batı bölümünün Paleolitik çağ boyunca oldukça yoğun bir biçimde iskân edilmiş olduğu bilinmektedir (Yalçınkaya 1990, 35-42).

Siverek Sancağı XVI. yüzyılda Diyarbekir Vilâyetine bağlı olup timar sisteminin uygulandığı klasik bir Osmanlı sancağıydı. Günümüzde ise Şanlıurfa iline bağlı bir ilçe merkezidir. XVI. yüzyıldaki Siverek Sancağı'nın sınırları günümüzdeki Siverek ilçesi sınırlarından daha genişti.

Siverek Anadolu'da Türkleşmenin gerçekleştiği coğrafyaların başında gelmektedir. Bu durum Siverek Sancağı'ndaki köy ve mezra adlarına yansımıştır.

Bu çalışmada Siverek Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki köy ve mezra adları incelenmiştir. Buradaki köy ve mezra adları 1518, 1526 ve 1568 tarihli tahrir defterlerindeki verilerden elde edilmiştir. Bu tahrir defterlerinden 1518 tarihli olan mufassal olup 64 numara ile Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesinde

kayıtlıdır. 1526 tarihli defter de aynı arşivde 998 numara ile kayıtlı olup icmal bir defterdir. (Bu defter 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve Zü'l-Kâdiriyye (937/1530) I (Dizin ve Tıkıbasım, Ankara1998 adıyla yayımlanmıştır. Defterin tarihi için 1530 tarihi kullanılmıştır. Defterin 50. sayfasındaki bir notta Hicrî 932 yılı geçmektedir. Buna göre defterin 1526 tarihli olduğu anlaşılmaktadır.) 1568 tarihli Tahrir Defteri ise Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivinde eski 151 ve yeni 160 numara ile kayıtlıdır.

Bu çalışmaya konu olan yer adları XVI. yüzyıldaki Osmanlı arşiv kayıtlarına dayalı olarak yapıldığı için özgündür. Bu itibarla o dönemde coğrafyanın adlandırmasındaki yapılan tercihler ya da kullanılan adlar hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu yer adları bölgenin tarih, dil ve iskân tarihine ışık tutacak nitelikte olup filoloji, teoloji, sosyoloji ve antropoloji gibi farklı disiplinler için yeni çalışmalara ilham kaynağı olabilir.

Siverek Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki yer adlarının büyük çoğunluğu Türkçe özellikler taşımaktaydı. Buradaki yer adlarının kökeni Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinden öncesine dayanmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti 1515-16'da bölgeye hâkim olduktan sonra 1518'de bölgenin ilk tahririni gerçekleştirdi. Bu tarihte bölgede varlığı tespit edilen yer isimlerinin tamamına yakını şüphesiz Osmanlı hâkimiyeti öncesine ait adlardı.

XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'ndaki köy veya mezra adlarında Türkçe özellikler taşıyan yer adlarının ortaya çıkmasının sürdüğü tespit edilmiştir. Susuzca, Gök Üyük, Katır Kuyu, Alığlı Ziyaret,

Ak Viran, Güngörmez, Kız Viranı, Söğütlü, Kum Savuran, Kızılca Kuyu, Bay Oğlan, Kara Kuyu, Arslan Deresi, Sapluca Viran, Çiğdemlü, İncirlü, Pamuk Viranı, Kurt Viran, Çöplüce, İğdir nâm-ı diğer (Bundan sonra nd. şeklinde gösterilecektir.) Kantara, Sarnıçlı, Kışlacık gibi adlar bu duruma misal olarak verilebilir.

Siverek Sancağı'ndaki köy ve mezralardan XX. yüzyıla kadar varlığını sürdürenlerin eski ve yeni adlarına da yer verilmiştir. Böylece okuyucuya bölgede zamanla yer adlarında meydana gelen değişmelerin mahiyeti hakkında da bilgi sahibi olma imkânı sunulmuştur.

Günümüzün siyasi, sosyal, ekonomik ve dinî bazı meselelerinin çözümü için tarihin iyi bilinmesinde fayda vardır. Bunun için Osmanlı dönemi arşiv kaynaklarından faydalanmak mümkündür. Çünkü XVI. yüzyıldaki arşiv belgeleri bugün karşı karşıya olduğumuz bazı meseleleri çözmek için sağlam dayanak oluşturabilirler. Bu düşünceden hareketle Türkiye'nin siyasi ve entelektüel gündemini zaman zaman işgal eden yer adları hususunu, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, kamuoyunun dikkatine sunulması yararlı olacaktır.

Bu çalışmada Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan olan Siverek Sancağı'ndaki yer adları üzerinde durulmuştur. Tarihî belgelere ve bilgiye sahip olmayan birçok kesimde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki yer adları hakkında, buralarda Türkçe yer adlarının olmadığına ya da çok az olduğuna dair bir ön kabul vardır. Hâlbuki bölgenin XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterlerindeki kayıtlarda bölgede en çok Türkçe özellikler taşıyan yer adlarının olduğu

görülmektedir. Türkçe yer adlarının bölgedeki kesafetinin kaynağı, daha önce burada Artuklu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türk hanedanlıklarının hâkim olmaları, köyleri şeneltmeleri ve mezralarda tarım yapmış olmalarıdır.

Güneydoğu Anadolu'daki yer adlarının bilimsel kıstaslar dâhilinde ele alınması ve değerlendirilmesi yer adları konusundaki birçok önyargıyı ortadan kaldıracağı gibi bölge konusunda yapılacak tarihî, sosyal, kültürel ve siyasi değerlendirmelerin daha sağlıklı zeminde yapılmasına katkı sunacaktır.

Bu çalışmada Siverek Sancağı'ndaki köy ve mezra adları bağlı bulundukları nahiyelerle birlikte verilmiştir. Böylece sancağın XVI. yüzyıldaki idari yapısı ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.

Coğrafi Konumu

Siverek Sancağı XVI. yüzyılda kuzeydoğusunda Amid, kuzeyinde Ergani ve Çermik, kuzeybatısında Hısn-ı Mansur (Adıyaman), güneybatısında Ruha (Şanlıurfa), güney ve güneydoğusunda Berriyecik (Viranşehir-Kızıltepe arasındaki sahradaydı.) sancaklarının bulunduğu saha ile sınırlıydı.

Siverek XVI. asırda günümüzdekinden daha geniş sahayı kaplamaktaydı. Çünkü bugün müstakil bir ilçe olan Hilvan da XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'na bağlı bir nahiyeydi.

Siverek Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Diyarbakır-Şanlıurfa yolu üzerinde, kuzeydoğusunda Diyarbakır, kuzeyinde Ergani ve Çermik,

batısında Adıyaman ili sınırları, güneybatısında Hilvan ilçesi, güneyinde Viranşehir yer almaktadır.

Şemseddin Sami Siverek'in XIX. yüzyıldaki manzarası ve nüfus yapısı hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Kasaba bir tepe etrafında ve bağlar arasında olup, tepenin üzerinde harap bir kalesi vardır. Fırat'a tabi küçük bir çay kasaba içinden geçerek bahçelerini erva eder. Diyarbekir-Halep yolu üzerinde bulunması hasebiyle ticareti pek işlektir. Şarabı meşhurdur. Ahalisinin 5 250'si Türk ve Kürd olarak Müslim, 3 500'ü Ermeni, 100'ü Ermeni Katolik'i, 150'si Ermeni Protestan'ı, 1000'i Yakubiyûn'dan Süryani'dir. Sancak dâhilinde ahâlisi 38 730 kişiden ibaret olup 25 558'i Türk, Kürd, Çerkes ve Arap olarak Müslim, 922'si Yezidi, 7 250'si Ermeni ve Ermeni Katolik ve Protestan'ı, 1 000'i dahi Yakubi ve Süryani'dir"* (Ş. Sami 1311, 2800).

Arazisi Karacadağ'ın batı eteklerinden başlayarak geniş düzlüklerden oluşmuştur. Bu arazi Karacadağ'dan ve yakınlarından inen 10 dereyle vadiler halinde yarılmıştır (Türk Ansiklopedisi: 1983, 148). İlçenin ayrıntılı arazi yapısı ise şöyledir: % 19,3'ü dağlık, % 0,8'i yayla, % 4,2'si ova ve %75,7'si dalgalıdır (*Köy İşleri Bakanlığ*ı, 1967, 14). Ormanlık arazisi ise yoktur. Hâlbuki XIX. asrın sonlarında 386 km'lik ormanından söz edilmektedir (Ş. Sami 1311, 2800).

Siverek bugün Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu üzerinde, Şanlıurfa iline bağlı, 260.000'i aşkın nüfusa sahip bir ilçe merkezidir.

İsmin Kaynağı

Siverek, İran dilinde "kara yıkıntılar" anlamında bir kelimedir. Süryani ağzında Şebhabherak, Türk ağzında Siverek olmuştur (Umar 1993, 735). Süverek, Ermenice Sevaverak (seav=siyah+averak= harabeler), Arapçası es-Suvayda'dır (Honigmann 1970, 135). Türkçe eserlerde bu şehir için Süveyda adı kullanılmıştır (Turan 1983, 380).

İdari Yapısı

Diyarbekir'in 1515'te eyalet olmasından sonra 1518'de yapılan ilk tahririnde Siverek sancak itibar edilerek buraya bağlanmıştı. 1518'de Siverek (Şehir) Bucak, Çıbıkdan, Oşun, İn ve Hilvan olmak üzere altı nahiyeden oluşmuştu. Bunlardan Çıbıkdan Amid Sancağı içinde tahrir edilmişti. 1526 ve 1568 tarihlerinde yapılan tahrirlerde Çıbıkdan Siverek Sancağı dâhilinde gösterilmiştir.

Siverek, XVII. yüzyılda da Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancaktı (Ayn Ali Efendi 1280, 30). XIX. yüzyılda bu durumu devam etmiştir. XIX. yüzyılda Siverek; Bucak, Hoşin (XVI. yüzyılda Oşun idi), Karakeçi, Karacadağ, Ceme, Yenişehir, Burhan, Şehir ve Arap isimleri ile sekiz nahiye ve 487 köyden oluşmuştu (Ş. Sami 1311, 2800).

Siverek (Şehir) Nahiyesi

Bu nahiye tahrir defterlerinde 1518 ve 1526'da Siverek, 1568 ve 1618'de Şehir adıyla kaydedilmiştir. 1518'de 25'i viran 53 köyü; 1526'da 35'i meskûn, 14'ü nüfus kaydı olmayan toplam 49 köyü, 17'si müstakil, altısı köylerle beraber yazılmış 23 mezra (BOA 998,

131-139) ve 1568'de 86 köy, 67'si müstakil 122 mezrası vardı. XVI. asır boyunca köy ve mezra sayısı mütemadiyen artmıştır.

Şehir Nahiyesi'nin XVI. yüzyılda bulunduğu saha günümüzde merkez ilçe sınırlarına tekabül etmektedir.

Çıbıkdan Nahiyesi

Bu nahiye 1518'de Amid Sancağı içinde tahrir edilmiştir. Bundan dolayı konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda 1518'de bu nahiyenin adına rastlanılmadı ifadesini kullanılmıştır (Erpolat 1999, 281; Üner 2002, 138; Ekinci 1999, 110). 1526'daki adı kanunnamede Siverek ile birlikte yazılmıştır. Bu nahiyenin adı konusunda tarihçiler arasında fikir birliği yoktur. Bu nahiyenin adının her tahrir defterinde, hatta aynı tahrir defterinde zaman zaman farklı imlalar ile yazıldığı görülmektedir. Bu ismi Sakdan (Baykara 1988, 198), Çaykıran (İlhan 2000, 156), Çubukdan (Ekinci 1999, 110), Çibkadan, Çaykadan (Erpolat 1999, 281) şeklinde okuyanlar olmuştur.

Çıbıkdan Nahiyesinde 1518'de 47'si meskûn, 24'ü viran olmak üzere 81 köy, iki mezra vardı. 1526'da 29'u viran 85 köy, 44 mezra, 1568'de 89 köy, 19'u müstakil 74 mezrası vardı.

XVI. yüzyılda Çıbıkdan adlı meskûn bir birim yoktu. Bundan dolayı bu adın bir yerleşim yerini değil, bir bölgeyi ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda kapladığı sahayı, nahiye köylerinin bugün haritalarda bulundukları yerlere göre tespit etmek mümkündür. Buna göre Çıbıkdan Nahiyesi merkez ilçenin

doğusundaki bazı köyleri, eski Çaylarbaşı ve Karakeçili bucaklarının bulunduğu sahayı kaplıyordu.

Bucak Nahiyesi

XVI. yüzyıl boyunca hep Siverek'e bağlı bir nahiye idi. 1518'de üçü viran 28 köyü vardı. 1526'da bu sayı 31'i meskûn, biri viran 32 köyü, ikisi müstakil, 13'ü köyler ile beraber olmak üzere 15 mezrası vardır. 1568'de köy sayısındaki artış devam ederek 52'ye, mezra sayısı da 24'e çıkmıştır.

Bucak kelime olarak, köşe anlamına gelmektedir. Bu isim her halde nahiyenin sancak içindeki konumundan kaynaklanmıştır, çünkü konum itibarı ile Bucak, batıdan Fırat ve kuzeyden Karacadağ ile sınırlı olup, sancağın kuzeybatı kısmındaki köşede yer almaktaydı, Ayrıca günümüzde bu ad ile bölgede yaşayan bir de aşiret vardır. Yurdumuzda hatta Beyrut'ta XIX. asırda Bucak adını taşıyan başka yerler de vardı (Ali Cevad 1313, 161; Sezen 2017, 133-135).

Bucak günümüzde batıdan Adıyaman, kuzeyden Dağbaşı bucağı, güney ve güneybatıdan Çaylarbaşı bucağı ve doğudan Siverek ile mahdut olup Beydeş (Beğdeş) olarak da bilinmektedir (Sezen 2017, 134; Özgültekin vd. 16-18).

Oşun Nalıiyesi

1518'de ikisi meskûn 23 köy, 1 mezra, 1526'da 10'u meskûn 20 köy, altısı köylerle beraber, 35'i müstakil 41 mezra ve 1568'da 73 köy, 40 da mezrası vardı. Oşun Ortaçağ'da önemli bir kale idi. Bu adı Usun şeklinde okuyanlar da olmuştur (Tihranî 2014, 141). 1066'da Gümüş

Tekin'in Nsepin kumandanı Aruandonus'u burada yapılan bir savaşta esir alınmıştı (Honigmann 1970, 139).

Oşun'un hangi anlama geldiği bilinmemektedir. XI. yüzyılda önemli bir konumda olduğuna göre kuruluşu daha eskilere dayanabilir. Günümüzde Samsat'ın 33 km kuzeydoğusunda Hilvan ilçesine bağlı Hoşin'e tekabül eder ki (Honigmann 1970, 139) yeni adı Uluyazı'dır.

İn Nahiyesi

1518'de İlyas Viranı ile Mağaracıklar köyleri birlikte yazılmış 25 köyü bulunuyordu. Bunlardan nefs-i İn'in de dâhil bulunduğu 7 köyü viran, 17 köyü ise meskûndu. 1526'da 20 köy, 19 mezrası bulunurken 1568'de bu sayı 22 köy, 23 mezraya çıkmıştı.

İn ismi günümüzdeki kayıtlarda geçmemektedir. XVI. yüzyılda bulunduğu saha günümüzde Siverek ilçesinin batısındaki Çaylarbaşı bucağının olduğu alana tekabül etmektedir.

Hilvan Nahiyesi

1518'de 19'u viran 20 köy; 1526'da 21 köy, 14 mezra ve 1568'de 34 köy, 17 mezradan oluşuyordu. Hilvan isminin manası kesin olmamakla birlikte, sözlükte karşılığı kuşkonmaz olan heleyun kelimesi olabilir (Devellioğlu 2007, 354).

Günümüzde ilçe konumunda olan Hilvan için Karacurun adının kullanıldığı bilinmektedir (Sezen 2017, 350). Hilvan daha önce Balkı köyünün bulunduğu yerdeydi. İlçe merkezi sonradan bugünkü yerine taşındı (Nişanyan 2020, 891-892).

XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'na bağlı olan Hilvan Nahiyesi 1926'da Şanlıurfa iline bağlı kaza hâline getirilmiştir. Bu durum günümüzde de sürmektedir.

SİVEREK SANCAĞI YER İSİMLERİNİN KAYNAKLARI VE ÖZELLİKLERİ

Siverek'te XVI. yüzyılda yer alan isimlerin bazılarının kaynağı, tarihini tam olarak veremeyeceğimiz çok eskilere dayanmaktadır. Bu isimlerin mensup olduğu lisanının da ne olduğu bilinmemektedir. Mesela Nisibin (Nusaybin), Oşun, Hirhiri, Çapakçur köylerinin ne zaman kuruldukları ve adlarının ne anlama geldiği hususunda bir bilgiye sahip değiliz. Bunlardan Çapakçur şimdiki Bingöl ilinin de eski adı olan Çapakçur ile aynıdır (KKA 188, 1b; Erpolat 2007, 83) .

Bunların yanında Siverek Sancağı'na bağlı birçok köy ve mezranın adlarının anlamı hakkında fikir sahibi olmak zor değildir, çünkü bunların Türkçe olduğu izahtan varestedir. Bu yer adlarının kaynağı ve anlamı konusunda fikir yürütmek ve gruplara göre ayırmak mümkündür. Bu grupları aşağıda bazı örneklerle göstermeye çalışacağız.

Adlarını fiziki durumlarından alanlar: Depecik, Bozdepe, Karadepe, Kızıldepe, Battaldepe, Yumadepe, Gökdepe, Gökçedepe, Taşludepe, Tilhınna, Tilgani, Tilbağdad, Tilbadiye, Tilberriye, Çatak, Çanakkışla ve Göllü gibi.

Kişi adlarını alanlar: Tohtimur, Söylemez, Seydi Mehmed, Seydi Ahmedlü nd. Rüstem, Dündar, Halid Viranı, Süleyman Fakih,

Battaldepe, Hasan Viranı, Kızıl Ali, Dorum Ali, Mansurcuk, Mahmut Gördü, Şahnazar, Hacıbey gibi.

Renk isimlerini taşıyan yer adları; Akviran (4 farklı köy), Ağcaviran (5), Ağcagöcek, Ağçameşhed (2), Ağcaağıl, Ağcaoruç, Akgeçid (Ağcageçüd), Gökçe, Ağzıgökçek, Gök (Gökçe) Üyük (3), Gökdepe, Gökçeviran, Gökpınar, Karapınar Akmeşhed, Gökdepe, Gök Üyük, Bozca, Bozcalu, Bozkoyunlu, Bozdepe, Karaviran (Karaören) (8), Karabuğra, Karapınar (6), Karaburç (3), Karapalut (3), Karakuyu (3), Karakoyun, Karaveli, Karadepe, Karadibek, Karavare, Karahan, Karakend, Karaağaç, Karakaş, Karabahşayişi Karacurun, Karafurgi, Kara Kilise, Karacaviran (8), Karahisar (3), Abdalkaraca, Kızılali, Kızılviran (6), Kızıldepe, Kızılkaya, Kızılziyaret, Kızılcakuyu, Kızılcıkviran köylerini örnek verebiliriz.

Oğuz boy isimleri ile aynı ismi taşıyanlar: Çepni, Çepni-i diğer, Kalınbayat, Avşarcık, Salur, İğdir, İğdir nd. Kantara, Döğer Viranı, Döğercik ve Döğer'den ibarettir. Türkiye'de Oğuz boy adlarının yerleşim yerleri adları üzerinde yapılmış geniş kapsamlı eserde Siverek Sancağı'ndaki bu Oğuz boy adlarını taşıyan köy ve mezra adlarına yer verilmediği görülmektedir (Sümer 1992, 305-327). Benzer bir durum konu ile ilgili yapılmış başka bir çalışmada da görülmektedir (Halaçoğlu 2017, 100-101). Bu eserde Anadolu'da Oğuz boylarının yaşadıkları yerler yazılı olduğu sayfalarda XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'nda varlıkları tespit edilen Oğuz boy adlarından mülhem yer adlarının gözden kaçtığı ya da araştırma alanına dâhil edilmediği görülmektedir.

Aşiret, boy oymak ismi taşıyanlar ise; Halaclu, Taban Viranı, Köseler, Parçikân, Ozan, Davudanlu, Doğanlu, Karaman, Bozkoyunlu, İzzeddin Milliği, Gözbüyük, Çamurlu, Bölük-ı Hacı vs.'dir.

Su ile ilgili adlar: Kırkpınar, Karapınar, Uzunpınar, Uzuncapınar, Ömerpınar, Kadirpınarı, Gökpınarı, Başpınarı, Kayapınarı, Örenlüpınar, Pınar, Akpınar, Akpınar-ı diğer; Üçkuyu, Katırkuyu, Katırpınar, Kırkpınar, Kuyucak (5), Kuyucak nd. Özbek, Üçkuyu nd. Taşlıdepe, Uzunkuyu, Üçkuyu-yı Sufla, Beş Kuyulu, Kızılcakuyu, Kızılkuyu, Koçkuyu, Bircekuyu, Yedikuyu, Kepürkuyu, Kepürkuyulu, Horusdepe Kuyusu, Kuyu, Karakuyu-yı diğer, Mihmadkuyusu; Arsalanderesi, Sarıgöl, Çağgöz, Susuzca, Subatan, Sulu, Kantara, Sarnıçlı, Oluk, Arık.

Aynı adı taşıyıp birbirlerine göre olan durumlarından isimlerini alanlara ise Kazan-ı Büzürk, Küçük Kazancı, Zebini (Sufla), Zebini Ulya, İkizce-i Ulya, İkizce-i Sufla gibileri örnek verilebilir. Köy adlarında görülen ulya (yukarı) ve sufla (aşağı) sıfatları halkın köylerinin adı için kullandığı sıfatlar değil, resmî belgelerde yer alan ibarelerdi. Zira bu Arapça sıfatlar XVI. yüzyılda Anadolu'nun hemen her sancağında görülmekteir.

İsimlerini bitkilerden alan yer adlarına, Armutlu, Böğürtlenlü, Buğday Üyüğü, Buğdayeken, Çelemli, Gürgen, Kabaağaç, Karaağaç, Karapalut, Dağdağan, Dikencik, Elmalı, Fiğ, Güllüce, İncirli, İnnâblı (Üzümlü), Kargıcak, Dutluca, Habak Karpuz, Karpuz, Kavaklı, Kamışlı, Narlıca (6), Sumak, Sumaklı (2), Payamlu, Payamluca (3), Arpaviran, Çiğdemlü, Çeltük, Pamuk Viranı, Kızılcıkviranı, Söğütlü,

Yalankoz ve Nohut Viranı gibi isimleri misal verebiliriz. Bağluca, Bağçecik adlarını da bu gruba dâhil edbiliriz.

Hayvan isimlerini taşıyan yer isimlerine: Arslanderesi, Aslanapan, Kulaatlu, Hınzır Viranı, Deveağılı, Karabuğra, Tayluca, Koçkuyu, Karakoyunlu, Öküzyatan, Balıkçıl, Güvercinlik, Kazviranı, Boğa, Tayboğa, Tilkili, Yılanlu, Atviranı, Kuzgunlu, Donuzyurdu, Doğanlu, Katırkuyu, Köpekviranı, Karıncakayası, Kurdviranı, Kurdçıktı, Kurbağalü, Sülüklü, Kuzgunlu ve Çetükkayası'nı örnek verebiliriz. Çetük kedi, erkek kedi anlamına gelmektedir (Ergin 1997, 72; *Türk Dil Kurumu* 1972, 30). Bu itibarla Çetükkayası adı da hayvan adları sınıfına dâhil edilmiştir.

Deveboynu ismi ise fiziki durumla ilgili olmanın yanında bir benzetme ve Türkçe coğrafi bir terimdir. Bilhassa dağlar arasındaki bazı boyun yerlerine ve sahildeki burunlara "*deveboynu*" denilmektedir. Türkiye'de bu adı taşıyan başka yerler de vardır (Deve Boynu 1997, 558). Çanak ismi için de benzer şeyler söylenebilir. "*Çanak*" çevresine göre bir çukurluk gösteren yerdir. Böyle bir yer biçimi çanağa benzediği için böyle yerlere çanak denilmiştir (İzbırak 1992, 65).

Arastol, Samahtol, Kustol (Hustol), Şirabtol(Saraytol), Arabtol ve Süklütol yer yer adlarındaki tol ibaresi sözlükte taş kemer veya taş kemerle yapılmış oda, kapı, ev; yayla veya bahçe kulübesi; küçük köy manalarına gelmektedir. Mehmet Eröz bu kelimenin yayla anlamına geldiğini belirtmiştir (Eröz 1987, 159;Türk Dil Kurumu 1998, 2230). Konya'nın bağlı Boruktolu, Bakırtolu, Çumra ilçesine bağlı Abditolu

(İçişleri Bakanlığı 1971, 565, 567, 572) adında birer köyün olması bu adın Türkiye'de başka örneklerinin olduğunun işareti sayılabilir.

Boğazkışla, Çanakkışla, Eskikend (Eskiviran), Karakendi gibi isimler ise iskân yerlerinin isimlerini taşımaktadır. Kışla, kışın yerleşilen yer, kend ise X. yüzyıldan beri Türkçede köy anlamında kullanılan bir kelime olup (Baykara 2015, 41) iskân yeridir.

Pir Kadı, Fakih Viranı, Kadı Kendi, Kazancı-ı Büzürk, Küçük Kazancı, Kuşçu Eyüp gibi yer isimleri başka isimler ile birlikte meslek adlarını taşıyan birimlerdir.

Karaviran nd. Harabreş farklı dillerde aynı manayı ifade eden kelimelerden oluşmuş çift isimli bir birimdir.

Kırkpmar, Üçkuyu, Yedikuyu, Seksen Viranı, Üçdam gibi isimler ise adlarını bir takım anlamlı sayılardan almışlardır.

Altunakar, Atürküten, Öküzoynatan, Öküzaynatan-ı Göktepe, Boğadüşen, Kumsavuran, Tabakkıran, Keçikıran, Başkaldırmaz, Baldıraçan, Dölbuldu, Babakıranı, Güngörmez, Kızkapan, Konakgörmez, Kurtçıktı, Sevilen, Yeregiren gibi yer isimleri yöredeki tarihî bir olayı ya da fiili ifade eden isimlerdir.

Kadıoğlu, Arapoğlu, Şitoğlu, Purtoğlu, Banioğlu, Taviloğlu, Anasoğlu, Abbasoğlu, Til (İl)oğlu, Nurioğlu ve Hacıdayı gibi isimler ise akrabalığı ifade eden isimler olarak nitelendirilebilir.

Söylemez (Söylemez Baba) (Söylemez Abdal Üyüğü), Toklucak Baba, Toklu Ziyaret, Baba Kıranı, Dedeveli, Sofuca, Vank, Karakilise, Ağcamescid, Ağcameşhed, Fakih, Süleymanfakih,

Fakihviranı, Şeyhlü (3), Mollayakup, Ziyaret, Alevilikte yol arkadaşı anlamına gelen (Gökbel 2019, 627) Musahib ve Uzun Ziyaret gibi isimler dini hayat ile ilgili isimlere emsal teşkil etmektedir. Vank, kilise anlamında bir kelime olduğu için bu grupta değerlendirilmiştir. Bunlardan Söylemez Baba türbesi günümüzde halk tarafından ziyaretgâh olarak saygı görmektedir (Özgültekin 2006, 121).

Kadıoğlu, Kadıkend, Kadıviranı (2), Pirkadı, Hacib Viranı, Tarhun gibi yer adları yönetim ile ilgili terimlerin yer adı olarak kullanıldığına delil teşkil etmektedir.

Sonu –ca, -ce ekiyle biten çok sayıda Türkçe yer adlarının olduğu müşahede edilmektedir. Bunlar Ahırca, Balluca, Duranluca, Bağluca, Yağlıca, Ağca, Bozca, Damluca, Çöplüce, Kırca, Karaca, Kızılca, Gökçe, Saruca, Otağluca, Kabaca, İkizce, Murdarca, Kutluca, İlanluca (Yılanluca), Payamluca, Yoğunca, Susuzca, Karguluca, Taşluca, Dutluca, Narluca, Uzunca, Kapaklıca, Sofuca, Sansarca, Göllüce, Güllüce, Yarımca, Yenice.

Bazı köy ve mezra adlarının sonuna -cak, -cek ekinin yer aldığı görülmektedir. Kargucak, Kargıcak, Alıncak, Kuyucak (5), Baylucak, Toklucak, -cık, -cik küçültme ekiyle Dögercik, Kal‘acık (3), Mağaracık (5), Bağçecik (4), Dikecik (2), Savacek, Kışlacık, İmancık, Avşarcık, Kubbecik, Parecik, Türecik, hazancık, Kızılcık, Ciğerciklü, Depecik.

Yer isimleri arasında Hıristiyanlık izlerini taşıyan birimler var ise de XVI. yüzyılda Siverek’in taşrasında Güzel adında halkı Ermeni olan

bir Hıristiyan köyü mevut idi (BOA, TD 64, s. 459). Bu Gayrimüslim köyünün adının da Türkçe olması dikkat çekmektedir.

1526 ve 1568'de taşrada Hıristiyanların kalmadığı anlaşılmaktadır. Adı geçen tarihlerde köyün isminde de buna bağlı olarak Ermeni kelimesi düşmüş ve kayıtlarda sadece Güzel olarak yer almaktadır (BOA; TD 998, 133; KKA, TD 151, v. 215a; TD 204, v. 81a.). Günümüzde ise ismi Güzelköy'dür.

Siverek'te dikkat çeken, açıklanması gereken bu grupların dışında başka isimler de vardır. Tarhun, Kubat ve Anaz isimleri üzerinde durmak istiyoruz. Tarhun, İslâmiyetten önceki Türk devletlerinde bey anlamında bir sıfat idi. Divanü Lugati't-Türk'te Tarhan şeklinde geçmektedir (*Türk Dil Kurumu* 1972, 114). Kubat ise Divanü Lugati't-Türk'te yer alan Kuba at yani rengi kumral (konural) ile sarı arasında olan at anlamındaki kelime ile ilişkili olmalıdır (*TDK* 1972, 74). Anaz ise düşman, hısım anlamındadır. Ama bu yer ile alakasının ne derece doğru olduğunu tespit edemiyoruz. Yolukhacı ismindeki Yoluk'un DLT'de geçen "*yoluk*" fidye, feda, kurban manaları ile ilişkisi olabilir (*TDK* 1972, 153).

Söylemez Baba adı ise bir derviş ya da şeyh ile alakalıdır. 1526'daki şu kayıttan "*karye-i mezbûrede üç nefer derviş muaf zemin-i çiftlik ile zaviyedar kayd olunmuştur. Altı kile çeltük dahi zaviye-i mezbûre için ekilirmiş, yine ekilüb tasarruf ederler"* (BOA, TD 998, 140) köyde bir zaviye ve dervişlerin olduğu anlaşılmaktadır. Çinhisar Köyü'nde ise Şeyh Abdurrahman-ı Erzincanî Zaviyesi için bir kişi, bir çiftlik yer ile muaf kaydedilmiştir (BOA, TD 998, s. 141). Musahib köyünün

adının Alevi-Bektaşi kültürüyle alakalı bir yer adı olabilir. Zira musahib, Arapçada sohbetleşen, sohbet arkadaşı anlamında olup Alevilerde ergenlik çağına girmiş iki kişi, aynı zamanda Alevîliğe intisap ederler ve bu iki kişi, birbirinin sahip ve musahibi olurlar; kardeş sayılırlar. Hz. Muhammed'in ashabı birbirine kardeş etmelerinden kalan bu uygulama, Alevîlerde, Alevîliğe ikrar töreninin şartlarındandır. Alevîlik erkânına musahipsiz olarak hiç kimsenin kabul edilmediği bilinmektedir (Gölpınarlı 2015, 224).

Siverek'te bazı köyler ise aşiretlerin tasarrufunda olup aşiret mensuplarınca iskân edilmişti. 1526'da bu türden olan 13 köy, üç mezrası vardı (BOA, TD 998, s. 143-144). Bu köy ve mezralar; Mişmiş, Kantara, Kara Bulut (Palut), Dağdağan, Burhan, İlyas Viranı, Fik, Kuzgunlu, Balluca, Kadı Kendi, Nasreddin, Haliki?, Helis, Mz. İğdir, Han Mağara, Mz. Savaş Viranı ve Mz. İncirlü'den ibaretti. 1568'de aşiretlerin kesif bir şekilde iskân edildikleri görülmektedir. Aşiretler daha ziyade Bucak, İn, Oşun ve Hilvan nahiyelerinde meskûndu (KKA, TD 151, v. 248a-335a).

Siverek Sancağı'nda 1526'da Kocahacılu, Gevherlü, Pireli, Milli, Çöpi (Çöli) ve 'Anterlü Cema'atıeri yaşamaktaydı (BOA, TD 998, s. 131). 1568'de Bozulus, Baziki, Gözi (Gevâzi), Millî, Modanlu, Hariç, Karaulus, Berazi, Alpavud, Tabanlu, Pirnebi, Lağelü, Cenablu, Sarılu, Saplu, Çakallu ve Balasatlu gibi aşiret ve oymaklar tarafından şeneltilmiş çok sayıda köyün olduğu müşahede edilmektedir (KKA, TD 151,218a-335b; Erpolat 2011, 229). Günümüzde mensupları yöredeki birçok yerleşim yerinde meskûn olan İzol aşiretinin adı

Siverek tahrir defterlerinde geçmemektedir. Bu durum İzol aşiretinin bölgeye yerleşmesinin daha sonraki dönemlerde gerçekleştiğini göstermektedir.

Siverek Sancağı'ndaki yer adlarının yanında kişi adlarında da Türkçe özellik taşıyan unsurlar yaygındı (Erpolat 2002, 92). Timar sahibi bir sipahinin, Peçenek boylarını birleştirmeye çalışan Turak (Eröz 1983, 12) ile aynı adı taşıması Türk kültüründeki devamlılık ve farklı coğrafyalarda aynı özellikleri göstermesi bakımından dikkate şayan bir husustur.

XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'ndaki bazı köylerin iki adı vardı. Bunlar: Harcı nd. Calavdar, Karaca Viran nd. Harabreş, Arab Mağarası nd. Özbek-i diğer, Halid Viranı nd. Kürd Viranı, Kuyucak nd. Özbek, Üç Kuyu nd. Taşluca, Mezra nd. Bucak, Karakaş nd. Kara Ağaç, Konak el-meşhuriye Kınık, Berk İsmail nd. Güngörmez, Haydar Kendi, nd. Kara Vare, Kara Viran nd. Harabreş, İğdir nd. Kantara, Toklu Ziyaret el-meşhur Toklucak, Yağluca nd. Yağlı Musa, Karığlu nd. Kargulu, Göllüce nd. Kulaatlu, Yılanlu nd. Böğürtlenlü, Kugar nd. Yalankoz, Şah Nazar nd. Mahmud Gördü (Kürdî), Seydi Ahmed Viranı nd. Rüstem, İkizce nd. Sakça Kara Kendi, Konak el-meşhur Kabak?, İlanluca nd. Canik, Koç Kal'ası nd. Bubu, Deluce Viranı nd. Dilenci Viranı ve Suhtecikler nd. Purt Oğlu gibi adlardı. Bu durum yer adlarındaki değişmenin tarihi açısından değerlendirilebilir. Bunun yanında XVI. yüzyılda Siverek Sancağı'nda bazı köy ve mezra adlarında değişmelerin olduğunu da göstermektedir.

Bu değişmelerden Karaviran nd. Harabreş ile Karacaviran nd. Harabreş gibi örnekler Türkçe adların, yerini Kürtçe adlara bırakmasının tarihine ışık tutması açısından milat niteliğindedir. Burada Türkçe olan Karaviran ile Karacaviran'ın diğer adının Kürtçe olan Harbreş'e dönüşmesi, Siverek Sancağı'nda Türkçe olan iki yer adının yerini Kürtçe olan bir yer adına bırakmasının ilk örneğidir. Harabreş de Kürtçede Karaviran anlamına gelmektedir. XVI. yüzyılın başlarında ise sancakta Kürtçe ad taşıyan birim bulunmuyordu. Münut, Zertarik, Zebini, Çapakçur, Tümiti, Herheri, Bel Heris, Helis gibi Türkçe olmayan yer adları vardı. Ancak bu adlar Kürtçede de bir anlam taşımamaktadır.

Görülüyor ki XVI. yüzyıldaki Siverek yer adlarından bazılarının geçmişleri çok eskilere dayanmaktadır. Çoğu da XVI. yüzyılda yerleşime açılmış ve adlandırılmıştır. Bu durum sadece Siverek'e özgü değildir. Anadolu'da yapılacak çalışınalar da benzeri bir sonuç verecektir. Nitekim Konya'da yapılmış bir araştırma da bunu göstermektedir (Ruben 1947, 367-389).

SİVEREK SANCAĞI'NDAKİ KÖYLERİN ADLARI

Siverek Sancağı'na bağlı köyler tahrir defterlerinden tespit edilerek aşağıdaki tablolara aktarılmıştır. Buradaki sıralama 1568 tarihli Tahrir Defterindeki sıralama ile aynıdır. Adını doğru okuduğumuzdan emin olamadıklarımız için adın sonuna (?) işareti konulmuştur.

Bazı köy ve mezraların adları farklı tarihlerde tutulan tahrir defterlerinde bir birinden ayrı yazılmıştır. Aynı yer adının tahrir

defterlerindeki farklı yazılışlarının da her biri tabloya yansıtılmıştır. Taşluca (Daşluca), Musahib (Musayib) gibi.

Bazı köyler tahrir defterinin birinde köy, diğerinde mezra ya da birinde mezra diğerinde köy olarak yer alabilirlerdi. Yani zamanla statülerinde değişmeler olmuştu. Bu durumda olan adlara hem mezra, hem de köyler listesinde yer verilmiştir.

Tablo: 1 Siverek (Şehir) Nahiyesi

No	Köyün Adı	No	Köyün Adı
1	Beyamlüca (Payamluca)	41	Araboğlu
2	Minüt (Minüd)	42	Kazancı-ı Büzürk
3	Göktepe	43	Arab Üyüğü
4	Yoğunca	44	Derman Viranı
5	Üç Kuyu	45	Kagirlice
6	Arastol	46	Taban Viranı
7	Buğday Üyüğü	47	Küçük Kazancı
8	Çeltük	48	Kara Kilise
9	Kavaklu	49	Denizcik (Döğercik)
10	Susuzca	50	Şirabtol (Saraytol)
11	Musahib (Musayib)	51	Keyyâl?
12	Kargulu (Kargucak)	52	Til Piri
13	Til Bağdad (Bağdalu)	53	İkizce-i Sufla
14	Til Selem	54	Yalankoz
15	Dündar	55	Fahro Viranı
16	Daşluca (Taşluca)	56	Kebe İdris (Kebe Enderlis)
17	Kumak, (Kumaklu), Kumak Halil	57	Tağtağan (Dağdağan)
18	Böğüt (Piküd)	58	Katır Kuyu
19	Zernarek (Zernazik)?	59	Badrık (Batrik)
20	Yassıcaviran (Yassıca)	60	Tilki Viranı Usib Viranı
21	Karaca (Kara)Viran	61	Yılanluca Otağluca
22	Hacı Dayı (Hacı Dailü)	62	Kara Viran nd. Harabreş
23	Alıncak	63	Kuşçu Eyüp
24	Çatak	64	Dehimi (Dehimni)
25	Kuyucak	65	Buğday Eken (Ekini)
26	Çepni	66	Gök Depe
27	Gökhüyük	67	Tarhun

28	Samahtol	68	Çardaklu
29	Kurd Viranı	69	Çermişler
30	Sülükiye	70	Kabaca (Kaba) Ağaç
31	Güzel	71	Şekerlü (Şekerlüce
32	Kantara	72	Haça Göz
33	Hasan Viranı	73	Hucice (Hacice)
34	Hostol (Kostol)	74	Huğlar
35	Baydi Başı	75	Payamluca-yı diğer
36	Kurd Çıktı	76	Tarhun
37	Tiz Harab	77	Kadı Oğlu
38	Kargıcak	78	Tilki Viranı
39	Karaviran	79	Til Berriye Viranı
40	İkizce-i Ulya		

Tablo 2: Çıbıkdan Nahiyesi Köyleri

No	Köyün Adı	No	Köyün Adı
1	Örenlü (Örtülü)	61	Gelurek (Kelirük)?
2	Hallâclu	62	Kuzkunlu
3	Şeyhlü-yi Büzürk	63	Kuruncalu Kocahacılü
4	Cenk Hisar	64	Demürci Viranı
5	Kara Fûrgî (Furûgî)	65	Kamışlu
6	Çelemli	66	Sülüklü
7	Çapakçur	67	Çerçili
8	Zebini (Ulya)	68	Kızıl Ali
9	Zebini Sufla	69	Torum (Dorum) Ali
10	Uzunca Kuyu	70	Tiz Harab
11	Arabtol	71	Kara Curun
12	Gideyik (Gidevik)	72	Kara Bahşayiş
13	Tümiti	73	Narluca (Narlu Viranı)
14	Kiçi (Keçi) Burcu	74	Kalacık (Kal‘aluca)
15	Böğürtlenlü	75	Halid Viranı nd. Kürd Viranı
16	Baylucak	76	Eski Kend (Eski Viran)
17	Kılıç Viranı	77	Hancuğaz
18	Ak Viran	78	Kantara
19	Seklin (Sekil)?	79	Çırağım (Çerağım)
20	İzzeddin Milliği	80	Kurd İni
21	Elmalu	81	Kuyucak nd. Özbek
22	Salur	82	Mağaracık
23	Dikmetaş	83	Koyuncu

24	Madun	84	Buğday Üyüğü
25	Keş Hisar	85	Bağcaçık
26	Arabmağarası nd. Özbek-i diğer	86	Dağılğan (Tağılgan)
27	Bağcecik	87	Kızıl Depe
28	Armutlu	88	Kara Viran
29	Badrik	89	Yuma Depe
30	Mizâr	90	Çelemli
31	Boz Koyunlu ‘Anterlü	91	Tonuz (Donuz) Viranı
32	Eminlü (Emanlu)	92	Söylemez (Söylemez Baba)
33	‘Allaki	93	Gurlik (Gözlik) Gürleyik
34	Hacdari	94	Hızır Hacılı
35	Yassıca	95	Yoluk Hacı
36	Uzunahur	96	İlanlu (Yılanlu)
37	Uzun İrit (İret)	97	Çaldırkeş
38	Sapluca	98	Til (Bil) Viranı
39	Üç Kuyu nd. Taşlu Depe	99	Harcı nd. Calavdar
40	Başı Büyük	100	Hasudek
41	Süleyman Fakih	101	Şeyhlüvi
42	Süleyman Viranı	102	Savacek (Savacık)
43	Uzun Ziyaret	103	Süklütol
44	Seydi Ahmedlü	104	Karakaş nd. Karaağaç
45	Ecel Üyüğü	105	Dibek Ağıl
46	‘Abdun	106	Kepürlük Gözbüyük
47	Kırk Pınar	107	*Boz Depe*
48	Çıkrık-ı Ulya	108	Gözbüyük (Gürleyik)
49	Ziftil Tabanlu	109	*Kara Dibek*
50	Sofuca	110	*Taban Viranı*
51	Kara Pınar	111	*Konak*
52	Berhuk (Tarhuk)?	112	*Kurbağalu*
53	Çıkrık-ı Sufla	113	Şeref Viranı
54	Boğa Düşen (Boğa Tutan)	114	Altun Akar
55	Üç Kuyu-ı Sufla	115	*Biçer*
56	Kara Kend (Kendi)	116	*İkiz Viranı*
57	Şeyhlü-yi Küçük	117	*Göllüce*
58	Damluca	118	*Baldır Açan*
59	Sumak	119	*Feyyaz*
60	Yenice		

Tablo 3: Bucak Nahiyesi Köy Adları

No	Köyün Adı	No	Köyün Adı
1	Hallu Kendi	27	Mahtalı
2	Anaz (Anazu)	28	Karahan
3	Köseler-i Ulya	29	Sal İçi
4	Köseler-i Sufla	30	Türk (Berk) İsmail nd. Güngörmez
5	Eruklu	31	Bedri (Bideri)
6	Narlıca-ı Sufla	32	Basar (Yasir)
7	Bab Viranı	33	Miyadun
8	Narluca-ı Kebir	34	Küçal
9	Herilus (Herilos)	35	Mihnur
10	Mezra nd. Bucak	36	Cuma Kalesi
11	Tuyirek (Tevyirek)	37	Saruca Kamış
12	Ak Viran	38	Bireman (Beremanî)?
13	Kidkân? Kikân	39	Badrik
14	Güdne (Girne)	40	Hadri (Haduri) Harzi
15	Zırraki Viranı	41	Eski Hadri
16	Bağçacik	42	Haydar Kendi nd. Karavare
17	Mirtut? (Hartut)	43	Başkaralı (Beş Kuyulu)
18	Yalankoz	44	Margik (Merkik)
19	Göl Viran	45	Karaviran nd. Harabreş
20	Aru Hacı (Aruhaç)?	46	Kizu Viranı
21	Harzuni	47	Güvercin (Güğercinlik)
22	Deveboynu	48	Purt (Put) Viranı
23	Gâzu (Kâzu)	49	Aşkun cm. Çakallu
24	Şit Oğlu	50	Kevküllük
25	Fakih	51	Nasır Viranı
26	Nikit (Nekid)	52	Viran

Tablo 4: İn Nahiyesi

No	Köyün Adı	No	Köyün Adı
1	Herheri	19	Kantara (Kantariye)
2	Nusaybin (Nisibin)	20	Çanakçı
3	Tutluca (Dudluca)	21	Kefernas (Kefernaz) (Girnaz)
4	Yassıca	22	Hatun Viranı
5	Bel Heris? (Biliriz)	23	Araboğlu

6	Telagit (Telgit) (Nelâgit)	24	Çatak
7	Mişmişler (Mişmiş)	25	Menzin (Menzil)
8	Burhan	26	Kesük Köprü
9	Uzun İvaz	27	Girnaz (Günaz)
10	Taraklu (Daraklu)	28	Karabulut
11	Arslanlu	29	Besmik?
12	Til Haya? (Kaya)	30	İlyas Viranı Mağaracıklar
13	Haydar Ahmed	31	Saadeddinlü (Saadeddin)
14	Çelebi (Halbi)	32	Sülüklü
15	Til Gani	33	Ağzı Gökçek
16	İn	34	Narluca
17	Perçikân (Pir Çeken)	35	Yahşice
18	Dağılgan	36	Nikit

Tablo 5: Oşun Nahiyesi Köyleri

No	**Köyün Adı**	**No**	**Köyün Adı**
1	İkizce	43	Han Mağara
2	Kilisecik	44	Guhriz-i Küçük
3	Çirmiş Kürd	45	Guhriz Kebir
4	Kuzence	46	Öz Artık (Artuk)
5	Kum Savuran	47	‘İnnâblu
6	Oşun	48	Estağfurullah
7	Kepürhisar	49	İğdir
8	Kızılca Kuyu	50	Dingecek (Dikecik)
9	Neccar Üyüğü	51	Kara Kuyu
10	Kantara (Kantaracek)	52	Dikecik-i diğer
11	Söğütlü	53	Fik (Fiğ)
12	Kadı Kendi	54	İğdir nd. Kantara
13	Tekür Durcu	55	Kışlacık
14	Bay Oğlan	56	Şahablu
15	Çiğdemlü	57	Kızıl Viran (Ören)
16	Nasreddin	58	Kızıl Viran-ı diğer
17	Sumaklu	59	Toklu Ziyaret nd. Toklucak
18	Yassıca	60	Yarumca (Yarımca)
19	Kızıl Kuyu	61	Güllüce (Göllüce)
20	Saplu (Sapluca Viran)	62	Göllüce-i Ulya
21	Çermuş-ı Arab	63	Köpek Viranı
22	Kabluca (Tayluca) Nur Bey	64	Kârûte (Gârûte)
23	Murdarca	65	Orguz (Urguz)

24	Kuzgunlu	66	İncirlü Karaca Viran
25	Kılıç İni	67	Helis
26	İlyas Viranı	68	Şahabeddin
27	Konak Görmez	69	Arslan Deresi
28	Bağçacik	70	Koç Kuyu (Konu)
29	Ak Meşhed	71	Şehrençik
30	Garib Viran	72	Til (Mil) Viranı
31	Ağça Kend	73	İmancık
32	Burç Dibek-i Kantara	74	Karaca Hisar
33	Kavaklu (Kuvatlu)	75	Kara Burç
34	Arab Durcu	76	Saplu
35	Ağça Meşhed	77	Kuzkunlu
36	Payamluca	78	Bani Oğlu
37	Hacib Viranı	79	Hendeklü
38	İkizce Viranı	80	Fazıl Viranı
39	İkizce	81	‘Arbin?
40	Kuzunca	82	Kışlacık
41	Mal Viranı	83	Göz Büyük
42	Helis	84	Göz Büyük

Tablo 6: Hilvan Nahiyesi Köyleri

No	Köyün Adı	No	Köyün Adı
1	Hilvan	24	Hacü’l-Ekber
2	Kâfirce	25	Avşarcık
3	Yağluca nd. Yağlı Musa	26	Sevilen
4	Tabak Kıran	27	Karığlu nd. Kargulu
5	Kalın Bayat	28	Reşar Viranı
6	Ömer Hacılu	29	Kubbecik
7	Gök (Gökçe) Üyük	30	Koru Viranı
8	Yahşice	31	İncirlü
9	Ağzı Gökçek (Küçük)	32	Göllüce nd. Kulaatlu
10	Ak Viran	33	Ağca Viran
11	Uzunca Kuyu	34	Bağluca
12	Kara Pınar	35	Til Badiye (Til Bad)
13	Balluca	36	Battal Depe
14	Göllüce	37	Yassıca
15	Kıcaviran	38	Kılıç Viran
16	Çamurlu	39	Kurd Viran
17	Savaş Viranı	40	Karacaviran

18	Kaymaz	41	Kızılviran
19	İncürlü	42	Kındalu?
20	Parecık	43	Küleflü?
21	Usta Hasan	44	Su Batan
22	Yağlıca?	45	Türecik
23	Çöplüce		

MEZRA ADLARI

Tablo 7: Siverek (Şehir) Nahiyesi Mezraları

No	Mezranın Adı	No	Mezranın Adı
1	Davud	51	Oruç Viranı
2	Zm. Hafûnî?	52	Karınca Kayası
3	Yenice	53	Zekrek Viranı
4	Zeynel? İlyas	54	Temir ?
5	Hızır Viranı	55	Kara Hisar
6	Oruç Bey Viranı	56	İncirlü
7	Pir Harab	57	Buğire Viranı?
8	Uzun Pınarı	58	Sarı Göl
9	Ozan Viranı	59	Örenlü Pınar
10	Hacı Taş	60	Mandal (Mendel)
11	Tutluca	61	Kaba (Kaya) Ağaç
12	Öküz Yatan	62	Yılanlu nd. Böğürtlenlü
13	Balıkçıl	63	Uzunca Pınar
14	Kiriş	64	Göllü Viran
15	Kiçi Harab?	65	Bük Viranı
16	Fik (Fiğ)	66	Kışlan (Haşlan)
17	Döğer (Toker) Viranı	67	Güngörmez
18	Zm. Yere Giren	68	Zm. Duranlıca
19	Göllü Viran	69	Kırk Pınar
20	Tavil Oğlu	70	Ömer Pınarı
21	Yere Giren	71	Sepet Viranı
22	Çiğdemlü	72	Birce Kuyu
23	Cağ Göz?	73	Kırcı (Karaca) Viran
24	Kesük Köprü	74	Çanak Kışlak
25	Tarhun	75	Yoğun Oyuk
26	Davudanlu	76	Geçüd Viran
27	Yassıca	77	Kal'acık
28	Zemin-i Hacı Bey	78	Güğercinlik

29	Zm. Dede Veli	79	Hasna (Dasna) Viranı
30	Zm. Kal‘acik	80	Şah Nazar nd. Mahmud Gördü
31	Zm. Ziyaret	81	Küçük Kuhluge?
32	Kaz Viranı	82	Küçük Büklük?
33	Kadı Viranı	83	Orta Viran
34	Yedi Kuyu	84	Orta Viran
35	Avurtlu (Örenlu)?	85	Har Viranı
36	Kakurtlu	86	Fazlun?
37	Kürd Viranı	87	Tat Oğlu
38	Tohtimur	88	Abbas Oğlu
39	Kadı Viranı	89	Ahırca
40	At Viranı	90	Kuyucak
41	Mansurcuk	91	Döğercik
42	Tay Boğa	92	Doğanlu
43	Himmet Uranı	93	Gökçe Depe
44	Hacı Bey Viranı	94	Kara Viran
45	Kugâr nd. Yalankoz	95	Arab Üyüğü
46	Bâdrik	96	Hacdaş
47	Güney Viranı	97	Saru Kamış
48	Sarnıçlı	98	İkizce-i Ulya
49	Seydi Mehmed Viranı	99	İkizce-i Sufla
50	Pamuk Viranı	100	Anas Oğlu

Tablo 8: Çıbıkdan Nahiyesi Mezraları

No	**Mezranın Adı**	**No**	**Mezranın Adı**
1	Ağca Göcek?	83	Baldıraçan
2	Güney Viranı	84	Yere Giren
3	Hazancık (Harincik)	85	Zeki
4	Bağçecik	86	Reşad
5	Savaş Viranı	87	Oyuklu
6	Oyuklu Viranı	88	Göllü Viran
7	Bey Pınarı Nehri	89	Güney Viranı
8	Kara Pınar	90	Harlavuk
9	Kapaklıca?	91	Yalnız Dam
10	İkiz Viranı	92	Kızılcık Viranı
11	Baş İli	93	Orta Viran
12	Çelebi	94	Pir Ali Yar Viranı
13	Kuruncalu	95	Çenk (Çinek) Kayası
14	Kırk Pınar	96	Kilisecik

15	Bayezid Viranı	97	Seydi Ahmed Viranı nd. Rüstem
16	Emin Viranı	98	Damluca
17	Mehmed Viranı	99	Boğa
18	Kurbağalu	100	Tuğcu Kışlağı
19	Bağçacik	101	Boğaz Viranı
20	Ot Viranı	102	Raşkûnî?
21	Göllüce	103	Yenice
22	Kıcır Viranı	104	Kara Pınar
23	Böğürtlenlü	105	Curun Taş
24	Gökçe Viranı	106	Kantara
25	Biçer Viranı	107	Tilkilü
26	At Viranı	108	Ballu
27	Karaca Viran	109	Altun Akar
28	Süvar Viranı	110	Feyyaz? (Masat) Viranı
29	Kadir Pınarı	111	Alığlu Ziyaret
30	Gök Pınarı	112	Üç Dam
31	Baş Pınarı	113	Gülenlü
32	Demürci Viranı	114	Ağcuğaz?
33	Çayır Viranı	115	Küçük (Küçek) Viran
34	Gülgencik? Viranı	116	Nohud Viranı
35	Şeref Viranı	117	Kara Dibek
36	Göllüce	118	Göllü Viran
37	Ak Viranı	119	Boz Depe
38	Göllüce	120	Kıcır
39	Baş Viranı	121	Sofu? Viranı
40	Orta Viran	122	Yastık Viranı
41	Şükrü Viranı	123	Ciğerciklü?
42	Dokuz Yurdu	124	Kal‘a Bağçe
43	Pamuk Viranı	125	At Ürküden
44	Akın Viranı	126	Kenger Viranı
45	Çukur Viranı	127	Devrek Ören
46	Kızıl Ali	128	Paltık? Viranı
47	Bekir Viranı	129	Kasrik
48	Göllüce Viranı	130	Kapulu Kaya Viranı
49	Danişmend Viranı	131	Depecik
50	Çirişlüce	132	Sakızlık
51	Molla Yakup	133	Tulik? Tabak Viranı
52	Kurd İni	134	Demürci Viranı
53	Ak Meşhed	135	Timur Viranı
54	Kara Viran	136	Sumak Viranı

55	Baş Viranı	137	Kantaracek Viranı
56	Döğer Viranı	138	İncirlü
57	Örenlü Darbi? (Darılı)	139	Sansarca
58	Sumaklu	140	Deve Ağılı
59	Bulunmaz?	141	Rüstem Viranı
60	Halbatlu?	142	Beyderşen? Viranı
61	Karaca Viran	143	Zihrencik?
62	Sıcık?	144	Kavaklu
63	Zekrek	145	Ağca Meşhed-i diğer
64	Keklik Viranı	146	İğdir
65	Sin Viranı	147	Kızıl Viran-ı diğer
66	Kal‘acik	148	Mağaracik
67	Devletyar Viranı	149	Döğmetaş
68	Çetük Kayası	150	Halil Harabı
69	Şeyho Viranı	151	Delüklü Taş
70	Keçi Kıran	152	Derviş Viranı
71	İkizce nd. Sakça	153	Kaya Pınarı
72	Kuru	154	Çelemli
73	Baş Kaldırmaz	155	Mirhas Viranı
74	Kışlak-ı Ahmed Viranı	156	Bilcek
75	Kızıl Ziyaret	157	Uğurlu (Oğuzlu) Ziyaret
76	Garibce	158	Oşur Viranı
77	Kuyucak	159	Eski Kal‘a
78	Konak el-meşhur Kabak	160	Çayır Konu
79	Taban Viranı	161	Çerçi
80	Alp Kalıç Bey	162	Çaşur Viranı
81	Saruca	163	Direkli Mağara
82	Durmuş Viranı	164	Mihri?

Tablo 9: Bucak Nahiyesi Mezraları

No	**Mezranın Adı**	**No**	**Mezranın Adı**
1	Kız Kapan (Kır Kayan)	26	Beglik Viranı
2	Til (İl) Oğlu	27	Mersan? (Mirsan)
3	Kara Çalğu	28	Musa Viranı
4	İlanluca nd. Canik	29	Hançe
5	İsmail	30	Damluca
6	Kızıl Viran	31	Sit (Bit) Oğlu
7	Koç Kal‘ası nd. Bubu	32	Sergeri (Sergizi)?

8	Şerefi (Şeref) Yurdu	33	Fakih Viranı
9	Pir Kadı	34	Surnud (?) şnn
10	Bekek? Viranı	35	Oğlu
11	Dahnik (Zahnik)	36	Kur Ağca
12	Çim (Çemçe)	37	Erikli
13	Kara Burç	38	Kesenek
14	Bozca	39	Kepür Kuyu
15	Divan	40	Yakub Oluk
16	Sirgerağ	41	Kara Çalgu (Çaltu)
17	Kara Viran	42	Yiğit
18	Küçük Köse (Köseler)	43	Gelursek?
19	Kara Depe	44	Kara Veli
20	Örenlü Pınar	45	Hamam Viranı
21	Payamlu	46	Pınar
22	Toyağıl	47	Beğlü
23	Nafaka Üyük	48	Mahalle-i Yoğun Oluk
24	Bekir	49	Mh. Küfrü
25	Beyler (Beylü)	50	Mh. Kepür Kuyulu

Tablo 10: İn Nahiyesi Mezraları

No	**Mezranın Adı**	**No**	**Mezranın Adı**
1	Emir Yusuf	18	Nâsâfi?
2	Karaca Viran	19	Halid Viranı
3	Şair (Şahid) Viranı	20	Harapça
4	Kara Pınar	21	Şad? (Sini) Viranı
5	Abdullah Harabı	22	Narluca
6	Yassıca	23	Dağdağan
7	Abdal Karaca	24	Ağca Ağıl
8	Kuyucak Telâgit	25	Karamanî
9	Kara Palud	26	Kara Koyun
10	Seksen Viranı	27	Seksen Viranı
11	Siyavuş	28	Seksen Viranı diğer
12	Ak Meşhed	29	Gözlük
13	Döl Buldu	30	Kutluca (Dutluca)
14	Hızır Viranı	31	Hatun Viranı
15	Aygır Viranı	32	Garib Viranı
16	Sadeddin	33	Pir Çeken şenn
17	Yalankoz		

Tablo 11: Oşun Nahiyesi Mezraları

No	Mezranın Adı	No	Mezranın Adı
1	Karaca Hisar	35	Bilezik
2	Bedrunge? Bedir ve Yenice	36	Göl Mağara
3	Mağaracık	37	Göl Viranı
4	Ak Pınar	38	Eymirlü
5	Ak Pınar-ı diğer	39	Kuyu-yı Horus Depesi
6	Nerkislü	40	Ağca Viran
7	Tutluca	41	Bâclu
8	Yassıca	42	İncirlü
9	Vank	43	Ağca Viran
10	Kızıl Viranı- ı diğer	44	Gözlü Bey
11	Kâfir Umur (Ömer)	45	Göllüce
12	Eğri Bük	46	Narlıca
13	Ağca Viran	47	Kantara
14	Gözü Viran	48	Şehir Viranı
15	Cidallu? (Çadallu)	49	Suhtecikler nd. Nuri? Oğlu
16	Boğaz Viranı	50	Şahabeddin
17	Vank	51	Kula Atlu
18	Kuyu	52	Ağ (Ağca) Meşhed
19	Mağaracık	53	Kılıç Viranı İni
20	Delüce Viranı nd. Dilenci Viranı	54	Kevgilik
21	Mağaracek 303a	55	Toklucak Baba
22	Gökçe Üyük	56	Kara Kuyu-ı diğe
23	Ağca Viran	57	Hâsıl Viranı
24	Köpek Viranı	58	Murdarca
25	Til Viran İkizce Viranı	59	Mal Viranı
26	Kızıl Kaya	60	Tekür Durcu
27	Kara Bulut (Boyun) Koyun	61	Kızıl Viran
28	Kara Burç	62	Dingecik
29	Arslan Apan	63	İnnablar
30	Mihmâd Kuyusu	64	Sabluca
31	Hızır Viranı	65	Kızıl Ören
32	Kızıl Kaya	66	Fazlun?
33	Orta Viran	67	İkizce-i Sufla
34	Kozay (Kuz Ayı)? Viranı	68	Kavaklu Viran

Tablo 12: Hilvan Nahiyesi Mezraları

No	Mezranın Adı	No	Mezranın Adı
1	Habak? Karpuz	15	**Baba Kıranı**
2	Ağca Oruç	16	Koru
3	Köpek Viranı	17	Sulu
4	Abdul Viranı	18	*Koru Viranı*
5	Gökçe Üyük	19	Küleflü
6	Karpuz	20	Koç Konu
7	Kula Atlu	21	Kâfirce
8	Çitli (Çatal)	22	Üyük (Ütük)
9	Bozcalu Saplucası	23	*Kara Pınar*
10	Ak Geçid (Ağca Geçüd)	24	Çitlüce
11	Çitlü-i diğer	25	Kilisecik
12	Kara Buğra	26	İkizce-i Ulya
13	İsrail Viranı	27	Ağca Oruc
14	Karaca Viran		

SİVEREK SANCAĞI'NIN XVI. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ULAŞAN KÖY VE MEZRA ADLARI

Siverek'in XVI. yüzyıldan günümüze kadar ulaşan köylerin tespiti 1927 tarihli Urfa Salnamesi (1927, 202-215; 229-233), *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin* Adaları (Dahiliye Vekâleti 1928, 349-353), *Köylerimiz 1933* (Dâhiliye Vekâleti 1933), Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu I-II (İçişleri Bakanlığı 1946-47), *Köylerimiz 1968* (İçişleri Bakanlığı 1968), *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Belediyeler 1970* (İçişleri Bakanlığı 1971, 867-870) adlı resmî kaynaklardaki kayıtlardan tespit edilmiştir.

Bazı yer adlarının zamanla halk ağzında bazı değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Mesela XVI. yüzyılda adı Bel Heris olan köyün halk ağzındaki adı Biliriz'e dönüşmüştür. Günümüzdeki yeni adı Taşağıl olmuştur. Oşun adı ise Hoşin'e dönüşmüş ve yeni adı Uluyazı'ya tahvil edilmiştir. Şahabeddin adı halk ağzında Şabo şeklini almıştır. Şabo adı ise Üçüzler olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Siverek'e bağlı köy adlarında değişikliğe gidildiğinde Karahan gibi Türkçe tarihî adlar da değiştirildiği görülmektedir. Karahan adı Dağbaşı ile değiştirilmiştir. Tarihte bu isimle Türk Devleti olduğu gibi isimdeki han eski Türkler'de hakan, kağan anlamında bir unvanı ifade etmektedir. Ayrıca bölgenin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesine mani olmaya çalışan Safevi komutanlarından Mehmet Han Ustacalu'nun kardeşi de Karahan adını taşıyordu ve önemli bir komutandı (Solakzade 1989, 40). Karahan günümüzde Siverek'te Türk kökenli bir aşiret olup Zazaca konuşmaktadırlar (Eröz 1987, 156).

Oğuz boy adlarından olan Salur köyünde 1927'de 144 kişinin yaşadığı kayıtlarda yer almasına rağmen günümüzde mezra olmasından dolayı yeni kayıtlarda adı geçmemektedir. Salur 24 Oğuz boyundan biri olduğu gibi önemli bir Türk destan kahramanı olup Türk coğrafyasının başka yerlerinde de bilinen ve anlatılan bir kişidir (Duymaz 1997, 13-19) .

Siverek yer adlarından günümüze intikal edenler ve günümüzde de meskûn olan köylerin birçoğunun XVI. yüzyıl kayıtlarında da yer aldığı dikkat çekmektedir. Karahan, Güvercin, Kanak, Kamışlu,

Keçikıran gibi tamamen Türkçe olan yer adlarından bazıları varlıklarını günümüze kadar sürdürmelerine rağmen çok sayıda Türkçe adın zamanla unutulduğu anlaşılmaktadır.

Siverek Sancağı'nda varlığı tespit edilen köy ve mezraların bir kısmının adında herhangi bir değişiklik olmadan günümüze kadar ulaştıkları müşahede edilmektedir. Bu köy ve mezralar şunlardır: Yoğunca, Bucak, Kavalık, Güvercin, Çinhisar, Kamışlı, Keçikıran, Sovucak, Söylemez, Uğurlu, İlyas Viranı (İlyasören), Uzunziyaret, Uzunpınar, Altınakar*, Başbük, Karadibek, Payamlı, Karaviran (Karaören), Kazancı-ı Büzürk (Büyük Kazancı), Saruca (Sarıören), Taşlıca, Bahçecik, Çat, Çatak (Aşağı Çatak), Göktepe, Sarıgöl, Karaburç, Malviran (Malören), Nasrettin, Sapluca, Ustahasan, Kepirhisar, Arslanlı, Kalınbayat, Karapınar, Kuzgunlu, Düğer, Estağfirullah, Söğütlü, Yedikuyu, Sumak, Çıkrık, Üçkuyu, Sofuca, Demirci, Halaç, Ahırca, Küçük, Kadıoğlu, Nohut, Kurtini, Ağçakent, Çanakçı, Söğütlü, Karaburç, Çamurlu, Sadettin, Burhan, Cumakale, Deveboynu, Mezra, Güngörmez, Divan, Çepni, Kiçiburcu (Keçiburcu), Torum Ali, Çatak, Salur, Çelemli, Kurbağalı, Badrik (Yeleken), Köpekli ve Begçeri.

Varlıkları XVI. yüzyıl kaynaklarında tespit edilen bazı köy ve mezraların resmî adlarında değişiklikler yapılmıştır. Bu kategorideki

* Altınakar adı tahrir defterlerinde Altun Akar şeklinde açık bir şekilde yazılmıştır. Bkz. BOA, TD 998, s. 142. Ancak bu köyün adı günümüzde yöre halkının ağzında Altınahar şeklinde telaffuz edilmesinden dolayı bu adı Altınahır şeklinde yazanlar da olmuştur. Bkz. Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirağ, Dünden Bugüne Siverek, Konya 1996, s. 15. Ayrıca XVI. yüzyılda aynı adı taşıyan bir köy de Amid Sancağında vardı. BOA, TD 64, s. 105; KKA, TD 155, v. 120a.

yer adları ise Arapoğlu (Darıcalı), Arastol (Bakanak), Tizharab (Üstüntaş), Münut (Yücelen), Musahib (Müsep-Karpuzcu), Kebe İdris (Gebendiris-Güvenli), (Molla Yakup (Bilgin), Hacice (Hacicik-Gözaydın), Damlıca, Taban, Kızıltepe (Girisor-Konurtepe), Fiğ (Bağdeş), Kevgillik (Kuşlugöl), Hahro (Kayalı), Herheri (Çaylarbaşı), Nisibin (Azıklı), Kelemli (Kalemli), Belheris (Biliriz-Taşağıl), Karahan (Dağbaşı), Babviran (Kapıkaya), Mahtalı (Büründcek), Hacıdail (Çatlı), Şeyhlü-yi Büzürk (Eğriçay), Şeyhlü-yi Küçük (İleri), Mizar (Karakeçi), Zebini-i Sufla (Aşağı Alınca), Kara Bahşayiş (Bahşiş-Armağanlı), Karük (Turna), Karacaviran (Şekerli), Şekerli (Kurutlu), Hostol (Hostur?-Sürü) Uzuncak (Sabancı), Dündar (Dindar-Altaylı), Şarabtol (Üzümlü), Hasan Viran (Hasanören), Yalankoz (Gönüllü), Helis (Geçitağzı), Oşin (Hoşin-Uluyazı), Heylun (Yuvacalı), Şahabeddin (Şabo-Üçüzler), Bilezik (Bazin-Kırbaşı), Arab Durcu (Arıca), Gökmusa (Konaç), Şihrencik (Gelenek), Naccarüyüğü (Oymaağaç), Çermiş (Uğra), Kuşçu Eyüp (Avunduk), Tilbağdat (Göçek), Zemak (İçöz), Haçedaş-Haçtaş (Başdeğirmen), Kantara (Yeniçeli), Dehimi-Dehibi (Altınlı), Allaki (Konukçu), Sülüklü (Serinsu), Calavdar Celapdar (Tanrıverdi), Çaldırkeş (Çökelek), Kurtini (Direkli), Tümiti (Kuytuca), Mezra (Ekinlik), Kantara (Koçköprü), Çapakçur (Çanaklı), Akviran (Akören), Anasoğlu-Anasi (Kısıksu), Köpekviran (Olgun), Bereman (Eskigeçit), Margik (Sarıbalta), Tüvirek (Yapraklı), Hallu Kendi (Emenli), Kefernaz (Alıncak), Pelis Kuyu (Saygılı), Anaz-Anazu (Büyükoba), Yalankoz-ı Arap (Aşağı Yalankoz), Halebi (Ataca), Tilgani (Arpaç), Saliçi-Saliçam (Gözcek?), Kâzu (Ercek), Örenli Darılı (Burçalık-Daralık?),

Kantara (Akyaka), Fiğ (Bağdaş), Kamışlı (Kamişek-Hasırlı), Nasırviran (Destek), Karaviran-Harabreş (Başekin), Nigit (Ağacık), Miyadun (Dölek), Badrik (Kesmekaya), Küfrü (Ertem), Hamamviran (Hamamören), Uzuncuk (Sabancı), Ziftil (Yağızlar), Kantara (Subastı), Madun (Kalfalar), Deliklitaş (Diliktaş), Kızıl Ali (Ayazca), Pamukviranı (Pamuklu), Kazancı-ı Büzürk (Büyük Kazanlı), Küçük Kazancı (Arap Kazanı), Samahtol (Uzunca) ve Yılanlı (Yığınot).

SONUÇ

XVI yüzyılda Siverek Sancağı'ndaki yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe adlar olduğu müşahede edilmektedir. Bu tespit yöredeki Türkçe yer adlarının Osmanlı hâkimiyetinden önce yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir.

Siverek Sancağı'ndaki yer adlarında bulunan "*viran*" adının yaygınlığı bu yerlerin daha önce meskûn yerler olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Osmanlı-Safevî mücadelesinin bölgedeki yansımasının işareti olabileceği gibi bölgeden Türkmen göçünün de işaretidir.

XVI. yüzyılda da köy ve mezralara Susuzca, Alıncak, Göküyük, Katırkuyu, Özbek, Damluca, Demürci Viranı, Sarucakaş, Kumsavuran, Kızılcakuyu, Söğütlü gibi Türkçe adların verilmesinin sürdüğü anlaşılmaktadır.

Siverek Sancağı'ndaki yer adlarında kişi adları, renkler, su, hayvan ve hayvancılık, dinî hayat ile çevre ve fiziki durumun izleri yaygın olarak görülmektedir.

Siverek'te günümüzde mevcut köylerin büyük bir kısmının tarihi XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Severek Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki köy ve mezra adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe olması, Türklerin sadece hayvancılıkla uğraşmadıklarını, tarım üretimine önem verdiklerini göstermektedir. Bunun yanında Türklerin bu coğrafyayı vatanlaştırdıklarını da ifade etmektedir.

Siverek'te Kürtçe yer adlarının ortaya çıkmasının tarihinin XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Karaviran ve Karacaviran adlı iki Türkçe yer adının yine aynı anlama gelen Harabreş adıyla başladığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma ile tespit edilen yer adları üzerinden bölgenin tarihî coğrafyasına ışık tutulmuş olup konuyla ilgilenecek olanlara ham malzeme sunulmuştur.

Yer adları üzerinden bölgenin iskân tarihi hakkında daha doğru bilgilere sahip olmak ve konu hakkında sağlıklı yorumlar yapmak mümkündür.

Siverek Sancağı'nda XVI. yüzyılın başlarında viran oldukları tespit edilen çok sayıda köy vardı. Bu köylerin birçoğu yüzyılın ortalarından sonra farklı aşiretler tarafından iskân edilerek şeneltilmiştir. Bunlardan Karakeçili, Türkan, Berazi, Anterlü gibi bazı aşiretler varlıklarını günümüze kadar sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

64 Numaralı Diyarbekir Vilâyeti Mufassal Tahrir Defteri (TD),

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (KKA)

151 (160) Numaralı Ruha, Siverek, Rakka Mufassal Tahrir Defteri (TD); 188 Numaralı Çapakçur Mufassal Defteri (TD)

2- Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1998). 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve Zü'l-Kâdiriyye (937/1530) I (Dizin ve Tıkıbasım), Ankara.

3- Araştırma İncelemeler

Ali Cevad (1313). Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası.

Ayn Ali Efendi (1280). Kavânîn-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-ı Mezâmîn-i Defter-i Divân. İstanbul,

Baykara, T. (1988). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Dahiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü. (1933). *Köylerimiz Köy kanunu tatbik olunan ve olunmayan köy*

isimlerini alfabe ile gösterir. İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.

Deveboynu: (1997). İslam Ansiklopedisi (Cilt 3, s. 558). Eskişehir.

Devellioğlu. (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat (24. Baskı). Ankara.

Duymaz, A. (1997). Bir Destan Kahramanı Salur Kazan, İstanbul, Ötüken.

Ekinci, İ. (1999). 1518 ve 1523 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadî Durumu SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4, ss. 105-143.

Ergin, M. (1997). Dede Korkut Kitabı: Cilt II, Ankara, Türk Dil Kurumu.

Eröz, M. (1983). Hıristiyanlaşan Türkler. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

Eröz, M. (1987). Atatürk Milliyetçilik ve Doğu Anadolu. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını,

Eröz, M. (2015). Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul, Ötüken Yayıları.

Erpolat, M. S. (1999). XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri. Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Erpolat, M. S. (2002). XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskân ve Nüfus. Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri 13-14 Ekim 2001. Şanlıurfa, ss. 75-101.

Erpolat, M. S. (2007). 1550 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Çapakçur Sancağı. I. Bingöl Sempozyumu Bingöl 10-11 Haziran 2006, Bingöl. Bingöl, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, ss. 83-98.

Erpolat, M. S. (2011). XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Siverek Karakeçilileri. Mehmet Eröz Armağanı. (Haz. Mustafa Aksoy-Osman Yorulmaz), İstanbul, Ötüken, ss. 225-239.

Gökbel, A. (2019). Ansiklopedik Alevi Bektaşi Terimleri Sözlüğü. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Gölpınarlı, A. (2015). Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri. İstanbul, İnkılâp.

Güllüdağ, Nesrin (2002), "Siverek'e Bağlı Köylerde Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri 13-14 Ekim 2001*, Şanlıurfa, ss. 195-199.

Gündüz, T. (1997). Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640. Ankara: Bilge.

Halaçoğlu, Y. (2017). Türkiye'nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretleri. (4. Baskı). İstanbul, Babıali Kültür.

Honigmann, E. (1970). Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı. F. Işıltan (Çev.). İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

İçişleri Bakanlığı. (1946-47). *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*. (Cilt I-II). Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası.

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. (1968). *Köylerimiz 1 Mart 1968 gününe kadar*. Ankara, Başbakanlık Basımevi D. S. İ.

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. (1971). *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler Belediyeler 1970.* Ankara, Başbakanlık Basımevi.

İzbırak, R. (1992). Coğrafya Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

İlhan, M. M. (2000). Amid (Diyarbakır), Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Köy İşleri Bakanlığı. (1967). *Köy Envanter Etüdlerine Göre Urfa*. Konya, Köy İşleri Bakanlığı.

Nişanyan, S. (2020). Türkiye Yer Adları Sözlüğü Index Anatolicus, İstanbul, liberus.

Özgültekin, R. vd. (1996). Dünden Bugüne Siverek. Konya, Marifet.

Özgültekin, R. (2006). Siverek Evliya ve Alimleri, Siverek.

Urfa Hakkında Tabiî Coğrafî İctimaî İktisadî Tarihî Mülkî Malumatı Câmi' Salnâme. (1927). İstanbul: İlhami-Fevzi Matbaası.

Türk Dil Kurumu. (1972). *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*. Ankara, Türk Dil Kurumu.

Ruben W. (1947). Anadolu'nun Yerleşme Tarihi İle İlgili Görüşler. A. İtil (Çev.). DTCF. Cilt V, S. 4, ss. 367-389.

Sevin, V. (1997), Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar, İstanbul, Der.

Sezen, T. (2017). Osmanlı Yer Adları. Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Sümer, F. (1992), Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şemseddin Sami. (1311-1894). Kâmûsu'l-'Âlâm: Cilt 4. İstanbul, Mihran Matbaası.

Siverek: (1983). Türk Ansiklopedisi (Cilt 29, s. 148), Ankara, Milli Eğitim Basımevi.

Solakzade (1989). Solakzade Tarihi (Haz. Vahit Çabuk), Ankara, Kültür Bakanlığı.

Turan, O. (1984). Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi. İstanbul, Nakışlar.

Türk Dil Kurumu (1972). *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Ankara, Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu (1998). Türkçe Sözlük 2. (9. Baskı). Ankara.

Umar, B. (1993). Türkiye'deki Tarihsel Adlar. İstanbul, İnkılap.

Üner, M. E. (2002). Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Doğu Anadolu'daki İdarî Yapılanması ve Siverek Sancağı. Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri 13-14 Ekim 2001. Şanlıurfa, ss. 133-138.

Yalçınkaya, I. (1990). Güneydoğu Anadolu'da Yapılan Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme. X. Türk Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, ss.35-42.

BÖLÜM 23

XVI. YÜZYIL PRİZREN SANCAĞI DİRLİKLERİ[1]

Dr. Öğr. Üyesi Hanife ALACA*

*Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mail: h.alaca67@gmail.com ORCİD: 0000-0002-8243-7278.

[1] Bu çalışma 2017 tarihinde sunulan "XV. ve XVI. Yüzyılda Prizren Sancağı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Giriş

Prizren, Kosova'nın güneybatısında, 42° 13' kuzey enlemleri ve 20° 44' doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Doğuda Tuna Nehri, kuzeyde Sırbistan ve Bosna, batıda Karadağ ve İşkodra, güneyde Yanya ve Selanik Vilayetleri ile sınırları olan bir bölgeyi içermektedir. Prizren'in Osmanlılar tarafından kesin fethi, Fatih Sultan Mehmed zamanında olmuştur. Prizren, Fatih Sultan Mehmed kumandası altında bulunan Osmanlı ordusu tarafından 21 Haziran 1455 yılında fethedilmiştir.[2]

Osmanlı Devleti'nde, yeni fethedilen memleketlerin iktisadî ve askerî potansiyalini ortaya çıkarmak, vergi gelirlerini tespit etmek ve bunları yöneticilere dağıtmak amacıyla, Önasya'da geçmiş asırlardan beri uygulana gelen, Türk-İslam devletleri, Sasani, Bizans ve muhtelif yerel unsurların kullanmış olduğu vergi usullerini, dönemin şartlarına uyarlayarak, adetâ yeni bir vergi sistemi hâline getirilerek tatbik edilen bu işleme tahrir denirdi[3]. Tahrir sırasında yapılan bu işlemler tahrir defterlerine kaydedilirdi. Tahrir defterleri içeriklerine göre, Mufassal, İcmâl ve Vakıf defterleri olarak üç türe ayrılmaktadır.

Prizren Sancağı'na ait ilk defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1550 tarihli, BOA TD 368 numaralı mufassal tahrir defteri defterdir. Prizren'e ait ikinci mufassal tahrir defteri 1570 yılına ait BOA TD 495 numarada kayıtlı olan defterdir. Prizren'e ait son mufassal tahrir

[2]İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.1, Türkiye Yay., 1961, s.111; Kemal Özergin, Hasan Kaleşi, İsmail Eren, " Prizren Kitabeleri", *Vakıflar Dergisi,* Sayı VII, İstanbul 1968, s.76.

[3]Ömer Lütfi Barkan, " Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrîrleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİFM*, c.2,(1940-41), s.28.

defteri ise 1590 yılına ait KK 55 numaralı defterdir. Prizren Sancağı'na ait icmâl defterler 1522 yılına ait BOA TD 92 numarada kayıtlı defterdir. Sancağa ait diğer icmâl defter ise 1530 yılına ait BOA, TD 167 numarada kayıtlıdır.

Sancak Gelirlerinin Bölüşümü

Osmanlı tımar sisteminde devletin bütün gelirleri tespit edilirken, aynı zamanda bu gelirler, başta padişah olmak üzere, tımarlı sipahiye kadar birçok idareci arasında paylaştırılırdı. Gelirleri toplayan dirlik sahipleri tasarruf ettikleri oranda asker beslemek ve savaşa hazırlamak mecburiyetinde idiler. Dolayısıyla tahrir defterlerinin icmâl türünde olanlar tamamen gelirlerin paylaşımına yönelik tutulmuştur. Sancak gelirinin toplanması ve hangi şekillerde paylaşıldığı hakkında tahrir defterlerinde detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Devlete ait gelirler bu şekilde dağıtılırken üç kategori halinde tanımlanmıştır. Hâs, 100 bin akçeden sonra, zeâmet 20 bin ile 100 bin akça arasında, tımar 20 bin akçaya kadar olan gelir gruplarıdır.[4] Sancak gelirleri mufassal tahrir defterlerine bütün ayrıntıları ile kaydedilirken, icmâl defterlerinde tasarruf sahiplerine göre sancak paylaşımı kaydedilip, ayrıntılı bilgiler yerine özet bilgiler mevcuttur. İki tahrir yılı arasında tımar kayıtları ile ilgili değişiklikler söz konusu olduğunda bu değişiklikler Timar Ruznamçe ve Timar Tevcih Defterlerine kaydedilirdi. Bu defterler çerçevesinde Prizren sancak gelirlerinin bölüşümü ile ilgili ayrıntılı bilgiler elde etmekteyiz.

[4] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2013, s.190.

1. Hâslar

Devlet gelirlerini en büyük oranda tasarruf eden üst düzey dirlik sahiplerinin gelir kalemi olup, geliri 100 bin akça ve yukarısı olan dirliklere hâs denilmektedir.[5] Başta padişah olmak üzere, şehzadeler, valide sultanlar, sadrazam ve vezirler, beylerbeyi ve sancak beylerine hâs gelirleri tahsis edilirdi. Bir sancakta hem padişah hâssı hem de vezir ve sancak beyinin hâs gelirleri bulunabilirdi. Prizren sancağında, padişah hâsları, mirliva hâsları ve Rüstem Paşa ve Ayas Paşa gibi bazı vezir ve beylerbeyi hâsları mevcuttur.

1.1. Padişah Hâsları

Tahrirlere, "hâssahâ-i padişah-ı âlem-penah" veya "hâssahâ-i hümâyûn" olarak kaydedilen padişah hâsları, doğrudan devlet hazinesine alınan gelir kaynaklarıdır. Padişah gelirlerini genel itibarıyla köy ve mezraların gelirleri, yani mahsûlât gelirleri ile sınaî ve ticarî işletme ve faaliyetlerinden oluşan mukataalardan elde edilen gelirler olarak gruplandırabiliriz.

Bilindiği üzere mukataalar genellikle padişah hâsları içerisinde yer almaktadır. Prizren sancağında mukata gelirlerinin büyük çoğunluğu padişah hâsları içerisinde yer alsa da, bazı tarihlerde mukataa geliri Mirliva hâssı içerisinde de görülmektedir. Elimizde mevcut olan sancağın mufassal tahrir defterlerine göre;1550, 1570 ve 1590 tahrirlerinde "buzhane, "selhhâne" mukataalarının mirliva hâssı içerisinde olduğu görülmektedir.[6]

[5]Pakalın, Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.750.

[6] BOA, TD 368, v. 26-b;BOA, TD 495, v.21-b; TK, KKA 55,v.16-a.

1522 tarihli tahrire göre, sancak genelinde padişah hâsları toplamı 1.399.049 akça olup bu hâssın 278.049 akçası köy ve mezra gelirlerinden, 1.121.000 akçası mukataa gelirlerinden elde edilmiştir. 1530 yılındaki tahrirde ise, 1.291.575 akça mukataa geliri, 49.418 akça köy ve mezralardan elde edilen gelirler olmak üzere, sancak genelinde toplam 1.340.993 akça padişah hâssı geliri vardır. Bir sonraki sayım yılı olan 1550 tarihinde padişah hâsları; 56.033 akçe karye ile mezralardan ve 145.500 akça mukataalardan elde edilen gelirlerdir. Bu veriler ışığında, 1550'de sancakta toplam padişah hâssı 201.533 akçadır. Aradan geçen yirmi yıllık süre içerisinde padişah hâslarında ciddi bir düşüş görülmektedir. Bu düşüşün temel sebepleri arasında mukata gelirlerinin azalması gelmektedir.

1530 tarihinde Prizren'e ait olan Kurna(?) Madeni gelirleri toplamı 55.770 akçadır. Ancak, 1550 yılında bu madene rastlanmamaktadır. Mukataa gelirlerinin azalmasının bir diğer nedeni ise, Padişah hâslarındaki bazı gelir kalemlerinin diğer hâs gelirlerine aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Sancak genelinde toplam 868.890 akça olan adet-i ağnam yani küçükbaş hayvanlardan alınan vergi, 1530'da padişah gelirleri içerisinde yer alırken, 1550'de Rüstem Paşa'nın gelirleri arasında yer alması padişah hâslarının azalma sebeplerinin bu yönüne örnek teşkil etmektedir.

1570 tarihli tahrirde, 124.080 akça köy ve mezralardan, 160.500 akça mukataalardan elde edilen gelirler olmak üzere toplam hâs geliri 284.580 akçadır. 1580 tarihli tahrirde ise padişah hâssı gelirlerinin bir önceki tahrire göre arttığı görülmektedir. Bu tarihte, 339.780 akça olan hâsların 300.500 akçası mukataalardan ve 39.280 akçası da köy ve mezralardan elde edilen gelirlerdir. 1590 tarihli tahrirde ise padişah hâssı geliri sancak genelinde

toplam 283.730 akçadır. Bunun, 123.230 akçası köy ve mezralardan, 160.500 akçası mukataalardan elde edilen gelirlerden oluşmaktadır.

Tablo 1. Gelir Çeşitine Göre Padişah Hâsları (1522-1590)

GELİR ÇEŞİDİ	**1522**	**1530**	**1550**	**1570**	**1580**	**1590**
Köy ve Mezralar	278.049	49.418	56.033	124.080	39.280	123.230
Mukataalar	1.121.000	1.291.575	145.500	160.500	300.500	160.500
TOPLAM (AKÇA)	1.399.049	1.340.993	201.533	284.580	339.780	283.730

Tablo 2. Prizren Sancağı'nda Padişah Hâsları

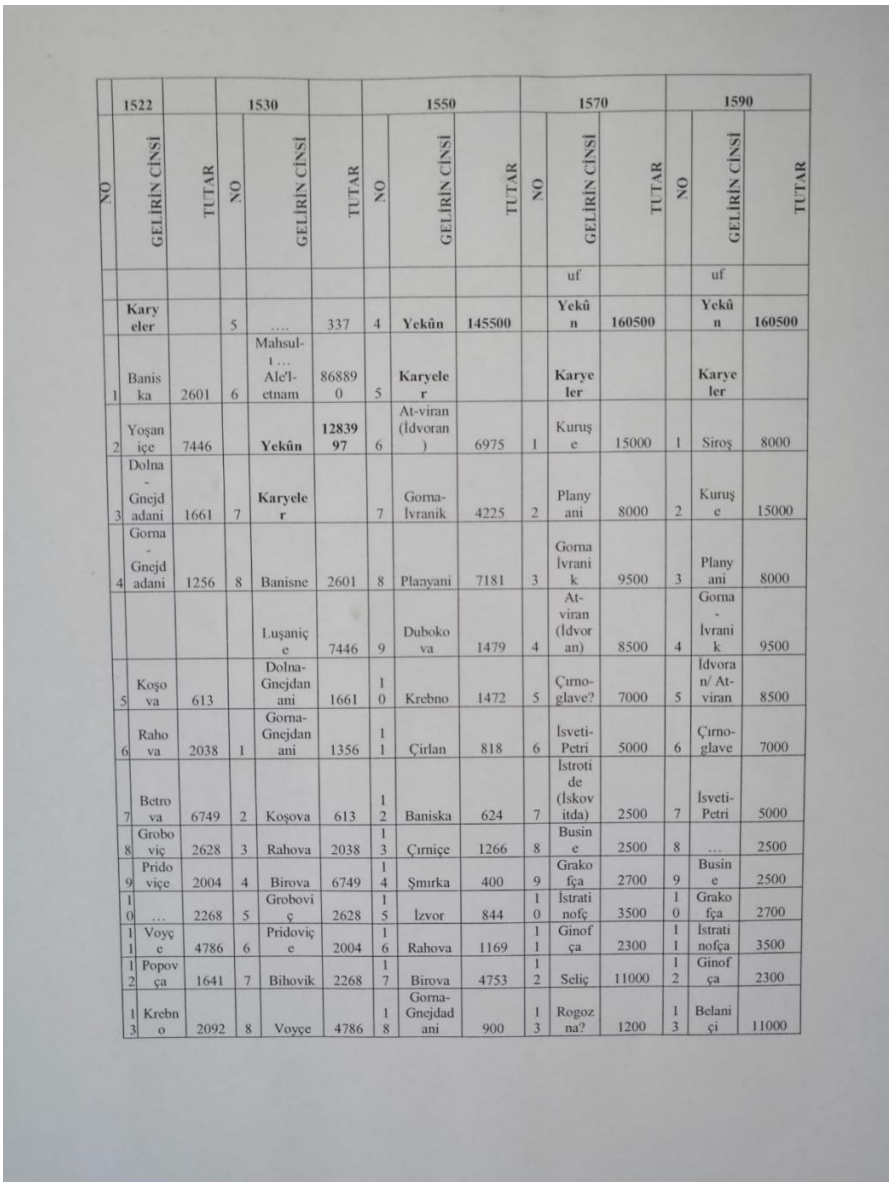

	1522		1530			1550			1570			1590		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR
										uf			uf	
	Karyeler		5	....	337	4	**Yekûn**	**145500**		**Yekûn**	**160500**		**Yekûn**	**160500**
1	Banis ka	2601	6	Mahsul-ı ... Ale'l-etnam	868890	5	**Karyeler**			**Karyeler**			**Karyeler**	
2	Yoşan içe	7446		**Yekûn**	**1283997**	6	At-viran (İdvoran)	6975	1	Kuruş e	15000	1	Siroş	8000
3	Dolna - Gnejd adani	1661	7	**Karyeler**		7	Gorna-İvranik	4225	2	Plany ani	8000	2	Kuruş e	15000
4	Gorna - Gnejd adani	1256	8	Banisne	2601	8	Planyani	7181	3	Gorna İvrani k	9500	3	Plany ani	8000
				Luşaniç e	7446	9	Duboko va	1479	4	At-viran (İdvor an)	8500	4	Gorna - İvrani k	9500
5	Koşo va	613		Dolna-Gnejdan ani	1661	10	Krebno	1472	5	Çırno-glave?	7000	5	İdvora n/ At-viran	8500
6	Raho va	2038	1	Gorna-Gnejdan ani	1356	11	Çirlan	818	6	İsveti-Petri	5000	6	Çırno-glave	7000
7	Betro va	6749	2	Koşova	613	12	Baniska	624	7	İstroti de (İskov itda)	2500	7	İsveti-Petri	5000
8	Grobo viç	2628	3	Rahova	2038	13	Çırniçe	1266	8	Busin e	2500	8	...	2500
9	Prido viçe	2004	4	Birova	6749	14	Şmırka	400	9	Grako fça	2700	9	Busin e	2500
10	...	2268	5	Grobovi ç	2628	15	İzvor	844	10	İstrati nofç	3500	10	Grako fça	2700
11	Voyç e	4786	6	Pridoviç e	2004	16	Rahova	1169	11	Ginof ça	2300	11	İstrati nofça	3500
12	Popov ça	1641	7	Bihovik	2268	17	Birova	4753	12	Seliç	11000	12	Ginof ça	2300
13	Krebn o	2092	8	Voyçe	4786	18	Gorna-Gnejdad ani	900	13	Rogoz na?	1200	13	Belani çi	11000

	1522		1530			1550			1570			1590		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR
14	Dubokova	4258	9	Popovça	1641	19	Dolna-Gnejdadani	1314	14	Birova	3500	14	Rogoznc?	1200
15	Şmırka	1420	10	Krebno	2092	20	Yoşaniçe	3209	15	Banis ka	800	15	Birova	3500
16	Çirlan	1494	11	Dubokova	4258	21	Grobovi ç	894	16	Pridoviçe	1550	16	Banis ka	800
17	İzvor	1454	12	Şmırka	1420	22	Mihkotovik?	1032	17	Çırniçe	2500	17	Pridoviçe	1550
18	Çirniçe	2909	13	Çirlan	1494		Popovça	846	18	Miyac kovik	1030	18	Çirniçe	2500
19	Plany ani	8571	14	İzvor	1454		Pridvoriçe	1090	19	Dubo kova	3500	19	Miyac kovik	1030
20	Horpeşte	6462	15	Çirniçe	2909		Voyçe	3272	20	Voyçe	4000	20	Dubo kova	3500
21	Bratyakovinik	2910	16	**Yekûn**	49418		Koşova	412	21	Krebno	1400	21	Voyçe	4000
22	Çırna-yile	2320	17	**GENEL TOPLAM (AKÇA)**	**1333415**		Nikola-Çırkova Bazar	7624	22	Rahova	1300	22	Krebno	1400
23	Nikola-Çırkova ve Orahve …	8239	18				**Yekûn**	**51799**	23	…	4500	23	Rahova	1300
24	İstratinofça	3358					**GENEL TOPLAM (AKÇA)**	**197299**	24	Yoşaniçe	4000	24	…	4500
25	İsveti-Petri	5224							25	Gorna-Gnejdanani	1200	25	Yoşaniçe	4000
26	Gorna-İvranik	5270							26	Dolna-Gnejdanani	1500	26	Gorna-Gnejdanani	1200
27	At-viran	6772							27	Grobovic	900	27	Dolna-Gnejdanani	1500

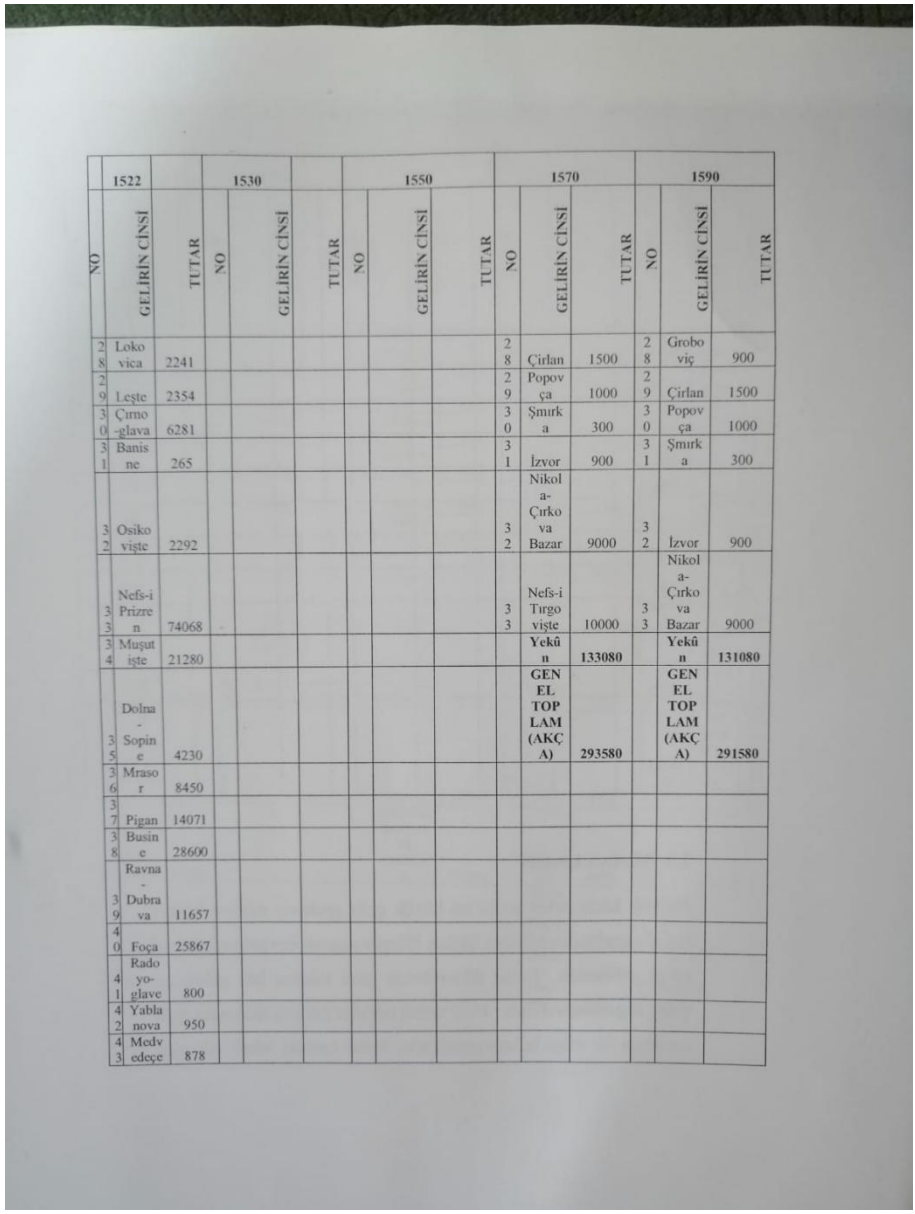

	1522		1530			1550			1570			1590		
NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR
28	Lokovica	2241							28	Çirlan	1500	28	Grobovíç	900
29	Leşte	2354							29	Popovça	1000	29	Çirlan	1500
30	Çimo-glava	6281							30	Şmırka	300	30	Popovça	1000
31	Banisne	265							31	İzvor	900	31	Şmırka	300
32	Osikovişte	2292							32	Nikola-Çırkova Bazar	9000	32	İzvor	900
33	Nefs-i Prizren	74068							33	Nefs-i Tırgovişte	10000	33	Nikola-Çırkova Bazar	9000
34	Muşutişte	21280								**Yekûn**	**133080**		**Yekûn**	**131080**
35	Dolna-Sopine	4230								**GENEL TOPLAM (AKÇA)**	**293580**		**GENEL TOPLAM (AKÇA)**	**291580**
36	Mrasor	8450												
37	Pigan	14071												
38	Busine	28600												
39	Ravna-Dubrava	11657												
40	Foça	25867												
41	Radoyo-glave	800												
42	Yablanova	950												
43	Medvedeçe	878												

NO	1522		1530			1550			1570			1590		
	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR	NO	GELİRİN CİNSİ	TUTAR
44	Sedlar	8040												
45	Ramoşova	1874												
46	Resnik	1129												
47	Bolhan	2200												
48	Prelug	824												
49	Dragoşevine	820												
50	Plana	492												
51	Virh	900												
	Yekûn	319007												
	Mezralar													
1	İzmniş	150												
	GENEL TOPLAM (AKÇA)	**1540307**												

1.2. Mirliva hâsları

Padişah hâslarından sonra en büyük gelir grubunu mirliva hâsları teşkil etmektedir. Mirliva hâsları Prizren sancak beylerinin tasarruf ettiği gelirleridir. Tahrir dönemlerine göre mirliva hâs gelirlerini şöyle değerlendirebiliriz: 1522 tarihli tahrirde mirliva hâsları ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır**.** Daha sonraki tahrir yılı olan 1530'da sancak genelinde bu hâs gelirinin toplamının 442.420 akça olduğu görülmektedir. 1550 tahrir yılında ise mirliva hâsları yaklaşık % 40 oranında azalarak 263.556 akçaya düşmüştür. 1570 tarihinde de mirliva hâs gelirleri % 9 oranında azalmış ve 239.757 akçaya inmiştir. En son tahrir yılı olan

1590'da da sancak genelinde % 21 oranında azalarak, 188.570 akçaya düşmüştür.

Tahrir defterlerine göre, mirliva hâslarına ait gelirler köy ve mezralardan elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Önceki dönemlere oranla genel itibarıyla mirliva hâssı gelirlerinde azalma gözlenmektedir.

Tablo 3. Tahrirlere Göre Prizren Sancağı Mirliva Hâsları (1550-1590)

1550		**1570**		**1580**		**1590**	
GELİR KAYNAĞI	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**
Karyeler		**Karyeler**		**Karyeler**		**Karyeler**	
Nefs-i Prizrin	44616	Nefs-i Prizrin	35280	Nefs-i Prizren	50.900	Nefs-i Prizren	57280
Lubijde	18936	Lubijde	2391	Lubijde	29955	Lubijde	29955
Muşutişte	18026	Küçük Lubijde	500	Küçük Lubijde	600	Küçük Lubijde	600
Dolna-sopine	4842	Muşutişte	24000	Muşutişne	28915	Muşutişte	28915
Pigan	14886	Peğani	13800	Pigan	13800	Pigan	13800
İstireçka	7707	Küçük Peğani	200	Küçük Pigan	200	Küçük Pigan	200
İsmaki	1818	Dolna-Sopine	7000		124370	Dolna-Sopine	6000
Venova	1705	Velje	1700	Nefs-i Bazar-ı Hoça	43272	Nefs-i Bazar-ı Hoça	43272
Bazar-ı Hoça	29228	Reçani-i Büzürk	7088		12000	Nefs-i Tırgovişte maa mahallât	15449
Ravna-Dubrava	9080	Suha-rika	3354		55272	Sibeçeva	15000
Küçük Boviska?	470	Küçük Suha-rika		Nefs-i Tırgovişte	14000	Korite-i Büzürk	8400
Yablaniçe	2595	Nefs-i Bazar-ı Hoça	35000	Sihova	15000	Korite-i Küçük	500
Dolna-Sopine (Hopine)	207	Ravna-Dubrava	9500	…	12000	Neşani	3000
Radosteva	4519	Dolna-Hoça	4500	Suho-dol	10000	Virbniçe	9300

1550		1570		1580		1590	
GELİR KAYNAĞI	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**
Karyeler		**Karyeler**		**Karyeler**		**Karyeler**	
Mrasor	1668	Beloçiç	832	…	8000	Dobrovine	3300
Hraştani	1189	Sibeçeva	13300	Korite-i Büzürk	8400	Ravna	1440
Küçük Hoça nam-ı diğer Dolna-Hoça	3521	Korite-i Büzürk	15000	Korite-i Küçük	500	Blato	1560
Beloçiç	832	Korite-i Küçük	2500	… Nâhiye-i Tırgovişte …ve nısf-ı tımarha-i sipahiyan	8500	…	12000
Lupoçeva	2365	…	8000		76400	Suho-dol	10000
Leskofça	247	Suho-dol	8000	Virbniçe	9300	Dolna-…	8000
Küçük Drayçine	704	Zasmirçe	7000	Dobrine	3300	**Yekûn (Akça)**	**267971**
Gorna-Sırbiçe	1814	Dolna-Lukaviçe?	7000	Ravna	1440		
Dolna-Olasniçe	1120	Grahova	6000	Blato	1560		
Sinani	385	Zakamen	3400	… Nâhiye-i Bihor …	10000		
Dobro-dol	315	Korite-i Büzürk	6500	**Yekûn (Akça)**	**537684**		
Nefs-i Tırgovişte	12578	Korite-i Küçük	500				
Sihova	12049	…	4500				
İslatine (Voynugan-ı Mensuh)	1334	Virbniçe	9000				
İslatine	5597	Dobrine	3000				
Voynugan-ı Mensub	125	Ravna	1200				
Bojanik	2400	Blato	1300				
Gorna-Lukavi	2052	**Yekûn (Akça)**	**241345**				

1550		1570		1580		1590	
GELİR KAYNAĞI	MİKDARI (AKÇA)	GELİR KAYNAĞI	MİKDARI (AKÇA)	GELİR KAYNAĞI	MİKDARI (AKÇA)	GELİR KAYNAĞI	MİKDARI (AKÇA)
Karyeler		Karyeler		Karyeler		Karyeler	
çe							
Gorna-Lukaviçe	993						
Raduşa	1683						
Leskova-glave	1434						
Leskova-glave	1696						
Voynova	904						
Korite-i Büzürk	8095						
Korite-i Büzürk	13725						
Tuzine	6456						
Tuzine-i Küçük	675						
Suho-dol	7723						
Dolna-Ramoşeva	437						
Baniska	4710						
Çerovik	1622						
Çerovik	486						
Sotine?	3904						
Sotine?	117						
Graçor?	4900						
Küçük Korite	1590						
Birinovaç	1148						
Dragoşine?	820						
Virbniçe	984						
Dobrine	3198						
Dolna-Lozine	1732						

1550		1570		1580		1590	
GELİR KAYNAĞI	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**	**GELİR KAYNAĞI**	**MİKDARI (AKÇA)**
Karyeler		**Karyeler**		**Karyeler**		**Karyeler**	
Dolna-Lozine	506						
Lestovili?	1120						
Rastoka	1622						
Bodbraje	1550						
Gorna-Lozine	1469						
Yekûn (Akça)	**284229**						

1.3. Diğer Hâslar

Prizren'nin hâsılatı birçok sancakta olduğu gibi, sadece o sancakta bulunan askerî sınıfın tasarrufunda değil, aynı zamanda diğer sancakların sancak beyi, beylerbeyi ve dirlik sahiplerinin de sancak gelirlerinde hisseleri bulunmaktadır. Bu çerçevede, Prizren sancağının tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler çerçevesinde Osmanlı sadrazamları olan Rüstem Paşa ve Ayas Paşa'nın bir kısım hisselerinin Prizren sancağında olduğu görülmektedir.

Osmanlı veziriâzamı olan Ayas Paşa, Avlonya yakınlarındaki Himera'da doğmuştur.[7] 1519 yılından itibaren önce sancak beyi daha sonra ise beylerbeyi görevlerinde bulunmuştur. Canbirdi Gazâlinin isyanının bastırılmasında Anadolu beylerbeyi olduğu bilinmekle birlikte, 1521'de

[7] Bekir Kütükoğlu, "Ayas Paşa", *DİA,* c. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,s.202.

Şam beylerbeyliğinde, 1522'de Rumeli beylerbeyliğinde bulunmuştur.[8] İbrahim Paşa'nın idamından sonra 15 Mart 1536 tarihinde veziriazam olan Ayas Paşa, 13 Temmuz 1539 tarihinde vefat etmiştir. Prizren sancağı tahrir defterlerindeAyas Paşa, ilk olarak 1522 tarihli tahrir defterinde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Rumeli beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın Prizren'deki hâsları 86.971akçadır.[9] 1530 tarihli tahrirde ise, Ayas Paşa'nın geliri artmış ve 91.188 akçaya ulaşmıştır.[10]Ayas Paşa'nın 1539 tarihinde vefat etmesinden dolayı daha sonraki tahrir kayıtlarında adına rastlamıyoruz.

Sancakta bulunan diğer hâs sahibi ise Rüstem Paşa'dır. Rüstem Paşa'nın 1500'li yılların başında Saraybosna yakınlarındaki Butomir veya Sarajevsko Polje'nin batısındaki bir köyde doğduğu rivayet edilmektedir.[11] Rüstem Paşa, veziriazam İbrahim Paşa'nın katlinden sonra, paşanın yakın adamlarından Mehmed Paşa'nın azledilmesiyle Dulkadır beylerbeyliğine getirilmiş, Karaman beylerbeyi Lütfi Paşa'nin Rumeli beylerbeyliğine tayin edilmesinden sonra ise Karaman valisi olmuştur.[12] 1538 yılında Anadolu beylerbeyliğine getirilmiş ve 1539 tarihinde vezir rütbesi almış olup, 1544 yılında veziriazam tayin edilmiştir. 1553 yılında veziriazamlıktan azledilmiş, 1555 yılında tekrar veziriazam olmuş ve altı

[8]Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muamele Kayıdları Üzerine" ", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986, *Edebiyat Fakültesi Basımevi*, İstanbul 1988, s.202.
[9] BOA, TD 92,v.59-b-60-b.
[10] BOA, TD 167, v.198-b;199-a.
[11] Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, c. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,s.288.
[12] Afyoncu,agm.,s.288.

yıl bu görevde kaldıktan sonra vefat etmiştir. Bazı seyyahların eserlerinde Rüstem Paşa'nın ileriyi gören, zeki bir insan olduğundan bahsedilmiştir.[13]

Prizren tahrir defterlerinde ilk olarak 1550 yılına ait defterde kaydı bulunan Rüstem Paşa o tarihte yukarıda da bahsettiğimiz gibi Osmanlı sadrazamı idi. Bu tarihte 41 karyede toplam 85.174 akça hâs geliri bulunmaktadır. Rüstem Paşa'nın 1561 tarihinde vefatından dolayı daha sonraki tahrir kayıtlarında geliri bulunmamaktadır.

2. Zeâmetler

Prizren sancağında zeâmet gelirleri sancak gelirleri içerisinde pek fazla yekûn tutmamaktadır. 1522 tarihli icmâl deftere göre Prizren sancağında iki adet zeâmet kaydedilmiş olup, bunlardan biri Dukakin Paşası, Ahmed Paşa'nın çavuşu Ayas olduğu görülmektedir.[14] Ribar, Medvece, Çera-Polani, Virşoviç ve Petroşinçe köyünü tasarruf eden Be-nâm-ı Ayas Çavuş'un zeâmeti 17.179 akçadır[15]. Yine bu tarihli tahrirde İstaviç nâhiyesine tabi Zasmirçe, Zakamen, Grahova, Bukofça köylerini, Prizren nâhiyesine tabi Dolna-Kuruşa (?) karyesi ve Bihor nâhiyesine tabi Dolaç Karyesini tasarruf eden Mehmed bin Üveys Bey'in zeâmeti 28.261 akçadır.[16] Mehmed bin Üveys Niğbolu sancağında zeâmet tasarruf ederken ma'zul olduktan sonra Prizren'de kendisine zeâmet verildiği anlaşılmaktadır.[17] Bu tarihte sancak genelinde zeâmet gelirleri toplamı 45.440 akçadır.

---

[13] Ogier Ghiselin Busbecg, *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Kervan Kitapçılık, s.90.
[14] BOA, TD 92, v.17-b "*Zeâmet-i Benam Ayas Çavuş Ahmed Paşa-i Dukakin*".
[15] BOA, TD 92, v.17-b.
[16] BOA, TD 92, v.36-b.
[17] BOA, TD 92, v.36-b.

1530 tarihli muhasebe icmâl defterinde dirlik sahiplerinin isimleri belirtilmemiştir. Defterde *"zuamâ ve sipahiyân"* başlığı altında kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu defterde yer alan zeâmet gelirlerini tam olarak tespit edemiyoruz. Daha sonraki tahrir yılına ait verilerden hareketle 1522'de zeâmet sahiplerinin varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir.

1550 yılına ait mufassal tahrir defterinde zeâmet tasarruf edenlerin isimleri zikredilmektedir. Buna göre bu dönemde toplam 4 zeâmet bulunmaktadır. 1522 tahririnde zeâmet sahibi olan "*Be-nâm-ı Ayas Çavuş Ahmed Paşa-i Dukakin*", 1550 yılına ait tahrirde "*Be-nâm-ı Ayas Bey Miralay Hoş Ahmed Paşa-i Dukakin*" adı ile tekrar karşımıza çıkmakta ve 1518'de 5 köy tasarruf etmekte idi. 1550 yılına ait tahrirde ise 7 köy ve toplam 23.208 akça tasarruf etmektedir.[18] Bu tarihte *Zeynelabidin* ise 10 köy ve bunlardan elde edilen toplam 20.459 akçalık zeâmet tasarruf etmektedir. *Mahmud bin Mustafa* 3 köy ve 14.669 akça ve *İlbasanlu Hasan* 17 köy ve 32.224 akça zeâmet tasarruf etmektedirler. 1550 yılına ait tahrirde sancak genelinde zeâmetler toplam 90.560 akça zeâmet tasarruf edilmiştir. Zeamet sahiplerinin isimlerinin yanında nereli olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan Hasan'ın İlbasanlu olduğu yani zeamet sahipleri arasında Arnavutluk'tan olanların da var olduğu görülmektedir. Yine, Dukakinli Ahmed Paşa'nın Arnavutluk olduğu ve Osmanlı ordusunda önemli bir görevde bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır[19].

1570 yılına ait mufassal tahrir defterinde ise 8 zeâmet bulunmakta olup bunların isimleri belirtilmiştir. Ali Miralay Yesar-ı Liva-i Paşa, Be-nâm-ı

[18] BOA, TD 368, v.47-b;50-a.

[19] Bkz. BOA, TD 368, v.47-b;50-a.

Mustafa, Ali bin Malkoç Bey, İbrahim, Abdurrahman, Pir Mehmed, ... Müteferrika-i Dergâh-ı Âli ve Be-nâm-ı Mahmud 1570 yılında zeâmet tasarruf edip, sancak genelinde toplam 175.020 akça gelirleri olduğu görülmektedir.

1580 yıllına ait kayıtlar içeren başka bir icmâlde 17 zeâmet bulunmaktadır. Zeâmetler ve bu zeâmetlerin tasarruf ettikleri miktarlar; Be-nâm-ı Mehmed 22.970 akça, Be-nâm-ı Mustafa 20.000 akça, Be-nâm-ı Katib Nehmed bin Mehmed 6.000 akça, Be-nâm-ı Mustafa bin Sinan Bey 32.500 akça, Be-nâm-ı İskender Miralay Liva-i Prizren 27.000 akça, Be-nâm-ı Mustafa bin Mehmed Bey 21.600 akça, Be-nâm-ı Mahmud Çavuş Dergâh-ı Âli 13.000 akça, Be-nâm-ı Ali Kethüda 20.600 akça, Be-nâm-ı Mataracı Mustafa Çavuş Dergâh-ı Âli 4.500 akça, Zeâmet-i Be-nâm-ı Kurd 2.700 akça, Be-nâm-ı Mehmed bin Hacı Hürrem 22.984 akça, Be-nâm-ı Ohrilü Üveys 22.297 akça, Be-nâm-ı Sinan Çavuş Dergâh-ı Âli 20.550 akça, Be-nâm-ı Ali 16.200 akça, Be-nâm-ı Mustafa13.600 akça, Be-nâm-ı Süleyman Çavuş Dergâh-ı Âli 8.400 akça, Be-nâm-ı Yahya 8.236 akçadır. Bu dönemde zeâmetler sancak genelinde toplam 282.637 akçalık zeâmet tasarruf etmektedirler.

Yukarıda adı geçen *Mustafa, Mahmud Çavuş ve Mehmed'in* 1590 yılında hâlâ zeâmetlerini tasarrufa devam ettikleri görülmektedir. Bu zeâmetlerle birlikte 1590 tarihinde toplam sancak genelinde zeâmet sayısı bir önceki tahrir yılı ile aynıdır. Ali Kethüda, Mehmed bin Hacı Hürrem, Ali, Mustafa bin Sinan Bey, Mehmed Çavuş Dergah-ı Ali,İskender Miralay, Ali, Mehmed bin Hacı Hürrem maa Şüreka, Süleyman Çavuş, Kurd, Sinan Çavuş Degâh-ı Ali, Ohrilü Üveys, Abdi, ve Yahya son tahrirde adı geçen

isimler olup Prizren sancak genelinde bu dönemde 218.068 akça zeâmet tasarruf etmektedirler.

Tablo 4. Prizren'de Zeâmet Sahipleri ve Gelirleri (1522-1590)

1522		1550		1570		1580		1590	
Zaim	**Geliri (Akça)**	**Zaim**	**Geliri (Akça)**	**Zaim**	**Geliri (Akça)**	**Zaim**	**Geliri (Akça)**	**Zaim**	**Geliri (Akça)**
Ayas Çavuş	17179	Ayas Bey Mir Alay Hoş Ahmed Paşa-i Dukakin	23208	Ali Miralay Canib-i Yesar-ı Liva-i Paşa	15750	Be-nâm-ı Mehmed	22970	Mustafa	23650
Mehmed bin Üveys Bey	28261	Zeynel abidin	20459	Be-nâm-ı Mustafa	12100	Be-nâm-ı Mustafa	20000	Mahmud Çavuş	1000
		Mahmud bin Mustafa	14669	Ali bin Malkoç Bey	32700	Be-nâm-ı Katib Mehmed bin Mehmed	6000	Mehmed	7000
		İlbasanlu Hasan	32224	İbrahim	20000	Be-nâm-ı Mustafa bin Sinan Bey	32000	Ali Kethüda	4300
			90560	Abdurrahman	44000	Be-nâm-ı İskender Miralay	27000	Mehmed bin Hacı Hürrem	19992
				Pir Mehmed	13470	Be-nâm-ı Mustafa bin Mehmed Bey	21600	Ali	9100
				… Müteferrika-i Dergah-ı Ali	15000	Be-nâm-ı Mahmud Çavuş Degâh-ı Âli	13000	Mustafa bin Sinan Bey	44000
				Be-nâm-ı Mahmud	22000	Be-nâm-ı Ali Kethüda	20600	Mehmed Çavuş Dergah-ı Ali	15000
						Be-nâm-ı Mataracı Mustafa Çavuş	4500	İskender Miralay	28500

						Degâh-ı Âli			
						Be-nâm-ı Kurd	2700	Süleyman Çavuş	8400
						Be-nâm-ı Mehmed bin Hacı Hürrem	22984	Kurd	2700
						Be-nâm-ı Ohrilü Üveys	22297	Sinan Çavuş Dergah-ı Ali	20550
						Be-nâm-ı Sinan Çavuş Dergâh-ı Âli	20550	Ohrili Üveys	21596
						Be-nâm-ı Ali	16200	Abdi	4000
						Be-nâm-ı Mustafa	13600	Yahya	8280
						Be-nâm-ı Süleyman Çavuş Degâh-ı Âli	8400		
						Be-nâm-ı Yahya	8236		
TOPLAM	**45440**		**90560**		**175020**		**282637**		**218068**

3. Tımarlar

1522 ve 1590 tarihleri arasındaki tahrir defterlerinde yer alan ayrıntılı bilgiler sayesinde Prizren tımarlarının bu dönemde ayrıntılı bir şekilde incelenmesi mümkün olmaktadır. Bu bağlamda, tımar ile ilgili ilk bilgileri elde ettiğimiz 1522 tarihli tahrirde Prizren sancağında 225 tımar bulunduğu ve sancak genelinde toplam tımar gelirlerinin 1.095.142 akça olduğu görülmektedir. Bu tarihte tımarların büyük çoğunluğunun geliri 2.000 ve 3.000 akçe arasında değişmektedir.

1530 tarihinde tımar sahiplerinin adları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Deftere tımarlar kaza başlığı altında kaydedilmiştir.

Bu cümle itibarıyla, "tımarhâ-i Kaza-i Prizren" başlığı altında bu dönemde Prizren kazasının tımar geliri 635.467 akçadır. "Tımarhâ-i Kaza-i Bihor" yani Bihor kazasının tımar geliri 356.196 akçadır. Bu tarihte sancak genelinde toplam gelir bir önceki tahrire göre bir miktar azalma göstererek 991.663 akçaya düşmüştür.

1550 yılına ait tahrirde 237 tımar sahibi vardır ve bunların toplam gelirleri *1.136.559* akçadır; 1570 tarihinde 239 tımar sahibi vardır ve toplam gelirleri *1.059.580* akçadır; 1580 tarihinde 230 tımar sahibi olup toplam geliri *1.298.858* akça ve Prizren sancağının en son 1590 tarihli tahririne baktığımız zaman 235 tımar sahibi olup, sancak genelindeki gelirleri *1.082.053* akça olarak kaydedilmiştir.

Bütün bu veriler göz önüne alındığında, sancakta yıllara oranla tımar sahiplerinin sayısında büyük değişikliklerin olmadığını ve yine sancak genelinde tımarlı sipahilerin gelirlerinin yıllara göre çok fazla bir değişiklik göstermediğini görüyoruz. Buda Prizren sancağında XVI. yüzyılda tımar sisteminin istikrarlı bir düzen içerisinde devam ettiğinin bir göstergesidir. İlk tımarlı sipahilerle ilgili bilgi edindiğimiz 1522 yılına ait tahrirde ve en son yapılan 1590 yılındaki tahrirde tımarlı sipahi sayısının değişmemesi ve toplam gelirlerinde önemli bir değişiklik olmaması tımar sisteminin bu sancakta düzenli bir şekilde uygulandığının en önemli göstergesidir.

Prizren sancağına ait defterlerden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda XVI. yüzyılda Prizren sancak genelinde bütün tımar sahiplerinin Müslüman olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra yeni Müslüman olan

tımar sahiplerine de defterlerde rastlanmaktadır.[20] Tımar sahipleri arasında Oruç, Budak, Aydın, Kurd gibi Türkçe kökenli isimlere çok sık rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra Abdullah, Hüdaverdi ve Ataullah gibi İslamî kökenli isimlere de defterlerde oldukça sık görülmektedir.

Tımar sahiplerinin isimlerinden yola çıkarak iş ve görevleri hakkında bilgi elde etmek mümkün olmuştur. Mesela, 1522 tarihli tahrirde Dolani Köyü'nde 3.283 akçalık tımar tasarruf eden Mustafa'nın Yeniçeri olduğu belirtilmektedir.[21] Yine 1570 yılındaki tahrirde 6 köyü tasarruf eden ve toplam 11.700 akçalık geliri olan Murad'ın da yine Yeniçeri olduğu defterde belirtilmiştir.[22] 1590 yılında 1.600 akçalık tımar tasarruf eden Ahmed'in Prizren Kalesi'nde kedhüda olduğu görülmektedir.[23]

Defterlerde görev adı verilen dirlik sahipleri ise kadı ve imamlardır. 1580 yılına ait defterde "*Tımar-ı Kadı-ı Prizren*" başlığı altında dirlik sahibinin adı zikr edilmeden kaydedilmiştir.[24] Yine aynı defterde Bihor kadısı bu defa ismi ile kaydedilmiştir. Bu kişi, 1567 akçelik tımar tasarruf eden Kadı Mevlana'dır.[25] Yine defterlerde Prizren ve Bihor Kaleleri'nde imam olarak görev yapan tımar sahipleri de bulunmaktadır. 1550 yılına ait tahrirde "*Tımar-ı Mevlana Hacı Ali İmam Kal'a-i Prizrin"*[26] ve "*Tımar-ı Hüseyin İmam Kal'a-i Bihor*"[27] adı altında kadıların kimlikleri de

[20] BOA, TD 368, v.125-b;126-b, "Tımar-ı Ahmed Müslim-nev", BOA, TD 495, v.128-b;129-a, "Tımar-ı Mustafa Müslim-nev",TK, KKA 55, v.147-b, "Tımar-ı Hasan Müslim-nev".
[21] BOA, TD 92, v.39-a.
[22] BOA, TD 495, v.169-a;170-a.
[23] TK, KKA 55, v.46-a.
[24] BOA, TD 368, v.77-b,78-a.
[25] BOA, TD 368, v.177-a.
[26] BOA, TD 368,v.220-a;222-a.
[27] BOA, TD 368,v.224-a,224-b.

belirtilmiştir. 1590 tarihli tahrirde3.000 akçalık tımar tasarruf eden "*Tımar-ı Ahmed Halife İmam-ı Kale-i Prizren"*belirtilmiştir.[28]

Bazı tımar sahiplerinin lakaplarından hangi memleketten geldikleri de anlaşılmaktadır. Mesela, 1522 tarihli tahrirde *"Arnavud Mehmed*[29]", 1590 tarihli tahrirde adı geçen "*Arnavud Ali*" ve "*Kırçovalı Pervane*[30]*"* isimleri buna örnektir.

1522 tarihli tahrirde tımar sahiplerinin çoğuna neden tımar verildiği deftere kaydedilmiştir. Buna göre çoğu tımar sahibinin başka sancaklarda hissesi olup, Prizren sancağında tımar verilen sipahiler de bunlardan oluşturmaktadır. Buna göre Paşa, Evlonya, İskenderiye, Vidin, Alacahisar, Hersek, Semendire, Köstendil, Mora, Vılçıtrın, Bosna, Budin, Vılçıtrın, Tırhala, Eğriboz ve Özi sancaklarında tımar tasarruf eden sipahilere Prizren sancağında da tımar verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Anadolu'da Kütahya sancağında tımarı olup Prizren sancağında da tımar hissesi verilen sipahi bulunmaktadır.[31]Sarayda görevli olanlara da sancakta tımar verildiği görülmektedir. Buna göre sarayda yeniçeri[32], ağa bölükbaşı[33] ve bekçi[34] olanlara yine bu sancakta tımar verilmiştir.

Defterlerden elde ettiğimiz veriler çerçevesinde tımarların babadan oğula miras yolu ile geçtiği anlaşılmaktadır. Mesela, 1522 tarihli

[28] TK, KKA 55,v.84-b.
[29] BOA, TD 92, v.16-a.
[30] TK, KKA 55,v.122-b,123-a.
[31] BOA, TD 92, v.8-a.
[32] BOA, TD 92, v.4-b,7-b, 11-b, 16-a, 28-a.
[33]BOA, TD 92, v.6-a.
[34] BOA, TD 92,v.6-b,46-b.

tahrirde "*Mezkur babası …tasarruf eder ki fevt olmağın verildi"*[35]gibi. Babasının elinden çeşitli sebeplerle tımarı alınıp oğluna bu tımarın verildiği de vakidir.[36] Babası başka sancaklarda fevt olup bunun üzerine oğluna Prizren sancağından tımar verildiği de kayıtlarda mevcuttur.[37]

Tımar gelirleri incelendiğinde Prizren sancağında ilk dönemlerde (elimizde mevcut olan sancağın ilk tahriri olan 1522 tarihi gibi) tımarların çoğunun cebelü sağlamakla sorumlu olmadıkları sonucuna varabiliriz. Bilindiği üzere 3.000 akçeden fazla geliri olan sipahiler sonraki her 3.000 akçe için cebelü beslemek ve savaşa hazırlamak zorunda idiler[38]. Mesela, yukarıda da belirttiğimiz gibi 1522 tarihinde toplam 225 tımar sahibi vardır. Bu tımar sahiplerinden sadece 83 tımarlının cebelü temin etmekle yükümlü olduğu görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde cebelü yetiştirme sayısının arttığını görüyoruz. Prizren sancağının en son tahriri olan 1590 yılındaki tahrirde 235 tımar sahibinden 155'inin cebellü beslemekle yükümlü olduğunu görüyoruz.

[35] BOA, TD 92,v.13-b.
[36] BOA, TD 92,v.6-a, "*Mezkur ki babası pir na-tuvan olup sefer-i hümayuna eşmek akd …olmayub … kendüye tımar olunmak üzere oğlu Mehmed'e yarar … olmağın verildi*".
[37] BOA, TD 92,v.6-a, "*Mezkur ki Paşa Sancağı'nda … tımar tasarruf ederken fevt olmağın verildi*".
[38]Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s.118.

Tablo 5. Prizren Sancağında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı (1522-1590)

Tarih	Hâs	Timar	Zeâmet	Vakıf	Toplam (Akça)
1522	1.399.049	1.095.142	45.440	-	2.539.631
%	**55**	**43**	**0,01**	**-**	**100**
1530	146.6866	1.354.159		16.800	2.837.825
%	**51,6**	**47,7**		**0,5**	**100**
1550	460 999	1.136.559	58.336	31.979	1.687.251
%	**27,3**	**67,3**	**3,4**	**1,8**	**100**
1570	524.337	1.059.580	175.020	112.360	1.871.297
%	**28,01**	**56,6**	**9,3**	**6**	**100**
1590	472.300	1.082.053	218.068	640.570	2.412.991
%	**19,5**	**44,8**	**9,03**	**26,5**	**100**

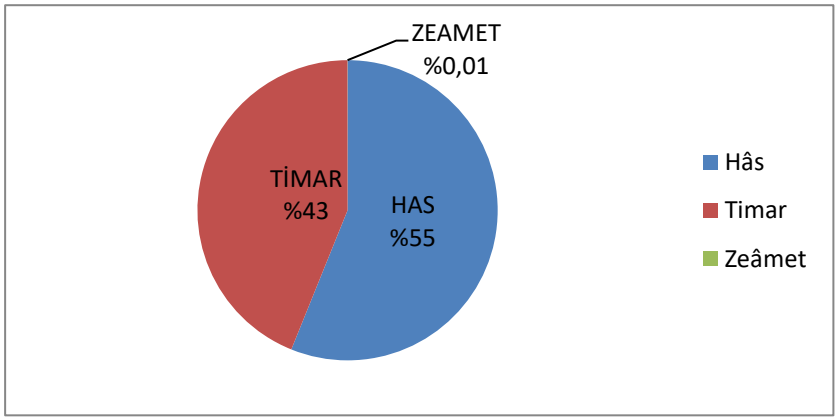

Şekil 1. 1522 Yılında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı

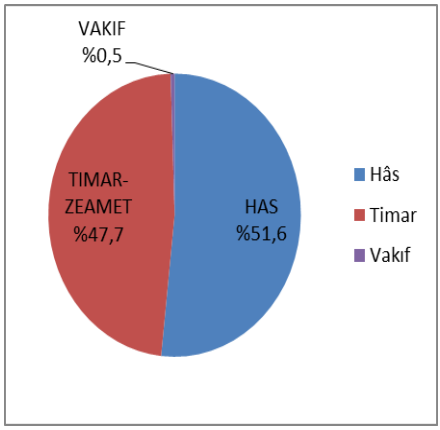

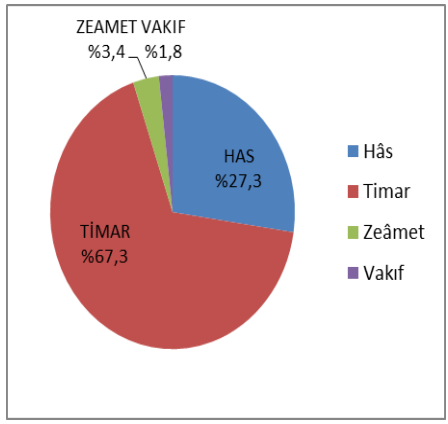

Şekil 2. 1530 Yılında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı / Şekil 3. 1550 Yılında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı

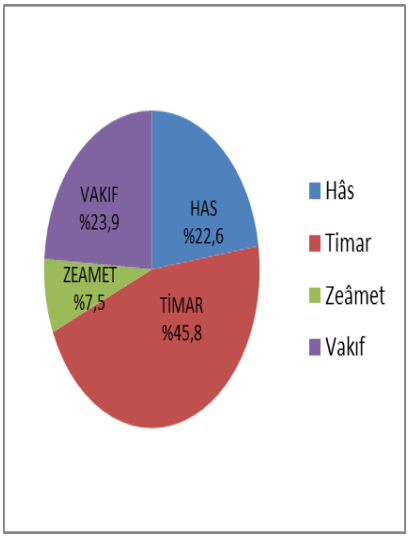

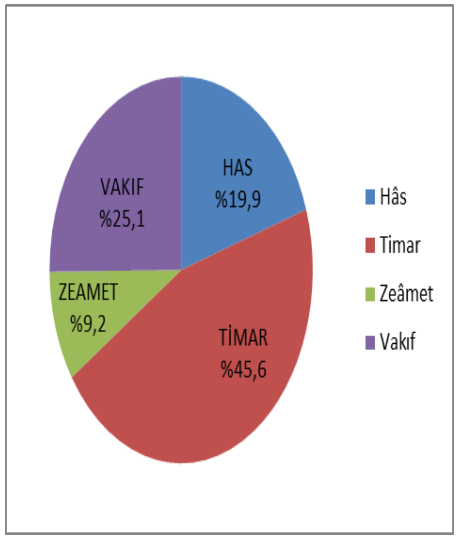

Şekil 4. 1570 Yılında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı/ Şekil 5. 1590 Yılında Gelirlerin Dirliklere Göre Dağılımı

SONUÇ

Prizren sancağının gelirleri, Osmanlı sancaklarında usul gereği, başta padişah olamak üzere, dönemin önde gelen vezir ve paşaları ve sancak beyi tarafından paylaşıldığını görmekteyiz. Keza, zeâmet ve timarlar da genel nisbette sancak gelirlerini tasarruf etmektedir. Ancak, Prizren sancağına mahsus farklı uygulamalar vakıflarda görülmektedir. Sancağın 1570'lere kadar ki gelirleri arasında vakıfların payı hemen hemen yok gibidir. Bu durum bazı şüpheleri beraberinde getirmektedir. Osmanlı şehir hayatında vakıfların bu derecede yer edememiş olması düşündürücüdür. Düzenli sayımlara rağmen, dönemin tahrir defterleri ve vakıf kayıtlarında eksiklik görülmemektedir. Müslim nüfusun genel nüfus içerisindeki nisbetinin %2-3 oranlarında olması önemli bir etken olsa da, az sayıda olan dinî ve eğitim hizmetlerinin dahi sancağın dâhilinde gelirleri olan vakıflar üzerinden yürütüldüğünü düşünmemiz icap etmektedir.

KAYNAKÇA

I) ARŞİV BELGELERİ

1)Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Tapu Tahrir Defterleri: No. 368, 495, 92, 167.

2) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nden Kuyûd-ı Kadîme Tasnifi

- Tahrir Defterleri: No: 55.

II) ARAŞTIRMA ESERLER

AFYONCU, Erhan, "Rüstem Paşa", *DİA*, c. 35,Türkiye Diyanet Vakfı Yay,. İstanbul 1991, s. 288-290.

BARKAN, Ömer Lütfi, " Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)", *İÜİFM*, c.2,(1940-41), s.20-59.

BUSBECG, Ogier Ghiselin, *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Kervan Kitapçılık.

DANİŞMEND, İsmail Hâmi, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye yay., c.1, 1961.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Ayas Paşa", *DİA,* c.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991,s.202-203.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mühimme Defterlerindeki Muamele Kayıdları Üzerine” “ *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s.95-112.

ÖZERGİN, Kemal, KALESİ Hasan, EREN, İsmail, “ Prizren Kitabeleri”, *Vakıflar Dergisi,* Sayı VII, İstanbul 1968, s.76.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I, *MEB*, İstanbul 1971.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2013.

BÖLÜM 24

VİLÂYET SALNAMELERİNE GÖRE BESNİ (1869-1907)

Gülcan ASLAN*

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yüksek Lisans öğrencisi,
aslangul3470@gmail.com

1. GİRİŞ

Behisni kazasının çalışmaya esas dönemdeki sınırlarına göre kuzey ve kuzeydoğusunda Akçadağ kazası ile Malatya merkez kazası; doğu ve güneydoğusu Hısn-ı Mansur-ı Mansur (bugünkü Adıyaman) ile Fırat Nehri; güney ve güneybatısında Rumkale kazası; batı ve kuzeybatısında Pazarcık ile Elbistan kazaları yer almaktaydı. Kazaya bağlı Sürgü, Belviran, Hevidi, Keysun, Kızılin, Şambayad ve Tut nahiyelerini kapsamaktaydı (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277).

Bölgede bilinen en eski yerleşim yerlerinden biri olan Besni farklı dönemlerde değişik isimlerle anılmıştır. Şehir Kommagene Krallığı döneminde Bahsna, Süryanice Bethesnâ (Alican, 2014, s. 69-82), Arap ve Fars kaynaklarında ise Behesnâ "eşsiz ve cennete eş" manalarına gelen hesnâ kelimesinden türetilmiştir. Osmanlı döneminde daha ziyade Behisni, bazen de Behesna ve Bihisni olarak adlandırılan kaza Cumhuriyet döneminde Besni adını almıştır (Taşdemir, "Besni", 1992, s. 540-543).

Besni tarih boyunca Akadlar, Hurriler, Mitanniler ve Asurluların akınlarına uğramış, daha sonra sırasıyla Pers, İskender ve Romalıların yönetimine girmiştir. İslam'ın yayılamaya başlamasıyla birlikte Keysun'a bağlı olan Besni, Arap kuvvetlerinin akınlarına uğradı (Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi, 1999, s. 1). İpek Yolu'nun Bağdat-Halep güzergâhının buradan geçmesi bölgenin önemini arttırmış ve birçok defa el değiştirmesine sebep olmuştur. Emeviler

döneminde 670'te Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı yerlerle birlikte Besni de ele geçirildi, 949 yılında Bizanslılar tarafından alındı, 1084'te Anadolu Selçukluları tarafından fethedilen şehir, 1097'de Ermeni hâkimiyetine ardından Frankların hâkimiyetine girdi. Daha sonra Urfa kontluğunun idaresine girdiyse de 1150'de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud tarafından alındı. Bu tarihten itibaren Türk devletleri arasında bir çatışma noktası olmaya devam eden Besni sırasıyla Zengiler, Eyyubiler ve Moğollar tarafından zapt edildi. Memlukler ve Dulkadiroğulları yönetiminden sonra Yıldırım Bayezid tarafından itaat altına alınarak Osmanlı'ya ilhak edildi. Ancak Timur'un Anadolu'ya saldırmasından tekrar Memluklere geçti. Fakat Memluklerin bölgeden çekilmesiyle Dulkadiroğlu yönetimine girdi. Sürekli bir çatışma bölgesinde olan Besni pek çok defa savaşlardan dolayı tahrip edildi. Nihayetinde 1516'da Yavuz Sultan Selim tarafından alınan bölge Arap vilayetine bağlı bir sancak haline getirildi. Fakat daha sonra bir kaza olarak önce Kâhta ve Gerger daha sonra 1560'a doğru Malatya sancağına bağlandı (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308; San, 1950, s. 9-15; Taşdemir, "Besni", 1992, s. 540-543) (Yinanç, 1993, s. 370-373; Arslan, 2009, s. 13-15).

2. İDARİ VE ADLİ YAPI

1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi almasıyla birlikte 1519 yılı idari taksimatında Hısn-ı Mansur, Besni'ye bağlı nahiyeler içerisinde gösterilmiştir. Bu dönem tahrir kayıtlarında Vilayet-i Behisni diye bahsedilmiş, Gerger, Kâhta ve Hısn-ı Mansur, nahiye olarak buraya bağlanmışlardır. Besni 1560 yılında Malatya sancağına

bağlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Eyaleti'nin Ma'mûretü'l-Aziz livasına bir kaza olarak bağlanmıştır. 1883'te tekrar Ma'mûretü'l-Aziz vilayetine bağlanmıştır (Ertuğrul, 1987, s. 28)

H. 1286 (M. 1869) ve H. 1325 (M. 1907) yılları arasındaki salnamelere bakıldığında, ilk salnamelerde bölge hakkında fazla bilgi verilmezken sonraları daha teferruatlı bilgiler veren salnameler yazılmıştır. Örneğin H. 1286 (M. 1869) tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi'nde Besni kazası Müdürleri Mustafa Lütfi Efendi ve Katipleri Şeyh Efendi isimleri olup başka herhangi bir bilgi yoktur (H. 1286, s. 57; Öztürk, 2006, s. 37-54). H. 1287 (M. 1870) tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Kaymakam Derviş Bey'in ismi verilmiş bunun dışında diğer kurumların isimleri sayılmışsa da çalışanların ismi verilmemiştir. Ayrıca Besni Kazasında görevli askerlerin isimleri verilmiştir (H. 1287, s. 63; Öztürk, 2006, s. 56-62). H. 1288 (M. 1871) tarihinden itibaren salnamelerde daha ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. H. 1288 (M. 1871) Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Kaymakam Hacı Said Efendi, Nâibin ismi yok, Müftüsü Ali Efendi, Mal Müdürü Şeyh Mehmet Efendi, Tahrirat Kâtibi Mustafa Efendi gibi kişi ve kurumların isimleri verilmeye başlanmıştır (H. 1288, s. 67; Öztürk, 2006, s. 66-78). Bu salname ve bundan sonraki salnamelerde İdare Meclisi, Dava Meclisi, Bağlı nahiyeler, bu nahiyelerin katip ve müdürlerinin isimleri ve bu bölgede görev yapan asker ve subay isimleri de verilmiştir.

Salnameler incelendiğinde Besni Kazasında iki tane meclis vardır. Bu meclislerden biri Meclis-i İdare diğeri Meclis-i De'âvî'dir. Meclis-i

İdare kazanın yönetiminden sorumlu iken Meclis-i De‘âvî ise günümüz Sulh Ceza Hakimliği (Mahkemesi) görevini yapmaktadır. Kazada en üst yetkili kişi kaymakamdır. Kaymakam aynı zamanda Meclis-i İdare reisidir. Günümüzde de ilçedeki en yetkili kişi kaymakamdır. İlçe genel idaresinden sorumludur, ilçenin hükümet temsilcisidir. Meclis-i De‘âvî’nin reisliği görevini ise nâib yapardı. Genel olarak bakıldığında her iki mecliste gayrimüslim üyeler de yer almaktadır.

H.1310 (M.1892) yılında Besni’ye bağlı 5 nahiye vardır. Kazada bulunan en yüksek rütbeli askeri komutan salnamede müdür-i muvazzaf olarak geçiyor. Bu komutanın heyet-i vesairesi Sürgü ve Hevidi nahiyelerinde bulunurlar (H. 1310, s. 80-81; Öztürk, 2006, s. 209-223). Günümüzle karşılaştırıldığında ilçedeki en büyük karakolun bu nahiyeler de olduğu belirtilmiş.

H. 1312 (M. 1894) Ma’mûretü’l-Aziz Vilayet salnamesinde Besni kazasına bağlı mahalle ve köy isimleri verilmiştir. Besni Kazasına bağlı 11 Mahalle vardır. Bu mahallelerden birinin ismi yok, diğerlerinin isimleri şöyledir; Meydan Mahallesi, Vasatî Mahallesi, Hamra Mahallesi, Ali Paşa Mahallesi, Yeni Mahalle, Çırçır Mahallesi, Hacı Kasım Mahallesi Bözümkân Mahallesi, Ermeni Mahallesi, Katolik Mahallesi ve Protestan Mahallesi kazaya bağlı mahallelerdir. Kazaya bağlı köyler ise şunlardır; Sofraz Karyesi, Bostancık Karyesi, Kara Halil Karyesi, Başlı Karyesi, Kızılca Mustafa Karyesi, Yazdilan Koru, Kantara Karyesi, Simtel Karyesi, Hörek Karyesi, Hünerengân Karyesi, Çanakçı, Beseri, Küçük Şam Uşağı, Büyük Şam Uşağı, Şamlı

maa- Kalecik, Alişar Karyesi, Göze Karyesi, Turnacı Karyesi, Çengehor Karyesi, Beşir Karyesi, Marguza Karyesi, Balka Karyesi, Şambayad Karyesi, Sinekçi Karyesi, Ağkapı Karyesi, Aşağı Abdallah Karyesi, Çakallı Karyesi, Fal Karyesi, Yazı Karakapı Karyesi, Tokad Karyesi, Çevirmen Karyesi, Karakeçi Karyesi, Ahuri Karyesi, Salıveren Karyesi, Bahri Karyesi, Hunkişi Karyesi, Küçük Hunekişi Karyesi, Kızılkaya Karyesi, Hacı Halil Karyesi, Karnıaçık Karyesi, Develi Karyesi, Kızıl Âyin Karyesi, Heznek Karyesi, Nurkıye Karyesi, Mırhıtlı Karyesi, Camuşcu Karyesi, Keysun Karyesi, Arablar Karyesi, Aşağı Süveydi, Bubina Pınarı, Yukarı Sütlü, Urban Bademce, Urban Yenidili, Bilacık Karyesi, Ceder Karyesi, Sarıkaya Karyesi, Hentemil (Hementil) Karyesi, Kösecili, Tezli Karyesi, Ürekli Karyesi, Çomak, Yuskar (Yusufa), Göniderme Karyesi, Kargalı Karyesi, Yanyekdili Karyesi, Tilek Karyesi, Terbizek Karyesi, Adil Kalil, Atmalı, Kızılhisar, Aşağı Çevri, Gelbulasın, Çilboğan, Penirki, Ağıl Havran'da İzolili, Güristan Karyesi, Küçük Pervari Karyesi, Ozan, Büyük Pervari Karyesi, Siske Abdallı, Meydan Karyesi, Hamzalar Karyesi, Pağnik Karyesi, Gizli Karyesi, Kulaksız Hoylu, Başkur Karyesi, Balkar Karyesi, Çilek, Yukarı Mısırlı, Belviran, Kösüklü, Küçükviran Karyesi, Çatalağaç, Keralmaz, Çorak, Haydarlı, Çargan, Perduncar, Canferi, Kara Gökdere, Erkenek Karyesi, Sürgü Karyesi, Elmalı Karyesi, Söğüd Karyesi, Fındık, Topraktepe, Çağlak, Kalaycık, Altıntop, Küçük Abdülharab, Viranşehri, Fazlı, Harabşehri, Karbahşarlı, Millet Deresi, Kalili, Eskiköy, Nerberce Karyesi, Bereketli Karyesi, Bersitme (Birişme) Karyesi, Uzunkapı Karyesi, Gedikli Karyesi, Gişen (Kitiş) Karyesi, Kocayerli Karyesi, Suvarlı

Karyesi, Sarıbayrak Karyesi, Cencova, Sugözü Karyesi, Boncuk Karyesi, Memavkili (Mamadikli), Kilisecik, Göçebeli, Aşağı Nasırlı, Berkerat, Kürdanlı, Kızoğlan, Hevidi Karakapı, Çakallı Yusuf Oymağı, Çakallı Kör Osmanlı, Çakallı Kömürcü, Çakallı Torunlar, Çakallı Abdallar, Kösekânlı Aşireti, Bereteli, Çakallı Şems Uşağı, Mehmanlı Aşireti, Hüsamlı, Büğünlü, Büğünlü'den müteferriz kadı, Silteler Oymağı, Nohudanlı Abdallar, Nohudanlı Mesta Aşireti, Nohudanlı İbrahim Ağa Aşireti, Dalyanlı Duranlar, Dalyanlı Puşkânlı, İzoli Oymağı, Afrazil, Atmalı Kayalar, Atmalı Kurâlar, Atmalı Horenli Karyesi, Atmalı Memekânlı köy isimleri yer alıyor (H. 1312, s. 76-80).

H. 1325 (M. 1907) yılı salnamesine bakıldığında Besni kazasına bağlı 143 köy, 11 mahalle, 31 bir aşiret oymağı vardır (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308). Bu aşiretler kazanın kuzeyinde Hozekli, Turanlı, Mehikanlı ve güneyinde Çakanlı, Kömürcü, Karalar, Hüsamlı, Çakallı, Atmalı, Kayalar, Lebanlı, Kadı Seyyidi, Romanlı, Şefkatli, Tecirli ve güneyinde Atmalı ve mevsimine göre bazen Ayıntab ve Kilis bazen de bu kaza dahilinde vakit geçiren Yüğünlü, Büşkânlı aşiretleri vardır (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308).

Salnamelere göre 1869-1907 yılları arasında görev yapan idareciler ve çalıştıkları kurum ve kuruluşlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 1: H.1286/M.1869 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Müdürleri	Mustafa Lütfi Efendi
2	Katipleri	Şeyh Efendi

H. 1287/M.1870 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi'nde Besni Kazasında idari kurum ve kuruluşlar verilmiş, fakat üyelerin adı verilmemiştir.

Tablo 2: H.1288/M.1871 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Hacı Said Efendi	Reis	
2	Nâibi	… Efendi		
3	Mal Müdürü	Şeyh Mehmed Efendi	✓	
4	Müftüsü	Ali Efendi		
5	Tahrirât Müdürü	…	✓	
6	Tahrirât Katibi	Mustafa Efendi		
7		Mehmed Reşid Ağa		✓
8		Zeynelabidin Bey		✓
9		Agop Efendi		✓

Tablo 3: H.1289/M.1872 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Hüseyin Bey Kapıcıbaşı	Reis	
2	Nâibi	Mehmed Said Efendi		
3	Mal Müdürü	Hacı Reşid Efendi	✓	
4	Müftüsü	Ali Efendi		
5	Tahrirât Katibi	Rüstem Efendi		
6	Tahrirât Müdürü	…	✓	
7		Mehmed Reşid Ağa		✓
8		Zeynelabidin Bey		✓
9		Agop Efendi		✓

Tablo 4: H.1290/M.1873 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Mustafa Efendi	Reis	
2	Nâibi	Mehmed Said Efendi		
3	Mal Müdürü	Rüşdü Efendi	✓	
4	Müftüsü	Ali Efendi		
5	Tahrirât Katibi	Rüstem Efendi	✓	
7		Abidin Bey		✓
8		Mehmed Ağa		✓
9		Bogos Efendi		✓

Tablo 5: H.1291/M.1874 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Mustafa Efendi	Reis	
2	Nâibi	Mehmed İbrahim Efendi		
3	Mal Müdürü	Mahmud Efendi	✓	
4	Müftüsü	Ali Efendi		
5	Tahrirât Katibi	Hacı Hasan Efendi	✓	
6		Abidin Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓
8		Agop Ağa		✓

Tablo 6: H.1292/M.1875 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Mustafa Efendi	Reis	
2	Nâibi	İbrahim Edhem Efendi		
3	Mal Müdürü	Mahmud Efendi	✓	
4	Müftüsü	Ali Efendi		
5	Tahrirât Katibi	Şeyh Efendi	✓	
6		Abidin Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓
8		Agop Efendi		✓

Tablo 7: H.1293/M.1876 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Eşref Bey Sâlise	Reis	
2	Nâib	Kâmil Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Mustafa Efendi	✓	
4	Müftü	Mehmed Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Osman Efendi	✓	
6		Abidin Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓
8		Agop Ağa		✓

Tablo 8: H.1294/M.1877 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Süleyman Efendi Sâlise	Reis	
2	Nâib	Kâmil Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Ali Efendi	✓	
4	Müftü	Mehmed Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Osman Efendi	✓	
6		Abidin Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓
8		Agop Efendi		✓

Tablo 9: H.1300/M.1882 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakamı	Ahmed Efendi Sâniye	Reis	
2	Nâib	Ali Rıza Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Ahmed Faik Efendi	✓	
4	Müftü	… Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Mehmed Zeki Efendi	✓	
6		Mehmed Ağa		✓
7		Abidin Bey		✓

Tablo 10: H.1301/M.1883 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam	Mehmed Tevfik Bey	Reis	
2	Nâib	Mustafa Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Ziver Efendi	✓	
4	Müftü	Mustafa Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Mustafa Efendi	✓	
6		Zeynelabidin Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓

Tablo 11: H.1302/M.1884 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam Vekili	İshak Efendi	Reis	
2	Nâib	Mustafa Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Ziver Efendi	✓	
4	Müftü	Mustafa Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Zübeyir Bey	✓	
6		Hacı Mustafa Bey		✓
7		İbiş Ağa		✓
8		Mardiros Ağa		✓
9		Şirin Ağa		✓

Tablo 12: H.1305/M.1887 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam	Mehmed Halid Bey	Reis	
2	Nâib	Mehmed Behçet Efendi	✓	
3	Mal Müdürü	Ziver Efendi	✓	
4	Müftü	Mustafa Rasim Efendi	✓	
5	Tahrirât Katibi	Ömer Efendi	✓	
6		Hacı Mustafa Bey		✓
7		Mehmed Ağa		✓
8		Şirin Ağa		✓
9		Kapril Ağa		✓

Tablo 13: H.1307/M.1889 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam	Osman Fehmi Efendi		
2	Nâib	Mehmed Behçet Efendi		
3	Mal Müdürü	Bekir Efendi		
4	Refikı	Ali Efendi		
5	Müftü	Mustafa Rasim Efendi		
6	Muavini	Ahmed Efendi		
7	Tahrirât Katibi	Mehmed Efendi		
8		Abidin Bey	✓	
9		Mehmed Ağa	✓	
10		Mardiros Ağa		✓
11		Danyal Ağa		✓

Yukarıda verilen H. 1307 (M. 1889) yılı salnamenin idari tablosunda diğer tablolardan farklı olarak Meclis-i İdare üyeleri arasında nâib, mal müdürü, müftü ve tahrirât katibinin isimleri yoktur. Yine bu salnamede Meclis-i İdare'de kaymakamın reis olup olmadığı belirtilmemiştir. Bu durum H. 1308 (M. 1890) yılı salnamesinde de görülmüş. H. 1310 (M. 1892) yılı Ma'mûretü'l-Aziz vilayet salnamesinde ise Meclis-i İdare'den bahsedilmemiştir. Bunun yerine sadece idari kadro ve görevleri verilmiştir. H. 1310 yılı ile ilgili bilgiler tablo 14'de gösterilmiştir.

Tablo 14: H.1308/M.1890 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam	İshak Efendi		
2	Nâib	Mehmed Behçet Efendi		
3	Mal Müdürü	Bekir Efendi		
4	Refikı	Ali Efendi		
5	Müftü	Mustafa Rasim Efendi		
6	Muavini	Ahmed Efendi		
7	Tahrirât Katibi	Mehmed Efendi		
8		Abidin Bey	✓	
9		Kudsî Bey	✓	
10		Mardiros Ağa		✓
11		Danyal Ağa		✓

Tablo 15: H.1310/M.1892 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Kaymakam	Süleyman Rüşdü Efendi
2	Nâib	Ali Rıza Efendi
3	Azâ	Abidin Bey
4	Tahrirât Kâtibi	Mehmed Efendi
5	Mal Müdürü Muavini	İbrahim Efendi
6	Azâ	Mehmed Ağa
7	Müftü	Râsih Efendi
8	Azâ	Mardiros Ağa
9	Mal Müdürü	Kirop Efendi
10	Mal Müdürü Refikı	Halil Efendi
11	Azâ	Barsum Ağa
12	Sandık Emini	Murad Efendi

Tablo 16: H.1312/M.1894 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Kaymakam	Reşid Efendi Sâniye
2	Nâib	Ali Rıza Efendi
3	Azâ	Abidin Bey
4	Tahrirât Kâtibi	Bedreddin Efendi
5	Mal Müdürü Muavini	İbrahim Efendi
6	Azâ	Mehmed Ağa
7	Müftü	Râsih Efendi
8	Azâ	Mardiros Ağa
9	Mal Müdürü	Hafız Efendi
10	Mal Müdürü Refikı	Halil Efendi
11	Azâ	Barsum Ağa
12	Sandık Emini	Murad Efendi

Tablo 17: H.1325/M.1907 tarihinde Besni Kazasında görev yapan idari kadro				
s.n.	*Görevi*	*İsmi*	*Meclis-i İdare üyeleri*	
			Azâ-yı Tabiiye	*Azâ-yı Müntehâbe*
1	Kaymakam	Ali Sıdkı Efendi Sâlise	Reis	
2	Nâib	Ahmed Rifat Efendi		
3	Mal Müdürü	Bekir Sıdkı Efendi	✓	
4	Müftü	Mehmed Faik Efendi		
5	Tahrirât Katibi	Bekir Sıdkı Efendi	✓	
6		Abidin Bey		
7		Hasan Efendi		
8		Abdülmesih Efendi		✓
9		Agop Efendi		✓

Genel olarak Besni Kazası idari kadroya bakıldığında kaymakam, nâib, mal müdürü, müftü, tahrirât kâtibi, azâlar vesaire yer alıyor. Ayrıca kazada idare meclisi de bulunuyordu. İdari kadroda yer alıp da bu meclise üye olmayan idareciler de vardır. Bu meclisteki üyelerin görev süreleri çoğunlukla 1 ile 4 yıl arasındadır. Besni Kazasında görev yapan idari kadrolarda dikkat çeken noktalardan birisi de H.1288 (M.1871)-H. 1292(M.1875) tarihleri arasında Meclis-i İdare'de müftü ve nâib meclisteki üyelerden değildir. H. 1293 (M. 1876) tarihinden itibaren her ikisi de bu mecliste yer almıştır.

Adli olarak bakıldığı zaman H. 1286 (M. 1869), H. 1287 (M. 1870), H. 1288(M. 1871), H. 1289 (M. 1872), H. 1290 (M. 1873), H. 1291 (M. 1874), H. 1292 (M. 1875), H. 1293 (M. 1876), ve H. 1294 (M. 1877) tarihli Diyârbekir salnamelerinin tamamında Meclis-i De'âvî olarak geçen mahkemenin reisi yukarıda da belirtildiği gibi naiptir. Mevcut salnamelere göre 1300'den itibaren Mahkeme-i Bidâyet-i Kaza tabiri kulanılmıştır. Yine bu mahkemenin reisliğini nâib yapmaktadır. Adı geçen bu meclisin görevlileri ile ilgili tablolar aşağıda verilmiştir.

Tablo 18: H.1288 (M. 1871) tarihinde Besni Kazası Meclis-i De'âvî Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	… Efendi
2	…	Mehmed Ağa
3	…	Bogos Efendi
4	…	Hacı Mehmed Ağa
5	De'âvî Kâtibi	Mehmed Efendi

H. 1287 (M. 1870) yılı salnamesinde Meclis-i De‘âvî’nin ismi var fakat üyelerinin ismi verilmemiştir. H. 1288 (M. 1871) tarihli salnamede verilen bilgiler yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. H. 1289 (M. 1872) yılı salnamesinde tablodaki tek değişiklik nâibin ismi Mehmed Said Efendi olarak verilmiştir. H. 1290 (M. 1873) yılındaki tablo da ise değişim yerine kişi sayısında azalma olmuştur, sadece Mehmed Ağa’nın ismi bu salnamede yer almamıştır.

H. 1291 (M.1874) yılı Diyârbekir salnamesine bakıldığında üyeler değişmiştir. Üyelerin isimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 19: H.1291 (M. 1874) tarihinde Besni Kazası Meclis-i De‘âvî Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mehmed İbrahim Efendi
2	…	Mustafa Bey
3	…	Koca Ağa
4	…	Bogos Ağa
5	De‘âvî Kâtibi	Mehmed Salih Efendi

Tablo 20: H.1292 (M. 1875) tarihinde Besni Kazası Meclis-i De‘âvî Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	İbrahim Edhem Efendi
2	…	Mustafa Bey
3	…	Koca Ağa
4	…	Agop Efendi
5	De‘âvî Kâtibi	Mehmed Salih Efendi

Tablo 21: H.1293 (M. 1876) tarihinde Besni Kazası Meclis-i De'âvî Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Kamil Efendi
2	…	Mustafa Bey
3	…	Mehmed Ağa
4	…	Agop Efendi
5	De'âvî Kâtibi	Mehmed Salih Efendi
6	Kaza Sandık Emini	Keyork Efendi

Tablo 22: H.1294 (M. 1877) tarihinde Besni Kazası Meclis-i De'âvî Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Kamil Efendi
2	…	Mustafa Bey
3	…	Mehmed Ağa
4	…	Agop Efendi
5	…	… Efendi
6	Kâtib	Salih Efendi

Yukarıda da belirtildiği gibi bu tarihten sonra salnamelerde Meclis-i De'âvî tabiri kullanılmamış. Bunun yerine aşağıdaki tablolarda görüldüğü gibi Bidâyet Mahkemesi ismi kullanılmıştır.

Tablo 23: H.1300 (M. 1882) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Ali Rıza Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Kirkor Ağa
4	Kâtib-i Evvel	Hasan Ağa
5	Kâtib-i Sânî	Mustafa Efendi
6	Mustantık Muavini	Salih Efendi
7	Kaza Sandık Emini	Arakil Efendi

Tablo 24: H.1301 (M. 1883) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mustafa Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Kirkor Ağa
4	Birinci Kâtib	Hacı Hasan Efendi
5	Kâtib-i Sânî	Mustafa Efendi
6	Mustantık Muavini	Mehmed Salih Efendi

Tablo 25: H.1302 (M. 1884) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mustafa Efendi
2	Azâ	Mehmed Efendi
3	Azâ	Kirkor Ağa
4	Birinci Kâtip	Hacı Hasan Efendi
5	Kâtib-i Sânî	Sâmih Efendi
6	Mustantık Muavini	Mehmed Salih Efendi

Tablo 26: H.1305 (M. 1887) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mehmed Behçet Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Habib Efendi
4	Başkâtib	Bekir Efendi
5	Kâtib-i Sânî	Ömer Efendi
6	Mustantık Muavini	Mustafa Efendi

Tablo 27: H.1307 (M. 1889) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mehmed Behçet Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Habib Efendi
4	Başkâtib	Hasan Efendi
5	Mustantık Muavini	Tevfik Efendi
6	İcra Mübâşiri	Hasan Efendi
7	İcra Mübâşiri	Süleyman Efendi

Tablo 28: H.1308 (M. 1890) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Mehmed Behçet Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Habib Efendi
4	Başkâtib	Cemal Efendi
5	Kâtib-i Sânî	Hasan Efendi
6	Mustantık Muavini	Tevfik Efendi
7	İcra Mübâşiri	Hasan Efendi
8	İcra Mübâşiri	Süleyman Efendi

Tablo 29: H.1310 (M. 1892) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	Reis Nâib	Ali Rıza Efendi
2	Azâ	Vakkas Ağa
3	Azâ	Kalust Efendi
4	Başkâtib	Cemal Efendi
5	Mustantık Muavini	Hüseyin Efendi
6	Sânî	Osman Efendi

Tablo 30: H.1312 (M. 1894) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	*Reis Nâib*	*Ali Rıza Efendi*
2	*Azâ*	*Abidin Bey*
3	*Azâ*	*Kalust Efendi*
4	*Başkâtib*	*Cemal Efendi*
5	*Mustantık Muavini*	*Hüseyin Efendi*
6	*Sânî*	*Mustafa Efendi*

Tablo 31: H.1325 (M. 1907) tarihinde Besni Kazası Bidâyet Mahkemesi Üyeleri		
s.n.	*Görevi*	*İsmi*
1	*Reis Nâib*	*Ahmed Rifat Efendi*
2	*Azâ*	*Reşid Efendi*
3	*Azâ*	*Mardiros Efendi*
4	*Başkâtib*	*Süleyman Efendi*
5	*Mustantık Muavini*	*Ahmed Efendi*
6	*İkinci Kâtib*	*Muhyiddin Efendi*

İncelenen salnamelerde mahkeme isimleri ve üyeleri verildiği halde adli vakalara değinilmemiştir.

3. Nüfus

Salnamelerde hakkında malumat verilen bir diğer önemli alan ise nüfustur. Salnamelerde sadece Besni kazası değil ona bağlı nahiyelerin de nüfus rakamları verilmiştir. Bazı salnamelerde kazaya ait nüfus tablosu da verilmişken bazılarında ise sadece kayıt memurunun adı verilmiştir. Şehrin nüfusu ile ilgili ilk bilgiler H. 1288 (M. 1871) yılı Diyarbekir Salnamesinde geçmektedir. Burada Besni kasabası, bağlı nahiye ve aşiretlerin Müslim-gayrimüslim bağlamında toplam nüfusu 5.981 olarak verilmiştir (H. 1288, s. 210). H. 1289 (M. 1872) Diyarbekir Salnamesinde nüfusla ilgili herhangi bir kayıt olmamasına rağmen nüfus kayıt memurunun ismi Mustafa Efendi olarak yazılmıştır (H. 1289, s. 126). Mustafa Efendi'nin adı H. 1291 (M. 1874), H. 1292 (M. 1875) ve H. 1293 (M. 1876) Diyarbekir Vilayet Salnamelerinde de geçmektedir. (H. 1291, s. 122; H. 1292, s. 131; H. 1293, s. 129).

H. 1294 (M.1877) tarihli salnamede Besni Kazasında Müslüman erkek nüfusu 3.761, gayrimüslim erkek nüfusu 725, toplam nüfus 4.486 olarak yazılmıştır (H. 1294, s. 147). H. 1300 (M. 1882) yılı Diyarbekir salnamesine göre Besni Kazasına bağlı 177 mahalle ve köy vardır. Bunların hane miktarı 7.180, Müslüman nüfusu 3.652, gayrimüslim nüfusu 730, toplam nüfusu 4382 olarak belirtilmiştir (H. 1300, s. 106)[1]. H. 1301 (M. 1883) yılı salnamesine göre Besni Kazasında yaşayan aşiret isimleri şöyledir: Kabalar, Karalar, Hesnan, Mehmanlı, Horenli, Atmalı, (Özlü, Osmanlı Döneminde Behisni (Besni)

[1] Bu konuyla ilgili tablo 32'de daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Kazasında Aşiret ve Aileler, 2015, s. 39) Mehikân, Rişvan, İzoli ve Çakallı.

Bu aşiretlerin toplam nüfusu 1.922'dir (H. 1301, s. 119).

Tablo 32: 1871 Yılı Verilerine Göre Besni Kazası Nahiyelerinin Nüfusu						
Kaza/Nahiye İsmi	*Mahalle/Köy Sayısı*	*Hane ve Mahalle*		*Erkek Nüfusu*		*Toplam*
		Hâne	*Mahalle*	*Müslüman*	*Gayrimüslim*	
Besni Kasabası		1.527	14	447	3.544	3.919
Keysun Nahiyesi	54	1.040				
Ernah Nahiyesi	21	624				
Gölbaşı Nahiyesi	21	1.142				
Bulam Nahiyesi	19	473				
Hevidi Nahiyesi	21	597				
Göçebe		690			1.140	1.140
Toplam	136	6.093	14	447	5.084	5.981

Tablo 33: 1882 Yılı Verilerine Göre Besni Kazası Nahiyelerinin Nüfusu					
Kaza/Nahiye İsmi	*Mahalle/Köy Sayısı*	*Hane Adedi*	*Müslüman*	*Gayrimüslim*	*Toplam*
Besni Kasabası	177	7.180	3.652	730	4.382
Mırdis Nahiyesi	82	751	1.214	220	1.434
Keysun Nahiyesi	61	2.787	3.015	50	3.065
… Nahiyesi	55	2.813	5.580	72	5.652
Bulam Nahiyesi	20	840	1.598	-	1.598
Hevidi Nahiyesi	23	630	1.051	-	1.051
Ziravkân Nahiyesi	66	1.042	1.430	23	1.453
Toplam	484	15.043	17.540	1.191	18.630

H. 1312 (M.1894) yılı salnamesinde de Hısn-ı Mansur, Behisni, Kahta kazaları ve Samsad, Mırdis ve Gerger nahiyeleri hakkında nüfus kayıtları bulunmaktadır. Kazalara bağlı mahalle, köy ve nahiyelerin nüfusları ayrı ayrı verilmiştir[2]

Tablo 34: 1894 Yılı Verilerine Göre Besni Kazasındaki Cemaatlerin Nüfus Dağılımı				
Cemaat İsmi	*Yerli*		*Yabancı*	
	Erkek	*Kadın*	*Erkek*	*Kadın*
İslam	19.704	17.566	97	85
Rum				
Ermeni	621	603	35	13
Süryani				
Katolik	99	107	3	
Yahudi				
Protestan	26	22		
Latin				
Yurt dışından gelen yabancılar			1	4
Toplam	20.450	18.298	136	102

H. 1312 (M. 1894) yılı Besni Kazası nüfus verilerine bakıldığında nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. İkinci sırada Ermeniler, üçüncü sırada Katolikler vardı. Besni kazasında Rum, Yahudi ve Latin nüfusu bulunmuyordu.

[2] Ayrıntılı bilgi için tablo 34'e bakınız (H. 1312, s. 76-80).

H. 1293 (M. 1876) tarihli salnamede Besni Kazası için 3.317 hane, 692 dükkân, 1 hamam, 44 cami, mescid ve medrese; 17 dink ve değirmen; 1. 737 bağ, bahçe ve tarla; 140 arazi; 326 müsakkafât-ı[3]

saire olmak üzere toplamda 8.277 yapı vesaire kayıt altına alınmıştır (H. 1293, s. 152-153). Bir yıl sonraki salnameye göre hane sayısı 3.217'ye, bağ, bahçe ve tarla 1.727'ye müsakkafât-ı saire ise 227'ye düşmüştür. Kayıt altına alınan dükkân, cami, mescit, medrese arazi vesaire rakamları aynı kalmıştır.

Kazada yaşayan insanlar birbirleriyle uyum içinde yaşamaktadırlar, mensup oldukları milliyetlerine göre Türkçe ve Kürtçe konuşurlar. Halk İslâm ve Hıristiyan dinlerine mensupturlar. Gayrimüslim nüfus yüzde dört-beş oranındadır (Öztürk, 2006, s. 277-308; H. 1325, s. 216-221; Arslan, 2009, s. 26-33). Son olarak H. 1325 (M. 1907) tarihli salnameye göre Besni Kazasında bulunan on üç mahallenin, 143 karyenin, aşiret ve nahiyelerin toplam nüfusu 9.859'u Müslüman ve 395'i Hristiyan ve Protestan olmak üzere 10.254 haneden ve nüfusu da 41.463 adetten ibarettir (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308).

H. 1312 (M. 1894) tarihli Ma'mûretü'l-Aziz vilayet salnamesinde Besni Kazasına bağlı mahalle, köy ve nahiyelerin tamamının nüfus bilgileri verilmiştir. Besni kazası nüfus tablolarından anlaşıldığı kadarıyla kaza nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu. Ermeni nüfusu ise ikinci çoğunlukta yer alıyordu

[3] Müsakkafât; Üzeri damla örtülmüş binalar bağ, bahçe, ürün dışında kalan vakıf mal veya mülkleri (Develioğlu, 2013, s. 863).

Tablo 35: 1894 Yılı Verilerine Göre Besni Kazası Mahalle, Köy ve Nahiyelerin Nüfusu																
Mahalle, Köy ve Nahiye İsmi	***Hane Adedi***	***Mahalle Adedi***	***Köy Adedi***	***İslâm***		***Ermeni***		***Katolik***		***Protestan***		***Latin***		***İcmal***	***Toplam***	
				Erkek	***Kadın***	***Erkek***	***Kadın***	***Erkek***	***Kadın***	***Erkek***	***Kadın***	***Erkek***	***Kadın***		***Erkek***	***Kadın***
Meydan Mahallesi	599	164	986	1.479	1.464									2.943	1.479	1.464
Vasatî Mahallesi	116	165	987	251	264									515	251	264
Hamra Mahallesi	297	166	988	669	684									1.353	669	684
…	156	167	989	360	347									707	360	347
Ali Paşa Mahallesi	131	168	990	251	258									509	251	258
Yeni Mahalle	54	169	991	103	95									198	103	95
Çırçır Mahallesi	36	170	992	85	84									169	85	84
Hacı Kasım Mahallesi	68	171	993	149	151									300	149	151
Bözümkân Mahallesi	166	172	994	362	348									710	362	348
Ermeni Mahallesi	244	173	995			534	525							1.059	534	525
Katolik Mahallesi	57	174	996											206	99	107
Protestan Mahallesi	10	175	997											48	26	22
Sofraz Karyesi	181		998	288	305	12	11							771	410	261
Bostancık Karyesi	9		999	11	11									27	11	16
Kara Halil Karyesi	112		1.000	22	30									54	22	30
Başlı Karyesi	11		1.001		21									43	22	21
Kızılca Mustafa Karyesi	17		1.002		28									50	24	26
Yazdilan Koru	19		1.003		24									67	33	34
Kantara Karyesi	16		1.004		22									44	22	22
Simtel Karyesi	31		1.005		34									71	27	34
Hörek Karyesi	8		1.006		12									25	13	12
Hünerengân Karyesi	11		1.007		10									25	15	10
Çanakçı	19		1.008		25									44	19	10
Beseri	9		1.009		13									29	16	13

Küçük Şam Uşağı	8		1.010		12								30	18	12
Büyük Şam Uşağı	10		1.011		13								50	36	13
Şamlı maa-Kalecik	9		1.012		22								41	19	22
Alişar Karyesi	25		1.013		60								111	51	60
Göze Karyesi	17		1.014		31								52	21	31
Turnacı Karyesi	8		1.015		8								20	12	8
Çengehor Karyesi	7		1.016		12								25	13	12
Beşir Karyesi	8		1.017		15								28	13	15
Marguza Karyesi	22		1.018		33								70	37	33
Balka Karyesi	25		1.017		59								125	66	59
Şambayad Karyesi	216		1.018		412	52	25						948	551	437
Sinekçi Karyesi	86		1.019		206								381	175	206
Ağkapı Karyesi	30		1.020		70								141	71	70
Aşağı Abdallah Karyesi	17		1.021		29								72	43	29
Çakallı Karyesi,			1.022		95								191	96	95
Fal Karyesi			1.023		108								256	148	108
Yazı Karakapı Karyesi			1.024		45								82	37	45
Tokad Karyesi			1.025		29								50	21	29
Çevirmen Karyesi			1.026		6								11	5	6
Karakeçi Karyesi			1.027		16								31	15	16
Ahuri Karyesi			1.028		19								32	13	19
Salıveren Karyesi			1.029		93								206	113	93
Bahri Karyesi			1.030		22								40	18	22
Hunkişi Karyesi			1.031		24	8	5						63	29	34
Küçük Hunekişi Karyesi			1.032		9								23	14	9

Kızılkaya Karyesi			1.033		12								28	16	12
Hacı Halil Karyesi			1.034		27								55	28	27
Karnıaçık Karyesi			1.035		50								89	39	50
Develi Karyesi			1.036		15								27	12	15
Kızıl Âyin Karyesi,			1.037		261								560	299	261
Heznek Karyesi			1.038		29								49	20	29
Nurkıye Karyesi			1.039		19								40	21	19
Mırhıtlı Karyesi			1.040		22								47	25	22
Camuşcu Karyesi			1.041		78								180	102	78
Keysun Karyesi			1.042		107	5	5						219	112	107
Arablar Karyesi			1.043		35								66	31	35
Aşağı Süveydi			1.044		74								134	60	74
Bubina Pınarı,			1.045		2								5	3	2
Yukarı Sütlü,			1.046		56								122	66	56
Urban Bademce			1.047		53								108	55	53
Urban Yenidili,			1.048		96	7	5						209	108	101
Bilacık Karyesi			1.049		138								299	161	138
Ceder Karyesi			1.050		99								205	106	99
Sarıkaya Karyesi			1.051		57								122	65	57
Hentemil (Hementil) Karyesi			1.052		33								82	49	33
Kösecili			1.053		150								331	181	150
Tezli Karyesi			1.054		45								100	55	45
Ürekli Karyesi			1.055		83								169	86	83
Çomak			1.056		67								142	75	67
Yuskar (Yusufa)			1.057		51								102	51	51

Göniderme Karyesi			1.058		22								46	24	22
Kargalı Karyesi,			1.059		19								38	19	19
Yanyekdili Karyesi	29		1.060		59								106	47	59
Tilek Karyesi	65		1.061		147								301	154	147
Terbizek Karyesi	57		1.062		127								274	147	127
Adil Kalil,	15		1.063		25								65	40	25
Atmalı	65		1.064		166								329	163	166
Kızılhisar	39		1.065		103								183	80	103
Aşağı Çevri	23		1.066		51								100	49	51
Gelbulasın	39		1.067		87								173	86	87
Çilboğan	65		1.068		140								297	157	140
Penirki	84		1.069		215								456	241	215
Ağıl Havran'da İzolili	5		1.070		10								25	14	10
Güristan Karyesi	24		1.071		55								127	72	55
Küçük Pervari Karyesi	42		1.072		123								250	127	123
Ozan	200		1.073		95								177	82	95
Büyük Pervari Karyesi	42		1.074	587	474								1.061	587	474
Siske Abdallı	15		1.075	36	30								66	36	30
Meydan Karyesi	54		1.076	158	100								258	158	100
Hamzalar Karyesi	14		1.077	33	32								65	33	32
Pağnik Karyesi	82		1.078	138	112								250	138	112
Gizli Karyesi	81		1.079	141	194								435	141	194
Kulaksız Hoylu	31		1.080	92	52								144	92	52
Başkur Karyesi	14		1.081	37	42								79	37	42
Balkar Karyesi	131		1.082	336	248								582	336	248

Çilek	83		1.083	212	162									374	212	162
Yukarı Mısırlı	41		1.084	121	104									225	121	104
Belviran	190		1.085	448	325	38	40							848	438	365
Kösüklü	20		1.086	42	34							1	4	76	43	38
Küçükviran Karyesi	22		1.087	40	28									68	40	28
Çatalağaç	45		1.088	75	51									126	75	51
Keralmaz	8		1.089	16	11									27	16	11
Çorak	34		1.090	113	70									183	113	70
Haydarlı	54		1.091	117	73									190	117	73
Çargan	3		1.092	8	8									16	8	8
Perduncar	173		1.093	492	415									907	492	415
Canferi	63		1.094	142	108									250	142	108
Kara Gökdere	8		1.095	22	23									40	22	23
Erkenek Karyesi	277		1.096	895	577									1.477	895	577
Sürgü Karyesi	41		1.097	333	313									646	333	313
Elmalı Karyesi	53		1.098	187	155									342	187	155
Söğüd Karyesi	61		1.099	173	178									351	173	178
Fındık	45		1.100	144	120									264	144	120
Topraktepe	32		1.101	73	100									173	73	100
Çağlak	23		1.102	57	51									108	57	51
Kalaycık	6		1.103	15	21									36	15	21
Altıntop	4		1.104	12	10									22	12	10
Küçük Abdülharab	5		1.105	16	19									35	16	19
Viranşehri	110		1.106	259	222									481	259	222
Fazlı	24		1.107	75	55									130	75	55
Harabşehri	27		1.108	135	131									266	135	131
Karbahşarlı	29		1.109	61	53									114	61	53

Millet Deresi	13		1.110	20	22									42	20	22
Kalili	29		1.111	60	68									128	60	68
Eskiköy	40		1.112	119	123									242	119	123
Nerberce Karyesi	25		1.113	74	61									135	74	61
Bereketli Karyesi	24		1.114	69	57									126	69	57
Bersitme (Birişme) Karyesi	35		1.115	64	64									128	64	64
Uzunkapı Karyesi	48		1.116	128	101									229	128	101
Gedikli Karyesi	18		1.117	39	41									80	39	41
Gişen (Kitiş) Karyesi	43		1.118	115	95									210	115	95
Kocayerli Karyesi	25		1.119	66	42									108	66	42
Suvarlı Karyesi	169		1.120	45	391									841	45	391
Sarıbayrak Karyesi	60		1.121	173	141									314	173	141
Cencova	45		1.122	119	94									223	119	94
Sugözü Karyesi	3		1.123	7	6									13	7	6
Boncuk Karyesi	11		1.124	30	23									53	30	23
Memavkili (Mamadikli)	45		1.125	102	89									191	102	89
Kilisecik	9		1.126	20	17									37	20	17
Göçebeli	43		1.127	141	121									262	141	121
Aşağı Nasırlı	99		1.128	296	258									554	296	258
Berkerat	28		1.129	119	70									139	119	70
Kürdanlı	12		1.130	33	30									63	33	30
Kızoğlan	9		1.131	14	16									30	14	16
Hevidi Karakapı	41		1.132	108	95									203	108	95
Çakallı Yusuf Oymağı	47		1.133	107	113									220	107	113
Çakallı Kör Osmanlı	34		1.134	87	76									132	87	76
Çakallı Kömürcü	37		1.135	55	66									121	55	66
Çakallı Torunlar	84		1.136	195	154									349	195	154

Çakallı Abdallar	23		1.137	61	50									111	61	50
Kösekânlı Aşireti	88		1.138	178	149									327	178	149
Bereteli	41		1.139	91	66									158	91	66
Çakallı Şems Uşağı	99		1.140	215	180									395	215	180
Mehmanlı Aşireti	92		1.141	65	47									112	65	47
Hüsamlı	19		1.042	28	19									47	28	19
Büğünlü	37		1143	80	8									160	80	8
Büğünlü'den müteferriz kadı,	21		1.144	45	43									88	45	43
Silteler Oymağı	5		1.145	9	20									29	9	20
Nohudanlı Abdallar	17		1.146	49	31									80	49	31
Nohudanlı Mesta Aşireti	31		1.147	51	63									114	51	63
Nohudanlı İbrahim Ağa Aşireti	39		1.148	82	74									156	82	74
Dalyanlı Duranlar	28		1.149	50	50									100	50	50
Dalyanlı Puşkânlı	66		1.150	190	139									329	190	139
İzoli Oymağı	30		1.151	58	49									107	58	49
Afrazil	3		1.152	9	9									18	9	9
Atmalı Kayalar	82		1.153	187	158									345	187	158
Atmalı Kurâlar	76		1.154	177	102									279	177	102
Atmalı Horenli Karyesi	32		1.155	67	163									230	67	163
Atmalı Memekânlı	83		1.156	213	164									377	213	164

4. Zirai Üretim, Hayvancılık ve Sanayi

İncelenen dönemde kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Besni kazasında ekonomi büyük ölçüde tarıma dayalıydı. Kaza dâhilinde iki yüz bin dönüm arazinin büyük bir bölümü çöküntü, bir kısmı kayalık olan arazinin üçte ikisi ziraata uygun, üçte biri de taşlık arazi idi. Ziraata uygun olan kısmının onda biri sulu geri kalanı susuzdur. Taşlık arazinin dörtte biri meşelik ağaçlardır. Ziraat için uygun olan araziler o bölgede oturanların idare edebileceği miktardan fazladır (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308).

Ziraat faaliyetlerinde ekim dikim mevsimi Eylül'den başlayarak Kasım'da son bulur; hasat ise Haziran'dan başlayarak Ağustos da son bulurdu. Çift ve harman eski alet ve edevât ile icra edilir. Araziyi kuvvetlendirmemek ve tohumun en iyisini seçmekte itina etmemek sebebiyle ziraat ancak bire beş nispetinde hasılat verir. Kazada araba ve emsâli nakliye vasıtaları olmadığı için doğal olarak taşıma işleri deve, esb/bargir/beygir (at), ester (katır) ve merkeb; hatta bazı aşiretlerde öküz ve inek vasıtasıyla yapılırdı. Kaza dahilinde Malatya ile Ayıntab arasında önceden yapımına başlanmış olan şose yol, 1907 yılında (Kuhistan Dağı'na) ulaştırılmıştır (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308)

Besni Kazası'nın merkezi olan Besni Kasabası Malatya'ya yirmi saatlik yürüme mesafesinde olup her tarafı dağ ve tepeyle çevrilidir. Kasaba etrafında hayli bahçeler olup ahalinin bir kısmı yaz mevsiminde oralara göç ederdi. Her bahçede oturulacak birer ev varsa da düzenli değildir. Bahçelerde bazı meyve ağaçları yetiştirilmiş ise de

devamlı akan bir su olmadığından bitki ve ağaçlarda hayat yok gibidir (H. 1310, s. 223-224; Öztürk, 2006, s. 209-223). Bununla beraber Besni de "peygamber üzümü" denilen bir üzüm çeşidi, son derece iyi ve çok tatlıdır. Yine bu üzümün ve burada yetiştirilen siyah ve beyaz üzümün kurusuna hiçbir yerde benzeri olmadığına dair salnamede bilgi verilmiştir (H. 1310, s. 223-224; Öztürk, 2006, s. 209-223).

Bakır ve demirden evin kap kaçağı ve bazı zirai aletler, ahşaptan inşaat malzemeleri; pamuk ve yünden bez, aba ve halı imal olunur (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308). Besni kazasında ahalinin bir kısmı yerleşik hayatta iken bir kısmı da konargöçer olarak yaşıyordu. Halı ve kilimler bu ikinci kısma mensup aileler tarafından dokunurdu. Kazada abacı, kuyumcu, nalbant, terzi, keçeci, hallâc, hayyâk[4], kalaycı gibi zannaat erbabı vardı. Kazada yetiştirilen mahsuller ise; pamuk, yün, üzüm, incir, fıstık, badem, revgan[5], mazı, kitre, küul[6], mahmude kökü, hınta, şa'ir[7], darı, yulaf, küşne, mercimek, susam, zerdali, erik, kabak, patlıcan, bamya, biber, salatalık, domates, soğan, acur, kavun, karpuz, bal, pekmez, ve kozadan ibarettir (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308). Besni kazasında fıstık ve bademden yapılan köpük sucuğu, şeker sucuğuna göre daha çok tercih edilir. Bununla üzüm pekmezinden yapılan pestil Besni'ye mahsus olduğu gibi üzümden "revak" denilen nefis bir nevi şurup dahi yapılırdı. Kaza dâhilinde bir miktar incir

[4] Hayyâk: Çulhalar (Develioğlu, 2013, s. 401). Çulha; Dokuyan, dokuyucu (Sami, 2008, s. 524).
[5] Revgan: yağ (Develioğlu, 2013, s. 1039).
[6] Küul: Alkol, İspirto (Develioğlu, 2013, s. 619).
[7] Şâ'ir;:Arpa (Sami, 2008, s. 779).

mahsulü de alınıp ona da "hırlek" derler (H. 1310, s. 80-81; H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308).

H. 1310 (M. 1892)'da yazılmış olan salnameye göre Besni'de üretilen kuru üzümün gelirinden yılda 1.100.000 okka[8], fıstıktan 1000 okka ve köpük sucuğundan hayli miktar, vilayetlere satılırdı (H. 1310, s. 80-81; Öztürk, 2006, s. 209-223). Yıllık 1.000.000 kıyye kadar kuru üzüm ve bir hayli fıstık ve köpük sucuğu ihracatı olmaktaydı (H. 1325, s. 216-226; Öztürk, 2006, s. 277-308) Besni kazasında imal edilen ürünler ve mahsuller Sivas, Malatya, Gürün, Maraş, Haleb, Ayntâb, Urfa ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'a ihraç edilirdi. İhraç edilen ürünler tahminen 3.500.000 kuruş tutmaktaydı. Öte yandan kazaya ithal edilen kutni[9], şetari ipliği, mansa; Haleb üzerinden gelen ürünler ve batıdan gelen dokuma ürünleri, şeker ve saire ile Urfa ve Hısn-ı Mansur'dan getirilen zahirenin toplam tutarı ise yaklaşık 3.000.000 kuruş değerindeydi (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 222-308).

Sürgü karyesi sınırları içinde olan küçük bir nehirde alabalık ve birkaç cins balık çıkarılır. Besni kazasında tahminen 400 deve, 1000 esb (at) ve kısrak, 1000 ester (katır), 8.000 merkep, 10.000 öküz, 50 camus, 200 sığır, 20.000 koyun, 60.000 keçi, 25.000 tavuk bulunuyordu. Besni'de yıllık gelir 1.302.159 kuruş iken, kazanın masrafı ise 178.596 kuruştu (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308).

[8] Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü, 1200 veya 1283 gram ağırlık (Develioğlu, 2013, s. 1303).
[9] Kutnî: 1. Pamuğa ait, pamukla ilgili, pamuktan yapılma (Develioğlu, 2013, s. 610).

5. Eğitim

Türk-İslam eğitim geleneğinin gelişim aşaması Nizamiye Medresesi ile olmuştur. Türk-İslam eğitim sisteminin en önemli kurumu olan medrese Osmanlı Devleti tarafından da kullanılmıştır. Osmanlı medrese eğitimini daha da geliştirmiş ve uygulamıştır. Bu eğitim kurumları zamanla çağın ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bunun için yeni çareler aranmaya başlanmıştır. II. Mahmut dönemi Osmanlı eğitim sistemi açısından önemlidir. Rüştiye Mektepleri II. Mahmut döneminde açılmıştır (Dalyan & Ünişen, 2010, s. 65-76). Sıbyan/mahalle mekteplerinin bir üst kademesi olarak Rüştiye mektepleri açılmıştı. Fakat Rüştiyeler zamanla ilköğretim kademesi ile birleştirildi. 1880'li yıllarda açılan bu Rüştiyeler 1874'e doğru Osmanlı Vilayet merkezlerinde sancaklar ve kazalarda da açıldı.

H.1286 (M.1869) tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Besni Kazasındaki eğitim kurum ve faaliyetleri ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. M. 1871'den itibaren hakkında rastlanan tek bilgi Rüştiye Mektebi (Özlü, Cenûbda Bir Şehr-i Medeniyet: Behisni (Bethesna-Besni), 2015, s. 415) ile ilgilidir. Bu durum 1882 yılında yazılan salnameye kadar devam ediyor. Ancak 1892'den itibaren gerek eğitim gerek diğer konularda daha çok bilgi veren salnameler yayınlanmıştır. Bu sebepten dolayı Besni Rüştiye Mektebi hakkında daha teferruatlı bilgiler verildi. Salnamelerde Besni Kazası Rüştiye Mektebi hakkında verilen bilgiler, aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 36: Diyarbekir Vilayet Salnamelerine Göre Besni Rüştiye Mektebi			
Yılı	*Görevli Öğretmen*	*Bevvâb (Kapıcı)*	*Öğrenci Sayısı*
1871[10]	Ahmed Hamdi Efendi	…	…
1872[11]	Muallim-i Sânî Ahmed Hamdi Efendi	…	…
1873[12]	Muallim-i Sânî Ahmed Hamdi Efendi	…	…
1874[13]	Muallim-i Sânî Ahmed Hamdi Efendi	…	…
1875[14]	Muallim-i Sânî Zühdü Efendi	…	20
1876[15]	Muallim-i Sânî Ahmed Hamdi Efendi	Mehmed Said Efendi	25
1877[16]	Muallim-i Sânî Ahmed Hamdi Efendi	Mehmed Said Efendi	25

M. 1882 (H. 1300) tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Besni Rüştiye Mektebi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bunun yanında Besni'de 5 medrese, 3 tekke, 30 mektep, ve 79 cami olduğu yazıyor.

M. 1883 (H. 1301) tarihinden itibaren Besni Kazası Hısn-ı Mansur ve Kahta kazalarıyla birlikte Ma'mûretü'l-Aziz Eyaleti'ne bağlanmıştır.

[10] (H. 1288, s. 126)
[11] (H. 1289, s. 131)
[12] (H. 1290, s. 121)
[13] (H. 1291, s. 121)
[14] (H. 1292, s. 129)
[15] (H. 1293, s. 143)
[16] (H. 1294, s. 137)

Tablo-37: Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamelerine Göre Besni Rüştiye Mektebi			
Salnamenin Basıldığı Tarih	*Görevli Öğretmen*	*Bevvâb (Kapıcı)*	*Öğrenci Sayısı*
1883[17]	Muallim-i Sânî Hakkı Efendi	Bevvab Şeyh Mehmed Efendi	70
1884[18]	Muallim-i Sânî Hakkı Efendi	Bevvab Şeyh Mehmed Efendi	70
1887[19]	Muallim-i Sânî Hasan Efendi	Bevvab Şeyh Mehmed Efendi	40
1889[20]	Muallim-i Sânî Hüseyin Efendi	Bevvab Şeyh Mehmed Efendi	40
1892[21]	Muallimi Hüseyin Efendi	Bevvab Mehmed Efendi	40
1894[22]	Muallimi Hüseyin Efendi	Bevvab Mehmed Efendi	…
1907[23]	Muallimi Hacı Mahmud Vasıf Efendi	…	37

Tablo da görüldüğü gibi bazı Salnamelerde öğrenci sayısı verilmemişse de çoğunda sayı verilmiştir. İlk yıllarda öğrenci sayısı az olmakla birlikte 1883 yılında Besni Rüştiyesi'nin öğrenci sayısı, kendi içinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu durum 1884'de aynı kalmıştır. 1887'den itibaren öğrenci sayısında büyük bir azalma görülmüştür. Bu durumun nedenleri salnamelerde verilmemiştir.

1894 yılı Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi incelendiğinde özellikle eğitim konusunda diğer salnamelere göre daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Böylece bu dönemde kaza dahilindeki Müslim

[17] (H. 1301, s. 95)
[18] (H. 1302, s. 95)
[19] (H. 1305, s. 62)
[20] (H. 1307, s. 62)
[21] (H. 1310, s. 121)
[22] (H. 1312, s. 174)
[23] (H. 1325, s. 96)

ve gayrimüslimlere ait mekteplerin isimleri, bulundukları yerler ve kazadaki medreseler, tekke ve zaviyelerle ilgili bu kaynaklarda ulaşılan bilgiler aşağıda tablolar halinde verilmiştir.

Tablo-38: 1894 Yılında Besni Kazasında Bulunan Mektepler ve Öğrenci Sayısı					
Mektep İsimleri	*Bulundukları Yer*	*Mekteblerin Adedi*	*Cemaat İsmi*	*Yazılmış Olan Nüfus*	
				Erkek	*Kız*
Mekteb-i Rüşdiye	Kurşunlu Cami'i Şerifi civarında	229	Müslim	42	
Ömer Paşa Mekteb-i İbtidâiyesi	Ömer Paşa Caddesinde	230	Müslim	31	
İdris Mahallesi	Meydan	231	Müslim	91	
Çavuşbaşı	Ali Paşa	232	Müslim	24	
Cami'-i Kebir	Yüzümkân	233	Müslim	81	
Ermeni Kilisesi	Ermeni Kilisesi Civarında	234	Ermeni	40	
Katolik	Katolik Kilisesi Civarında	235	Katolik	29	16
Sürgü Karyesi	Sürgü Karyesi derûnunda	236	Müslim	10	
Safraz Karyesi	Safraz Karyesi derûnunda	237	Müslim	10	
Şambayad Karyesi Mekteb-i İbtidâiyesi	Şambayad Karyesi derûnunda	238	Müslim	11	
Süvari	*Süvari Karyesi derûnunda*	*239*	*Müslim*	*9*	
Pervari	*Pervari Karyesi derûnunda*	*240*	*Müslim*	*11*	
Belviran	*Belviran Karyesi derûnunda*	*241*	*Müslim*	*10*	

Tablo-39: 1312 (1894) Yılında Besni Kazasında Bulunan Medrese ve Talebe Miktarı			
Medresenin İsmi	*Bulundukları Mahalle*	*Medreselerin Adedi*	*Medreseye Kayıtlı Erkek Talebeler*
Bekir Bey Medresesi	Hara Mahallesi	27	15
Cami'i Kebîr Medresesi	Vasatî	28	5
Ali Paşa Medresesi	Ali Paşa	29	7

Tablo-40: 1312 (1894) Yılında Besni Kazasında Bulunan Tekke/ Zaviyeler ve Burada Yaşayanların Miktarı					
Tekke ve Zaviyenin İsmi	*Bulunduğu Yer*	*Sıra No*	*Ait Olduğu Tarikat*	*Kayıtlı Nüfus*	
				Erkek	*Kız*
Karaca Baba Tekkesi	Besni Kasabasında Vasatî Mahallesi	20	Rufaî	5	
Şeyh Mustafa Takkesi	Büzümkân Mahallesi	21	Nakşibendi	4	

Besni kasabasında 1892'li yıllarda bin dokuz yüz küsur hane, yeterli miktarda çarşı, birkaç hamam, on altı cami ve mescit, üç medrese ve birçok sıbyân mektebi vardı. Gayrimüslimlere ait üç kilise ve bazı mektepler mevcuttur (H. 1310, s. 80-81).

Salnamelere göre Ma'mûretü'l-Aziz Vilayeti'nde Sultan II. Abdülhamit devrinde açılan ibtidailerin yeri, yapılış tarihi ve masrafları verilmiştir. Bu kayıtlara göre, Tut, Şam Bayadı, Belviran,

Perveri, Sürgü, Hevidi, Keysun, Kızılin ve Kuyucak nahiyelerinde ibtidailer açılmıştır. Besni kazası dahilinde toplam 9 ibtidai okulu mevcuttur (Taşkın, 2013, s. 1332-1333). Bu mektepler hakkında verilen bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 41: Sultan II. Abdülhamit Devrinde Besni Kazasında Açılan Mektepler			
Türü	*Bulunduğu Yer*	*Yapılış Tarihi*	*Masrafı*
İptidai	Tut Nahiyesi	1313	1.100
İptidai	Şam Bayadı Nahiyesi	1313	850
İptidai	Belviran Nahiyesi	1313	600
İptidai	Perveri Nahiyesi	1313	700
İptidai	Sürgü Nahiyesi	1313	1.200
İptidai	Hevidi Nahiyesi	1313	500
İptidai	Keysun Nahiyesi	1313	400
İptidai	Kızılin Nahiyesi	1313	850
İptidai	Kuyucak Nahiyesi	1313	650

Besni kazasında imar edilen ve yıkılmaya yüz tutmuş olanlarla birlikte 13 cami, 23 mescit, 80 talebesi bulunan 21 medrese, 40 cilt kitabı olan kütüphane, bir tekke, bir rüşdiye mektebi, 748 talebesi olan 38 sıbyan mektebi, Gayrimüslimlere ait üç bab kilise ve iki de mektep bulunmaktaydı (H. 1325, s. 216-221; Öztürk, 2006, s. 277-308). M. 1907 (H. 1325) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesine göre Besni'ye bağlı olan nahiyelerde bulunan İbtidâi (İlkokul) Mektepleri, öğretmenleri ve talebe sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 42: 1907 Yılında Besni Kazası Nahiyelerindeki İbtidâi Mektepleri Öğretmenleri ve Talebe Sayıları			
sn.	*Okulun İsmi*	*Öğretmeni*	*Talebe sayısı*
1	Pervari Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Hacı Ömer Efendi	21
2	Keysun Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Halid Efendi	16
3	Şambayad Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Mehmed Zeki Efendi	44
4	Tut Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Mustafa Sıdkı Efendi	35
5	Kızıl İn Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Mehmed Efendi	31
6	Belviran Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Ali Efendi	39
7	Suvarlı Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Yakub Efendi	20
8	Sürgü Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	Mehmed Efendi	43
9	Hevidi Nahiyesi Hamidî İbtidâi Mektebi	-	29

6. SONUÇ

Bu çalışmada Besni ilçesinin 1869-1907 yılları arasında adli, idari, nüfus, eğitim, ekonomik durumu vilayet salnameleri esas alınarak incelenmiştir. Sonuç olarak bu dönemde idari yönden bir kaza merkezi olan Behisni (Besni)'de en üst makam kaymakamlıktı. Adli kurumu olarak şehirde bir nizamiye mahkemesi vardı. Mahkeme, üyelerinin isimleri salnamelerde verilmiştir. Mahkemeye nâib başkanlık ederdi. Kazada gayrimüslim nüfus da yer alıyordu. Gayrimüslimler İdare Meclisi ve Bidayet Mahkemesi Meclisi'nde üye olarak bulunmuşlardır. Besni'de ekonomi tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Eğitim medrese sistemi ve Tanzimat'tan sonra açılan okullar vasıtasıyla sağlanıyordu. Kızların okumasına pek önem verilmemiş, sadece bir Katolik kilisesinde kız öğrenci sayısı verilmiş.

KAYNAKÇA

Alican, M. (2014). Ortaçağda Behesni (Besni). *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , s. 69-82.

Arslan, R. (2009). *XIX. Yüzyılda Hısn-ı Mansur, Behisni Gerger ve Kahta'nın Sosyal ve İktisadi Durumu.* Sivas: Doktora Tezi.

Dalyan, M. G., & Ünişen, A. (2010). "XIX. Yüzyılda Adıyaman ve Çevresindeki Rüştiye Mektepleri". *Sosyal Bilimler Dergisi* , 65-76.

Develioğlu, F. (2013). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât. *Aydın Kitabevi* . Ankara.

Ertuğrul, H. (1987). *Bütün Yönleriyle Besni.* Besni: Yıldız Matbaası.

H. 1286 (M. 1869) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1286). Vilayet Matbaası.

H. 1287 (M. 1870) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1287). s. Vilayet Matbaası.

H. 1288 (M. 1871) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1288). Vilayet Matbaası.

H. 1288 (M. 1871) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1288). Vilayet Matbaası.

H. 1289 (M. 1872) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1289). Vilayet Matbaası.

H. 1290 (M. 1873) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1290). Vilayet Matbaası.

H. 1291 (M. 1874) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1291). Vilayet Matbaası.

H. 1292 (M. 1875) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1292). Vilayet Matbaası.

H. 1293 (M. 1876) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1293). Vilayet Matbaası.

H. 1294 (M. 1877) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1294). Vilayet Salnamesi.

H. 1300 (M. 1882) Diyarbekir Vilayet Salnamesi. (H. 1300). Vilayet Matbaası.

H. 1301 (M. 1883) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1301). Vilayet Matbaası.

H. 1302 (M. 1884) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1302). Vilayet Matbaası.

H. 1305 (M. 1887) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1305). Vilayet Matbaası.

H. 1307 (M. 1889) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1307). Vilayet Matbaası.

H. 1310 (M. 1892) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1310). Vilayet Matbaası.

H. 1310 (M. 1892) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1310). Vilayet Matbaası.

H. 1312 (M. 1894) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1312). Vilayet Matbaası.

H. 1325 (M. 1907) Ma'mûretü'l-Aziz Vilayet Salnamesi. (H. 1325). Vilayet Matbaası.

Özlü, Z. (2015). *Cenûbda Bir Şehr-i Medeniyet: Behisni (Bethesna-Besni).* Gaziantep: Gazikültür Yayınları.

Özlü, Z. (2015). *Osmanlı Döneminde Behisni (Besni) Kazasında Aşiret ve Aileler.* Gaziantep: Gazikültür Yayınları.

Öztürk, S. (2006). *Osmanlı Salnamelerinde Adıyaman (1869/1908).* İstanbul: Adıyamanlılar Vakfı Yayınları.

Sami, Ş. (2008). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.

San, S. (1950). *Her Bakımdan Kısaca Besni.* Malatya: Güven Matbaası.

Taşdemir, M. (1992). *"Besni".* İstanbul: DİA, C.V, TDV Yayınları,.

Taşdemir, M. (1999). *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları,.

Taşkın, Ü. (2013). Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz. *The Journal of Academic Social Science Studies* , 1327-1353.

Yinanç, M. H. (1993). *"Besni"* (Cilt II). İstanbul: MEB Yayınları.

BÖLÜM 25

İSTANBUL BOĞAZI'NIN SAVUNMA ÖNLEMLERİ KAPSAMINDA BOĞAZ KALELERİNİN TAHKİMİ FAALİYETLERİ (1793-1796)

Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK*

*Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
seyditoprak@gmail.com

GİRİŞ

Boğazlar Meselesi, sıcak denizlere açılma emeli peşinde koşan Rusya'nın Karadeniz'e inmesiyle ortaya çıkan bir sorundur. Osmanlıların İstanbul Boğazı'nda kale ve benzeri müstahkem mevziler inşa etmesi Rusya'nın büyük ve tehlikeli bir güç olarak Karadeniz'de varlık göstermesiyle başlamıştır. Karadeniz'deki Rus askeri gücünü başkent için tehlike olarak kabul eden Osmanlı Devleti, Boğaz'ın savunma noktalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Karadeniz'in Boğaz girişine yakın noktalarında ve Boğaz'ın her iki yakasında yeni kale, tabya ve istihkâmlar inşa edildiği gibi mevcut olanlar onarılarak top, mühimmat ve personel ile tahkim edilmiştir. Boğaz ve çevresinde savunma amaçlı yapıların inşa ve onarımı XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yoğun bir şekilde devam etmiştir.

XVIII. yüzyılın son çeyreği, aynı zamanda Rusya, Avusturya ve Fransa ile savaşların yaşandığı bir süreçtir. Özellikle Rusya ile yapılan 1768-1774 savaşı Rusya'nın ticaret gemilerini Boğazlardan geçirme ve Karadeniz'de donanma bulundurma imkânı elde ettiği bir savaş olmuştur. Yine Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtararak Rusya'yı Karadeniz'den uzaklaştırmak için açtığı 1787'deki savaş Avusturya'nın katılmasıyla Osmanlılar için daha yıpratıcı olmuştur. Neticede Kırım'ın Rusya'nın elinde kalmasına razı olan Osmanlı Devleti, Karadeniz'deki Rus varlığını da kabullenmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın Karadeniz'e açılması ve kalıcı olması Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un savunma tertibatının güçlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Rusya'nın Karadeniz'de varlık göstermesiyle beraber Osmanlı Devleti Boğaz savunmasını güçlendirmeye başlamıştır. Savaşlar devam ederken Boğaz kalelerinin tahkimatı ve müstahkem mevkilerin inşası önem arz eden meselelerden biri olmuştur. Bir taraftan Boğaz'daki savunma yapıları güçlendirilirken diğer taraftan kalelere asker ve mühimmat takviyesi yapılmıştır. Savaşların sona erdiği barış döneminde de Boğaz kalelerindeki onarım, inşa ve tahkimat faaliyetleri devam etmiştir.

Boğaz kalelerindeki tamirat, yeniden inşa, top, mühimmat ve muhafız takviyesi konularını ele alan bu çalışma Osmanlı Arşivi kaynakları değerlendirilerek hazırlanmıştır. Temel kaynak olarak arşiv vesikalarının deşifresi ve değerlendirilmesi sonucu kalelerdeki tahkimatla ilgili olaylar ortaya konulmuştur. Çalışma 1793-1796 dönemindeki olaylarla sınırlı tutulmuştur. Çünkü 1772-1792 tarihleri arasındaki dönemde, Boğaz kalelerinde yapılan savunma amaçlı tahkimat faaliyetleri tarafımızdan başka çalışmalarda ele alınmış ve yayın aşamasındadır. Bu çalışmalarda usul olarak kronolojik sıra takip edilmiştir.

XVIII. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nin ordu ve donanmada Avrupa usulü reformları yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Bu süreçte davet edilen pek çok Avrupalı uzman askeri eğitim, haritacılık, top yapım ve dökümü, topçuluk, istihkâm, mühendislik ve kale yapımı gibi alanlarda Osmanlı ordusuna hizmet etmiştir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden zaman diliminde Boğaz kalelerinde çalışmış

olan Avrupalı uzmanların çalışmaları da arşiv vesikaları ışığında değerlendirilmiştir.

Boğaz Kalelerine Yapılan Atama ve Görevlendirmeler

Onarım, yenileme ve yeniden inşa faaliyetlerinin bina eminlerinin nezaret ve sorumluluğunda gerçekleştiği Boğaz kalelerinde Avrupalı askerî mühendisler de hizmet etmekteydi. Boğaz kalelerindeki inşaat işlerinde görevlendirilen Avrupalı askerî uzman ve mühendisleri Mustafa Reşid Efendi koordine etmekteydi. Mühendisler, bina eminleri ve Hassa mimarbaşısıyla birlikte çalışmaktaydılar. Yabancı mühendislerin Boğaz kalelerinde keşif, muayene ve incelemelerde bulunarak harita, kroki ve planlar çizdiği 1794 yılında bina eminlerinin bir an evvel atanması için hükümetin yoğun çalışmaları olmuştur. Bu sırada Boğaz'ın takviyesi için inşası gereken yerleri incelemek üzere Fransız mühendis François Kauffer[1] Boğaz kalelerinde görev yapmıştır. Kılâ'-ı Tis'a (dokuz kale) denilen Boğaz kalelerinde keşif ve inceleme yapan mühendis, bina inşaatlarına ve istihkâmlara ilave edilmesi veya yeniden yapılması gereken yerlerin ayrı ayrı planlarını çizmiş, Boğaz'ın her iki yakasının vaziyetini gösteren krokiler yaparak bir takrirle Sadarete sunmuştur. Mühendisin

[1] Choiseul Grouffier'in Mora seyahati vesilesiyle ilk olarak 1776'da Osmanlı Devleti'ne gelen François Kauffer, yine Choiseul Gouffier'in Fransa'nın İstanbul elçisi olduktan sonra 1784'te getirdiği uzmanlar heyetinin bir üyesi olarak Osmanlı ordusunun modernizasyonunda görev almıştır. Batı tarzı yenileşme çabası içinde olan Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Kauffer, Marmara Denizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları, Boğaz'ın Karadeniz sahilleri, Karadeniz'in batısındaki kale ve istihkâmların güçlendirilmesi ile yeni kale ve tabyaların yapımında görev almıştır. Buralarda kartografik ölçümler, harita ve plan çizimleri yapmış, kale yapımlarına nezaret etmiştir. Oya Şenyurt, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2 (2013, s. 490.

plan, kroki ve inşası istenen yapı ve istihkâmlarla ilgili açıklamalarını tercümeleriyle birlikte padişaha sunan Sadaret, kalelerde inşa edilecek yerlerin yapımına başlanması için tez elden bir bina emininin (nazırının) atanması gereğini ifade etmiştir. Bina emini olarak kapıcıbaşı ve hacegândan uygun gördüğü birkaç kişinin adını bir kâğıda yazarak sunduğunu belirten sadrazam, adları yazılı kişilerden birinin mi yoksa başka birinin mi tayin edileceğini sormuş, her kim atanırsa bir an önce göreve başlaması gerektiğini ifade etmiştir. Boğaz kalelerine bina emini[2] olacak kimsenin kalelere atanan bina eminleri, mimarbaşı ve mühendis Kauffer ile tekrar keşif ve muayene yapacağını belirten sadrazam, inşa edilecek binaların şekli kesinleştikten sonra oralara konulacak topların çaplarının tespit edilmesi ve dökümüne başlanması gerektiğini ifade etmiştir. Böylece hazırlanan toplar, inşası tamamlanan yerlere konulabilecektir. Sadrazamın teklif ettiği isimleri bina eminliği için yeterli görmeyen III. Selim, aşağıdaki hatt-ı hümayun ile görevin Zahire Nazırı Ebubekir Ratib Efendi'ye verilmesinin imkân dâhilinde olup olmadığının değerlendirilmesini istemiştir[3]:

Benim vezirim!

İşte Boğaz'ın keyfiyyeti resm ve takrîrindir, ya'ni mevcûdu hiç makûlesidir. Lakin binâ emânetine böyle âdemler olamaz. Hâtırıma gelür ki Râtib Efendi gine hizmeti ve mansıbı ile Boğaz binâlarına ve istihkâmâtına nâzır olub, masârif-i defterlerinin tanzîm ve levâzımâtı tamamen tedârük ve celb ve

[2] Boğaz'daki tüm kalelerden sorumlu olan bina eminlerine *nazır* da denilmekteydi. Bu makamdaki şahıs tüm kalelere atanan bina eminlerinin üstü olup işlerin koordineli olarak yapılmasını sağladığı gibi denetim görevi de yapmaktaydı.
[3] HAT. 1403/56682.

takrîr takdîmi hizmetleri kendünün olub, emr-i binâya nezâret ile ve aralık aralık varub başka ve ândan başka sağ ve solu Aziz gibi ve Reşid gibi âdemlerden Râtib intihâb eyleyüb nasb olunsa ve ânlar dâimâ mahallerinde sâkin olub, gece gündüz amele istihdâmına dikkat ve asla münfekk olmayarak Râtib'in nezâretiyle sa'y ü gayret eyleler olmaz mı? Mülâhaza eyleyüb serî'an takrîr eyleyesin.

Emri alan sadrazam durumu hemen Zahire Nazırı Ebubekir Ratib Efendi'ye haber vermiştir. Padişahın vermek istediği Boğaz kaleleri bina eminliği görevinin mahiyetini dinleyen Ratib Efendi, bir gece düşündükten sonra bina eminliğiyle ilgili çekincelerini yazıya dökerek sadrazama sunmuş[4], sadrazam da vaziyeti bir telhisle padişaha arz etmiştir. Sadrazam, işten kaçmayan, verilen tüm görevleri tam bir sadakatle ve gücünden fazla mesai harcayarak yerine getiren Ratib Efendi'nin Boğaz kalelerinin bina eminliği gibi büyük bir vazifeyi üzerindeki Zahire Nazırlığı nedeniyle hakkıyla yerine getiremeyeceğini belirtmiştir. Sadrazamın ifadesine göre, çok fazla çalışma ve çaba gerektiren zahire temininin, özellikle yağmurun az yağdığı senelerde, sonraki yılın zahiresini bulma, satın alma, toplama ve İstanbul'a getirme işlerinin gece gündüz mesai gerektirdiğini belirten Ratib Efendi'nin Boğaz kaleleri bina eminliğinde başarılı olması zordur. Eğer uhdesine bina eminliği de verilecek olursa, sadakati gereği kabulden kaçınmayacağını, ancak Zahire Nezareti ve bina eminliği işlerinden mutlaka birinin aksayacağını ifade etmiştir. Sadrazam, önemli işlerden olan bina eminliğinin başka birine verilmesinin uygun olacağını yazarak son kararı padişaha bırakmıştır.

[4] Ratib Efendi'nin tafsilatlı takriri. HAT. 1403/56746.

Ratib Efendi'nin mazeretini makul karşılayan III. Selim, 1794 yaz mevsiminde sadrazamın telhisi üzerine aşağıdaki hattı yazarak Aziz, Birrî, Dürrî ve Şerif Efendilere görev verilebileceğini ifade etmiştir[5]:

Benim vezirim!

Çünkü böyledir. Azîz ve Birrî dahi sağ-sol ta'yîn olunub üzerlerine Şerif Efendi nâzır olsa veyahud Dürrî Efendi olsa, olmaz mı? Ne yaparsın, yapub âdemler bulasın, vakit geçiyor.

Bina eminliği meselesinin kolaylıkla çözüme kavuşmadığı Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşılmaktadır. III. Selim, Boğaz kalelerindeki onarım ve yeni bina yapımı faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Nitekim 1794 yılı Ramazan Bayramından sonra sadrazama hitaben yazdığı beyaz üzerine hatt-ı hümayun ile mühimmatla ilgili defterdarın alacağı bazı tedbirler, Ratib Efendi, zahire meselesi, bina emini bulunması ve Kauffer'in Boğaz resmini (haritasını) yapması gibi konular hakkında bilgi istemiştir. Boğaz kaleleri, bina eminliği, mühimmat, zahire işleri ve ticareti gibi meseleler hakkında defterdar ve Ratib Efendi gibi görevlilerin ihmalkârlığından rahatsız olan padişah sitemini aşağıdaki hat ile göstermiştir[6].

Benim vezirim!

Kani, derfterdâr Ramazân içinde ba'zı mühimmât tertîbi ve masârifi defter edecek idi. Ve Kofer Boğaz'ın resmini yapacak ve kani binâ emîni bulunacak idi. İşte 'îd-i şerîf tamâm oldu. Şu maslahatlara kemâl-i dikkat ü ihtimâm ile niçün şurû' eylemiyorsun. Ve Ratib Efendi işte şıkk-ı sâlis oldu.

[5] HAT. 1403/56694.
[6] HAT. 183/8423.

İbrâil tarafında ne kadar zehâir var ise Nu‘mân Bey almış, tüccâr şikâyet ederler imiş deyü mesmû‘ oldu. Râtib niçün haber alub vermiyor, bu aralıkda niçün takrîr vermiyor, yohsa usandı mı?

Boğaz kalelerinin nezareti ile bina eminliği görevlerinin Seyyid Feyzullah Efendi’ye yine Anadolu ve Rumeli taraflarındaki kalelerin bina eminliklerinin Aziz Efendi ve eski mimarbaşıya verildiği 28 Temmuz 1794 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Ratib Efendi’nin görevden affı hakkındaki takririni sunduğunda, Aziz ve Birrî Efendilerin Boğaz’ın Anadolu ve Rumeli taraflarına (sağ-sol) tayinleri, üzerlerine Şerif Efendi veya Dürrî Efendi nazır olsa olmaz mı diye sorulan sadrazam, bu göreve matematik ve bina işlerine vakıf kimselerden atama yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Sadrazam, Boğaz kalelerinin bina emini olarak Tersaneden Cânib ve eski mimarın, üzerlerine de nazır olarak o sırada nişancılık hizmetini yürüten Seyyid Feyzullah Efendi’nin tayin edilmesini tavsiye etmiştir. Padişahın işaret ettiği Şerif Efendi’nin de münasip olduğunu ancak o sırada sorumlu olduğu Baruthane Nezareti işlerinin buna engel olacağını ayrıca Dürrî Efendi’nin uygun olmayacağını belirten sadrazam, hangisi uygun görülür ise hemen atamasının yapılacağını ifade etmiştir. Yine Anadolu ve Rumeli taraflarına bina emini olarak Aziz, Cânib ve eski mimardan hangilerinin tayini uygun görülürse atamanın hemen yapılacağını da yazısına eklemiştir. Boğaz nazırı olarak Seyyid Feyzullah Efendi’yi uygun gören III. Selim, bina eminliklerine de eski mimar ve Azîz Efendi’nin atanmasını emreden

aşağıdaki hatt-ı hümayunu ile acilen Boğaz kalelerinde yapılması gerekenleri sıralamıştır[7]:

Benim vezirim!

Feyzullah Efendi'nin tavrını bilmem, çünkü re'y eylemişsin, elbette a'lâ bilirsin, şimdi nâzır nasb edesin. Rumeli cânibine Azîz'i ve Anadolu'ya mi'mâr-ı sâbıkı binâ emîni nasb edesin. Bunlar her dâim işlerinin üzerinde olub ma'iyyetlerine birer mühendis-i Frenk dahi ta'yîn oluna. Nâzır ve binâ emînleri ve mi'mâr ağa ve Kofer ve mühendisler cümlesi hemân yarın Boğaz'a varub, mu'âyene ve resm etmek gibice keşf olunub, Kofer mühendisler ile etrafıyla müzâkere ve iktizâ eyleyen vesâyâyı gereği gibi tefehhüm eyleyüb birkaç gün içinde defterlerini tanzîm ve keyfiyyetlerini takrîr eylesünler. Ve bu maslahatı mi'mâr ağa ve Kofer icâleten görüb mahâll-i me'mûrelerine azîmet eylesünler.

İstanbul'un savunması için Boğaz kaleleriyle birlikte stratejik önem arz eden Karadeniz sahillerinde kale ve istihkâmlar inşa etmek için büyük çaba sarf eden Kılâ'ı Tis'a Nazırı Tevkii Seyyid Feyzullah Efendi, 1795 yılı başlarında görevi bırakınca yerine Ahmed Azmi Efendi atanmıştır. Feyzullah Efendi hacca gitmek için 1795'te izin istemiştir. Hac farizasını yerine getirme niyetiyle izin istediğine dair Sadarete verdiği arzuhali sadrazam tarafından III. Selim'e arz edilmiştir. Hacca gitme isteği uygun bulunan Feyzullah Efendi'nin üzerinde bulunan Kılâ'ı Tis'a Nezareti görevi, 24 Ocak 1795 (3 Recep 1209) tarihinde, o sırada başmuhasebeci olan Ahmed Azmi Efendi'ye

[7] 29 Zilhicce 1208 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT. 1403/56737.

verilmiştir[8]. Seyyid Feyzullah Efendi hacı kafilesiyle birlikte yola çıkarak Hicaz'a gitmiş ve hac farizasını yerine getirmiştir. Cezzar Ahmed Paşa'nın emirü'l-hac olduğu 1795 senesinde hacı kafilesi dönüş yolundayken Mekke civarında Şeyh Mahmud mevkiinde vefat eden devlet ricali arasında Feyzullah Efendi de vardı[9]. Feyzullah Efendi, ordu kisedarı, defterdar kisedarı, defterdar, Çavuşbaşı, reisülküttap, defter emini, nişancı, Sadaret kethüdası, Mısır Darphane sorumlusu ve Karadeniz Boğazı nazırı olarak önemli hizmetlerde bulunmuş olan devlet ricalindendir [10].

III. Selim, 1795/1796 yıllarında Boğaz'da mevcut kalelerin tahkimi, tamiri ve lüzumlu görülen mevkilerde yenilerinin inşası için geniş çaplı inşaat faaliyetleri başlatmıştır. Bu nedenle Boğaz'ın her iki yakasındaki kaleler ve diğer binalar ile müştemilatın yapı işleri için bina eminleri tayin etmiştir. Rumeli tarafında bulunan kalelerden Kilyos Kalesi'nin yapım ve inşaatı için Mustafa Efendi'ye, Büyük Liman Tabyası ve Garipçe Kalesi'ndeki binaların yapımı için Emin Efendi'ye görev verilmiştir, Rumeli yakasında bulunan Rumelifeneri Kalesi ile Anadolu yakasında bulunan Anadolufeneri Kalesi'ne emin olarak İsmail Efendi tayin edilmiştir. Anadolu yakasında bulunan istihkâmlardan Revancık Kalesi'ne Musa Efendi, Poyraz Limanı

[8] Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, (Yayına haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015, s. 168-169. (Bundan sonra: *Nûrî Tarihi).*
[9] Seyyid Feyzullah Efendi'nin ölüm haberi 17 Ağustos 1795 (1 Safer 1210) tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. *Nuri Tarihi*, s. 278-279; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, ty, s. 38-39; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 299-300.
[10] *Nuri Tarihi*, s. 279-281.

Kalesi'ne ise Sadık Efendi bina emini olarak getirilmiştir. Boğaz kalelerinde bu şekilde büyük inşaat faaliyetleri başlamıştır. Kalelerdeki bina yapım işlerinin sorumluluğu ve denetimi görevi Defterdar Raşid Efendi'ye, Boğaz'daki kalelerin bina eminliği Memiş Efendi ve mimar ağaya verilmiştir[11].

Fransız Askerî Uzmanların Boğaz Kalelerindeki Faaliyetleri

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı ordusunda hizmet etmeye başlayan yabancı askerî uzmanların faaliyetleri aynı yüzyılın son çeyreğinde oldukça yoğunlaşmıştır. Bilindiği üzere Rusya'nın Akdeniz ve Karadeniz'de varlık gösterdiği 1768-1774 savaşı sırasında Boğazların tahkimine ihtiyaç duyulmuştur[12]. Nitekim 1770'te Çanakkale Boğazı'nın tahkiminde görev alan Fransız vatandaşı Baron de Tott, daha sonra İstanbul Boğazı'ndaki istihkâmların tahkimi ve yenilerinin yapımında görev almıştır[13]. Bunun dışında çok sayıda Avrupalı uzman da Osmanlı ordusuna hizmet etmiştir. Bu süreçte

[11] C. AS. 112/2062,1-2.

[12] Baltık Denizi, Atlas Okyanusu ve Cebelitarık Boğazı üzerinden Akdeniz'e donanma göndererek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan ve 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasını imha eden Rusya, 1771'de Kırım'ı işgal ederek Karadeniz'e inmiştir. Bu şekilde Boğazlar ve Osmanlı başkenti Rusya'nın tehdidi altına girmiştir. Fatih Erbaş, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi/19. Yüzyılda Donanmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 75.

[13] Fransız seyyah ve devlet görevlisi Olivier, 1790'ların başında bulunduğu İstanbul'da çıktığı bir Boğaz gezisi sırasında, Baron de Tott'un yaptığı ve diğer Fransız mühendislerin tahkim ettiği kalelerin durumundan bahsetmiştir. *Türkiye Seyahatnamesi: 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul/Olivier'nin Osmanlı İmparatorluğu Seyahatnamesinden*, (Türkçeye Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 51-59. Baron de Tott'un Osmanlı ordusu ve Boğaz kalelerindeki çakışmaları için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 479-480. Baron de Tott da hatıralarında Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında yaptığı kale ve tahkimatla ilgili geniş bilgi vermektedir. Baron de Tott, *18. Yüzyılda Türkler*, Elips Yay., Ankara 2004, s. 186-203; 221-227.

Boğaz'ın tahkimi, yeni kale, tabya ve istihkâmların yapımında görev alan uzmanlardan biri Fransa vatandaşı mühendis Kauffer'dir. Osmanlı belgelerinde adı *Kofer* olarak geçen François Kauffer, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne mühendis, askeri uzman ve haritacı olarak hizmet etmiştir[14]. Boğaz'da yeni yapılacak kale ve tabyaların yerlerini tespit ederek kroki ve planlarını çıkaracak olan Kaufffer'in vazifesini hakkıyla yapması için işlerinin takibi görevi 1973 Ağustos'unda Mustafa Reşid Efendi'ye verilmiştir[15]. Aldığı fermanı Kaufffer'e tebliğ ederek Boğaz kalelerine gitmesini sağlayan Mustafa Reşid Efendi, Boğaz'dan dönen Kauffer ile yapılması gereken işleri müzakere ettikten sonra Sadarete ayrıntılı bir takrir vermiştir. Bu takrirle Kauffer'in hazırladığı kale ve istihkâmların resimleri (plan ve krokileri) III. Selim'e sunulmuştur. Çizimleri inceleyen padişah, mühendise aşağıdaki soruların sorularak cevaplarının arz edilmesini istemiştir: Fransa'da bazı limanlarda olduğu gibi Yuşa Burnu ve Telli Tabya arasına birkaç sandık (duba) batırılıp büyük gemilerin geçeceği yer daraltılırsa, sıra taşlar genişletilip su akıntısına karşı birkaç topun bulunduğu bir tabya konulsa nasıl olur? Verdiği cevapta, Fransa'da Tulon Limanı'nın ağzı geniş olduğundan her iki tarafından sandık batırılarak daraltıldığını belirten Kauffer, limanın derinliği düz zemin olduğundan sandıkların istenen yerde durduğunu ve maksadın hasıl olduğunu ifade etmiştir.

[14] Şenyurt, *a.g.m.*, s. 490.

[15] Bu sırada İrad-ı Cedid Defterdârı olan Reşid Mustafa (Mustafa Reşid) Efendi, Fransa'dan çağrılan askerî uzman ve mühendislerin işleri, masrafları ve istihdamlarıyla görevlendirilmiştir. Uzmanların geldiğini haber veren Fransa Elçisi Dekorş (Descartes)'un 3 Nisan 1793 (2 ramazan 1207) tarihli yazısının tercümesi üzerine sadrazamın takriri ve III. Selim'in hatt-ı hümayunu. HAT. 184/8537.

Ancak Yuşa Burnu ve Telli Tabya arasındaki yerler uçurum olduğundan sandıkların konulan yerde durmayarak denizin ortasına derin yere doğru gideceğini söyleyen Kauffer, kıyıda bir sarayın yapımı sırasında batırılan bir kalyonun zeminin düz olmaması nedeniyle denizin ortasına gittiğini örnek vermiştir. Daraltma olmayacağından buraya konulacak bir kalyonun tabya vazifesi göreceğini söylemiştir. Sıra taşlara ilave yapılarak üzerine bir tabya yapılması sorusuna Karadeniz dalgalarının oraları ne kadar etkilediğinin yöre ahalisinden soruşturularak araştırıldıktan sonra cevap verebileceğini ifade eden Kauffer, kalelerin genişletilmesi ve istihkâmların inşası isteniyorsa Anadolu ve Rumeli taraflarına birer bina emini ve mühendis tayin edilesi gerektiğini belirtmiştir. İki mühendis bulunmaması durumunda bir mühendisin atanmasını ve ilk olarak Karaburun Kalesi'nden başlanmasını tavsiye etmiştir. Takririn sunulduğu III. Selim, atanacak iki mühendisin Kauffer ile müzakere etmelerini ve hemen bina eminlerinin tayin edilmesini istemiştir[16]. Boğaz kalelerindeki yapım ve tamiratla ilgili kendisine sunulan plan ve krokileri inceleyen III. Selim, sadrazama hitaben yazdığı beyaz üzerine hatt-ı hümayun ile "Resmi beğendim, inşallah birer birer yapdırırız. Şimdi bırak, evvel binâ emîni ta'yîn olunub, birkaç gün içinde Kauffer ve mimar ağa bakub işlerini tamâm edüb hizmetlerine gitsinler" diyerek beğenisini ifade etmiştir[17].

[16] 7 Ağustos 1793 (29 Zilhicce 1207) tarihli takrir ve hatt-ı hümayun. HAT. 1402/56664.
[17] HAT. 1404/56769.

Boğaz kalelerinde onarım işleri 1793 yılı yaz aylarında devam etmiştir. Kılâ‘-ı Tis‘a’da tamiri gereken yerlerin tespiti için mimarbaşı tarafından keşif yaptırılmıştır. Bu sırada onarılacak veya yeniden inşa edilecek binaların mühendislik kuralları çerçevesinde yapılması için Boğaz kalelerine bir mühendisin gönderileceği hususunda ferman çıkmıştır. Mühendisin gelmesi dolayısıyla keşifle tespit edilen kalelerdeki tamiratın ertelenmesine karar verilmiştir. Bu sırada kalelerde askerlerin kaldığı odaların kiremit aktarması ve kayıkhane gibi acil tamiri gereken yerlerin onarımı için Kılâ‘-ı Tis‘a nazırı Degâh-ı Âlî gediklilerinden Mehmed Ağa görevlendirilmiştir. Hemen işe başlayan Mehmed Ağa, kalelerde acil olarak onarımı gereken yerlerin tamirine ayırılmış olan bütçeden ödeme yapılması için Defterdarlığa müracaat etmiştir. Başmuhasebede yapılan işlem ve hesaplamalar neticesi tamirat gideri olan 1.000 akçenin ödenmesi için bir telhisle defterdarın onayı istenmiştir. Defterdar, 3 Eylül 1793 tarihinde verdiği buyruldu ile işlemin Başmuhasebeye kaydedilerek tezkiresinin verilmesini emretmiştir. Aynı gün işlem kaydedilerek tezkiresi verilmiş ve Mehmed Ağa’ya tamirat masrafı için ihtiyaç duyduğu meblağ ödenmesi sağlanmıştır[18].

Yukarıda ifade edildiği gibi Boğaz kalelerinde keşif yapmak üzere gelmesi beklenen mühendis Fransa vatandaşı Kauffer’dir. Osmanlı Devleti’ne askerî uzman olarak hizmet eden Kauffer, 1794 yaz mevsimi ortalarında Boğaz’ın savunması için gerekli önlemlerin alınması, mevcut kale ve istihkâmların tamiri, gerekli yerlere yeni

[18] 26 Muharrem 1208 tarihli telhis üzerine buyruldu. C. AS. 50/2323.

tabyaların yapılması için keşif ve incelemelerde bulunarak planlar hazırlamıştır. Kalelere yapılan keşif ve muayene ziyareti sırasında heyette bulunan Seyyid Feyzullah Efendi bu sırada Tevkii ve Kılâ‘-ı Tis‘a nazırlığı görevlerini yürütüyordu. Boğaz kalelerinin nazırı olarak yapılan teftiş ve inceleme hakkında bizzat sadrazama bir rapor sunmuştur. Kauffer'in keşif ziyaretini değerlendiren Seyyid Feyzullah Efendi, Rumeli tarafı kalelerindeki incelemeleri yeterli bulmamış, kalelerin bulunduğu mevkilerin önemini mühendislerin kavramadığını ifade etmiştir. Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre ferman gereği Rumeli yakasındaki kalelerin bina emini Aziz Efendi, Anadolu tarafı kaleleri bina emini eski mimarbaşı Arif Efendi (Ağa), mimarbaşı, Kılâ‘-ı Tis‘a nazırı, mühendis Kauffer ve yanındaki üç mühendis birlikte dünkü cumartesi günü Telli Tabya'ya gitmişlerdir. Kauffer'in hazırladığı resim (plan) ve takrire göre mimarbaşının göstermesiyle keşfi yapılan yerler muayene edilmiş ve deftere kaydedilmiştir. Oradan Rumeli Kavağı, Büyük Liman, Garipçe ve Rumelifeneri palankalarına[19] gidilerek aynı şekilde keşif, muayene ve kayıt yapılmıştır. Bu kalelerin arasında kalan Bazergân Kayası ve Papas Burnu isimli mevkilere yeniden yapılması tasarlanan ve resimleri çizilen tabyalar yazılarak deftere eklenmiştir. Dün vakit olmadığından

[19] *Palanka*, araları çitlerle örülmüş ahşap direklerin arasına moloz ve harç doldurulmuş, etrafı hendekle çevrilmiş küçük kale ve hisar için kullanılan bir tabirdir. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, *a.g.e*., s. 2480.

bugün Fener (Rumelifeneri) Kalesi keşf ve muayene edilerek deftere kaydedilmiştir[20].

Boğaz'ın Karadeniz'e açılan noktalarında bulunan Rumelifeneri ve Anadolufeneri kalelerinin 1794'te Fransız mühendis Monnier

[20] Feyzullah Efendi'nin 29 Zilhicce 1208 (28 Temmuz 1794) tarihi tezkiresi. HAT. 1404/56755. Kauffer'in kalelerdeki çalışmalarıyla ilgili olarak Seyyid Feyzullah Efendi'nin güvensizlik hissettiği anlaşılmaktadır. Açıkça ifade etmese de Fransız mühendisin Boğaz'ın savunması için elzem olan Kilyos Kalesi'nin tamiri, Karaburun ve İneada'da yapılacak olan kalelerin inşasının ertelenmesini kabullenmeyerek yazışmalarına devam etmiş, bir başka Fransız mühendis Monnier'in katılımıyla bu kalelerin tamir ve yeniden inşasını sağlamaya çalışmıştır. Kauffer'in daha önce Karadeniz'in batısındaki kalelerde görev yaparken Ruslarla irtibat kurduğu, Osmanlı Devleti'nin bazı kale ve limanlarının planlarını, Rumeli ve Anadolu hakkında bilgi ve bazı haritaları Ruslara verdiğinin sonraki araştırmalarla ortaya çıkması Feyzullah Efendi'nin ifade edemediği güvensizliğin sebebini ortaya çıkarmış gibi görünüyor. Benzer bir olay Rusların 1790'daki İsmail Kalesi kuşatmasıyla ilgilidir. Yedi ay kadar uzun bir süre kaleyi kuşatan ve çok sayıda hücuma rağmen alamayan Ruslar, kalenin en zayıf noktasıyla ilgili istihbaratı kalenin mimarından aldıktan sonra kolayca kaleyi ele geçirmişlerdir. Kalenin zayıf noktalarını Barko Pornarbaşı adlı kale mimarından öğrenen Rus General Potemkin, savunması zayıf yerlerden sızılabilecek mevkilere geceleyin asker yerleştirdikten sonra çok kalabalık askerle saldırıya geçmiştir. Osmanlı askerleri saldırganlara karşı koymaya çalışırken zayıf noktaları gözleyen Rus askerleri hücuma geçerek kaleye girmeyi başarmışlardır. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, V, Tertîb-i Cedîd, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309, s. 94-95. Bu olayda Kauffer'in rolünün olup olmadığı bilinmemektedir. Şenyurt, *a.g.m*., s. 509-510. Uzunçarşılı, İsmail Kalesi'ni muhasara ile alamayan Potemkin'in mimar vasıtasıyla kalenin zayıf noktasını öğrendikten sonra yaptığı genel bir taarruzla kaleyi ele geçirerek katliam yaptığını ifade etmektedir. Uzunçarşılı, *a.g.e*., s. 476-577. Padişah, sadrazam ve diğer üst rütbeli devlet erkânının Kauffer'in devlet hizmetinde çalışmasını istedikleri, başka devlet hizmetinde çalışmak istediğinde razı olmadıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Başka bir devletin hizmetine çalışmak için ayrılmak isteyen Kauffer'i bırakmak istemeyen sadrazam, meşguliyet olsun diye ona yapımı süren Kili Kalesi'nde görev vermiştir. Bu durum Osmanlı yöneticilerinin Kauffer'in başka bir devletin hesabına çalıştığına veya casusluk yaptığına ihtimal vermediklerini gösteriyor. HAT. 185/8605.

tarafından incelendiği ve ihtiyaç duyulan kısımlarının yenilendiği bilinmektedir[21].

Rumelifeneri'nden yukarıda bulunan Kilyos ve Karaburun kalelerinin görülmesi keşif planına dâhil olduğu halde bu iki kaleye gidilmemesi Feyzullah Efendi'nin dikkatini çekmiştir. Bu mevkilerin konumunun ehemmiyetinin farkında olmayan mühendislerin fikir birliği yaparak Kilyos-Bağdadcık ve Karaburun kalelerine gitmediklerini, buralardaki tamir, yenileme ve inşa işlerini erteleditklerini belirten Feyzullah Efendi, mühendislerin Boğaz savunması için Anadolu ve Rumeli sahillerindeki kalelerin tamir, onarım ve yenilenmesine öncelik vermelerini eleştirmiştir. Kilyos ve Karaburun'a gidilmeyerek buralardaki tahkimin ertelenmesini mühendislerin Boğaz'dan daha yukarıya gitmek istemeyişlerine bağlayan Feyzullah Efendi; "Kilyos ve Karaburun resme dâhildir, azimetimiz münasibdir" diyerek itiraz ettiğinde, "İşte derûn-ı Boğaz'ın yemîn ve yesârı, ya'ni Rumeli ve Anadolu cânibleri bir ân akdem istihkâma muhtâcdır. Karaburun terk olunmaz, lakin te'hîr olunur" şeklinde cevap almıştır. Aynı gün Anadolu tarafına geçilerek Anadolufeneri ve Yuşa Burnu kalelerine gidileceğini, buraların da aynı şekilde keşif, muayene ve kaydedileceğini ifade eden Feyzullah Efendi, bu kayıtlar gelince,

[21] Monnier'in Osmanlı Devleti hizmetinde diğer Fransız uzmanlarla birlikte 1784-1788 tarihleri arasında yaptığı çalışmaları hakkında bkz: Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 482-484. Kemal Kutgün Eyüpgiller ve Yeşim Yaşa, *İstanbul Boğazı Kale ve Tabyaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 19. İstanbul Boğazı'ndaki kale ve istihkâmlar ve başkentin savunması hususunda rapor hazırlayan Monnier, yabancı gemilerin geçişini önlemek amacıyla Boğaz girişinin her iki tarafında yeni savunma noktaları yapılmasını önermiştir. Kaçar, Mustafa, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceylan ve Aras Neftçi. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Eğitimimiz*, (Editör Mehmet Karaca), İTÜ Maden Fak. Yay., İstanbul 2012, s. 72-73.

ertesi sabah rapor edeceğini belirtmiştir. Diğer mühendislerle görüş birliği ve ittifak eden Kauffer'in planda bulunan bazı mevzi ve yerleri mahvettiğini dile getiren Seyyid Feyzullah Efendi, inşası gereken bazı yerlerle ilgili yazı ve açıklamaların Kauffer'in evinde kalmış olduğunu, İstanbul'a geldiğinde mimarbaşı ile bir araya gelerek açıklamaları yeniden yazdıracağını ifade etmiştir. Karaburun'a gidilmeyerek burada yeniden yapılacak olan kalenin inşasının ertelenmesini onaylamayan Feyzullah Efendi, erteleme için hükümetin emrinin ne olduğu yönünde kendisine cüz'î bir işaret verilmesinin yeterli olduğunu belirtmiştir. "Sizlerin re'yü'l-ayn müşâhedenizle bir fâide-i hâss olmayub, benim resm ve ta'rîfim tahrîr olunsa mümkündür." diyen Kauffer'in Karaburun'un öneminin farkında olmadığını, Karaburun'a gitmenin dört-beş gün alacağını söyleyerek ertelediğini belirtmiştir[22].

Yukarıda izah edildiği gibi Boğaz kalelerinin tahkimiyle ilgili çalışmalar 1793/1794'te yabancı uzmanların da katıldığı heyetlerle Tevkii Seyyid Feyzullah Efendi'nin nezaretinde yürütülmüştür. Bu sırada Kılâ'-ı Tis'a'daki tüm tamirat ve yeniden inşa faaliyetleri Feyzullah Efendi'nin uhdesindeydi. Bir arşiv belgesinde belirtildiği üzere sadrazam, sunduğu 28 Temmuz 1794 tarihli bir telhis ile tayinleri yapılan Seyyid Feyzullah Efendi, Aziz Efendi ve eski mimarbaşıya nezaret ve emanet hilatleri giydirilerek göreve başlatıldıklarını padişaha haber vermiştir. Törenden sonra mimarbaşı, mühendis Kauffer ve diğer Avrupalı mühendisler, yanlarına

[22] HAT. 1404/56755.

tercümanlar verilerek Boğaz nazırı ve bina eminleriyle birlikte Boğaz'a gönderilmişlerdir. Bu ziyaretle ilgili bir tezkire sunarak yapılanları izah eden Seyyid Feyzullah Efendi, mühendislerin fikriyle Karaburun Kalesi'nin keşfinin diğer kalelerden sonraya bırakılmasını tekrar gündeme getirmiştir. Feyzullah Efendi'ye verdiği cevapta, sonraya kalsa bile Karaburun'da heyetin keşif ve muayenede bulunması gerektiğini ifade eden sadrazam, durumu III. Selim'e arz etmiştir. Padişah, sadrazamın telhisi üzerine yazdığı aşağıdaki hatt-ı hümayun ile Karaburun'un sonraya bırakılmasını, diğer kalelerin ise tamir edilmesini istemiştir[23]:

Benim vezirim!

Bunların Karaburun dediği Bağdadcık ise te'hîr olunamaz. Elbette sâirleri ile ma'an ta'mîr oluna. Yok, ol tarafda buruna yapılacak diğer cedîd kal'a ise te'hîr olunub, inşallah ta'mîrât hitâmında şurû' oluna. Gitdiklerinden hazz eyledim.

Kılâ'-ı Tis'a Nazırı Seyyid Feyzullah Efendi, Boğaz dışında kalan ancak Boğaz'ın savunması açısından önemli mevkilerde bulunan kalelerin tamiri ve Karaburun'da yapılması planlanan yeni kalenin yapımının sonraya bırakılmasını uygun görmediğinden, yabancı mühendislerin çalışmalarını yakından takip ederek durumu 28 Temmuz 1794 tarihli bir takrirle sadrazama bildirmiştir. Feyzullah Efendi yazısında Karadeniz'in Rumeli sahilinde bulunan Bağdadcık Kalesi'nin tamiri ve Karaburun denilen mevkide yapılması planlanan yeni kalenin inşasını mühendis Kauffer'in ertelediğini Sadarete

[23] 29 Zilhicce 1208 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT. 1402/56660.

bildirmiştir. Diğer kalelerdeki inşa ve tamir işlerinin önemli ve gerekli olduğuna karar verildiğini belirten Feyzullah Efendi, nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda hükümetin emrini beklediğini belirten bir tezkere sunduğunu, rikaba arz edilen tezkiresinin üzerine padişahın Bağdadcık Kalesi'nin diğer kalelerle birlikte tamir edilmesini, Karaburun'da yapılacak yeni kalenin yapımına ise tamiratlar bittikten sonra başlanmasını emrettiğini belirtmiştir. Yine padişahın sorduğu Bağdadcık Kalesi'nin Karaburun olmadığının defalarca kaleye giden Hassa mimarbaşısı ve Anadolu tarafı bina emini eski mimarbaşı Arif Ağa tarafından da ifade edilmiş olduğunu belirten Feyzullah Efendi, Bağdadcık Kalesi'nin ferman gereği diğer kalelerle birlikte onarılacağını söyleyerek emir beklediğini ifade etmiştir. Sadrazamın aynen sunduğu Feyzullah Efendi'nin takriri üzerine memnuniyetini dile getiren III. Selim, işlere bu şekilde dikkat edilmesinden haz duyduğunu, Anapa, Hotin ve Belgrad taraflarından da güzel haberler beklediğini sadrazama yazmıştır[24].

Seyyid Feyzullah Efendi'nin ısrarlı çalışması sonucu Boğaz dışında kalan Kilyos'taki Bağdadcık Kalesi'nin tamiri, Karaburun ve İneada'da[25] yapımı planlanan birer yeni kalenin inşası için kısa sürede ferman çıkmıştır. İlkbaharda inşaata başlanmasına izin verilmesi üzerine Seyyid Feyzullah Efendi hemen işe koyularak bina eminlerinin, kalelerin yapımıyla görevli Fransız mühendis Monnier

[24] 29 Zilhicce 1208 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT. 1403/56707.
[25] *İneada/İğneada/İyneada*; Edirne, Kırkkilise, Demirköy'de nahiye. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 78, 83.

(Munye)[26] ile birlikte inşa edilecek yerleri görmek için kalelere gitmelerini ve inceleme yapmalarını sağlamıştır. Yeni kale yapılacak mekanlar incelenmiş, inşa edilecek binaların nereye ve nasıl yapılacağı, şeklinin ne olacağı, nereden taş kesilerek getirileceği, ne taraftan kireç temin edileceği ve daha nasıl kolaylıkla işlerin üstesinden gelineceği gibi hususlar araştırılmıştır. Hükümetten izin alan Feyzullah Efendi, bina eminleri ve mühendis Monnier'i kalelere göndererek inceleme yaptırmıştır. Yapılacak kalelere giden heyet döndükten sonra Feyzullah Efendi gerek Monnier'e sorarak gerekse kendi bilgi ve tecrübesiyle işlerin mahiyetini genel olarak tespit etmeye çalışmıştır. Heyetin işlerini tamamlayarak dönüşünden sonra binaların keyfiyeti ve ne şekilde planlarının yapıldığını açığa çıkarmak amacıyla Monnier ile görüşen Feyzullah Efendi, her kalenin keyfiyeti ve inşaatın nasıl olacağıyla ilgili sorular sorarak, aldığı cevaplar neticesi binalarla ilgili plan ve açıklamaları ayrı ayrı kâğıtlara yazarak padişaha sunulmak üzere bir takrirle sadrazama bildirmiştir. Yazdığı takrir ve mühendis Monnier'in verdiği bilgiler doğrultusunda kalelerin yapımına emir verilecek olursa bina eminlerinin ona göre hazırlık yapmaları gerektiğini takririne eklemiştir. İşleri için önceden gerekli

[26] Osmanlı Arşivi belgelerinde Munye olarak adı geçen Joseph Gabriel Monnier, Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmış Fransa vatandaşı askeri mühendistir. İlk olarak 1784-1788 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş ve *Mühendishâne* okulunun kuruluşunda görev almıştır. İkinci olarak 1793-1797 tarihleri arasında Osmanlı Devleti hizmetinde İstanbul Boğazı'nın takviye ve tahkimi göreviyle Boğaz kalelerinde çalışmış, Boğaziçi, Marmara denizi ve çevresinin haritasını çıkarmıştır. Özellikle bir Rus saldırısı karşısında Boğaz'ın girişindeki kale ve istihkâmların güçlendirilmesi, gerekli yerlere yenilerinin inşası için yapılan çalışmalara katılmıştır. Boğaz'da ve Karadeniz sahillerinde bulunan kalelerde aralarında fikir ayrılığı bulunan Kauffer ile aynı zaman diliminde hizmet etmiştir. Şenyurt, *a.g.m.*, s. 491-492.

hazırlıkları yapacak olan bina eminlerinin kendilerine tahsis edilen devlet parasını boş yere sarf, zayi ve telef etmemeleri hususunda uyarılmaları gerektiğine de işaret etmiştir[27].

Bu arada Tevkii Seyyid Feyzullah Efendi'nin, bina eminleriyle birlikte mühendis Monnier'i Bağdadcık, Karaburun ve İneada kalelerine gönderdiği yukarıda belirtilmişti. Monnier, incelemelerini yaparak döndükten sonra kalelerle ilgili müşahedeleri konusunda Feyzullah Efendi'ye bilgi vermiştir. Feyzullah Efendi, Monnier'in izlenimlerini bir takrir haline getirerek padişaha arz edilmek üzere Sadarete takdim etmiştir. Takrire göre Feyzullah Efendi kalelerle ilgili sorduğu sorulara aldığı cevapları özetleyerek sunmuştur. Buna göre tamir edilecek olan Kilyos-Bağdadcık Kalesi'nin Dalyan Burnu tarafında bulunan tabyası tamamen harap bir vaziyettedir. Altında bulunan mahzen su ile dolduğu için temelleri suyu emerek kullanılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle temellerine kadar kazılarak büyük ve ala (iyi cins) taş ile yeniden inşası gerekmektedir. Kalenin bozulan mazgallarının tamamen yıkılarak kalın ve ala tuğla ile yapılması lazımdır. Tabyadaki binaların tuğla ile inşası taştan daha iyi olacaktır. Kalenin karaya dönük üç tarafına hendek kazılması icap etmektedir. Hendek kazılarak tüfenk mazgallı bir şaranpo[28] yolu

[27] 29 Zilhicce 1208 tarihli takrir ve tahrirat. HAT. 1458/18.

[28] *Şaranpo, şarampo* veya *şarampol*; kale ve palanka gibi askeri mekânların etrafında çakılmış kazıklara sarılan dikenli tellerden yapılmış engel, set ve siper gibi yerler için kullanılan bir terimdir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 2948. Aslı Macarca olan sözcük, kale ve palanka varoşlarının ağaç kazık kakılarak yapılan duvar, sığınak ve siper benzeri kısmı için kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1989, s. 772. Sağlam ağaç gövdelerinden yapılan şaranpolar; dikey olarak toprağa çaklan ağaç kütüklerine yatay olarak yerleştirilen kütüklerin toprakla takviyesi ile inşa edilmiştir. Dikey kütükler yatay kütüklerle sağlamlaştırılarak

yapılmalı, önlerinde genişlik olan yerlerde şaranpo şevi[29] dizilmelidir. Deniz tarafına hendek kazılmayarak beş top veya humbara topu konulabilecek sağlamlıkta çimden[30] bir tabya inşa edilmelidir. Ayrıca sahil tarafına ahşaptan bir iskele yapılmalıdır. Kalenin tamir edilecek diğer yerleri mevcut olan resme (plana) göre yapılmalıdır. Dalyan Burnu'nun üst tarafına, yerin genişliği nispetinde dört köşe ve top konulabilecek bir şans[31] inşa edilmelidir[32].

---

saldırı sırasında karşıdan gelebilecek taş ve mermilerden korunmak için şaranpoların üstleri ağaç dalları ve toprakla örtülürdü. Şenyurt, *a.g.m.*, s. 511.

[29] Farsça kökenli *şev* sözcüğü inişli yer, bayır, eğik ve meyilli anlamlarına sahiptir. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1862. Burada geçen *şaranpo şevi* tabiri, saldırı anında dışarıya ateş edilebilmesi için şaranpolar inşa edilirken dış kenarlarına aşağıya doğru verilen meyli ifade etmektedir.

[30] Osmanlı Arşivi belgelerinde, kale yapımıyla ilgili olarak kullanılan temel bir inşaat malzemesi olan *çim* sözcüğü yabancı orijinli olup çimento anlamında kullanılmıştır. Kale yapımıyla ilgili belgelerde taççıyan, duvarcıyan ve çimciyan tabirlerine tesadüf edilmektedir. Özellikle askeri alanda Batı kaynaklı tekniğin takip edildiği bu süreçte İtalyanca *cemento/çimento* sözcüğünün Osmanlı diline geçtiğini tahmin etmek güç değildir. Çimden yapılan kale temel ve duvarlarında puzolan ilave edilen toprak kullanılmıştır. Bu tür yapı malzemesi Romalılar tarafından kullanılmış olduğu için *Roma çimentosu* olarak da anılmıştır. Normal sıcaklıkta kireçle birleştiğinde su karşısında sertleşme özelliği kazanan puzolan, inşaatlarda bağlayıcı ve birleştirici olarak kullanılmış olan volkanik bir tür topraktır. Bu da en azından III. Selim döneminde Osmanlıların Avrupa'daki çimento tekniğinden haberdar olduğunu göstermektedir. Dönemin inşaatla ilgili devlet ricali puzolan ile karıştırılan kireçten üretilen çimentonun yapıları sağlamlaştırdığını biliyorlardı. Şenyurt, *a.g.m.* s. 497-499, 502-503.

[31] Kalelerin korunması zayıf ve dışa açık olan kısımlarının dışında inşa edilen savunma amaçlı kule benzeri yapılara *şans* denilmiştir. Şans denilen yapılar, yapıldığı yerin genişliğine göre genellikle dört köşeli veya çokgen, konulacak topun ağırlığını ve patlama anındaki şiddet ve sarsıntısını kaldırabilecek sağlamlıkta inşa edilirdi. Ana kaleden bağımsız olan şans saldırı anında savunmayı desteklemek amacıyla yapılırdı. Türkçede talih, kader ve baht anlamına gelen *şans* kelimesi bir savunma yapısı olarak İtalyanca *şans* ve *fırtına* anlamına gelen *fortuna* sözcüğüne dayanmaktadır. *Fortuna* aynı zamanda bir Roma tanrıçasıydı. Adaletin tanrıçası olan Fortuna zamanla şans, fırsat simgesi, fırsatları yok eden durumlara karşı duran güç sembolü anlamlarını kazanmıştır. Kelime, aniden karşılaşılan acil ve güç durum, kötü iş anlamı da ifade etmiştir. İşte Osmanlıca belgelerde kalelerin yanına inşa

Monnier'in sorulara verdiği cevaba göre, temeli mevcut olan Karaburun Kalesi eski temeli üzerine bina edilecektir. Bir kısmı noksan olan eski temelin yeri bilindiğinden, mevcut olan temelin en yüksek kısmına kadar duvar inşa edilmeli ve üzeri düzeltildikten sonra taştan yapılmalıdır. İç tabyası altı top konulacak kadar geniş yapılmalıdır. Ala (iyi cins, kaliteli) taştan inşa edilirse bu kale iyi ve geniş bir kale olur. Kaleye bakan tepeye beş köşeli ve on iki top konulabilecek, tüfenk mazgallı çimden bir şans inşası gereklidir. Kalenin tahrip olan suyolları acilen yenilenmeli, sahile ahşap bir iskele yapılmalı ve ulaşım ve nakliye için elzem olan kalenin yolu açılmalıdır[33].

İneada Kalesi'nin durumu sorulan Monnier, daha önce hazırlanarak bina eminine teslim edilen resme (plana) göre kalenin her tarafı kırkar *tavaz*[34] olmak üzere çimden yapılacağını söylemiştir. İki tarafı denize bakan kalenin deniz tarafına on ikişer top, kara taraflarına üçer-dörder top konulması kâfidir. Hendek, duvar ve diğer yerler planda gösterildiği şekilde inşa edilmelidir. Kalede yapılacak zabitan

edilen savunma kuleleri için kullanılan *şans* kelimesi İtalyancadaki bu *fortuna* sözcüğünün Türkçe'deki karşılığıdır. Şenyurt, *a.g.m.*, s. 493, 494, 500.

[32] Seyyid Feyzullah Efendi'nin 19 Zilhicce 1209 (17 Temmuz 1795) tarihli takriri. HAT. 1458/10.

[33] HAT. 1458/10.

[34] Sözlükte çeşitli anlamlarda kullanılan *taraz* kelimesi Redhouse sözlüğünde karmakarışık, taranmış elyaf, lif ve penye anlamında kullanılmıştır. Sir James Redhouse, *Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, Sev Mat. Yay., İstanbul 1999, s. 1097. Yine düz ve parlak kumaşların yüzeyinde oluşan tel tel ipliklere de *taraz* denilmiştir. Kelime karışık, dolaşık, keçelenmiş anlamını da ihtiva eder. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 3070. Belgede geçen *taraz* kelimesi kale temelinin belli yerlerinde geçirgenliğin önlenmesi ve sağlamlığı için çim denilen malzemenin elyaf ve keçe gibi bazı nesnelerle karıştırılarak kullanılmasıyla ilgili olabilir. Belgede geçen *kırkar taraz* ibaresi ile temel ve duvarda kullanılan geçirgenliği önleyen malzemenin kırk kat kullanılması kastedilmiş olmalıdır.

evlerinin yerleri bina eminine gösterilen yerde inşa edilmelidir. Sahile ahşap bir iskele yapılmalı, ayrıca top nakli için yol açılmalıdır[35].

Seyyid Feyzullah Efendi'nin takriri başka bir yazıyla defterdara havale edilmiştir. Bu yazıda kalelerin inşalarına emir verilecek ise gereken malzemenin tedarik edilmesi ve satın alınması gerektiği ifade edilmiştir. İnşaat için ihtiyaç duyulan kazma, kürek, aletler ve diğer mühimmatın fiyatlarının tespiti ile taş kırıcı, tuğlacı, kireççi ve diğer esnaftan bazılarına kalelere ayrılan hesaptan bir miktar avans verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Karaburun ve İneada'da yapılması planlanan yeni kalelerde zabitanın ikameti için birer özel binaya ihtiyaç olduğu, bina emini ve çalışanların kullanması için bu binaların önceden yapılması, kalelerin inşaatı tamamlandığında dizdarlara teslim edilmesinden bahsedilmiş ve bu yapılar için kalelerin bütçesinden bir miktar akçe verilmesi için izin istenmiştir[36].

Defterdara havale edilen yazıda kalelerin onarım ve inşa planlarından bahsedilmiş, Kilyos'taki Bağdadcık Kalesi'nin tamir planının (resminin) elde mevcut olduğu belirtilmiştir. Karaburun Kalesi önceki temelleri üzerine inşa edileceği için plana ihtiyaç duyulmadığı, İneada Kalesi için ise daha önce Monnier'in çizdiği planın padişaha arz edilmek üzere sunulduğu ifade edilmiştir[37].

Mühendis Monnier'in kalelerle ilgili verdiği takrire işaret eden Seyyid Feyzullah Efendi, ilkbaharda bina mevsimi geldiğinde inşaatlara

[35] HAT. 1458/10.
[36] HAT. 1458/18.
[37] HAT. 1458/18.

başlanacağını belirtmiş, daha önce mimarbaşı ile birlikte İsmail[38] tarafına gönderilen mühendis Kauffer'in döndüğünde kale binalarını incelemesini istemiştir. Bu sürede bina eminlerinin inşaata devam etmelerinin uygun olacağını belirtmiştir. Kale inşaatlarını inceleyen Kauffer'in, Monnier'in söz ve fikirlerini desteklediği veya muhalefet ettiği ortaya çıktıktan sonra hangisi itibara şayan görülür ise ona göre karar verilmesinin münasip olacağını belirterek emir beklediğini ifade etmiştir[39].

Boğaz kalelerinin bina nazırı olan Tevkii Seyyid Feyzullah Efendi, savunma için daha ziyade Karadeniz sahilinde Boğaz'a yakın kale ve istihkâmların yapım ve onarımına önem vermiştir. Kilyos'taki Bağdadcık Kalesi'nin tamiri, Karaburun ve İneada mevkilerinde yeniden yapılması planlanan kalelerle ilgili olarak 1794 yılı sonlarında Sadarete bir takrir sunmuştur. Takriri bir telhisle III. Selim'e arz eden sadrazam, bina eminleri ve mühendis Monnier'in bizzat görerek müşahede ve tahminleri sonucu çıkardıkları binaların durumuna ilişkin başka bir rapor ile İneada'da yapılacak olan kalenin resminin (planının) takdim edildiğini belirtmiştir. Padişah, "Feyzi Efendi'nin takrîri mûcibince şurû' olna. Kofer geldiği vakitde ol dahi baksın" diyerek inşaatlara başlanmasını tasvip etmiştir[40].

---

[38] İsmail; Silistre sancağında Nahiye. Akbayar, *a.g.e.*, s. 82. İsmail Kalesi, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kuzeybatı sınırında Hotin, Bender ve İbrail kaleleriyle birlikte önemli bir savunma noktasıydı.

[39] HAT. 1458/18.

[40] 29 Zilhicce 1209 (17 Temmuz 1795) tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT. 1458/21. Belgenin katalogda kayıtlı olan tarihi arşiv uzmanlarının tasnif sırasında verdiği yaklaşık tarihtir. Ancak belgede bahsedilen Seyyid Feyzullah Efendi'nin 1795 Ocak ayında görevden ayrılarak hacca gittiği ve aynı yılın Ağustos ayında

Karadeniz'in batı sahillerinin muhafazası için önemli mevkiler olan Kilyos-Bağdadcık, Karaburun ve İneada kaleleriyle Dalyan Burnu'nda yapılacak tabyanın planları üzerinde çalışan Monnier, hazırladığı planları Mustafa Reşid Efendiye teslim etmiştir. Reşid Efendi de padişahın emri üzerine fikrini almak için planları Kauffer'e göstermiştir. Monnier'in çizdiği planları inceleyen Kauffer, İneada için yapılan planı beğenmiş fakat yirmi beş zira'[41] daha geniş yapılmasını tavsiye etmiştir. Eski temeli üzerine yapılan Karaburun Kalesi'nin resim (plan) gibi olmasını uygun bulmuş, arkasındaki tepeye bir şans yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Kilyos-Bağdadcık kalesine giderek içinde ve dışında yapılması gereken yerlerin tek tek planlarını çıkaran Kauffer, vatandaşı Monnier'in çizdiği planın bazı yerlerini değiştirmiştir. Dalyan Burnu'nda yapılması tasarlanan tabyanın şimdilik gerekli olmadığını, gerektiğinde inşa edilmesini belirtmiştir. Yine de hemen yapılacak ise Monnier'in resmettiği gibi dörtgen değil de beşgen bir şekilde küçük bir tabya olarak yapılmasını tavsiye etmiştir. Mustafa Reşid Efendi'nin Kauffer ile olan mülakatını padişaha aktaran sadrazam, iki Fransız mühendis arasındaki fikir ayrılığı ve düşmanlıktan da bahsetmiştir. Sadrazamın ifadesine göre Monnier cumhuriyet taraftarı, Kauffer ise kraliyet taraftarıdır. Aralarında tam bir düşmanlığın açık olduğu iki mühendis, birbirlerinin

orada vefat ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla belge 1794 yılının ikinci yarısına ait olmalıdır.

[41] *Zira'* veya *arşın*; eskiden Doğu'da ve Osmanlı'da kullanılan bir uzunluk ölçü birimidir. Parmak ucundan dirseğe kadar olan uzunluk için kullanılmıştır. Çarşı ve mimar arşını olarak iki tür zira' kullanılmıştır. Çarşı arşını 68 santimetreye, mimar arşını ise 75,8 santimetreye denk gelirdi. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul1986, s. 19, 376.

işlerini yalanlama ve kötüleme kaygısına düşmüşlerdir. Resim ve planların bazılarında kalelerin deniz tarafında hendek ve metris resmedilmiştir. Ancak kara tarafına hendek ve metris gerektiği belirtilerek, deniz tarafı için plana eklenenler çıkarılmıştır. Kalelerin bu şekilde yapılmaları için padişahın görüşünü isteyen Mustafa Reşid Efendi bir takrirle vaziyeti sadrazama bildirmiştir. Sadrazam, Mustafa Reşid Efendi'nin takriri, kaleler için hazırlanmış plan ve resimler ile Kauffer'in ayrıntılı bir takririni padişaha sunarken Kauffer'in görüşlerinin değerlendirilmeye muhtaç olduğunu da belirtmiştir. III. Selim, plan ve resimlerin saklanmasını, baharda havalar ısınınca binalara başlanmasını isteyerek şimdilik inşaatına başlanmış olan dört adet tabyanın levazımının ve noksanlarının tamamlanmasını emretmiştir[42].

Top ve Mühimmat Takviyesi

Avusturya ve Rusya ile olan savaş 1792'de nihayet bulduktan sonra İstanbul Boğazı'nın savunması meselesi Osmanlı Devleti için önemini korumaya devam etmiştir. Boğaz'daki kale, tabya ve diğer istihkâmların takviyesi kapsamında, bu süreçte yabancı uzmanların inşa ve onarım faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, 1793 yılı başlarında Kılâ'-ı Tis'a denilen Boğaz kalelerine konulmak üzere çeşitli çaplarda on altı adet balyemez topunun Tophane'den verilmesi için Sadarete müracaat etmiştir. Hüseyin Paşa'nın, topların özelliklerini gösteren bir defterle birlikte sunduğu takririn üzerine 10 Şubat1793 tarihinde sadrazamın yazdığı

[42] 29 Zilhicce 12010 (5 Temmuz 1796) tarihli telhis ve hatt-ı hümayun. HAT. 202/10374.

buyruldu ile onay verilmiştir. Sadrazam, araştırılarak ihtiyaç bulunduğu tespit edilmiş ise topların kalelere gönderilmesi için gerekli işlemleri yapmasını ve ilamı hazırlamasını kaptan paşaya bildirmiştir. Boğaz kalelerinde on altı adet balyemez topuna ihtiyaç bulunduğunu tahkik ettiğini belirten kaptan-ı derya, topların Tophane mevcudundan verilmesi için defterdara emir yazılması gerektiğini bir arz ile Sadarete bildirmiştir[43]. Sadrazam da defterdara hitaben yazdığı buyruldu ile gereğini yapmasını emretmiştir[44]. Defterdarın havalesiyle Topçubaşı Abdulmümin Ağa'nın marifetiyle Tophanede istenen topların cins ve özelliklerini gösteren bir defter hazırlanmıştır. Topların kundak ve tekerleklerinin tamamlanması için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Hazırlanan tahrirat ile Tophanede bulunan eski tip (kâr-ı kadîm) kundak ve tekerleklerin verilmesi, ayrıca gerekli diğer mühimmat ve edevatın Tophane ve Tersane tarafından temin edilmesi için Başmuhasebeye kaydedilmesi ve gerekli olan suretlerin (verilme emri) yazılması istenmiştir. Defterdarın emriyle kayıtları yapılarak suretler 12 Mart 1793 tarihinde verilmiştir[45]. İşlemler bittikten sonra topların kalelere gönderilmesi için çalışmalar başlamıştır.

İhtiyaç duyulan mühimmatın hazırlanması için Tophanede gerekli çalımalar yapıldıktan sonra toplar ve mühimmat Boğaz kalelerine gönderilmiştir. Topların kalelere teslimi ile görevlendirilen mübaşir, topların miktar ve özelliklerini gösteren bir defter ile topları Kılâ'-ı Tis'a Nazırı Mehmed Ağa'ya teslim etmiştir. Mübaşirin hazırladığı

[43] 28 Cemaziyülahır 1207 tarihli takrir ve buyruldu. C. AS. 522/21792, 1-2.
[44] 12 Şubat1793 (1 Recep 1207) tarihli arz ve buyruldu. C. AS. 522/21792, 2.
[45] 29 Recep 1207 tarihli arz ve tahrirat. C. AS. 522/21793.

deftere göre Boğaz kalelerine gönderilen on altı adet büyük balyemez toplarından sekizi Kilyos-Bağdadcık, birer tanesi Garipçe ve Poyraz Limanı, ikişer tanesi Rumelifeneri ve Anadolufeneri kalelerine konulmuştur. Ayrıca Rumelifeneri'nde bulunan nazır konağının önüne de iki top yerleştirilmiştir. Topları teslim alan Mehmed Ağa, teslim aldığına dair defteri mühürlü bir ilamla birlikte Defterdarlığa göndermiştir. Defterdarın emriyle ilam ve defter Başmuhasebede kayıt altına alınmıştır. Ayrıca topları yerleştirdiği kalelerle ilgili Sadarete teferruatlı bir yazı gönderen Mehmed Ağa, Tophane yöneticisi olan Sertopî Abdulmümin Ağa tarafından gönderilen top, kundak, yuvarlak ve diğer mühimmatı teslim aldığını ve ihtiyaç duyulan kalelere yerleştirdiğini belirtmiştir. Top ve mühimmatın gönderilmesi ve teslimiyle ilgili evrakın üzerine Sertopî Abdulmümin Ağa, topların hangi kale ve mevkilere konulduğunun kaydedilmesi için ilamla bildirilmesi gerektiğini yazmıştır. Sadrazam da defterdara hitaben vesikanın üzerine yazdığı 13 Temmuz 1793 tarihli buyruldu ile yapılan işlemlerin kayıt altına alınmasını emretmiştir[46].

Boğaz'da bulunan Kılâ'-ı Tis'a kalelerine konulmak üzere 1794 ilkbaharında doksan adet havan topunun dökülmesine karar verilmiştir. Havan toplarının Tophane'de imali düşünülmüş ancak bu mümkün olmamıştır. Tophane Nazırı Mustafa Reşid Efendi[47] ve topçubaşı, Defterdarlığa müracaat ederek Tophane atölyesinde işlerin çok yoğun olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun üzerine istenen topların

[46] 4 Zilhicce 1207 tarihli tahrirat. C. AS. 717/30061, 1-3.

[47] Daha sonra İrâd-ı Cedid defterdarı olan Tophane Nazırı Mustafa Reşid Efendi hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* V, (Yayına haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s 1383-1384.

Hasköy'deki atölyede dökülmesine karar verilmiştir. Bu işlemleri takip eden Başmuhasebeci ve Baruthaneler Nazırı Şerif Efendi[48], defterdara sunduğu telhis ile durumu özetleyerek Hasköy atölyesindeki fırınlarda dökülecek olan havan topları için hazırlık yapıldığını ifade etmiştir. Buna göre her fırın 64 kantar[49] işleyebilmektedir. Her 4 top için 3 fırın hesabıyla 90 havan topunun nöbetleşe 62 fırında tamamlanacağı hesaplanmıştır. Topların dökümü için 217 kantar kal (kal')[50], 2.480 kantar ham bakır, 31 kantar ham demir ve 240 kantar maye[51] (mayelik) gerektiği tespit edilmiştir. Her fırının amele ücretleri ve diğer eşyaların bedeli için 31.000 kuruş masraf tespit edilmiştir. Uygun görülürse eksikleri sonradan tamamlanmak şartıyla 72 kantar kal, 340 kantar mayelik, 500 kantar ham bakır ve 31 kantar ham demirin Başmuhasebeye kaydedilerek verilmesiyle topların dökümü işine başlanabileceği ifade edilmiştir. Başmuhasebede hazırlanan telhis üzerine defterdar "Telhîsi mucibince Başmuhasebeye kayd olunub meblağ-ı mezbûrun tezkiresi ve iktizâ eden sûretleri i'tâ olunmak buyruldu" emrini yazarak işe başlanmasını uygun bulmuştur. Defterdarın 22 Mayıs 1794 (21 Şevval 1208) tarihli buyruldusu üzerine Başmuhasebede 7 Haziran 1794 (8 Zilkade 1208)

[48] Belgede mührü bulunan Mehmed Şerif Efendi'nin 1794'de (H. 1208) Başmuhasebeci ve Baruthaneler nazırı olarak hizmet ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. C. AS. 103/4684. Mehmed Şerif Efendi/Paşa hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, V, s. 1589.

[49] Bir tartı aletinin adı olan *kantar* kelimesi bir ağırlık birimi olarak da kullanılmıştır. 1 kantar 44 okka (56,449 kg) olarak hesaplanıyordu. Ayverdi, *a.g.e*., s. 1574.

[50] *Kal'*; karışık durumdaki maden ve kullanılamaz duruma gelmiş makine parçalarını ayırma işlemi için kullanılan bir tabirdir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 1542.

[51] Öz, cevher, asıl, maya anlamına gelen *maye* bir iş yapmak için gereken şeyler ve sermaye için de kullanılmıştır. Ayverdi, *a.g.e*., II, s. 1985-1986.

tarihinde gerekli tezkire ve suretler verilerek top döküm işine başlanmıştır[52].

Onarım, Yenileme ve İnşaat Faaliyetleri

Savaşlar sona erse de Boğaz muhafızları, Kılâ‘-ı Tis‘a nazırları ve bina eminlerinin en çok mesai sarf ettikleri mesele kalelerin tamir ve tahkimi olmaya devam etmiştir. Padişah, sadrazam ve diğer devlet ricalinin sürekli olarak Boğaz'daki kalelerin teftiş, yoklama ve tamirlerini takip ettikleri Osmanlı Arşivi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Hassa silahşorlarından Kılâ‘-ı Tis‘a Nazırı Mehmed Ağa, bir yıl önce kalelerde yapılan yoklama neticesi başlanan tamir ve yenileme çalışmalarının tamamlanamamış olması nedeniyle, 1793 Mayıs'ında, bir takrirle Sadarete müracaat etmiştir. Mehmed Ağa takririnde, mimar ağa tarafından yapılan yoklamadan sonra Divan-ı Hümayun hacegânından Memiş Efendi'nin Ruz-ı Kasım'a kadar kalelerde öncelikli olan bazı yerleri tamir ettiğini, ancak kış mevsimi nedeniyle işlerin bahara ertelendiğini ifade etmiştir. Bu sürede çoğu yerin çetin kış şartları ve rüzgârın etkisiyle yıkıldığını, bazı yerlerin yandığını, kayıkhane, nazır konağı ve iskelelerin tamamen tamir ve yenilenmeye muhtaç olduğunu belirterek mimar ağa marifetiyle yeniden keşif yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Sadrazamın buyruldusuyla Defterdarlığa havale edilen takrir üzerine Başmuhasebeden gerekli derkenarlar çıkarılmıştır. Tamir ve yenilenmesi gereken Poyraz Limanı, Garipçe ve Anadolufeneri kalelerinin suyollarının mimar ağa, su nazırı ve Kılâ‘-ı Tis‘a nazırı

[52] AE, SSLM. III. 173/10334.

tarafından keşif ve muayene edildiği, tamir masrafının 1.587 buçuk kuruş olarak hesaplandığı derkenarda belirtilmiştir. Ancak Poyraz Limanı Kalesi'ne bir buçuk saat mesafeden getirilecek suyolunun yapımı için en az 7.500 kuruş gerektiği, tatlı suyun kaleye getirilmesi işinin daha önce 23 Ekim 1792 (7 Rebiülevvel 1207) tarihli fermanla ilkbahara ertelendiği derkenara not düşülmüştür. Sadrazam, gereğinin yapılarak durumun bir takrirle kendisine bildirilmesi şartıyla Mehmed Ağa'nın yazısını defterdara havale etmiştir[53].

Konuyu inceleyerek gerekli işlemleri yapan defterdar, sonucu bir takrirle sadrazama arz etmiştir. Mehmed Ağa'nın takririni özetleyen defterdar, tatlı su getirmek amacıyla Poyraz Limanı Kalesi'ne bir buçuk saat mesafeden yapılması planlanan suyolu için en az 7.500 kuruş gerektiği, ancak bu işin 1792 sonbaharında (1207 evail-i Rebiyülevvel) çıkan bir fermanla ilkbahara ertelendiğini belirtmiştir. Önceki keşfe yeni bazı yerlerin ilavesiyle tekrar keşif yapılmasının istendiğini belirten defterdar, ilave edilen yerlerin fazla lüzumlu olamadığını, hazineyi lüzumsuz masraftan korumak gerektiğini, yine de isteniyorsa tekrar keşif yapılabileceğini Sadarete arz etmiştir. Sadrazam, gerekli keşfin mimarbaşı tarafından yapılmasını, defterdarın takriri üzerine yazdığı 19 Mayıs 1973 (8 Şevval 1207) tarihli buyruldu ile emretmiştir. Defterdar da Boğaz kalelerinde gerekli keşfin yapılması için Hassa mimarbaşısı ağaya buyruldu yazmıştır. Mimarbaşının Memiş Efendi ile birlikte kalelere gitmesinin ve lüzumlu olmayan yerlerin tamirini terk (bırakma, iptal) ederek

[53] 17-18 Mayıs 1793 (6-7 Şevval 1207) tarihli takrir, buyruldu ve derkenar. C. AS. 651/27369, 2.

devlet hazinesini gereksiz masraftan korumaya dikkat etmesini istemiştir. Buyruldu ile tamire muhtaç olan yerleri yazmasını, sonradan ilave edilen yerleri başka bir deftere kaydetmesini, daha önceki keşif defterine göre tamir olan ve olmayan yerleri tespit ederek kayıt altına almasını ve sonucu bir ilamla sunmasını emretmiştir. Bu emirler üzerine kalelerde gerekli keşifler yapılarak defterleri düzenlenmiş ve Başmuhasebede 3 Haziran 1793 (23 Şevval 1207) tarihinde kayıt altına alınmıştır. Başmuhasebe derkenarında; Kılâ'-ı Tis'a'ya gidilerek keşif ve muayene edildiği, tüm kalelerde tamir edilecek yerlerin masraflarıyla birlikte ciltli bir deftere yazıldığı, bir yerin tamirinden vazgeçilmişse o yerin isminin altına açıklamasının yapıldığı kaydedilmiştir[54].

Mimarbaşı Mehmed Arif Ağa'nın sunduğu keşif defteri Boğaz kalelerinde oldukça ayrıntılı bir keşfin yapıldığını göstermektedir. Deftere göre kalelerde yapılması gereken tamir ve yenilme işleri genel olarak şöyledir[55]:

- Kışla, ağa, nazır, dizdar ve neferat odaları, mutfak, cebehane, cami, kahve ve dükkân gibi yapıların üzerindeki çatıların tamiri, kiremit aktarmaları, tavan döşemeleri, kapı, pencere ve ocak tamirleri, yıkılan duvarların yenilenmesi, etraflarına dolma duvar yapılması, bazı yerlere kanat, çerçeve, cam ve ayna takılması gereklidir.

[54] C. AS. 651/27369, 3.
[55] C. AS. 651/27369, 1.

- Kışla ve camilerde kırılmış olan mikras[56] denilen büyük seren sütunların çivileriyle (mıh, mismar) birlikte yenilenmesi, odalarda tavan ve bağlama denilen malzemenin yenilenmesi, camilerin önündeki kirişli tahta döşemeleri tamir edilmelidir.
- Garipçe Kalesi'nde deniz kenarında bulunan iskele harap olduğundan, yeniden karışık taştan kargir bir iskelenin inşası lazımdır.
- Rumelifeneri Kalesi'nde tatlı su çeşmesi önünde çifte sütunlu, üzeri çatılı ve tavanlı, döşemeli, etrafı dolma duvarlı, pencereleri cam ve çerçeveli, beyaz sıvalı yeni bir cami inşası gereklidir.
- Kılâ'-ı Tis'a nazırının isteği üzerine Rumelifeneri Kalesi dışında Fener Köyü'nde nazır konağının karşısında iskeleye yakın bir tabya ve yolu düzgün bir kayıkhane binası yapılmalıdır. Nazır konağının önünde etrafı kârgir duvarlı, içi toprakla doldurulmuş, üstü top döşemeli yeni bir tabya ve tabyadan iskeleye kadar olan yol kenarında üzeri balıksırtı derz yapılmış korkuluk duvarı inşa edilmelidir. Mevcut iskelenin rıhtımını tamamlamak için alt tarafı horasan harçlı rıhtıma benzer kaldırım yenilenmelidir.
- Kılâ'-ı Tis'a nazırına mahsus kayıkhane harap olduğundan, üzeri çatılı, etrafı tahta kaplı, içi filenkli[57], deniz tarafında üzeri kayıkçı odalı, enkazla karışık yeniden bir kayıkhane inşa edilmelidir.

[56] *Mıkras/mıkraz/mikras/mikraz*'ın sözlük anlamı makas demektir. Ayverdi, *a.g.e*., s. 2089. Burada şeklen makasa menzeyen ve *makas* denilen taşıyıcı ahşap seren ve yatay sütun anlamında kullanılmıştır.

[57] *Filenk*; kayıkhane gemi tezgâhı önüne yaptırılan direk şeklindeki ağaca denir. Üstünden gemi, tekne ve kayığı kaydırmak için filenkin üzerine kızak konularak karaya çekilmeleri sağlanır. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1004.

- Kapıcı odalarının arka (zahr, sırt) tarafında kahvehane benzeri tavanlı, döşemeli, pencereli ve dolma duvarlı dükkân inşası gereklidir.
- Büyük mutfaklara tavan, döşeme, kapı, kanatlı pencere, cam ve çerçeve yapılmalıdır.
- Yapıların gerekli yerlerinde normal sıva, beyaz sıva, horasani harç ve kireçle derz yapılmasına ihtiyaç vardır.
- Yanmış ve yıkılmış olan dizdar yerleri aslına uygun olarak oda ve ocaklarıyla birlikte yeniden yapılmalıdır.
- Camilerin iç kısımlarında beyaz sıva tamiri, mevcut imam odalarının onarılması, yeri dar olan kalelerdeki camilere imam odası ilavesi, dar aralıklı alanların genişletilmesi ve kapı önlerindeki döşemelerin yenilenmesi gereklidir.
- Yüksekte olan tabya ve dizdar menzili gibi yerler ile su çeşmesi arasındaki mesafelere üzeri balıksırtı korkuluk duvarı yapılmalıdır.
- Çeşme önlerine *küfeki*[58] taşından tekne yapılarak pirinç musluklar yenilenmelidir.
- Cebehanelerin kapılarına siyah taştan sıva yenilenmesi, karaağaç tahtasından çift kanatlı kapı takılması, bazılarının içinde ışık almayan menfes (menfez) ve yüklük yerlerinin kafes demirinden yapılması lazımdır.
- Cebehanelerin tamiri, sırt (zahr, arka) duvarından taş kesilerek açıklık oluşturulması, içlerinde meşe veya *hukne*[59] denilen kirişli

[58] *Köfeki/küfeki/kefeki*; yapılarda kullanılan açık renkli, hafif, işlenmesi kolay bir çeşit taşa verilen isimdir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 1843.

yollama tahtasından döşeme, üzerine kiremit ve derz yenilenmesi, cebehane kulesi etrafına meşe tahtasından kanat yapılması gereklidir.

- Bazı kale ve tabyaların köşe yerlerinde top döşemesi inşası, mevcut toplardan zarar görmüş olanların onarılması, menzil topları altına çapa kirişli yollama tahtasından döşeme inşası lazımdır.
- Kale ve tabyalarda bulunan su kuyularının tamiri, seğirdim[60] yerlerindeki noksan taş döşemelerin tamamlanması ve horasani derz yapılması gereklidir.
- Kale ve tabya kapılarının tamiri, demir kaplama noksanlarının tamamlanması, demir somunların değiştirilmesi, top mazgallarının onarılması, demir kenar ve kurşunlu taş döşemelerinin yenilenmesi, tabyalara inen yolların yapılması gereklidir.
- Tabyalarda yıpranan mazgalların üzerindeki tuğladan kârgir çatıların tamiri, bazı tabyalarda top döşemelerinin kaldırılarak demir tabanlı Rumeli yollaması denilen uzun meşe ağacından döşeme yapılması lazımdır.
- Lüzumlu yerlerde karışık taştan set duvarları inşa edilmeli ve kapanmış olan lağımlar açılmalıdır.

---

[59] *Hukne* sözcüğü lügatte şırınga ve şırınga aleti anlamındadır. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 553. Burada yapılarda kiriş olarak kullanılan şekli şırıngaya benzetilmiş olan tahta için kullanılmıştır.

[60] *Seğirdim yeri* veya *seğirdim yolu*; ibaresi kale bedenleri üzerinde mazgal siperleri arkasında askerlerin dolaşması için yapılan bir tarafı siperli yol veya düzlük için kullanılmıştır. Ayverdi, a.g.e., s. 2746.

- Bazı kale ve tabyalarda zarar görmüş kethüda odalarının üzeri çatılı, etrafı duvarlı, tavan döşemeli, pencereli ve kapılı olacak şekilde yenilenmesi, kethüda ve yoldaş odalarının deniz tarafındaki kısımlarında tahta döşeme yenilenmesi ve buralardaki merdivenlerin tamiri gerekmektedir.
- Tabyalara giden taş merdivenler tamir edilmeli, kademe taşları tamamlanmalı, gerekli yerlerde serenli, nakışlı, kademeli ve sahanlı yeni merdivenler inşa edilmelidir.
- Odaların önüne demir tabanlı, meşe tahtasından top döşemesi yapılmalıdır.
- Bazı kalelerin girişlerini muhafaza amacıyla yapılmış olan hisar-peçe[61] denilen kule, mazgal ve burçların tamiri, etraflarına demir kenar konulması, üzeri balıksırtı olacak şekilde sıva ve derz yapılması gereklidir.
- Kalelerin dışında üzeri çatılı, etrafı duvarlı, kapsı ve penceresi olan mükemmel nöbet yerleri inşa edilmelidir.
- Bazı nöbet kulelerinin bir tarafı zayıf ve karanlık olduğundan buralara kârgir duvar yapılmalı ve ön taraflarındaki döşemeler yenilenmelidir.
- Nöbet odalarının ortalarında tahtadan yollama yapılması, odaların iç tarafında sıva tamiri, çerçevelerin onarılması, kapı ve ocakların yenilenmesi, odaların altındaki mahzenlere çerçeveli karaağaç tahtasından dolap ve fenerli kapı takılması lazımdır.

[61] *Hisar-peçe*; kale kapılarının önüne koruma amaçlı yapılan mazgallı ve burçlu surlar için kullanılan bir tabirdir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 1296.

- Mevcut karakol binalarının üzerindeki kiremit ve içlerindeki döşemelerin tamiri, kubbelerindeki derzin yenilenmesi, lüzumu olan yerlere üzeri çatılı, basma tavanlı, pencere ve kapısı beyaz sıvalı, camlı ve çerçeveli, ocaklı karakolhane yapılması gereklidir.
- Kale ve tabya kapıları üzerindeki nigehbân (muhafız) odaları tamir edilmeli, üzerlerindeki derz yenilenmeli ve kapıcı adalarının yanındaki sundurmaların altına büyük mikras konulmalıdır.
- Memşâların (ayakyolu, tuvalet) sağlamca tamiri, çatı döşemelerinin yenilenmesi, içlerindeki tuğla döşemelin onarımı, üzerinde kiremit aktarma, künklerin (su aktarma oluğu) tamiri, etraflarındaki taş duvarların yenilenmesi gerekmektedir.
- Dalgaların şiddetinden yıkılan ve zarar gören iskelelerin büyük taştan kârgir olarak inşa ve onarımı, ayrıca gerekli yerlere rıhtım yapımı lazımdır.
- Mühimmat konulan mahzenlerin içine takoz sütunlu ve tabanlı, enkazla karıştırılmış döşeme yapılması, mühimmat konulan sundurmalar üzerinde kiremit aktarmaları ve tamiratı yapılmalıdır.
- Toplar üzerindeki çatılardan yıkılmış ve zarar görmüş olan kısımlar tamir edilmeli ve yenilenmelidir.
- Zindanın içine moloz doldurularak rıhtım ve kaldırım yapılmalıdır.

- Tabya kapıları önündeki yollar üzerindeki tuloslar[62] tamir edilerek horasan harçlı sıva yenilenmelidir.
- Rumelikavağı Hisarı tabyasında bulunan topların altında küçük taşlardan yapılmış olan döşemelerin kaldırılması ve altı yığmalı üzeri yatay yerleştirilmiş büyük siyah taştan döşemelerin yenilenmesi gereklidir.

Yukarıda ifade edilmiş olduğu gibi Kılâ'-ı Tis'a'da tamir edilmesi gereken yerlerin tamiri görevi Divan-ı Hümayun hacegânı el-Hac Memiş Efendi'ye verilmişti. Memiş Efendi 1792 yılı sonbaharına kadar kalelerde bazı tamirat işlerini tamamlamış, kış mevsiminin yaklaşmasıyla geriye kalan işler ilkbahara ertelenmişti. Bu sürede bazı yerler kış şartları ve rüzgâr nedeniyle yıkılmış, bazı yerler de yanmıştır. Bunun üzerine Kılâ'-ı Tis'a'nın yeni nazırı olan Mehmed Ağa Sadarete bir takrirle müracaat ederek kalelerde gerekli tamirat ve yenilemelerin yapılmasını talep etmiştir. Mehmed Ağa'nın takriri üzerine defterdara hitaben yazılan Sadaret emriyle Kılâ'-ı Tis'a'da tamir edilecek yerlerin keşfi görevi Hassa mimarbaşısı ağaya verilmiştir. Kalelerde yeniden keşif ve muayene yapmakla görevlendirilen mimarbaşı, kalelerin tamiriyle görevlendirilen Memiş Efendi ile birlikte hemen işe başlamıştır. Mimar halifelerinden Mehmed Emin ve es-Seyyid Mehmed Rasim halifeleri yanlarına alarak kalelere gitmişler, gerekli keşif ve muayeneyi yaptıktan sonra

[62] *Tulos/Toloz*; yapı duvarlarındaki kemer ve tonozlar için kullanılan bir tabir. Redhouse, *a.g.e.*, s. 1180.

tuttukları defteri 3 Haziran 1793 tarihinde Başmuhasebeye teslim etmişlerdir[63].

Mimarbaşı Mehmed Arif Ağa, Boğaz kalelerinde yapılan keşif ve muayene sonucu tanzim ettiği kapsamlı defteri bir takrirle 3 Haziran 1793 tarihinde defterdara sunmuştur[64]. Sunulan defter ve takrire göre; El-Hac Memiş Efendi ve maiyetiyle birlikte Kılâ'-ı Tis'a'ya giderek her kalenin dizdarı ve zabitleri huzurunda keşif ve yoklama yapan mimar ağa, yeniden yapılması ve tamir edilmesi gereken yerleri, daha önce tamir görevi Memiş Efendi'ye verilen yerlerin keşif defteriyle karşılaştırmıştır. Keşif defterinde kayıtlı olan ve sonradan ilave edilen yerler, mahallinde görülerek tamire muhtaç kısımlar tespit edilmiş ve masrafları hesaplanmıştır. Defterde kayıtlı olan yerler ile sonradan ilave edilen yerler ayrı ayrı yazılmış ve ona göre tamir masrafları çıkarılmıştır. Buna göre daha önce keşfi yapılarak tamiri Memiş Efendi'ye havale edilen yerlerin masrafı 6.691 kuruştur. Kılâ'-ı Tis'a nazırının müracaatı üzerine Anadolu tarafındaki Fener Köyü'nde nazır kayıkhanesi ve yeni tabya, Fener Kalesi'nde yanmış olan dizdar menzili, Rumelifeneri Kalesi'nde yeni inşa edilecek olan cami ve bina masrafları 7.250 kuruş tutmuştur. Deftere eklenmesi istenen bu kalelerdeki bazı bina, hisar-peçe ve duvar tamirleri ile top döşemelerinin masrafı 7.140 buçuk kuruşa ulaşmıştır. Böylece Kılâ'-ı Tis'a, Fener Karyesi ve Rumelikavağı Kalesi'nde tamir edilmesi gereken yerlerin toplam masrafı 21.081 buçuk kuruş olmuştur. Mimar

[63] C. AS. 651/27369, 1.
[64] Mimarbaşı Mehmed Arif Ağa'nın sunduğu 23 Şevval 1207 tarihli keşif defteri ve takriri. C. AS. 651/27369, 1.

ağa, bu şekilde tespit edilerek deftere kaydedilen tüm yerlerin tamirini ve yenilenmesini Kılâ‘-ı Tis‘a nazırı ve kalelerin dizdar ve zabitlerinin müştereken arzu ettiğini takririne eklemiştir.

Mimarbaşı Mehmed Arif Ağa'nın sunduğu defter ve takriri inceleyen defterdar, yapılması öncelikli olan işlerin üzerine kırmızı yazıyla "mim", eksilme (masrafları kısma) ve iptal olabilecek yerlerin üzerine kırmızı yazıyla notlar düşerek tekrar hesap yapılmasını bir buyruldu ile mimar ağaya havale etmiştir. Defterdarın emri üzerine defter üzerinde çalışan mimarbaşı, yapımı ve masrafları kısıtlanan ve terk (iptal) edilen işlerin bedelinin 11.712 buçuk kuruş olduğunu hesaplamıştır. Bu miktar defter yekûnundan düşüldüğünde kalelerdeki tamir giderleri 9.369 kuruş olmuştur. Kışla ve benzeri binaların kiremit aktarması ve eksik camlarının tamamlanması işlerinin uygun görülmüş olduğuna değinen mimar ağa, daha önce Memiş Efendi'nin kiremit aktarmaların çoğunu yaptığını, eksik camları da kale dizdarlarına teslim ettiğini belirtmiştir. Ona göre, yapılması lüzumlu görülen tamir ve yenileme işleri kalelerin dizdar ve zabitlerinin isteği üzerine, onlarla birlikte tespit edilmiştir. Tamirata bu şekilde başlanırsa kale dizdar ve subaylarının yeniden istekte bulunarak tamirle görevlendirilen kişilere baskı yapacaklarının dikkate alınarak ona göre karar verilmesini istemiştir[65].

Yukarıda belirtildiği gibi Karadeniz Boğazı nazırı ve bina eminleri Fransız mühendislerin çizdiği plan ve krokilerin de yardımıyla kale inşa ve tamirat işlerini sürdürüyorlardı. Özellikle Boğaz dışında kalan

[65] C. AS. 651/27369, 1.

Kilyos Kalesi'ndeki tamirat ile Karaburun ve İneada'da yeni kalelerin yapımına başlanması için Boğaz Nazırı Seyyid Feyzullah Efendi'nin çabaları sonuç vermiştir. Yabancı uzmanların çalışmaları kapsamında bahsi geçen Kilyos Kalesi'nde tamirat, yeni yapılması planlanan Karaburun ve İneada kalelerinde inşaat işleri 1794 (H. 1209) senesinde başlamıştır. *Tarih*'inde bu dönemin olaylarını aktaran Ahmed Cevdet Paşa, Karadeniz Boğazı dışındaki bu kalelerin yapımından da bahsetmiştir. Zamanın şartları gereği Boğaz dışındaki bazı mevkilerin istihkâmı icap ettiğinden Kilyos Kalesi'nin tamir edildiğini belirten Cevdet Paşa, Karaburun'da yeni bir kalenin ve İneada'da yeni bir palankanın inşasına başlandığını ifade etmiştir[66].

Dönemin resmi tarihçisi Halil Nuri Bey, vakayinamesinde Boğaz'ın dışında kalan ancak başkentin savunması için önemli stratejik mevkiler olan Kilyos, Karaburun ve İneada kalelerindeki inşaat faaliyetlerinden bahsetmiştir. Vakanüvisin ifadesine göre zamanın şartları gereği Boğaz dışında kalan bazı mevkilerde yeni kalelerin inşasına ihtiyaç duyulmuştur. İlk olarak kale inşa edilecek yerlerin keşif ve muayeneleri yapıldıktan sonran sadrazamın huzurunda istişare yapılmış, durum sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Padişahın olumlu cevabı üzerine kalelerin inşasına başlanabilmesi için gerekli çalışmalara başlanmıştır. İlk olarak 1 Eylül 1794 (5 Safer 1209) tarihinde kalelerin tamir ve inşasını gerçekleştirecek olan bina eminleri belirlenmiştir. Karaburun'da yeniden yapılacak olan kalenin bina emini olarak sabık (önceki) Masraf-ı Şehriyârî Tahir Ağazade

[66] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, Tertîb-i Cedîd, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309, s. 139.

Mehmed Emin Efendi tayin edilmiştir. İneada'da yapılacak olan palanka için bina eminliği görevi eski Sadaret Kathüdâsı merhum Süleyman Raşid Efendi'nin hazine kâtibi, hâcegândan İsmail Efendi'ye verilmiştir. Tamir ve onarımı gereken Kilyos-Bağdadcık Kalesi'nin bina emini olarak da Medine-i Münevvere muhafızı, eski sadrazam Yusuf Paşa'nın iç çukadarı ve hâcegândan Mustafa Efendi atanmıştır. Bina eminlerinin göreve başlama merasimleri sadrazamın huzurunda yapılarak kendilerine hilat giydirilmiştir. Törende, bina eminlerinin bir an evvel işe başlamaları, sadakat ve doğrulukla çalışarak memuriyetlerinin gereğini yerine getirmeleri istenmiştir[67].

Ahmed Azmi Efendi'nin Boğaz nazırı olduğu 1795 yılında Rumeli tarafındaki kalelerin bina eminliğini Mehmed Emin Efendi üstlenmişti. Kalelerdeki onarım, tamir ve yenileme işleri devam ediyordu. Büyük Liman Kalesi'nde yapılmakta olan binaların masraflarına karşılık Darphanedeki kale binalarına ayrılmış hesaptan 2.500 kuruş alan Mehmed Emin Efendi parayı kısa sürede tüketmiştir. Yeniden ödenek talebiyle Boğaz Nazırı Azmi Efendi'ye müracaat ederek Büyük Liman Kalesi tamirat masraflarını karşılamak üzere Darphanedeki hesaptan kendisine 5.000 kuruş ödenmesini talep etmiştir. Azmi Efendi'de ödenek talebini bir takrirle Defterdarlığa iletmiş, defterdar da isteği Sadarete bildirmiştir. Bina emininin istediği meblağın ödenmesini uygun bulan 21 Eylül 1795 tarihli sadrazamın buyruldusu üzerine defterdar işlemi Başmuhasebe Kalemine havale etmiştir. Başmuhasebede yapılan işlemlerden sonra Mehmed Emin

[67] Halil Nuri Bey, *Tarih-i Nuri Bey*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, No 5996, v. 2a-2b; *Nuri Tarihi*, s. 128-129.

Efendi'ye Büyük Liman Kalesi binalarının masrafı olarak Darphanedeki kale binaları hesabından 5.000 kuruş verilmesinde sakınca olmadığı belirtilerek defterdardan emir istenmiştir. Defterdarın 23 Eylül 1795 tarihli buyruldusu ile işlemin Başmuhasebeye kaydedilerek suret ve tezkiresinin verilmesi emredilmiş ve ödeme yapılmıştır[68].

Kalelerin Personel ve Muhafızları, Ulufeleri ve Top Mevcutları

Boğaz'ın güvenliği için tahkim edilen Kılâ'-ı Tis'a'da 1793 yılı yaz mevsiminde kapsamlı bir tamir ve onarım faaliyetinin başladığı, kalelere personel ve mühimmat takviyesi yapıldığı Osmanlı Arşivi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bunun için ilk olarak kalelerin mevcut durumunun anlaşılması ve ihtiyaçlarının tespiti gerekmiştir. Sadaretten defterdarlığa yazılan bir emirle Boğaz kalelerindeki ağa, dizdar, muhafız, asker ve diğer görevlilerin mevcutları, bunların maaş ve yevmiyeleri, muhafız ve zabitlerin tımar, zeamet ve tayinatları hakkında kapsamlı bilgi istenmiştir. Defterdarın nezaretinde, ilgili kalemlerde tahkikat yapılarak Kılâ'-ı Tis'a'daki tüm görevliler maaş, tayinat ve hak edişleriyle kayıt altına alınmış ve bir takrirle Sadarete sunulmuştur. Defterdar, bu kapsamlı takririnde kalelerde görevli zabit ve askerlerin yevmiye miktarları, tımarları, arpalık olarak verilen mevaciblerinin yerleri, kalelerdeki mevcut toplar ve nazırın aldığı tayinatın keyfiyetini izah etmiştir. Defterdarın 30 Haziran 1793 tarihli takririne[69] göre Boğaz kalelerinin durumu şöyledir:

[68] C.AS. 110/4944.
[69] Defterdarın 11 Zilkade 1207 tarihli takriri. TS.MA.e. 671/19.

- Dizdarı tımarlı olan Bağdadcık Kalesi'nin zabitleri olan kethüda 80, topçubaşı 80, cebehaneci 60, meremmatçı 30 ve 75 askerin her biri 40 akçe yevmiye almakta olup toplam yevmiyeleri miktarı 3.250 akçedir.
- Revancık Kalesi'nin dizdarı 120, kethüdası 80, topçubaşısı 80, cebehanecisi 60 ve 47 askerin her biri 50 akçe almakla toplam yevmiyeleri 2.690 akçedir.
- Rumelifeneri Kalesi'nin tımarlı dizdarından ayrı olarak kethüdası 80, topçubaşısı 80, cebehanecisi 60, neccarı (marangoz) 50 ve 56 askerin her biri 50 akçe yevmiye almakta ve yevmiyelerinin toplam miktarı 3.070 akçedir.
- Anadolufeneri Kalesi'nde dizdar 120, kethüda 80, topçubaşı 80, cebehaneci 60 ve 56 askerin her biri 50 akçe almakla yevmiyeleri toplamı 3.140 akçedir.
- Dizdarı tımarlı olan Garipçe Kalesi'nin zabitleri olan kethüda 80, topçubaşı 80, cebehaneci 60 ve 78 askerin her biri 50 akçe yevmiye almakta ve yevmiyelerinin yekûnu 4.120 akçedir.
- Dizdarı tımarlı olan Poyraz Limanı Kalesi'nin kethüdası 80, topçubaşısı 80, cebehanecisi 60 ve 76 askerin her biri 50 akçe yevmiye almakla, bu kalenin toplam yevmiye gideri 4.020 akçedir.
- Liman-ı Kebir Kalesi'nde dizdar 120, kethüda 80, cebehaneci 60 ve 21 askerin her biri 50 akçe almakla yevmiyeleri toplamı 1.310 akçedir.

- Dizdarı tımarlı olan Yuşa Burnu Tabyası'nın topçubaşısı 65 ve 29 askerin her biri 40 akçe yevmiyeli olup, toplam yevmiyeleri miktarı 1.225 akçedir.
- Telli Dalyan Tabyası dizdarı 100, kethüdası 60 ve 29 askerinin her biri 40 akçe yevmiye almakta ve yevmiyelerinin yekûnu 1.320 akçedir.
- Kılâ'-ı Hamse'nin üç kişi olan suyolcularının[70] her biri 33'er akçe 1'er sülüsten toplam 100 akçe yevmiyeleri mevcuttur. Kılâ'-ı Tis'a kâtibinin yevmiyesi 100 akçedir.

Bu durumda Kılâ'-ı Tis'a muhafazasında görevli toplamı 499 kişi olan zabit ve yerli muhafız askerlerinin (yerlüyan cemaati) yevmiyeleri yekûnu 24.345 akçedir. Bu yevmiyelerin İstanbul cizyesi mukataası gelirinden ocaklık olarak ödendiği bilinmektedir. Bu durumda Kılâ'-ı Tis'a'da görevli suyolcu, kâtip, zabit ve yerli muhafız askerlerinin bir senelik yevmiyelerinin toplamı olan 71.227 buçuk kuruşun İstanbul cizyesi mukataasından üçer aylık aralıklarla ödenmesi için ilgililere beratları verilmiştir.

Büyük Kale Kaleminden daha önce tertip olunan çakırcı ve şahinci tımarlarından 215 adedi tevkii hattı ile H. 1196 (M. 1782) tarihinde Karadeniz Boğazı'nda yapılan beş adet kalenin muhafazası için tahsis edilmiştir. Ancak bu tımarların daha sonra H. 1199'da (M. 1784/1785) yine eskisi gibi çakırcı ve şahinci tımarlarına çevrilmesi gerekmiştir. Bunlardan livalarda bulunan dokuz adet tımar Bağdadcık,

[70] *Suyolcu*; içe suyu getirilen suyolları ile maslakların ve su dağıtım şebekelerinin bakım ve tamiriyle görevli kişi için kullanılan bir tabirdir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 2903.

Rumelifeneri, Poyraz Limanı ve Garipçe kaleleriyle Yuşa Burnu ve Telli Dalyan tabyaları dizdar, kethüda ve topçubaşılarına tayinleri karşılığı olarak tahsis edilmiştir.

Defter-i Hakani, Kılâ'-ı Tis'a nazırının defteri, H. 1205 (M. 1790) tarihinde yapılan yoklama ve üzerlerinde olan beratların kayıtları gereği Kılâ'-ı Tis'a'da toplam 229 büyük, demir, şahi ve havan toplarının bulunması gerekmektedir. Bunların dağılımının Rumelifeneri Kalesi'nde 19, Revancık Kalesi'nde 15, Liman-ı Kebir Kalesi'nde 15, Garipçe Kalesi'nde 41, Poyraz Limanı Kalesi'nde 39, Anadolufeneri Kalesi'nde 18, Bağdadcık Kalesi'nde 44, Telli Dalyan Tabyası'nda 22 ve Yuşa Burnu Tabyası'nda 15 adet top şeklinde olması gerekmektedir.

Defterdarın takririne eklenen listede kalelerde mevcut toplar da gösterilmiştir[71]. Buna göre Rumelifeneri Kalesi'nde 5, Liman-ı Kebir Kalesi'nde 5, Garipçe Kalesi'nde 21, Poyraz Limanı Kalesi'nde 21, Anadolufeneri Kalesi'nde 3, Bağdadcık Kalesi'nde 4, Telli Dalyan Tabyası'nda 15 ve Yuşa Burnu Tabyası'nda 12 adet top mevcut olup Revancık Kalesi'nde ise kullanılabilir top yoktur. Bunlara ilave olarak Anadolu Kavağı'nda 9 ve Rumeli Kavağı'nda 24 top mevcuttur. Buna göre Boğaz'ın savunması için kalelerde 320 top bulunması gerekirken Anadolu tarafında 45 ve Rumeli tarafında 74 olmak üzere toplam 119 top mevcuttur. Dolayısıyla Boğaz kaleleri için 201 adet topa daha ihtiyaç vardır.

[71] TS.MA.e. 671/19.

Önceki Sadaret Kaymakamı Mustafa Paşa'nın Sultan I. Abdülhamid zamanında, H. 1203 (M. 1788) senesinde kalelerde yaptığı yoklama defterinde kayıtlı olan Anadolu ve Rumeli Kavak kalelerinde bulunan topların sayı, tür, çap ve büyüklüklerini belirten bir listeyi defterdar takririne eklemiştir[72]. Buna göre Kavak kalelerinde çeşitli tür ve çapta kebir, misket, şayka, şahi ve havan olmak üzere Anadolu Kavağı'nda 45 ve Rumeli Kavağı'nda 47 top mevcuttu.

Defterdar takririnde, Kavak kalelerinde muhafızlık hizmetinde bulunan bostancı ve topçu askerleri sayısını ve yevmiyelerinin toplam tutarını da belirtmiştir[73]. Buna göre Rumeli Kavağı Kalesi'nde bulunan 119 bostancı, 60 topçu ve 2 mütekaid (emekli) askerin yevmiyeleri toplamı 2.598 akçe tutmaktadır. Rumeli Kavağı Kalesi'nde görev yapan 139 bostancı, 60 topçu ve 11 mütekaid askerin yevmiyelerinin yekûnu 2.836 akçedir.

Rusya ile savaşın devam ettiği H. 1185 (M. 1771) yılında Boğaz'daki Kavak kalelerinde görevli askerler hakkında İstanbul'da tutulan bir kaydı referans gösteren defterdar, bu kalelerdeki topçuların yerinde bulunmadığını belirtmektedir. Defterdarın takririne göre 1771 yılında günlük 25 akçe alan Anadolu Kavağı'nda 20 ve Rumeli Kavağı'nda 21 olmak üzere 41 topçu neferi bulunmaktaydı. Ancak bu kalelerde topçu sayısı azaldıkça yerine yenisi alınmamış ve boşta kalan

[72] TS.MA.e. 671/19, 6.
[73] TS.MA.e. 671/19, 6.

yevmiyeler çalınmıştır. Takririn yazıldığı 1793 yılında ise bu kalelerde Tophane'ye bağlı sadece 1 (bir) topçu kalmıştır[74].

Defterdar ayrıca takririnde Kılâ'ı Tis'ada bulunan camilerde görev yapan imam-hatip, imam, müezzin, kayyım ve müderrislerin isimleri ile yevmiye miktarlarını belirtmiştir. Buna göre kale camilerinde görevli imalar 20, imam-hatipler 40, müezzin, kayyım ve müderrisler 15 akçe yevmiye almaktadır.

Defterdarın ifadesine göre Kılâ'-ı Tis'a nazırı Degâh-ı Âlî gediklilerinden Ekmekçibaşı-zade Mehmed Ağa, kendi tayinat bedelini H. 1207 yılı Cumadelula (15 Aralık 1792-13 Ocak 1793) ayında almıştır. Tayinat olarak Matbah-ı Amire emininden günlük 10 çift ekmek, 2 vakıyye[75] sadeyağ, 3 kıyye pirinç; kasapbaşı ağadan günlük 3 kıyye et; arpa emini ağadan günlük iki kile (keyl) arpa almıştır. Diğer zabit ve askerlerin ekmek ve et bedeli olan tayinat hakkında Başmuhasebede kayda rastlanmamıştır.

Bilindiği gibi Kılâ'-ı Tis'a denilen Boğaz kalelerinde tamir ve onarım işleri bina emini denilen görevliler tarafından gerçekleştiriliyordu. Yeni bina ve istihkâmların inşası ve gerekli tamiratların yapımı için görevlendirilen bina eminlerinin yaptığı masraflar devlet tarafından ödeniyordu. Bina eminleri bazen hazineden aldıkları para ile gerekli onarım işlerini bitiremiyorlardı. Özellikle kalelere inşaat malzemesi taşıyan kayıkların ücretlerini ödeyemiyorlardı. Bu durumda bina

[74] TS.MA.e. 671/19, 6.

[75] Halk arasında *okka* şeklinde kullanılmış olan *vakıyye/vakiyye* dört yüz dirhem karşılığı olan ağırlık ölçü birimidir. *Kıyye* şeklinde de kullanılmıştır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1791, s. 580.

eminlerine devlet tarafından yardım amacıyla ödeme yapılabiliyordu. Boğaz kalelerinin yapımından sorumlu olan Tevkii Seyyid Feyzullah Efendi'ye 1794 yılında kayık ücretlerini ödeyebilmesi için aylık beş yüz kuruş ödenmesi için sadrazam tarafından III. Selim'e bir telhis sunulmuş ancak "Ricâlden olan kimesneye aylık tahsîsi münâsib değildir, başka cihetle mazhar-ı âtifet kılınır" hattı ile olumsuz cevap alınmıştır. Bunun üzerine Seyyid Feyzullah Efendi gibi bina emini olan eski mimarbaşı Arif Ağa ve hacegândan Aziz Efendi'nin de eli boş ve fakir oldukları için kayık ücretlerini ödeyemediklerini ifade eden sadrazam, kayık ücretlerini ödeyebilmeleri için bina mevsiminde[76] bina eminlerine aylık beş yüz kuruş yardım yapılması için izin istemiştir. Bu çözümü uygun bulan III. Selim, bina eminlerinin kale ve tabyalarda işlerinin az olduğunu, bunların Anadolu ve Rumeli Kavaklarında ikamet etmelerini, tabyaların işlerinin uzadığını, Kavaklardaki tamir işlerini yapmalarını, işlerinde dikkat ve ihtimam göstermelerini emretmiştir[77].

Karadeniz Boğazı'ndaki kalelerin imar ve ihyaları için fermanla Rumeli yakasındaki kalelere bina emini olarak tayin edilen Mehmed Emin Efendi'ye 1795 yılında beş yüz kuruş aylık tahsis edilmiştir. Emin Efendi, H. 1209 yılı Şaban ayı (21 Şubat-21 Mart 1795) maaşının ödenmesi için Sadarete bir arzuhal ile müracaat etmiş, sadrazam da gereğinin yapılması için 5 Nisan 1795 tarihinde defterdara buyruldu yazmıştır. Defterdarlıkta, Başmuhasebe

[76] Boğaz kalelerinde inşaat işleri kışın yapılamadığı için sadece Rûz-ı Hızır-Rûz-ı Kasım arası inşa ve tamir faaliyetleri devam ediyordu.
[77] 29 Zilhicce 1208 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT. 1402/56660.

Kaleminde yapılan inceleme ve derkenardan sonra Emin Efendi'nin maaşa hak kazandığı anlaşılmış ve 9 Nisan 1795'te ödemenin yapılması için gerekli işlemler tamamlanmıştır. Durumu bir telhisle defterdara bildiren başmuhasebeci, belirtilen ayın maaşı olarak beş yüz kuruşun kale binaları için ayrılan akçeden verilmek üzere Başmuhasebeye kaydının yapılarak tezkiresinin verilmesi için onay istemiştir. Defterdarın 14 Nisan 1795 tarihli onayından sonra tezkire ve suret hazırlanarak 16 Nisan 1795'te maaş ödemesi yapılmıştır[78].

Barış zamanında Boğaz kalelerinin tamir ve tahkimine devam edilmiş, atanan bina eminlerinin görevlerini yapıp yapmadıkları yoklamalarla kontrol edilmiştir. Bilindiği gibi kalelere yapılan masraflar ve görevlilerin maaşları devlet tarafından ödeniyordu. İşlerin paydos olduğu dönemlerde ödemeler aksadığında bina eminleri resmi olarak talepte bulunuyorlardı. Boğaz kalelerinin eminleri 1796 yılı sonlarına doğru Boğaz kalelerinin nazırı el-Hac Memiş Efendi'ye müracaat ederek hicri 1211 yılı Cumadelula ayına ait aylıklarını alamadıklarını, aylıklarının kendilerine ödenmesini talep etmişlerdir. Sadarete bir takrirle durumu ileten Memiş Efendi Büyük Liman, Garipçe, Rumelifeneri, Anadolufeneri, Kilyos-Bağdadcık ve Revancık (İrva, Riva) kalelerinin eminleri olan Divan-ı Hümayun hacegânından Emin, İsmail Taif, Sadık, Mustafa Rıfat ve Musa Efendiler ile Mühendis Mustafa Ağa'nın H. 1211 yılı Cumadelula ayı maaşlarının verilmesi için izin istemiştir[79]. Başmuhasebedeki derkenar kaydına bakıldığında,

[78] 29 Ramazan 1209 (19 Nisan 1795) tarihli tahrirat. C. AS. 106/46671.

[79] Aslen bir İskoç asilzadesi olan Mühendis Mustafa Ağa, bir şeref meselesi nedeniyle memleketini terk ederek Osmanlı Devleti'ne gelmiş ve ordu hizmetinde

bina eminleri ve mühendis için Darbhane-i Amirede binalar için belirlenmiş bütçeden aylık 500'er kuruş aylık tahsis edildiği ve 1211 yılı Rebiyülahir ayı maaşlarının ödendiği tespit edilmiştir. Yine bina eminleri Cumadelula ayı ortalarında işe paydos verdikleri için tam maaşa hak kazanmamışlar ise de, ayın başından itibaren aylıklarının hesaplanarak ödenmesi için sadrazamdan izin istenmiştir. Defterdarın takriri üzerine sadrazam 6 Aralık 1796 (5 Cumadelula 1211) tarihinde gereğinin yapılması için emir vermiştir. Defterdarlıkta yapılan inceleme ve hesaplamalar üzerine adı geçen bina eminleri ve mühendisin 1211 yılı Cumadelula ayı aylıklarının tutarı olan 3.000 kuruş 10 Aralık 1796 (9 Cemaziyülevvel 1211) tarihinde Başmuhasebe tarafından ödenmiştir[80].

Boğaz Kalelerinin Yoklama ve Teftişi

Boğaz kaleleri sık aralıklarla padişah, sadrazam, defterdar ve kaptan-ı derya gibi üst düzey devlet erkânı tarafından ziyaret ve teftiş edilirdi. Bu ziyaretlerde görevlilere çeşitli hediye ve armağanlar verilirdi.

çalışmıştır. Memleketindeki "Campbell" soyadından dolayı Kampel Mustafa Ağa, İngiliz Mustafa Ağa veya Resmi Mustafa Ağa olarak anılan mühendis ordu hizmetinde çalışarak humbaracıbaşı olmuş, Hendesehane'de ders vermiştir. Osmanlı ordusunun Avrupa usulünde modernize edildiği bu dönemde, top ve humbara gibi silah ve malzemenin dökümünde demir cevherinin eritilmesinde kömürün kullanılmasını teklif etmiştir. Resmi Mustafa Ağa, daha önce Yedikumlar mevkiinde Baron de Tott'un işlettiği kömür madenini işletme izni için 5 Temmuz 1796 (12 Zilhicce 12010) tarihinde Sadaretten izin istemiştir. Sadretin yaptığı incelemede Baron de Tott'un kömür çıkardığına tesadüf edilemese de III. Selim, kömür çıkarılmasına müsaade edilmesini istemiştir. HAT. 240/1346. Osmanlılarda ilk maden kömürü işletme faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Kamuran Şakul, "Osmanlıların İlk Maden Kömürcülüğü Girişimi: Yedikumlar Kömür Madeni Mukataası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/1 (2016): s. 39-52. Kaçar vd., *a.g.e.*, s. 56,64, 78, 83.

[80] C. AS. 141/6225.

Sadrazam ve devlet ricalinin 1794 yazında Boğaz kalelerine yaptığı bir ziyaret sonrasında görevlilere çeşitli kürkler hediye edilmiştir. Bu armağanlar padişahın huzurunda da dile getirilmiş ve bedellerinin ödenmesi defterdara havale edilmiştir. Ziyaret sırasında binaların yapımından sorumlu olan Seyyid Feyzullah Efendi, kalelerin nazırı Mehmed Ağa ve mühendis Kauffer'e bir adet sofa kaplı bol yenli kakum erkân, bir adet çuka kontoş kaplı paça samur ve bir adet sofa kaplı kapud kakum kürk giydirilmesine karar verilmiştir. Kürklerin alınması için araştırma yapan hazinedarbaşı toplam 1.200 kuruş gerektiğini defterdara bildirmiştir. Başmuhasebeci de derkenar ederek gereken meblağın doğruluğunu hesaplamış ve bir telhisle defterdara sunmuştur. Defterdarın 14 Ağustos 1794 tarihli olumlu emri üzerine iki gün içerisinde işlemler tamamlanarak gerekli ödeme yapılmıştır[81]. Yine bu ziyaret sırasında kale dizdarlarına ve diğer bazı görevlilere de çeşitli hilatler verilmiştir. Bunların alınması için de hazinedarbaşının hazırladığı temessük üzerine Başmuhasebede gerekli işlemler yapılmış ve hesaplanan 883 kuruş defterdarın 18 Ağustos 1794 tarihli onayından sonra ödenmiştir[82].

Boğaz kalelerinde muhafız olarak hizmet eden askerler arasında 1795 yılında salgın ve öldürücü olan humma hastalığı yayılmıştır. Hastalığın kalelerdeki etkisiyle ilgili 1796 Ocak ayında yapılan yoklama neticesi kalelerde asker ve subaylardan üçte ikisinden fazlasının öldüğü anlaşılmıştır. Yapılan yoklamanın neticesi defterdar tarafından bir takrirle Sadarete arz edilmiştir. Buna göre Kılâ'ı

[81] 17 Muharrem 1209 tarihli telhis, buyruldu ve derkenarlar. C. AS. 1194/53365, 1.
[82] 21 Muharrem 1209 tarihli telhis, buyruldu ve derkenarlar. C. AS. 1194/53365, 2.

Tis‘a’daki muhafızlar arasında yayılan humma hastalığından askerlerin üçte ikisinden fazlasının öldüğü ve yerlerinin boş kaldığı haberi üzerine kalelerde ayrı ayrı yoklama yapıldığı, mevcut olanların ve olmayanların dikkatle araştırıldığı ve deftere kaydedildiği ifade edilmiştir. Konuyla ilgili çıkan fermana göre dokuz kalenin tümünde bizzat defterdar ve Kılâ‘ı Tis‘a nazırı olan ağanın huzurunda zabit, onbaşı ve neferlerin isbat-ı vücud ettikleri, ellerinde olan beratların yoklandığı ve sonucun deftere kaydedilerek Sadarete sunulduğu belirtilmiştir. Sadrazamın defterdara hitaben takrir üzerine yazdığı buyrulduda hazırlanan yoklama defterinin kayıtlarla karşılaştırılması, yerlerinde olmadıkları (mahlûl, boş) tespit edilenlerin ulufelerinin durumunun memurlar tarafından araştırılması, askerlerden bir tanesinin bile eksik olmamasına dikkat edilerek sonucun bir takrirle bildirilmesi istenmiştir[83].

Sadrazamın emri üzerine defterdarlıkta hazırlanan takrirde, defterde kayıtlı olanlardan ismi beratlarına uymayanların bizzat defterdar ve kale subayları tarafından soruşturularak tespit edildiği ifade edilmiştir. Kalelerdeki muhafızlık görevinin devamı için askerlerden biri eksik olduğunda yerine hemen yenisinin alınarak beratının verildiği, bu şekilde mevcut olan askerlerin isim ve tarifleriyle kayıt altına alındığı belirtilmiştir. Bunların dışında mahlûl olan esami ve ulufelerin ilgili kalemden sorulması ifade edilmiştir. Defterdarın “Nizâmını takrîriniz ile ifâde eyleyesiz” emri üzerine defterdarlıkta ilgili kalemdeki kayıtlar yeni bir takrirle arz edilmiştir. Defterde ismi kayıtlara mutabık

[83] 10 Ocak 1796 (29 Cemaziyülahır 1210) tarihli tahrirat. C. AS. 73/3413.

olmayanların durumunun Büyük Kale halifesi ve yoklamacı olan memurdan sorulması gerektiği hazırlanan takrirle arz edilmiştir. Bunun üzerine yazılan buyruldu ile Mustafa Reşid Efendi'nin, çıkan ferman gereği, bu işle görevli olduğu, problemin çözülmesi ve iyi bir hale getirilmesi için çalıştığı ifade edilmiştir[84].

Devletin en önemli işleri arasında sayılan Karadeniz Boğazı kalelerinde yapılmakta olan bina inşaatlarıyla sadrazam bizzat ilgilenerek gelişmeleri padişaha zamanında bildirmiştir. Sadrazam, Boğaz'daki kalelerde yapılmakta olan binaların durumu, hangilerinin tamamlanabileceği ve hangilerinin ertesi yıla kalacağı gibi hususları tetkik etmeleri için defterdar ve Reşid Efendi'yi görevlendirmiştir. Defterdar ve Reşid Efendi yanlarına Boğaz kalelerinde yapılan binalardan sorumlu olan Memiş Efendi, mimarbaşı ve Yani Kalfa'yı da alarak Boğaz kalelerindeki inşaatları teftiş etmişlerdir. Heyet, Boğaz'a uzak olan Revancık ve Kilyos-Bağdadcık kaleleri dışındaki tüm kalelere giderek teftişte bulunmuştur. Teftiş sunucunu bir takrirle Sadarete bildiren defterdar, bina eminlerinin inşaatlar için harcadıkları paranın mimarbaşı tarafından tespit edildiğini belirtmiş, yakında tamamlanması beklenen binaların masraf ve giderleri için bina eminlerine bir miktar ödeme yapılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir. Defterdar ve mimarbaşının işaret ettiği üzere bina eminlerine masraflarının bir kısmının ödenmesi gereğini arz eden sadrazamın 16 Ekim 1796 (13 Rebiyülahir 1211) tarihli telhisi üzerine III. Selim, bir

[84] C. AS. 73/3413.

an önce gerekli paranın verilerek inşaatların tamamlanmasını istemiştir[85].

Boğaz kalelerine tayin edilen bina eminleri hızla işlerine başlamıştır. Bazı kalelerde işler hızlı devam ederken bazılarında gönderilen paranın yetersizliği, ameleler arasında görülen salgın hastalıklar ve inşaat sahalarındaki arazinin sarp kayalıklardan oluşması aksamalara neden olmuştur. Bu nedenle durumun yerinde tespiti gerekmiştir. Padişahın emri üzerine 1796 sonbaharında Boğaz kalelerinde devam etmekte olan binaların teftişi için Raşid Efendi, Memiş Efendi ve mimar ağa kalelerde denetim yapmak üzere görevlendirilmiştir. İlk olarak aralarında toplantı yapan denetçi heyet, aynı günde tüm kalelerin teftiş etmenin güç olduğuna karar vermiştir. Tersane'den bir kalyon filikası temin eden heyet Yani Kalfa'yı da yanlarına alarak Pazar günü teftiş için İstanbul'dan Boğaz kalelerine doğru hareket etmiştir[86].

Boğaz kalelerinin teftişinden sonra defterdar ve mimar ağa Sadarete teferruatlı birer rapor sunmuşlardır[87]. Defterdar Raşid Efendi'nin raporunda izah ettiğine göre heyet ilk olarak Rumeli Kavağı Kalesine gitmiştir. Önceki yıl inşası biten kaledeki kışlanın önüne taş dökülmesi işinin bitmediği görülmüştür. Kışla denize yakın olduğundan dökülen taşların şiddetli rüzgârda yükselen dalgalardan zarar gördüğü anlaşılmıştır. Defterdar, o çevreden temin edilebilen tomruk taşı denilen büyük taşlardan kışla önüne dökülerek

[85] HAT, 187/8821.
[86] C. AS.112/2062, 2.
[87] C. AS.112/2062, 2.

muhafazanın sağlanmasını Memiş Efendi'ye tenbih etmiştir. Ardından Büyük Liman Tabyası'na geçen heyet, bina emini Emin Efendi'yle birlikte yapılan binaları muayene etmiştir. Burada asker kışlası ve subaylar için yapılan evlerin bitime yakın olduğu, mühimmat anbarı ve caminin inşaatına başlandığı, misafirhane, çamaşır yıkama yeri ve karakol binasına henüz başlanmadığı tespit edilmiştir. İşçilerini çoğaltarak tüm binaları Ruz-ı Kasım'a kadar bitirmesini Emin Efendi'ye tavsiye eden heyet, birlikte Büyük Liman'dan Garipçe Kalesi'ne geçmiştir. Emin Efendi'nin sorumluluğunda olan bu kalede iki asker kışlası ve subaylar için yapılan evlerin bitime yakın olduğu görülmüştür. Yapılmakta olan misafirhane ve çamaşırhanede kullanılan kereste ve diğer malzemenin sağlam olmadığını tespit eden heyet, çatı ve sütunların yıkılarak temin edilecek sağlam kereste ve malzemeyle yeniden yapılmasını Emin Efendi'ye tavsiye etmiştir. Yine işçilerini artırarak uyarılar doğrultusunda çalıştığı takdirde, tabyalardaki taş döşemeleri dışındaki tüm binaların tamamlanabilecek durumda olduğu tespiti yapılmıştır. Kale çevresinde çıkan taşları inceleyen heyet, taşların döşemeler için uygun sağlamlıkta olduğuna karar vermiş ve Emin Efendi'ye bu taşları kullanarak ertesi yıl içinde döşemelerin bitirilmesi hususunda uyarıda bulunmuştur.

Raşid Efendi, Memiş Efendi ve mimar ağadan müteşekkil teftiş heyeti Garipçe'den Rumelifeneri Kalesi'ne geçerek inceleme yapmıştır. İsmail Efendi'nin bina emini olduğu bu kalede tüm binaların tamamlandığı, yapımı süren top döşemelerinde beş mazgalın üç hafta içinde bitirilebileceği tespit edilmiştir. Buradan yine İsmail Efendi'nin sorumluluğunda olan Anadolufeneri Kalesi'ne giderek tahkikat

yapılmıştır. Bu kalede inşaatı süren iki kışlak ve subay evlerinin tamamlanmaya yakın olduğu, cami ve nöbetçi odasının yapımının devam ettiği, misafirhane ve çamaşırhane binalarının yapımına henüz başlanacağı görülmüştür. Heyet, caminin sütunlarının hafif ve zayıf olduğunu tespit ederek değiştirilmesini istemiştir. Yine asıl kalenin ahşap ağırlıklı yapılan orta tabyasının yapısının ve yerinin sağlam olmadığını tespit eden heyet nöbetçi odası, mühimmat anbarı ve bazı binaların birbiri üstüne yapılmış olmasını mahzurlu bulmuştur. Yeri çok dar olan kalede, uygun olmayan binaların bulunduğu yerden kaldırılması, aşağı tabyada yıkılacak olan eski kışla odalarının taş duvarlı ve üzeri tuloslu olarak yeniden inşa edilmesi gerektiğine karar vermiştir. Aşağı tabyada mühimmat mahzeni, nöbetçi ve kapıcı odalarının taştan yapılmasını mimarbaşı gerekli görmüştür. Bu durumda kaledeki binaların çoğunun tamamlandığı, sonradan eklenen orta tabya ile set duvarının döşemesinin bahara kalacağı anlaşılmıştır.

Anadolu tarafında Sadık Efendi'nin bina emini olduğu Poyraz Limanı Kalesi'nde inceleme yapan heyet büyük asker kışlasının tamamlandığını, subay evlerinin bitime yakın olduğunu, kale içindeki cami ve küçük kışlanın yapımının devam ettiğini tespit etmiştir. Gayret etmesi tenbih edilen Sadık Efendi, bu binalar ve henüz yapımına başlanacak olan misafirhane ve çamaşırhaneyi Ruz-ı Kasım'dan dört beş ay sonra bitireceğini taahhüt etmiştir. Bu durumda kale kapısı karşısına inşa edilecek olan humbara tabyası ile top döşemelerinin ertesi yıla kalacağı anlaşılmıştır. Teftiş heyeti bölgeye uzak olan Kilyos Kalesi'ne gitmemiştir. Bina emini Mustafa Efendi'nin çalışkanlığı ve gayretinden söz eden Raşid Efendi,

kaledeki binaların çokluğundan söz ederek yapıların taştan inşa edilmesi gerektiğini belirtmiş ve Kilyos-Bağdadcık Kalesi'ndeki inşaatın ancak ertesi yıl tamamlanabileceğini ifade etmiştir. Mimar ağanın kalelerde inşa edilen binalar için yapılan ödemeleri ölçüp hesapladığını, verilen paranın masraflara denk olduğunu belirten Raşid Efendi, yapımı devam eden ve inşa edilecek olan binalar için bir miktar daha ödeme yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Defterdarın takriri üzerine sadrazam buyruldusu ile gerekli olan paranın ödenmesi için izin çıkmış ve gereğinin yapılması emredilmiştir.

Defterdarın raporunda işaret edildiği gibi heyetle birlikte Boğaz kalelerinde yapılan inşaatı teftiş eden mimarbaşı, bir takrirle hükümete teferruatlı bir rapor sunmuştur. Büyük Liman Tabyası, Garipçe, Rumelifeneri, Anadolufeneri, Revancık, Poyraz Limanı ve Kilyos kalelerini teftiş ettiğini ifade eden mimar ağa, raporunda gezip denetlediği kalelerdeki inşaat faaliyetlerini yerinde görerek durumlarını ayrı ayrı izah etmiştir[88]. Boğaz kalelerinde yapılmakta olan kışla, mühimmat anbarı, cami, iskele, su deposu, misafirhane, çamaşırhane, cephane, karakol, nöbetçi yeri, top döşemesi, kale hendeği, set duvarı, tabya, seğirdim ve subay evleri gibi yapıların inşaat durumları hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir. Kalelerde yapımı tamamlanan, inşaatı devam eden, yapımına henüz başlanacak olan ve inşaatına başlanmamış binalar hakkında ayrı ayrı bilgi vererek görülen aksaklıklardan da bahsetmiştir. Bina eminlerinin gayretlerini takdir eden mimar ağa, aksaklıkların zor doğa şartları, sarp ve dağlık

[88] C. AS.112/2062, 1.

arazinin dik ve dar oluşu, kale binalarının yapımında çalıştırılan işçiler arasında görülen sıtma gibi ölümcül hastalıklarından kaynaklandığını ifade etmiştir. Yine bazı tabya, bina ve duvarların uygun olmayan yerlerde ve sağlam olmayan malzemeden yapıldığını tespit etmiş, bu tür yapıların yıkılarak uygun yerlerde, daha çok taş ve sağlam malzeme kullanılarak yeniden yapılmasını bina eminlerine tenbih etmiştir. İncelediği kalelerde bazı binaların tamamlanmış olduğu, bazılarının inşaatının devam ettiği, bazılarının yapımına başlanmak üzere olduğu bilgisini veren mimarbaşı, bazı binaların yapımına ise başlanmamış olduğunu belirtmiştir. Bu durumda yapılmakta olan binaların çoğunun tamamlanabileceğini, bir kısmının ise ertesi yıla kalacağını kaydetmiştir. Yapılan inşaatlar ve harcama miktarlarını karşılaştıran mimar ağa, bina eminlerine yaptıkları masraf kadar ödeme yapılmış olduğunu ve inşa edilecek olan binalar için ne kadar para gerektiğini hesaplayarak tespit etmiştir. Yapılacak binaların bina eminlerine Büyük Liman Tabyası ve Garipçe Kalesi için Emin Efendi'ye 10.000 kuruş, Rumelifeneri ve Anadolufeneri kaleleri için İsmail Efendi'ye 7.500 kuruş, Revancık Kalesi için Musa Efendi'ye 5.000 kuruş, Poyraz Limanı Kalesi için Sadık Efendi'ye 7.500 kuruş ve Kilyos Kalesi için Mustafa Efendi'ye 10.000 kuruş ödeme yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Mimar ağanın takriri üzerine sadrazam buyruldusu ile bina eminlerine bitirmeyi taahhüt ettikleri binalar masraflarına karşılık bir miktar daha ödeme yapılması için gerekli işlemlerin yapılması emri çıkmıştır. Defterdarlıkta yapılan işlemler sonucu, Boğaz kalelerinde yapımı devam eden binaların masrafları için mimar ağanın hesaplayarak gerekli olduğunu ifade

ettiği toplam 40.000 kuruş bina eminlerine 20 Ekim 1796 (17 Rebiyülahir 1211) tarihinde ödenmiştir[89].

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin tek başına hükmettiği Boğazlar XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Karadeniz'de varlık göstermesiyle tehlikeye girmiştir. Savaş sırasında Rusya'nın Akdeniz'e gelerek Osmanlı donanmasını Çeşme'de imha etmesi ve Kırım'ı işgal ederek Karadeniz'de askeri güç bulundurmaya başlaması Osmanlı Devleti'nin başkentini Boğazlar yoluyla gelebilecek saldırılara açık hale getirmiştir. Tehlike karşısında donanmayı güçlendirmeye çalışan Osmanlı Devleti, Boğazları da tahkim etmeye başlamıştır. Boğazların tahkimi meselesine önem veren Osmanlı yöneticileri savunma tertibatını hazırlarken Avrupa teknolojisinden de faydalanmaya gayret etmişlerdir.

Savaş ve barış zamanlarında İstanbul Boğazı'nın savunması devletin öncelikli konularından biri olmuştur. Bir taraftan Boğaz'daki kalelere asker ve mühimmat takviyesi yapılırken diğer taraftan onarılması gereken yerlerin tamiri yapılmış, ihtiyaç duyulan mevkilere yeni kale, tabya ve istihkâmlar inşa edilmiştir.

Boğaz ve etrafının savunma ve muhafazası Boğaz muhafızı denilen görevlilerin sorumluluğundaydı. Boğaz muhafızları Boğaz ve çevresindeki asker, top ve mühimmatın her zaman bir saldırıya karşı koyacak şekilde tam ve hazır olmasından sorumluydu. Bölgedeki tüm

[89] 20 Ekim 1796 / 17 Rebiyülahir 1211 tarihli telhis. C. AS.112/2062, 2/2.

asker ve personelin sevk ve idaresi de Boğaz muhafızının uhdesindeydi. Boğaz kaleleri nazırı (emini) denilen görevliler tüm kalelerin yapım, onarım ve inşasından sorumluydu. Boğaz kaleleri nazırının emrinde kalelerin tamir ve inşasından sorumlu olan bina eminleri görev yapmaktaydı. Kalelerdeki onarım ve yapım faaliyetlerinin aksamadan devam etmesi için bu görevlilerin ehil kişilerden atanmasına dikkat ediliyordu. Bina eminleri inşa ve tamir işlerini yaparken masraflarını Hazineden alırlardı. Aldıkları paralarla işleri yürütemedikleri zaman kendilerine ek ödemeler yapılırdı. Gerek bina eminleri gerekse bu dönemde kalelerde hizmet eden yabancı uzmanların alacakları zamanında ödenmiştir. Bazen kışın yaklaşması nedeniyle inşaatlara paydos verildiği zaman bile bina eminlerine ödeme yapılmıştır.

Bu çalışmada incelenen dönemde, Boğaz kalelerinin bina yapım ve onarımı, asker, top ve mühimmat takviyesi işlerinde Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, Defterdar Raşid Efendi, Mustafa Reşid Efendi, Şerif Efendi, el-Hac Memiş Efendi, Seyyid Feyzullah Efendi, Hassa mimarbaşısı, Eski Mimarbaşı Mehmed Arif Ağa, Aziz Efendi, Ahmed Azmi Efendi, Mustafa Efendi, İsmail Efendi, Musa Efendi, Sadık Efendi, Ekmekçizade Mehmed Ağa, Yani Kalfa, Abdulmümin Ağa, mimar halifeleri Mehmed Emin ve Seyyid Mehmed Rasim, Tahir Ağazade Mehmed Emin Efendi, İsmail Taif Efendi ve Mustafa Rıfat Efendi gibi görevliler hizmet etmiştir. Yine Fransız mühendisler François Kauffer, Joseph Gabriel Monnier ve ismi zikredilmeyen üç mühendis ile Mühendis Mustafa Ağa (İngiliz, Campbell) kale binalarının yapımında görev yapmıştır.

Boğazların savunma tertibatının kurulmasında Avrupalı askeri uzman ve mühendislerin XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görev aldıkları bilinmektedir. Bu çalışmada incelenen döneme ışık tutan Osmanlı Arşivi belgelerinde iki Fransız mühendisin ismi çokça zikredilmektedir. Belgelerde Kofer ve Munye olarak adı geçen François Kaffer, Joseph Gabriel Monnier ve ismi zikredilmeyen diğer mühendisler, Boğaz'da yeni kale ve tabyaların inşası, mevcut istihkâmların tahkimi ve onarımı işlerinde harita, plan ve krokiler hazırlamışlar, inşaatların denetimini yaparak Osmanlı yöneticilerine danışmanlık yapmışlardır. Kale yapılarının Avrupa tekniğine uygun olarak inşasını öneren bu mühendislerin bazen kendi aralarındaki fikir ayrılıklarını işlerine yansıttığı görülmüştür. Fransız İhtilalinden sonra krallık taraftarlığını sürdüren Kauffer, rakibi olan cumhuriyetçi Monnier'in çalışmalarını sabote etmeye çalışmış, kale planlarının isabetsizliğini öne sürerek aynı konuda başka önerilerde bulunmuştur. Yine Kauffer'in önerileri her zaman güvenilir bulunmamıştır. Özellikle Karaburun ve İneada mevkilerinde inşa edilmesi planlanan kalelerin yapımının ertelenmesini istemesi Osmanlı bürokratlarının dikkatinden kaçmamıştır. Yine Boğaz savunması için stratejik noktalarda bulunan Kilyos'taki Bağdadcık Kalesi'nin keşif ve muayenesine gidilmeden onarım ve tahkiminin sonraya bırakılması Seyyid Feyzullah Efendi gibi görevlilerin itirazına sebep olmuştur. Nitekim Kauffer'in sonraya bırakılmasını önerdiği Karaburun ve İneada kalelerinin inşası, Feyzullah Efendi'nin ısrarlı yazışmaları ve görevlendirilen Monnier'in keşif ve önerileri doğrultusunda başlamıştır.

Savaşların sona erdiği bu dönemde Boğaz kalelerine top ve mühimmat takviyesine devam ettiği görülmektedir. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın önerileriyle, Boğaz'ın her iki yakasındaki kalelere konulmak üzere 1793 yılında Tophanede on altı adet balyemez topu döktürülmüştür. Hazırlanan toplar mühimmatıyla birlikte Boğaz'daki kalelere yerleştirilmiştir. Ertesi sene aynı kalelere konulmak üzere doksan adet havan topu hazırlanmıştır. Tophane atölye ve tezgâhları iş yoğunluğu nedeniyle müsait olmadığından doksan adet havan topunun Hasköy'deki atölyede dökülmesine karar verilmiştir. Kısa sürede dökümü tamamlanan havan topları da mühimmatıyla birlikte Boğaz kalelerine gönderilmiştir.

Savaşlar 1792'de sona erdiğinde Boğaz kalelerinde onarım, yenileme ve yeniden inşa faaliyetleri devam ediyordu. Ancak kış mevsiminin yaklaşmasıyla baharda başlanmak üzere inşaatlara paydos verilmiştir. Bu arada Boğaz kalelerine yeni atanan Kılâ'-ı Tis'a nazırı, yapılan bazı yerlerin kış şartlarından zarar gördüğünü, yıkıldığını veya yandığını tespit etmiş, yeniden keşif yapılmasını talep etmiştir. Mimarbaşı tarafından yapılan keşif ile kalelerdeki kayıkhane, nazır konağı, iskele ve başka bazı yapıların yıkılmış veya yanmış olduğu ayrıca suyollarının da tamire muhtaç olduğu tespit edilmiş ve 1793 baharında tekrar tamirata başlanmıştır. Bu vesileyle Boğazdaki tüm kalelerde keşif yapan mimarbaşı, onarılması veya yeniden yapılması gereken yerlerle ilgili çok kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Raporda kışla, ağa, nazır, dizdar ve neferat odaları, mutfak, cebehane, zindan, mahzen, cami, kahve ve dükkân gibi yapıların çoğunun tamire muhtaç olduğu, bazı kayıkhane ve iskelelerin yıkıldığı, çeşmelerin harap

olduğu, tabya, nöbetçi odası ve ayakyolu gibi yapıların tamire zarar gördüğü, bu gibi yapılara giden yollardaki döşeme ve korkulukların yapılması gerektiği gibi hususlara dikkat çekmiştir. Kalelerdeki yapılarda duvar, direk, sütun, kapı, pencere ve ocak kısımların zarar gördüğü, sıva ve derzlerin döküldüğü belirtilmiş, kale ve tabyalarda duvar, burç, top döşeme ve mazgallarının onarıma muhtaç olduğuna işaret edilmiştir. Bundan sonra kalelerde mimarbaşı ve yardımcıları, bina eminleri, kalelerin dizdar ve zabitlerinin katıldığı bir keşif daha yapılmış, önceki keşif defterine yazılmamış nazır kayıkhanesi, yeni tabya, dizdar menzili ve cami gibi bazı yerlerin listesi yapılarak masrafları hesaplanmıştır. Defterdarın bu raporları inceleyerek yapımı acil olan yerleri işaretlemesinden sonra yeniden masraflar hesaplanmış, ardından kalelerde inşa ve tamir işlerine başlanmıştır.

Bu dönemde Karadeniz sahillerinin Boğaz'a yakın stratejik noktaları olan Kilyos'taki Bağdadcık Kalesi'nin tamiri, Karaburun ve İneada mevkilerinde yapılması planlanan yeni kalelerle ilgili yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu kalelerin tamir ve inşası hususunda erteleme tavsiyesinde bulunan Osmanlı hizmetindeki Fransız mühendislerin birbiriyle çelişkili raporlarına rağmen Osmanlı bürokratlarının azimli gayretleriyle bu kalelerin onarım ve inşasına başlanmıştır. Aralarındaki siyasal rekabeti yaptıkları işlere yansıtan mühendislerin kendi devletlerinin hesabına çalışmış olma ihtimali de söz konusudur. Hatta mühendis Kauffer'in Rusya'ya bilgi verdiğinin sonraki araştırmalar neticesi anlaşıldığı gerçeği bu iddiayı doğrular niteliktedir.

Savaş zamanında asker ve mühimmat takviyesinin önem arz ettiği Boğaz kaleleri, barış zamanında da İstanbul'un önemli savunma üsleri olmaya devam etmiştir. Kalelerin personel ve muhafızlarının tam olmasına özen gösterildiği gibi ulufelerin zamanında ve eksiksiz ödenmesine de dikkat edilmiştir. Ayrıca kalelerde bulunması gereken top ve mühimmat mevcutları kontrol edilerek eksiklerin tamamlanmasına gayret edilmiştir. Barış zamanında Boğaz kalelerinde muhafız olarak yevmiye üzerinden ulufe alan 499 yerli asker (yerlüyan cemmati) bulunurdu. Kalelerde muhafızlık yapan yerli askerlerin yevmiyesi 40 ile 50 akçe arasında değişmekteydi. Kale dizdarlarının bir kısmı maaşları karşılığı tımar almaktaydı. Tımarlı olmayan dizdarlar ise 100 ile 120 akçe yevmiye üzerinden ulufe alıyorlardı. Kalelerin zabitleri olan kethüdalar 60 ile 80, topçubaşılar 65 ile 80, cebehaneciler 60, meremmatçılar 30 ve marangozlar 50 akçe günlük hesabıyla ulufe alıyorlardı. Yine kalelerin kâtibi 100 ve üç adet olan suyolcuları toplam 100 akçe yevmiye ile çalışıyorlardı. Ulufeler üç ayda bir İstanbul cizyesi mukataası gelirinden ocaklık olarak ödeniyordu. Yevmiye dışında kalelerde görev yapan tüm zabit ve erlerin tayinat denilen günlük ekmek, yağ, et ve pirinç bedelleri Matbah-ı Amire, kasapbaşı ve arpa emininden alınarak askerlere dağıtılırdı. Kılâ'-ı Tis'a'dan sayılmayan Boğaz'daki Kavak kalelerinde bulunan 260 civarında bostancı ve 120 civarında topçu askeri ile mütekaid muhafızlar da yevmiye üzerinden ulufe alıyorlardı. Ancak defterdarın yaptığı yoklamada topçuların sayısının azaldığı, boşalan muhafızlık için yeni asker alınmayarak ulufeler çalındığından Kavak kalelerinde sadece bir topçunun kaldığı tespit edilmiştir. Yine

askerlerin dini yönden eğitilmesi ve namazların cemaatle kılınması için kalelerde yapılan camilere tayin edilmiştir. Bu camilerde görev yapan imam, imam-hatip, müezzin, kayyım ve müderrisler ulufeli olarak hizmet ediyorlardı.

Boğaz kalelerinde (Kılâ‘-ı Tis‘a) çeşitli cins ve çapta 299 topun bulunması gerekiyordu. Ayrıca Kılâ‘-ı Tis‘a dışında kalan Anadolu ve Rumeli Kavaklarında da top bulundurulmalıydı. Defterdeki kayda göre Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli tarafındaki kalelerde toplam 320 civarında top bulunması gerekiyordu. Bu çalışmanın incelediği zaman diliminde, yapılan yoklamalarda kalelerdeki top sayısının oldukça az olduğu anlaşılmıştır. Yoklamaya göre Anadolu yakasındaki kalelerde 45 ve Rumeli yakasındakilerde ise 74 olmak üzere 119 top bulunmaktaydı. Dolayısıyla iki yüz civarında top eksiği bulunmaktaydı.

Boğaz kaleleri sık sık padişah, sadrazam, kaptan-ı derya, defterdar ve diğer üst rütbedeki devlet erkânı tarafından denetlenirdi. Bu teftişler sırasında kalelerdeki tamirat ve inşaat faaliyetleri ile dizdar, zabitan ve muhafız askerler denetlendiği gibi top ve mühimmatın da durumu kontrol edilirdi. Teftişlerde bulunan yetkililer askerlere iltifatlarda bulunur, hediyeler dağıtarak çalışma azimlerini artırmaya çalışırlardı. Özellikle asker mevcudunun tam olmasına dikkat edilirdi. Teftişte bulunan yetkili kalelerdeki tüm mühimmat ve yapıları denetler, bina emininden tamirat ve inşaat hakkında izahat alarak binaların durumunu tetkik ederdi. Bina yapımıyla ilgili bina eminini teşvik eder, işçilerin sayısını artırarak sadakatle çalışmasını tavsiye ederek işlerini

zamanında tamamlamasını tenbihlerdi. Ayrıca kullanılan malzemeleri kontrol ederek inşaat için uygun olup olmadığına bakar, ona göre bina eminine direktif verirdi. İnşa edilen yapıları inceler, uygun olmayan kısımların yıkılarak yeniden yapılmasını isterdi. Padişah dışında Boğaz kalelerini teftiş eden yetkililer yoklamadan sonra padişaha sunulmak üzere kapsamlı raporlar sunardı.

Barış zamanında kalelerde beş yüz civarında yerli muhafız, dört yüz civarında topçu ve bostancı askeri bulunurdu. Savaş zamanında ise gereğine göre merkezden yeniçeri ortalarından takviye yapılırdı. Kalelerde görevli askerlerin sürekli görevinin başında müteyakkız olmaları istenirdi. Kalelerdeki askerler arasında salgın hastalıkların baş gösterdiği anlaşılmıştır. Yapılan bir yoklama neticesi defterdarın padişaha sunduğu bir rapora göre, 1795 yılında, Boğaz kalelerinde görevli askerler arasında ölümcül salgın humma hastalığının yayıldığı ve askerlerin üçte ikisinin öldüğü tespit edilmiştir. Hastalığın tespitinden sonra kalelerde geniş kapsamlı bir yoklama yapılmış, eksik olan asker sayısı tespit edilerek kısa süre içerisinde yerlerine yenileri istihdam edilmiştir. Bu salgın hastalıklar kalelerde çalışan işçiler arasında da yayılmış, özellikle amelelerin sıtma hastalığından ölümü inşaat işlerinin aksamasına ve bina eminlerinin tamamlamaları gereken yapıları zamanında bitirememesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE. SSLM. III. 173/10334.

C. AS. 106/46671.

C. AS. 112/2062,1-2.

C. AS. 1194/53365, 1-2.

C. AS. 141/6225.

C. AS. 50/2323.

C. AS. 522/21792, 1-2.

C. AS. 522/21793.

C. AS. 651/27369, 1-3.

C. AS. 717/30061, 1-3.

C. AS. 73/3413.

C. AS.112/2062, 1-2.

C.AS. 110/4944.

HAT, 187/8821.

HAT. 1402/56660.

HAT. 1402/56664.

HAT. 1403/56682.

HAT. 1403/56694.

HAT. 1403/56707.

HAT. 1403/56737.

HAT. 1403/56746.

HAT. 1404/56755.

HAT. 1404/56769.

HAT. 1458/10.

HAT. 1458/18.

HAT. 1458/21.

HAT. 183/8423.

HAT. 184/8537.

HAT. 185/8605.

HAT. 202/10374.

HAT. 240/1346.

TS.MA.e. 671/19, 1-6.

Araştırma ve Kaynak Eserler

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, V-VI, Tertîb-i Cedîd, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet 1309.

AKBAYAR, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

ERBAŞ, Fatih, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi/19. Yüzyılda Donanmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

EYÜPGİLLER, Kemal Kutgün ve Yeşim Yaşa, *İstanbul Boğazı Kale ve Tabyaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.

HALIL NURI BEY, *Tarih-i Nuri Bey*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, No 5996, v. 2a-2b.

KAÇAR, Mustafa, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceylan ve Aras Neftçi. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Eğitimimiz*, (Editör Mehmet Karaca), İTÜ Maden Fak. Yay., İstanbul 2012.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, ty.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî,* V, (Yayına haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1791.

REDHOUSE, Sir James, *Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, Sev Mat. Yay., İstanbul 1999.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul1986.

ŞAKUL, Kamuran, "Osmanlıların İlk Maden Kömürcülüğü Girişimi: Yedikumlar Kömür Madeni Mukataası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/1 (2016): s. 39-52.

ŞEMSEDDİN SAMİ, Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1989.

ŞENYURT, Oya, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2 (2013), s. 487-521.

TOTT, Baron de, *18. Yüzyılda Türkler*, Elips Yay., Ankara 2004.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul) Olivier'nin Osmanlı İmparatorluğu Seyahatnamesinden, (Türkçeye Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

VAK'ANÜVIS HALIL NURI BEY, *Nûrî Tarihi*, (Yayına haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

BÖLÜM 26

OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİDARIN SINIRLANDIRILMASI MESELESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN*

*Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karabük, TÜRKİYE

hakanturkkan@karabuk.edu.tr

GİRİŞ*

Sözlük anlamı olarak bir şeyi yapabilmek veya yapmaya gücü yetmek anlamına gelen[1] iktidar, siyasal düşünceler tarihinin en önemli konularından biri olup her döneme ve her siyasal yapıya göre farklı şekillerde değerlendirilebilen bir kavramdır.[2] Gücü temsil etmesi açısından devlet kurumunun en önemli aracı durumundadır ve ilkel ya da modern, büyük ya da küçük her devlet açısından önem arz eder. Bu bağlamda İktidarın sağladığı gücün devlet içinde kim veya kimler tarafından, hangi meşru dayanaklarla ne ölçüde ve ne şekilde kullanıldığına dair tartışmalar söz konusudur. Çünkü İktidar kavramının doğuşuyla birlikte iktidarın temsil ettiği güce karşı insanı, tebaayı, vatandaşı ve ona ait kurumları korumak insanoğlunun en büyük endişesi olmuştur.[3] Bu bakımdan devletin varlığının önemli bir şartını oluşturmakta olan iktidar, daima ve her şekilde sınırsız bir güç olmamıştır. Çünkü iktidara ne kadar mutlak ve sınırsız bir anlam atfedilirse edilsin bunun keyfî bir güç olmayıp birtakım prensiplerle sınırlandırıldığı açıktır.[4] Bunu reddeden ve hiçbir sınırı kabul etmeyen devlet iktidarı ise müstebit yani *"kendi başına, hiçbir nizam ve*

---

* Bu çalışma, yazarın *"Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasî Tartışmaları"* isimli Doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

[1] İsmail Durmuş, "İktidar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 22, İstanbul 2000, s. 56.

[2] Halis Çetin, "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 58-3, s. 62.

[3] Bahri Savcı, "Siyasi İktidarı Hukukla Bağlama Çabasının Geçirdiği Seyir", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C.12, S.4, Ankara 1957, s. 65.

[4] Recai G. Okandan, "Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C. 17, S.1-2, İstanbul 1951, s.3.

kanuna tabi olmaksızın"[5] hükmeden iktidar olarak vasıflandırılmıştır. Bu noktada iktidar kavramıyla birlikte değerlendirilmesi gereken en önemli hususlardan biri de hürriyet kavramıdır. Arapça *"harâr"* mastarından türetilen ve âzat olmak veya bağımsızlığına kavuşmak gibi anlamlarda kullanılan hürriyet kavramına, İslâm filozoflarından Fârâbî'nin eserlerinde de geniş yer verilmiştir. Onun eserlerinde yapılan hürriyet tanımlarından biri de bireylerin arzu ve isteklerini gerçekleştirmelerinde özgür olmaları şeklindedir.[6] Fârâbî'nin hürriyete yüklediği bu anlamın, 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'nde yer alan ve bir kimsenin başkasına zarar vermediği sürece istediği her şeyi yapabilmesi şeklinde ifade edilen klasik anlayışa yakınlığı dikkat çekicidir.[7] Bunun yanı sıra İslâm dünyasında hürriyet kavramı ilk olarak yine Fârâbî'nin eserleriyle siyaset bilimi sahasına taşınmıştır. Bu bağlamda Fârâbî, uyguladıkları yönetim şekilleri açısından devletleri sınıflandırırken de hürriyet kavramını kullanmış ve *"cemâî devlet"* yani halk yönetimi şeklinde yönetilen devletlerin kuruluşunda fertlerin diledikleri gibi davranabilmelerini sağlayacak şekilde hür olmalarının amaçlandığını belirtmiştir.[8] Hürriyet kavramı bu yönüyle tarihin çeşitli dönemlerinde farklı sözcüklerle ifade edilse bile benzer anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca iktidar ve hürriyet ilişkisi devletin en önemli meselesi olmuş, siyaset biliminin başlıca konularından biri haline gelmiştir. Devlet

[5] Şemseddin Sami, "İstibdat", *Kâmûs-ı Türkî,* Çağrı yayınları, İstanbul 1996, s.96.
[6] Mustafa Çağrıcı, "Hürriyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 18, İstanbul 1998, s. 502.
[7] Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri,* Yetkin Basımevi, Ankara 1993, s.5.
[8] Çağrıcı, "agm", s. 502.

içinde iktidar gücü nasıl şekillenirse şekillensin ve hangi şartlarda kullanılırsa kullanılsın karşısında hürriyet kavramı bulunmuştur. Bu bakımdan iktidar gücünün hürriyet karşısında nasıl ve hangi şartlar çerçevesinde kullanılacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Bu sorunun cevabı yani hürriyet karşısında iktidarı kullanma şartları aynı zamanda siyasi rejimi tayin eden ve onun niteliğini belirleyen bir faktör olmuştur.[9] İktidar ve hürriyet arasındaki bu ilişki iktidarın sınırlandırılması noktasında temel teşkil etmektedir. Devlet iktidarının tebaa veya vatandaş üzerindeki hakimiyetinin daraltılarak birey ve toplumun hak ve özgürlüklerinin genişletilmesi anlayışına dayalı olarak ortaya çıkan mücadeleler sınırlı iktidar anlayışının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Batı ülkelerinde Orta Çağlarda sanat alanında Rönesans hareketi, din alanında ise Reform hareketi insan düşüncesine özgürlük getirmeye çalışmıştır. Sanatkârların serbest düşünce ile düşünebilmeleri ve üretebilmeleri, fertlerin de Katolikliğin kalıplarını kırarak Tanrı ve insan arasındaki ilişkilerde daha özgür bir anlayış getirebilmeleri bu sayede olmuştur. Fakat hürriyetin siyasal hayata liberalizm olarak yansıması ve devlet yönetimi sistemlerinde etkili bir anlayış haline gelmesi en erken 1789 Fransız ihtilali sonrasında mümkün olmuştur. Çünkü Fransız İhtilali ile birey olarak insanın sahip olduğu temel hak ve hürriyetler mutlak ve sınırsız iktidara sahip olan siyasal düzenlerin karşısına sınırlayıcı bir unsur olarak çıkmaya başlamıştır.[10] Hürriyet

[9] Bahri Savcı, "İktidarla Münasebeti Bakımından Hürriyet Problemi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C.19, S. 2, Ankara 1964, s. 155.
[10] Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s.5-6.

anlayışının Batıda geçirmiş olduğu dönüşüm Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere modern dünya iktidarlarının geleceğini belirlemiştir.

1. Batı Ülkelerinde İktidarın Sınırlandırılması Anlayışı

İktidarın sınırlandırılmasına yönelik modern ilke ve prensiplerin Avrupa ülkelerinde doğduğu ve yaygınlaştığı görülür. Buna karşılık bu konuda modern prensiplerin oluşmasından önce de Çin, Hint ve Yunan filozoflarından bazılarının devlet iktidarının sınırlı olduğu ya da olması gerektiği yönünde düşüncelerine rastlanır. Örneğin Çin filozoflarından Kong-tse, devlet iktidarının yalnızca halkın refahını sağlamaya yönelik bir araç olduğunu, bunu sağlamayan iktidarın adalet ve hayır anlayışıyla sınırlanması üzerinde durmuştur. Hint'te de Budizm anlayışı benzer bir şekilde iktidarın sınırlarını genel olarak halkın fayda ve çıkarları doğrultusunda belirlemiştir. Bu konuda Batı dünyasını etkilemiş olan Yunan düşüncesinde de sınırlı iktidar anlayışının pek çok filozof tarafından dile getirildiği görülür. Örneğin Sokrates, üstün ve ilahi bir hak ve adalet anlayışının, iktidarı sınırlandırması gerektiği üzerinde durmuştur. Hatta daha da ileri giderek iktidarın yazılı ya da yazısız kanunlarla sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Benzer bir biçimde Platon da yapılacak çeşitli kanunlarla iktidarın sınırlandırılmasından söz etmiştir.[11] Uygulamaya geçmese de yine Eski Yunan'da Stoisyenler tarafından, teorik olarak devletin her şeyin üstünde olmadığı ve putlaştırılmaması gerektiği, onun üzerinde akıl, hukuk ve kanun gibi mefhumlar bulunduğu ileri sürülmüştür. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere toplumsal

[11] Okandan, "agm", s. 3-4.

düzenin yasalarla sağlanması fikrinin modern dönemlerden önce de ortaya atıldığı görülür. Bununla birlikte gerek Yunan gerekse Roma'da devlet iktidarı karşısında tüm bireylerin temel hak ve özgürlüklere eşit ve tam anlamıyla sahip olabilmesi mümkün olmamış ve devlet iktidarı bu çerçevede sınırlandırılamamıştır.[12]

İktidarın sınırlandırılması noktasında en önemli araç hukuktur. Devletin bir hukuka bağlanmasıyla yani hukuk devleti niteliği kazanmasıyla, devlet iktidarının kanuna bağlılığı, yönetilenlere hukuk güvencesi sağlanması ve devlet görevlerinin belli hukuk kuralları içinde yürütülmesi anlaşılır. Hukuk devleti kavramının önemli özelliklerinden biri de hem iktidarın hem de yönetilenlerin, belirlenmiş olan kurallara uyması ve iktidarı elinde bulunduran güce ya da güçlere birtakım sınırlamalar getirilmesidir.[13] Devlet teşkilatı bulunan örneklerin genelinde dönemin siyasal yapılarıyla ve geleneksel anlayışlarıyla birlikte yasaların da toplumsal düzeni temin etmede önemli payı olduğu görülür. Fakat yasanın payının her dönemde modern anlamda bir hukuk devleti oluşturmasının mümkün olmadığı kabul edilmelidir. Çünkü toplumun hukuk üzerinden değerlendirilmesi modern dönemlerden sonra gerçekleşmiştir. Atina'da M.Ö. 510-511 tarihlerinde yurttaşlık haklarına sahip olanların kanun önünde eşitliğini esas alan anlayış hariç tutulursa, modern öncesi hukukun, meşruluğunu dine dayandıran bir yapıya sahip olduğu görülür. Modern dönemde hukukun müstakil bir yapı

[12] İbrahim Arslan vd., *Hukuk Bilimine Giriş,* Mimoza Yayınları, Konya 1994, s.255-256.
[13] Şeref Gözübüyük ve Tekin Akıllıoğlu, *Yönetim Hukuku,* Turhan Kitabevi, Ankara 1992, s. 22.

haline gelmesi ve hukuk devleti anlayışının doğması ilk olarak Batı dünyasında gerçekleşmiştir. [14] Ancak modern anlamda bireysel hak ve özgürlüklerin aktif hale gelerek devlet iktidarının hukuk ile çevrelenmesi hemen mümkün olmamıştır. Çünkü modern dönemlere kadar devlet egemenliği insanla ilgili bütün faaliyet alanlarını kaplamış, devlet iktidarı bireysel hakların karşısında açık ve net bir üstünlüğe sahip olmuş, hiçbir insanî gücün devlet iktidarını kendi talep ve ihtiyaçları çerçevesinde sınırlandırması mümkün olmamıştır. Bu durum hürriyet anlayışının devlet iktidarları karşısında hükümsüz kalmasına neden olmuştur. Orta Çağlarda da bireysel hak ve özgürlükler konusunda net ve somut bir ilerleme olmadığından hürriyet anlayışı devlet iktidarı karşısında yine pasif durumda kalmış ve iktidar hukukla ve bireysel hürriyetlerle sınırlandırılamamıştır. Öyle ki Orta Çağlarda büyük ve güçlü monarşiler, mutlakiyetçi iktidar teorisini ve devletin mutlak hukuku anlayışını daha da güçlendirmişlerdir. Bu dönemde devlet, monarkın kendisi olarak anlaşılmış, devletin mutlak hukuku da monarkın ve monarşinin hukuku halini almıştır. Bu itibarla temelinde sınırsızlık yatan iktidar, Orta Çağlarda monarşiler tarafından ele geçirilmiş ve krallar devlet mekanizmasını şahıslarında toplamışlardır. Buna bağlı olarak devletin temel faaliyet alanları olan yasama, yürütme ve yargı güçleri mutlak bir biçimde krallara ait olmuştur.[15]

[14]Mehmet Tevfik Özcan, "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C.64, S.2, İstanbul 2006, s.120-122.
[15] Savcı, "…Hürriyet Problemi", s. 158-159.

Batıda bir takım hukuk anlayışları ile iktidarın sınırlandırılmasına yönelik sürecin başlangıcını 1075 Papalık Devriminden sonra hukukun özerkleşmesine kadar götürmek mümkündür.[16] Hukuk devleti anlayışının oluşması aynı zamanda devlet iktidarına hukuk aracılığıyla getirilen sınırlamaları da kapsamaktadır. Devlet iktidarına yönelik somut sınırlamaların getirilebilmesi ise toplumların insan hak ve hürriyetleri noktasında yürüttükleri ve yüzyıllarca süren mücadelelerle mümkün olmuştur. Bu sayededir ki devlet iktidarını elinde bulunduran hükümdarların hak ve hürriyetlerinin daralması oranında toplumsal ve bireysel hak ve hürriyetler genişleyebilmiştir.[17]

17. ve 18. yüzyıl düşünürleri, monarkın sınırsız ve keyfî iktidarına karşı giriştikleri özgürlük savaşını aklın emirleri olarak kabul edilen tabii hukuk ve tabii haklar anlayışına dayandırmışlardır.[18] Tabii haklar düşüncesi, bir kimsenin içinde bulunduğu devlet ve toplumda bütün sosyal ve siyasi meselelerde karar verme hak ve yetkisi bulunduğu anlayışına dayanmaktadır. Ayrıca bu anlayışta fert ve toplumun, devlet iktidarının ne şekilde kullanıldığını sorgulama ve denetleme hakkının bulunduğu da görülür. İktidarın emretme gücünün kaynağını ferdin akıl ve iradesinden hareketle açıklaması ise Sınırlama fonksiyonuna yöneliktir. Bireyin yaratılıştan kendisine verilmiş olan vazgeçilmez, zaman aşımı ile kaybedilmez tabii haklarının bulunduğu düşüncesi sosyal ve siyasi sözleşme görüşüyle birlikte kişi ve

[16] Özcan, "agm", s.120-122.
[17] Deniz Acaray, "İnsan Haklarının Korunması Amacıyla Devlet İktidarının Sınırlandırılması ve Siyasal Katılmanın Buna Etkisi", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.2, S.4, Ocak 2013, s. 121.
[18] Kapani, *Kamu Hürriyetleri,* s. 30.

toplumun iktidarın baskıcı, zorba yönetimine karşı direnmesinin temelini oluşturmuştur[19]. Dolayısıyla iktidarın sınırlandırılması süreci ilk ve somut olarak tabii hukuk anlayışının mutlak monarşileri sınırlamasıyla başlamış ve bu süreç klasik demokrasi anlayışının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.[20] Çünkü tabii hukuk ve doğal haklar, liberal siyasal yaklaşımın ilkelerinin de temelini oluşturmuştur. Buna göre her birey doğal olarak mülkiyet hakkına sahiptir ve buna bağlı olarak da eşit oy hakkı, vicdan ve din özgürlüğü gibi haklara sahiptir. Bunun yanı sıra siyasal kurumların yani iktidarların ve yasaların doğal hakları korumaları gerektiği düşüncesi de gelişmiştir. Bu anlayış bireysel rızaya dayanan yönetimin yanı sıra siyasal iktidarın kanunla sınırlandırılması anlayışını da geliştirmiştir. Ayrıca doğal hakların ihlal edilmesi halinde iktidara karşı halkın direnme hakkının doğacağı düşüncesinin ortaya çıkması ise modern demokrasiye uygun bir biçimde iktidarın sınırlandırılmasını daha da öne çıkarmıştır.[21]

Devlet iktidarının sınırlandırılması ihtiyacı iktidara sahip olan kişi ya da kişilerin keyfî davranmasına bağlıdır. Bu bakımdan devlet iktidarının sınırlandırılması için öncelikle devlet iktidarının bireysel hak ve özgürlükler aleyhine genişlemesi gerekecektir. Bu genişleme devlet iktidarının sınırlandırması ihtiyacının doğduğu anlamına

[19] Ayferi Göze, "On yedi ve On sekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C. 35, Sayı 1-4, İstanbul 1970, s. 49, 50.
[20] Savcı, "…Hürriyet Problemi", s.159.
[21] Kâmil Demirhan, "Yönetimin Sınırlandırılması ve Siyasal Temsil İlkelerinin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 42, Ekim 2014, s.113.

gelmektedir. Bu ihtiyacın hissedilerek somut olarak harekete geçilmesi tarihte ilk olarak İngiltere'de mutlak monarşinin halk üzerindeki egemenliğinden kaynaklanmıştır. Öncelikli olarak İngiltere Kralına imzalatılan 1215 tarihli Magna Charta olmak üzere sırasıyla 1628 tarihli Petition of Rights, 1679 tarihli Habeas Corpus Act, 1689 tarihli Bill of Rights ve 1701 tarihli Act of Settlement belgeleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu belgeler İngiliz halkının hak ve özgürlüklerinin alanını genişletirken İngiliz Krallarının iktidar alanını daraltmıştır.[22] Ayrıca bu belgeler, İngilizlerin *"Rule of law",* Amerikalıların *"Due process"*olarak ifade ettikleri ve temelde doğal hakların korunması esasına dayanan hukuk devleti ilkesine yönelik önemli aşamalardır.[23] Ancak sözü edilen belgeler pozitif hukuk açısından önemli olmakla birlikte yalnızca İngilizlere mahsus belgeler olup İngiliz halkının, Kralın mutlak iktidarını sınırlandırma amacıyla yürüttükleri hürriyet mücadelesinin bir parçasıdır. Bu aşamada mücadelenin genele yayılması ve herhangi bir milletten ziyade tüm insanlığı ilgilendirmesi söz konusu değildir. Bunun gerçekleşebilmesi yani İnsan hak ve özgürlüklerine yönelik tüm insanlığı kapsayacak temel belgelerin ortaya çıkması Amerikan ve Fransız Haklar Bildirileriyle mümkün olacaktır.[24] Bu bakımdan demokrasinin temel müesseseleri 18. Yüzyıldan kalmadır. İngiliz aristokrasisinin ve halkının Krala karşı verdiği mücadele hariç tutulursa bu dönemden önce iktidarın hukukla ya da bireysel hak ve özgürlüklerle somut bir biçimde sınırlandırılması mümkün olmamıştır. 18. ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren

[22] Acaray, "agm", s. 121,125.
[23] Özcan, "agm", s.125.
[24] Acaray, "agm", s. 121,125.

gerek İngiltere'de gerekse Fransa'da parlamentonun iktidar karşısında üstün ve hâkim bir konuma gelmesi sayesinde siyasi iktidar sıkı bir şekilde kontrol altına alınabilmiş ve iktidarın hukukla sınırlandırılması sağlanmıştır.[25]

2. Türk ve İslâm Dünyasında İktidarın Sınırlandırılması Meselesi

Modern dönemlerden önce hâkim yönetim anlayışının monarşilerden ibaret olduğu ve zaman zaman dini anlayışlarla sınırlandırılmaya çalışılsa da bunun çoğunlukla mümkün olmadığı görülür. Türk devletlerinin de bu anlayıştan tümüyle ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu bakımdan "Türklerde iktidar anlayışı sınırlıdır" şeklinde doğrudan ve kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Ancak devlet-tebaa ilişkisi açısından Türklerin kendilerine mahsus bir devlet geleneği oluşturduğu görülür. İslâmiyet'ten önceki dönemde eski Türk devlet ve toplumlarında bir hukuk çeşidi olarak Töre ve Töre temelli kanunlara dayanan siyasal ve sosyal bir düzen oluşmuştur. Devletin işleyişi ve düzeniyle toplumun kültür değerleri bu düzene bağlı olarak şekillenmiştir.[26] Bu sayede Töre, Türk milletine ait bir hukuk kodu haline gelmiştir. Devlet ve toplum hayatını birtakım kurallarla çevreleyen Töre geleneğinde devlet iktidarı, hükümdar ve egemenlikle ilgili hususların sınırlı iktidar anlayışını andıran birtakım özellikler taşıdığı göz ardı edilmemelidir.

Töreye göre Türklerde hakimiyet anlayışının temelinin "Kut" inanışına dayandığı ve egemenlik hakkının hükümdara ve hanedanına

[25] Bahri Savcı, "Siyasi İktidarı Hukukla Bağlama…", s.68.
[26] Serdar Uğurlu-Kaan Yılmaz, "Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim", *Turkish Studies,* C.6, S.2, 2011, s.950.

şartlı olarak bahşedildiği düşünülmektedir.[27] Bundan da anlaşılacağı üzere Kut anlayışı, eski Türk hükümdarlık telâkkisinin dinî karakterli olduğunu, hükümdarlık yetki ve kudretinin Tanrı tarafından bağışlandığına inanıldığını ortaya koymaktadır.[28] Bu açıdan diğer medeniyetlerin anlayışlarıyla farklı olduğu söylenemez. Ancak Türklerin hakimiyet telâkkilerini diğerlerinden ayıran husus Töre anlayışında saklıdır. Töre anlayışının, Türk sosyal hayatını düzenleyen bir tür yazısız fakat mecburi kaideler bütünü olarak bireysel ve toplumsal hak ve hürriyetlerin yanı sıra hükümdarın da görev ve sorumluluklarını belirlemesi sınırlı iktidar anlayışı açısından önemlidir. Öyle ki Töre aynı zamanda müeyyideler içeren bir yapıya sahiptir.[29] Türk Töresi, hükümdar da dahil olmak üzere herkes tarafından uyulması gereken kurallar olarak kabul edilmiş ve bu yüzden Töreye büyük önem atfedilmiştir. Öyle ki Töre olarak bir takım hukuk kurallarının oluşturulması ve bunlara eşitlik ve adalet prensipleri dahilinde uyulması devletin devamını sağlayan bir şart olarak görülmüştür. Türk Hükümdarlarının her dönemde Töreye uygun davranmaları beklenmiş ve hükümdarlar da bunu bir görev kabul etmişlerdir. Daha da önemlisi yönetimleri konusunda Töre gereği hesap vermek zorunda olduklarını bilmeleri kendilerini halka karşı sorumlu hissetmelerini sağlamıştır.[30] Ayrıca Törede değişmeyen ve adeta anayasa hükmünde olan, adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık

[27] Mehmet Saray, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.7.
[28] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s.248.
[29] Mehmet Saray, *age,* s.7-8.
[30] Aybars Pamir, "Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 58, S.2, Yıl 2009, s.361.

şeklinde özetlenebilecek prensipler de bulunur. Bununla birlikte şartlar oluştuğunda ihtiyaca göre ilaveler yapılabilmesi, Töre uygulamasının esnek, şartlara ve zamana göre düzenlenebilen bu haliyle de dini karakterden çok beşerî karakteri bulunan bir yapı olduğunu göstermektedir.[31] Bu haliyle Töre, eski Türklerin hukuk anlayışlarının bir bütünü olup sosyal hayatı düzenleyen, yasa, kanun ve nizam anlamına gelen hukukî bir müessesedir. Bu bakımdan Orhun kitabelerinde, Töresiz bir devlet veya topluluk olamayacağının belirtilmesi hukuk devleti anlayışı ile uyumludur. Bunun yanı sıra Türklerde hükümdarların tahta çıkışının Töre hükümlerine göre gerçekleşmesi ve emirlerini Töreye uygun olarak verme zorunluluklarının bulunması, eski Türklerde kanunsuz veya hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şeklinin bulunmadığı tezini güçlendirmektedir.[32]

Hükümdarın seçimi, murakabesi hatta reddedilebilmesi noktasında eski Türklerde bir tür meclis niteliği taşıyan organlara da rastlanmaktadır. Toy veya Kurultay adı verilen, Göktürk, Uygur ve diğer Türk Devletlerinde bulunan bu meclis, hükümdarın seçiminde de yetki sahibiydi. Modern ve umumi bir meclisin tüm özelliklerini taşımamakla birlikte yeni hükümdarı kabul ya da gerekçe göstererek reddetme hakkına sahip olması hükümdarın somut bir biçimde sınırlandırıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Gerek kut ve Töre anlayışı gerekse bir tür devlet meclisi niteliği taşıyan toy ve kurultay

[31] Mehmet Saray, *age,* s.7-8.
[32] İbrahim Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı 1, Ekim 1970, s.16-17.

geleneği eski Türk Devletlerinde hükümdarın sınırsız ve keyfî bir hüküm ve güç sahibi olmadığına işaret etmektedir. Hatta tam tersine hükümdarın bir tür dinî ve beşerî hukukla sınırlandırıldığına dair ip uçları ortaya koymaktadır.[33]

Batıda görülen ve monarşilerin dinî sınıfların da desteğini alarak iktidarlarını daha güçlü ve sınırsız bir hale getirmeleri Türk ve İslâm Devletlerinde de söz konusudur. Daha da önemlisi Batı'da hürriyet ve insan hakları anlayışı bir dönem pasif kalsa da bazı Hristiyanlık telâkkileri, tabii hukuk anlayışı ve nihayet ihtilaller sonrası bireysel hak ve özgürlüklere yönelik gelişmeler, iktidarların birey ve toplum lehine sınırlandırıldığı bir dönemi ortaya çıkarmıştır. Böylece birey ve toplumun iktidar karşısındaki hak ve özgürlükleri aktif hale gelmiş, tartışılmaya ve dikkate alınmaya başlamıştır. İslâm devlet ve toplumlarında ise iktidarla birey ve toplum arasında herhangi bir hak ve özgürlük savaşı yaşanmamıştır. Bu bakımdan İslâm devlet ve toplumlarında ve İslâmî hukuk doktrinlerinde hürriyet anlayışı iktidarı sınırlayan ve onu birey ve toplum lehine harekete geçiren bir işleve sahip olmamış yani siyasi bir mahiyet arz etmemiştir. İslâm anlayışında hürriyetin zaten Allah tarafından birtakım sınırlarla verilmesi söz konusudur. Bu itibarla Batı'da hürriyet, insan aklıyla bulunan, mücadelesi verilen ve başkalarının hürriyetleri ile sınırlanan aktif bir prensip iken; İslâm devlet ve toplumlarında Allah tarafından sınırlı bir biçimde zaten verilmiş olan bir hak ve imtiyazdır. Hak ve özgürlükler noktasında iki medeniyet arasındaki bu anlayış farklılığı

[33] Mehmet Saray, *age,* s.13.

Batı'da hürriyet-iktidar ilişkisinin belli bir gelişme çizgisine sahip olmasını sağlamıştır. Türk-İslâm devlet ve toplumlarında ise hürriyet ile iktidar arasında Batı'dakine benzer beşerî bir ilişki söz konusu olmamıştır.[34] Sözü edilen gelişme çizgisinin, insan hak ve hürriyetlerine yönelik olarak birey ve toplum tarafından hükümdarlara karşı verilen mücadele ve savaşlara işaret ettiği açıktır. Fakat İslâm hukuku, daha önceki medeniyetlerin hiçbirinde tam olarak bulunmadığı şekliyle insan hak ve hürriyetlerini geniş ve ayrıntılı bir şekilde açıklamış, kabul etmiş ve güvence altına almıştır. Sınırları ve istisnalarıyla birlikte Kur'an ve Sünnet başta olmak üzere İslâm hukuk delillerine dayandırılan insan hak ve özgürlükleri Batı'da olduğu gibi insanın monarşilere karşı verdiği mücadele ve savaşın sonunda kazanılmış değildir. İslâm hukuku, ayırım yapılmaksızın bütün insanların yaşam hakkı, adalet, eşitlik, hürriyet gibi temel hak ve özgürlüklerini tanıyarak güvence altına almış, hangi hallerde ve ne şekilde sınırlandırılabileceğini de belirlemiştir. Bu nedenle İslâm devlet ve toplumlarında insan hak ve özgürlükleri uğruna Batı'daki şekliyle bir mücadele süreci yaşanmamıştır.[35]

Hükümdarla birey ve toplum arasında mücadele esası bulunmamakla birlikte Türk-İslâm Devletlerinde hükümdarın geleneksel olarak yönetilen karşısında bazı sorumluluklarının bulunduğu ve bu sorumluluklarını yerine getirdiği ölçüde iktidarını koruyabileceği anlayışı göz ardı edilmemelidir. Aslında bu anlayış hükümdara yönelik bir tür frenleme, sınırlama ve baskı mekanizması

[34] Savcı, "…Hürriyet Problemi", s.159.
[35] İbrahim Arslan, vd., *age,* s.257.

oluşturmuştur. Bu anlayışın bazı temel Türk-İslâm eserlerinde de işlenmiş olması gelecek hükümdarlara yönelik bir ikaz olmasının yanı sıra tebaaya da iktidar karşısındaki hak ve özgürlüklerinin hatırlatılması anlamı taşır. Bu doğrultuda Türk-İslâm devlet geleneğinde daha 11. yüzyıldan beri iktidarın keyfilik ve mutlakiyetinin önüne geçebilecek bir dayanak noktası olarak adalet düşüncesi işlenmiştir. Örneğin 1069'da yazılan ünlü Türk siyaset kitabı Kutadgu Bilig'te, devletin bekası için adaletin önemi vurgulanır. Öyle ki hükümdar yani "Kün Toğdı", adaleti ve yasayı temsil eder.[36]. Ayrıca kanunun tarafsız bir şekilde uygulanması anlamına gelen adalet, Türk devlet telakkisi ile izah edilir. Bunun yanı sıra adalet hükümdarın görevi olarak görülür ve hükümdara ait bir lütuf ya da bağış değildir.[37] Bununla birlikte Türk-İslâm Devletlerinin hukuk sistemlerinin temelini teşkil eden İslâm hukukunun dini kaynaklı oluşu hükümdara yönelik müeyyidelerin uygulanıp uygulanamayacağı sorusunun güncel kalmasına neden olmuştur. Bu noktada Türk-İslâm Devletlerinde hükümdarlar iktidar güçlerini kullanma konusunda bazı kurum ve anlayışlarla sınırlandırılmaya çalışılsa da nihai olarak kendilerine vicdani ve ilahi bir sorumluluk yüklendiği açıktır. Bu bakımdan İslâm Devletlerinde de birey ve toplumun hak ve hürriyetleri konusunda ihlaller olabileceği endişesi söz konusudur. Buna rağmen Türk-İslâm devlet geleneğinin, Türk Töresinin ve İslâm hukukunun bir takım somut yaptırımlarının olması,

[36] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig,* Fikri Silahdaroğlu (uyrl.), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. IX.
[37] Halil İnalcık, *Osmanlı,* Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 43.

hâkim anlayış, teamül ve uygulamalar Türk-İslâm devlet anlayışının birey ve toplum lehine olduğunu ortaya koyar.

3. Osmanlı Devleti'nde İktidarın Sınırlandırılması Meselesi

Gerek Türk Töre hukuku gerekse İslâm hukuku devlet iktidarına ait gücü kullanan hükümdar veya görevlilerin yönetilen kesime karşı tutumlarını yönetilen lehine etkilemiştir. Özellikle İslâm hukukunda bireysel hak ve hürriyetlerin belirlenmesi ve bunun iktidara karşı da güvence altına alınması Türk-İslâm devlet geleneğinde yönetilen lehine sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti bir Türk-İslâm Devleti olmasından dolayı hem eski Türklere mahsus Töre hukukunu hem de Müslüman olması münasebetiyle İslâm hukukunu tevarüs etmiş ve kullanmıştır. Bu haliyle Töre hukukuyla İslâm hukukunun birey ve toplum lehine sahip oldukları anlayışlar Osmanlı devlet geleneğine yansımıştır. Öyle ki İslâm hukuku Osmanlı hukukunun esasını oluşturmuş ve "Şer'i hukuk" olarak adlandırılmıştır. İslâm hukukunun ayrıntılı bir şekilde düzenlemediği konular ise Osmanlı Padişahları tarafından yapılan kanunlarla düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde padişahların ihtiyaca göre yeni kanunlar koyabilmeleri, eski Türklerden tevarüs edilmiş olan Töre hukukunda da yer alan bir anlayıştır. Padişahın kanun yapma uygulaması, Türk devlet geleneğinde Töre gereği hükümdar tarafından kanun koyma uygulamasının İslâmiyet'ten sonraki Türk Devletlerinde de varlığını sürdürdüğünün bir işaretidir. Bu anlayışa bağlı olarak "Örfî hukuk" adı verilen ve adeta Osmanlı idare hukukunu meydana getiren bir hukuk alanı gelişmiştir. İslâm hukukunun devlet başkanına özellikle

idare hukuku alanında kanun koyma konusunda inisiyatif tanıması örf hukukunun gelişimini kolaylaştırmıştır. Şer'i ve Örfî hukuk Osmanlı Devleti'nde birlikte kullanılmış ve bu ikili yapı "Şer' ve Kanun" olarak ifade edilmiştir.[38]

İktidarın sınırlandırılması ve hukuk devleti ile kastedilen, Avrupa'daki anlamıyla kamu yönetiminin hukuka bağlılığı, yönetilenlere hukuki güvence sağlanması ve devlet görevlerinin belli kurallar içinde yürütülmesidir. Bunun gerçekleşebilmesi de iktidarı elinde bulunduran güce ya da güçlere birtakım sınırlamalar konulmasıyla mümkün olmaktadır.[39] Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde Türk devlet geleneğinden tevarüs edilen Töre hukukuyla İslâm hukukunun birbiriyle uyumlu bir şekilde uygulanması, devletin hukuk devleti niteliği kazanması açısından önemlidir. Ayrıca Türk-İslâm Devletleri ve özellikle de Osmanlı Devleti dışında beşerî ve İlahi karakterli hukukun bir arada ve ahenkle uygulanabilmesi örneğine pek rastlanmaz. Osmanlı hukuk sistemi bu yönüyle Batıda monarşilere karşı yüzyıllar boyu sürdürülen mücadeleler sonucunda elde edilen bir takım hak ve özgürlüklerin Osmanlı Devleti'nde başından beri tebaanın hakkı olarak tanındığı bir devlet anlayışının oluşmasını sağlamıştır.

İslâm hukukunu ifade eden şeriatın yanı sıra Padişahın iradesinden doğan Örfî hukuk sahası Kanunnamelerle şekillenmiştir.[40] Bu hukuk

[38] M. Akif Aydın, "Osmanlılar (Hukukî -Adlî Yapı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C.33, İstanbul 2007, s.515-516.
[39] Gözübüyük ve Akıllıoğlu, *age,* s. 22.
[40] Ömer Lütfi Barkan, "Kanunname", *İslâm Ansiklopedisi,* C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.185-186.

alanı, şeriat hükümleri ile açıklığa kavuşturulmuş konulardan ziyade devlet idare ve teşkilatı konularına yönelik olarak gelişmiştir. Kanunnameler, şer'i kanunlara aykırı olmamak kaydıyla eski örf ve adetlerle merkezî devlet bürolarında salahiyet sahibi idarecilerin tecrübeyle edindikleri bilgiler, son olarak da padişahlar tarafından meydana getirilen emir ve fermanlardan oluşmuştur. Devletin esas teşkilat ve idare kanunu özelliğini taşıyanlarının da bulunduğu kanunnameler zamana ve ihtiyaca göre şekillenmiştir. Bu nedenle yüzyıllarca devletin esas teşkilat hukuku olma özelliğini taşımışlardır. "Kanun-ı Osmanî" veya "Kanun-ı Münif" gibi isimler alan bu siyaset kanunları Osmanlı Devleti'nin hukuk devleti niteliği ve sınırlı iktidar anlayışı açısından son derece önemlidir.[41]

Bununla birlikte Batı ülkelerinde iktidarların sınırlandırılması noktasında yaşanan mücadele ve tecrübeler daha somut, yaygın ve etkili sonuçlar ortaya koymuştur. 19. yüzyılda iktidarın sınırlandırılmasına yönelik olarak Batıda meydana gelen gelişmeler Osmanlı Devleti'ni de etkileyecektir.

4. 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İktidarın Sınırlandırılması Meselesi

19. yüzyılda istibdat ve idarede keyfilik konusunda birtakım şikâyetler dile getirilmiştir. Bu şikâyetler bir bakıma Devlet iktidarının kullanılması noktasında iktidar gücünün ne şekilde kullanıldığı yönünde sorgulamalar yapılmasına neden olmuştur. Ali Suavi'nin, bir

[41] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri,* C.1, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s.53; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nameleri,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001, s.87.

İslâm Devleti olarak Osmanlı Devleti'nde iktidar anlayışını sorgularken, cismani mi yoksa ruhani mi sorusunun yanı sıra mutlak mı mukayyet mi sorusunu da sorduğu görülür.[42] İktidarın mutlak mı yoksa mukayyet mi olduğuna dair bir tartışma Osmanlı Devleti'nde sınırlı iktidarın var olup olmadığına dair bir tartışma anlamına gelmektedir. Keyfî idareden şikâyet eden kesimler ise iktidarın keyfî ve mutlak olduğundan bahsederek bu durumu Osmanlı Devleti'nde yaşanan sıkıntıların temel sebebi olarak görmüşler ve facia olarak nitelendirmişlerdir[43]. Tanzimat dönemi ve sonrasında bu şikâyetler özellikle Yeni Osmanlılar tarafından sıkça dile getirilmiştir. Buna bağlı olarak dönemin aydınlarından Ali Suavi, insanlık aleminde hiçbir hükümdarın yetki ve salahiyetinin sınırsız olamayacağını, adı ve unvanı ne olursa olsun yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğini ifade etmiştir.[44] İktidarın sınırlandırılabilmesi ise hukuk yoluyla yani kanunlarla mümkün olabileceğinden kanun ve nizam anlayışı iktidarın sınırlandırılması açısından ele alınmaya başlamıştır. Yeni Osmanlılar yetki ve gücün hususi kanunlarla sınırlı olmaması halinde kanunların uygulanamayacağını ve hiçbir faydasının görülemeyeceğini, bu durumda keyfî idare ve istibdadın ortaya çıkacağını dile getirmişlerdir. Bu düşünce Osmanlı Devleti'nde iktidar gücünün yanlış kullanılmasından kaynaklı olan mevcut ya da muhtemel bir istibdat ve keyfî idarenin yine kanunlara uymakla yani hukuk devleti anlayışıyla çözülebileceğini ifade etmektedir. Bu bakımdan dönemin Osmanlı aydını, istibdat anlayışının ancak gerekli kanunlara bağlı kalınan, en

[42] Ali Suavi, "Kudret-i Siyasiye Der Düvel-i İslâmiye" *Ulum,* No: 16, ty., s. 981.
[43] Bir Müslüman, "Temyiz Lazımdır", *İstikbal,* No: 158, 20 Temmuz 1876, s. 1.
[44] Ali Suavi, "El Hâkim-i Hüvallah", *Ulum,* No: 1, ty., s.18.

büyüğünden en küçüğüne kadar tüm devlet görevlilerinin kanun dairesinde hareket ettiği bir yönetim anlayışıyla ortadan kalkabileceğini düşünmüşlerdir. Kanunun hâkim olduğu böyle bir yönetim ise *"Hükümet-i Meşruta"* kavramıyla ifade edilmiştir.[45] Hükümet-i Meşruta kavramıyla ifade edilmeye çalışılan ise iktidarın karar ve uygulamalarının bir danışma organı, meclis veya parlamento aracılığıyla sınırlandırılmasıdır. Büyük devletlerde mühim bir konu ortaya çıktığında devletin yapacağı uygulamanın genel bir meclis tarafından tartışılması, dönemin Osmanlı aydınının dile getirdiği bir hususdur. Bununla birlikte içinde bulunulan ve bazı aydınlarca istibdat dönemi olarak ifade edilen dönemden önce Osmanlı Devleti'nde idarenin önemli konularının halka havale edilerek ahalinin iradesinin dikkate alındığını da kabul etmişlerdir.[46] Fakat bu gelenek ve uygulamanın devam ettirilememesinden dolayı devlet adamlarının hareketlerinde keyfî ve sorumsuz davranmaya başladıkları iddia edilmiştir. Her kesimden Osmanlı tebaasından seçilen temsilcilerin oluşturduğu genel bir mecliste eskiden olduğu gibi önemli devlet işlerinin tartışılmasının mevcut sorunları halledeceği anlayışı iktidarın sınırlandırılması konusunda dile getirilen bir çözüm önerisidir.[47] Bu nedenle Batı ülkelerinde görülen ve iktidarın sınırlandırılmasını sağlamış olan anayasal kurum ve anlayışlar Osmanlı Devleti'nde de ilgi çekmeye başlamıştır.[48] Ancak iktidarın sınırlandırılmasıyla ilgili

[45] *İstikbal,* "Usul-ı İstibdad", No: 176, 24 Ağustos 1876, s.1.
[46] Namık Kemal, "Usul-ı Meşverete Dair…", *Hürriyet,* No:14, 29 Eylül 1868, s.5
[47] *Hürriyet,* **"**Mesele-i Müsavaat", No: 15, 3 Ekim 1868, s. 1.
[48] Said Halim Paşa, *Buhranlarımız,* 2. Basım, M. Ertuğrul Düzdağ, (hzl.), İz Yayınları, İstanbul 1993, s.6.

anlayış ve kurumların çoğunda olduğu gibi genel bir meclis ve parlamento hakkında da Osmanlı Devleti açısından tehlike görenler olmuştur. Bu konuda Sultan II. Abdülhamit'e sunulmak üzere görüş bildiren Muhammed Ubeydullah, parlamento usulünün şer'e, akla ve tecrübeye uygun olmadığını sebepleriyle birlikte ortaya koymuştur.[49]

Hürriyet, halkın iktidar karşısındaki birtakım haklarının kanuni bir şekilde temini; eşitlik, bunun her fert için aynı oranda sağlanması; adalet ise yine eşitlikle benzer amaçlarla öne sürülen hususlardır. Parlamento, temsil sistemi, kuvvetler ayrılığı gibi modern anayasal kurum ve sistemler de yine keyfî ve sınırsız iktidar anlayışına engel olmak için öne sürülmüştür.[50] Söz konusu kurum ve anlayışların pek çoğunun Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısında bulunduğu görülür. Ancak 19. yüzyılda Türk ve İslâm formatı yerine Batı formatı ilgi çekmiştir. Buna bağlı olarak yeni formatta elbette Batıda yaşanan mücadele zihniyetinin izleri görülecektir. Dönemin Osmanlı aydınları Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu Batı ülkelerinde yaşanan gelişme ve tecrübelerle açıklamaya çalışmışlardır. Bu noktada Fransa örneğinden hareket eden görüşler mevcuttur. Bu görüşlere göre Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi bir zamanlar Fransa da keyfî idareyle ve Kralın mutlak otoritesi altında idare edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşanan keyfî idarenin Bâb-ı Âli'den kaynaklandığı ifade edilerek özellikle 19. yüzyılın bir döneminin

[49] Yücel Özkaya, "Birinci Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi,* C.31, S. 1.2., s.399.
[50] Mehmet Turhan, *Anayasal Devlet,* Naturel Yayınları, Ankara 2005, s. 69.

önemli Sadrazamları olan Âli ve Fuad Paşalar sorumlu tutulmuştur.[51] Onların ve genel olarak vükelanın davranışlarının Osmanlı Devleti'nin hükümet sistemini karışıklığa düşürdüğü ve bu ortamda ne padişahın ne de vükelanın hiçbir şeyden sorumlu tutulamadıkları düşünülür.[52] Fransa'da ise istibdat ve keyfî idarenin bilim, eğitim ve hürriyet düşüncesini yayan aydınların halkı etkilemesi ve nihayet 1789 Fransa İhtilalinin gerçekleşmesi sayesinde aşıldığı kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde de iktidarın Fransa'da izlenen yolla yani bilinçlenme ve özgürlük alanı ve anlayışlarının geliştirilmesiyle sınırlandırılabileceği düşünülmüştür.[53] Osmanlı Devleti'nde iktidarın keyfiliği sorununu dile getirenler yalnızca bazı aydınlar ve basın olmamıştır. Bizzat dönemin padişahlarından Sultan Abdülaziz de Şurâ-yı Devlet'in açılışında irâd ettiği nutkunda devlet idaresiyle ilgili hususlara değinmiştir. Söz konusu nutukta Padişah; Bir devlet ve hükümetin görevinin her zaman halkın hürriyetini muhafaza etmek olduğunu belirtmiştir. Ayrıca halka karşı cebir ve şiddet kullanmanın halka zulüm ve taaddî etmek anlamına geleceğini ve bunun da doğru bir yönetim anlayışı olmadığını ifade etmiştir.[54] Padişahın yukarıda belirtilen ifadelerle devletin başındaki kişi olarak iktidarın keyfiliğini reddettiği görülür. Bunda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin bir yansıması olarak Osmanlı Devleti'nde de sınırsız iktidar anlayışına doğan muhalefet hareketinin etkisi olduğu görülmektedir. Ancak bir

[51] Arif, "Fransa İnkılabı", *Hürriyet,* No: 93, 1 Mayıs 1870 (29 Muharrem 1287), s.1.
[52] *Hürriyet,* "Özürname", No: 66, 27 Eylül 1869, s.1.
[53] Arif, "agm", s.1.
[54] *Tasvir-i Efkâr*, "Payitaht (…Şurayı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye Azayı mevcudesine Hitaben İrad Buyrulmuş olan Nutkun Suret-i Münifesidir)", No. 584, 18 Muharrem 1285. s. 1.

Osmanlı Padişahı olarak Sultan Abdülaziz'in kabul ve teyit etmiş olduğu bu hususların aslında devletin kuruluşundan beri bilinen, takdir edilen ve uygulanan hususlardan ibaret olduğu da açıktır.

Osmanlı idaresinde şikâyet konusu olan hususlar nedeniyle İktidarın sınırlandırılmasına yönelik en etkili araç olan hukuk ve kanun anlayışı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yeniden gündeme gelmiştir. Kanun, idarenin hareketlerinin kuralları şeklinde izah edilmiş[55] ve kişinin hayatının, hürriyetinin, servet ve malının korunması için gerekli olan ortak bir güç olarak görülmüştür.[56] Batı düşüncesinin etkisiyle kanun kavramının tartışılmasında aklî ve şer'i kanun ayırımı yapılmaya başlamıştır.[57] Ancak kanun anlayışında şer'i anlayışın hakimiyetinin her şeye rağmen etkisini devam ettirdiği görülür. Çünkü Osmanlı Padişahını sınırlandırabilecek yegâne kanunun şer'i şerif olduğu düşüncesi hala çok yaygındır.[58] Bununla birlikte Batı tarzı kanun ve nizam anlayışı da ilgi çekmeye ve Avrupa nizamı hakkındaki düşünceler kanun anlayışıyla ifade edilmeye başlamıştır. Bu nedenle Avrupalıların sahip olduğu nizam ve ülkelerindeki gelişmişliğin kanuna verdikleri değerle gerçekleştiği inancı ortaya koyulmuştur.[59] Bunun yanı sıra dönemin Osmanlı aydını, medeni ülkelerin pek çoğunda iktidarın sınırlandırılabilmesini, bu ülkelerde kabul gören

[55] *Hürriyet,* No: 19, 2 Kasım 1868, s. 1.
[56] *Mecmua-i Maarif,* "Kanun Mani-i Zulüm ve Taaddidir", No: 63, 29 Mayıs 1868, (6 Safer 1285), s.2.
[57] *İbret,* "Adalet", No: 21, 1 Ekim 1872 (28 Recep 1289), s.1.
[58]. Teodor Kasab, "Muterizler", *İstikbal,* No: 189, 8 Eylül 1876, s. 1
[59] Ali Suavi, "Mahz-ı Hukuk Olan Usulün İlmi", *Ulum,* C.2, No: 18, s.1066.

anlayışlara ve kanunların uygulanmasına bağlamışlardır.[60] Kanuna uyulmaması veya kanuna riayetsizlik ise iktidarın keyfî ve müstebit davranışlarının sebebi olarak görülmüş ve sınırsız iktidar, kanuna riayet etmeyen iktidar olarak kabul edilmiştir.[61]

İktidarın sınırlandırılması anlamında meclis ve parlamento anlayışı, insan hak ve özgürlükleri, hukuk ve kanun hakimiyeti gibi konularda ortaya koyulan görüş ve düşünceler nihai olarak bir anayasanın gerekliliği noktasında toplanmıştır. Bu anlamda devleti içinde bulunduğu hükümet-i mutlaka yani istibdat halinden ancak "Kavanin-i lazime"nin kurtarabileceği düşünülmüştür. Kavanin-i lazımeye toplumun her türlü saadet ve selametinin bağlı olduğu, herkesin uymakla yükümlü olup uyulmadığında sorumlu olacakları kanun yani bir tür anayasa gözüyle bakılmıştır.[62] Aynı düşünce "Kanun-ı siyasi" kavramıyla da ifade edilmiş, devlet adamlarının tüm hareketlerinden dolayı manevi sorumluluklarından ziyade kanuni sorumlulukları olduğu vurgulanmıştır.[63] Anayasa gibi temel bir kanun, hükümetten kaynaklanacak hata ve ihtilafların giderilmesini sağlayacak ve hükümeti adalet çerçevesinde tutmaya yarayacak yani iktidarı sınırlayacak bir araç olarak algılanmıştır.[64] İktidarın sınırlandırılma aracı olarak anayasa düşüncesinin ortaya atılmasıyla, iktidarın her dönem ve şartta sınırlandırılması amaçlanmıştır. Hükümdarın serbest

[60] *Mecmua-i Maarif,* "Usul-ı Kavanin-i Milliye", No: 157, 9 Ekim 1868, (21 Cemaziyelahir 1285), s.1.
[61] *Mecmua-i Maarif,* "Kanun Adalete Tabidir", No: 10, 17 Temmuz 1874, (2 Cemaziyelahir 1291), s.1.
[62]. *İstikbal,* "Usul-ı İstibdad", No: 176, 24 Ağustos 1876, s.1.
[63] *İstikbal,* "Mesuliyet", No: 110, 30 Mart 1875, s.1.
[64] Namık Kemal, "Veşavirhüm fi'l- Emr", *Hürriyet,* No. 4, 20 Temmuz 1868, s.1.

kalması halinde kendisinden beklenenleri ihmal edebileceği ayrıca kendisinden sonra gelenlere de kimsenin kefil olamayacağından dolayı iktidarın sınırlandırılabilmesinin bir senedi emniyetle mümkün olabileceği düşünülmüş ve bu noktada anayasaya müracaat edilmiştir.[65]

SONUÇ

Genel geçer bir yönetim anlayışı olarak monarşi çok uzun süreler boyunca devletlerin tek yönetim anlayışı olmuştur. Genellikle dini bir meşruiyete dayalı olarak hüküm süren monarşiler, devlet iktidarının da tek kullanıcısı olmuşlardır. Bundan dolayı devletin temel işlevleri olan yasama, yürütme ve yargı faaliyetleri de yüzyıllar boyu monarkların hakimiyetinde kalmıştır. Eski Çağlar da dahil olmak üzere hükümdarlara karşı itirazlar ve baş kaldırmalar elbette olmuştur. Sözü edilen karşı koymalarda çoğunlukla monarşi anlayışı varlığını korumuş ve yerine başka bir hükümdar geçmiştir. Ancak bazı dönemlerde örneğin Roma Cumhuriyet döneminde olduğu üzere monarşiler ortadan kaldırılarak devlet yönetimine başka unsurların katılımı sağlanmıştır. Bunun yanı sıra 1215 tarihli Macna Charta sonrasında İngiltere'de Krala karşı yürütülen mücadeleler İngiltere'de iktidarın sınırlandırılması anlamında belli bir birikim ve tecrübe sağlamıştır. Ancak bu durum belli bir coğrafya ve dönemle sınırlı kalmış, Eski ve Orta Çağlarda monarşiler devlet iktidarının yegâne sahibi olmaya ve bazı istisnalar dışında iktidar gücünü özgürce kullanmaya devam etmişlerdir.

[65] Hayreddin Paşa, *Akvamül Mesalik,* Ceride-i askeriye muharriri Abdurrahman Efendi (çev.), El-Cevaib Matbaası, İstanbul 1296, s.35,

Ancak Türk ve İslâm anlayışında hükümdarların yetkilerinin kullanımı ve sınırı noktasında yönetilenler lehine birtakım farklıların geleneksel olarak mevcut olduğu görülür. Öyle ki yazısız bir hukuk anlayışı olmakla birlikte Töre hukukun devlet ve toplum hayatındaki etkinliği İslâm öncesi Türk devletlerinde iktidarın sınırlarının hukukla çizilebilmesini sağlamıştır. İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Türk-İslâm Devletlerinin İslâm hukuku çerçevesinde Töre hukukunu tatbik etmeleri Osmanlı Devleti tarafından da tevarüs edilen ve örfî hukuk olarak ifade edilen bir idare hukuku alanı meydana getirmiştir. Bu sayede Osmanlı devlet ve toplum hayatında hem ilahi menşeli hem de beşerî karakterli hukuk anlayış ve uygulamaları yüz yıllar boyu bir arada ve uyum içerisinde kullanılmıştır. Bu haliyle Osmanlı Devleti'nde iktidar gücünün İslâm hukuku ile dini ve vicdani açıdan, eski Türk devlet geleneğinden intikal eden Töre hukukuyla da aklî ve beşerî açıdan birtakım sınırlara sahip olduğu görülür.

Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemleri, devlet ve toplum hayatında sahip olunan pek çok anlayış ve uygulamanın da zarar görmesi sonucunu doğurmuştur. Adalet anlayışının gördüğü hasar ise daire-i adliye anlayışı temelli bir düzene sahip olan Osmanlı Devleti'nin devlet ve toplum hayatında pek çok karmaşa ve sorunlara neden olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet ve toplum hayatında ortaya çıkan sorunlara yönelik olarak yapılan değerlendirmelerde, iktidar gücünü kullanan yetkililerin keyfî uygulama ve istibdatlarına dikkat çekildiği görülür. Bu durum Osmanlı Devleti'nde iktidarın

sınırlandırılmasına yönelik tartışma ve baskıları da beraberinde getirmiştir. İktidarın sınırlandırılması noktasında ise genelde Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan anlayış ve uygulamalar örnek gösterilmiş fakat İslâm hukukunun hürriyet, adalet ve eşitlik noktasında ortaya koyduğu prensipler de hiçbir surette gündemden düşmemiştir. 19. yüzyıl evresinde devletin savaşlar, ekonomik buhranlar, diplomatik baskılar, gayrimüslim azınlıklarla ilgili gaileler gibi pek çok farklı sorunla uğraşmak zorunda kalması tüm bu sorunları çözecek birtakım tedbirleri gerektirmiştir. İktidarın sınırlandırılmasıyla Osmanlı devlet ve toplum hayatının Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir düzene gireceği ve devletin de güçleneceği ümit edilmiştir. Ayrıca hükümdar da dahil herkes kanun dairesinde sınırlı kalacağından içeride yaşanan tüm sorunların çözüleceği bu sayede dış baskıların da ortadan kalkacağı düşünülmüştür.

Bu ümitle hürriyet, eşitlik, adalet, kanun hakimiyeti, meclis, parlamento, meşrutiyet ve anayasa gibi pek çok konuda yeni anlayış ve uygulamalar ilgi görmüştür. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde devlet iktidarının hareket alanını daraltmaya yönelik bir takım yeni anlayış ve kurumlar yerleşmeye başlamıştır. Bu süreç 23 Aralık 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan "Kanun-ı Esasi" nin ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Ali Suavi, "El Hâkim-i Hüvallah", *Ulum,* No: 1, ty., s.18.

Ali Suavi, "Kudret-i Siyasiye Der Düvel-i İslâmiye" *Ulum,* No: 16, ty., s. 981.

Ali Suavi, "Mahz-ı Hukuk Olan Usulün İlmi", *Ulum,* C.2, No: 18, s.1066.

Arif, "Fransa İnkılabı"**,** *Hürriyet,* No: 93, 1 Mayıs 1870 (29 Muharrem 1287), s.1.

Bir Müslüman, "Temyiz Lazımdır", *İstikbal,* No: 158, 20 Temmuz 1876, s. 1.

Hürriyet, **"**Mesele-i Müsavaat", No: 15, 3 Ekim 1868, s. 1.

Hürriyet, "Özürname", No: 66, 27 Eylül 1869, s. 1.

Hürriyet, No: 19, 2 Kasım 1868, s. 1.

İbret, "Adalet", No: 21, 1 Ekim 1872 (28 Recep 1289), s.1.

İstikbal, "Mesuliyet", No: 110, 30 Mart 1875, s.1.

İstikbal, "Usul-ı İstibdad", No: 176, 24 Ağustos 1876, s.1.

Mecmua-i Maarif, "Kanun Adalete Tabidir", No: 10, 17 Temmuz 1874, (2 Cemaziyelahir 1291), s.1.

Mecmua-i Maarif, "Kanun Mani-i Zulüm ve Taaddidir", No: 63, 29 Mayıs 1868, (6 Safer 1285), s.2.

Mecmua-i Maarif, "Usul-ı Kavanin-i Milliye", No: 157, 9 Ekim 1868, (21 Cemaziyelahir 1285), s.1.

Namık Kemal, "Usul-ı Meşverete Dair…", *Hürriyet,* No:14, 29 Eylül 1868, s.5

Namık Kemal, "Veşavirhüm fi'l- Emr", *Hürriyet,* No. 4, 20 Temmuz 1868, s.1.

Tasvir-i Efkâr, "Payitaht (…Şurayı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye Azayı mevcudesine Hitaben İrad Buyrulmuş olan Nutkun Suret-i Münifesidir)", No. 584, 18 Muharrem 1285. s. 1.

Teodor Kasab, "Muterizler", *İstikbal,* No: 189, 8 Eylül 1876, s. 1.

Kitap ve Makaleler

Acaray, D. (2013). "İnsan Haklarının Korunması Amacıyla Devlet İktidarının Sınırlandırılması ve Siyasal Katılmanın Buna Etkisi", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.2, S.4, Ocak 2013, s. 119-144.

Akgündüz, A. (1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri,* C.1, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Armaoğlu, F. (1988). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s.5-6.

Arslan, İ. vd. (1994). *Hukuk Bilimine Giriş,* Mimoza Yayınları, Konya.

Aydın, M. A. (2007). "Osmanlılar (Hukukî -Adlî Yapı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C.33, İstanbul, s.515-521.

Barkan, Ö. L. (1977). “Kanunname”, *İslâm Ansiklopedisi,* C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.185-196.

Çağrıcı, M. (1998). “Hürriyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 18, İstanbul, s. 502-505.

Çetin, Halis, (2003), “Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C. 58, S.3, s. 62-88.

Demirhan, K. (2014). “Yönetimin Sınırlandırılması ve Siyasal Temsil İlkelerinin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 42, Ekim 2014, s.111-120.

Durmuş, İ. (2000). “İktidar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 22, İstanbul, s. 56.

Göze, A. (1970). “On yedi ve On sekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C. 35, Sayı 1-4, İstanbul, s.49-73.

Gözübüyük, Ş.- Akıllıoğlu, T. (1992). *Yönetim Hukuku,* Turhan Kitabevi, 1992, Ankara.

Hayreddin Paşa, *Akvamül Mesalik,* Ceride-i askeriye muharriri Abdurrahman Efendi (çev.), El-Cevaib Matbaası, İstanbul 1296, s.35,

İnalcık, H. (2011). *Osmanlı,* Timaş Yayınları, İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1970). “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* S. 1, Ekim 1970, s.1-38.

Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü,* Ötüken Yayınları, İstanbul.

Kapani, M. (1993). *Kamu Hürriyetleri,* Yetkin Basımevi, Ankara.

Okandan, R. G. (1951). “Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C. 17, S.1-2, İstanbul, s.3-23.

Özcan, M. T. (2006). “Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* C.64, S.2, İstanbul, s.119-144.

Özkaya, Y. (1987). “Birinci Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi,* C.31, S. 1-2, s.397-415.

Pamir, A. (2009). “Orta Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 58, S.2, s.359-376.

Said Halim Paşa, (1993). *Buhranlarımız,* 2. Basım, M. Ertuğrul Düzdağ, (hzl.), İz Yayınları, İstanbul.

Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Savcı, B. (1957). "Siyasi İktidarı Hukukla Bağlama Çabasının Geçirdiği Seyir", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C.12, S.4, Ankara, s.65-127.

Savcı, B. (1964). "İktidarla Münasebeti Bakımından Hürriyet Problemi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* C.19, S. 2, Ankara, s.155-174.

Şemseddin Sami, (1996). "İstibdat", *Kâmûs-ı Türkî,* Çağrı yayınları, İstanbul.

Turhan, M. (2005). *Anayasal Devlet,* Naturel Yayınları, Ankara.

Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyaset-Nameleri,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Uğurlu, S.-Yılmaz, K. (2011). "Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim", *Turkish Studies,* C.6, S.2, s.949-972.

Yusuf Has Hacip, (1996). *Kutadgu Bilig,* Fikri Silahdaroğlu (uyrl.), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BÖLÜM 27

OSMANLI DEVLETİ'NİN XIX - XX. YÜZYILDA RUMKALE (HALFETİ) KAZASINDA UYGULADIĞI İSKÂN POLİTİKASI: SÜRGÜN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU*

Abdulvahap SAĞIR**

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, maliturkmenoglu@harran.edu.tr ORCID: 0000-0001-8826-6572.

** YL Öğrencisi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, abdulvahapsağir@gmail.com ORCID: 0000-0003-2654-6442.

GİRİŞ

Sürgün terimi, anlamı ve uygulanışı itibariyle çok eski çağlardan günümüze kadar anlamını muhafaza edip gelmiştir. Sürgün, toplumun asayiş, huzur, istikrar ve güveninin sağlanmasını tetikleyen bir ceza metodudur. Bu uygulama tarih boyunca farklı farklı ifadeler ile tesmiye olunmuştur. Osmanlı Devleti sürgün metodunu iskân politikası açısından farklı tarzlarda uygulasa da uygulama genel olarak tazir (cezalandırma) içerisinde yer almıştır.

Rumkale tarih boyunca hem sağlam ve dayanıklı olan surlara sahip kalesi hem de coğrafi açıdan önemli bir stratejik konuma sahiptir. Rumkale, Osmanlı Döneminde ipek yolundan uzakta kalması dolaysıyla ehemmiyetini ortaçağlardaki kadar muhafaza edememiştir. Ortaçağ'da sürekli meydana gelen baskınlar ve saldırılar nedeniyle Rumkale şehri güven sağlayan bir şehir olmuştur. Ulaşımı zor ve tenha bir bölgede olan Rumkale (Rumkale) Kazası Osmanlı döneminde bir iskân politikası olan sürgün metodunun uygulandığı menfa (nefiy-sürgün edilen yer) yeri olmuştur.

İskân, kamusta geçen anlamı itibariyle bedevilerin/konar-göçerlerin yerleştirilmesi, ahali kazandırmak, ahali yerleştirmek ve imar etmek anlamlarına gelmektedir.[1] Osmanlı Devleti'nde iskân politikası devletin kuruluş yıllarında fetih edilen toprakların "Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması"[2] için uygulanmıştır. Bunun yanında iskân politikası

[1] Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, *Çağrı Yayınları*, (2013), s.111.
[2] Mehmet Emin Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi***,** Sayı 159, (2005): s.126

düzenli asker ihtiyacını karşılamak, üretimde sürekliliği sağlamak ve vergi kontrolünü elde tutmak amacıyla oluşturulmuştur.[3]

Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu iskân politikası; kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme dönemlerinde siyasi, ekonomik ve sosyal durumun farklılaşmasına bağlı olarak değişime uğramıştır.[4] Kuruluş ve yükselme dönemlerinde daha çok aşiretlerin iskânları, gerileme ve duraklama dönemlerinde ise dış göçle gelen muhacirlerin iskânları şeklinde uygulama alanı bulmuştur. Kısaca XVII. yüzyıla kadar harap ve hâli yerlerin veyahut arazilerin şen ve âbâd edilmesine çalışılırken bu dönemden sonra evsiz kalanların yerleştirilmesi amaçlanmıştır.

Tanzimat'ın ilanı sonrasında konar-göçerlerin iskânına başlanması da bir başka iskân siyasetinin uygulanışıdır. Bu çerçevede Osmanlı Devletinin yerleştirme ya da iskân etme politikaları "dışa dönük iskân", "içe dönük iskân", ve "dâhildekilerin yerlerinin değiştirilmesi" şeklinde tasnif edilebilir.[5]

Anlaşılan Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde iskân politikası kapsamında uygulamış olduğu metotlar: vakıf yoluyla iskân, sürgün ve derbendciliktir.[6] XIX. yüzyıldan sonra ise Kafkaslardan Osmanlı

[3] İsa Kalaycı, Oktay Kızılkaya, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18, (2012): s.362.
[4] Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", s. 126.
[5] Kalaycı - Kızılkaya, Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri üzerine Bir Değerlendirme" s. 362
[6] Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", s. 126.

Devleti'ne yapılan göçler nedeniyle muhacirlerin iskânı devletin bir yerleştirme politikası haline gelmiştir. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin XIX. yy. ve XX. Yüzyılda Rumkale (Halfeti)'ye uygulamış olduğu sürgün politikası ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHTE RUMKALE KAZASI

Geçmişten bugüne Rumkale adı farklı şekillerde kaydedilmiştir. Ermenice'de *Hromklay* ve *Klay Romakan*, halk dilinde, *Urumgala* veyahut *Hromgaladiye* şeklinde bahsedilmektedir. Ortaçağ kaynaklarında genel itibariyle "*Rumkale*" olarak tesmiye olunmuştur. Memlukler tarafından fethedilince "*Kal'atü'l-Müslimîn"* adını almıştır. 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi ile de tekrardan *"Rumkale"* ismiyle anılmıştır.[7]

Rumkale şehrinin kuruluşu MÖ. 1230'da Proto-Hititlere kadar dayandırılmaktadır. Ancak şehrin MÖ 855'de Asur Kralı Salmanasar tarafından kurulduğu ileri de sürülmektedir. Şehir tarihi süreç içerisinde Hitit, Asur, Med, Pers, Makedonya, Selevkos ve Partların eline geçmiştir. [8]

Urfa ve çevresi Müslümanlar tarafından Hz. Ömer devrinde fethedilmişti. Akabinde Emevi, Abbasi, Selçuklu, Zengi ve Eyyubilerin eline geçmiştir. Ancak Rumkale bölgesi jeopolitik ve

[7] Hasan Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rumkale", Belleten, C.XLII, Sayı:234, (1999), s. 225.
[8] Muammer Gül, "Mısır Mumluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memluk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12 sayı: 2, (2002), s. 360-361.

stratejik konumundan dolayı Müslüman topraklarına uzun süre dâhil edilememiştir. Bölgede Ermeni hâkimiyeti devam etmekteydi. I. Haçlı seferinden sonra Boudovin de Boulogne Urfa ve çevresini İslam hakimiyetinden çıkararak bölgede Urfa Haçlı Kontluğunu kurdu. (1098) Daha sonra da Rumkale'yi 1116'da Ermeni Prensi Gog-Vasil'den alarak Haçlı Kontluğuna dahil etti.[9]

Hülagu Han 1260 yılında Rumkale'yi Moğolların hâkimiyeti altına aldı. 19 Mayıs 1280'de Memluk komutanı Beysari ile Suriye komutanı Ayıntablı Hüsameddin maiyetleriyle birlikte Rumkale üzerine yürüdüler. Stratejik bir konuma sahip olan Rumkale ele geçirilemedi. Bunun üzerine Ermeni Mahalleleri yağmalanıp tahrip edildi. Beş gün boyunca süren tahribatın akabinde Beysari ve Ayıntablı Hüsameddin orduları ile beraber geri çekildiler. Daha sonra Memluk Sultanı Rumkale'yi almak için tekrardan hazırlanarak Hama valisi Melik Muzaffer ile birlikte 1292'de Moğolların elinde olan Rumkale'nin üzerine sefere çıktılar. 26 Mayıs Salı günü Memluk ordusu 33 mancınıkla yaptığı zorlu olan bir kuşatmanın ardından 29 Haziran 1292 Pazar günü Rumkale'yi eline geçirdi.[10]

Böylece 1292 yılında Memluk Sultanı Melik Eşref'in Rumkale'yi fetih etmesiyle ilk defa Rumkale Müslüman bir devletin hâkimiyetine girmiş oldu. Sultan Melik Eşref'in emri üzerine Suriye Naibi Sancar

[9] Gül, "Mısır Mumluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memluk İzleri", 361.
[10] Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa: Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, *Gazi Kitabevi,* (2006), *s.95*

Şuca tarafından kuşatma dolaysıyla tahrip olunan Rumkale imar edildi.[11]

Rumkale'nin Memluk Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra kaza Memluklerin içerisinde yönetime karşı çıkan tebaanın ve sultana karşı isyan eden yöneticilerin sığınağı olmuştur. Gerçekten isyancı Memluk komutanları olan Çekem, Nevruz, Devadar Özbek ve Demürtaş başarısız oldukları mücadelelerden sonra Rumkale'ye sığınmışlardır. Bu sebeple Memluk sultanları bir sınır kalesi olan Rumkale'ye ehemmiyet vermiş ve hatta bizzat kendileri gelip Rumkale'yi denetlemişlerdir.

1516'da Yavuz Sultan Selim Memluklu Devleti üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada Yavuz Sultan Selim Rumkale'nin kenarındaki Merzuman Çayı yakınlarında karargâhını kurmuştur. Memluklu Devleti'nin Ayıntab valisi Yunus Bey'de Rumkale'ye gelip Yavuz Sultan Selim'e biat etmiştir. 24 Ağustos 1516'da Osmanlı Devleti'nin Memluklu Devletini Mercidabık Savaşında yenmesi üzerine Rumkale, Ayıntab, Behisni ve Malatya, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.

Bu süreçten sonra Osmanlı Devleti hâkimiyetinde olan Rumkale Kanuni döneminde Halep Vilayeti'ne bağlı Birecik Sancağının kazası olarak idare olunmuştur. Nitekim bunun yanında 1523 yılı tahrir kayıtlarında Rumkale vilayet olarak kaydedilmiştir.[12]

---

[11] Ekinci, Ortaçağ'da Urfa: Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, s. *264.*
[12] Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rumkale", s. 433. Ayrınca bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.II, *TTK,* (1983). s. 286.

Nefs-i Rumkale 1536'da Altuntaş, Kızılca, Rumlulu ve Hacıhalil isimlerini taşıyan dört mahalleden oluşmaktaydı. Bunlar içerisinde en kalabalık olan merkez mahalle 121 haneye sahip olan Rumlulu mahallesiydi. 1584'e gelindiğinde ise en çok nüfusa sahip olan mahalle Hacı Halil Mahallesi olmuştur. Rumkale Kazasına bağlı olan Nahiyeler ise Merzuman, Ank ve Araban Nahiyeleridir.[13]

Kavalalı'nın isyanı sırasında İbrahim Paşa Rumkale'yi topa tutup kaleyi büyük bir tahribata uğratmıştır.[14] XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Rumkale Kazasının Merzuman, Ank, Araban, Reşi ve Baziki olmak üzere beş nahiyesi bulunmaktadır. Kazanın nüfusu ise on bin otuz kadın, on bir bin sekiz yüz altı erkek, toplam yirmi iki bin sekiz yüz otuz altı kişidir. Bunlardan yirmi iki bin iki yüz yetmiş iki kişi Müslüman, beş yüz altmış dört kişi ise Ermeni milletindendir.[15] Tablo 1'de Rumkale Kazasının nüfus verileri belirtilmiştir.

1831-1832 yıllarında ise Rumkale Voyvodası Bekir Bey Rumkale'de isyan çıkartmıştır. Bekirzade Mehmed Bey, Rişvan Aşireti ile birleşerek 1831'de Birecik, Rumkale ve Behisni bölgesindeki köyleri tahrip edip ahaliye zarar vermiştir. Mehmed Bey'in yapmış olduğu bu tahribatını durdurmak için de Osmanlı Devleti Mehmet Bey'in üzerine Halep ve Rakka Valisi olan Mehmed Paşa'yı sevk etmiştir. Bekirzade Mehmed Bey, Rakka Valisi Mehmet Paşa'nın karşısında duramayıp 1832'de Şam Valisine sığınmıştır. Şam Valisi, Mehmet Paşa,

[13] Ali Yılmaz XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İsyanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996), s. 101
[14] Şemseddin Sami, Kamusu'l-Alam, C. 3 (1306), s. 2377.
[15] H. 1309 Halep Vilayet Salnamesi s. 170.

Bekirzade Mehmet'in kendisine sığınmasından sonraki zaman diliminde, Şam'da meydana çıkan olayların durdurulmasında katkıda bulunmasından dolayı affını talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise Bekirzade Mehmed Bey'in, Rumkale, Birecik ve Behisni 'ye bir daha ayak basmaması ve Şam Valisi'nin himayesinden ayrılmaması şartıyla affetmiştir.

Moltke 1838 yılında Rumkale Kazasını ziyaret ettiğinde sırasında harabe bir halde olan kalenin içerisinde kırka yakın hanenin olduğunu ve diğer ahalinin Fırat'ın doğu kıyısındaki Halfeti[16] Kasabasına yerleştiklerini ifade etmektedir.[17]

Nihayetinde Rumkale (Halfeti) Kazası 1926 yılında yani cumhuriyetin ilanından üç yıl sonra kaza hüviyetinden düşürülüp nahiye statüsüne getirilerek Birecik Kazasına bağlanmıştır. 1954 yılında ise tekrardan Kaza hüviyeti iade edilip Urfa iline bağlı bir kaza statüsüne getirilmiştir.[18]

İKİNCİ BÖLÜM

RUMKALE KAZASI VE SÜRGÜN

2.1. Osmanlı Devletinde Sürgün Uygulaması

Sürgün etmenin ya da edilmenin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu uygulama devletlerin otoritelerini güçlendirmek için başvurdukları temel bir metottur. Sürgün metodunun en ilkel toplumlardan en modern toplumlara kadar süregelen bir uygulama olduğu tespit

[16] Bu tarihten itibaren Halfeti Kaydı karşımıza çıkmaktadır.
[17] Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rumkale", s. 427.
[18] Sabri Kürkçüoğlu, "Güneydoğu'da bir kıyı kenti: Rumkale", Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, sayı:13 (2012), s. 35.

olunmaktadır.[19] Osmanlı Devleti'nde **ise** sistemli bir şekilde yapılan tehcir ve yerleştirme usulleri içerisinde yer almaktadır. Bu usul kuruluş devrinde büyük ölçüde kullanılmıştır.[20] Sürgün, devlet tarafından uygulanan iskâna tabi tutulacak ahalinin veyahut şahısların belirlenip mevcut yerleşim bölgelerinden devletin belirlemiş olduğu yerleşim bölgesine sürülmeleri ya da göçürülmeleri işlemine denilmektedir. Sürgün kelimesi terimsel olarak da sürülmek fiilinden türetilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde de çoğu kez "sürgün edilmeleri" yerine "sürülmeleri" tabiri kullanılmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu sürgün politikası iskân ve yerleştirme ile hukuki bir uygulama olan ceza veyahut cezalandırma olarak iki farklı anlamı da ifade etmektedir.[21] Devlet ihtiyaç duyduğu zaman halkı ihtiyaç duyduğu yerlere yerleştirmek üzere gönderebilirdi.[22]

Sürgün ve iskân birbirleri ile iç içe olan iki uygulamadır. Bazen Sürgün iskânı bazen de iskân sürgünü içine almaktadır.[23] İskân genel itibariyle gönül rızasıyla ve isteyerek aşiretler, cemaatler ve bireylere uygulanırken sürgün ise cebren ve güç kullanarak ahalinin üzerinde uygulanmaktadır.[24]

---

[19] Kemal Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskan, Suç ve Ceza, *Yeditepe Yay., (2007), s.13.*
[20] Cengiz Orhunlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, *Eren Yay.,* İstanbul, 1987, s.30.
[21] Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının sürgünle İlgili Hattı-ı Hümâyunları" ,*OTAM*, sayı:19, (2006), s. 283-284.
[22] Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler"., s. 127.
[23] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskan, Suç ve Ceza, *s.13.*
[24] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 85.

Kanunnamelerde ve arşiv vesikalarında Osmanlı ceza hukukunda tazir cezaları arasında yer alan sürgünle ilgili hükümler bulunmaktadır. Sürgün belgelerde genellikle "*nefy*" şeklinde geçmektedir. Ayrıca sürgün kelimesi yerine *kalebent*, *ikamete memur-ikamete mecbur*, *inha*, *iclâ*, *teb'id, mütebâidin*, *nefy ü irsal*, *sarf ü tahvil*, *menfi* gibi kelimeler kullanılmıştır.[25] Sürgün yeri için de "*menfa*" kelimesi kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk ve orta devirlerinde toplu şekilde yani kabile, şehir, köy halkı veyahut yalnız karı-koca sürgünü gibi sürgün şekilleri uygulanmıştır. [26]Mesela Rodos adası ve Kıbrıs adasının şenlendirilmesi için memleketin muhtelif yerlerinden köyler, cemaatler ve bireyler adaya sürgün edilmişlerdir.[27]

Sürgün Osmanlı Devleti'nde farklı amaçlar için yapılmakla birlikte sürgünün başlıca sebepleri vardır. Bunlar kişilerin cezalandırılıp olay mahallinden veya bulundukları yerden uzaklaştırılması, bütün toplumu etkileyen ve aralarında yaşamasını istemedikleri sabıkalıların ve asayişi bozan kişilerin ahaliden uzaklaştırılması ve sürgün edilenlerin farklı bölgelere iskân olunup hem emniyeti ve asayişi sağlamak hem de atıl kalan bölgeleri tarıma uygun hale getirmektir.

[25]Ayrı bk. Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi***,** c.1, Sayı 5, (2008), s.13.
[26] M. Çağatay Uluçay, "Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, c. XV, S.60 (1951), s. 508.
[27] Kemal Daşçıoğlu, "Sürgün", c. 38, *DİA*, (2010), s. 167. Ayrıntılı bilgi için bk. Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler" s. 127.

Sürgün hem şer'i hem de örfî hukuk çerçevesinde yer alan bir cezalandırma metodudur.[28] Rüşvet, sahtekârlık, zina, fuhuş, iftira, yalancı şahitlik, hırsızlık, tehdit ve küfür, emre itaatsizlik, kız kaçırma vb. suçlardan pek çok kişi sürgün edilmiştir.[29]

Sürgün; iskândan farklı olarak daha çok adalar ve coğrafi şartları elverişli olmayan bölgelere yapılmıştır. Bunlardan başka özellikle ulaşımı zor olan uzak sınırlardaki şehir ve kasabalar ile mahfuz kaleler ve adalar tercih edilmiştir.[30] Rumkale ise hem ücra bir bölgede yer alamsı hem de ulaşım açısından zorluklar barındırmasından dolayı sürgün politikasının uygulandığı bir yerleşim yeri olmuştur.

Sürgün mahallerine insanların gitmelerini sağlamakta zorluklar yaşanmıştır. Binaenaleyh ahaliden oturmuş olan düzen ve hayatlarını bozup gönüllü olarak sürgün gidenlerin sayılarında eksilmeler görülmüştür. Ayrıca sürgün olunan bölgeye gitmemek için kaçmalar ve dağılmalar olmuştur. Sürgüne zorunlu olan bölgelerde ise işsiz veya ahaliye zararlı kimseler seçilmiştir. Durum böyle olunca sürgün kelimesi suçluların cezalandırılması veyahut tedip edilmesi anlamlarını deruhte etmiştir.[31]

[28] Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının sürgünle İlgili Hattı-ı Hümâyunları", s. 287-288. Ayrıca bk. Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 47.
[29] Daşçıoğlu, **"**Sürgün", s.167. Ayrı bk. Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", s. 16.
[30] Daşçıoğlu, "Sürgün", s.168. Ayrıca bk.Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 50.
[31] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 49.

Sürgünler süreleri itibariyle ikiye ayrılır. Birincisi nefy süreci muayyen olan sürgünler diğeri ise nefy süresi muayyen olmayan sürgünlerdir.

Devlet adamları ve memurların sürgünlerindeki temel sebep ahaliye kötü davranmaları, görevlerini su-i istimale uğratmaları ve devlet idaresine zarar vermeleridir. Herhangi bir sebeple bir memurun sürülmesi düşünülüyorsa teklif mensup olduğu makamın en üst temsilcisi tarafından makam-ı muallaya arz edilir. Yani âlimleri şeyhülislam, askerleri yeniçeri ağası, mülkiyelileri sadrazam veya kaymakam paşa arz eder. Arz uygun görülürse ilgilinin sürülmesine karar verilir.[32]

Kadılar ve naiplerin de yolsuzluk veyahut görevlerini su-i istimal etmeleri sebebiyle cezalandırılıp sürgün edildikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Genel olarak ulema sınıfına mensup olanlar azil veyahut sürgün olunmuşlar, kendilerine idam cezası gibi siyaset cezaları uygulanmamıştır.[33]

Osmanlı Devleti Gayr-ı Müslimlere hoşgörülü muamelede bulunmuş ise de bunun kötüye kullanıldığı zamanlar da vakidir. Bu sebeple fitne, fesat, bozgunculuk ve ahlaka aykırı davranışlarda bulunan gayrimüslimlere de sürgün cezası uygulanmıştır.[34]

---

[32] Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", s. 18.
[33] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 137.
İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlın Devletinde Kadı*, 3. Baskı, Kronik Y:ayınları, İstanbul, 2017, s. 64.
[34] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s.157.

Osmanlı Devleti'nde sürgün kararının kesinleşmesindeki son merci padişah olup kendisinden yazılı onay metni alınır. Cezalıya sürgün cezasını bildirip onu menfasına yani sürgün mahalline götürmesi için yanına bir çavuş verilir. Eğer cezaya çarptırılan kişi memur ise mutlaka görevine son verilip maaşı kesilir. Almış olduğu unvan ve mansıp da geri alınır.[35] Sürgün olan kişi çavuş eşliğinde menfasına kadar götürülür. Yol masrafı, yol boyunca yiyecek içecek harcırahı devlet tarafından karşılanır. Menfi, Çavuş veya mübaşir eşliğinde sürgün yerine getirilip burada sürgün fermanı halka ilan edilir. Fermanın bir örneği kadıya verilir. Kadı ise mübaşir veyahut çavuşa sürgün olunan kişiyi ikamet mahalline ulaştırıp görevini tamamladığına dair ilam verir. Bundan sonra sürgün edilen kişi ile kadı ilgilenecektir. Kadı şahsın statüsüne göre bir ikametgâh temin eder. Geçimini sağlayabilmesi için ya iş veya belli bir miktar tımar tevdi eder. Sürgün olan kişinin firar etmemesi için o kişiyi gözetimi altında tutar.[36]

Ele aldığımız belgelerde sürgün cezasını alan menfilerin menfalarına ailelerini de götürüp götürmeyecekleri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak belgelerin tetkikinden sürgün olunan kişilerden kimilerinin eşlerinin de yanlarında olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Yozgat'a sürgün olunan Latifzade Reşid Efendi ve İbrahim Efendilerin eşleri de beraberlerindedir.[37]

---

[35]Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının sürgünle İlgili Hattı-ı Hümâyunları", s. 288.
[36] Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının sürgünle İlgili Hattı-ı Hümâyunları", s. 198.
[37] BOA, DH. EUM.1. Şb. 24. 20.

2.2. Rumkale'ye Yapılan Sürgünler

İncelenen belgelerde Rumkale'ye yapılan sürgünlerin geneli muvakkat yani geçici süreliğine olan sürgünlerdir. Rumkale'ye sürgün edilen kişilerden birisi memur, birisi Gayr-ı Müslim ve 3 kişi ise sıradan halk idi. Rumkale'ye sürgünler daha çok Halep bölgesinden gerçekleşmiştir. Çünkü Rumkale Halep Vilayeti'nin merkezine uzak olan uç kazasıydı. Yani menfilerin menfaları ikametgâhlarından oldukça uzakta ve tenha bir bölge idi. Sürgün olunan şahısların isimleri, meslekleri, sürgün geldikleri ikametgâhları, sürgün tarihleri ve sürgün süreleri Tablo 2'de belirtilmiştir.

2.2.1. Rumkale'ye Yapılan Sürgünlerin Sebepleri

2.2.1.1 Asayişi Bozmak

Osmanlı Devleti; düzenine, iç ve dış siyasetine ve genel asayişe zarar veren davranışlar sergileyenleri, çok önem verdiği sükûnetin bozulacağı, memleketin düzeninin fesada uğrayacağı endişesiyle sürgün cezasına çarptırmıştır. Mesela Urfa Ticaret Mahkemesi kâtibi Hafız Hasan Efendi memuriyeti esnasında borçların toplanması işlemini sekteye uğratacak bazı yalan bilgileri yayması ve görev esnasında başkalarını tehdit etmesi sebepleriyle *ıslah-ı nefs* etmek üzere H. 1 Cemaziyülahır 1278'de (4 Aralık 1861) üç ay süreyle Rumkale'ye sürgün edilmiştir. Bunun yanında belgede geçen *"zaten dahi böyle şeylere sabıkalı bulunmasına nazaran hem kendisini ıslah-ı nefs etmek*" cümlesinden Hafız Hasan Efendi'nin daha önce de

sabıkasının olduğu anlaşılmaktadır.[38] Hafız Hasan Efendi'nin belgesinde geçen *"eracif* yani *yalan söylemek*" Osmanlı hukukunda ki sürgün olunma sebepleri içerisindeki başlıca bir unsurdur. Çünkü yalan söylemek ve yalan haber yaymak toplumun içerisinde güvensizliğin ve huzursuzluğun oluşmasına neden olmaktadır. Bu sebepten dolayı Osmanlı Devleti özellikle memurlar içerisinde bu tür bir olayın vuku bulması üzerine hemen sürgün cezasını uygulamıştır.[39] Bunun yanında Osmanlı Devleti tehdit ve küfür gibi kaba davranışları da tazir cezaları içerisinde ele alıp sürgün cezası uygulamıştır.[40]

H.29 Ramazan 1276 (20 Nisan 1860) tarihinde Halep'in Bâbu'l-Yezrib Mahallesi'nde un meselesinden dolayı Bekare Aşireti'nden İbrahim bin El-Kudri ile Ahmet bin El-Kudri arasında arbede meydana gelmiştir. Bu arbededen dolayı kendileri ahaliye ders olması ve korkutulmaları için cezalandırılıp H. 7 Zilkade 1276'da (27 Mayıs 1860) altı ay müddetle Rumkale'ye sürgüne gönderilmişlerdir. Belgede geçen "*kaleden dışarı çıkarılmamak şartıyla"* tabiri İbrahim bin El-Kudri ile Ahmet bin El-Kudri'nin kalebent olduklarını da ifade etmektedir.[41]

Osmanlı Devleti Gayr-ı Müslim tebaasına genel olarak hoş görülü muamele de bulunmuş ise de bu muameleyi kötüye kullanarak fitne, fesat, bozgunculuk çıkaran ve ahlaka aykırı davranışlarda bulunanlara sürgün cezasını uygulamıştır. Ayıntab'ta mütemekkin Ermeni

[38] BOA, MVL. 756. 46.
[39] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 136.
[40] Daşçıoğlu, Osmanlı'da Sürgün; İskân, Suç ve Ceza, s. 97.
[41] BOA, MVL. 756. 28.

milletinden Artin veled-i Aboş'un yapmış olduğu arsızlık ve edepsizliğinden dolayı 28 Şevval 1275'te (31 Mayıs 1859) Rumkale'ye nefy ve tard olunmuştur.[42]

2.2.1.2 Ahaliyi Rahatsız Etmek

Osmanlı Devleti kendi toplumunun ve ahalisinin huzur ve asayişini önemseyen bir idare uygulamaktaydı. Buna binaen Osmanlı Devleti ahalinin huzurunu kaçıran davranışları hemen cezalandırmıştır. Halep'in Kartal Haramî mahallesinden olan Mehmet Ebu Tayfur'un mahalle ahalisinin bazılarının *kapılarına necaset sürerek perde-i namuslarını telvis eylediği* mahalle sakinlerinin ihbar etmeleri üzerine araştırılıp tesbit olunmuştur. Bunun üzerine Mehmet Ebu Tayfur R. 14 Eylül 1276 (26 Eylül 1860) Çarşamba günü bir sene müddetle Rumkale'ye sürgün edilmiştir.[43]

2.2.2 Rumkale'ye Yapılan Sürgün Cezalarının Sonuçları

Rumkale'ye sürgün olunan menfilerin kimileri zaten muayyen olan sürelerde sürgün olundukları için ceza süreleri bitince tekrardan memleketlerine dönmüşlerdir. Ancak bu konuyu belgelerden izlemek istediğimizde belgenin sınırlılığı ile karşılaşırız. Gerçekten Osmanlı mahkemesinin kayıtlarını incelediğimizde mevzuyu ve kararı görmemiz mümkün ise de kararın uygulanışı sonrasında ortaya çıkan sonuçların neler olduğunu görmemiz çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Bu durum yani kararın uygulanması sonuçlarını neler olduğu konusu başka bir davanın konusu olmuş ise ya da karar

[42] BOA, HR. MKT. 290. 29.
[43] BOA, MVL. 756. 27. 3.

hakkında yeni bir düzenleme yapılmış ise belge üzerinde izlenebilmektedir. Mesela Halep'ten Rumkale'ye Sürgün olan Mehmet Abu Tayfur'un almış olduğu ceza kendinsin hakkında on beşlik nakdi ödeneğe ve beş gün hapis cezasına dönüştürülmüştür. Mehmet Ebu Tayfur'un durumu belgede; "*hakkında kanunun 258. Maddesi hükmüne tevfikan icrası iktiza eden muamelenin nihayet derecesi on beşlik ceza-yı nakdi ile beş gün hapis olunmasına…"* şeklinde ifade edilmiştir.

Diğer taraftan belli süreli sürgüne gelenlerin ıslah-ı nefs ederek memleketlerine dönmüş oldukları düşünülebilir. En azından bunu düşünmememiz için bir gerekçe yoktur. Ötesi sürgün ile gelenlerin Rumkale'de bir vakaya karıştığı, şehri karıştırdığı ve mesela yeni bir sürgünle cezalandırılması yani Rumkale'den de sürülmesi gerektiği şeklinde bir durumla da karşılaşılmamış olunmalıdır. Çünkü eğer böyle bir durum olsaydı belgelerde yer alması hatta failin zaten vukuatlı bir kişilik olması sebebiyle ilgili şahıs hakkındaki konunun hassasiyetle takip edilmiş olması gerekirdi.

2.3. Rumkale'den Yapılan Sürgünler

Rumkale; her ne kadar tenha bir bölge olması sebebiyle kendisine sürgünlerin gönderildiği bir belde ise de bölgede mütemekkin ahali de Rumkale'den başka bölgelere sürgün olunmuşlardır.

Rumkale ahalisinden Latif oğlu Mehmet Efendi ve Latif Bey nam şahıslar ahali ve fukaraya olan kötü muamelelerinden dolayı başka bir bölgeye tard olunmaları için haklarında şikâyet edilip, dilekçe

verilmiştir.[44] Anlaşılan Osmanlı Devleti'nde tebaa hem hukuka aykırı ve kötü muamelede bulunan yerel yönetimdeki yöneticileri hem de kendilerine zulmeden halktan diğer insanları mahallin kadısına veya diğer üst yöneticilere hatta doğrudan saraya şikâyet edebilmekteydi.

Aynı şekilde tebaayı rahatsız eden işler ve usulsüzlükler yapan yöneticiler de sürgün olunmuşlardır. Mesela Rumkale naibi Mehmet Efendi'nin 17 Şaban 1269'da (27 Mayıs 1853) af edildiğine dair beldeden anlaşıldığına göre Mehmet Efendi, bazı *cünhalardan* yani *suçlardan* dolayı Antakya'ya sürgün edilmiştir. Ancak Mehmet Efendi'nin hangi sebebe binaen sürgün olunduğu ve hangi tarihlerde sürgün edildiğine dair bilgi veren belgeye ulaşılamamıştır.[45]

Rumkale kaymakamının iftirasıyla Rumkale'den Yozgat'a sürgün edilen Kelhur Ağazade Mehmet Salih Efendi ve oğlu Şeyh Müslüm Efendi 4 Zilhicce 1334'te (2 Ekim 1916) memleketleri olan Rumkale'ye geri dönebilmek için talepte bulunmuşlardır. Aynı şekilde Kelhur Ağazade Mehmet Salih Efendi ve oğlu Şeyh Müslüm Efendi Yozgat'a hangi tarihlerde sürgün edildiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.[46] Bir başka belgede ise Yozgat'a sürgün edilen Çeti Ağazade Salih oğlu Şeyh Müslim'in affedilmesi'ne dair bilgiler yar almaktadır. Yine bu Çeti Ağazade Salih oğlu Şeyh Müslim'in Yozgat'a hangi sebepten dolayı sürgün edildiğine dair bilgi bulunmamaktadır.[47]

[44] BOA, A} MKT. UM. 271. 42. 1.
[45] BOA, AMD. 45. 24. 01
[46] BOA, DH. EUM. 4: ŞB. 7. 70.
[47] BOA, DH. EUM. 4. ŞB. 6. 20.

Menfilerin hangi tarihlerde ve hangi sebeplerden dolayı sürgün olunduklarına dair bilgiler yer almayan bir diğer belgeye göre Rumkale'den Çankırı'ya sürgün olunan Latifzâde Hacı İbrahim, Mehmet, Rüştü ve Hafız Şakir arazilerini işleye bilmek için 14 Recep 1335'te (6 Mayıs 1917) Rumkale'ye biraz daha yakın olan Adana'ya nakledilmeyi talep etmişlerdir.[48] Ancak talepleri yol emniyeti bulunmadığı gerekçesiyle uygun görülmemiştir.

2.3.1. Rumkale'den Yapılan Sürgün Cezalarının Sonuçları

Rumkale'ye yapılan sürgünler için ifade edilen durumun Rumkale'den yapılan sürgünler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Yani cezası bitenlerin geri gelmiş olmaları beklenebilir Hatta bu konuda yani giden kişilerin cezası bitince dönmeleri konusu Rumkale kadılığını ilgilendirdiği için Rumkalede tutulmuş defterlerde yer almasının daha kuvvetli ihtimal olduğu değerlendirilebilirse de yine belgelerde bu konuda bir kayda rastlanmamıştır. Rumkale'den gidenler hakkında Rumkale'ye gelenlerde olduğu gibi durumunda değişiklik yapılmışsa deftere geçirilmesi uygulaması sürmüş mesela süresi bitenin geri gelmesi gibi olağan gelişmelere defterlerde yer verilmemiştir. Mesela Rumakele'den Antakya'ya sürgün olunan Rumkale naibi Mehmet Efendi Fakirü'l-hal ve kesîrü'l-iyal olmasından dolayı af edilmesine karar verilmiş bu durum daha önce verilen kararın bir değişikliği olarak defterde yer almıştır. Yine 14 Cemaziyülahır 1336 (27 Mart 1918) tarihli başka bir kayıtta yer alan "*Rumkale ahalisinden olup Maraş'a ikamete memur edilen Latifzade Reşid Efendi ve İbrahim*

[48] BOA, DH. EUM. 4 ŞB. 24. 20

Efendilerle Refikalarının memleketlerine iade olundukları" cümlesi Rumkale'den sürgün olan Reşit Efendi ve İbrahim Efendi'nin affedildiğini bildirmektedir.

SONUÇ

Sürgün cezasını tarih boyunca devletler uygulamışlardır. Sürgün devlet için hem cezalandırma hem de iskân politikasının uygulanması metodudur. Osmanlı Devleti ilk dönemlerinde sürgün politikasını atıl kalan boş arazilerin tarıma açılması ve elverişli hale getirilmesi için bir iskân metodu olarak kullanmıştır. Daha sonra ise sürgünü başıboş dolaşan, işsiz, asayişi ihlal eden, kanunlara riayet etmeyen kişiler üzerinde uygulamış olduğu bir ceza metodu olarak kullanmıştır.

Osmanlı Devleti bir ceza şekli olan sürgünü daha çok ulaşılması zor, tenha ve atıl bölgelere yapmıştır. Rumkale (Halfeti) Kazası ise ulaşılması zor ve tenha bir bölgede olması hasebiyle çok tercih olunan menfa bölgesi olmuştur. Ayrıca hem bağlı bulunduğu Halep Vilayeti merkezine uzak olması, hem de Urfa Sancağı merkezine uzak olmasından dolayı bu merkezlerden pek çok sürgünler Rumkale (Halfeti)'ye yapılmıştır.

EKLER

Ek 1:

Sıra no	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	**İslam**	10.757	11.515	22.272
2	**Ermeni**	273	291	564
Toplam		10.030	11.806	22.836

Tablo 1: XIX. yüzyılın sonlarında Rumkale Kazasındaki Nüfus oranları

Ek 2

Mefilerin İsmi	Mesleği	İkametgâhı	Sürgün Tarihi	Sürgün Süresi
Hafız Hasan Efendi	Ticaret Mahkemesi Katibi	Urfa Sancağı Merkez Kazası	4 Aralık 1860	Üç ay
Ahmet bin El-Kudri	-	Halep, Bâbu'l-Yezrib Mahallesi	27 Mayıs 1860	Altı ay
İbrahim bin El-Kudri	-	Halep, Bâbu'l-Yezrib Mahallesi	27 Mayıs 1860	Altı ay
Artin veledi Aboş	-	Ayıntab	31 Mayıs 1859	-
Mehmet Ebu Tayfur	-	Halep, Kartal Haramî Mahallesi	26 Eylül 1860	Bir yıl

Tablo 2: Rumkale'ye Sürgün olan kişilerin meslek, ikametgâh, sürgün tarihi ve sürgün sürelerini belirten cetvel.

Ek 3:

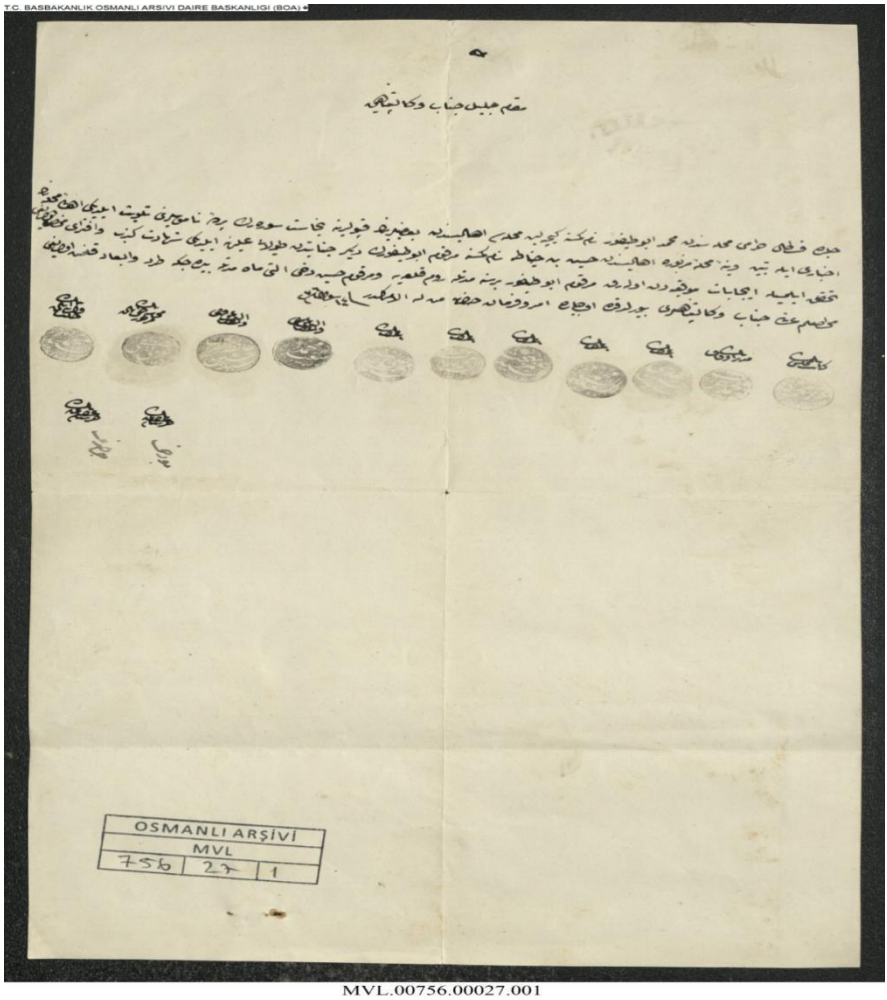

MVL.00756.00027.001

Fotoğraf 1: Halep Vilayeti Kartal Harami Mahallesi sakinlerinden Mehmet Ebu Tayfur'un Rumkale (Halfeti)'ye sürgün olunduğunu gösteren belge. Kaynak: MVL: 756. 27. 1.

Ek 4:

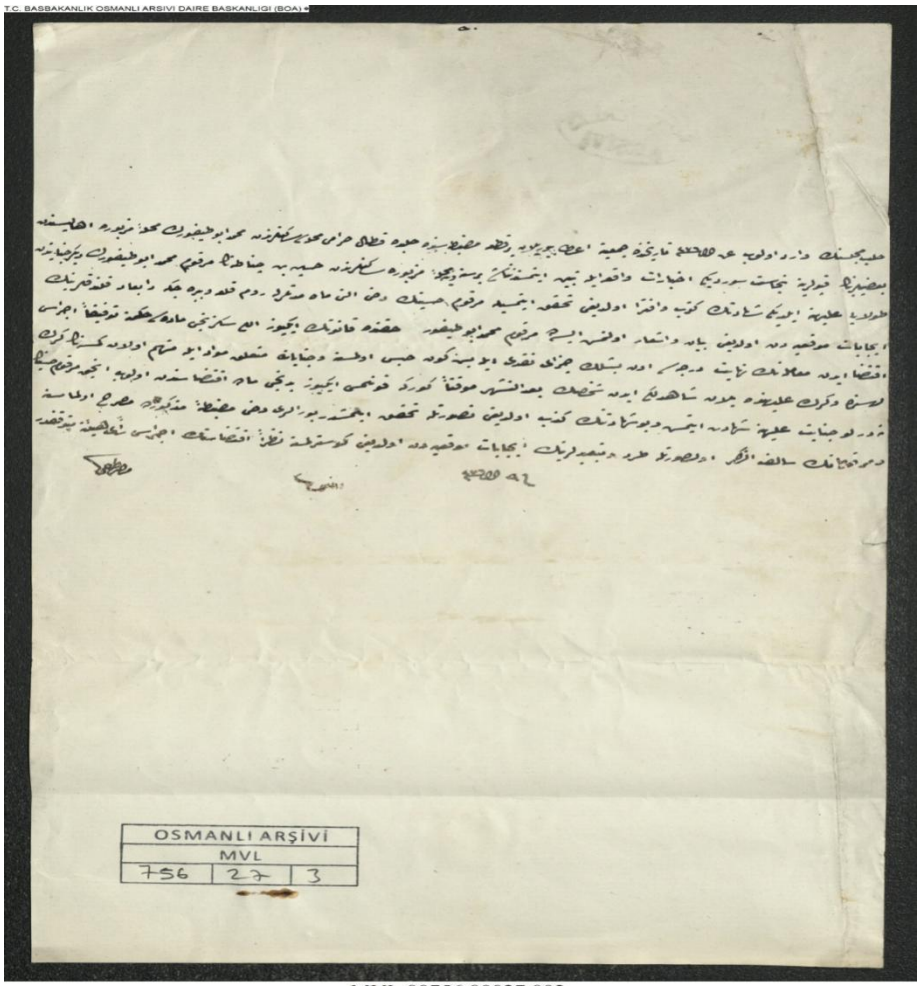

MVL.00756.00027.003

Fotograf 2: Halep Vilayeti Kartal Harami Mahallesi sakinlerinden Mehmet Ebu Tayfur'un almış olduğu sürgün cezasının on beşlik nakdi ödeneğe ve beş gün hapis cezasına dönüştürüldüğünü gösteren belge

Ek 5:

Fotoğraf 3: Rumkale (Halfeti) hükümet konağının resmi

Ek 6:

Fotoğraf 4: Rumkale (Halfeti)'nin Fırat cihetinden görünüşü

Ek 7:

Fotoğraf 5: Rumkale (Halfeti) hükümet konağının içeriden görünüşü.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Dâhiliye Emniyeti Umumiye 1. Şube 24. 20.

Meclis-i Vâlâ. 756. 46, 756. 28, 756. 27. 3.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi 290. 29.

Sedaret Mektubi Katibi Umumiye 271. 42. 1.

Amedi Kalemi Evrakı 45. 24. 01

Dâhiliye Emniyeti Umumiye 4. Şube 7. 70, 6. 20, 24. 20,

Yayımlanan Kitap, Tez ve Mekaleler

Acehan, Abdullah "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.1, Sayı 5, İstanbul (2008)

Daşçıoğlu, Kemal, "Sürgün", c. 38, *DİA*, (2010)

Daşçıoğlu, Kemal, Osmanlı'da Sürgün; İskan, Suç ve Ceza, *Yeditepe Yay., (2007)*

Ekinci, Abdullah, Ortaçağ'da Urfa: Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, *Gazi Kitabevi,* (2006)

Gül, Muammer, "Mısır Mumluklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memluk İzleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12 sayı: 2, (2002)

Kalaycı, İsa, Kızılkaya, Oktay, ”Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18, (2012)

Karadeniz, Hasan Basri, “XVI. Yüzyılda Rumkale”, Belleten, C.XLII, Sayı:234, (1999)

Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının sürgünle İlgili Hattı-ı Hümâyunları”, OTAM, sayı:19, (2006)

Kürkçüoğlu, Sabri, “Güneydoğu’da bir kıyı kenti: Rumkale”, Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, sayı:13 (2012)

Orhunlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, *Eren Yay.,* İstanbul, 1987

İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlın Devletinde Kadı, 3. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017

Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, *Çağrı Yayınları*, (2013)

Uluçay, M. Çağatay, “Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, *Belleten*, c. XV, S.60 (1951)

Uzunçarşılı, İ Hakkı, Osmanlı Tarihi, c.II, *TTK,* (1983)

Üner, Mehmet Emin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 159, (2005)

Yılmaz, Ali, XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (1996)

BÖLÜM 28

OSMANLI SEFER LOJİSTİK FAALİYETLERİNDE MENZİLLER

Mehmet EVRAN*

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri Kilis, Türkiye, mehevran@yandex.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti tarihi incelendiğinde kuruluş yıllarından itibaren askerî yapının devleti oluşturan en önemli kurumlardan biri olduğu görülür. Henüz beylik döneminde iken Osmanlı beyliğini meydana getiren Türkmen aşiretler sınır boylarında varlık mücadelesi verirken askerî kimliklerinden ödün vermediler. Devletin Rumeli'de fetih hareketlerine başladığı yıllarda da askerî sisteme gösterilen dikkat artarak devam etmiş ve Osmanlı kurumsal yapıları oluşturulurken askerî yapı Osmanlı toplumunun bir parçası haline gelmiştir. Savaş dönemleri ile sefere hazırlık zamanlarında askerî yapının toplumla bir bütün oluşturması devleti rahatlatan bir faktör olmuştur. Osmanlı seferleri aralıksız olarak devam etmiş, ordunun sefere çıkmadığı yıllar olağanüstü bir durumun işaretçisi sayılmıştır.

XIV. yüzyılla birlikte seferler uzak mesafelere gerçekleştirilmeye başlanmış ve ordu için lojistik sorunlar başlamıştır. Savaşa iştirak eden askerî sınıfların sefer süresince ihtiyaçlarının eksiksiz olarak temin edilmesi için Osmanlı toplumunu meydana getiren her bireye sorumluluklar yüklenmiştir[49]. Orduda bulunan asker sayısı arttıkça sefer lojistik faaliyetlerini gerçekleştirmek güçleşmiş ve sefer güzergahlarında bulunan menzillerin önemi artmıştır.

Menziller ordunun her türlü ihtiyacını karşılamaya yeterli olacak kapasitede hazırlanmıştır. Orduda bulunan askerlerin günlük ihtiyaçları dışında gereksinimlerini karşılamak için menzillere yakın

[49] Süleyman Polat, "Osmanlı Devletinde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten*, C. 82, 2018, s. 829.

bölgelerden orducu esnafı adı verilen tüccar ve zanaatkarlar, ordu menzillere ulaşmadan önce gelerek serbest ticaret sistemi içerisinde asker ile ticari faaliyetlerde bulunmaktaydı[50]. Lojistik olarak her türlü imkana sahip olan ordunun savaş alanlarında başarı kazanması mutlak bir sonuç olarak ortaya çıkıyordu.

1.Menzillerin Oluşum Süreci

Kelime manası konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, ikamet olunan yer, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal anlamında kullanılan menzil, Osmanlı Devletinde resmi haberleşmeyi sağlayan posta teşkilatını ifade etmek için kullanılmıştır[51].

Coğrafi şartlara göre değişiklik gösteren mesafelerde iletilmek istenen haberin yerine en kısa zamanda ulaştırılması gayesiyle oluşturulmuş konaklama merkezlerine menzil denilmektedir[52]. Yolun kullanım yoğunluğuna bağlı olarak menzillerde ulaşım aracı olarak kullanılan beygirlerin ve diğer giderler için menzil bölgesine yakın ahaliden avarız[53] ve bedeli nüzul resmi alındığı gibi ulak görevi üstlenen kişilere devletin, gördükleri hizmete mukabil doğrudan ödeme yapması mümkündür. Ayrıca bir bölgenin gelirleri mukataa şeklinde

[50] Bülent Çelik, " Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 16, Manisa, 2018, s. 114-116.
[51] Yusuf Hallaçoğlu, "Menzil", *DİA*, C. 29, Ankara, 2004, s. 159.
[52] M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 10, Ankara, 2002, s. 1707.
[53] Avârız: sözlük anlamı olarak "sonradan meydana gelen, sonradan ortaya çıkan şey " anlamına gelmektedir. Osmanlı maliyesinde ise dîvanın kararı ve padişahın emri ile olağanüstü hallerde toplanan vergiye verilen isimdir. Bkz. Serhat kuzucu, "XVIII. Yüzyılın Ilk Yarısında Antepte Avârız Vergisinin Uygulanısı (Seriyye Sicillerine Göre)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15(1), 101-118.

menzil giderlerini karşılamak için kullanılabilmektedir. Ancak menzil giderleri menzil için devletin tahsis ettiği bütçeyi aşacak olursa başka bir kazadan menzile "imdâdiye" adıyla yardım yapılmaktadır.

Yol sistemleri devletlerin iktisadî, askerî, içtimaî ve siyasi hayatlarında büyük öneme sahipti. Askerî ve ticarî faaliyetlerin yürütülmesi kadar merkezî otoritenin hakimiyet sahasında tesis edilmesi güçlü bir yol ağına ihtiyaç duymaktaydı[54].

Kurumsallaşmasında Türk-İslam devletleri ile Batı tarzı kurumsal yapıların sentezini kendisine entegre eden Osmanlı devleti kuruluş yıllarından itibaren haberleşmede ulak sistemini kullanmıştır. Yol sisteminin tam manası ile örgütlenmesi Kanuni Sultan Süleyman Dönemine kadar gelişim göstermiştir. Menzil adıyla bilinen Osmanlı yol sistemi devletin kurulduğu bölgelerde Osmanlı'dan önce hakimiyet kurmuş olan devletlerin kurduğu yol ağları ile birleştirilerek veya doğrudan bu yollar kullanılarak tesis edilmiştir[55].

Osmanlı Devleti kaynaklarında menzillerin kuruluş gayesi haberleşmenin hızlı şekilde gerçekleştirilmesi, ordunun sefer yolunda dinlenmesi ve lojistik gereksinimleri ile iaşesinin teminini sağlamak olarak belirtilmiştir[56]. Anadolu ve Rumeli yol ağı üzerinde ihtiyaç görülen yerlerde menzilhane tesis eden Osmanlı Devleti menziller

---

[54] M. Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilatı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 10, Ankara, 2002, s. 1673.

[55] Yusuf Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller),* Ankara, 2002, ss. 1-13.

[56] Aleksandır Antonov, "Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", (Çev. Zeynep Zafer), *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara, 2002, s. 1720.

arasındaki mesafenin makul ölçülerde olmasına büyük özen göstermiş[57] ve menzil kurmak için menzilci adıyla güvenilir memurlar tayin etmiştir. İhtiyaç hasıl olması halinde kaza ve sancak kadısının arzı ve devletin tasdiki ile bir yerin menzil olarak tayini mümkün olabilmektedir. Menzil noktalarının belirlenmesinde iki konaklama arasındaki mesafenin dikkate alınması kadar yolun geçtiği arazinin coğrafi yapısının da dikkate alındığı görülmektedir[58].

Osmanlı yol sisteminin temel gayesi amme hizmetinden ziyade resmî işlerin yürütülmesidir. Bu açıdan ele alındığında menzillere yüklenen en önemli görevin askerî faaliyetlerin yerine getirilmesi olduğu görülür. Üç kıta üzerinde hakimiyet kurmuş olan Osmanlı Devleti ordusunu savaş bölgesine sevk etmek ve iaşe gibi büyük öneme sahip lojistik gereksinimleri orduya zamanında ulaştırmada menzillerin önemini kavramıştır. Menzil teşkilatına gösterdiği özen sayesinde ordunun ihtiyaçlarını zamanında karşılamaya muvaffak olduğundan askerî başarılar mutlak bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır[59].

Osmanlı Devletinin askerî başarılarının arka planında disipline edilmiş ordusu, kullanılan savaş araçlarının mükemmelliği kadar lojistik desteğin zamanında temin edilmesi vardır. Bu nedenle menzillerin sefer lojistiği açısından önemi ve merkezle kurulan irtibatta sağladığı katkı önemlidir.

---

[57] BOA, AE. SAMD. III, 35/3346.
[58] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 14-16.
[59] Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* C. 1, Hatay, 2019, s. 33.

Osmanlı Devleti sefer kararı aldıktan hemen sonra menzillerde ordu için gıda stok etmeye başlamaktadır. Menzil ambarlarını dolu tutmak Osmanlı Devleti için ilke haline geldiği gibi menzil faaliyetleri bir nizam dahilinde yürütülmüştür[60]. Sefer kararının ardından ordunun konaklama merkezleri belirlenerek burada depolanması gerekli görülen erzak bölge kadılarına yazılan emir doğrultusunda menzile nakledilmektedir[61].

Ordunun ihtiyaç duyacağı zahire ordu menzil noktasına ulaşmadan menzil-emini adı verilen mübayaacılar eliyle bölge halkından bedeli karşılığında mübayaa yoluyla satın alınmaktadır. Mümkün olduğunca menziller için satın alınan ürünün parası peşin verilmekle birlikte gerekli görülmesi halinde mübayaa edilen ürünün bir kısmı için satıcıya senet verilmesi mümkündür[62]. Hazinenin durumu müsait olmadığı hallerde ise devlet halktan imdadiye adıyla menzilde konaklayacak ordu için halktan gıda ve erzak alma yoluna başvurmaktaydı[63].

Sefer zamanında askerin savaş aracı olan binek hayvanı ile ordunun kullanacağı araç-gereç ve teçhizatı taşımada kullanılan yük hayvanlarının beslenmesi sefer lojistiğinde aşılması gereken en önemli sorunlardan görülmekteydi. Bu nedenle ordunun konaklama merkezlerinde binek ve yük hayvanları ile ordunun temel besin

[60] Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul, 2013, s.144.
[61] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962, s. 34.
[62] Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Ulak ve İaşe Menzilleri,* Ankara, 1966, s. 33-36.
[63] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 18.

kaynağı olan et ihtiyacını karşılamak için kullanılan küçük ve büyük baş hayvanların beslenmesi için menzillerde kuru ot, saman, arpa gibi erzak depolanmaktaydı. Ordunun beslenmesi için temin edilen baklagil ve hububat depolanabilmekte iken etin uzun süre muhafaza edilememesi sayıları 150-200 bini bulan Osmanlı ordusunun et ihtiyacını karşılamaya yetecek kadar canlı malın menzile yakın bölgelerden mübayaa edilmesini zorunlu kılıyordu[64]. Menzil nizamnamesine uygun olarak ordunun lojistik ihtiyaçlarını çevre bölgelerden satın alan menzil memurları kadar bölgedeki çiftlik sahipleri ile köylüler devletin belirlediği narh fiyatlarına uymak zorundaydı.

2.Osmanlı Yol Sistemi Ve Menziller

Savaş dönemlerinde ikmal ve iaşe temini, işlevini muntazam olarak devam ettiren yol ağları ile mümkündür. Bunun bilinci ile yol sistemini oluşturan Osmanlı Devleti seferberlik halinde ordunun konaklaması için menzil noktaları yaptırmıştır. Devletin sefer yönü merkezden Anadolu ve Rumeli topraklarına ilerlemesinden dolayı yol sistemi doğu ve batı yönünde üç ana hat ve bu hatlar ile birleşen tali kollara ayrılarak oluşturulmuştur[65]. Bu bağlamda Osmanlı ordusunun seferberlik zamanlarında kullandığı hareket güzergahı ve bu güzergah üzerinde bulunan menzil noktaları şu şekilde sıralanmaktadır: Anadolu Sağ Kolu İstanbul, Bilecik, Eskişehir, Afyon, Konya, Adana, Halep, Şam güzergahını takip eder. Anadolu Orta Kol güzergahı

[64] Serhat Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul, 2017, s. 75-76.
[65] Sema Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara, 2002, s. 1694-1695.

İstanbul, Bolu, Ankara, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Musul ve Bağdat hattı üzerinde bulunan menzil noktaları ile birbirine bağlanır. Anadolu Sol Kol güzergahı İstanbul'dan Bolu'ya kadar Anadolu Orta Kol güzergahını takip ettikten sonra Kastamonu, Tokat, Niksar, Erzincan, Erzurum ve Tebriz'e bağlanırken Tokat'a giden kuzey yolu ve Niksar, Koylu-hisar, Kara-hisar, Şiran, Kelkit Çiftliği, Aşkale ve Erzurum üzerinden Oltu, Ardahan, Ahıska, Kars, Doğubeyazid ve Van'a ulaşan ikinci bir yol ağı kullanılmaktadır.

Osmanlı Devletinin sefer yönü Batı'ya olduğunda kullanılan Rumeli Sağ Kolu İstanbul, Kırk-kilise, Köstence, Tulça ve İsakçı menzil konaklama merkezlerini takip ettikten sonra Tuna Nehri üzerinden Adakale'ye bağlanır. Rumeli Orta Kol hattı İstanbul, Edirne, Filibe, Köstendil, Üsküp, Yeni-Pazar, Saraybosna ve en nihayetinde Mostar menzili konaklama merkezine ulaşır. Rumeli Sol Kol hattı Edirne'ye kadar orta hat güzergahını takip ettikten sonra Gümülcine, Selanik ve Kuzey Teselya üzerinden Yanya ve Delvinon istikametine uzanır[66]. Yol sistemi üzerinde bulunan konaklama merkezlerinin birbirine olan uzaklıkları farklılık gösterip bu durumun nedeni coğrafi şartlar, emniyet ve menzilde depolanması gereken emtianın temin edilmesi gereken bölgeye olan mesafesidir. Özellikle seferberlik zamanlarında lüzum görülmesi halinde kullanılan yol sistemi üzerinde bulunan menzillere yeni menzil noktaları ilave edilmekle beraber seferberlik sonrasında bu menzillerin ortadan kaldırıldığı durumlar olmuştur[67].

[66] Yüksel Bayıl, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi,* Elazığ, 2012, s. 86.
[67] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 51.

Osmanlı Devleti kurulduğu bölgenin jeopolitik ve stratejik özelliklerini en iyi şekilde değerlendirmeyi bilmiş ve bu bağlamda gerek seferberlik dönemlerinde gerekse normal zamanlarda deniz ulaşımının sağladığı avantajları sonuna kadar kullanmıştır[68]. Kara ulaşımına oranla daha ağır yüklerin sevkine imkan tanıdığı gibi nakil işlerinde kazandırdığı zaman nedeniyle Osmanlı Devleti deniz ulaşımından kara ordusunu sefer bölgesine sevk etmek için etkin şekilde faydalanmıştır[69].

Kara yoluyla nehirlerin keşişim noktalarında köprü yapımına uygun olmayan yerlerde karşıdan karşıya geçişin temini için iskeleler kurulmuş ve bu yerlerin yönetimi vakıflar veya doğrudan devlet eliyle belirli bir ücret mukabilinde her türlü ulaşım için kullanılmıştır. Özellikle Fırat ve Tuna Nehirleri üzerinde devlet eliyle oluşturulan "ince donanma" olarak isimlendirilerek askerî amaçla tesis edilen ulaşım güzergahları mevcuttur. İstanbul'dan ülkenin en uç noktasına kadar uzanan sahil hattı boyunca bulunan iskeleler ticarî faaliyetlerde olduğu kadar ulaşım ve sefer organizasyonlarını gerçekleştirmek için kullanılan menzil noktaları olmuştur.

Osmanlı Devleti kara ulaşımında olduğu gibi deniz ulaşımında da belirli bir hat üzerinden ulaşım faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda kullanılan deniz yolu dört ana kol üzerinden

[68] Temel Öztürk, "Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon'un Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 29, İstanbul, 2007, s. 150.
[69] Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşılanması", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* C. 5, Muş, 2019, s. 87.

teşkilatlandırılmıştır. Karadeniz ve Akdeniz'de sol ve sağ güzergahlar takip edilmek şartıyla;

1-İstanbul'dan İshakcı ve Tuna iskelelerine,

2-Üsküdar'dan Anadolu'nun Karadeniz sahil kıyısını takip ederek Fas'a,

3-İstanbul'dan Akdeniz yönünde sağ kıyı şeridini takip ederek Mora ve Ortona'ya,

4-İstanbul'dan itibaren Akdeniz yönünde sol kıyı şeridi takip edilerek Üsküdar, İzmir, İskenderun, İskenderiye, Cezayir ve Cebel-i Tarık Boğazı'na kadar uzanan ulaşım sistemi oluşturulmuştur[70].

Deniz ulaşımında kullanılan dört kol üzerinde bulunan iskeleler nakliye ve sefer organizasyonları için etkin şekilde kullanıldığı gibi devlet idarecilerinin görev yerlerine ulaştırılması ve haberleşmenin sağlanması için de kullanılmıştır.

3.Menzilcilik Nizamı

Defterdarlığa bağlı bulunan Mevkufat Kalemi'nde oluşturulan Menzil Halifeliği yönetiminde bulunan menzillerin sevk ve idaresi Menzil-emini adı verilen ve görev süresi bir yılla sınırlı olan bir kişi tarafından yürütülmekteydi. Menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadı, naip veya kale muhafızının arzı üzerine menzil-emini tayini yapılmaktadır. İhtiyaç görülmesi halinde birden fazla menzilci tayin edilebilmektedir. Menzilcilerin Müslüman olması mutad olmakla

[70] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 146.

beraber Rumeli bölgesinde gayr-i müslim kökenli kişilerin menzilci tayin olduğu vakidir[71].

Menzil-emini vazifesini ihmal eder veya görevini kötüye kullanır ise cezalandırılırdı. Görevini başarılı şekilde yürüten menzilcilerin sonraki yıllarda yeniden menzilci tayin edilmesi mümkündür.

Menzillerin denetim ve mali sorumluluğunu uhdesinde bulunduran Menzil Halifeliği menzillerle ilgili ortaya çıkan sorunları Mevkufat Defterlerindeki kural ve kaideler doğrultusunda sonuçlandırırdı.

Menzil sistemi devlet için son derece önemli görüldüğünden menzilin usulüne uygun olarak işletilmesi, menzil odalarının ve mevcut malzemenin temizliği kaza kadıları, naibler ve muhtesiplerce kontrol edilirdi. Menzilde bulunan görevliler bir birlik sayıldığından teşkilatlandırılması kendine mahsus bir hüviyete sahipti. Menzil elemanları arasındaki anlaşmazlık ve davalarla menzil zabitleri ilgilenir, menzil emniyeti ile inzibatından menzil zabitleri sorumluydu[72].

Menzil teşkilatının işletim şekli zamanın ihtiyaçlarına göre değişiklikler geçirmiştir. XVI. yüzyıl ortalarına doğru menzil bölgesinde bulunan halk menzilci tayin edilerek avarız ve nüzul vergisinden muaf sayılmıştır. Menzillerde menzil ahkamı dışında hareket edilmesi menzillerin bozulmasına neden olurken menzil bölgesinde bulunan halkın bu durumdan doğrudan etkilenmesi nedeni ile yeni düzenlemeler zarurî bir hal almıştır. Ortaya çıkan bu durum

[71] Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", s. 1696-1697.
[72] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 155.

neticesinde III. Selim zamanında menzillerin vakıf geliri olarak kaydedilmesi ile kiraya verilmesinin önü açılmıştır. İlk kez Rumeli'de uygulama alanı bulan kiraya verilme durumu XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'da bulunan menzillerde uygulamaya geçirilmiştir[73].

Başlangıçta posta teşkilatı gibi faaliyet gösteren menziller daha sonraları seferberlik döneminde ordunun iaşe ve lojistik gereksinimlerini karşılama, haberleşme, merkezi idare ile taşranın irtibatını sağlama ve münakaleyi sağlama gayesini amaç edinmiştir. Sefere çıkan ordunun beslenmesi, ordunun ihtiyacı olan araç-gereç sevkiyatı ve iaşe temini menzillerin en önemli görevi haline gelmiştir. Osmanlı arşiv kaynaklarında konunun ehemmiyetini gösteren birçok hüküm bulunmaktadır. Söz konusu hükümlerde hangi menzile ne kadar iaşe maddesi getirilerek depolanması gerektiği ayrıntılı olarak yazılmıştır[74].

Seferberlik dönemlerinde menzillerle yoğunlaşan haberleşme trafiğini daha seri hale getirmek için normal dönemden daha fazla masraf ve beygir tahsisi gerekiyordu[75]. Ortaya çıkan bu masrafın bir kısmı için amdadiye olarak vergi mükellefiyeti bulunan menzil çevresinde bulunan köy ve kasaba ahalisi hizmetleri mukabilinde menzil çevresinde bulunan araziyi kullanma hakkı elde ederken avarız-ı

[73] Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", s. 1699-1700.
[74] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 158.
[75] Mustafa Nuri Türkmen, "XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Ankara, 2003, s. 136.

divaniye, tekalif-i örfiye vergisinden muafiyet kazanırken gayr-i müslim olanlar yeniçeri-oğlanı vermekten muaf sayılıyordu[76].

Menzilkeş olarak adlandırılan menzilciler, menzil işlerini yaptığı gibi menzil akçası ve imdadiye adıyla her ailenin maddi gücü oranında akçe vermekteydi. Menzillerin ihtiyacı olan arpa, saman, odun yağ gibi emtianın temini onların görevi sayılmaktaydı[77].

Menzillerin işletilmesi usuller ile sabit olmasına rağmen uygulama aşamasında sorunlar yaşanmaktaydı. Yaşanan sorunlar yeni tedbirler çerçevesinde aşılmaya çalışılmakla beraber alınan tedbirler yapılan yeni düzenlemeler menzillerin kuruluş amacında değişikliğe neden olmadığı gibi ulaşılmak istenen hedef menzil ahkamını ıslah etmek olmuştur. Yaşanan bu sorunların temel nedeni menzillerin normal zamanlarda ulak faaliyetleri yanında seferberlik dönemlerinde askerî gayeler ile kullanılıyor olmasıdır. Seferberlik zamanından sonra her ne kadar eski düzen tesis edilmek istenmişse de bir takım düzensizliklerin önü alınamamıştır. Menzillerin kiraya verilme sistemi getirildiğinde menzil idaresi, menzil-emininden Kiracı-başı adı verilen görevliye aktarılarak yaşanan sorunlar ber-taraf edilmek istenmiş ancak bunda istenilen başarı sağlanamamıştır[78].

4.Menzillerin Malî Yönü

Haberleşme, ticaret ve ulaşım faaliyetlerinin yanısıra askerî organizasyonlar açısından hayatî önem arz eden menzillerin her hangi

[76] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 161-162.
[77] Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", s. 1699.
[78] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 160-161.

bir zafiyet oluşmadan düzenli bir şekilde işlevini yerine getirmesi için Osmanlı Devleti azami ölçüde gayret sarf etmiştir. Üç kıta üzerinde hakimiyet kurmuş olan Osmanlı Devleti, merkez ile eyaletlerin ve sancakların irtibatını menziller aracılığıyla sağladığı gibi seferberlik dönemlerinde ordunun sevkiyatı ve her türlü ikmal ve iaşe ihtiyacı menziller üzerinden temin edilmekteydi. Bu nedenle menzil giderleri ciddi bir masrafa neden olduğu gibi oluşan masrafların karşılanması önemli bir konu halini alıyordu.

Osmanlı Devleti menzil faaliyetleri nedeni ile oluşan masrafın bir kısmını doğrudan hazineden karşılarken geriye kalan kısmı ulak ücretleri, menzilci tayin edilen bölge ahalisinin avarız ve nüzul vergileri, bir yerin mukataa geliri veya bir gümrük malı üzerinden karşılamaya çalışmıştır. Özellikle savaş dönemlerinde oluşan masrafların karşılanması ek kaynak ihtiyacını doğurduğunda imdadiye adıyla halktan vergi toplanılmıştır[79].

Seferberlik faaliyetlerinden sonra menzillerdeki masrafı en fazla yükselten etken elçilik faaliyetleri idi. Osmanlı Devletinden diğer devletlere gönderilen elçiler ile yabancı devletlerden Osmanlı Devletine gelen elçiler nedeni ile oluşan menzil masrafları ayrıntıları ile masraf defterine kaydedilmiş ve yapılan masraflar menzilciler tarafından karşılanmıştır. Buna mukabil olarak devlet, söz konusu meblağı menzilcilerin vergilerinden düşmüştür.

[79] İzzet Sak-Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 16, Konya, 2004, s. 192-195.

Menzil noktasının büyüklüğü menzil masrafıyla doğru orantılı olarak artış göstermiştir. Ancak menzilin ve dolayısıyla masrafın derecesi ne olursa olsun menzil gelirleri ve giderleri daima kayıt altına alınarak kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Yapılan tüm harcamalar, harcamaların nedeni ve kim adına yapıldığı masraf defterlerine yazılmıştır. Seferberlik dönemleri dışında menzillerin faaliyetleri neticesinde oluşan masraflar menzilin bulunduğu bölge halkının ödemekle yükümlü olduğu avarız ve bedel-i nuzül vergileri ilgili menzile ocaklık geliri olarak tahsis edilmiştir[80].

Menziller için hayatî öneme sahip menzil beygirleri aynı zamanda menzil masrafı içinde önemli bir yere sahiptir. Menzil beygirlerinin fiyatları dönemin şartlarına ve bölgelere göre farklılık göstermektedir. Bu durumun nedeni menzilin savaş bölgesine olan yakınlığı veya uzaklığıdır[81]. Ayrıca İstanbul'daki menzil beygirlerinin fiyatının kendi döneminde en yüksek menzil beygiri fiyatını teşkil etmesi arz ve talep ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir[82]. Menzilin bulunduğu yolun işleklik derecesi menzil beygirlerinin sayısındaki artışın nedeni iken savaş dönemlerinde beygir sayıları ihtiyaç ölçüsünde artırılmakta

[80] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 164-166.
[81] Zeynel Özlü, "Göynük (Bolu) Menzil Teşkilatı'nda Görev Yapan Menzilciler", *Tırakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, Edirne, 2006, s. 4.
[82] Faris Çerçi, "Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)", S. 20, Erzurum, 2003, s. 214-215.

bu ise normal zamanlara göre masrafın iki katına kadar çıkmasına neden olmaktadır[83].

Seferberlik dönemlerinde menziller arasındaki ulak yoğunluğu artmıştır. Bu ise menzil masraflarının yükselmesine neden olduğundan menzilciler artan bu masraflara karşılık devletten zam talebinde bulunmuştur[84]. Gerekli incelemeleri yapan devlet talebin yerinde olduğunu değerlendirmesi halinde yapılacak olan zammın hangi kazalardan ve ne şekilde tahsil edileceğini belirlemiştir. Yapılan bir savaşın süresi menzil masrafını doğrudan etkiyen faktörler arasındadır. 1691-1694 yılları arasında yapılan Osmanlı-Avusturya Savaşının süresi menzil masraflarında yükselmeye neden olmuştur[85].

5. Menzillerin Askerî Mükellefiyetleri

Sultanın huzurunda oluşturulan meclisten savaş kararı çıktıktan sonra Şeyhulislam savaşın meşruluğuna dair fetva verirdi. Hemen akabinde savaş kararı eyalet ve sancaklara bildirilirdi[86]. Sefer yönü doğu ise ordunun ana karargahı Üsküdar kabul edilirken Batı yönünde bir sefer kararı alındı ise ordunun ana karargahı Edirne veya Davut Paşa sahrası kabul edilerek[87] savaşa iştirak edecek askerlerin zamanında karargaha ulaşmaları yönünde fermanlar hazırlanırdı. Olası asker fırarlarını

[83] Serhat Kuzucu, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Atların Yeri ve Önemi: 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Örneği", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, XII/24, Ankara, s.26.
[84] BOA, C. NF, 43/2145.
[85] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 166-171.
[86] Temel Öztürk, "İran Seferleri Organizasyonunda Gümüşhane'nin Rolü (1723-1746)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* C. 14, Trabzon, 2017, s. 11.
[87] Hakan Yıldız, *Hadi Osmanlı Sefere (Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik),* İstanbul, 2006, s. 45-46.

önlemek ve askerin ana karargaha zamanında ulaşmasını sağlamak için Rumeli ve Anadolu üzerinde bulunan yol sistemini kullanan ve "sürücü" olarak isimlendirilen görevliler askerin ilgili yol güzergahını kullanarak toplanma merkezine intikalini sağlardı[88].

Sefer güzergahı boyunca ordunun konaklama merkezi olan menziller[89] ordunun savaş noktasına ulaşmasında büyük bir öneme sahip olduğu gibi iaşe[90] ve diğer lojistik ihtiyaçların askere zamanında yetiştirilmesinde üstlendiği görev ile Osmanlı ordusunun kazandığı savaşlarda kilit rol oynamıştır[91].

Ordunun ana konaklama merkezinden savaş noktasına ulaşmak için harekete geçtiği yol güzergahında bulunan menzillerde askerin iaşe ve lojistik ihtiyaçları ordu menzile ulaşmadan stoklanmaktaydı. Söz konusu emtia menzile yakın kaza ve yerleşim birimlerinden temin edilmekteydi[92]. Ancak bölgede yaşanan kıtlık, kuraklık gibi nedenlerle menzilde depolanması istenen ürünlerin temini eksik kaldığında sefer güzergahı dışında bulunan diğer vilayet ve bölgelerden erzak ve gıda temin edilerek ilgili menzillere nakli yapılmıştır[93].

---

[88] Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 60.

[89] Mevlüt Karagöz, " Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* İstanbul, 2019, s. 29.

[90] Mehmet Zahit Yıldırım, "1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Afyon, 2002, s. 148-149.

[91] Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler Ansiklopedisi,* . Cilt: 10, Ankara, 2002, s. 151.

[92] Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 73.

[93] Serhat Kuzucu-Mehmet Evran, "Osmanlı Sefer Lojistik Faaliyetlerinde Erzak ve Gıda Temini", *Fârâbi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II,* İksad, Gaziantep, 2020, s. 334.

Sefere giden ordunun yol güzergahı ve konaklama merkezleri her ne kadar belli bir yol sistemi üzerinden gerçekleştiriliyor olsa da bu duruma her zaman riayet edilmediği olmuştur. İran seferi, IV. Murad Döneminde çıkılan Revan Seferi, Kanuni Döneminde gerçekleştirilen Irakeyn Seferi sırasında kullanılan konaklama merkezleri ile menzil rotalarının farklı oluşu bu durumun en güzel örneğini oluşturmaktadır[94].

Osmanlı ordusu sefere çıkmadan önce askerin muhtemel konak yerlerinden ve menzillerin bulunduğu yerin kadılıklarından ordunun geçeceği yol güzergahının durumu hakkında ayrıntılı rapor istemekteydi[95]. Bölgede bulunan yetkililer menziller ile kullanılacak yolun durumunu kontrol ettikten sonra tamir edilmesi veya yeniden yapılması gereken köprü ve yolların halini ayrıntılı bir rapor ile merkeze bildirirdi[96]. Bu raporlardan hareketle devlet, yolun genel durumu, menzil noktalarında askerin iaşe ve su ihtiyacını karşılamaya yetecek kadar kaynak olup olmadığını, savaşların vazgeçilmez silahı olan ağır top gibi materyallerin sevkinde yaşanacak muhtemel sorunları öğrenir ve gerekli tedbirleri alırdı[97].

Seferberlik ilanından sonra ordu için erzak ve gıda temini iki farklı yöntem uygulanarak sağlanmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti menzil

---

[94] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 174-175.
[95] M. Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, C.10, Ankara, 2002, s. 1678.
[96] Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorlu'nda Kara Yolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Belleten*, C. 81, Ankara, 2017, s. 390-391.
[97] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 176.

görevlileri ve mübayaa memurları aracılığı menzil bölgesine yakın yerleşim birimlerinden toplu gıda ve erzak satın alarak menzil ambarlarında depolamıştır. Uygulanan ikinci yöntem ise menzile ordudan hemen önce gelen tüccarlar ile askerin ticarî faaliyetlerde bulunmasına serbestlik tanımıştır[98]. Bu durum ordunun konakladığı menzil noktalarını yakın çevreden mallarını satmaya gelen köylü ve çiftlik sahiplerinin pazarı haline getirdiği gibi aynı zamanda menzilleri ticarî bir merkeze dönüştürmüştür[99].

Üretim yapan halk ile tüccarlar menzil noktalarında kurulan pazar yerine getirdiği her nevi mala alıcı bulmuştur. Menzillerin sürekli gözetim ve denetim altında tutulması ise bölgede asayiş ve güvenlik sorununu çözmüştür. Menzil noktalarında yaşanan bu duruma menzillerin kurulduğu yerin sahip olduğu coğrafi özelliklerin sağladığı avantaj nedeniyle menziller zamanla yerleşimin yapıldığı kasaba ve şehir hüviyeti kazanmıştır[100].

6.Menzil Müştemilatı Ve Hizmetlileri

İşlevsel fonksiyonları ve devlete sunduğu imkanlar ile menzil noktalarında bulunan yapılar müştemilat olarak han ve kervansaraylarla benzerlik göstermektedir. Menzil müştemilatı genel olarak menzil hizmetlileri ve ulakların kaldığı odalar, mutfak, hamam, kuyu veya çeşme, tuvalet, yük ve binek hayvanlarına tahsis edilen ahır ile bu hayvanların beslenmesini sağlamak için yapılan ot, saman, arpa

[98] Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği),* İstanbul, 2007, s. 123.
[99] Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 72-73.
[100] Rümeysa Kars, "Osmanlı'da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği (1700-1750)", *Journal of Universal History Studies,* C. 2, 2019, s. 297-300.

gibi ürünlerin saklandığı ambarların yanı sıra sefere çıkan ordunun besin maddelerinin depolandığı ambarlar ile nalbant, menzil erbabı ve ulakların dinlenmesi için tesis edilen haymelerden oluşan müstakil yapılardır.

Osmanlı yol sistemi üzerindeki menzillerin bir kısmı müstakil iken özellikle posta teşkilatı gibi haberleşme ve ulaşım gayesi ile oluşturulan menzillerin bazıları han ve kervansarayların içinde oluşturulmuştur. Bu gibi durumlarda menzil müştemilatı ticaret ehli ile ortak olarak kullanılmıştır. Müstakil yapılardan oluşan menzillerde atların konulduğu ahırlar ile hayvanların beslenmesinde kullanılan ot, saman, arpa gibi yem ürünlerinin saklandığı depo ve ambarlar menzil bünyesinde inşaa edilmekle beraber bazı menzillerde kiralanarak oluşturulmuştur.

Menzil müştemilatı bünyesinde görev süresi bir yılla sınırlı Menzil Emini, Menzil Kethüdası, Ahur Kethüdası, Seyis, Odacı, Sürücü, Aşçı gibi hizmet ehli yanında menzillerin asıl yükünü çeken yakın çevredeki köy ve kasaba ahalilerinden oluşturularak adına Menzilkeş (menzili çeken) denen hizmet gurubu bulunmaktadır. Menzil eminlerinin tayini menzilin bulunduğu kaza ayanı, kadısı veya naibinin teklifi ve devletin bu teklifi tasdik etmesi neticesinde bir yıllık süreyle tayin edilmekte[101] olup başarılı olanlar sonraki yıllarda tekrar aynı göreve getirilmektedir. Menzil emini ister ve devlet onaylar ise yıl içinde görevden ayrılabilir veya bu görevi başka birine

[101] BOA, C. NF, 49/2447.

devredebilir. Menzillerde tayin olayı genel olarak rûz-ı hızır zamanında yapılırken rûz-ı kasımda da yapılan atamalar vardır[102].

Menzilin idari işlerini yürüten menzil eminleri seferberlik döneminde ordunun menzilde istirahatini, levazımını, beslenmesini sağlamakla görevli memurlardır. Normal zamanlarda ulaklara gereken hizmeti vermekle yükümlü olan menzil eminleri, görevlerinde suistimalde bulunur veya menzil nizamına aykırı hareket eder ise görevlerinden azledilerek cezalandırılırdı[103]. Ayrıca menzilin avarız ve nüzul vergisini tahsil etme görevi menzil eminlerinin uhdesindedir[104].

Seferberlik dönemlerinde askere rehberlik vazifesi gören sürücülerin aslî görevlerinden biri de ulaklar tarafından kullanılan menzil beygirlerini kayıtlı olduğu yere geri getirmektir. Böylece bir menzilde beygir yığılmasının önü alınmaya çalışılırken seferberlik dönemlerinde ordu ve askerin zamanında istenilen noktaya ulaşmasını sağlayan sürücüler sayesinde ordunun hareket kabiliyeti artırılmaya çalışılmıştır[105].

Bir menzilin her türlü işini görmek mükellefiyet usulü ile menzil yakınında bulunan bir köy veya kasaba halkından belirli kişilere verilmekte ve bunlara menzilkeş denilmektedir[106]. Gerekli görülmesi halinde köyün veya kasabanın tamamı menzil hizmetiyle

[102] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 177.
[103] BOA, C. NF, 24/1161-1; BOA, C. NF, 24/1161-2.
[104] BOA, TS. MA.d, 6833.
[105] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 179.
[106] Sema Altunan, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25/39, Ankara, 2006, s.78.

görevlendirilir ve bu durumda menzilin yanında menzilkeşlerin işlerini yapmakla yükümlü menzilci ismini alırdı. Hizmetleri karşılığında bir takım vergilerden muaf tutulan menzilkeşler[107] menzil akçası, menzil imdadiyesi gibi maddi imkanları ölçüsünde para veya para mukabili mal vermekle yükümlü oldukları gibi belirli sayıda er çıkararak menzil işlerini yapmaktaydı. Menzilin harap hale gelmemesi, yanmaması, muhafazası gibi sorumlulukları yanında yolcuların güvenliği, menzilin ihtiyacı olan arpa, saman, kuru ot, odun, çıra, yağ, un, hububat ve sair menzil ihtiyaçlarının temini menzilkeşlerin görev alanlarını oluşturmaktaydı. Tüm bu görevlerine mukabil menzilkeşler âşâr defterinde belirtilen öşrü toprak sahibine vermek kaydıyla menzil çevresindeki toprakları işleme hakkına sahipti. Menzillerdeki ulak yoğunluğu ve aralıksız devam eden savaş dönemleri karşısında menzil masraflarını ödemekte zorlanan menzilkeşler yerlerini terk ederek menzillerin harap olmasına neden olmuştur[108].

Mali yönden menzil eminine bağlı olan ahur kethüdası, seyis, odacı ve aşçılar menzilin iç hizmetiyle görevli kişilerden olup görevleri mukabilinde ücret almaktadır[109].

7.Menzil Sisteminin Bozulması

Kuruluş ve işleyişi belli bir nizam ve usul dahilinde yürütülen menzillerde yaşanan sorunlar alınan tedbirler ve değiştirilen yönetim

[107] Çerçi, Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri), s. 221.
[108] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s. 179-180.
[109] Hallaçoğlu, "Menzil", s. 160.

şekilleri ile giderilmeye çalışılmıştır. Uygulamada yapılan değişikliklerin sıklığı menzil sisteminde istenilen başarının yakalanamadığını gösteren en büyük kanıt iken sistemdeki aksaklıkların temel nedeni menzil yöneticileri ile habercilerin görev anlayışındaki bozulmadır.

Menzil noktalarının kurulduğu ilk dönemlerden Kanuni Devrine kadar ulak hükmü ile hareket serberstliği verilen ulakların görevlerini yerine getirirken sergilediği tavır ve halka verdiği zararlar menzil sisteminde değişikliği zorunlu kılan etkenlerin en önemlilerinden biridir. 1540 yılında ulak hükmü yerine in'âm hükmü getirilerek menzil beygirlerinden in'âm hükmüne sahip ulakların faydalanmasına izin veren uygulamaya geçilerek menzil masraflarının menzilci tayin edilen halkın avarız ve bedel-i nüzul vergisinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte in'âm hükmüne sahip olmayan ulakların menzil beygiri alması önlenememiştir[110].

Menzillerin işleyiş tarzında yapılan en büyük değişiklik Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Sadrazam Lütfi Paşa tarafından yapılmıştır. 1697 yılında menzillerin teşkilatlanması yeniden düzenlenerek menzillerde bulunan beygirlerin posta hizmetinde kullanılmasına karşılık deyn-i ta'yin-i ücret-i bârgirân adı verilen bir ücret ödeme zorunluluğu getirilmiştir.

Özellikle XVII. yüzyıl başlarından itibaren yapılan savaşlar ile devletin içine düştüğü zafiyete bağlı olarak yaşanan asayişsizlik

[110] Çerçi, Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri), s. 220-222.

nedeni ile devlet idaresinin merkezde toplanması menzil sistemini olumsuz etkilemiştir. Haberleşme yoğunluğunun artması masrafları artırırken oluşan masrafları karşılamak için menzilci ahaliye yüklenen imdadiye vergisinin mutad hale gelmesi menzilci halk üzerinde büyük bir külfete dönüşmüş ve yerlerini terk etmelerine neden olmuştur. Bu durum ise menzillerin görevlerini yerine getiremez hale getirerek işlevini kaybetmesine sebep olmuştur. Menzillerin harap olmasını önlemek için XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren menziller kiraya verilerek yeni bir düzenleme yapılmıştır[111].

Savaş dönemlerinde bazı ulaklar menzilcilere baskı yaparak kendilerine tahsis edilenden fazla menzil beygiri[112] ve sürücü alırken[113] bazı ulaklar ise sahte evrak düzenleyerek menzil nizamına uymayan davranışlar ile haksız kazanç elde etmeye çalışmıştır[114]. Ayrıca usulsüz yollarla menzil beygirlerini, tüccar mallarının cüzi bir fiyatla taşınmasında kullanan ulaklar, yük hayvanı özelliği bulunmayan bu hayvanların telefine neden olmuştur[115]. Bu ise menzil sisteminde yaşanan sorunların hızla büyümesine neden olmuştur.

Menzil nizamına uygun hareket etmeyen menzil eminleri, rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım döneminde yapılan tayin zamanına kırk-elli gün kala ayanlarla anlaşarak menzili kapatıp devletin menzile tahsis ettiği gelir ile vilayetten menzil adına toplanan emvali zimmetine geçirmeye çalışmaktaydı. Ayrıca menzile gelen ulakları birkaç saat bekleterek

[111] Hallaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s.189-190.
[112] BOA, C. NF, 34/1683; BOA, İE. DH, 29/2558.
[113] BOA, C. NF, 29/1435; BOA, AE. SOSM. III, 91/6977.
[114] BOA, HAT, 665/32327-F.
[115] BOA, C. NF, 19/916-1; BOA, C. NF, 19/916-2.

menzil beygirleri için ulaklardan 20 paradan fazla kira bedeli isteyerek normal kira bedelinin iki katından fazlasını tahsil ediyordu.

Menzil eminlerinin usulsüz davranışları ve yaşanan diğer sorunlar menzil nizamında değişiklik yapılarak menzillerin kira usulü ile yeni bir idare şekli oluşturulmasına neden oldu. Anadolu'da kira usulü seferler nedeniyle tam olarak uygulanamadığı gibi savaşlar nedeniyle kira usulü ile menzil sisteminin bir arada yürütülmeye çalışılması menzil sisteminde düzenin daha çok bozulmasına sebep oldu. Haberleşme ihtiyacının önemi menzil sisteminin düzenli bir şekilde işlemesini zorunlu kıldığından devlet, yeni bir çözüm metodu olarak menzillerde iltizam uygulamasına geçti. Menzilhanelerde iltizam hakkı verilen kişilerin haksız kazanç elde etme arzusu[116] menzil sisteminde köklü değişimleri zorunlu kılmıştır.

XIX. yüzyılın teknolojik buluşları haberleşme sisteminde hızlı bir değişimi ve gelişimi beraberinde getirmiştir. Buharlı gemilerin ve trenlerin kullanımının artması postacılık faaliyetlerinde yeni bir dönemin başlamasına neden olurken Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi ile birlikte gelişen yeni şartlara uyum sağlamaya çalışmıştır. Ortaya çıkan bu yeni durum Osmanlı Seferlerinde kilit rol üstlenen menzil sisteminin uygulamadan kalkmasına neden olmuştur[117].

[116] Hallaçoğlu, "Menzil", s. 160.
[117] Çerçi, Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri), s. 223-224.

SONUÇ

Türk-İslam Devletleri, Moğol ve İlhanlıların yol sistemi örnek alınarak oluşturulan Osmanlı Devleti yol sistemi, menzil teşkilatı adıyla işlevsel olarak mükemmel bir posta teşkilatı yapısına dönüştürülmüştür. Devletin ve menzil teşkilatının merkezi olan İstanbul ile memleket dahilindeki bütün yerleşim birimlerinin irtibatı merkezden itibaren Rumeli ve Anadolu istikametinde uzanan üç ana kol ile bu kollara bağlı tali yollar vasıtasıyla sağlanmıştır.Osmanlı yol sistemi üzerinde kurulan menzil yapılanması seferberlik dönemlerinde ordunun pratik ve seri hareket etmesini sağlayarak kazanılan zaferlerde önemli bir rol oynamıştır. Taşıdığı öneme binaen menziller için ciddi bir bütçe ayrılırken ulak hizmeti gören kişilere geniş yetkiler verilmiştir. Menzil hizmetlileri yaptıkları işin karşılığı olarak avarız ve nüzul vergisi gibi bazı vergilerden muaf tutulmalarının yanında menzil topraklarını işleme ve menzil teşkilatı bünyesinde idarecilik hakkı elde etmiştir.

Kara yolu üzerinde bulunan menziller gibi Akdeniz ve Karadeniz'in sağ ve sol sahil şeridi üzerinde bulunan iskelelerde menzil noktaları oluşturularak askerî organizasyonlarda sağladığı imkanlardan sonuna kadar yararlanılmıştır. Özellikle seferberlik dönemlerinde küçük nehirleri geçmek için köprüler kullanılırken Tuna ve Fırat gibi debisi yüksek olan nehirler üzerinde kurulan ince donanmalar ile ikmal sevkiyatı ve askerî geçişlere serilik kazandırılmıştır.

XVII. yüzyılda Osmanlı kurumsal yapılarında görülen bozulmalar menzil teşkilatında da görülmeye başlanmış ve bu nedenle atılan

adımlar kısmî düzelmelere neden olsa da uzun süren savaşlar menzillerin masrafını çeken menzilkeşlere külfet olarak yansımıştır. Bu duruma ulak ve menzil idarecilerinin usulsüz uygulamaları ile artan eşkıyalık faaliyetlerinin eklenmesi menzilkeşlerin yerlerini terk etmesine neden olmuştur. XVIII. yüzyılda hız kazanan ıslah çalışmaları kapsamında menzillere kira usulü getirilmiş ancak seferler nedeni ile istenilen düzen sağlanamamış ve en nihayetinde posta teşkilatı kurularak menzil sistemi tamamen ortadan kaldırılmıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

BOA, AE. SAMD. III, 35/3346.

BOA, C. NF, 43/2145.

BOA, C. NF, 49/2447.

BOA, C. NF, 24/1161-1.

BOA, C. NF, 24/1161-2.

BOA, TS. MA.d, 6833.

BOA, C. NF, 34/1683.

BOA, İE. DH, 29/2558.

BOA, C. NF, 29/1435.

BOA, AE. SOSM. III, 91/6977.

BOA, HAT, 665/32327-F.

BOA, C. NF, 19/916-1.

BOA, C. NF, 19/916-2.

2. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ALTUNAN, Sema, "XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25/39, Ankara, 2006, s.75-99.

ALTUNAN, Sema, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, s. 1694-1706.

ANTONOV, Aleksandır, "Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", (Çev. Zeynep Zafer), *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara, 2002, s. 1719-1732.

BAYIL, Yüksel, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi,* Doktora Tezi, Elazığ, 2012.

BOZKURT, Rıza, *Osmanlı İmparatorluğunda Ulak ve İaşe Menzilleri,* Ankara, 1966.

ÇELİK, Bülent " Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafı", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 16, Manisa, 2018, s. 113-12.

ÇERÇİ, Faris, "Haberleşme Hizmetleri ve Osmanlı Devleti'nde Ulak Organizasyonu (Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bu Konudaki Görüşleri)", S. 20, Erzurum, 2003, s. 193-224.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği),* İstanbul, 2007.

EKİN, Ümit "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorlu'nda Kara Yolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Belleten*/81, Ankara, 2017, s. 387-418.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Menzil", *DİA*, C. 29, Ankara, 2004, s. 159-161.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller),* Ankara, 2002.

İŞBİLİR, Ömer, "Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler Ansiklopedisi,* . Cilt: 10, Ankara, 2002, s. 151-158.

KARAGÖZ, Mevlüt " Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* İstanbul, 2019, s. 27-56.

KARS, Rümeysa, "Osmanlı'da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği (1700-1750)", *Journal of Universal History Studies,* C. 2, 2019, s. 296-307.

KUZUCU, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul, 2013.

KUZUCU, Serhat, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Atların Yeri ve Önemi: 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Örneği", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, XII/24, Ankara, s.21-35.

KUZUCU, Serhat*, Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul, 2017.

KUZUCU, Serhat "XVIII. Yüzyılın Ilk Yarısında Antepte Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şeriyye Sicillerine Göre)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15(1), 101-118.

KUZUCU, Serhat – Evran, Mehmet, "Osmanlı Sefer Lojistik Faaliyetlerinde Erzak ve Gıda Temini", *Fârâbi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II,* İksad, Gaziantep, 2020, s. 319-344.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590*, İstanbul, 1962.

KOCAOĞLU, Burak, "Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşılanması", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* C. 5, Muş, 2019, s. 79-92.

MÜDERRİSOĞLU, M. Fatih, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler Ansiklopedisi,* C. 10, Ankara, 2002, s. 1707-1718.

ÖZLÜ, Zeynel, "Göynük (Bolu) Menzil Teşkilatı'nda Görev Yapan Menzilciler", *Tırakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, Edirne, 2006, s. 1-13.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* C. 1, S.1, Hatay, 2019, s. 28-44.

ÖZTÜRK, Temel, "İran Seferleri Organizasyonunda Gümüşhane'nin Rolü (1723-1746)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* C. 14, Trabzon, 2017, s. 9-18.

ÖZTÜRK, Temel, "Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon'un Yeri, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 29, İstanbul, 2007, s. 147-172.

POLAT, Süleyman, "Osmanlı Devletinde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten*, C. 82, 2018, s. 829-862.

SAK, İzzet – Çetin, Cemal, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 16, Konya, 2004, s. 179-221.

ŞENTÜRK, M. Hüdai, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Ankara, 2002, s. 1673-1693.

TÜRKMEN, M. Nuri, "XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı:34, Ankara, 2003, s. 135-140.

YILDIRIM, M. Zahit, "1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Afyon, 2002, s. 148-149.

YILDIZ, Hakan, *Hadi Osmanlı Sefere (Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik),* İstanbul, 2006.

BÖLÜM 29

ALAŞTAN JELTOKSANA KAZAKİSTAN'DA MİLLÎ DİRENİŞ

KAZAKHSTAN İN NATİONAL RESİSTANCE FROM ALAŞ TO JELTOQSAN

***Prof. Dr. Füsun KARA**

****Doç. Dr. Taner YILDIRIM**

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Elazığ
fkara@firat.edu.tr ORCID:0000-0002-2100-1788

**Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü
tyildirim@firat.edu.tr ORCID:0000-0002-6532-2786

GİRİŞ

Tarih ve etnoloji bakımından Kazaklar, Türk kavimler grubunun Kıpçak bölümüne dâhildir. Kazakistan'ın asıl nüfusunu teşkil eden Kazaklar, muhtelif devirlerde geniş bozkırlardan göç eden Türk kavimlerinin bakiyeleri, Sibirya kavimleri ve Moğol Kalmuklarının birleşmesi sonucu XV. Yüzyılda teşekkül etmiş bir topluluktur[1]. Kazaklar, XV. Yüzyılın 20. Yıllarında Deşt-i Kıpçak bölgesinde hüküm süren Cengiz Han soyundan gelen Özbek Hanlığı'na bağlı olarak yaşamaktaydılar. Bu topluluğun başında bulunan Barak Han'ın oğulları Kerey ve Canıbek sultanlar, Özbek hanı Ebul Hayr hana karşı giriştikleri mücadeleyi kaybedince 1440 yılında kendilerine bağlı boylarla birlikte Aral bölgesini terk ederek Çu nehri boylarına geldiler.

Çarlık Rusya, XVIII. Yüzyılın ortalarında henüz Türkistan hanlıklarını işgal etmeden, bölgenin kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazak kabilelerini himayesi altına almaya çalıştı. Kazaklar XV. Yüzyılda Çu Nehri civarında bir hanlık kurdu. Kazakların nüfusunun artması bu hanlığın "Büyük, Orta ve Küçük Cüz" şeklinde idarî birimlere ayrılmasına neden oldu. Kalmukların 1724 ve 1725 yıllarında büyük ve orta cüz bölgelerine karşı [2]yaptığı akınlar sebebiyle hanların zor durumda kalmaları, kendilerini bu kötü durumdan kurtarmaları için Çarlık Rusya'dan yardım talebinde

[1] Togan, Z. V.Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul,1981,TTK. 36-37.

[2] Doğan, O., "Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik siyasetinde Kazak Hanlıklarının önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Dergisi, S.37, İstanbul,2002, s.87.

bulunmalarına neden oldu. 1730 yılında Rus çariçesi Anna İvanovya'ya 1693-1740 Küçük Cüz hanı Ebul Hayr 1718-1748 bir mektup gönderdi ve Rusya'ya tâbi olmak istediklerini belirtti[3] Rus yetkililer Kazak bozkırlarına hâkim oldukları takdirde Türkistan hanlıklarının işgalinin daha kolay olacağını düşündü ve bu teklifi reddetmedi[4]. Bu yüzden elçi olarak görevlendirdikleri yabancı işler kurulu tercümanı Mirza Tevkelev'i bölgeye gönderdi. Ebul Hayr Han ve Tevkelev'in çalışmaları sonucu halkın itirazlarına rağmen 10 Ekim 1731 tarihinde Kazak ileri gelenleri ile bazı grupların desteği alındı ve çarlığa tabi olma kararı kabul edildi.

Ancak bu karar aksakallar, beyler, batırlar ve sultanlardan saklandı. Olayın duyulması sonucu halk alınan kararı kabul etmedi, üstelik Rus elçisi Tevkelev ve Ebul Hayr hanı öldürmek istedi. Bu olaylar sonucunda Tevkelev iki yıl kadar Kazaklar arasında esir hayatı yaşadı ve ülkesine dönemedi. Ancak sonrasında han ve Tevkelev'in gayretleri ve Bukenbay Batır'ın yardımı ile muhalif boy liderlerinin büyük bir kısmı ve Kazak ileri gelenleri ikna edilerek bu olay çözüldü; çarlığa bağlanma kararı alındı. Kararın ardından Ruslar, Türkistan'ın işgali için son derece önem taşıyan bir noktada, Or ile Ural nehirlerinin birleştiği yerde Orenburg Kalesi'ni inşa etti[5]. 1735 yılında

[3] Kömekov,B.E.2007: "XV-XVII: Yüzyıllarda Kazak Hanlığı", Eski Devirlerde Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Çev: Abdulvahab Kara, Selenga Yayınları, İstanbul.2007, s.205-210.

4 Donelly, A. 1987," The Mobile Stepe Frontier the Russian Conquest and Colonization of Baskhira and Kazakhstan to 1850", Russian Colonial Expansion to 1917, Mansell Publishing limited, London and Newyork ,1987, s.204

[5] Doğan, O., 2002, a.g.m., 87.

inşa edilen bu kale Rus idaresinin merkezi haline geldi[6]. Sonraki yıllarda kale, Türkistan'a yapılacak seferlerin başlangıç noktası olarak belirlendi[7]

Küçük Cüz'ü himayesine alarak başarılı olan Ruslar, Orta Cüz'ü de tehdit etmeye başladı. Ebul Hayr Hanın Çarlığa bağlanmasından sonra Ruslar, Orta Cüz liderleri olan Abılay (1711-1781) ve Ebu'l – Mambet'i (1739-1770) Orenburga giderek Çarlığa bağlı kalacaklarının sözünü verdi. Ancak bu bağlılık sözde kaldı; Orta Cüz, çarlığa vergi vermedi ve onların isteklerini yerine getirmedi[8]. Abılay ve Ebu'l Mambet'in Orta Cüz'ü yönettiği yıllarda başarılı olması Rusları harekete geçirdi ve Ruslar Abılay'ı yanlarına çekmek ve onu han ilan etmek istedi. Ancak Abılay, han olan amcası Ebu'l Mambet'in yanında olarak Rusları reddetti. Abılay'ın bu tavrı Rusları sinirlendirdi. Ancak Ruslar bölgeye yeni han atamanın doğru olmadığını düşündüğü için ona müdahale etmedi.

Ebu'l Mambet'in ölümünden sonra han olan Abılay, bölgede etkin bir siyasî figür olarak karşımıza çıkıyordu. Gösterdiği başarılı siyaset sayesinde diğer Kazak boyları da onun yönetimi altında girdi. Abılay Han'ın ölümünden sonra Orta Cüz'ün başına geçen Veli Han'ın (1784-1815) da Ruslara düşmanlık beslemesi, Ruslar'ın Orta Cüz'e hâkim olmak için daha farklı bir siyaset izlemesine neden oldu. Bu

[6]Saray,M.1996, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1996, s.124

[7] Kurat, A.N. 1965, "Rus hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXIII, S.3-4, Ankara, 1965,s.109.

[8] Hayit,B. 1975, Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ yayınevi, Ankara,1975,s.50.

yüzden Orta Cüz'ü meydana getiren Kıpçak, Argın, Nayman, Girey, Yak ve Kongrat boylarının beyleri ile irtibata geçerek onları Orta Cüz'e karşı kışkırtmaya başladı. Bu çabalardan sonuç alınmaya başladı ve Argın boyu beyi Bökey, Veli Han ile mücadeleye başladı. Orta cüzü yönetmek için başa geçen hanların beceriksizliğinden dolayı cüz başsız kaldı. Bunu fırsat bilen çarlık, orta cüz bölgasine hâkim olmayı başardı[9] .

1801 yılında Bökey ve halkı, çarlıktan almış olduğu izinle küçük cüzün topraklarının önemli bir kısmı ile Ural ve Volga arasındaki topraklara yerleşti. 1803 yılında Bökey sultanın idaresinde bulunan yaklaşık 7000 aile de bu bölgeye geldi[10] . Rusların amacı, cüz yönetimini zayıflatmak bu bölgeye daha rahat müdahale edebilmekti. Nitekim öyle oldu; Bökey'in ölümünden sonra yerine 14 yaşındaki oğlu Cihangir geçti. Cihangir'in hanlık yaptığı yıllar Kazakların hem Cihangir'e hem de çarlığa karşı ayaklandığı dönemlerdi. Rus yetkililer bu durumun kendileri için bir sorun oluşturacağını düşünüyordu. Bu yüzden Ruslar, 1845 yılında Cihangir'in ölümüyle Bökey Ordası'na yeni han atamadı ve ordanın hâkimiyetine son verdi[11].

Büyük Cüz ise 1756 yılına kadar Kalmukların himayesinde yaşadı ve çok sıkıntı çekti. Sonrasında ise Çin'in baskılarına maruz kaldı. Yaşadıkları tüm bu sıkıntılardan kurtulmak isteyen boylar, Taşkent bölgesinin yönetimini üstlenen Yunus Hoca Devleti'ne tâbi oldu.

[9] Saray, M. a.g.e., 90-92.
[10] Yorulmaz,O. Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler, TTK, Ankara, 2018, 47.
[11] Andican,A., Osmanlıdan günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul,2009 , s.94.

Hokand Hanlığı Taşkent'i ele geçirdikten sonra Kazak bozkırlarına yayılmayı sürdürünce Büyük Cüz Hanı Süyük, Rusya ve Hokand Hanlığı arasında kaldı[12]. Hokand Hanlığı'nın Yedisu bölgesine yerleşme çabaları Büyük Cüz'ü rahatsız etti; Cüz'ü oluşturan boylar ise Rus idaresine girmeye başladı. İlk olarak Süyük Han, sonrasında ise 1824 yılında Abılay Han'ın torunu Adil Sultan'ın soyundan gelen 14 sultan Ruslara bağlandı. Ruslar, Kazak bozkırlarında üstünlüklerini kabul ettirdikten sonra Rus halklarını egemenliklerine giren bu yeni bölgelere yerleştirmeye başladı. Bu iskân politikasıyla ilerleyen dönemlerde bölgede yaşayan nüfusun büyük bir kısmını Ruslar oluşturdu. Böylece bölgeyi koloni haline getirebilmek adına gerekli olan nüfus hareketliliği de başarıyla yapıldı[13]. Yine de bölge üzerinde Rusların hâkimiyetini sağlamlaştırması çok kolay olmadı. Çünkü 1830-1860 yılları arasında, bağımsızlık için Kazaklar tarafından önemli bir direniş başladı. Kazakların son büyük bağımsızlık hareketini yöneten ve Kazak Hanlığı'nı yeniden kuran Sultan Kenesarı'nın Ruslar ve yerel işbirlikçileri tarafından bertaraf edilmesinden sonra, Türkistan hanlıkları Rus istilasına açık hale geldi.

Kazak halkı 1837-1847'deki milli bağımsızlık mücadelesini milli bir gurur ile anar. Kazakistan cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte halkın yükselen milli şuuru sayesinde, günümüzde pek çok tarihçi Kenasarı Kasımoğlu hakkındaki tarihi

[12] O.Yorulmaz, a.g.e., s.256-257.
[13] Donelly, a.g.m. s.205.

gerçeği ortaya çıkaran eserler vermekteler[14]. Böylece "Kazak Türklerinin Şeyh Şamili" adını alan Kenasarı Han hak ettiği değeri almaya başladı. Kazakların son hanı Kenesarı, 1841-1845 yıllarında Rus hükümetine karşı savaşının zirvesini yaşamış ve onları ciddi sıkıntıya sokmuştur. Han, Rusların kalelerine saldırmış ve Kazakların üç cüzünün mensuplarını bir araya getirmeyi başarmış bir komutan, siyasetçi ve diplomattı.

Ruslar Türk-Rus ilişkilerinin başlangıcından beri var olan isteklerini Kazak bozkırlarındaki cüzler örneği üzerinden olsa da gerçekleştirmeye başlamıştı. XIX. Yüzyıl Türkistan Hanlıklarının kırıldığı, Türkistan topraklarında Türk egemenliğinin sona ermeye başladığı kara bir yüzyıl olarak anılır. Bu dönemde bu politika yüzeysel kalmamış; bölgenin demografik yapısını derinden etkilemiştir. Ruslar belki günümüzde bile gizlice yürüttüğü iskân politikasıyla kadim Türk yurtlarındaki egemenliğini güçlendirmeye çalışmaktadır.

Rusların yeni bir güç olarak ortaya çıkan Japonya tarafından yenilmesinin ve 1905 ihtilalinin Rusya Türkleri üzerinde baskısı büyük oldu. İhtilal siyasi ve ekonomik baskılar altında tutulan Türkistan halkına siyasî, kültürel ve sosyal haklarını isteme bakımından yeni ümitler doğuruyordu. 1905 ilk Rus İhtilalinde anayasal meşrutî bir krallık kurulmasını, azınlıklara kültürel haklar dumaya seçme ve seçilme hakkı tanıyan liberal siyasi, sosyal ve

[14] Kasımbayev,C.K. 2007, "Kazakistan'ın Çarlık Rusyası Hakimiyetine Girmesi Esnasında Milli Kurtuluş Mücadelesi" , Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahab Kara,Selenga Yayınları, İstanbul, 2007, s.301.301-307.

kültürel alanda millî şuurlarını güçlendirecek, sivil ve siyasi haklarına sahip çıkacak şekilde faaliyetlere girmelerine sebep oldu.

1.1905-1907 ve 1917 ihtilâllerinin Kazakistana Etkisi

XX. yüzyılın başlarında tüm dünyada ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerden dolayı milli kurtuluş hareketlerinde ani artış görüldü. Alaş, yirminci yüzyılın başında milli liberal hareketin liderleri tarafından kurulmuş olan ilk Kazak siyasi partisinin adıdır[15]. Rusya'nın Kazakistan'ı sömürge durumuna getirmesinden doğan ekonomik ve sosyal problemler kritik bir noktaya varmış idi.

1905 Rus - Japon savaşında Çarlık Rusya'sının mağlup olması halk arasında Çar hükümetine karşı memnuniyetsizliği arttırmıştır. Bunun neticesinde Rusya'da cereyan eden ve Rus işçilerinin başlattığı 1905 birinci Rus İhtilali, Çarı halka birtakım siyasi özgürlükler vermek zorunda bırakmıştır. Bunlardan en önemlisi 17 Ekim 1905 de yayınlanan manifesto oldu. Buna göre, Rusya da söz, matbuat, birlik kurmak, toplantılar yapmak hürriyeti, seçim hakkının genişletilmesi ve teşrii mahiyette bir dumanın çağrılacağı vaat edildi [16](Kurat:1993, 385-386.) Bunun sonucunda, ileride Alaş hareketinin ön saflarında yer alacak olan en önemli Kazak lideri Alihan Bükeyhan (1866-1937) Semipalask (ceti-Tam)eyaletinde doğmuş ve daha önce Orta Cüz Hanlığını elde etmiş ve 1894 yılında buradan başarı ile mezun olmuştu. 1896-1901 arası ilkokullarda öğretmenlik yapmış ve Omsk

[15] E.D. Allworth, (Central Asia .130 Years of Russian Domination, Historical Overview, 3rd edition, ed. Durham/ LOndon: Duke University Press,1994, s.83. ;M. Olcott, The Kazakhs (Studies of Nationalities in the USSR, Hoover Instıtution Press , 1995, s.46.

şehrinde yerleştirme dairesinde çalışmıştı.1896-1903 arası F.A Shcherbina araştırma heyetinde görev almış, Akmola, Semipalask ve Turgay eyaletlerinin 12 bölgesini incelemiştir. St. Petersburg'daki çalışmaları sırasında Sosyalist Marksist fikirlere gönül vermiş; çeşitli politik, sosyal ve edebi muhitlere girmiştir.

Ahmet Baytursun (1873-1937) sıradan bir Kazak ailesine mensup olarak Turgay eyaletinde dünyaya gelmiştir. 12 yaşında iken mahallî çarlık yöneticilerinin şiddetine karşı direnişi sebebiyle babası, amcası ve diğer yakınları ile birlikte 15 yıllık meşakkatli bir görev yüklenerek Sibirya'ya sürgün edilmiştir. 1895 yılında Orenburg'ta İbrahim Altınsarı tarafından kurulan öğretmen okulundan mezun olmuş ve Turgay eyaletindeki ilk okullarda ders vermeye başlamıştır. Bu sırada kendi kendini eğitmiş ve sömürgeciliğe karşı ihtilalci hareketlerde görev alımı, Miryakub Dulatoğlu gibi Kazak aydınlarının da sempati duyacakları Kadet Partisi adıyla tanınan ve anayasal demokratların siyasi mücadelesini başlatmıştır. Bu sırada kendi kendini eğitmiş ve sömürgeciliğe karşı iltilâlci hareketlerde görev almıştır [17].

Miryakup Dulat (1885-1897) Sarı arka bölgesinin ünlü zanaatçı ailesine Dulat'lara mensup olarak Turgay eyaletinde doğmuştur. Kazak-Rus üniversitesini bitirdikten sonra Turgay'daki Kazak ilkokullarında doğmuştur[18]. Kazak-Rus üniversitesini bitirdikten sonra turgaydaki Kazak ilkokullarında çalışmıştır. Sürekli bir şekilde kendi

[17] V. Türk,, " Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları" Türkler, Türkiye Yayınları, Ankara,2002, s.665-671.
[18] M.Ahmetova, jurnal Sputnik, No:1, Moskva1968,s.2.

kendinin eğitimi ile meşgul olduğundan dolayı Rus dili ve edebiyatını iyi bir şekilde öğrenmiştir. 1904 yılından itibaren ihtilalci ve demokratik hareketlerde aktif görevi almıştır.

Halil Dost Muhammed (1883-1939) 1903 yılında Ural'daki Real Üniversitesi'ni bitirdikten sonra ilk kez ihtilalci ve demokratik fikirler ile tanıştığı St. Petersburg'daki Askerî ve Tıbbî Akademi'ye devam etmiştir. Akademi den 1909 yılında mezun olmuş ve Ural eyaletinde doktor olarak çalışmıştır. Bu sırada ihtilâlci ve aydınlatmacı faaliyetlerde bulunmuş ve Kazakistan ve Kazak gazetelerinde birçok makaleleri yayımlanmıştır.

Muhammedcan Tınışbayev (1879-1937) Türkistan'ın İdari-Başkanlık oluşumunun bir parçası olan Semireç'e eyaletinde dünyaya gelmiştir. 1892 yılında Vernıy (Almata'nın eski ismi) şehrindeki üniversiteden mezun olmuş ve çalışmalarına St. Petersburg'daki Yol Mühendisliği Enstitüsü'nde devam etmiştir. 1906 yılında mezun olduktan sonra Türkistan'da yol mühendisi olarak çalışmıştır. 1915 yılında Kazak gazetesinde güncel politik olayların analizine dayanan birkaç makalesi yayımlanmıştır.

Mustafa Çokay (1876-1934) Türkistan'ın Sir-Derya eyaletinde doğmuştur. Taşkent'teki Rus Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, St Petersburg Üniversitesi'ndeki Hukuk bölümünde okumuştur. Öğrenimi sırasında Duma'nın Müslüman kesiminin muhabiri olarak çalışmıştır.

Birinci Rus İhtilâli ve beraberinde getirdiği bazı siyasi özgürlükler Kazakistan dâhil olmak üzere Rusya idaresindeki tüm ülkeleri siyasi

açıdan motive etmiştir. Rusya'daki 1905-1907 devrim döneminin Kazakistan için dönüm noktası olduğu şüphesizdir. Rusya'daki ihtilal hareketleri ile bağlantılı olarak Kazakistan'da oluşmaya başlayan ve az sayıdaki işçilerin de katıldığı birçok siyasi ve ekonomik gerekçelerden dolayı isyanlar oldu: Aralık 1905 de Uspensk bakır ocağında, Semipalatinsk, Uralsk Aktöbe, Vernıy, Kustanay ve diğer şehirlerde ayaklanmalar bunlardan birkaçıdır. En çok işçi isyanları demiryolu nakliyat şirketlerinde meydana geldi. Burada şu önemli hususu belirtmek gerekir. Kazakistan da yer alan olayları, Rus devrimi ile bağlantılı olmasına rağmen Rus devriminin amacı Rusya'yı kölelik sisteminden ve despotizmden kurtararak serbest ekonomi ve demokrat sistem yoluna getirmek idi. Kazak milli aydınlarının başlattığı milli kurtuluş hareketi ise sömürgeci himayeden kurtulmak ve siyasi özgürlüğüne ulaşmaktı. Söz konusu dönemde Kazakistan'daki siyasi hareketler daha çok çara, merkez hükümete ortak dilekçe yazıp gönderme şeklini aldı. Başka bir deyimle çar hükümeti ve politikasına karşı pasif bir tepki ve direniş hareketi[19] olarak nitelendirebiliriz.

Bunun en iyi örneği A. Bökeyhanov, A. Baytursunoğlu; J. Akayev gibi aydınların da dahil olduğu 14. 500 kişinin imzaladığı 14 Kasım 1905 tarihli Karkaralı ortak dilekçesi olmuştur. Rusya Bakanlar Kurulu Başkanı S.Y. Vitkin'e gönderilen 11 maddeden oluşan bu dilekçede 17 Ekim 1905 Manifestosunun yerine getirilmesi Kazak ülkesi ile ilgili toprak meselesinin çözülmesi, halkın düşmanlığını uyandıran mahalli Rus çinovniklerinin (bürokrat) uzaklaştırılmasını,

[19] M. Koygeldiyev, M., Alash Kozgalısı (Kömekşi oku kuralı), Almatı,1995,s.44.

Kazak dilinde milli basına izin verilmesi, dini özgürlük vs. talep edilmiştir[20].

1905-1907 yılları Kazakistan'ın siyasi hayatı ve milli aydınlar tarihinde I. Ve II. Duma'ya seçilme hazırlıkları için verdikleri mücadelelerle geçmiştir. 1905 olaylarının Rusya'ya bağlı sömürge altındaki ülkelerde egemenlik hareketine dönüşebileceğinden endişelenen çar hükümeti, anayasada değişiklik yaparak diktatörlük rejimine son vermiştir. Böylece Rus olmayan milletlerin ve dumaya kendi temsilcilerini göndererek ülke meselelerini rahatça dile getirebileceklerdi[21]. Ancak seçim sırasında seçim kampanyasını yürütecek siyasi parti kurma yolunda ilk adımlarını atmaya başladılar. Ancak Aralık 1905 de A Bökeyhanov, j. Seydalin, M. Dulatoğlu , B. Karatayev, B. Sırtanov gibi Kazak aydınları Oral şehrinde beş bölge (Akmola, Semey, Torgay, Oral ve Semireçye) delegeleri "Kazak Anayasal- Demokrat Partisini" kurma kararını aldılar[22] . Bu karar gelecekte kurulacak olan Alaş partisinin bir nevi temelini atmıştır.

10 Mayıs 1906 'da Semey şehrinde Devlet Duma'sına delege seçim toplantısında A. Bökeyhanov siyasi görüşlerinin oluşmasında büyük bir rol oynayan "Halk Özgürlük Partisini" kurma kararını aldılar Parti programı Oral şehrinde neşredilen "Fiker" adlı gazetede yayınlandı. Bu programda daha sonraki yıllarda kurulacak olan Alaş Partisinin programına da temel olacak: tüm Kazak toprakları Kazak ülkesinin

[20] K. Nurpeisov, K, Alash ham Alaşorda, Almatı.1995,s.39.
[21] M.Saray,a.g.e.,66 , S.Akiner S., Sovyet Müslümanlar, (çev. Tufan Buzpınar), Atlas Kitabevi, İstanbul,1995,s.86.
[22] B. Hayit , Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ yayınevi, Ankara,1975,232.

mülkiyeti olarak kabul edilecek, Rus göçmenlerinin göçleri engellenecek, Kazak işçilerine özgürlük, eşitlik tanınacak, onları koruyacak kanunlar çıkarılacak, Kazak çocukları için mektep, medrese, yüksekokullar açılacak vs. gibi hususlar yer almakta idi. Zaten A. Bökeyhanov başta olmak üzere Alaş Partisinin kurucuları Parti programını Kadet Partisi'nin programından esinlenerek düzenledikleri bir gerçektir. Sovyet yönetiminin, Alaş Partisini Bolşevik karşıtı olarak nitelendirerek yok etme için çabalamasının nedenlerinden biri de bu olsa gerek[23] Ne yazık ki bağımsız siyasi parti kurma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü, öncelikle pek az aydın ve işçi sınıfının bulunduğu Kazakistan'da siyasi parti kurmak için ön koşullar yeterli değildi ayrıca Rus Kadetleri, Kazakistan gibi Rus tebaasındaki bölgelerinde bağımsız, milli, özgürlük ve eşitliği amaçlayan siyasi teşkilatın oluşmasına pek olumlu bakmamıştır. Çünkü neticede onlar da çar yönetimi ve politikasının bir nevi uzantısı olmuş, dolayısıyla Rusya'ya bağlı ülkelerin bağımsızlık yolundaki mücadele, bu mücadelenin doğurabileceği milli özgürlük onların amaçları ile bağdaşmamıştır. Yine de Kazak aydınlarının bu girişimleri neticesinde birçok başarı elde edilmiş ve en önemlisi daha sonraki yıllarda önderlik edecekleri Alaş hareketi için tecrübe edinmişlerdi.

1914'te başlayan ve Çarlık Rusya'sının da katıldığı I. Dünya Savaşı birçok endişe ve sıkıntıları da beraberinde getirdi. Sosyal ve milli baskı arttı, imparatorluğun sınır bölgelerinde çarlık görevlilerinin

[23] M.Olcott , a.g.e., ,87.

keyfi tavırları ile zulmü ölçüsüz bir şekilde çoğaldı; Kazakistan'da Sirderya vilayetinin güneydoğu bölgelerinde, Yedisu vilayetinin güneyinde ve başka birçok nahiyede Kazakların arazilerinin geniş ölçüde gasp edilmesi devam etti[24].

Yaşları 19 ila 43 arası 400.000 Orta Asya insanını I. Dünya Savaşı için seferber eden, 25 Haziran 1916 çarlık kararnamesi ile baş gösteren 1916 isyanları, iki kazak lideri tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Her ne kadar Rusya'daki bütün sosyal problemleri şiddetlendirdiğinden dolayı I. Dünya savaşını eleştirseler de anayasal demokratların zafer için sonuna kadar savaş politikasına sadık kalmışlar ve müttefiklere sadık kalmanın Rusya'nın büyük ve güçlü bir devlet olarak imajını koruyabileceği inancını paylaşmışlardı. Bu yüzden Kazaklara çarlık emrine uymalarını söylediler. Diğer taraftan Kazak liderleri kabul etmişlerdi ki, zayıf donanımlı Kazak liderleri kabul etmişlerdi ki, zayıf donanımlı Kazakların iyi organize olmuş Rus ordusuna karşı direnişi, kanlı bir bastırma, sayısız kurban ve kazakların yaşam kalitesinde genel bir yozlaşma ile son bulabilirdi. Bu yüzden seferberliğin şartlarını hafifletmeye çalıştılar. Şu yüzden seferberliğin şartlarını hafifletmeye çalıştılar. Şubat 1916 tarihinde Ahmet Baytursun ve Alihan Bükeyhan Kazakları süvari sınıfına asker kaydetme ve savaşın sonunda onlara toprak bağışlama konularında çarlık hükümeti ile pazarlığa oturdular. Mircakıp Dulat ve Alihan Bükeyhan şartlara alkışmaları için Kazak askerleri ile birlikte sınıra

[24] B.K. Asılbekov, " Kazakistan'da 1916 senesindeki Milli Ayaklanma" Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahab Kara, Selenga Yayınları, İstanbul,2007, s.378-383.

gittiler ve Kazak Gazetesinde bir seri rapor yayımladılar. Ancak, Kazak liderleri uyarılarının geçerliliğini doğrular nitelikteki isyanları önleyemediler.

2. Alaş-Orda Millî Hükümeti

1917 İhtilâlini müteakip, Rusya Müslümanlar arasında siyasi faaliyetler birden bire artmıştı. Rusya Türkleri ise 1905 ten bu yana büyük mesafe kat ettikleri, siyasi mücadele yolunda büyük bir fırsatın ayaklarına kadar gelmiş olduğunun heyecanını taşıyorlardı. Ancak Şubat 1917 beklentileri ile 1905 sonrası beklentileri arasında ciddî bir değişim kendini göstermekteydi Rusya'da çarın istibdada döndüğü, muhalefetin susturulduğu üçüncü ve dördüncü devlet Dumaları zamanında (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912/ 15 Kasım 1912-25 Şubat 1917) giderek solcu ve devrimci bir karakter kazanan Rus siyasi hayatı, daha da aşırı uçlara kaymıştır.

İlk Tüm-Kazak Kongresi Orenburg Şehrinde (Turgay Eyaleti) 21-28 Temmuz 1917 tarihlerinde düzenlenmiş ve Akmolinsk, Semipalask, Yedisu'ya, Turgay, Ural, Fergana ve Bökey Orda eyaletlerinden 20 delege katılımcı olmuştu[25]. Her ne kadar Kongre Kazak eyaletlerinin bölgesel ve milli özerkliğe kavuşmasının gerekliliği teklifini öne sürseler de, delegeler bu konunun niteliğini detaylı olarak tartışmadılar. Devlet yönetimi, toprak problemleri ve hukuk sistemi üzerinde yoğunlaştılar. Kongrede sunulan teklifler Kazak milis teşkilatını ve zemtsvo teşkilatlarını göçebe ve yerleşik alanlara sevk ediyordu. Delegeler aynı zamanda eğitim problemleri ve hukuk

[25] M. Olcott, a.g.e., s.93.

sistemi üzerinde yoğunlaştılar. Kongrede sunulan teklifler Kazak milis teşkilatını, ve zemstvo teşkilatlarını göçebe ve yerleşik alanlara sevk ediyordu. Delegeler aynı zamanda eğitim problemleri, din ve kadın konularında önemli kararlar aldı. Kongre tüm Rus problemleri (Şura-ı İslam) kongresine 8 delege seçti ve Tüm-Rus Anayasal Kongresine 8 delege seçti ve Tüm Rus Anayasal toplantısı için delege ve aday listesi hazırladı. Aliha Bükeyhan , C. Dostmuhammed ve Validhan Tanaçev Kiev'de toplanan Federalistlerin kongresine delege oldular ve A. Kenjin Petrograd'da ki Eğitim Komisyonunda delege oldu. Kongrede bir Kazak siyasi partisinin kurulması istenmiş ve delegeleri kurulacak olan partinin tasarı programının hazırlanması ile görevlendirilmişti[26]. Bu dönemde Rusya Türklerinin milli uyanış hareketi de ilk kuşak önderlerinin Rusya dışında ve çoğunlukla Türkiye'ye girmeleri ardından sol gruplarla işbirliğine yönelmişlerdir. Kongrede Kazak siyasi partisinin kurulması istenmiş ve delegeleri kurulacak olan partinin tasarı programının hazırlanması ile görevlendirmişti. Daha sonra parti Alaş adını aldı. Kongrenin öne sürdüğü teklifler projeye bir temel teşkil etmiş sonunda Tüm- Kazak Meclisi tarafından incelenmiş ve onaylanmıştı.

3. Alaş Orda Millî Hükümetinden Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine

1917 Yılında Rusya'daki Şubat ihtilâli sonucu Kazakistan da önemli siyasi gelişmeler meydana gelmiştir. Şubat ihtilalinin en büyük özelliği ülkede çift hükümetin kurulması olmuştu: Geçici hükümet

[26] F. Kara, a.g.m. s.413.

(burjuva yönetimi) ve işçi ve asker ve köylüleri kapsayan Sovyetlerin eline geçmesi kaçınılmazdı. Devrimi aynı amaçla gerçekleştirerek çarı devirme iktidara gelen iki zıt grup çünkü burjuva yönetimi beyaz ordunun, işçi ve asker mebusları şurası ise kızıl asker ve Sovyetlerin temelini oluşturmuştur.

1917de Alaş olanaksızlık ölçüsünde zor seçimlerle karşı karşıya kaldı. Beyazların da, kızılların da, boş özgürlük ve özerklik vaatleriyle kazakların desteğini sağlamaya çalışmakla beraber, Kazak milliyetçiliğine ayıracak zamanı yoktu. İç Savaş, sonucu ne olursa olsun, Kazaklara pek yarar sağlamayacak, Rusların kendi aralarındaki bir çatışma olarak görülüyordu. Alaş bu iki güç arasında kalarak, ikisi arasında gidip geliyordu. Kazak önderleri öncülüğünde önce Kazakistan'ın muhtelif şehirlerinde bölgesel Kazak kongreleri toplanmış daha sonra ise bütün bölgelerden gelen delegelerin katılımıyla I. Ve II. Kazak Genel Kongreleri Düzenlenmiştir. I. Genel Kazak kongresinde alınan kararla Alaş Partisi kurulmuştur. Kurulduğu dönemde Rusya'nın Kazakistan'ı sömürge durumuna getirmesinden doğan ekonomik ve sosyal problemler kritik bir noktaya varmış idi

II. Kongrede ise Rusya'daki 1917 yılı Ekim Bolşevik İhtilali de dikkate alınarak Alaş Orda otonomisi kurulması kararı alınmıştır. Alihan Bökeyhanoğlu önderliğinde kurulan müstakil hükümet Bolşeviklerin Kazakistan'ı işgaliyle son bulmuştur. Ağustos 1920 de Kırgız (Kazak) Sovyet Otonom Sosyalist Cumhuriyeti kurularak

Sovyet Rusya'ya bağlanan Kazak topraklarında yeni bir dönem başlamıştır[27].

4.Genel Kazak Kurultayı ve Alaş-Orda Muhtar Hükûmetinin ilanı

Bolşevik iktidarının müsaderesi Sibirya Hükümeti ile işbirliğini engelledi. Giderek büyüyen anarşi ve iç savaş tehlikesi Alaş liderlerini, 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da yapılan ikinci tüm kazak kongresine çağrıda bulunmaya zorladı. Altay ve Semerkand dahil tüm Kazak eyaleti ile komşu Kırgızistan'dan dahil tüm Kazak eyaletleri ile komşu Kırgızistan'dan gelen 82 delege iki temel sorunu tartıştılar. Özerk Alaş Orda Devleti kurulması ve Kazak milis ordusunun örgütlenmesi, Özerk Alaş Orda Devletinin , Uralsk, Turgay Akmolinsk ve Semipalask olmak üzere dört step eyaleti, Türkistan'daki Kazak eyaletleri Semireçe ve Sir derya, Türkistan eyaletlerinden Fergana ve Semerkand'daki Kazak bölgeleri, Transcaspian eyaletinin Amu Derya bölgesi ile Altay eyaletlerinin Amu Derya bölgesi ile Altay eyaletinin komşu Kazak bölgelerinden oluşmasına karar verdi. Semipalask kenti özerk Alaş-orda Devletinin başkenti oldu. Kongre tüm Kazak- halk konseyinin geçici Alaş Orda Hükümetinin 15 Kazak üyesini seçti, kalan on sandalyeyi Rusların Kazak olmayan halkların temsilcilerine ayırdı. Bükeyhan halk konseyi başkanlığına seçildi. Geçici Alaş Orda Hükümeti, Alaş-Orda anayasasını hazırlamakla görevlendirildi, bu anayasa Alaş-Orda anayasa meclisi tarafından ele alınacak ve tüm Rus seçmen meclisi

[27] K. Kozıbayev, K. Majıtov S., " Kazakistan Cumhuriyetinde Türkler", Türkler Ansiklopedisi, Türkiye Yayınları, C.19, Ankara,2002,s.393.

tarafından onaylanacaktı. Geçici Hükümet ayrıca borçlanacak ve diğer ulusal özerk birimlerle görüşmeler yapacaktı. Kazak milis ordusu oluşturulmasının, kazak halkını başlamakta olan iç savaşın zararından korunmanın diğer bir yolu olduğu düşünülüyordu. 30-35 yaşları arasındaki erkekler ve kendi istekleri ile milis ordusuna katılacaklar ya da kura ile seçileceklerdi. Bunlara aylık verilecek, gerekli teçhizat sağlanacaktı. Uralsk Turgay, Akmolinsk, Semipalask ve Semireç'e eyaletleri bakım maliyetlerini üstlenecekti. Kongrenin gündemindeki en çekişmeli madde Özerk Alaş Orda Devleti'nin kuruluşunun ne zaman ilân edileceği idi[28].

21 Mart 1918 de İkinci Tüm Kazak Kongresi kararlarına uygun olarak Alaş-Ordanın özerkliğini ilân etti. Alaş Orda, tüm Kazak Meclisini toplama ve kendisinin yasal bir güç olma hakkını korumaya çalıştı. Ayrıca yerel mahkemelerin ve Kazak milis örgütünün devam etmesini savundu, aynı zamanda Sovyetler tarafından tutuklanan Alaş - Orda üyelerinin serbest bırakılmasını da istedi Kazakların ve Rusların belirli oranlarda temsil edildiği yerel Sovyet kurumlarının kurulmasından önce, Kazak komiteleri ve diğer kurumlar iktidarda kalacaktı. Sovyetler Alaş Orda liderlerine güvenmiyordu, Kazak kongresinin Kazak komünistlerinden Alibi Cangeldin başkanlığında toplanması için çalışmalar başlattılar, bu kongrede Kazak Sovyet Özerk Cumhuriyeti ilan edilecekti. Bu sırada Sovyetler zaten Alaş Ordayı anayasal demokratik bir burjuva örgütü olarak kabul ediyorlardı.

[28] G.Kendirbai, G. "Alaş" Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.13, Ankara, 2002,657.

Sovyetlerin kuşkulu ve düşmanca tutumları ve aynı zamanda büyüyen anarşi ve tehlike Alaş liderlerini anti-Bolşevik güçlerle birleşme yollarını aramaya itti. Hemen hemen tüm Kazak eyaletlerinde Sovyet iktidarının yıkılmasından sonra Alaş Orda tüm Sovyet kararlarını iptal etti ve vilayet meclisi kurumlarını ve Kazak komitelerini yeniden kurdu. Sayıları üçten az olmayan yerel Alaş Orda Sovyetleri de örgütlendiler, bunlar tüm halk tarafından seçilecekler ve Alaş Orda tarafından sınırlanacaklardı. Kazak erkekleri gibi Alaş ordusunda askerlik yapacaklar, vergi verecekler Alaş Orda seçmen meclisini hazırlayacaklar, Alaş halkının kültürel ve ekonomik gelişimini sağlayacaklardı.

4 Kasım 1918 tarihinde özel bir emirle Tüm Rus Geçici Hükümeti Alaş-Orda'yı ortadan kaldırdı, Alaş - Orda'ya, Kazak –Kırgız halklarının tüm ekonomik, kültürel ve günlük sorunlarının çözümünde donanımlı bir baş temsilci ile yardımcı atadı. Ayrıca yerel Alaş yönetimleri de Geçici- Tüm Rus Hükümeti tarafından kontrol edilecekti[29]. 1918 yılının sonunda politik durumu değiştirdi. Aralık 1918 de Turgay da Sovyet iktidarı yeniden kuruldu. 1919 yılı Mart ayının başında Ahmet Baytursun başkanlığında bir doğu Alaş Orda Turgay grubu Sovyetlerin tarafına geçti. Bu kararın alınmasında, 2 Kasım 1917 tarihli Bolşevik Rus halklarının hakları bildirgesi önemli bir faktördü. Baytursun Moskova'da Lenin ile görüştükten sonra, ulusların kendi kaderlerini ancak sınıf mücadelesi ve proleterya

[29] M. Olcott, s.131-134.

diktatörlüğü ile belirleyebileceğine ikna oldu[30] ve Haziran 1919da Kirrevkom (Kırgız Devrimci Komitesi) üyesi oldu.

Doğu Alaş Orda'nın Alihan Bükeyhan başkanlığındaki Semipalask grubu , Kasım 1919 da Semipalask kentinde yaptığı olağanüstü toplantıdan sonra Sovyet tarafında yer almaya karar verdi. Batı Alaş Orda'nın durumu Uralsk Kazaklarına bağlı olması nedeniyle biraz karmaşıktı. Sonunda Alaş Orda 3 Haziran 1920 de Kirrevkomun emri ile ortadan kaldırıldı. Sovyet yetkilileri önceleri iktidarlarını güçlendirmek için Alaş liderlerini kullandılar. 3 Haziran 1918 tarihli VTSIK Kararnamesi ile Alaş liderlerinin izlenmemesi ve onların Sovyet kurum ve kuruluşlarında çalışmalarına izin verilmesi karalaştırıldı. Bu karara rağmen hemen hemen tüm Alaş liderleri 1930'lu yıllarda Kazakistan'daki Stalinci terör sırasında idam edildi

Devlet yönetimi konusunda, Türkistan Türklerinin beklentileri ile Sovyetlerin ilan ettikleri prensipler büyük ölçüde örtüşüyordu. Türkistan Türkleri muhtar bir yönetim şeklinin kurulmasından yana idiler; gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle hiçbir zaman tam bağımsızlıktan söz etmemişlerdi. Sovyetlerin ilan ettiği yönetim şekli onların taleplerini karşılamasına rağmen, inandırıcı bulmadıkları için Sovyetlerin, Geçici Hükümetinin yerini almasından rahatsız oldular. Onları rahatsız eden diğer bir konu da Rusya'nın I. Dünya savaşından çekilmesi ve ülkedeki siyasi belirsizlikti[31].

[30] Kendirbai2002,662.
[31] S. Akiner, Sovyet Müslümanları, (Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutlu) İnsan Yayınları, İstanbul,1995, .322.

Ancak Sovyet döneminde de Kazak Halkının çektiği sıkıntılar son bulmamış, Rusya, çarlık döneminde geliştirdiği sömürü ve asimilasyon siyasetini bu dönemde de devam ettirmiştir. 1929-1934 yılları arasında yapılan kolektifleştirme çalışmaları sonucu kazaklar arasında açlık başlamış, birçok kazak hayatını kaybetmiştir. Bu dönemde Kazaklar için başlayan bir başka tehlike ise 1930-1937 yılları arasında Kazak aydınlarına karşı başlatılan yok etme hareketi di. Alaş Orda hareketi içinde yer almış birçok Kazak aydını bu dönemde suçlanarak sürgün edilmiş ya da öldürülmüştür.

Kazaklar Sovyet döneminde de kültürel alandaki faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu dönemde, Kuanış Satbayev, Muhtar Avezov, Yusufbek Aymatov, Saken Seyfulin, Gabit Musiperov, Sancar Asfendiyarov, Külag Batseyitova ve Sara jiyenkulova gibi şahsiyetler yetişmiştir Sovyet Rusya'nın uyguladığı kültürel asimilasyona karşı kazaklar milli kimliklerini korumak için mücadele etmişlerdir[32].

5.1986 Alma-Ata Olayları: Jeltoksan

1985 yılında Sovyetler Birliği genel sekreterliği görevine gelen Mihail Gorbaçev glasnost ve perestroyka politikaları ile Sovyetler Birliğine ufuklar açmayı planlamıştı. Ancak bu politikaların Kazakistan'a etkisi olumlu olmadı[33]. Devletin yeniden yapılandırılması sırasında, 1986 yılının 16 Aralığında Moskova'nın kararıyla Dinmuhammed Kunayev 12 Kazakistan komünist partisi birinci sekreterliği görevinden alınarak

[32] F. Kara,, " Almaata'da 1986 Aralık Olayları: Jeltoksan, Turkish Studies Volume 7/4, Fall2012, s.417-426.
[33] A.Kara- O. Yeşilıot, Avrasya'nın Yükselen Yıldızı KazakistanİTO Yayınları, İstanbul,201, s.115.

yerine Kazakistan'ı tanımayan ve Kazak halkının da kendisini tanımadığı, G. V. Kolbin atandı[34]. Bu durum, Kazakistan'da özellikle gençlerin büyük tepkisini çekti. Almaata'da, bu atamayı protesto eden Kazak gençler sokaklara ve meydanlara çıkarak mitingler düzenledi, Sovyetler birliği merkezi idaresinin kararında geri dönmesini talep etti[35] .

SSCB'de Mihail Gorbaçov döneminde Glasnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) adıyla başlatılan liberal politikalar kısa zamanda birliği oluşturan diğer ülkelerde yansımalarını bulmuştur. İşte bu dönemde 1980'li yılların sonlarından başlayarak Azerbaycan ve Orta Asya'da çeşitli partiler ve halk cephesi hareketleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu siyasi partiler ve halk cephesi hareketleri ortaya çıkmaya başlamıştır[36]. Bu siyasal partiler ve oluşumlar ilk başlarda çok geniş milli devlet yapısını güçlendirmeyi amaçlayan millî demokratik partiler yer alırken, diğer yandan da çeşitli etnik grupların kendi hak ve hukularını korumak için oluşturdukları parti ve kültürel oluşumlar teşekkül etmiştir.

Her ne kadar ayaklanmanın görünürdeki nedeni bu hadise olarak gösterilse de aslında ayaklanma, komünist parti diktatörlüğüne, Ruslaştırma siyasetine, nükleer silah üretim sahalarının Kazakistan'da ve Kazakların yoğunlukta olduğu bölgelerde kurulmasına ve ekolojik

[34] E.Gellner, Milliyetçiliğe Bakmak, İletişim Yayınları, (Çev. Simten Coşar,Selçuk Özertürk), İstanbul,1998, s.222.
[35] Törehani,a.g.m. s.76[35] N.Stone,N:2018, Russian Revolution and Central Asia, Ankara,2018, s.18,19.
36D.Törehani,D. 1991, jeltoksan Jarası, Almaata,1991, s.77: D. Başaran, "Jeltoksan Ayaklanması ve Bu Ayaklanmanın Kazakistan'ın Bağımsızlığındaki Rolü" Bölgesel Araştırmalar Dergisi, Cilt1,Sayı1, s.57-88.

kirlenmenin çok büyük boyutlara ulaşmasına karşı yapılmıştır .18 Aralık 1986 yılında Almaata başta olmak üzere Kazakistan'ın altı şehrinde meydana gelen olaylar komünizm politikasının sonunun geldiğini gösteriyordu. Ruslaştırma siyaseti gereği Kazakistan'a yerleştirilen Slav toplulukları da 17-18 Aralık olaylarının tetikleyicisi oldu. Slav toplulukları Kazakları azınlık durumuna düşürmek için bilinçli olarak Kazakistan coğrafyasına yerleştirilmekteydi. İngilterede yayınlanan " the harvest of sorrov: Soviet Collectızatıon And TheTerorfamıne" kitabında Robert Konkvest 1930-1933 yıllarında Komünist politikacıların yürüttüğü yok etme politikaları neticesinde iki milyon kazak türkünün öldürüldüğünü ifade etmektedir[37].

Almaata da meydana gelen olaylarla ilgili ilk haberi komünist hükümetin resmi yayın ajansı SOTA duyurdu. Haber bu şekildeydi: " dün gece ve bugün Almaaata sokaklarında Kazakistan komünist partisi merkezi hükümet temsilcisi seçimlerini kabul etmeyen milliyetçi gruplarca olaylar çıkarıldı". Sonrasında, Moskova televizyonunun verdiği bu haberi, 18 aralıkta Budapeşte Almaata şehrinde yaşandığı yönünde haberler yaptı. Ancak bu hareketler Kazakistan'ın beş şehrinde daha aynı gün ve saatte yaşamakta idi. Buna rağmen o günkü imkânlar nedeniyle bunu ispatlamak mümkün değildi. Sonraki günlerde bunlarla ilgili haberler çıkması doğrulandı. Royters muhabiri uomak, " Almaata'nın 750 km kuzeybatısında bulunan Karaganda da 300 gencin katıldığı bir gösteri düzenlendi"

[37] A. Kara, Kazakistan'ın, Yeniden Doğuşu 1986 Aralık Olayları, Ufukötesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.73.

[38]haberini duyurdu. Muhabir, bu bilgiyi yerel halkla yaptığı röportajla doğruladı. Tutuklananların sonlarının belli olmadığına değindi. Sovyet ve Avrupa yayın ajansları, gençlerin sokaklarda Rus kökenli vatandaşları öldürdüğünü, araçları ateşe verdiğini ve kamu mallarını yağmaladıkları haberlerini yapmaktaydı. Sovyet APN ajansının haberi duyunca "Kazakistan Kazaklarındır" gibi sloganlar atarak çevresindeki gençlerin sokaklarda Rus kökenli vatandaşları öldürdüğünü, araçları ateşe verdiğini ve kamu mallarını yağmaladıkları haberlerini yapmaktaydı. Sovyet APN ajansının muhabiri, Valeriy Navikov, 19 yaşlarında bir Kazak kızın bu haberleri duyunca "Kazakistan Kazaklarındır" gibi sloganlar atarak çevresindeki gençlerin milli duygularını harekete geçirmeye çalıştığını yazdı[39]. Bu bağlamda bu hadise, kazak gençlerinin milli bilincinin ne kadar yükseldiğinin kanıtıdır. Bu gençler, kendi halkları adına, her halka özgü olan milli gurur hissinin ne kadar yükseldiğinin kanıtıdır. Bu gençler, kendi halkları adına, artık her halka özgü olan milli gurur hissinin ezilmesine izin verilmeyeceğini açıkça ifade etti[40]. Ancak bunlar haber ajanslarınca gizlenmekteydi. D. Gardian muhabiri Martin Uolker, Moskova'da bulunduğu dönemlerde çeşitli kaynaklardan yararlanarak Almaata'da olan olaylarla ilgili şunları yazdı: " Almaata'daki gösterilere on binden fazla kişi katıldı. Protestocular 17 aralık öğleden sonra komünist parti merkezine üç koldan saldırdı. Bazı bölümler yağmalandı. Almaata'ya süratli şekilde yetmiş bin polis ve

[38] D.Törehani,D. 1991, jeltoksan Jarası, Almaata,1991, s.77.
[39] Jurnal Vazimnoy İnformatsii Mejdu KGB Kazakskoy SSRi MVD KAzakskoy SSR za Period, 16.12.1986, pa 1.09. 1987.
[40] Kozıbaev,2002,322; E. Gellner, a.g.e., s.322.

asker gönderildi. Edindiğim bilgilere göre; Moskova'dan 15 uçak dolusu özel askerî birlikler gönderildi"[41].

Bazı haber kanalları ise Almaata'daki olaylara 30000 kişinin katıldığını duyurdu. Fransa haber ajansı AFP ise 30 polisin olaylar sırasında öldüğünü bildirdi. Gardian haberinde "1000 kişi tutuklandı. Göstericiler, sadece kendilerinin yönetim haklarını talep ediyor. 17-18 Aralık Almatı olayının tek sebebi Dinmuhammed Ahmetulı Konayev'in görevinden alınarak yerine Gennadiy Kolbin'in getirmesi değildi. Bunu sadece bardağı taşıran son damla olarak görmek gerekir. Meselenin asıl sebebinin Prof.Dr. Aleksandr Bennigsen 30 Aralık 1986 Newyork Times'te şu şekilde açıklamaktadır: "Kazakların bu isyanı 50 milyona aşkın Müslüman'ın yaşadığı çok uluslu son imparatorluğun Sovyet Rusya olduğunu dünyaya yeniden hatırlattı. Bu hareket Sovyetlere ilk karşı çıkış değildir[42]. D.A. Konayev'i genel sekreterlik görevinden alan merkezi hükümet, 16 Aralık 1986 günü Kolbin'i atadı. Siyaset büro adına bu açıklamayı G.P.R. Razumovskiy duyurdu. Bu haber, devlet radyosunda saat 15.00 da açıklandı. Akşama doğru İçişleri Bakanı ve Savunma Bakanlığının bu açıklamaya karşı çıktığı haberleri de yayıldı. Bu ani seçim genellikle öğrenci ve işçiler arasında en önemli gündem konusu olmuştur. Merkezi hükümetin bu atamasını protesto etmek için 200-300 kişilik bir grup 17 Aralık saat 07.00'da başlayarak ellerindeki pankartlarla merkezi hükümetin Kazakistan temsilciliğinin kararı ile, alanın polis ve askerlerle kuşatılması yoluna gidildi. Alandaki durumu yakından

[41] Z. Kıstavbayev, Kazakstanskaya Pravda, Kazan,2001, s.29.
[42] F. Kara a.g.m.,1418

görmek amacıyla savunma bakanı yardımcısı V.M. Miroşnik, Knyazev in yardımcıları Basanov ve Serikov ile Almaata polis müdürü K.T. Musin geldi [43]. Frunze de bulunan 5449. Askeri birlik de bölgeye sevk edilmiş idi. Her türlü toplumsal olmaya müdahale için özel eğitilmiş olan bu askeri birlik de bölgeye sevk edilmiş idi. Her türlü toplumsal olaya müdahale için özel eğitilmiş olan bu askeri birlik öncelikle meydanda bulunanların resimlerini çekerek kamera kayıtları yaptı. Resmi olarak belgelenen alandaki kalabalık ikna edilmeye çalışıldı[44]. Halk, Kolbin'in atanmasına karşı çıkıp konayevin meydana gelmesini talep ediyordu. Bunun yerine getirilmesi Sovyet hükümeti için imkansız idi. Göstericilerin pankartlarda taşıdığı sloganlar da Sovyet hükümetini tahrik edici nitelikte olsa da bunlar Lenin prensipleri olarak bilinen sözlerden ibaret idi. Rusça ve Kazakça yazılan bu sloganlar ise " Lenin'inn halkçı siyaseti prensiplerine saygı gösterilmesine talep ediyoruz", " yaşasın Lenin idealizmi", " her cumhuriyeti kendi halkı yönetsin", " yaşasın Kazakistan". Şeklinde yazılar idi göstericiler her hangi bir taşkınlıkta bulunmadan sadece bu sloganları atıyordu[45] saat 11.30 da gösteriler alandan ayrılarak caddelere dağıldı. Gösterilerde, S.M. Muhaşev, N.E. Nazarnayev, Z.K. Kamalidenov, M.S. Mendibayev, vb gibi isimlerde bulunuyordu. Bunlar, göstericilere, yapılan atamanın nedenlerini anlatarak ikna çabaları içinde idiler. Saat 13.30 da gençler toplanıp tekrar alana yöneldiler. Resmi kaynaklara göre sayıları 4500-5000 arasında idi. Bu

[43] M. Şahanov, Jeltoksan Epodiyası, Almatı,2006, Almatı Yayınları, s.96.
[44] A.Kara, a.g.e., 77; Jurnal Vazimnoy İnformatsii Mejdu KGB Kazakskoy SSRi MVD KAzakskoy SSR za Period, 16.12.1986, pa 1.09. 1987.
[45] Vazinevskiy, a.g.e., 29.

sırada KAZMU rayon yönünden gelen 600 kişilik bir grup "Nazarbayevi istiyoruz" sloganlarıya alana geldi. Ancak dışarıdan yeni katılımcılara engel olmak isteyen polis ve askerlerle ilk ciddi çarpışma burada yaşandı. Bunun üzerine İçişleri Bakanı siyasi bürodan Almaataya yakın sekiz şehirdeki bütün şehirdeki polis ve askerin en kısa sürede Almaataya gönderilmesini talep etti. Alana 7524. Ve 7552. Askeri birlikler gönderildi. Bunlar silah kullanmayan birliklerden oluşuyordu. Ancak içişleri 7552. Birliğe, içerisinde göz yaşartıcı bombaların ve zehirli gazların bulunduğu iki araç verdi[46]. Saat, 15.00 a kadar alanda toplananların önünde kürsüye çıkan S.M. Mukaşev gençlerin isteklerinin imkansız olduğunu, alanı boşaltmaları gereğini ve evlerine dönmeleri yönünde telkinlerde bulundu. Saat;15.00 a kadar alanda toplananların önünde kürsüye çıkıp konuştu. Ama her defasında gençlerin protestosu ile karşılaşıldı. Bunlarla birlikte askerlerle ilk ciddi çarpışma burada yaşandı. Bunun üzerine içişleri bakanı siyasi bürodan Almaataya yakın sekiz şehirdeki bütün polis ve askerin en kısa sürede Almaataya yakın sekiz şehirdeki bütün polis ve askerin en kısa sürede Almaataya gönderilmesini talep etti. Alana 7524. Ve 7552. Askeri birlikler gönderildi. Bunlar silah kullanmayan birliklerden oluşuyordu. Ancak içişleri 7552. Birliğe, içerisinde göz yaşartıcı bombaların ve zehirli gazların bulunduğu iki araç verdi saat; 15.00 a kadar alanda toplananların önünde kürsüye çıkan S.M Mukaşev gençlerin isteklerinin imkânsız olduğunu, alanı boşaltmaları gereğini ve evlerine dönmeleri yönünde telkinlerde bulundu. Saat; 15.00 a kadar alanda toplananların önünde kürsüye

[46] Şahanov , a.g.e., 101.

çıkan S.M. Mukaşev gençlerin isteklerinin imkânsız olduğunu, alanı boşaltmaları gereğini ve evlerine dönmeleri yönünde telkinlerde bulundu. Saat 17.00 a değin siyasi büronun Kazakistan üyeleri S.M. Mukaşev, Z. K. Kamalidenov, N.E. Nazarbayev, M.S. Mendibayev sırayla kürsüye çıkıp konuştu. Ama her defasında gençlerin protestosu ile karşılaşıldı. Bununla birlikte askerlerle Şevçenkov ve Kalinin caddelerine kadar genişleyen yeni bir çatışma başladı. Bu sıralarda 600 kişilik komando birlikleri alana ulaştı. Bunlar Kazakistan savunma bakanlığı temsilcisi v. Miroşnikin isteği üzerine savunma bakanı yardımcısı V. Çebrikov'un emriyle yollandı. Saat 18.00 da G.N. Kyazev'in emriyle askeri güçler halkı sindirme hareketi başlattı bu saatten itibaren durum tamamen bir savaş emriyle askeri güçler halkı sindirme hareketi başlattı bu saatten itibaren durum tamamen bir savaş halini aldı. Göstericiler ellerine geçen her türlü materyalle karşılık vermeye çalışıyordu (jurnal vazimnoy informatsii medju kgb ssr i mvd kazakskoy ssr za period, 16 12.1986, pa 1.09.1987). 19.30 da Almaata'ya merkezi hükümetin genel sekreteri Razumov ile Mişenko geldi. Durumu kontrol altına alması için içişler bakan yardımcısı general Elisov görevlendirildi. Saat 22 sıralarında Almaata itfaiye müdürlüğünden, göstericiler üzerine su sıkmak için yangın söndürme araçları istendi. 20 itfaiye aracı meydanın giriş ve çıkışından başlayarak su sıkmaya başladı. Saat 24.00 a kadar süren bu operasyon ile gençler etkisiz hale getirildi. Bu müdahalede, en acımasız olanı ise, aracın arkasına bağlanan yaralıların sokaklarda sürüklenmesiydi.18 Aralık sabahı 1.5 saat bu operasyon ile gençler

etkisiz hale getirildi[47]. Bu müdahalede, en sabahı 1.5saat süren bir toplantıda bundan sonra yapılacaklar konuşuldu. Aynı anda emniyet güçlerini 93 ceset ihbarı yapıldı. 17 aralık olaylarında polis ve askerlerin darbeleriyle ölen bu gençlerin üzerinde herhangi bir kimlik çıkmadı[48].

Katılan : 38 komünist üye

Oturum başkanı; Ş.A. Fatkulin

Sekreter: R.A. Statekov

Oturum Konusu: öğrenci ve işçi gençlerce çıkarılan ve bazı yerel yöneticilerce desteklenen milliyetçi gençlerin ortaya çıkması.

Genel görüşmede D.Dospolov, 17 Aralık 1986 günü meydana gelen olayların asıl sebebi 16 Aralıkta merkezi hükümetçe atanan Kolbin'in bazı yerel yöneticileri kışkırtması sonucu kazak öğrenci ve genç işçilerce protesto edilmesi olayıdır. İsyan başlatma girişiminde bulunan bir grup halka baskı yaparak taşkınlıklar çıkararak taraftar toplamak istemişlerdir. Meydana gelen olaylarda 200 fazla kişi tutuklandı ve sadece birkaç genç yaralandı. Şehirdeki düzeni yeniden sağlamak zorundayız.

Oturumda söz alan üyeler:

Ş.S. Belalov: Sovyet merkezi hükümeti ve kazak ssr uyumunu bozmaya çalışanlara her türlü karşılık verilmelidir. Sovyet gençliğinin komünist duygularına hiçbir güç nüfuz etmemelidir.

[47] G. Kendirbai, "Alaş" Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.13, Ankara, 2002,657.
[48] Şahanov, a.g.e. s.102.

A.E.Kaydauılov: yoldaşlar, dünden beri alma ata sokaklarında meydana gelen tatsız olaylara şahit olmaktayız ancak bu durum halen daha sonlandırabilmiş değildir. Biz adalet bakanlığının her bir çalışanını, kendi çocuklarımızı, yakınlarımızı ve tanıdıklarımızı sükunete davet etmeliyiz. Bütün gücümüzü, varlığımızı vatanımız ve haklarımızın dostluğunu daim kılmaya harcamalıyız.

K.Y. Mınbayev. Kazak gençlerin yaptığı akıllara sığmayan harekete yetkililer en uygun cevabı verdi. Bundan önceki dönemde de kazak merkezi hükümeti ermeni veya Rus yöneticilerde idare edildi bundan dolayı ille de Kazak tarafından yönetilmesi zorunlu değildir. Bu olay bazı Kazak gençlerinin Sovyet ruhuna sahip olmadığını gösterdi. Bize düşen en büyük görev ise gençlerin bu eksik yönlerini giderecek nasihat heyetleri oluşturmamızdır.

Toplantı sonunda alınan kararlar:

1. V.G. Kolbin'in Kazakistan kp nin beşinci başkanı olduğunu destekliyoruz.
2. Şehirdeki bazı öğrenci gruplarının milliyetçi hareketleri ayıplanıp kınansın.
3. Halk arasında, genellikle almaatadaki öğrencilere yönelik nasihat heyetleri oluşturulsun[49].

Sonuçta bu gösterilere 10 bin civarında insan katıldı. Bunları bastırmak için 70 bin asker ve polis görev yaptı. Bu güçler Sovyetlere bağlı her bir devletten toplanıp bir gecede Almaataya taşındı. Bu

[49] Sahanov, a.g.e.109.

nedenle sindirme hareketi oldukça kanlı sonuçlandı. Kendi benliklerinden uzaklaştırılan komünist kazak yöneticiler de bunda büyük pay sahibi oldular. Olaylar sonrasında binlerce yaralanan ve yüzlerce ölen gencin yanı sıra akıbeti belli olmayan bir o kadar da insan bulunmamaktadır. Buna rağmen şu anki Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev o günkü demecinde "olaylara üç bin kişi katıldı iki kişi öldü,200 kişi yaralandı"[50].

Ancak aralık soğuğunda itfaiye araçlarından sıkılan sular, tankların paletleriyle ezilen, demir coplarla dövülen kazak gençlerin çekilen bazı resimlerine ulaşılabilmiştir. Kabullenilmesi çok zor olan durumlardan biri de. Bazı yaralı gençlerin kamyon kasalarına doldurulup cesetlerle birlikte Almaata dağlarına bırakılması olmuştur. Bu şekilde ölüme terk edilen şu isimler Almaatada ki hastane raporlarında da geçmektedir:

Katekova cazira:omurgası kırık

Gulşat Ahmetova: sol kalça kemiği kırık

Gulzade Kanayeva: sağ kol omuzdan kopuk

Baktıgül Moldaşeyeva: Sol gözü çıkarılmış

Nurcan Nurmuhanov: Her iki bacağı diz kapağı altına kesilmiş

Hastane kayıtlarına geçen bu genç kızların yanı sıra ulaşılamayan ve kurtlarca parçalandığı tahmin edilen kazak evlatlarının tek isteği bir kazak tarafından yönetilmek ve yok edilmeye karşı çıkmaları idi[51].

[50] E. Ertisbayev, Kazakstan i Nazarbayev, Almatı Yayınları, Astana,2001.67.
[51] Kazakbalası 147.

Sovyet Rusya'nın aralık operasyonu 1985 yılında Gorbaçov'un isteği ile hazırlanan ve bir isyanda uygulanacak olan "metal operasyonunun" aynen hayata geçirilmesi idi [52]. Tüm bunlara rağmen, aralık olaylarının vasfı, büyüklüğü ve zararları konusundaki gerçekler hiçbir zaman söylenmedi Sovyetler birliği komünist partisi merkez komitesinin Kazakistan ülke parti teşkilatının emekçilere enternasyonalist ve vatanseverlik eğitimi vermesi hususundaki çalışması ile ilgili kararıyla olaylara derin analiz, geniş kapsamlı tarafsız bir değerlendirme yapması beklendi. Ancak, bu karar bütün bir halkı suçlu duruma düşürdü ve halkta büyük bir düş kırıklığı meydana getirdi.

Nisan 1990 'da kurulan Alaş'ın söz konusu dönemdeki üye sayısı 80 ila 200 arasında tahmin edilmekteydi. Partinin kuruluş kongresinde beş kişiden oluşan bir Merkez Komite seçilmiş ve başkanlığına da Şora Sarkıtbek getirilmiştir. Alaş kendisini XX. Yüzyılın başlarında aynı anda kurulmuş olan partinin devamı olarak yönetmektedir. Alaş'ın amacı öncelikle eski SSCB topraklarında yaşayan bütün Türkleri Türkistan adı verilen tek bir devletin bayrağı altında toplamak ve daha sonra bütün Türkçe konuşan halkları büyük Türkistan birliğine götürmektir. Alaş'ın programda partinin amacı "İslam- Türkçülük-demokrasi" sentezi şeklinde tarif edilmiş olup Avrupa merkezicilik yerine Türk birliği ve Müslüman dayanışması oluşturmak ön plandaki Kazakistan'da bağımsızlığın kazanılmasından sonra Nursultan Nazarbayev yönetimine muhalefet eden Alaşın

[52] Sahanov, ag.e., 119.

kuruluşu engellenmiştir[53]. Alaş kuruluşundan sonra bazı konularda politika değişikliğine gitmiş olsa da büyük Türkistan düşüncesi parti felsefesinde değişmeyen tek unsur olarak kalmıştır. Bu ifadeyi desteklemek için burada bir alıntı yapmak gerekirse " Alaş başlangıçta savunduğu İslami bir cumhuriyet kurulması ve Kazakistan'daki Rusların sınır dışı edilmesi gibi fikirlerden vazgeçmiştir. Ancak Alaş, eski SSCB 'deki Türk halklarını ve Doğu Türkistan Türklerini barış sever Büyük Türkistan Cumhuriyeti'nde birleşmeye çağıran sloganında ısrar etmiştir. Bu slogan Kazakistan dışında Taşkent, Bakü ve Yakutistan gibi bölgelerde yankı bulmuş ve bazı küçük fakat kararlı grupları kendine çekebilmiştir[54] .

SONUÇ

Kazak kimliğinde tarihi süreç ve dönemler önemli rol oynadı. Mesela Kazakların erken dönem Türk kültür coğrafyasında bulunmaları ve hanlığın kurulması milli kimliğin tarihe dayanan noktası olarak önemliydi. Ardından yaşanan Rus işgal süreci, Türkistan coğrafyası içerisindeki Türk topluluklarını bir bütün içinde ayrıştırmaya, yerlileştirmeye ve özelleştirmeye ve özelleştirmeye dayalı politika ve uygulamalara maruz kaldı.

Çalışmamızda Kazakistan coğrafyasında millî direniş sürecini değerlendirmeye çalıştık. Yaptığımız araştırma sonucu; "Alaş ve "Jeltoksan (Aralık)" Kazakistan'ın halkının gelişmiş milli bilincinin

[53] Kara, a.g.m., 416-417.
[54] Kesici, A. Kayyum, Kesici,2003, Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan, İstanbul,2.003, s.250

ne denli etkin olduğunu göstermiştir. Kazak Türkleri şartlar oluştuğu zaman önemli bir siyasi güç oluşturmayı her dönem başarabilmişlerdir. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kazakistan'da çok partililiğin oluşma sürecini, totaliter rejimden demokrasiye geçiş döneminin sadece bir başlangıcı olarak görmek gerekmektedir. Zira çok partili tarihi gelenekler ile Kazakistan halkının gelişmiş siyasi kültürünün olmayışı derin ve sağlam siyasi temeli olmayan, kısır görüşlü siyasi birliklerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Buna rağmen dağılmanın ardından "yuvarlak masa tartışmalarında" ifade edilen ortak fikirleri savunacak siyasi güçlerin faaliyetlerini birleştirecek alt yapı da bulunmakta idi.

KAYNAKÇA

Ahmetova,M., jurnal Sputnik, No:1, Moskva,1988.

Akiner. S., Sovyet Müslümanlar, (çev. Tufan Buzpınar- Ahmet Mutlu)), İnsan Yayınları, İstanbul,1995.

Allworth, E. D., Central Asia .130 Years of Russian Domination, Historical Overview, 3rd edition, ed. Durham/ LOndon: Duke University Press. 1994.

Andican, A. , Osmanlıdan günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap, İstanbul. 2009.

Asılbekov, B. K., " Kazakistan'da 1916 senesindeki Milli Ayaklanma" Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahab Kara, Selenga Yayınları, İstanbul,2007, s.378-383.

Doğan, O:2002, "Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik siyasetinde Kazak Hanlıklarının önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Dergisi, S.37, İstanbul, 2002.

Donelly, A., "The Mobile Stepe Frontier the Russian Conquest and Colonization of Baskhira and Kazakhstan to 1850", Russian Colonial Expansion to 1917, Mansell Publishing limited, london and newyork , 1987.

Ertisbayev, E., Kazakstan i Nazarbayev, Kaz TAG, Astana,2001.

Hayit, B. , Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ yayınevi, Ankara,1975.

Jurnal Vazimnoy İnformatsii Mejdu KGB Kazakskoy SSRi MVD KAzakskoy SSR za Period, 16.12.1986, pa 1.09. 1987.

Gellner, E., Milliyetçiliğe Bakmak, İletişim Yayınları, (Çev. Simten Coşar,Selçuk Özertürk), İstanbul,1998.

Kara,A., Kazakistan'ın, Yeniden Doğuşu 1986 Aralık Olayları, Ufukötesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Kara, A.- O. Yeşilıot, Avrasya'nın Yükselen Yıldızı KazakistanİTO Yayınları, İstanbul,2001.

Kara, F.2012, "Almaata'da 1986 Aralık Olayları: Jeltoksan, Turkish Studies Volume 7/4, Fall2012, s.417-426.

Kasımbayev, C. K. , "Kazakistan'ın Çarlık Rusyası Hakimiyetine Girmesi Esnasında Milli Kurtuluş Mücadelesi" , Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahab Kara, İstanbul,2007, 301-307.

Kendirbai, G. "Alaş" Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.13, Ankara, 2002,657.

Kesici, A. Kayyum, Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan, İletişim Yayınları, İstanbul,2003.

Kıstavbayev,Z. , Kazakstanskaya Pravda, Kazan,2001.

Kovalskaya,S., "Kazakistan'da Cedidçilik", C.18, Türkler, 644-652. Yeni Türkiye yayınları, Ankara,2002.

Koygeldiyev, M., Alash Kozgalısı (Kömekşi oku kuralı), Almatı,1995.

Kozıbayev, K. Majıtov S., “ Kazakistan Cumhuriyetinde Türkler, C.19, Ankara,2002.

Kömekov, B. E. “XV-XVII: Yüzyıllarda Kazak Hanlığı”, Eski Devirlerde Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Çev: Abdulvahab Kara, Selenga Yayınları, İstanbul,2007.

Kurat, A.N., “Rus hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXIII, S.3-4, Ankara,1965, s.109.

Nurpeisov, K. Alash ham Alaşorda, Almatı,1995.

Olcott, M.B., The Kazakhs, Stanford,2007.

Saray, M., Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1996.

Saray, M., Kazakların Uyanışı, Ankara,2006.

Stone, N. Russian Revolution and Central Asia, Ankara,2018.

Şahanov, M, Jeltoksan Epodiyası, Almatı,2006.

Togan Z.V. Bugünkü Türkili Türkistan Yakın Tarihi, İstanbul,1981.

Törehani, D. , jeltoksan Jarası, Almaata,1991.

Türk, V. “Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları” Türkler, Ankara ,2002, s.665-671.

Vaznisenskiy,A. , İz Vıtupleniya na viçera payezii va dvortsii im Lenina, Almata,1990.

Yorulmaz, O. Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler, TTK, s.256-257.

BÖLÜM 30

1892 TAŞKENT KOLERA SALGINI: ÇARLIK RUSYA'NIN SALGIN POLİTİKASINA YÖNELİK TAŞKENT'TE GERÇEKLEŞEN KOLERA AYAKLANMALARI [*]

Dr. Öğrt. Üyesi Aysel ERDOĞAN

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmaniye, Türkiye, ayselerdogan@osmaniye.edu.tr.

[*] Bu çalışma 7-9 Şubat 2020 Akdeniz Bilimsel Araştırmalar Kongresinde özet olarak sunulan "*Türkistan Demiryolunun Salgın Hastalıklar Üzerindeki Etkileri: Taşkent Kolera Salgını (1892)"* isimli çalışmanın geliştirilmiş şeklidir.

GİRİŞ

Çarlık Rusya'nın Batı Türkistan'ı işgalinden itibaren bölgede uyguladığı ekonomi politikasının bir uzantısı olarak yerli halkı sürekli olarak baskı altında tutma ve müstemlekeleri Rus memleketine dönüştürmek adına uygulanan iskân politikası XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın devlet siyasetine dönüşmüştür[1].

Taşkent'in 1865 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. 1867'de kurulan Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi yapılan Taşkent'e[2] binlerce kişiden oluşan idareci ve yerleşimcinin bulunduğu topluluğun gelmesi ile Taşkent'in "Rus yerleşim bölgesi" meydana gelmiştir. Taşkent, Rus yerleşiminden sonra çöllük bir vaha görüntüsünden çıkarak yeni bir kentsel yaşamın merkezi haline dönüşmüştür. Rus yönetiminin Taşkent'in yerli halkı ile olan ilişkileri; ardı ardına yaşanan göç dalgaları, ekonomik dönüşüm, devrim, dünya savaşı, sivil savaş gibi unsurlardan etkilenirken, bu gelişmeler şehrin sosyal ve kültürel yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir[3].

Kolera salgının gerçekleştiği dönemde Taşkent şehri, Sebzar, Şeyhantehür, Beşağaç ve Kökçe olmak üzere dört ilçeden oluşmaktadır. Her ilçede halk tarafından seçilen aksakal, kadı, binbaşı, yüzbaşı ve mirşablar görev yapmıştır. Vilayet askeri valisi tarafından

---

[1] Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 279.

[2] Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2011, C.40, s. 147.

[3] Jeff Sahadeo, Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923, Indiana University Press, Bloomington 2007, s. 1-2.

belirlenen büyük aksakal" büyün ilçelerin yönetiminden sorumlu tutulmuştur. Büyük aksakal Muhammed Yakup, şehir başkanı olan Putintsev'e bağlanmıştır[4]. Taşkent'in işgalinden itibaren Rus yetkililerin yerel seçkinlerle genellikle din, kültür ve gündelik yaşam konularında müdahaleyi sınırlandıran yazılı bir anlaşmaya vardıkları görülmektedir. Bu anlaşma ile Çar'a sadakat sözü veren yerel seçkinler, yerli halk arasında barışı koruma ve vergilendirme gelirini sağlamakla görevlendirilmiştir. Nitekim 1892 yılında "kıdemli aksakal" olarak bilinen üst düzey yöneticiler; polis memurlarını, hâkimleri ve görevlileri idare eden dört bölgenin aksakallarını denetleyerek tüm Taşkent'i yönetmişlerdir[5]. Çarlık Rusya tarafından Taşkent'te kurulan bu merkezi idarede sonrasında Taşkent toplumunda sınıfsal ayrışmalar ortaya çıkmıştır [6].

Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti döneminde bölgede inşa edilen demiryolları ile Taşkent'in ekonomik önemi artmış, eskiden doğu-batı ekseninde kervan yolları üzerinde bir merkez durumunda olan Taşkent, bu dönemde Orta Asya'nın önemli demiryollarının kavşak noktasında yer alan bir ticaret merkezine dönüşmüştür[7]. Tüm bu gelişmelere rağmen yerli halkın ekonomik durumunda bir iyileşme görülmezken Rus yönetimi tarafından Taşkent'e yerleştirilen

[4] Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 326.
[5]Jeff Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class, and "Civilization" in the 1892 Tashkent Cholera Riot, Cambridge University Press, Slavic Review, Vol. 64, No. 1 (Spring, 2005), s.123- 124.
[6] Eugene Schyler, Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları,Paradigma, İstanbul 2007, s. 82.
[7] Muhammedcanov, a.g.m., s. 147.

göçmenlere tanınan haklar ile toplumda meydana gelen eşitsizlik, Rus yönetiminden duyulan rahatsızlığı arttırmıştır. 1892 yılında Taşkent'te görülen kolera salgını; alınan yetersiz tedbirler, yerliler ve göçmenlere karşı hükümetin tutumundaki eşitsizlik, yerli halkın ekonomik sıkıntıları gibi çeşitli rahatsızlıkların etkisiyle bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Çalışmada; Taşkent'teki Rus yönetiminin yerli halka karşı olan politikasının anlaşılmasında önem taşıyan kolera salgınına karşı olan tutumu ve yerli halkın Taşkent'in Rus yönetiminden duymuş olduğu rahatsızlık sonucunda ortaya çıkan Kolera ayaklanması, sebepleri ve sonuçları ile ele alınmıştır.

Kolera Salgının Taşkent'te Başlangıç Süreci

"Kolera" teriminin etimolojisi hakkında bir fikir birliği olmayıp kelime farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. İlk olarak Hipokrates'in eserlerinde görülen bu terimin, Yunanca chole ve rein sözcüklerinden türediğine bu yüzden de "akıntı" anlamına geldiğine inanılmıştır. Bununla birlikte, Alexander Trallianus, 1622 yılında kelimenin bağırsak anlamına gelen kolotlardan türediğini savunurken 1872'de ünlü bir filolog olan Emile Littre, terimin Yunanca kolera kelimesinden kaynaklandığı görüşünü dile getirmiştir[8]. Kolera, "vibrio cholerae" olarak adlandırılan bir bakteriden kaynaklanmakta olup bu bakteri üzerine yapılan ve yüzyıllar süren araştırmalar sonucunda, bunun çok sayıda rezervuarı, bulaşma yolları ve sonraki salgınların tezahüründeki varyasyonları ile sürekli gelişen bir bakteri olduğu

[8] Dhiman Barua, "History of Cholera", Cholera. Ed. D. Barua and W. B. Greenough, New York 1992, s.1.

ortaya çıkmıştır[9]. 1817'den itibaren Avrasya kara kütlesinde görüldüğü bilinen ve Türkistan boyunca ilerleyen salgının bu dönemde dört kez tekrar ettiği bilinmektedir[10].

21 Temmuz 1829 yılında Rus yetkililer tarafından Kabil, Buhara, Taşkent ve Hive'de kolera salgının görüldüğü bildirilmiştir. Bu tarihlerde Orenburg'un kuzey ve doğusundan Taşkent'e gelen ticari kervanlarda salgın görülmediği, ancak güneydoğudan, Hive'den gelen kervanlarda ise salgının görülüp görülmediğine ilişkin bilginin olmadığı belirtilmiştir[11].

Kolera'nın beşinci pandemik dönemi olarak sınıflandırılan 1892 yılındaki kolera salgını, 1883 yılında öncelikle Hindistan, Arabistan ve Mısır'da başlamış olup Asya, Rusya ve Almanya'ya yayılmıştır[12]. Hindistan'da festivaller sırasında koleranın hızlı bir şekilde yayıldığı ve güney vilayetleri yolu ile Çin'e doğru ilerlediği anlaşılmıştır[13]. 1883 yılında hızla ilerleyen kolera salgını İran, Arabistan üstünden Rusya'ya geçmiş ve 1891/92 yıllarında büyük bir "Epidemic" meydana getirmiştir. Bu tarihlerde Rusya'da görülen kolera salgınında yaklaşık 800 bin kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir[14]. Kolera salgınının Batı Asya ve Avrupa'da ilerleme hızının ise oradaki iklim şartları ve nüfusun hastalığa direnme gücüne bağlı olduğu ve bu

[9] William Johnston, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", Harward Asia Quarterly, 14, 2012, s. 33.
[10] J Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity,.., s.120.
[11] House of Representatives, , No. 95, The Cholera Epidemic of 1873 in the United States, Washington: Government Printing Office, 1875, s. 125.
[12] F.N. Uzluk, "Cholera Asiatica Epidemi Tarihi Üstüne Bir Araştırma", Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi, c.8, S.1, Ankara 1948, s.7-8.
[13] Chicago Tribune (Chicago Illinois) 10 Sep. 1892, s. 14.
[14] Uzluk, a.g.m., s. 13-14.

bölgelerin bu iki açıdan da mikropların üremesi için elverişli olduğu belirtilmiştir. Bu bölgelerde ortalama ölüm oranı %40 olup bu oran Astarhan'da %86'ya kadar ulaşmış, Starropol'ün seyrek nüfuslu bozkır bölgelerinde ise 100 vakada 70-75 civarında ölüm gerçekleşmiştir[15].

Salgın hastalıkların XIX. yüzyılın sonlarında birçok ülkede büyük bir problem haline gelmesinde demiryolları önemli bir rol oynamıştır. Kolera salgının Türkistan'da daha önce görülmemiş bir hızla yayılmasında; inşa edilen çok sayıda demiryolunun ve bu sayede seyahat eden insan sayısında yaşanan ciddi artışın etki ettiği görülmektedir[16]. 1890'lara kadar, Türkistan Genel Valiliği içinde nispeten az sayıda alt sınıf Rus varken, yirminci yüzyılın başlarında Türkistan, yeni inşa edilen demiryolu hatları (Taşkent- Orenburg) ile bölgeye akan çok sayıda köylü yerleşimciyle bir yerleşim kolonisi haline gelmiştir[17]. Nitekim 1892 yılında Taşkent'te gerçekleşen kolera salgını, demiryollarının da etkisi ile kısa sürede Rus bölgelerinde yayılmıştır

Rusya'da görülen kolera salgını buradan Almanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Hollanda ve Fransa'ya geçmiştir. Hastalık, Rusya'ya ise doğrudan İran'dan ulaşmıştır. İki ülkeyi birbirinden

[15] Chicago Tribune (Chicago Illinois) 10 Sep. 1892, s. 14.
[16] Frank Gerard Clemow, The Cholera Epidemic Of 1892 İn The Russian Empire: With Notes Upon Treatment And Methods Of Disinfection İn Cholera, And A Short Account Of The Conference On Cholera Held İn St. Petersburg İn December 1892, St. Petersburg : K. Rikker ; London : Longmans, Green, and Co., 1893, s. 3.
[17] Alexander Morrison, Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917, The Slavonic and East European Review , Oct., 2006, Vol. 84, No. 4 (Oct., 2006), s.700.

ayıran çizgiden 100 verstten daha az bir mesafe uzaklıkta bulunan Meşhed'de hastalığın görülmesinden kısa bir süre sonra Rusya'ya da yayıldığı görülmüştür. Hastalığın Rusya'da yayılmasında önem arz eden Meşhed şehri Horasan'ın merkezi olup İran'ın en yoğun nüfuslu bölgelerinden birisidir. Meşhed, Rusya'nın Trans-Hazar bölgesinin başlıca şehri olan Aşkabat ile birleşen bir yola sahiptir. Meşhed'de Şii Müslümanlar arasında saygınlığı bulunan İmam Rıza'nın mezarı bulunmakta olup neredeyse sürekli olarak ülkenin çeşitli yerlerinden türbeyi ziyaret amaçlı gelen Müslüman hacılar bulunmaktadır. Trans-Hazar demiryolu ise bu ziyarette önemli rol oynamaktadır[18]. Bu demiryolu üzerinden ülkeyi ziyaret eden hacıların salgının yayılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Trans Hazar'da her 100, 000 kişiden 400 kişinin koleradan muzdarip olduğu ve bunların %54'ünün hayatını kaybettiği, Tobolsk'ta ise 100, 000 kişiden 1865 kişinin hastalığa yakalanmasına rağmen yalnızca % 48.4'ünün hayatını kaybettiği belirtilmiştir. Hükümet ve yerel yetkililer tarafından salgını önlemeye yönelik çeşitli tedbirler alınmıştır. Herat'ta koleranın görüldüğüne ilişkin haberlerin gelmesi ve buradan Meşhed'e yayılması endişesi üzerine İçişleri Bakanlığı tarafından salgının durumunu ve merkez yetkililerinin çevre ile olan ilişkilerinin öğrenilmesi için Rus doktorlar bölgeye gönderilmiştir. Hükümet tarafından İran ve Afgan sınırı boyunca sıhhi bir kordon oluşturulması, buradan geçen herkesin tıbbi bir muayeneden geçirilmesi, herhangi bir semptom gösterenlerin hemen izole edilmesi kararlaştırılmıştır. Koleranın rapor edilmesinin hemen ardından

[18] Clemow, a.g.e., 1-2.

Meşhed'de bulunan hacıların durdurulması ve Rus doktorların İran'daki yetkililerin sınırı korumak için gerekli önlemleri almaları konusunda gerekli desteği sağlamak üzere Aşkabat'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır[19].

Kolera, 1892 Mayıs'ında Meşhed'de görülmüş olup 26 Mayıs tarihli o tarihe kadar on üç vakanın görüldüğü belirtilmiştir.[20]. Kolera salgınının buradan Hazar Denizi kıyılarına doğru batıya doğru ilerlediği görülmüştür. 8 Haziran'da Buhara istasyonunda tren şeflerinden birinin rahatsızlanarak ertesi gün hayatını kaybettiği, daha sonra demiryolu askeri taburuna ait iki kişinin daha aynı istasyonda öldüğü bildirilmiştir. Buhara şehri, demiryolu istasyonundan on mil uzaklıkta küçük bir Rus yerleşimini oluşturmaktadır. Hanlık başkentinden hiçbir resmi makamın ölümle ilgili resmi bir bilgi yayınlamadığı belirtilmiştir. Bu durumun 1891-92 yıllarında Buhara'da ikamet eden Rus diplomat M. Lessar öncülüğünde gerçekleştirilen sağlık önlemleri ile ilgili olabileceği ifade edilmiştir[21].

---

[19] The Lancet, (London), March 18, 1893.

[20] Clemow, a.g.e., s. 4-5.

[21] Bölgede 19 Mayıs ve 10 Haziran 1892 tarihleri arasında kırk bir ölümle sonuçlanan kırk beş vaka kaydedilmiştir. 10 ile 30 Haziran arasında, ayrıca, on üçü ölümcül otuz bir vaka daha yaşanmıştır. 25 Mayısta Hazar denizi kıyıları üzerindeki Trans- Hazar demiryolunun terminali olan Uzun Ada'da İran halkından üç kişinin öldüğü kaydedilmiştir. Bir sonraki bildirilen vakanın Merv'den gelip Aşkabat yakınlarındaki bir kampa giden bir askeri birlik arasında gerçekleştiği belirtilmiştir. 4-10 Haziran tarihleri arasında dört kişi koleradan ölmüş ve son tarihte dokuz ağır vaka daha gerçekleşmiş, Aşkabat'ta iki çocuk koleradan hayatını kaybetmiştir. Bu şehir, Trans Hazar'ın başkenti olup 10.000 nüfusa sahiptir ve hattın bu bölümündeki en önemli istasyon konumundadır. Başlangıçta koleranın az sayıda görüldüğü bu bölge daha sonra bu hastalığın en şiddetli yaşandığı bölgelerden birisi olmuştur. 14-15 Haziran'da burada yalnızca biri ölümle sonuçlanan yedi vaka görülürken yakınlarında beşi ölümle sonuçlanan on üç vaka gerçekleşmiştir. 18 Haziran'da

2 Haziran 1892'de Türkistan bölgesinin resmi gazetesinde kolera bakterisinin başkent Taşkent'e yaklaştığının haber verildiği belirtilmiştir[22]. Taşkent'in Rus işgaline uğramasından sonra ilk kolera salgını 1872[23] yılında görülmüştür. 1892'de Kabil ve Herat'ta kolera salgınları meydana gelmiş, ancak bir süre sonra kolera salgını Türkistan bölgesine de sıçramış ve bu salgınlarda 2000 kişiden fazla insan hayatını kaybetmiştir[24]. 1892'de resmi istatistiklere göre, salgının zirvesine tekabül eden Temmuz ayı içerisinde Taşkent'in Rus kesiminde günde ortalama 30 kişi ve ilk iki hafta yerli kesimde 150

Aşkabat'ta ilk olarak Türkmenler arasında görülen kolera salgının on biri ölümle sonuçlanan yirmi dört kişide görüldüğü belirtilmiştir. Haziran ayında ölüm sayısının kesin bilinmemekle birlikte elli kişinin kolera salgınına yakalandığı kaydedilmiştir. Temmuz ayının 23'ünden sonra sıcaklığın da oldukça arttığı bir dönemde ölüm sayısında ciddi bir artış yaşanmış olup 110'u ölümle sonuçlanan 372'den daha fazla kişi arasında hastalık görülmüştür. Orta Asya demiryolunun Hazar denizi üzerindeki son durağı olan Uzun Ada'nın hastalıktan çok fazla etkilenmediği, 25 Mayıs - 9 Temmuz tarihleri arasında toplam vaka sayısının yetmiş ve ölüm sayısının yirmi beş olduğu belirtilmiştir. Clemow, a.g.e., s. 9-10.

[22] Sahadeo, a.g.m., s. 120.

[23] 1872 yılında Cizzah'ta görülen kolera salgını buradan güneye doğru Semerkant, Şehri Sebz, Kitab, Karşi, Hisar, Amu Derya'nın güneyi ve Belh'e doğru yayılmıştır. Batıya doğru Buhara'ya, Buhara'nın güneyinden Hive'ye yayılan kolera Ura Tübe ve Hocent yoluyla Hokand'a da Çinez üzerinden Taşkent ve Çimkent'e yayılmıştır. Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın tamamında görülen kolera salgını, Çimkent üzerinde Türkistan şehrine ve buradan da Sır Derya'ya yayılmıştır. Buhara, Hokand, Taşkent, Semerkant şehirlerindeki yerleşik ve yarı göçebe halkın salgından çok fazla etkilenirken ulaşım yollarından ve posta hizmetlerinden uzak kalan göçebelerin daha az etkilendikleri görülmüştür. Reports of the Medical Officer of the Privy Council and Local Government Board, New Series, No.V, London 1875, s. 127- 128.
Schuyler, 1872 yılında Cizak'ta görülen kolera salgının güneyde Semerkant, Şehr-i Sebz, Hisar ve Amu Derya'ya batıda Katta Kurgan ve Nurata'dan Buhara ve Hive'ye, doğuda Ura Tübe ve Hokand Hanlığı'na, kuzeyde Taşkent'e kadar yayıldığını belirtmiştir. Eugene Schuyler, Turkıstan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja, Vol. I. New York: Scrıbner, Amstrong& Co., 1877, s. 148.

[24] Ş. N. Salamov, Turkestan i Yujnıy Kavkaz XIX-XX v.v., Taşkent 2015, s. 78.

kişi enfekte olmuştur [25]. Merv'de de kolera salgınından ölenlerin sayısı ile ilgili resmi bir bilgilendirme yapılmamakla birlikte Aşkabat'ta ölüm sayısının çok olduğu dönemde Merv'de de ölümlerin olduğu kaydedilmiştir. Rusya Türkistanı'nda kolera salgınından etkilenen en eski yerlerden birisi Semerkant ve Taşkent arasında yer alan Cizzah olmuştur. Burada da hastalığın 31 Mayıs gibi erken bir tarihte görülmeye başlandığı, 20 Haziran'a kadar 356 kişinin koleradan hayatını kaybettiği belirtilmiştir[26]. Hastalık sebebiyle vilayet askeri valisinin talimatı doğrultusunda Taşkent'ten 65-70 km uzaklıktaki bir yerde, Sırderya'nın sol kıyısındaki Çınaz'da sağlık ocağı açılmıştır. Kısa bir süre sonra da hastalık Taşkent'te görülmüştür[27]. Semerkant'ta hastalık kısmen daha hafif olmakla birlikte 31 Mayıs'tan 16 Temmuz'a kadar tutulan raporlarda 88'inin ölümle sonuçlandığı 148 vaka kaydedilmiş, bu durumunda Zerefşan kıyılarındaki yüksek konumunun etkili olabileceği belirtilmiştir[28].

Taşkent'te kolera vakası ilk olarak 7 Haziran 1892'de görüldüğü, 14 Haziran'da ise hastalığın tüm şehre yayıldığı[29] anlaşılmaktadır. Hastalığın ilk olarak Semerkant'dan gelen Rus yerleşimci Aleksandr Khudinkov'un eşinde görüldüğü kaydedilmiştir. Bu kişi, şehir doktoru Batyrshin tarafından karantinaya alınmış, evinin dezenfekte edilmesi için yetkililer gönderilmiştir. Koleranın ilk olarak Rus yerleşim bölgesinde görülmesine karşın şehir komutanı S. V. Putintsev'in bölge

[25] Hohmann, a.g.m., s. 336.
[26] Clemow, a.g.e., s. 11. Clemow, a.g.e., s. 11.
[27] Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 326.
[28] Clemow, a.g.e., s. 11.
[29] Ş. N. Salamov, Turkestan i Yujnıy Kavkaz XIX-XX v.v., Taşkent 2015, s. 78.

sağlık komitesinin tavsiyelerini uygularken dikkatini Taşkent'in yerli kesimi üzerinde yoğunlaştırdığına dikkat çekilmiştir[30].

1892 yılında Taşkent'teki Birleşik Devletler Konsolosluğu'ndan gelen raporda, koşulların uygun olduğu yerlerde koleranın yıkıcı etkilerinin ne düzeyde olabileceğinin yazılı olduğu, rapordaki bilgilerin de Washington'da yayınlanan bir makalede yer aldığı belirtilmiştir[31]. Taşkent'te bulunan Birleşik Devletler Konsolosu tarafından verilen bilgilere göre; 1892 Ağustos ayının başlarında koleranın bitmesi kutlamak amacı ile Genel Vali tarafından verilen bir kutlama yemeğinin ardından yirmi dört saat içinde misafirlerin yarısının, şehrin 13,000 kişilik nüfusunun ise %10'unun 48 saat içinde hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre salgının, günler önce salgının görüldüğü kıyıdaki bir Türkmen kasabasından geldiği tespit edilen küçük bir su akıntısından kaynaklandığı belirtilmiştir[32]

[30] Jeff Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class, and "Civilization" in the 1892 Tashkent Cholera Riot, Cambridge University Press, Slavic Review, Vol. 64, No. 1 (Spring, 2005), s. 125.

[31] The Morning Post (London, Greater London, England), 17 Dec 1892, s.5.

[32] The North American Review, Vol. CLVII., New York: No. 3 East Fourteenth Street, 1893, s. 194. Taşkent Birleşik Devletler Konsolosu'nun Türkistan'daki 11Ekim 1892 tarihli raporunda "*kolera mikrobunun saf su içerek bulaştığını deneyimlerim ve kişisel gözlemlerim doğruluyor. Semerkant'da üç piyade alayı, bir su akıntısının yanındaki bir düzlükte yan yana kamp kurdu. Bu alaylardan birinin albayı adamlarının kolera ile saldırıya uğramasını engellemek için çok sert tedbirler aldı ve başardı. İlk olarak, kamptaki her eşyanın sıcak suyla iyice temizlenmesini ve ardından dezenfekte edilmesini sağladı. Adamlarını her gün kaynamış suda yıkanmaya zorladı ve görevi askerlerin nehir suyunu içmesini engellemek ve albayların talimatlarını yerine getirmek olan bir muhafız sürekli bulunduruldu"* şeklinde bilgiler verdiği belirtilmektedir. Sonuç olarak, alayda tek bir kolera vakası meydana gelmezken, kamp kuran diğer iki alay, 100'den fazla kişiyi koleradan kaybetmiştir. The Chicago Clinical Review, Vol. II, April 1893, No.1., s. 254-255.

1892 yılında kolera salgını, Taşkent'in yanı sıra Rusya'nın Saratov, Simbirk, Kazan, Nijniy Novgorod gibi şehirlerinde de görülmüştür[33]. The Weekly Record'un 5 Ağustos 1892 tarihli sayısında Avrupa Rusya'sının güneyindeki Kuerk'teki hükümette kolera salgının görüldüğü ifade edilmektedir. Gazetede bu bölgenin 17,382 mil kare büyüklüğünde yaklaşık 2, 000, 000 kişilik nüfusu ile en yoğun nüfusa sahip bölgelerden biri olup neredeyse tamamının ekilebilir verimli topraklardan oluştuğu belirtilmiştir. Verilen bilgilere göre, hastalık Asya Rusyası'nda artmaya devam etmektedir. Orta Asya şehirlerinden Arktik Okyanusuna kadar tüm alanı kapsayan, Rusya'nın en batısındaki hükümeti Tobolsk'ta ilk aşamada 50 yeni vaka ve 39 ölüm rapor edilmiştir. Kolera, Nijni Novgorod'da çok hızlı ilerlemiş, bölgedeki tüccarlar büyük ticaret pazarında mallarını da bırakarak kaçmışlardır. Novgorod'da günlük ortalama ölüm sayısı seksen kişi civarındadır. Hastane yataklarının yetersiz kalması sebebiyle hızlı bir şekilde yeni hastane binası inşa edilmektedir. Hastalığın yayılması üzerine olağanüstü hal ilan edilmiş ve ordu tüm kontrolü ele almıştır [34]. Los Angeles Herald'ın 4 Ağustos 1892 tarihli haberinde Rusya hükümetinin, birçok şehirde görülen kolera salgını dolayısı ile eylüle kadar okulların kapalı tutulmasını, tıp öğrencilerinin hastalıkla mücadelede destek olmaları için enfekte olan bölgelere gönderilmesini kararlaştırdığı belirtilmiştir[35].

[33] The Sydney Morning Herald (Sydney, New South Wales, Australia) 4 Oct 1892, s.3.
[34] The Weekly Record (Lawrence Cansas) 5 Aug 1892, s.1.
[35] Los Angeles Herald (Los Angeles, California), 4 Aug 1892, s.5.

Taşkent'te Kolera Salgını Karşısında Çarlık Rusya Yönetiminin Tutumu

Rusya'nın Asya vilayetlerindeki şehir yöneticileri, kolera ile mücadele için çeşitli tedbirler almışlardır. Taşkent'teki belediye yetkilileri, St. Petersburg'tan tıbbi cihaz ve dezenfektan temin etmişler, Taşkent'in Ruslardan ve yerlilerden oluşan yerleşim bölgelerini denetlemek için iki sağlık heyeti oluşturulmuş, belediye yetkilileri tarafından sıhhi amaçlar için 46.000 ruble bağışlanmıştır. Ayrıca koleradan ölen tüm doktorların ailelerine 600 ruble emekli maaşı verilmesi kararlaştırılmıştır. Semerkant'ta mahalle sakinlerinin almaları gereken önlemlerin yer aldığı binlerce bilgilendirici broşürler dağıtılmış, Sivastopol polisi, seyahat etmek isteyen hacılara pasaport vermemiştir [36]. 2 Haziran 1892 tarihli "Turkestanskie vedomosti" adı verilen Türkistan resmi gazetesinde salgın konusunda alınacak önleyici tedbirlere uyulması, kolera hakkında Rusça ve yerel dillerde yazılan bilgilerin okunması gerektiğine dikkat çekildiği belirtilmiştir[37].

Çarlık Rusya'nın güneybatısında artan kolera salgınları karşısında İçişleri, Ticaret ve Ulaştırma bakanlıklarındaki Çarlık yetkilileri, Müslüman Hacıları Karadeniz üzerindeki demiryolu ve vapur yollarını kullanmaya zorlamak için kara yollarını bloke etmeyi düşünmüş, ancak sınırlar boyunca uzanan geniş araziye aşina olmama ve ters tepki yaratma ihtimalinden dolayı bu politika uygulanmamıştır. Bu

[36] The Public Ledger (Maysville, Kentucky), 2 Jul. 1892, s.3.
[37] Sophie Hohmann, "La médecine moderne au Turkestan russe : un outil au service de la politique coloniale", Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tachkent – Paris 2009, s. 335.

süreçte hastalığı kontrol altında tutmak için kordon kullanımı, karantina uygulamaları, hastaların kolera kışlalarında zorla izole edilmeleri gibi çeşitli yöntemler kullanılmıştır[38].

Taşkent halkı arasında tabip olarak adlandırılan şifacı kimselerin 1892 yılındaki büyük kolera salgını sırasında aşılama kampanyalarına ve evlerin dezenfekte çalışmalarına aktif olarak katıldıkları bilinmektedir. Bununla birlikte bu kişilerin modern tıbbın gelişimi üzerinde olumsuz bir etkisinin de olabileceği, halkı o sırada mevcut olan sağlık hizmetlerine gitmekten caydırdıkları ve toplumdaki yetkilerinden faydalanarak kendi fikirlerini dayattıkları, önerilen tedavileri gözden düşürerek, hastalık bulaşmış kişileri semptom kaybolur kaybolmaz tedaviyi bırakmaya zorladıkları belirtilmiştir[39]. Diğer taraftan Çarlık memuru olarak görev yapan Lev Kostenko adındaki görevlinin 1880'de Taşkent'in Müslüman yerleşiminin olduğu bölgesine Müslüman şifacılardan (tabip) tedavi aramak için düzenli olarak Rusların geçtiklerini ifade ettiği belirtilmektedir. Adı geçen memurun, hastalığın etkili bir şekilde tedavi edilmemesi halinde ciddi yaralar oluştuğunu söylediğine dikkat çekilmiştir[40].

Taşkent'in şehir komutanı Putintsev, kolera semptomları olan kişileri araştırmak için Taşkent'e çok sayıda "tıbbi asistan" göndermiştir. Hasta ve ölülerin aile üyelerinin isteklerine bakılmaksızın kolera

[38] John P.Davis, Russia in the Time of Cholera: Disease Under Romanovs and Soviets, Bloomsbury Academic; 2018, s.55-57.
[39] Sophie Hohmann, "La médecine moderne au Turkestan russe : un outil au service de la politique coloniale", Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tachkent – Paris 2009, s. 329.
[40] Sahadeo, 2005, s. 121.

istasyonlarına teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu istasyonlardaki yetkililerin, yeterli sayıda görevli olmamasından dolayı dezenfeksiyon ve karantina protokollerine hemen başlayamadıkları anlaşılmaktadır[41].

Çarlık Rusya tarafından uygulanan salgını durdurmaya yönelik alınan önlemler Güney Rusya'da ve Orta Asya şehirlerinde kolera ayaklanmalarına yol açmıştır. Çarlık yetkililerinin Taşkent'in yerli halkını kolera konusundaki sıhhi önlemlerin yer aldığı programa uymaları konusunda baskı yapmaları Taşkent'te kolera ayaklanmalarına yol açmıştır. Çarlık Rusya'nın Orta Asya meselelerine doğrudan müdahale etmesi yerli halkın imparatorluk ile olan ilişkilerini sorgulamasına sebep olmuştur. Kordonların kullanılması, aşağı Volga bölgesindeki tıbbi personelin cinayet ve suikasta uğramasına ve Astarhan, Luzovka[42]'nın kömür madeni kasabası Donbass ve diğer bazı yerlerde kolera ayaklanmalarına yol açmıştır. 1892 yılında bulaşın önlenmesine ilişkin alınan önlemlerin arttırılması kolera ayaklanmalarını arttırırken hastalık önlenememiştir[43].

1892 Taşkent Kolera Ayaklanmaları

Çarlık Rusya'nın işgali sonrasında Taşkent'in yerli halkı, bölgeyi siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda asimile etmek isteyen Rusya'nın

[41] Jeff Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class, and "Civilization" in the 1892 Tashkent Cholera Riot, Cambridge University Press, Slavic Review, Vol. 64, No. 1 (Spring, 2005), s. 125.
[42] Luzovka kolera ayaklanmaları için bkz. Theodore H. Friedgut, Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892, Slavic Review , Summer, 1987, Vol. 46, No. 2 (Summer, 1987), pp. 245-265.
[43] John P.Davis, Russia in the Time of Cholera: Disease Under Romanovs and Soviets, Bloomsbury Academic; 2018, s.55-57.

sömürge politikasına maruz kalmıştır. Rusya ise en başından beri, bu mücadelede zengin tarihlerine ve bin yıllık geleneklerine dayanan güçlü bir uygarlığa sahip çeşitli Müslüman milletlerin ve etnik grupların güçlü bir kültürel ve ideolojik direnişiyle karşı karşıya kalmıştır[44].

XIX. yüzyılın sonlarında tüm Orta Asya şehirlerinde Rusya'nın baskıcı yönetimine karşı duyulan öfke ve aşırı yoksulluğun etkisi ile ortaya çıkan ve ani bir şekilde gelişen ayaklanmalar gerçekleştirilmiştir. 1878'de Andican'da Yetim Han, 1885'de Andican ve Margilan'da Derviş Han, 1893'te Hokand civarında Şakir Can isimli kişilerin isyan hareketleri olmuştur[45]. Köylüler ve şehirli zanaatkârların ağırlıklı yer aldığı bu ayaklanmalarda dışarıdan destek sağlanmadığı gibi isyancıların eski ve yetersiz silahlarla olan mücadeleleri kolaylıkla bastırılmıştır[46].

1885'te Fergana Vadisi'nde patlak ayaklanmanın önderi Derviş Han Töre, Hokand Hanına hizmet etmiş önemli bir toprak sahibi olup Andican, Oş ve Margilan bölgelerini kışkırtmıştır. Rus birlikleri tarafından, bu isyan hızla bastırılmış ve çok sayıda isyancıyı tutuklanmış; bazıları idam edilmiş, ancak liderleri bulunamamıştır. Sonraki yıllarda da "toprak sorununa hiçbir çözüm sağlanamadığı" gerekçesiyle köylüler tarafından yerel Rus yetkililere karşı

---

[44] Gulzhan Otarbaeva, "Russian Colonial Policies of Education and the Spiritual Life of the Kazakh Population in Tashkent (Late 19th-early 20th Centuries)", Oriente Moderno , 2016, NUOVA SERIE, Anno 96, Nr. 1 (2016), s.65.

[45] Togan, a.g.e., s. 332.

[46] Alexandre de Bennigsen, Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler, çev. Kemal Aytaç, Türk Dünyası Araştırmaları, S.41, 1986, s.177.

ayaklanmalar devam etmiştir[47]. Rus birliklerinin komutanı General Bryantsev'in talimatı ile, Fergana'da yeni bir ayaklanmanın daha yaşanmasını engellemek adına Rus askerleri tarafından yapılan katliamlar tüm Hokand halkını rahatsız etmiş, 1898 yılında Hokand'ın Andican kasabasında gerçekleşecek geniş çaplı bir ayaklanmaya yol açmıştır[48].

XIX. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya yönetimine karşı gerçekleştirilen en ciddi ayaklanmalardan biri 1892 yılında Taşkent'te gerçekleşen "kolera ayaklanması" olmuştur[49]. 1892'de kolera, Taşkent'te sömürgecilerle sömürgeleştirilenlerin şiddetli bir şekilde çatıştığı bir isyan başlatmıştır[50]. İsyan, görünürde Taşkent'teki kolera ile alakalı Rus yönetimi tarafından gerçekleştirilen düzenlemelerden kaynaklanmıştır[51]. Gerçekte ise yerli halkın Rus yönetiminden uzun süredir duymuş olduğu rahatsızlıklardan kaynaklanmıştır.

Çarlık hâkimiyetinin başlangıcından itibaren Türkistan'da salgın ve hastalıklara karşı aldığı önlemlerin yetersiz oluşu yerli nüfusta azalmalara yol açmıştır. 1872 yılında yaşanan kolera salgınında da salgına karşı alınan önlemlerin Türkistan genelinde yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu dönemde Taşkent'te beş kolera istasyonu kurulmuş olmakla birlikte Genel Valinin sağlık personeline vermiş olduğu

[47] D'encausse, a.g.e., s. 164- 165.
[48] Mehmet Saray, Rusya'nın Türkistan'da Yayılması, Türkler, Yeni Türkiye yayınları, c.18, Ankara, 2002, s. 573.
[49] D'encausse, a.g.e.,, s. 157- 164.
[50] Sophie Hohmann, "La médecine moderne au Turkestan russe : un outil au service de la politique coloniale", Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tachkent – Paris 2009, s. 335.
[51] The Pacific Bee (Sacramento, California) 3 Aug 1895, s.3.

talimat doğrultusunda hasta yerliler bu istasyonlara alınmamıştır. 1880'lerde binlerce Slav yerleşimci Taşkent'e gelmiş, şehir merkezlerindeki yaşam alanları yetersiz kalmıştır. 1887 yılında Taşkent'in gelişimini finanse etmek üzere şehir çapında yaşanan önemli miktardaki vergi artışı yerli halkı rahatsız etmiştir. 1891-92 yılında yaşanan göçmen dalgası, Rus Taşkent'inde yaşayan öncelikli Çarlık görevlileri ve ayrıcalıklı memurlar ile tüccarlar ve düzensiz yeni gelenler arasındaki ayrımı keskinleştirmiştir. Göç dalgası sırasında Rus Taşkent'inin merkezinde yaşayan halk, bu göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi politikasını reddetmiş, onların ekonomiye zarar verdiğini ileri sürmüştür. Çarlığın bu uygulamaları yerli halkın Çarlık idaresinden duyduğu rahatsızlığı arttırmıştır[52].

İsyan, Müslüman nüfus arasındaki yoksulluk nedeniyle Taşkent'in yerli kesimini Rus kesiminden çok daha fazla sarsan bir kolera salgınıyla ortaya çıkmıştır. Salgını durdurmak için Rus yetkililer tarafından gerçekleştirilen geleneklere aykırı alınan önlemler yerel halkı oldukça rahatsız etmiştir. Yerli erkekler, kadınların muayene olmasına izin vermediği için Rusların yaptırdığı sıhhi teftişler yoğun bir tepkiye neden olmuştur[53]. Ayaklanmanın temelinde Rus işgalinden sonra uzun süredir devam eden genel ilgisizlik yıllarından sonra Rus yönetiminin yerel yaşamın üzerine inşa edildiği inanç ve geleneklere aykırı davranışları olmuştur.[54]

---

[52] Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 123-124.
[53] D'encausse, a.g.b., s. 164.
[54] Helene Carrere d'Encausse, " Organizing and Colonizing the Conquered Territories", Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Ed. Edwarth Allworth, Duke University Press, 1994, s. 165.

Çarlık yönetimini ve Rus tıbbi uygulamalarını kınayan söylentilerin yayıldığı Taşkent'te Ankhor kanalının yerli halkı zehirlemek için kullanıldığı şeklinde söylentilerin de ortaya çıkması tepkiyi arttırmıştır. Bu tarz söylentiler ve halk arasındaki hoşnutsuzluk bir süre sonra protestolara dönüşmüştür. 20 Haziran'da aksakal Molla Sadık tarafından, Hanekah camisinde siyasi ve dini liderler toplantısı düzenlenmiştir. Toplantının ana konusunu yeni mezarlığın çok uzak oluşu ve ölüleri oraya taşımanın zorluğu oluşturmuştur. Toplantıda hastalığa karşı alınan önlemlerin Müslümanların dini hukuku olan şeriata aykırı olduğu üzerinde durulmuştur. Toplantıda halk şehir komutanı ile görüşmeleri gerçekleştirmek için üç temsilci seçmiştir[55]. Bu temsilcilerden halkın rahatsızlıklarını şehir aksakalına bildirmeleri istenmiştir. 22 Haziran'da Muhammed Yakub'un temsilcilerle görüşerek onlara dedikodulara inanmamaları konusunda tavsiyelerde bulunduğu belirtilmiştir. Aynı gün Şeyhantür ilçesindeki Tellek camisinde toplanan insanların cesetleri yeni mezarlığa gömmenin zor olmasından dolayı eski mezarlardan faydalanmak konusundaki isteklerine karşılık verilmemesine tepki gösterdikleri kaydedilmiştir[56].

Kolera, 22 Haziran 1892'de dokuz ölümün gerçekleştiği Rus Taşkent'inde yoğunlaşmıştır. 24 Haziran'da Türkistan'da kalabalık bir topluluk Ankhor kanalını geçerek Taşkent'in Rus bölümüne geçmiştir. İşçilerden varlıklı tüccarlara kadar yüzlerce Türkistanlı, Ankhor kanalını günlük olarak geçmiştir. Rus eylemleri, Rus üstünlüğünü göstermek için şiddetlenirken bu durum aslında sömürge

[55] Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 128.
[56] Ziyayev, 2007, s. 3237.

toplumundaki Rus yerleşimcilerin savunmasızlığını da ortaya çıkarmıştır. Türkistan'ın yerli halkı ve Rus yerleşimciler arasındaki demografik dengesizlik bu dönemde açıkça ortaya çıkmıştır. Hastalığın ortaya çıktığı Haziran 1892'de Taşkent'in üst düzey yöneticisi Muhammed Yakub, Taşkent'in başı Albay P.F. Putintsev ile birlikte göstericilerin durumunu incelemek üzere Taşkent'e gitmiştir. Muhammed Yakub, çarlık görevlilerinin denetimi olmaksızın hastalıktan ölenlerle ilgili bir işlem yapılmaması ve kolera kurbanlarının şehir sınırları dışındaki özel bir mezarlığa gömülmesini zorunlu kılan hükümlerin uygulanması konusunda görevlendirilmiştir[57]. 23 Haziran 1892'de Putintsev, Cami camisinde toplanan Müslümanlara aşıların faydalarını anlatmıştır[58]. Putintsev'in, hastalığa karşı alınan tedbirlerin halkın yararına olduğunu ve bunun için büyük paralar harcandığını söylediği belirtilmiştir[59].

Taşkent'teki kolera ile bağlantılı olarak, Rus şehir yönetimi 12 şehir mezarlığını kapatmış ve koleradan ölenlerin şehir içinde gömülmesini yasaklamıştır. Koleraya karşı tedbir amaçlı, şehirden ayrılış

[57] Sahadeo, Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 117-130.
[58] Salamov, a.g.e., s. 79.
[59] Ziyayev, a.g.e., s. 329., Ziyayev çalışmasında, Putintsev'in bu konuşmasını *"23 Haziran'da sabahleyin saat 5'te Cami camisine geldim. Burada toplanmış oldukça fazla sayıda insan gördüm. Camide ve civardaki sokaklarda 10 bin insan toplanmıştı. Benim huzurumda bayram namazı kılındı. Bundan sonra halka hitaben Rus dilinde konuştum. Benim sözlerimi Rus dilini iyi bilen Kökçe ilçesi aksakalı İbrahimbek sürekli olarak tercüme etti. Bu insan daha önce benim tercümanımdı. Bende Özbekçe'yi bildiğim için tercümenin açık olarak yapılmakta olduğunu müşahade ettim. Ahalinin bayramını tebrik ettim, çeşitli dedikoduların aslının olmadığını ve bütün çalışmaların halkın faydası için yapılmakta olduğunu vurguladım. Alınmakta olan tedbirler dolayısıyla hasta sayısının azalmakta olduğunu, eğer Rus hükümeti kötü niyetli olsaydı, 27 yıl önce ülkeyi işgal ettiğinde, bütün yerli halkı kırmasının mümkün olduğunu söyledim*" şeklinde aktarmıştır. Ziyayev, a.g.e., s. 329-330.

sınırlandırılmış, ölülerin açılacak dört özel kolera mezarlığına gömülebileceği ve ancak bir sağlık çalışanı tarafından muayene edildikten sonra definin yapılabileceğine ilişkin emir çıkarılmıştır. Bununla birlikte, doktor ve sağlık görevlilerinin yeterli olmayışından dolayı ölen kişilerin muayenesi genellikle üçüncü veya dördüncü gün yapılmıştır. Vaat edilen dört mezarlık yerine şehrin çok uzak bir noktasında sadece bir mezarlık açılmıştır. Bu durum şeriat kurallarına göre ölen kişinin cesedinin mezara elle taşıma uygulamasının devam etmesini oldukça zorlaştırmıştır[60]. Taşkent'te sayısı artan koleradan hayatını kaybeden kişilerin cesetlilerinin denetim beklerken iklim şartlarından dolayı bozulduğu, tıp müfettişlerinin erkeklerin kadınların ölü bedenlerine dokunmalarını yasaklayan Müslüman geleneklerini ihlal ettikleri, Rus müdahalelerinin uğursuzluk yaratacağı şeklindeki söylentilerin Taşkent'te yayıldığı belirtilmiştir[61].

1892 yılında koleranın görüldüğü şehirlerde doktorların "kolerayı icat etmekle ve insanları diri diri gömmekle suçlandıkları belirtilmiştir[62]. Doktorlar tarafından detarjan atılarak suyun zehirlendiği ve bu suyu hasta kişilere verilerek öldürüldüğü şeklindeki söylentiler tepkiyi arttırmış, doktorların hedef haline gelmesinde etkili olmuştur[63]. Nitekim ayaklanma sırasında çok sayıda sağlık görevlisinin yaralandığı ve hayatını kaybettiği belirtilirken yoksul kesimin yalnızca sağlık görevlilerine değil aynı zamanda üst sınıfın mensuplarına da

[60] Salamov, a.g.e., s. 78.
[61] Sahadeo, Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 128.
[62] The Sydney Morning Herald (Sydney, New South Wales, Australia) 4 Oct 1892, s.3.
[63] Ziyayev, a.g.e., s. 327.

tepki gösterdiklerine dikkat çekilmiştir[64]. Taşkent'teki ayaklanmaların yalnızca koleradan kaynaklanmadığı, ayaklanmalarda dini duyguların da etkili olduğu ortaya çıkmıştır[65]. Camideki dini törenlere müdahale eden valinin emirlerinden duyulan rahatsızlığın da isyanın çıkmasında etkili olduğu anlaşılmıştır[66].

Kolera mağduru aileler tarafından gizli cenazeler düzenlemeye devam etmiş ve bu tür girişimlerde bulunanların tutuklanması geniş çapta bir ayaklanmaya neden olmuştur[67]. Taşkent'te çıkan kolera isyanı sırasında göstericilerin belediye yönetim binasına girmelerinden önce İmparatorluk yönetiminin hedef alınmasından rahatsız olan Rus yerleşimcilerin askerlerle birlikte kalabalık üzerine ilerlediği ve bu durumun Askeri Vali Grodekov liderliğindeki birlikler gelmeden önce şiddetlenerek bir katliama yol açtığı kaydedilmiştir. Rus askerleri ve yerleşimcileri tarafından sömürge kısmının ve sömürgecilerin güvenliğinin güçlendirilmesi için şiddet uygulanmıştır. Rusların saldırılarının bir süre sonra sadece göstericileri değil Türkistan'da yaşayan yerli halkı da tehdit ettiği görülmüştür[68].

Los Angeles Herald gazetesinde Taşkent'te gerçekleşen kolera ayaklanması "batıl inançlı yerlilerin kanlı ayaklanması" başlığı altında yansıtılmış olup bu konuda Taşkent'ten ulaşan mektuplarda Rusya'nın Sırderya'da önemli şehirlerinden biri olan Taşkent'te ciddi bir

[64] Pittsburgh Dispatch (Pittsburgh Pennsylvania) 30 Jul. 1892, p.7.
[65] Los Angeles Herald (Los Angeles, California), 4 Aug 1892, p.5.
[66] The Weekly Record (Lawrence Cansas) 5 Aug 1892, p.1.
[67] Helene Carrere d'Encausse, " Organizing and Colonizing the Conquered Territories", Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Ed. Edwarth Allworth, Duke University Press, 1994, s. 165.
[68] Sahadeo, Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 132-133.

ayaklanmanın başladığının rapor edildiği belirtilmiştir. Doktorların koleradan muzdarip hastaları zehirlediği düşüncesinde olan yerli Sartlar arasında, salgının büyük bir heyecana yol açtığı, hastalığa yakalanan kişilere ölümcül uygulamaların yapıldığı şeklinde endişeler olduğu belirtilmiştir[69]. Middletown Times- Press'te isyana ilişkin 5-6 bin kişiden oluşan Sartların Pazar meydanında toplanarak liderleri tarafından gerçekleştirilen konuşmayı dinledikten sonra caddelere dağıldıkları, camları kırarak ve dükkânları yağmalayarak ilerledikleri belirtilmiştir. Yaklaşık bin isyancının genel valinin evinin etrafını çevreledikleri ve "fakirlere zulmeden valiyi öldürmeye geldiklerini" söyleyerek bağırdıkları belirtilmiştir[70].

İşan Azizler, Adil Kasımhoca ve Pazar Aksakalı Ziyamuhammed İsamuhamedov öncülüğündeki isyancıların ilk olarak Muhammed Yakub'un evine gittikleri ancak onu evde bulamamaları üzerine adliyeye ilerledikleri belirtilmiştir. Burada Muhammed Yakub ve Putintsev'in isyancılar tarafından yakalanarak dövüldüğü kaydedilmiştir[71]. Putintsev tarafından isyancılara karşı alınan sert tedbirler ve güç kullanma emrinden sonra isyancılar tarafından valinin evi saldırıya uğramıştır[72]. Artan kalabalığın yaklaşmasından sonra kaçan valinin konutu isyancılar tarafından harap edilmiştir[73]. İsyan sırasında Taşkent'e gelen ordu tarafından isyancılar dağılıncaya kadar

[69] Los Angeles Herald (Los Angales, California), 2 Aug 1892, p.1; San Francisco Chronicle (San Francisco, California), 2 Aug 1892, p.1.
[70] Middletown Times- Press (Middletown, New York), 2 Aug, 1892, p.5.
[71] Ziyayev, a.g.e., s. 330.
[72] Salamov, a.g.e., s. 79-80.
[73] Los Angeles Herald (Los Angales, California), 2 Aug 1892, s.1; San Francisco Chronicle (San Francisco, California), 2 Aug 1892, s.1.

şehir ateş altına alınmıştır [74]. Gösteriler sırasında göstericilerin yalnızca Rus yönetimi ile işbirliği yaptığı düşünülen kişilere saldırdığı, çok fazla saldırı olayının yaşanmadığı kaydedilmiştir. Göstericilerin daha sonraki eylemlerinin Taşkent için daha fazla özerklik elde etme arzusundan kaynaklanabileceği belirtilmiştir. Taşkent'in yönetim binası içerisinde toplanan göstericilerin Taşkent işlerinin idare edildiği odalarda toplandıkları, Rus yönetimini istemediklerini, yerel yetki istediklerini söyledikleri ifade edilmiştir. Protestocular tarafından imzalı emirlere mürekkep dökülmüş, Turkiston Vedemosti'nin belgeleri ve sayıları yok edilmiştir. Göstericilerin daha sonra şehir komutanını kuşatarak tüm Rus personelinin Taşkent'ten atılmasını istedikleri belirtilmiştir. Yasal uygulamalara karşı tepki gösteren göstericilerin, koleraya karşı alınacak önlemlerin iptali hususunda resmi bir belge talep ettikleri belirtilmiştir[75].

Taşkent'teki isyandan haberdar olan Rus yetkililer, isyancıları durdurmak ve tehlikedeki memurlarını korumak için çeşitli tedbirler almışlardır. Nitekim Vali yardımcısına karşı gerçekleştirilen saldırıdan sonra bölgeye çok sayıda askeri birlik gönderilmiştir. Sart topluluklarının askerlere karşı çok sert bir direniş sergilemesi dikkat çekmiştir. Öyle ki tecrübeli ve daha iyi silahlara sahip Rus askerleri ayaklanmayı bastırma konusunda başarısız olmuş ve bölgeye takviye

[74] Fremont Weekly Herald (Fremont, Nebraska)30 Dec, 1892, s. 2.
[75] Sahadeo, Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 131-132.

birlikler gönderilmiştir[76]. Kozak birlikleri tarafından takviye edilen güçlerin bölgeye gelmesi ile isyan bastırılmış ve kalabalık dağıtılmıştır. Ancak buna rağmen Sartların direnişi sona ermemiş, camilerin etrafında toplanarak yetkililere direnişi sürdürmüşlerdir. Bunun üzerine çok kalabalık bir askeri birlik Sartları kalelerden uzaklaştırmak için bölgeye gelmiştir. Askerlerin kuvvetlerini arttırmaları ile nihayetinde camileri ele geçirip büyük bir katliam gerçekleştirdikleri, bu savaşın şimdiye kadarki en acımasız savaş olduğu belirtilmiştir. Sartların askeri rakipleri ile baş edemeyeceklerini anlamalarına rağmen mücadeleyi bırakmadıkları belirtilmiştir[77]. Bunun üzerine askerler tarafından da silahlı güç kullanılarak, isyancılardan altmış kişi öldürülmüş, yüzden fazla kişi yaralanmıştır. Şehirde ayaklanmaların yükselmesi ve huzursuzluğun artmasından endişe edildiği vurgulanmıştır[78].

Taşkent'e gönderilen Rus askerler arasından yedi kişi ölmüş ve çok sayıda kişi yaralanmıştır. St Petersburg'a gelen gizli raporlarda Rusya Hükümetinin ayaklanmanın nihilistlerden kaynaklandığı, yoksul kişilerin kolera hastanelerinde öldürüleceklerine ilişkin propaganda

[76] Hagerstown Exponent (Hagerstown, Indiana), 3 Aug 1892, s.2; Brockway Record (Brockway, Pennsylvania), 5 Aug 1892, p.4.

[77] Los Angeles Herald (Los Angales, California), 2 Aug 1892, s.1; San Francisco Chronicle (San Francisco, California), 2 Aug 1892, s.1 Ziyayev tarafından aktarılan *"ateş açılmadan önce bir subayın dağılmaları konusundaki uyarısına isyancılardan "İşte, ateş açıp vur!" şeklinde karşılık verdiklerine ilişkin* (Ziyayev, a.g.e. s. 335) şeklindeki bilgiler topluluğun ne kadar kararlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.
s. 335.

[78] Middletown Times- Press (Middletown, New York), 2 Aug, 1892, s.5.

yapıldığı belirtilmiştir[79]. Yetkililerde büyük bir endişe uyandıran bu ayaklanma sonrasında Taşkent'te gece ve gündüz devriye ekiplerinin dolaştığı kaydedilmiştir[80]. Ayaklanma Fergana bölgesine de sıçramış olup, Taşkent'teki isyanın bastırılmasından sonra binlerce isyancı şehirden kaçarak Fergana'ya geçmeye çalışmış ancak yerel birlikler tarafından geri çevrilmişlerdir. Taşkent'in güvenliği konusunda kaygıları olan Türkistan Genel Valiliği, Taşkent'te yeniden ayaklanma çıkabileceği endişesi ile Fergana'ya takviye birlik göndermek istememiştir[81].

İsyan, Eskişehir pazarında isyancılar tarafından birkaç kişinin öldürülmesi ve yaralanması ile sonlanmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra vilayet valisi Grodekov'un emri ile askerler tarafından isyancılardan 60 kişi hapse atılmıştır[82]. Ayaklanmada 60 Sartın öldürüldüğü ve yüzlercesinin yaralı olduğu diğer taraftan Rus ordusunun da kayıp verdiği yaklaşık 15 ölü ve çok sayıda yaralı olduğu kaydedilmiştir. Ayaklanma Rus yönetimini endişelendirmiş, yeni bir ayaklanmanın gerçekleşme ihtimaline karşı yeni önlemler alınmıştır [83]. Vali Grodekov'un Türkistan Genel Valisi'ne bir mektup göndererek, isyan için tüm şehir halkının cezalandırılması ve Rusları olası tehlikelerden korumak için Ruslar için Orda'dan Eski Göve ve

[79] The Pacific Bee (Sacramento, California) 3 Aug 1895, s.3.
[80] The Plymouth Tribune (Plymouth, Pennsylvania), 5 Aug 1892, s.3.
[81] The Weekly Record (Lawrence Cansas) 5 Aug 1892, s.1.
[82] Ziyayev, a.g.e., s. 337.
[83] Los Angeles Herald (Los Angales, California), 2 Aug 1892, s.1.

Cami camisine kadar uzanan iki büyük sokak kurulmasını istediği belirtilmiştir[84].

1892 Taşkent Ayaklanmalarının Önemi

1892 yılında Taşkent'te gerçekleşen göç hareketleri ve kolera salgını, merkezi güç ile çevre arasındaki, ayrıcalıklı ve yoksul yerleşimciler arasındaki ve sömürgeciler ile sömürgeleştirilenler arasındaki bölünmeleri derinleştirmiştir[85]. Taşkent isyanının sebepleri, seyri ve sonuçları; Rusya ve Türkistan toplulukları arasındaki ilişkilerin bozukluğunu ortaya çıkarmıştır. Türkistan'da Çarlık Rus yetkililerin talepleri, yerel yöneticiler üzerinde ağır bir baskı oluşturmuştur. Rusya'nın yerel halka olan müdahalesi, 1865'ten itibaren Rus kontrolüne izin veren Türkistanlı yöneticiler ile Rus yetkililer arasındaki iç çatışmayı arttırmıştır. Taşkent'teki isyanların ardından şehirde yönetimi sağlamaya çalışan Çarlık yönetimi, Taşkent'in yönetilme biçiminde köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Aynı zamanda Rus sömürge yönetiminde de önemli değişiklikler yaşanmıştır. Kolera salgını sonrasında, Avrupa biliminde yaşanan yeni gelişmelerin, hem yoksul Ruslara hem de Türkistanlılara fayda sağlayacağı düşünülerek Türkistan'a da yansıtılması gerektiği düşünülmüştür. 1891 yılında yaşanan kıtlık, 1892 yılındaki kolera salgını ve salgının Rus yetkililer tarafından yönetilememesi,

[84] Ziyayev, a.g.e., s. 337-338.
[85] Jeff Sahadeo, "Entre l'Europe, la Russie et l'Asie : la place de la Tachkent impériale telle qu'elle fut perçue par ses colons tsaristes", Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFEAC, Tachkent – Paris 2009, s.403.

Avrupa'nın geri kalan kısmına kıyasla bir geri kalmışlık göstergesi olarak kabul edilmiştir[86].

Türkistan kolonilerindeki Rus liderlerin gücü herhangi bir otorite ile sınırlandırılmamış keyfi uygulamaları, Müslüman halkla sık sık çatışmalara neden olmuştur. Türkistan'da askeri ve sivil idarenin yetkisinin kesin bir şekilde tespit edilmemesi ve idareciler arasındaki sürtüşmeler Genel Valinin otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır. Genel Vali Baron Vrevski, bu durumun düzeltilmezse Türkistan'daki Rus yönetimi açısından tehlikeli olduğunu Çar'a bildirmiş, aksi takdirde Fergana ve Türkmen vilayetlerinde bir ayaklanmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir[87]. Buna rağmen 1889'dan 1898'e kadar Taşkent'te hüküm süren Baron A.V. Vrevski'nin hâkimiyeti döneminde önemli olan tek siyasi değişiklik, 1892'deki kolera ayaklanmalarından sonra Taşkent statüsünde yapmış olduğu değişiklikler olmuştur. Vrevski, ayaklanmadan yararlanarak Genel Valinin otoritesini 1867 statüsüne geri getirmek istemişse de uygulamada Taşkent'in idaresinde söz sahibi olan Taşkent baş büyüğünün işlevini ortadan kaldırarak yerine bir Rus koymakla sınırlı kalmıştır. 1898 isyanından sonra, Türkistan Valiliği huzursuz bir bölge ilan edildiği için tüm yerli idari kadroların artık seçilmeyeceği, ancak Genel Vali tarafından atanacağı ilkesi yeniden tesis edilmiştir[88].

---

[86] Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s. 118-121.
[87] Saray, a.g.m., s. 572.
[88] Helene Carrere d'Encausse, " Organizing and Colonizing the Conquered Territories", Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Ed. Edwarth Allworth, Duke University Press, 1994, s. 157.

"Taşkent isyanı" Taşkent halkının uğramış olduğu haksızlıkları da açığa çıkarmıştır. Sömürgeci ve sömürgeleştirilmiş halk arasındaki şiddet bölge yetkilileri tarafından da doğrulanmış, yerli halk ile işbirliği yapılması gerekliliği fikri ön plana çıkmıştır[89]. Nitekim Rus yetkililer, 24 Haziran'dan sonra evlerin işgalini yasaklayan yazılı emirleri düzenleyerek arama protokollerini değiştirme konusundaki yerel talepleri kabul etmişlerdir[90]. Genel Vali Vrevski, Türkistanlıların sokaklara girmekten korktukları ve bu nedenle dua etmek için cami hizmetlerine katılamadıkları iddialarına yanıt olarak Rus birliklerini Taşkent'ten çekmiştir. Rus sömürge yetkilileri ayrıca kolera salgının kötüleşmesine rağmen kolera karşıtı önlemlerin Taşkent'te uygulanmasını durdurmuştur. Yeni politika Çarlık yönetiminde de bölünmelere sebep olmuştur[91].

Kolera salgının hızla yayılmasına rağmen Rus yöneticiler tarafından şehrin Asya yakasındaki yerlilerin günlük yaşamına artık müdahale etmeme kararı alınarak kolera ile mücadele için uygulanan zorlayıcı önlemler kaldırılmıştır. Türkistan halkının cehaletle, ilerlemeyi ve medeniyeti kabul etmemekle suçlandıkları bu dönemde uygulanan bu çelişkili politikanın Çarlık saflarında dahi ciddi bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Diğer taraftan Taşkent'te yaşanan bu olay, olası etnik şiddet korkusu karşısında Türk toplumunun ve daha genel olarak

[89] Jeff Sahadeo, Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923, Indiana University Press, Bloomington, 2007, s. 107.
[90] Sahadeo, Russian Colonial Society in Tashkent, 2007, s. 96.
[91] Sahadeo, "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class…, s.134-135.

sömürgeleştirilmiş toplumların bilime olan inancın da ortadan kalktığını göstermiştir[92].

Taşkent'te kurulan askeri mahkemede yetmiş kişi yargılanmış, isyanın liderleri cezalandırılmıştır. Sekiz kişinin idamına karar verilirken dört kişi medeni haklarından mahrum bırakılarak Sibirya'ya gönderilmiş, otuz üç kişi ise uzun süreli hapis cezasına çarptırılmıştır. Yirmi beş kişi ise beraat etmiştir. Yargılananların, Taşkent'teki hekimlere ve yetkililere, salgından muzdarip olan yoksul halkı öldürmek için komplo kurduğu inancıyla karşı çıkan kişiler oldukları belirtilmiştir[93]. Ziyayev ise isyana katılanlardan 93 kişinin suçlu olarak sorgulandığını ve bunların 57'sinin hapse atıldığını belirtmiştir. Çarlık idaresi tarafından alınan tedbirlere rağmen bu hastalığa gereken önemin verilmemesi sonucunda Taşkent'te yüzlerce kişi bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir[94].

Rus yönetiminden duyulan rahatsızlığın etkisi ile gerçekleşen bu ayaklanma Rus karşıtı olmayıp tek bir Rus özel kurumu veya Rus dükkânı yok edilmemiş, isyana müdahil olmayan Rus kökenli tek bir kişi de yaralanmamıştır[95]. Nitekim bu durumun da hükümetin resmi gazetesi Turkiston Vedomosti'de "Vatandaşlarımız *ve dış*

[92] Sophie Hohmann, "La médecine moderne au Turkestan russe : un outil au service de la politique coloniale", Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tachkent – Paris 2009, s. 336.
[93] Fremont Weekly Herald (Fremont, Nebraska)30 Dec, 1892, s. 2.
[94] Ziyayev, a.g.e., s. 339- 340.
[95] Bu olayın görgü tanıklarından birisi tarafından "*Kalabalığın Ruslara karşı herhangi bir isyan ya da şiddet yapma arzusu yoktu. Yalnızca o dönemde meydana gelen zulme bir son verme hedefine sahipti. Baş aksakal evde olmadığından, kalabalık şehrin Rus kısmına, şehir valisi Putintsev'in yanına giderek harekete geçti. Kalabalıkta ateşli silah, başka silah görülmedi. Kalabalık içinde yaklaşık 400 kişi vardı*" şeklinde anlatıldığı belirtilmiştir. Salamov, a.g.e., s. 7980.

memleketlerdeki dostlarımıza şunu bildirmek isteriz: İsyan çıkardıkları için cezalandırılanlar tam anlamıyla siyasi veya devlet suçluları değiller, idarenin bazı durumlarda aldığı tedbirlere karşı başkaldırmış insanlardır. Bu topluluk tarafından tesadüfen ortaya konulan suç siyasi bir anlama sahip değildir, yerli halkın particilik mücadelesinin bir ürünüdür. Bu isyanın ortaya çıkması kısmen vebaya karşı alınan tedbirlere bağlıdır. Şunu tekrar belirtiyoruz ki Orta Asya'nın dışındaki yerlerde bu isyanın siyasi olduğu düşünülmektedir. Ancak bu isyanda hiçbir siyasi tavır yoktur" şeklinde ifade edildiği belirtilmiştir[96].

Dönemin bilimsel gelişmelerine rağmen Taşkent isyanları sırasında Çarlık Rusya tarafından uygulanan yöntemler, şiddetin bu dönemde koloni hâkimiyetinin bir aracı olmaya devam ettiğini göstermiştir[97]. 1892 yılından itibaren Türkistan'daki huzursuzluktan dolayı Sır Darya'nın Taşkent, Çimkent ve Evliya Ata şehirleri ile Fergana ve Semerkant'da "En Yüksek Olağanüstü Hal" ilan eden özel tüzük çıkarılmıştır. Bir yıllık bir süre için çıkarılan tüzük daha sonra sürekli olarak uzatılmış ve yalnızca birkaç kısa ara ile kalıcı olarak yürürlükte kalmıştır[98]. Ancak isyanların askeri güç kullanılarak bastırılması ve isyanın sebeplerinin ortadan kaldırılmaması sonraki yıllarda da yeni ayaklanmaların gerçekleşmesine yol açmıştır. Nitekim bölgedeki

[96] Ziyayev, a.g.e., s. 341.
[97] Hohmann, a.g.m., s. 335.
[98] Nadira A. Abdurakhimova, The Colonial System of Power in Turkistan, International Journal of Middle East Studies , May, 2002, Vol. 34, No. 2, 2002, s. 254-255.

huzursuzluk, 1898 yılında "Andican ayaklanması" olarak adlandırılan daha geniş çaplı bir ayaklanma ile devam etmiştir[99].

SONUÇ

1892 yılında Taşkent'te görülen kolera salgını ve bu salgın sırasında Çarlık Rusya yönetiminin politikası yerli halkın salgından çok ağır bir şekilde etkilenmesine yol açmıştır. Salgının, Taşkent'teki sağlıksız koşulların ve demiryolu başta olmak üzere ulaşım sisteminde yaşanan gelişmelerin neticesinde bölgenin çok sayıda göç alması ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Halkın sosyal ve kültürel yapısının göz ardı edilerek bölgesel ve yerel yetkililerin keyfi olarak uyguladıkları salgın önlemleri, halk üzerindeki baskıyı daha çok arttırmıştır. Salgın sırasında Çarlık rejiminin tutumu ve almış olduğu önlemlere karşı başlatılan isyanın 1865 yılından itibaren bölgedeki Çarlık yönetimine karşı bir tepkidir. Nitekim Taşkent ayaklanmalarının alt yapısında; bölgedeki Rus yerleşiminin oluşmasından sonra yerli halk ile Rus kesimi arasındaki etnik ve kültürel farklılıkların yanı sıra, çok sayıda göçmenin bölgeye yerleştirilmesi sonucunda yerli halkın ekonomik durumunda yaşanan bozulma, Çarlık rejiminin yerli halk üzerinde uygulamış olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik baskılar, kıtlık, rüşvet, vergi artışı gibi sorunların etkili olduğu görülmüştür. İsyan sırasında protestocuların Rus halkını ve kurumlarını hedef almadıkları, yerli halkın özlük haklarının ve mevcut durumlarının iyileştirilmesini istedikleri görülmüştür. Taşkent'te uzun süredir devam eden Rusya'nın uygulamış olduğu baskıcı ve eşitsiz politikadan duyulan

[99] Alexander Morrison, Russian Rule in Samarkand 1868- 1910 (A Comparison with British India, Oxford University Press, New York, 2008, s. 20.

rahatsızlıkla alakalı olan isyan, milliyetçi bir nitelikte olmamasına rağmen bölgedeki Rus idaresi tarafından öyle yansıtılmıştır. Bununla birlikte isyanı meydana getiren sepeler üzerinde durulmaksızın ayaklanmalar, şiddet uygulanarak ve askeri güç kullanılarak bastırılmıştır. Salgının ilk olarak Rus yerleşiminde görülmesine rağmen yerli halk tarafından salgına karşı gösterilen tepki sırasında Rus göçmenlerin askeri birliklerle ortaklaşa hareket ederek yerli halka zarar vermesi ise Taşkent'teki Rus yönetiminin tüm halka eşit davranmadığının en açık ispatı olmuştur.

Kolera salgını sırasında Taşkent'te yaşanan bu ayaklanmalar, Çarlık Rusya yönetimine, bölgede uzun süredir kurmaya ve korumaya çalıştığı politik ve idari sistemin yetersizliklerini de göstermiştir. Uzun süredir Türkistan'ın siyasi ve ekonomik olarak kontrolünü güçlendirmek için Rus yönetimi tarafından uygulanan bölgeye göçmen yerleştirme politikasına rağmen Rus göçmenler ve yerliler arasındaki nüfus farklılıkları, aslında bu bölgedeki Rusların zayıf ve savunmasız olduklarını açığa çıkarmış, Rusya'nın bölgeye yönelik yeni düzenlemeler yapmasını da zorunlu kılmıştır. Nitekim sonraki süreçte Rusya tarafından Türkistan'da gerçekleştirilecek idari düzenlemelerin ağırlık kazandığı görülecektir.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

Brockway Record (Brockway, Pennsylvania).

Chicago Tribune (Chicago Illinois).

Fremont Weekly Herald (Fremont, Nebraska).

Hagerstown Exponent (Hagerstown, Indiana).

Los Angeles Herald (Los Angales, California).

Middletown Times- Press (Middletown, New York).

Pittsburgh Dispatch (Pittsburgh Pennsylvania).

San Francisco Chronicle (San Francisco, California). The Chicago Clinical Review, Vol. II, April 1893, No.1.

The Lancet, (London), March 18 1893.

The Morning Post (London, Greater London, England).

The North American Review, Vol. CLVII., 1893.

The Pacific Bee (Sacramento, California).

The Plymouth Tribune (Plymouth, Pennsylvania).

The Public Ledger (Maysville, Kentucky).

The Sydney Morning Herald (Sydney, New South Wales, Australia).

The Weekly Record (Lawrence Cansas).

The Yorkshire Herald and the York Herald (York, North Yorkshire, England).

Araştırma Eserler

ABDURAKHIMOVA, N. A. (2002). The Colonial System of Power in Turkistan, International Journal of Middle East Studies, May, 2002, 34 (2), ss. 239-262.

ALLWORTH, E. (1994). Central Asia, 130 Years of Russian Dominance: A Historical Overview, Duke University Press.

BARUA, D. (1992). History of Cholera, Cholera. Ed. D. Barua and W. B. Greenough, New York.

BENNINGSEN, A. D. (1986), Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler, çev. Kemal Aytaç, Türk Dünyası Araştırmaları, S.41, ss. 159-181.

CLEMOW, F. G. (1893). The Cholera Epidemic Of 1892 İn The Russian Empire: With Notes Upon Treatment And Methods Of Disinfection İn Cholera, And A Short Account Of The Conference On Cholera Held İn St. Petersburg İn December 1892, St. Petersburg: K. Rikker ; London : Longmans, Green, and Co.

DAVIS, John P. (2018). Russia in the Time of Cholera: Disease Under Romanovs and Soviets, Bloomsbury Academic.

D'ENCAUSSE, H. C. (1994). Organizing and Colonizing the Conquered Territories, Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Ed. Edwarth Allworth, Duke University Press, ss. 151-171.

FRIEDGUT, T. H. (1987). Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892, Slavic Review, Summer, 1987, 46 (2), ss. 245-265.

HOHMANN, S. H. (2009). La médecine moderne au Turkestan russe: un outil au service de la politique coloniale, Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tachkent – Paris, ss. 319-352.

JOHNSTON, W. (2012). Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan, Harward Asia Quarterly, 14, ss. 28-35.

MORRISON, A. (2006), Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917, The Slavonic and East European Review, Oct., 2006, 84 (4), ss. 666-707.

MORRİSON, A. (2008). Russian Rule in Samarkand 1868- 1910 (A Comparison with British India, Oxford University Press, New York.

MUHAMMEDCANOV, A. (2011). "Taşkent", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.40, ss.145-148.

OTARBAEVA, G. (2016). Russian Colonial Policies of Education and the Spiritual Life of the Kazakh Population in Tashkent (Late 19th-early 20th Centuries) Oriente Moderno, NUOVA SERIE, 96 (1), ss. 64-75.

Reports of the Medical Officer of the Privy Council and Local Government Board, (1875). New Series, No. V, London.

SAHADEO, J. (2005). Epidemic and Empire: Ethnicity, Class, and "Civilization" in the 1892 Tashkent Cholera Riot, Cambridge University Press, Slavic Review, 64 (1), ss. 117-139.

SAHADEO, J. (2007). Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923, Indiana University Press, Bloomington.

SAHADEO, J. (2009). Entre l'Europe, la Russie et l'Asie: la place de la Tachkent impériale telle qu'elle fut perçue par ses colons tsaristes, Le Turkestan Russe : Une Colonie Comme Les Autres ?, IFÉAC, Tashkent– Paris, pp.381-412.

SALAMOV, Ş. N. (2015). Turkestan i Yujnıy Kavkaz XIX-XX v.v., Taşkent.

SARAY, M. (2002). Rusya'nın Türkistan'da Yayılması, Türkler, C. 18, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, ss. 571-476.

SCHUYLER, E. (1877). Turkıstan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja, Vol. I., Scrıbner, Amstrong& Co, New York.

SCHUYLER, E. (2007). Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Paradigma, İstanbul.

The Cholera Epidemic of 1873 in the United States, (1875). Washington: Government Printing Office, House of Representatives,, No. 95.

TOGAN, A. Z. V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul.

UZLUK, F.N. (1948). Cholera Asiatica Epidemi Tarihi Üstüne Bir Araştırma, Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi, C.8, S.1, Ankara.

ZİYAYEV, H. (2007). Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. Asır Başları), çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BÖLÜM 31

KUZEYDOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA TESPİT EDİLEN KIZ/KIZLAR KALELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
gokhankalmis@mku.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur MORKOÇ

Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
aysenurmorkoc@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi; batıda Rize-Erzurum, güneyde Erzurum-Aras havzasının güneyi, kuzeyde Karadeniz, doğuda ise Türkiye-Rusya arasında kalan bölgeyi kapsamaktadır. Bölge, Karadeniz bölgesinin Doğu Karadeniz bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünden oluşmaktadır. Araştırma sahamızda, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümünü meydana getiren ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illeri yer almaktadır (Atalay-Tetik vd. 1984: 13; Leloğlu, 1984: 4).

En eski çağlardan itibaren bir bölgenin yerleşim yeri olarak tercih edilmesinde, su kaynaklarının büyük rolü bulunmaktadır. Çalışma konusunun kapsamına giren Doğu Anadolu Bölgesi, su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bölgenin önemli akarsuları arasında; Aras, Fırat, Dicle, Çoruh ve Kür (Kura) nehirlerini sayabiliriz (Honigmann, 1970: 183-213; Ksenophon, 1984: 132; Tuncel, 1991: 332-335).

1. Araştırma Sahasının Eskiçağ Tarihi

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi stratejik konumundan dolayı, Eskiçağ'dan itibaren yerleşim görmüştür. Bölgede, Paleolitik Çağ'a ait yapılan bilimsel çalışmaların sayısı yetersiz olmasına rağmen önemli Paleolitik Çağ merkezleri tespit edilmiştir. Bu merkezlere; Kars'ta Tombultepe, Cilavuz/Susuz Yerleşmesi, Ağzıaçık Suyu, Ani, Borluk Deresi, Kurbanağa Mağarası ve Yazılıkaya; Erzurum'da Hamam Deresi ve Şıpşıp Mağarası örnek olarak verilebilir (Kökten,

1943a: 602, 608; Kökten, 1943b: 119; Kökten, 1947: 472; Kökten, 1948a: 197-198; Kökten, 1948b: 199; Koşay, 1974: 39 vd.; Koşay, 1984; Harmankaya-Tanındı, 1996: Hamam Deresi; Ceylan, 2003: 314; Ceylan, 2008: 275; Ceylan-Bingöl vd. 2008: 136; Ceylan-Günaşdı, 2017: 318). Merkezlerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar neticesinde, Paleolitik döneme tarihlendirilen aletler tespit etmiştir. Yine bölgede, Neolitik Çağ üzerine yürütülen bilimsel araştırmalar da oldukça yetersiz düzeydedir (Kökten, 1943a: 601- 613; Kökten, 1943b: 119-121; Kökten, 1944: 672, lev. XC, res. 9; Kökten, 1953: 196, lev. VII, 1-2; Kökten, 1970: 2-16; Koşay, 1974: 39 vd.; Kökten, 1975: 100-102, res. 761, 2-3; Koşay, 1984). Kökten, yaptığı araştırmalarda tespit ettiği Iğdır Gökçeli Höyük'te elde edilen verilere dayanarak bölgedeki ilk yerleşmelerin, Mezolitik veya Neolitik Çağ'da başladığını vurgulamıştır (Kökten, 1943a: 603 vd.). Ayrıca Kars Kurbanağa Mağarası ve Çıldır-Akçakale Adası'ndaki kaya yapılarını Neolitik Çağ'a tarihlendirmiştir (Kökten, 1947: 431-472; Kökten, 1970: 2-16; Ceylan, 2001a: 25; Karageçi, 2014: 77-95).

Bölgede, Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı boyunca, Doğu Anadolu merkez olmak üzere Transkafkaslar (Kafkas Ötesi), Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Suriye'nin kuzeyi ve Filistin'e kadar yayılan Karaz Kültürü etkili olmuştur. Kültür, MÖ III. binin ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine çıkan Hurriler ile ilişkilendirilmektedir. Hurri ve Karaz kültürlerinin, ekonomik

faaliyetler ve yaşam tarzları açısından benzerliği, bu görüşü kuvvetlendirmektedir[1].

Eskiçağ'dan itibaren önemli uygarlıklara ev sahipliği yapan bölgede, MÖ II. binde Azzi-Hayaşa egemenliği görülmektedir[2]. Bölge, MÖ II. binin sonları ile MÖ I. binin ilk çeyreğinde, Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın egemenliği altındadır[3]. MÖ I. binde ise bölgede, Urartu Devleti'nin varlığı görülmektedir[4].

1998 yılından itibaren Erzurum-Erzincan-Kars ve Iğdır illerinde, A. Ceylan başkanlığındaki üyesi olduğumuz ekip tarafından yüzey araştırması çalışmaları yürütülmektedir[5]. Araştırmalar neticesinde bölgede kaleler, höyükler, yerleşim yerleri, kaya mezarları ve gözetleme kuleleri gibi önemli merkezler tespit edilmiştir. Bölgede incelemelerde bulunduğumuz tarihi ve arkeolojik merkezlerin önemli bir kısmını, kaleler meydana getirmektedir. Yörede tespit edilen merkezlerin isimlendirilmesinde; yöre halkının merkezlere verdiği isimler ve merkezlerin yer aldığı konum (köy, mahalle ismi vb.)

[1] Karaz Kültürü ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bittel, 1945: 94; Piotrovskii, 1962: 7; Arsebük, 1974; Pehlivan, 1984: 170; Pehlivan, 1990: 168 vd.; Sagona-C. Sagona, 2001: 129 vd.; Badalyan, 2014; Marro-Bakhshaliyev, 2014; Rova, 2014; Sagona, 2014: 30; Sagona-Zimansky, 2015: 167; Ceylan-Özgül-Kalmış, 2019: 31.

[2] Detaylı bilgi için bkz. Goetze, 1928; 25; Garstang-Gurney, 1959: 36, 63 vd.; Koşay-Turfan, 1959: 349; Pehlivan, 1991a: 37 vd.; Ceylan, 2015: 482 vd.; Özgül, 2011: 100; Özgül, 2015: 72.

[3] Diau(e)hi Krallığı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Pehlivan, 1991b: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 487 vd.; Ceylan, 2017: 518 vdd.

[4] Urartu Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. Melikişvili, 1960: 13; Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978: 1 vdd.; Tarhan, 1982: 69 vd.; Ceylan, 2015: 486; Günaşdı, 2016: 113 vd.; Özgül, 2016: 137 vd.; Üngör, 2018: 207.

[5] Iğdır ve Kars illerindeki yüzey araştırmaları, 2014 yılından itibaren A. Bingöl başkanlığında gerçekleştirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bingöl, 2016: 131-144; Bingöl-Karageçi, 2017a: 265-280; Bingöl-Karageçi, 2017b: 27-40; Bingöl-Karageçi, 2019: 101-114; Karageçi-Bingöl, 2019: 63-82.

dikkate alınmaktadır. Arkeolojik merkezlerin yöre halkı tarafından isimlendirilmesinde, Türk Kültürü'nün de oldukça etkili olduğu görülmüştür[6]. Bu çalışmanın ana konusunu oluşturan kız kalelerinin isimlendirilmesi tartışmaları da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

2. Türk Tarihinin ve Kültürünün Tanıkları: Kız / Kızlar Kaleleri

İnsanlar, tarihin ilk dönemlerinden itibaren ihtiyaç, güvenlik ve önemli stratejik noktalara sahip olmak gibi sebeplerle pek çok eser ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında yer alan taş yapılar, binlerce yıllık geçmişiyle adeta ölümsüzlüğün bir nişanesi olmuşlardır. Taş yapılar arasında ise kaleler, tarihi dönemlerin aydınlatılmasında önemli rol oynamışlardır. Araştırma sahası ve çevresindeki kalelerin, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren inşa edilmeye başladıkları ve daha sonraki dönemlerde de varlıklarını sürdürdükleri tespit edilmiştir.

Orta Asya ve Anadolu'da rastlanan önemli yapılardan olan kız kaleleri, Türk Dünyası'nın ortak değeri olarak yükselmektedir. Türk hâkimiyetinin ve varlığının görüldüğü coğrafyalarda bu kalelerin mevcudiyeti ve bakiyeleri, Türk Kültürü'nün ve etkisinin varlığına şahitlik etmektedir.

Kız kuleleri-kız kaleleri üzerine çalışmalar yapan Baykara, Anadolu başta olmak üzere Doğu Avrupa, Kırım, Güney ve Kuzey Azerbaycan sahalarında çok sayıda kız kulesi ve kız kalelesinin tespit edildiğini ifade etmiştir (Baykara, 1985: 45-49; Baykara, 1986a: 37-40;

[6] Türk dünyasının ortak paydalarından biri olan Köroğlu'nun ismi, Orta Asya'dan Anadolu'ya, çok sayıda yer adlarında, tarihi ve arkeolojik merkezlerin isimlendirilmesinde kullanılmıştır. Köroğlu Kaleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kalmış, 2020: 155 vdd.

Baykara, 1986b: 56-61). Baykara, kız kulelerinin adının kökeni hususunda üç ihtimal üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi "*kız kulesi*" adı, o yerin daha önceki adının Türkçesidir. İkincisi, o coğrafyada yaşanan olayların veya bu olaylarla ilgili efsanelerin bir yansımasıdır. Üçüncüsü ise bir başka gerçeğin ifadesidir. Kız kalesi isminin de aynı ihtimaller dâhilinde kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Yapılarda genelde tekil olarak "kız" ismi kullanılırken, bazen bu yapıların çoğul şekilde "kızlar" olarak isimlendirildiği görülmektedir. Bu durum, kule veya kale olarak inşa edilen yapının boyutu ile ilişkilendirilebilir. Yalnız bir kişinin yaşayabileceği büyüklükte olan yapıların "*kız*", çok bölmeli ve büyük boyutlu inşa edilen yapıların ise "*kızlar*" olarak isimlendirildiği düşünülmektedir (Baykara, 2004: 90 vdd.). Araştırma sahasında bulunan Erzurum'un Oltu ilçesinde, Iğdır'ın Tuzluca ilçesinde, Kars'ın Akyaka ve Sarıkamış ilçelerinde tespit edilen kalelerin "*kız kalesi*", Erzincan ilinde ve Kars'ın Kağızman ilçesinde tespit edilen yapıların ise "*kızlar kalesi*" olarak isimlendirilmeleri buna örnek verilebilir.

Kız kaleleri/kuleleri için bu ismin ilk olarak ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemesine rağmen, XV. yüzyılın sonlarında Batı Türklüğü sahasında görülmeye ve yaygınlaşmaya başladığı ifade edilmektedir (Baykara, 2004: 89). Tarihi seyir içerisinde farklı efsanelere konu olan kız kaleleri veya kız kuleleri hakkında anlatılan efsaneler birbirine benzemekle beraber ayrıştıkları noktalar da bulunmaktadır. Anlatılan efsanelerin genelinde, dönemin yöneticisinin güzel bir kızı olduğundan ve kâhinlerin kızın yılan sokması neticesinde öleceğini haber vermesinden bahsedilmektedir.

Hükümdarın bu kaleyi/kuleyi, kızını yılandan korumak amacıyla yaptırdığı ifade edilmektedir. Efsanelerin sonunda ise, küçük meyve sepeti içerisinde (efsanelerin çoğunda üzüm) gelen yılanın, genç kızı sokarak öldürdüğü rivayet edilmektedir[7].

Kız kalelerinin yakınlarında, nadiren de olsa, "*oğlan*" ismi verilen kaleler de tespit edilmiştir[8]. Baykara (2004) ve Oral'ın (2012) araştırmalarına göre kalelere bu isimlerin verilmesi, beylerin kızlarının ve oğullarının farklı yerlerde hayatlarını sürdürmeleriyle ilişkilendirilebilir. Zira genelde kızlar su kenarlarında (yalıboyu), erkekler de suyun kaynağında yani daha yükseklerde yaşarlardı. Kızların ve erkeklerin yaşadıkları yerlerin farklı olmasından dolayı bu kalelerin isimleri de ayrı ayrı söylenegelmiştir (Baykara, 2004: 107; Oral, 2012: 224).

Araştırma sahasında; Erzurum'da 1, Erzincan'da 1, Iğdır'da 1 ve Kars'ta 3 tane olmak üzere 6 adet kız/kızlar kalesi tespit edilmiştir (Harita 1).

2.1. Oltu Kız Kalesi

Erzurum ili, Oltu ilçesinin 25 km kuzeydoğusunda, Oltu-Olur karayolu üzerinde yer almaktadır (Foto. 1). Sarp bir kayalık üzerine

[7] Efsaneler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Baykara, 1985: 46 vd.; Baykara, 2004: 5 vd.

[8] Erzurum'un Oltu ilçesinde tespit edilen Kız Kalesi'ne yakın konumda inşa edilen Oğlan Kalesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ceylan, 2007: 104 vd.; Ceylan, 2008: 211; Ceylan, N.-Günaşdı vd. 2014: 77 vd.; Ceylan, 2015: 364 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2018: 289. Iğdır ilinde tespit edilen Kız Kalesi'nin 200 m güneybatısında da Oğlan Kalesi olarak isimlendirilen yapı bulunmaktadır. (Acar, 2016: 26). Araştırma sahamız haricinde tespit edilen Kız ve Oğlan Kaleleri'ne örnek olarak ise Gülek Boğazı civarındaki Kız Kalesi ve hemen karşısında yer alan Oğlan Kalesi verilebilir (Oral, 2012: 224).

inşa edilen kalenin hemen yakınında Oğlan Kalesi yer almaktadır. Kalenin planı, ana kayanın yapısına uygun bir şekilde oluşturulmuştur. Kale sur duvarları, ana kayanın üzerine son derece ustalıkla oturtulmuştur. Kalenin doğusu, kuzeydoğusu ve güneydoğusu ana kayanın yapısı gereği savunmaya son derece elverişlidir. Batı kesiminden geçen Oltu Çayı ise kalenin bu kısmını emniyet altına almaktadır ve ovayı sulayarak verimli tarım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Kalenin eteklerinde, yerleşimlerin izleri rahatlıkla tespit edilmektedir. Kilise ve hamam kalıntıları tahrip olmalarına rağmen, günümüzde ayakta kalan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalenin kuzeybatısında yapılan kaçak kazılar neticesinde, tahıl deposu olarak kullanılan ve yıllık hasatların toplandığı ambarlar olduğu düşünülen pithoslar gün yüzüne çıkarılmıştır. Oltu Kız Kalesi, tipik bir Orta Çağ kalesidir (Ceylan, 2007: 105; Ceylan, 2008: 212; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kız Kalesi; Ceylan-Günaşdı, 2018: 268). Kalede tespit edilen keramik verileri Orta Çağ'a aittir (Foto. 2, Çizim 1).

2.2. Erzincan Kızlar Kalesi

Erzincan ili, Merkez ilçeye 17 km mesafede yer almaktadır (Foto. 3). Bu mesafenin 7 km'sini düz yol, geriye kalan 10 km'sini ise oldukça sarp bir dağ yolu oluşturmaktadır. Kızlar Kalesi, Erzincan Ovası'nın kuzey kesimini çevreleyen Esence Dağları'nın zirve noktasına yakın bir noktada, oldukça yüksek ve geniş bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Dik bir kayalık üzerine kurulmuş olan kale, kayalık alanın ana yapısına uygun bir biçimde, doğu-batı yönünde uzanmaktadır.

Kalenin en önemli özelliği, Tuşpa'dan başlayarak, Erzincan Ovası'na kadar ulaşan ve buradan da İç Anadolu'ya bağlantıyı sağlayan tarihî kara yolunu ve Erzincan Ovası'nı kontrol altında tutabilecek mevkide yer almasıdır. Kalenin doğu-batı yönünde uzunluğu 250 m iken, kuzey-güney yönündeki genişliği ise 70 m'dir. Kalenin ebatlarını belirleyen asıl unsur, üzerine kurulduğu kayalık tepenin doğal yapısıdır. Kalenin giriş kısmı, kuzey yönünde yer almaktadır. Bu bölümde kalenin zeminden yüksekliği, 30 ile 70 m arasında değişiklik göstermektedir. Batı ve güney kesimlerde ise bu yükselti, yüzlerce metreyi bulmaktadır. Kalenin batısında, yılın her dönemin akış gösterdiği anlaşılan bir su kaynağı mevcuttur. Yine doğu kesimde bulunan vadi içinde, daha cılız olan bir su kaynağı da göze çarpmaktadır. Kızlar Kalesi'nin en önemli özelliklerinden biri de batı kesiminde bulunan monoblok bir kaya üzerinde yapılmış olan iki adet sarnıçtır. Kalenin yakın çevresinde o dönemde belki daha gür olduğu düşünülebilecek bozuk orman yapısı bulunmaktadır. Kalenin kuzey eteklerinde, mimari yapılardan koptuğu anlaşılan bol miktarda taş bulunmaktadır (Ceylan, 2001b: 73; Ceylan, 2008: 63; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kızlar Kalesi; Ceylan-Üngör, 2018: 114). Kalede tespit edilen keramikler Orta Çağ tarihlendirilmektedir (Foto. 4, Çizim 2).

2.3. Tuzluca Kız Kalesi

Iğdır ili, Tuzluca ilçesinin 27 km kuzeybatısında, Gaziler köyünün 3 km batısında yer almaktadır (Foto. 5). Kaçak kazılar ve doğal tahribat neticesinde kalenin büyük bir kısmı yok olmuştur. Sur duvarlarının kalan kısmı üzerinde yapılan incelemede, kalenin Orta Çağ özelliği

taşıdığı anlaşılmaktadır. Kale, Osmanlı Döneminde de işlek olan ve Gaziler Çayı'nı takip eden yolu kontrol altında tutmaktadır. Bu yol üzerindeki diğer önemli kale ise Köroğlu Kalesi'dir (Ceylan, 2004: 268; Ceylan, 2008: 152; Ceylan-Özgül, 2018: 60). Kaledeki yüzey buluntularının çoğunluğu Orta Çağ'a ait olmakla birlikte az miktarda da Demir Çağı'na ait keramikler tespit edilmiştir (Foto. 6, Çizim 3).

2.4. Akyaka Kız Kalesi (Kalkankale)

Kars ili, Akyaka ilçesinin 10 km güneydoğusundaki Kalkankale köyünde yer almaktadır (Foto. 7-8). 30-40 m yüksekliğinde bir tepe üzerinde bulunan kale, 1525 m rakıma sahiptir. Kale, Türkiye-Ermenistan sınırına çok yakın ve bölgeye hâkim bir konumda inşa edilmiştir. Kalenin sur duvarlarının yaklaşık 10 m'lik bir kısmı günümüze kadar ayakta kalmıştır. Kaba taşlardan inşa edilen kalenin sur duvarlarının yapımında birleştirici malzeme olarak harç kullanılmıştır. Kalenin mimari özellikleri incelendiğinde, Orta Çağ'da yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Kalenin tahkimatını güçlendirebilmek için ana yapının etrafına, ana kaya oyularak oturtulan ikinci bir sur yapıldığı görülmektedir (Bingöl-Ceylan vd. 2010: 383; Karageçi, 2011: 89; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: 164).

2.5. Sarıkamış Kız Kalesi

Kars ili, Sarıkamış ilçesinin 13 km güneydoğusunda yer alan kale, Keklik Deresi'nde çevreye hakim bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 9). Denizden 2000 m yükseklikte olan kale, çam ormanlarının arasında yapılmıştır. Kaleye anayoldan ayrılıp giden yol boyunca, bol miktarda obsidiyen bulunmaktadır. Bu nedenle bölgenin obsidiyen

bakımından zengin olduğunu ve kalenin, obsidiyen işleme merkezi olarak da kullanıldığını söyleyebiliriz (Ceylan, 2001a: 54; Bingöl, 2003: 144; Ceylan, 2003: 316; Ceylan, 2008: 115; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kız Kalesi; Karageçi, 2015: 114; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: 166). Kalenin özellikle yoğun olarak Orta Çağ'da kullanıldığını söylemek mümkündür (Foto. 10, Çizim 4).

2.6. Kağızman Kızlar Kalesi

Kars ili, Kağızman ilçesi, Çeperli köyünün 6 km güneydoğusunda yer almaktadır (Foto. 11). Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 2011 m'dir. Yapısal olarak, kalenin dış surlarını da oluşturan iç kale, oldukça büyük taşlardan yapılmıştır. Ancak bu dış surların tahrip olması nedeni ile günümüze kadar ulaşmadığı düşünülmektedir. Kalenin sur duvarının kalınlığı yaklaşık olarak 3 m'dir. Kiklopik teknikle yapılan duvar örgüsünde kullanılan taşların ön yüzleri düzeltilmiş olup arka yüzleri olduğu gibi bırakılmıştır. Kalenin giriş kapısı doğu tarafında yer almaktadır. Kalede çok sayıda kaçak kazı alanı tespit edilmiştir. Kalenin en büyük özelliği sur duvarlarının inşasında büyük taşların kullanılmış olmasıdır. Ortada ana bir kale bulunmaktadır. Bu kalenin duvarlarının testere dişleri ile oluşturulmuş, savunma amaçlı bir kale olduğu düşünülmektedir. Kaleye güney ve kuzeybatısındaki yollardan ulaşılır. Kalenin güney eteğinde oval plan gösteren yapılar yer almaktadır. Kalenin kuzey kesiminde de savunma amaçlı olduğu düşünülen oval bir yapının mevcudiyeti göze çarpmaktadır. Kale, Anadolu'nun yüksek kalelerinden biridir. Keramik buluntuları arasında, Urartu keramiği

olduğunu düşündüğümüz, keramik verileri elde edilmiştir. Kalede daha çok, İlk Tunç Çağı'na ait keramik buluntuları tespit edilmiştir (Foto. 12, Çizim 5). Kalede, çok sayıda obsidiyen buluntusu yer almaktadır. Kalenin, Sarıkamış Kız Kalesi gibi, obsidiyen işleme merkezi olarak kullanıldığını ifade edebiliriz (Foto. 13). Kale, mimari bakımından Erken Demir Çağı özelliği taşımaktadır. Kızlar Kalesi, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı (Urartu) dönemlerinde yerleşme görmüştür (Ceylan, N. 2007: 65; Ceylan, 2008: 278; Ceylan-Bingöl vd. 2008: 137; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Kızlar Kalesi).

SONUÇ

Orta Asya'dan Anadolu'ya, oldukça geniş bir bölgeye yayılmış olan Türkler, beraberlerinde kültürlerini de götürmüşlerdir. Bu kültürün önemli bir parçasını oluşturan yer adları, efsaneler ve masallar da Orta Asya'dan Anadolu topraklarına taşınmıştır.

Tarihi devirler içerisinde önemli bir yere sahip olan kalelerin isimlendirilmesinde de Türk kültürünün etkilerine rastlamak mümkündür. Çalışma konusunu oluşturan kız kaleleri de, kültürün Anadolu'daki etkilerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Kız kaleleri/kuleleri için bu ismin ilk olarak ne zaman kullanıldığı hususu şüphelidir. Ancak XV. yüzyılın sonlarında Batı Türklüğü sahasında görülmeye ve yaygınlaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde; Erzurum'da 1, Erzincan'da 1, Iğdır'da 1 ve Kars'ta 3 tane olmak üzere 6 adet kız/kızlar kalesi tespit edilmiştir. Kalelerin mimari yapıları ve keramik verileri birlikte

değerlendirildiğinde, yerleşmelerin yoğun olarak Orta Çağ'da kullanıldığı ifade edilebilir. Ancak Iğdır'da bulunan Tuzluca Kız Kalesi ve Kağızman Kızlar Kalesi'nin Eskiçağ'dan itibaren yerleşim gördüğü söylenebilir. Kale sur duvarlarının yapımında harç kullanılmayan Kağızman Kızlar Kalesi'nde tespit edilen keramik verileri genel olarak Erken Tunç Çağı'na aittir. Ayrıca kalede, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı (Urartu) dönemlerine ait keramikler de tespit edilmiştir. Kalenin mimari özellikleri değerlendirildiğinde ise Erken Demir Çağ özellikleri taşıdığı görülmektedir.

Bölgede bulunan kız/kızlar kalelerinde bilimsel kazı çalışması yürütülmediğinden dolayı kalelerin dönemsel değerlendirmeleri yalnızca yüzey buluntuları ve mimari özellikleri ışığında yapılmıştır. Ancak bilimsel kazı gerçekleştirildiği takdirde, çoğunlukla Orta Çağ'a tarihlendirilen yapıların, daha eski dönemlerde de kullanıldığına dair verilerin artacağı düşünülmektedir.

Binlerce yıldır Türk egemenliğinde ve kullanımında olan kalelerin kaçak kazılar ve doğa olayları neticesinde yoğun bir şekilde tahribata uğradığı gözlemlenmiştir. Kalelerde, yetkililer tarafından gerekli önlemlerin alınmaması durumunda, tarihin derinliklerinden günümüze kadar varlığını koruyan bu mimari kalıntıların yok olması kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Acar, G. (2016). *Eskiçağ'da Iğdır Havzası'nda Kurulan Kale ve Kuleler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Atalay, İ.-Tetik, M.-Yılmaz, Ö. (1984). *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*. Ankara: Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları: 141.

Badalyan, R. S. (2014). "New Data on The Periodization and Chronology of The Kura-Araxes Culture in Armenia". *Paléorient*, 40, 71-92.

Baykara, T. (1985). "Kız Kuleleri- Kız Kaleleri". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın* 8, 45-49.

Baykara, T. (1986a). "Kız Kuleleri- Kız Kaleleri". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın* 11, 37-40.

Baykara, T. (1986b). "Kız Kuleleri- Kız Kaleleri". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın* 12, 56-61.

Baykara, T. (2004). *Kız Kulesi*. Ankara.

Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bingöl, A. (2016). "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 131-144.

Bingöl, A.-Ceylan, A. vd. (2010). "2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 375-398.

Bingöl, A.- M. Karageçi, (2017a). "2015 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 265-280.

Bingöl, A.- M. Karageçi, (2017b). "Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları 2016". *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 27-40.

Bingöl, A.- Karageçi M. (2019). "2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 101-114.

Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye.* İstanbul: Horoz Basımevi.

Ceylan, A. (2001a). *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ceylan, A. (2001b). "1998 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırması". 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 71-82.

Ceylan, A. (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 311-324.

Ceylan, A. (2004). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 263-272.

Ceylan, A. (2007). "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/39, Erzurum, 103-117.

Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008).* Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A. (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 517-568.

Ceylan, A.- Bingöl, A. (2008). "2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* III, Ankara, 129-149.

Ceylan, A.-Bingöl, A.-Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Erzurum.

Ceylan, A.-Günaşdı, Y. (2017). "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/XIII, 313-350.

Ceylan, A.-Günaşdı, Y. (2018). *Eskiçağ'da Erzurum Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A.-Özgül, O. (2018). *Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, A.-Özgül, O.-Kalmış, G. (2019). "Karaz Kültürü'nün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları". *Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu* 17-18 Kasım 2017. Kahramanmaraş, 26-52.

Ceylan, A.-Üngör, İ. (2018). *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ceylan, N.-Günaşdı, Y. vd. (2014). "2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 71-92.

Garstang, J.-Gurney, O. R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.

Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *MVAeG* 38, 1-178.

Günaşdı, Y. (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik". *TÜBA-AR,* 19, 113-136.

Harmankaya, S.-Erdoğu, B. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*-I. İstanbul: Ege Yayınları.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kalmış, G. (2020). "Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde Tespit Edilen Köroğlu Kaleleri". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XV/I, 155-169.

Karageçi, M. (2013), "Akyaka'da Bazı Demirçağı Yerleşmeleri". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6:1, 95-114.

Karageçi, M. (2014). "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14, 77-95.

Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karageçi M. - Bingöl, A. (2019). "2018 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı* III, 63-82.

Karageçi, M.-Günaşdı, Y. (2019). "Erzurum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 24, 649-667.

Koşay, H. Z. (1974). "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohistuarı". *50. Yıl Armağanı* I, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 39-64.

Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Koşay, H. Z.-Turfan, K. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten* XXIII/91, 349-414.

Kozbe, G. - Ceylan, A. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 6 a-b, Demir Çağları*. İstanbul: Ege Yayınları.

Kökten, İ. K. (1943a). "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor". *Belleten*, 7(27), 601-613.

Kökten, İ. K. (1943b). "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Not". *DTCFD*, 1(2), 119-121.

Kökten, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları". *Belleten*, 8 (32), 659-680.

Kökten, İ. K. (1947). "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları". *Belleten*, 11(43), 431-472.

Kökten, İ. K. (1953), "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 11:2-4, Ankara, 177-209.

Kökten, İ. K. (1970). "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri". *Karseli*, 6 (69), 2-16.

Kökten, İ. K. (1975), "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları 5 1971-72,* Ankara, 95-104.

Ksenophon, (1984), *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü.* İstanbul: Sosyal Yayınları.

Leloğlu, F. (1984), *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Hayvancılığının Ekonomik Analizleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Melikişvili, A. G. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskow: Izdatel'stvo Akademii Nauk.

Marro, C.-Bakhshaliyev, V. vd. (2014). "On the Genesis of the Kura-Araxes Phenomenon: New Evidence from Nakhchivan (Azerbaijan)". *Paléorient*, 40/2, 131-154.

Morkoç, A. N. (2016), "Erzurum'un Kuzey İlçelerinde Keramik Tarihlendirmeleri", Kafdağı, 1:1, 1-28.

Morkoç, N. A. (2020). "Urartu Devleti'nde Kralların Propaganda Araçlarından Biri: Yazıtlar". *Türk Kültürüne Hizmet: Öğr. Gör. Sadiddin Öztürk'e Armağan*, Ankara: Gazi Kitabevi, 111-138.

Oral, M. (2012). "Antalya Kız/Oğlan Kuleleri". *BELGİ* 3, 223-230.

Özgül, O. (2011). "Pasin Ovasının Tarihi Coğrafyası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 91-106.

Özgül, O. (2015). "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (9), 69-92.

Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". *Tüba-Ar,* 19, 137-157.

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pehlivan, M. (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi* I, Van, 168-176.

Pehlivan, M. (1991a). *Hayaşa.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121.

Pehlivan, M. (1991b). *Daya (e) ni /Diau(e)hi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124.

Piotrovskii, B. B. (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". VI. *International Concress of Prehistori cand Proto Historic Sciences*, 360-366.

Rova, E. (2014). "The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli Region of Georgia: An Overview". *Paléorient*, 40, 47-69.

Sagona, A. G. (2014). "Rethinking the Kura-Araxes Genesis". *Paléorient*, 40, 23-46.

Sagona, A. G.-Sagona, C. (2001). "Excavations at Sos Höyük, 1999". 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 129-131.

Sagona, A. G. - Zimansky, P. E. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*. Roma.

Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Tarhan, M. T. (1982). "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutupri=Lapturi' Hakkındaki Yeni Görüşler". *Anadolu Araştırmaları*, VIII, 69-114.

Tuncel, M. (1991). "Aras", *İslam Ansiklopedisi (MEB)* 3, İstanbul, 332-335.

Üngör, İ. (2018). "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı,* 5/17, 93-129.

EKLER

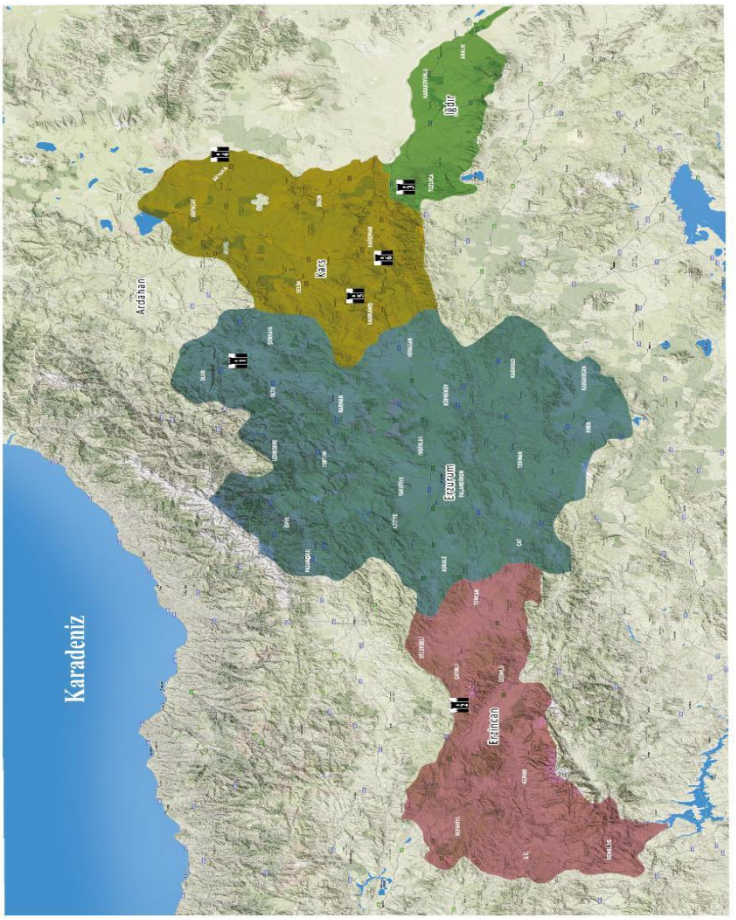

Harita 1. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Tespit Edilen Kız / Kızlar Kaleleri

Fotoğraf 1. Oltu Kız Kalesi

Fotoğraf 2. Oltu Kız Kalesi Keramik Fotoğrafları

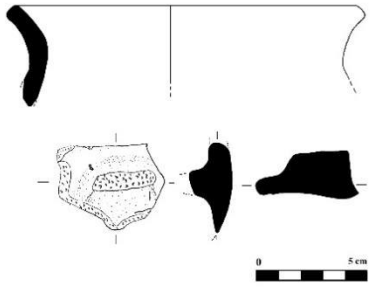

Çizim 1. Oltu Kız Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 3. Erzincan Kızlar Kalesi

Fotoğraf 4. Erzincan Kızlar Kalesi Keramik Fotoğrafları

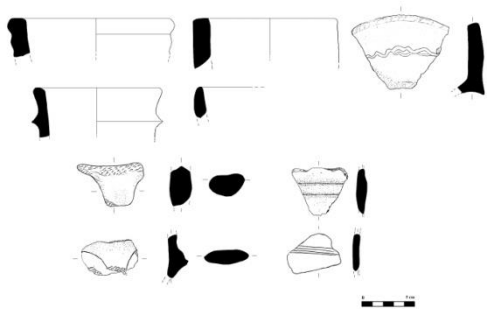

Çizim 2. Erzincan Kızlar Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 5. Tuzluca Kız Kalesi

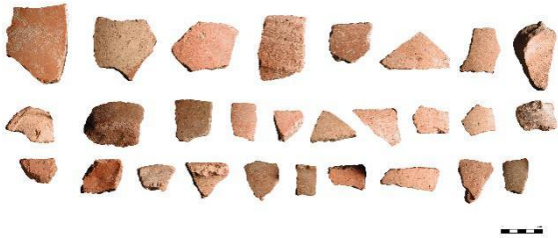

Fotoğraf 6. Tuzluca Kız Kalesi Keramik Fotoğrafları

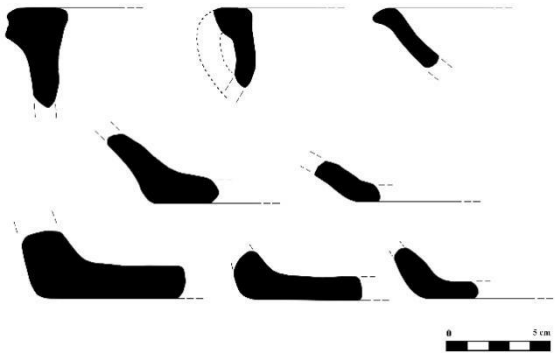

Çizim 3. Tuzluca Kız Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 7. Akyaka Kız Kalesi

Fotoğraf 8. Akyaka Kız Kalesi

Fotoğraf 9. Sarıkamış Kız Kalesi

Fotoğraf 10. Sarıkamış Kız Kalesi Keramik Fotoğrafları

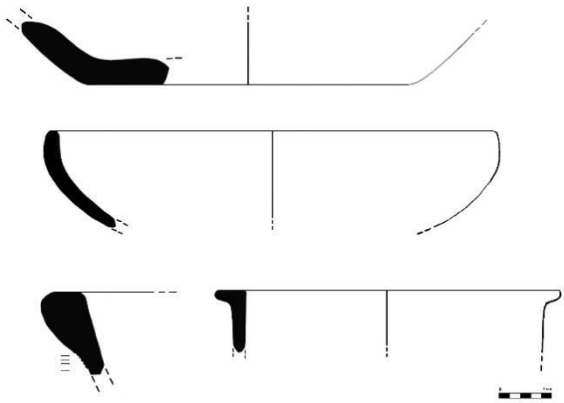

Çizim 4. Sarıkamış Kız Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 11. Kağızman Kızlar Kalesi

Fotoğraf 12. Kağızman Kızlar Kalesi Keramik Fotoğrafları

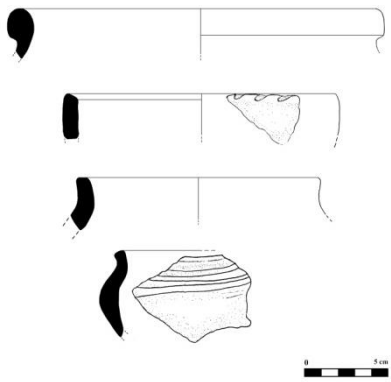

Çizim 5. Kağızman Kızlar Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 13. Kağızman Kızlar Kalesi Obsidyen Buluntuları

BÖLÜM 32

İNKILÂP GAZETESİ'NİN BAKIŞ AÇISIYLA DÖNEMİN SİYASİ GELİŞMELERİ

Dr. Öğr. Gör. Özkan DEMİR*

*Selçuk Üniversitesi Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu,
ozkandemir@selcuk.edu.tr

GİRİŞ

1922'de Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla, Millî Mücadele'ye aleyhine yayın yapan Türkçe ve ayrılıkçı basın etkisini yitirmiştir. Muhalif olarak bilinen gazeteciler yurt dışına sürülmüş, Ankara'nın İstanbul'a hakim olmasından sonra yabancı dilde yayın yapan gazeteler yine çıkmıştır. Ancak bunların siyasal ve sosyal etkinlikleri hemen hemen sıfıra inmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilke ve fikirlerine tam anlamıyla uymak zorunda olan bu gazeteler bağımsız bir devletin aleyhine yazılar yazmaktan geri durmuştur. Böylece Cumhuriyet dönemiyle beraber Türkiye'deki gazeteler tek çizgi çerçevesinde yayın hayatına devam etmiştir[1].

Cumhuriyet'in ilanıyla beraber Anadolu'da Hakimiyet-i Millîye, Cumhuriyet, Ulus gibi gazeteler hükümet yanlısı bir anlayışla (tek parti döneminde iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın aynı zamanda yayın organı olarak) faaliyet göstermiştir. Fakat bu gazetelerin yanı sıra Halk Fırkası iktidarının politikalarını eleştirmek için muhalif anlamda gazeteler de çıkmıştır. Tanin, Vatan, Tevhid-i Efkâr bunlardan birkaçıdır.

Mustafa Kemal Paşa 5 Ocak 1924'te İzmir'de gazetecilere yaptığı açıklamada[2];

> *"Türk basını milletin gerçek sesini ve iradesini belirterek Cumhuriyetin çevresinde çelikten bir kale vücuda getirmelidir.*

[1] Orhan Koloğlu; *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 63.
[2] Hıfzı Topuz; *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 137.

Bütün milletin samimi bir birlik ve dayanışma içinde bulunması bir zorunluluktur. Gerçekleri milletin kulağına ve vicdanına gereği gibi ulaştırmakta basının görevi çok önemlidir…"

1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası muhalif bir parti olarak hükümetin çalışmalarını eleştirmiş, ancak partinin bu eleştirileri sanki Mustafa Kemal Paşa'ya karşıymış gibi algılanmıştır. Çok geçmeden Anadolu'nun doğu illerinde etkisini gösteren Şeyh Sait İsyanı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın geleceğini de etkileyerek Türkiye siyasetinde büyük bir olay olarak yerini almıştır. Bu olayda hükümet, isyanda sebep olarak muhalefeti ve muhalif basını sebep göstermiştir[3]. Nihayet isyanın bastırılmasından sonra muhalif gazetelerden bazıları İstiklal Mahkemeleri tarafından kapatılmış ayrıca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın da kapatılmasına karar verilmiştir[4]. 1926 yılındaki İzmir Suikastı davası da sonuçlanınca hem muhalif basın hem de siyasi muhalefet bir süreliğine susturulmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması ve Yeniden Muhalefet

1925'ten beri devam eden Cumhuriyet Halk Fırkası'nın tek başına iktidarı Mustafa Kemal Paşa'yı rahatsız etmiş, çoğulcu parlamenter sisteme geçebilmek için yeni bir partinin kurulması gerektiği fikri

[3] Sezen Kılıç; "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt 24, Sayı 70, Ankara, 2008, s. 188.

[4] Kapatılan gazeteler arasında Tevhif-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Tanin, Vakit, Sada-yı Hak gibi basın organları yer almıştır. Nurşen Mazıcı; *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926),* Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 153.

ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası içerisinde ayrı bir grubun oluşturularak yeni bir parti kurulması fikri öne sürülse de Mustafa Kemal Paşa buna karşı çıkmış ayrı bir partinin kurularak demokrasi doğrultusunda yeni bir sürece girilmesi düşüncesini dile getirmiştir. Ali Fethi Bey (Okyar) çekinceleri olduğu halde Mustafa Kemal Paşa tarafından öne sürülen yeni partinin liderliğine getirilme teklifine razı olmuş ve Yalova'da yapılan görüşmeler sonucunda yeni bir muhalefet partisinin kurulması kararı alınmıştır. Başta laiklik olmak üzere cumhuriyetin temel prensiplerinin korunması, hükümetin denetlenmesi, TBMM'de serbest eleştiri getirebilme amaçlarıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş hazırlıklarına girişilmiştir[5].

Nuri Bey (Conker), Makbule Hanım, Ahmet Bey (Ağaoğlu) ve toplamda on beş milletvekilinin katılımıyla 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası resmen kurulmuştur. Liberalizmin temel ilkeleri göz önünde bulundurularak Ali Fethi Bey tarafından hazırlanan on bir maddelik programda Cumhuriyetçilik, Laiklik, Milliyetçilik temel esaslar olmakla birlikte herkes için eşitlik, devlet gelirlerinin verimli kullanılması, ekonominin bireysel girişimle canlandırılabileceği, vergilerin azaltılabileceği gibi düşünceler hakim olmuştur[6].

Yarın Gazetesi başyazarı Arif Oruç Bey, henüz parti kurulmadan önce gazetesinde yeni partiye dair düşüncelerini makale şeklinde

[5] Osman Okyar - Mehmet Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, Ankara, 1997, s. 65-66.
[6] Barış Ertem; "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ordu, 2010, s. 77.

okuyucularına aktarmıştır. Memlekette büyük bir memnuniyetsizlik olduğunu ifade etmiş, kurulan yeni partinin özellikle tek partinin yarattığı olumsuzlukları gidereceğini düşünmüştür. Halkın mağdur olduğunu esnafın ise yaşam koşullarından şikâyetçi olduğunu belirtmiştir. Arif Bey ayrıca bütün milletin Fethi Bey'in kuracağı siyasi teşekküle ümit bağladığını da yazısına eklemiştir[7].

Arif Oruç Bey'in düşüncesinden anlaşıldığı gibi Yarın Gazetesi, iktidara muhalif bir yayın politikası belirleyip Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşıt şekilde yazılar yayımlamıştır. İzmir Suikastı olayından sonra muhalif basının bir kısmının kapatılmasına rağmen 1930 yılında yeniden muhalefet partisinin kurulmasıyla basında muhalefet yanlısı düşünceler kendini göstermeye başlamıştır.

Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarına muhalefet eden Yarın Gazetesi haberlerde hemen hemen her gün ülkedeki olumsuzlukların kaynağı olarak iktidar partisini göstermiştir. Bunun yanında basın organlarının rahat bir çalışma ortamı içinde olmadığı, Türk basınında hükümete muhalif düşüncede olan gazetelerin cezalandırıldığı okuyuculara bildirilmiştir. Arif Oruç Bey'in ilerleyen dönemlerde gazetesinde ele aldığı Türk basının durumuna dair düşüncesi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönemde de etkisini göstermekteydi. 13 Mayıs 1931 tarihli Yarın Gazetesi'nin ilk sayfadaki manşet haberi *"Zavallı*

[7] Halis Çanakçı; *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yarın Gazetesine Yansıması*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 26.

Türk Matbuatı" başlığıyla okuyucularına duyurulmuştur. Başyazar Arif Bey makalesinde özetle şunları ifade etmiştir[8];

> *"Nereye, hangi çıkmazlara gidiyor? Gazetelerimize umumi bir nazar! Türk matbuatı gün geçtikçe memleketin ıstırapları, elemleriyle acı acı istihza (alay) eden birer matbua haline gelmeye başlamıştır. İstanbul'da çıkan muhterem gazeteler memleket işleri, halkın hakiki dertleriyle meşgul olmaktan çok uzak bulunuyor… Hükümete mensup gazeteler memleketi en tabii gözlükle görüyor. Hükümete nispeti olmayan gazetelere gelince ya korkuyorlar yahut korkutulmak isteniyor… Mahmut Esat Bey'in tanzim etmiş olduğu ceza kanunun bazı maddeleri memlekette fikir tartışmasına, hükümetin yüksek siyasetini herhangi bir şekilde tenkide dahi imkan bırakmamaktadır… Kanuni çemberler arasında sıkışmış kalan matbuat hürriyetinden bahsedilmeye imkan ve ihtimal var mıdır?"*

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurularak mecliste muhalefetin sesini yeniden ortaya çıkarması kimi çevreleri memnun etmiş, diğer taraftan hükümet yanlısı olanları rahatsız etmiştir. Bu doğrultuda basın organları iktidar ve muhalefet odaklı yayın politikasıyla günlük gelişmeleri takip etmiş, okuyucularına paylaşmıştır. Yarın Gazetesi'nin muhalefet eksenli yayın politikasına karşı çıkan birçok gazete olmakla beraber konumuz itibariyle İnkılâp Gazetesi de 30 Ağustos 1930 tarihinde ilk sayısıyla okuyucularıyla buluşmuştur.

[8] Arif Oruç; "Zavallı Türk Matbuatı", *Yarın Gazetesi*, 13 Mayıs 1931, s. 1 ve 4.

İnkılâp Gazetesi'nin Yayın Hayatına Başlaması

İnkılâp Gazetesi, Ali Naci (Karacan) Bey'in sahibi ve başyazarı olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası yanlısı günlük bir gazetedir. Cumhuriyet döneminde bir süre Akşam Gazetesi'nde görev alan Ali Naci Bey, 1928 yılında İkdam Gazetesi'ni devralarak yeni yayın politikasıyla beraber gazetede başyazar olarak çalışmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra Politika Gazetesi'ni çıkarmış ancak 17 Haziran 1930'da gazetenin kapatılması kararı alınmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması üzerine bu kez yeni bir gazetenin kurulması yolunda çalışmalar başlatılmış nihayet 30 Ağustos 1930 tarihinde ilk sayısıyla İnkılâp Gazetesi yayın hayatına başlamıştır[9].

"Bugün Gazinin Yarattığı Büyük Zaferin Yıldönümüdür" manşetiyle okuyucularla buluşan gazete Maksat, meslek başlığıyla amaçlarının ne olduğuna dair kısa bir beyanda bulunulmuştur. Buna göre gazetenin amacı şöyle belirtilmiştir[10];

> *"Gazi Mustafa Kemal evvela insanın en büyük kuvveti olan ümidini kaybetmiş bir milleti çelik iradesinin içine topladı. Harbi ve sulhu kazanıp vatanı kurtardı. Saltanatçı ve şeriatçı idareyi parçaladı. Sonra bu memleketi cihanın en mamur memleketleri ve bu milleti cihanın en medeni milletleri seviyesine yükseltmek için Cumhuriyet ve buna mesnet için Halk Fırkası'nı tesis etti. Biz o fırkadanız. O fırkanın parasız, pulsuz*

[9] Zeynep Uysal Oktay; *Bir Gazeteci ve Aydın Olarak Ali Naci Karacan'ın Toplumsal Fikirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s. 34.
[10] "Maksat, meslek", *İnkılâp Gazetesi*, 30 Ağustos 1930, s. 1.

fakat candan adamıyız. Daima büyük yaratıcının işaret ettiği istikamete doğru yürümek ve onun fikirleri için o fikirlere karşı olanlarla mücadele etmek. Mesleğimiz budur."

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere İnkılâp Gazetesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'na taraf bir çerçevede yayın yapmaya başlamış, hükümete karşı olan fikirlerle mücadele etme kararı almıştır. Bundan yola çıkarak İnkılâp Gazetesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen basın organları ile partinin kendisi hakkında aleyhte haberler vermeye ve yazılar yazmaya başlamıştır.

Gazetenin ilk sayısında *"Arif Oruç, sen de dinle!"* başlığıyla Yarın Gazetesi başyazarının bazı iddialarına cevap niteliğinde açıklama yapılmıştır. Yazı dili olarak oldukça sert ifadelerin yer aldığı açıklamada Ali Naci Bey'in gazete çıkarmak için İsmet Paşa'dan 35 bin lira aldığı yönündeki iddialara karşılık verilmiştir. *"Bu gazeteyi çıkarmak kararını verdiğimiz zaman bazı itlerle dalaşmak mecburiyetinde kalacağımızı biliyorduk. Bunlar daha üç günlük yoldan ağızlarını açtılar ve gölgemize saldırarak İsmet Paşa'yı müdafaa için Ziraat Bankası'ndan 35.000 lira aldı diye havlamaya başladılar. Zavallı aç kurtlar…"* şeklinde cümlelerle muhalif basına ağır ithamlarda bulunulmuştur[11].

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Anadolu'da bazı illerde teşkilat kurma kararı alması üzerine ilk olarak Ege bölgesinden başlama düşüncesi hakim olmuştur. Ahmet Bey'in de (Ağaoğlu) kabul etmesiyle İzmir'den başlamak üzere siyasi amaçlı bir gezi kararı alınmıştır. Ali

[11] Ali Naci; "Arif Oruç, sen de dinle!", *İnkılâp Gazetesi*, 30 Ağustos 1930, s. 1.

Fethi Bey, Ahmet Bey, Tahsin Bey (Uzer), Reşit Galip Bey, Haydar Bey (Yuluğ) İzmir'e yapılacak olan gezide bulunan heyet içerisinde yer almıştır. Daha sonra bu heyete partinin genel sekreteri Nuri Bey de (Conker) katılmıştır. 4 Eylül 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası heyetini taşıyan vapur İzmir'e ulaşmış[12], ancak dört gün boyunca sürecek olan gezide yaşanan olaylar ülke gündeminde yerini almıştır.

5 Eylül 1930 günü Ali Fethi Bey'i görmeye gelen kalabalığın yoğun olması üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası da alternatif bir gösteri düzenlemek istemiştir. İzmir'de yayın yapan Anadolu Gazetesi muhalefet partisi aleyhine haber yapınca bir grup halk gazete binası önüne gelerek binayı taşlamaya başlamıştır. Polisin müdahalesiyle olayda yaralananlar olmuş, on yaşlarında bir çocuk hayatını kaybetmiştir. Fethi Bey ise olanlara yönelik halka seslenerek sükunet çağrısında bulunmuştur[13].

Ertesi gün basında çıkan haberlerin çoğunluğu Ali Fethi Bey'in İzmir'de yaşadıklarıyla ilgili olmuştur. Hükümet yanlısı gazeteler olaylardan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı sorumlu tutmuş, hükümete muhalif olan gazeteler ise iktidar partisinin eleştirileri kaldıramadığı için insanları galeyana getirdiğini ifade etmiştir[14].

İnkılâp Gazetesi, İzmir olaylarına ilişkin Ali Fethi Bey'in gezisinin ilk gününden itibaren olayları yakından izlemiştir. 5 Eylül'de yaşanan

[12] Fethi Okyar; *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 497.
[13] O. Okyar – M. Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, s. 74.
[14] "Dün İzmir'de çok müessif ve kanlı hadiseler oldu", *Vakit Gazetesi*, 6 Eylül 1930, s. 1-2.

taşkınlıklar üzerine İnkılâp Gazetesi olaylardan sorumlu olarak kim olduğu belli olmayan kişilerin karışıklıklara sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Gazete "İzmir'in yiğit evlatları silahın ne vakit kullanılacağını bilir!" başlığıyla İzmir'deki kanlı olayları çıkaranların birtakım ipsiz, sapsız ayak takımı ve para ile tutulmuş sarhoş kişilerden oluştuğuna, bunların Ali Fethi Bey'in yanında ne işi olduğuna dair tespitte bulunmuştur[15].

Ali Fethi Bey'in İzmir halkına yönelik mitingi 7 Eylül 1930 günü gerçekleşmiştir. Engellemelere rağmen yapılan toplantıya Ali Fethi Bey'in ifadesiyle 50 bine yakın kişi katılmıştır. Bu durum İzmir halkının Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yoğun ilgi gösterdiğini göstermektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İzmir'deki yöneticileri ise bu yoğun ilgiden rahatsız olmuş, hükümete muhalif gazeteciler hakkında emniyet tarafından soruşturma açılmıştır[16]. Diğer taraftan İnkılâp Gazetesi 8 Eylül 1930 tarihli sayısında Ali Fethi Bey'in İzmir'deki nutkunu manşet haberi olarak *"Dağ, doğura doğura nihayet bir fare doğurdu!"* başlığıyla vermiştir. Haberin detayında alt başlık olarak da "Memleketi refaha ulaştıracak bir tılsım gibi günlerden beri beklenen meşhur nutuk dün İzmir'de 5-6 bin kişi karşısında söylendi." ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca;

"Nutku dinleyenlerin ekseriyetini bu ihracat mevsiminde İzmir'de çok bulunan amele teşkil etmekte idi. Bunlardan bir kısmı nutku yarıda

[15] "İzmir'in yiğit evlatları silahın ne vakit kullanılacağını bilir!", *İnkılâp Gazetesi*, 7 Eylül 1930, s. 1, 3.
[16] O. Okyar – M. Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, s. 75.

bırakarak çekip gittiler. Nutukta herkesin beklediği tılsımlardan eser olmadığına göre vakit zayi etmemek için gidenler akıllılık etmiştir." şeklinde cümleler kullanılarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemek için mitinge gelen kişiler hakkında yorumlarda bulunulmuştur[17].

İzmir olaylarından muhalif basını sorumlu tutan hükümet "toplantılara verilecek izin zabıta ve adliyenin nizam ve adaleti sağlamasıyla olur" kararını almıştır. Daha sonra Son Posta gazetesi sorumlu müdürü Selim Ragıp, ardından Hizmet başyazarı Zeynel Besim ve sorumlu müdürü Avukat Bedri, Yeni Asır gazetesinin sahiplerinden Behzat Arif ve sorumlu müdürü Abdullah Abidin, Halkın Sesi başyazarı Mehmed Sırrı ve sorumlu müdürü Fuat Bey kanuna muhalefetten tutuklanmıştır. Böylece İzmir olayları ve hükümete muhalif basının sahibi ve yöneticilerinin tutuklanması sonrası iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır[18].

Mustafa Kemal Paşa için muhalefet partisi ile yakınlaşıyor iddiasının ortaya çıkması basında geniş yankı uyandırmıştır. Hem Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup kişiler, hem de bazı gazeteciler bu durumun netleşmesini istemişlerdir. İnkılâp Gazetesi'nin 10 Eylül 1930 günkü sayısında *"Gazi, vaziyetini millete izah ediyor."* şeklinde başlık

[17] "Dağ, doğura doğura nihayet bir fare doğurdu!", *İnkılâp Gazetesi*, 8 Eylül 1930, s. 1.
[18] Ömer Çınar; "Siyasal Yaşamımızda Serbest Cumhuriyet Fırkası Tek Partiden Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Denemesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Trabzon, 2015, s. 220.

atılarak Mustafa Kemal Paşa'nın iki parti arasındaki durumu açığa çıkarılmıştır. Haberin detaylarında şu ifadelere yer verilmiştir[19];

> *"Ben Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisiyim. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. İzmir'de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkezine her ne sebep ve suretle olursa olsun vuku bulmuş tecavüzlerden ve hükümet ricaline ve otoritesine karşı olan idraksizler tarafından yapılan çirkin tecavüzlerden çok müteessir olduğumu tahmin etmek güç değildir." Bu gibi mütecavizler ve muharrirler cumhuriyet kanunlarının takiplerinden tabii kurtulamazlar."*

1930 yılının Eylül ayı içerisinde yaşanan siyasi çalkantılar bir süre sonra hükümet değişikliğine sebep olmuştur. Muhalefet partisinin teşkilatlanması ve Ekim ayında yapılacak olan yerel seçimler öncesi destek arayışında bulunması iktidar partisinde kadro değişikliği düşüncesini ön plana çıkarmıştır. İnkılâp Gazetesi'nde yeni bir kabinenin kurulacak olmasının muhtemel olduğu ifade edilmiştir. Ali Naci Bey'e göre İsmet Paşa, Başvekillikten istifa edince yeni kabineyi kurmak için yeniden görevlendirilecek ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşek), Mustafa Şeref Bey (Özkan), Vasıf Bey (Çınar) ve Zekai Bey'den (Apaydın) oluşan kişilerden bazılarının yeni kabinede görev alması sağlanacaktır[20].

---

[19] "Gazi, vaziyetini millete izah ediyor.", *İnkılâp Gazetesi*, 10 Eylül 1930, s. 1.
[20] Ali Naci; "Başvekilin istifa edip yeni bir kabine teşkil eylemesi muhtemel", *İnkılâp Gazetesi*, 21 Eylül 1930, s. 1.

22 Eylül 1930 günü TBMM olağanüstü toplantıya başlamış ve Maliye Vekili Şükrü Bey (Saraçoğlu) mali konularda alınacak tedbirler hakkında uzun açıklama yapmıştır. Bu konuşmanın ardından beklenmedik bir şekilde Başbakan İsmet Paşa görevinden istifa ettiğini açıklamıştır. Yeni kabineyi kurmak için tekrar İsmet Paşa görevlendirilmiş ve 27 Eylül günü göreve başlayan yeni kabinede İktisat, Adliye ve Maarif vekillikleri görevlerine yeni kişiler getirilmiştir[21].

İsmet Paşa'nın kurduğu yeni hükümette Adliye Vekaleti'ne Yusuf Kemal Bey, İktisat Vekaleti'ne Mustafa Şeref Bey, Maarif Vekaleti'ne de Esat Bey (Sagay) getirilmiştir. 2 Ekim 1930 günü güvenoyu alarak görevine başlayan hükümet için mecliste program okunurken zaman zaman muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan eleştiriler gelmiştir. Hükümetin güven oylamasında 12 oy ret, 249 kabul oyu çıkmıştır. İsmet Paşa'nın programı okuması sırasında hükümet milletvekillerinden alkışlar gelirken muhalif kanattan yüksek seslerle eleştiriler gelmiştir. Ali Naci Bey'e göre İsmet Paşa'nın hükümetin başına yeniden geçmesi Ali Fethi Bey için hezimetin kabul edildiği anlamı taşımaktadır[22].

1930 Belediye Seçimleri ve İnkılâp Gazetesi'nin Seçimlere Bakışı

Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasındaki siyasi çekişmenin en ön plana çıktığı olay 1930 yılının Ekim ayında yapılan Belediye Seçimleri olmuştur. 1930 yılında yapılan yasal

[21] F. Okyar; *Üç Devirde Bir Adam*, s. 505.
[22] "Meclis kabineye itimat etti", *İnkılâp Gazetesi*, 3 Teşrinievvel 1930, s. 1.

düzenleme sonucunda kadınların da Belediye Seçimleri'ne katılabileceği kabul edilmiş, bu sayede Türkiye'de ilk kez bir seçimde kadınların hem oy kullanabilmesine hem de aday olabilmesine imkan sağlanmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri Ali Fethi Bey, partisinin seçim beyannamesinde şu ifadeleri kullanmıştır[23];

> *"Muhterem hemşehri, aziz vatandaş; Belediye intihabatının (seçiminin) başladığını biliyorsun. Hür doğmuş ve hür yaşamaya layık bir fertsin. Hiçbir tazyika ve hiçbir tehdide ehemmiyet vermeyerek reyini (oyunu) serbestçe kullan. Seni hürriyete refaha ulaştıracak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Serbest Cumhuriyet Fırkası mütegallibe saltanatına nihayet verecektir. Ve seni yükseltecektir. Reyini Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ver. O senin kendi fırkan ve senin kendi arzundur. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası haksızlığa, zulme uğrayan hürriyete aşık vatandaşların ıstırabından doğmuştur. O seni kurtaracaktır. O senin dertlerine çare olacaktır. O senin müdafiindir. Reyini ona ver. 6/10/1930"*

Son Posta Gazetesi'nin 6 Teşrinievvel (Ekim) 1930 tarihli sayısında büyük harflerle *"hiç çekinmeyiniz. Temiz ve namuslu bildiğiniz her vatandaşa reyinizi vermekten sizi hiçbir kuvvet menedemez…"* şeklinde baş sayfadan seçime dair görüş belirtilmiştir. Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının seçime dair endişesi bulunmaktadır. Baskı, korku, yalan vs. gibi düşünceler vatandaşın oy vermesi sürecinde etkili olmasın diye tavsiyelerde

[23] B.C.A. 30.10.0.0 / 82.536.29

bulunulmuştur. Galip Kemali Bey yazısına *"İntihabat Başladı"* ifadesini kullanarak başlamıştır. Haberin detayında seçimin rahat bir ortamda yapılmadığını gösteren bilgilere yer vermiştir. Galip Kemali Bey şunları ifade etmiştir[24];

> *"Belediye aza intihabı bu sabah başladı ve en hararetli safhası da Kılıçali Camii'ne getirilen sandığın başında görüldü… Birdenbire bir kafile görüldü. Bunların hepsi de Galatalı sandalcılardı. Rey vermeye geliyorlardı. Söylendiğine göre idare heyetleri cemiyetin bütün azasını geceden haberdar etmiş, sabahleyin mutlaka Kılıçali Paşa Camii'ne geleceksiniz demiş. Aynı zamanda ilave olarak, reyinizi mutlaka Halk Fırkası'na vereceksiniz diyerek tavsiyenin arkasında bir de Serbest Fırka'ya rey verenlere iş vermeyeceğiz diyerek tehdit vermişler. Sandalcıların rey vermeleri bu şartlar içinde başladı…"*

Diğer taraftan İnkılâp Gazetesi, aynı günkü sayısında *"İntihabatı her yerde kazanıyoruz"* şeklindeki ifadesiyle Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan yana görüş bildirdiğini açıkça beyan etmiştir. Haberin detaylarında ilginç bir noktaya yer verilerek *"Ekalliyetler hep Serbest Fırka'ya rey veriyorlar"* şeklindeki ifadeyle azınlıkların muhalefet partisini destekledikleri belirtilmiştir. Gazete haberine sandık başına oyunu kullanmaya gelen halk birkaç kişi tarafından zorlanarak Serbest

[24] Galip Kemali Bey; "İntihabat Başladı", *Son Posta Gazetesi*, 6 Teşrinievvel 1930, s. 1, 3.

Fırka lehine oy vermeye sevk edilmektedir. Ancak bunun bir tesiri olmadığı yine de halkın istediği partiye oy verdiği ifade edilmiştir[25].

Hem Son Posta Gazetesi hem İnkılâp Gazetesi, destekleri partilerin seçimde ön sırada olduğuna dair haberler yapmış, karşı parti taraftarlarının oy kullanırken zorlamaya tabi tutulduklarını aktarmışlardır.

Seçimlerde zaman zaman vatandaşlar arasında tartışmalar çıkmış, gösteriler sırasındaki fikir ayrılıkları bazen şiddete dönüşmüştür. 16 Teşrinievvel 1930 tarihli İnkılâp Gazetesi *"Antalya'da mühim ve kanlı hadiseler oldu"* başlığıyla Antalya'daki seçimler sırasında yaşanan tatsız hadiseyi okuyucularına haber vermiştir. Son dakika başlığıyla verilen haberde "Antalya'da Serbestçiler kanlı hadiseler çıkardılar" ifadesiyle haberin detayları aktarılmıştır. Buna göre[26]; "Antalya'da halk dükkânlarını kapayarak serbestçilerin teşvikiyle belediye önünde gayri kanuni bir nümayişe kalkmış. Jandarma ve polis kuvvetleri nümayişçileri dağıtmaya kâfi gelmediğinden askeri kuvvet celbedilmiş ve nümayişçiler dağıtılmıştır. Bu esnada sekiz kişi yaralanmıştır. Nümayişi tertip edenlerden Serbest Fırka ocak reisi de dahil olmak üzere otuz kişi tevkif edilmiştir."

Anadolu'nun diğer şehirlerinde de seçimin son günlerinde kargaşa yaşanmıştır. "Dağ başında mıyız?" başlığıyla verilen haberde İzmir ve Salihli'de yaşanan olayların ayrıntıları verilmiştir. "Salihli'de

[25] "İntihabatı her yerde kazanıyoruz", *İnkılâp Gazetesi*, 6 Teşrinievvel 1930, s. 1-2.
[26] "Antalya'da Serbestçiler kanlı hadiseler çıkardılar", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinievvel 1930, s. 1.

jandarma kumandanını tabanca ile yaraladılar" şeklinde verilen başlığın altında şu ifadeler yer almıştır[27];

> *"Salihli intihabatı çok kuvvetli bir şekilde Cumhuriyet Halk Fırkası lehine cereyan etmektedir. Serbestçiler bütün yaygaralarına ve propagandalarına rağmen fırkamızın dörtte biri kadar rey alamamışlardır. Kaybettiklerini anlayınca nümayişlere başladılar… Evvelki gün bu nümayişlerden sonra saat 20.30'da evine gitmekte olan kaza jandarma kumandanı Ahmet Bey, evine tam gireceği sırada atılan bir kurşunla kolundan vurulmuştur… Suikasti yapan yakalanmıştır. Tahkikata devam edilmektedir. Halk Fırkası mensuplarına silah çeken Serbestçiler şimdi de adam öldürmeye kastediyorlar…"*

İnkılâp Gazetesi 19 Ekim 1930 tarihli nüshasında seçimlerin bittiğini ve geç vakte kadar yapılan tasniflerde çoğunlukla Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kazandığını belirtmiştir. *"Dün son gündü"* başlığıyla verilen haberde İstanbul'da on dört gün boyunca süren belediye seçimlerinde kadınların da seçme ve seçilme haklarının olması sebebiyle önceki seçimlere göre katılım sayısının birkaç misli fazla olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca seçim sırasında karışıkları gidermek için görev alan İstanbul zabıtasının dürüst ve tarafsız davranması her iki partinin takdiriyle karşılık bulmuştur[28].

Seçimlerin ardından toplam 502 seçim bölgesinin 31'inde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kazandığı açıklanmıştır. Ali Fethi Bey'e göre

[27] "Dağ başında mıyız?", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinievvel 1930, s. 1, 3.
[28] "Dün son gündü", *İnkılâp Gazetesi*, 19 Teşrinievvel 1930, s. 1.

seçimler baskı altında yapılmış, başta vali olmak üzere her düzeyde devlet görevlisinin Cumhuriyet Halk Fırkası lehinde çalışmasıyla seçimler tamamlanmıştır. Seçimler devam ettiği sırada Ali Fethi Bey seçim yolsuzluklarını TBMM gündemine getirmiş ancak bir sonuç alamamıştır[29].

Serbest Cumhuriyet Fırkası yöneticileri, gerçekte daha başarılı olduklarını, engellendiklerini ve seçimlerde kendilerine haksızlık yapıldığını öne sürmüştür. Ahmet Bey (Ağaoğlu) seçimlerde vali, kaymakam, jandarma gibi yerel yönetici ve güvenlik güçlerinin kanuna uygun olmayan davranışlarda bulunduğunu, ülkenin her yerinde Samsun Valisi gibi idare memurlarının olması halinde seçimlerin dörtte üçünü Serbest Fırka'nın kazanacağını ifade etmiş, rahatsızlığını dile getirmiştir[30].

20 Teşrinievvel 1930 tarihli İnkılâp Gazetesi'nde İstanbul'daki seçimleri 35934 oyla Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kazandığı belirtilmiş, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın oy sayısının ise 12813'te kaldığı ifade edilmiştir. Eski harflerle yazılan ve imzasız olan oyların iptal edildiği açıklanmıştır[31].

Muhalefetin Sonu ve İnkılâp Gazetesi'nin Kapatılması

Belediye seçimlerinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başarı sayılabilecek tarzdaki sonuçları, aslında partinin sonunu hazırlayan

[29] O. Okyar – M. Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, s. 77.
[30] B. Ertem; "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", s. 83.
[31] "İntihabatı Halk Fırkası 35934 reyle kazandı", *İnkılâp Gazetesi*, 20 Teşrinievvel 1930, s. 1, 3.

etkenlerden biri olmuştur. Bir anlamda belediye seçimleri sanki genel seçimin provası şeklinde geçmiştir. Ancak iktidar partisinin muhalefetin güçlenmesine dair olumsuz düşüncesi iki parti arasındaki mücadelenin giderek keskinleşmesine zemin hazırlamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın irticaya göz yumduğu, vatana ihanet ettikleri gibi ithamlarla suçlamalar ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın da iki parti arasında yaşananlara müdahil olması muhalefetin sonunu getiren diğer sebep olmuştur[32].

15 Ekim 1930 günü TBMM'de yapılan toplantıda Ali Fethi Bey seçimlerde yolsuzluk yapıldığını iddia ederek seçimlerin feshini istemiştir. Dahiliye Vekili Şükrü Bey (Kaya) ise iddialara karşılık vererek devletin esaslı vazifesinin vatandaşların hürriyet hakkının korunması gerektiğini ifade etmiştir. Ali Fethi Bey'in konuşmasında dikkat çeken satır başları şunlar olmuştur[33];

> *"...İstediği tarafa oy verme hakkını kullanmak için önemli şehirlerde ve kasabalarda yaşayan halka irtica, komünistlik, anarşilik lekeleri sürülmek istenildi. En ileri gelen şehir ve kasabalarımızda bu derece önemli miktarda irtica hareketleri mevcut idiyse neden bu yerlerin idare amirleri belediye seçimlerinden önce böyle bir hareketi sezmediler ve hükümeti ikaz etmediler... Serbest Fırkası'nın kurulmasından önce bütün memleket halkının memnun olduğunu, şikâyet sahiplerinin*

[32] O. Okyar – M. Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, s. 77.
[33] "Millî hakimiyetin zaifliediği yerde ne hak, ne hürriyet kalır!", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinisani 1930, s. 1.

menfaatleri karşılanmamış kimseler olduğunu işitiyorduk. O zamanlar hükümetten memnun olan bu halk belediye seçimlerinden neden birdenbire mürteci oluverdi. Bu irtica denilen hareket nasıl ortaya çıktı. Halk laik kanunları istemiyoruz, halifeyi istiyoruz mu dedi? Hayır, bin kere hayır… Ahalinin Serbest Fırka'nın belediye adaylarına oy vermek istemesini irtica suretiyle yorumlayanlar halkın oyunu da kontrol altına almak isteyenlerdir…"

Ertesi gün Ali Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere randevu almıştır. Belediye seçimlerinden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet Halk Fırkası mensubu gibi kullandığı ifadeleri Ali Fethi Bey'i endişeye sürüklemiştir. 16 Ekim 1930 günü yanında Nuri Bey ile beraber görüşmeye giden Ali Fethi Bey hatırasında şunları ifade etmiştir[34];

"Sabahleyin kendimi hiç iyi ve dışarı çıkabilecek vaziyette hissetmiyordum. Buna rağmen Nuri Bey'den Gazi'den istediğimiz baş başa görüşme temin edilmiş olsa derhal gidecektim. Nuri telefon etti ve beraberce uğrayacağımızı haber verdi… Gazi, önce sıhhatimle alakadar oldu sonra birden dedi ki;

- O millî blok fikri var ya İsmet'in aklı yatar gibi oldu fakat ötekiler başta Kazım (Özalp) mümkün görmüyorlar. Ortada değişmiş bir şey olmayacak. Sen fırkanın, ben fırkamın başında olacağız…

[34] F. Okyar; *Üç Devirde Bir Adam*, s. 522-523.

Anlıyordum ki bunların asıl sahipleri başka çıkar yok bırakmadan Gazi'yi Halk Fırkası'nın başında fiilen umumî reis olarak bırakacaklar ve biz onunla karşı karşıya geleceğiz…"

İnkılâp Gazetesi 17 Kasım 1930 tarihli sayısında ilk sayfada manşet haberi olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshedilmesini bildirmiştir. Ali Naci Bey'in kaleme aldığı yazıda Ali Fethi Bey ve arkadaşlarının üç gün önce fırkanın feshine dair karar verdiği belirtilmiştir. Habere göre Ali Fethi Bey ile Nuri Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi sırasında partinin feshine karar verdikleri açıklanmıştır. Ali Naci Bey'e göre Serbest Fırkacılar bu işi başaramayacakları için partinin feshine karar vermiştir[35].

Diğer basın organlarında bu karar Son Dakika koduyla verilmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshine dair Ali Fethi Bey'in Son Posta Gazetesi başyazarına gönderdiği fesih beyannamesinde bu konuya dair detaylara da yer verilmiştir. Ali Fethi Bey'in fesih beyannamesi şu şekilde ifade edilmiştir[36];

"Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hazretlerinin teşvik ve tasvibiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı tesis etmiştim. Kanaatimce bu teşvik ve tasvip tabiatıyla teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretlerine karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu… Halbuki tahakkuk eden şekle göre fırkamızın atiyen Gazi Hazretleriyle siyasi sahada karşı karşıya

[35] Ali Naci; "Serbest Cumhuriyet Fırkası nihayet inhilâl etti", *İnkılâp Gazetesi*,17 Teşrinisani 1930, s. 1.
[36] "Son Dakika Fethi Bey'in Beyannamesi", *Son Posta Gazetesi*, 18 Teşrinisani 1930, s. 1.

gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasi teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi imkânsız buluyorum. Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshine karar verdim…"

Ali Fethi Bey hatırasında 16 Kasım 1930 günü arkadaşlarıyla yaptığı toplantıda yaşananları ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Serbest Fırka'nın kurulması sırasında iki parti arasında tarafsız kalacağına dair söz vermesine rağmen bu sözü tutamaması Serbest Fırka'daki milletvekillerinin görüşüne sunulmuştur. Ali Fethi Bey'in arkadaşları partinin feshedilmesinden başka çarenin olmadığını belirtmişlerdir. Ahmet Bey'in (Ağaoğlu) yavaş ve ağır bir ses tonu ile *"…Yazık oldu memlekete, milletin masum ümidine"* demesi üzerine Ali Fethi şunu ifade etmiştir[37];

"…Hakikati hiçbir kitap cildi bu kadar veciz ifade edemezdi."

1930 Belediye Seçimleri'nde Samsun Belediye Başkanlığı'nı Serbest Fırka kazanmış ancak seçim sonrasında ortaya atılan bazı iddialar üzerine inceleme başlatılmıştır. 28 Kasım 1930 tarihli İnkılâp Gazetesi bu meseleyi önemli bir haber olarak değerlendirip baş haber olarak vermiştir. Haberdeki ifadeye göre Samsun'da belediye seçimleri yenilecek. Açıklamada belediye seçimlerine çok fesat karıştırıldığı tespit edilmiştir şeklinde cümle kullanılmıştır. Samsun'daki seçimin fesholacağı, seçim sırasında Samsun halkının propagandalarla

[37] F. Okyar; *Üç Devirde Bir Adam*, s. 527.

Serbestçiler tarafından aldatıldığı ve Samsun belediye başkanının mahkemeye verilebileceği belirtilmiştir[38].

Ali Naci Bey'in, Yarın Gazetesi Başyazarı Arif Oruç ile tartışmaları basında çıkan haberlerde yer almıştır. Özellikle Ali Naci Bey gazetesinde, iftira niteliğinde sayılabilecek haberlerle hükümet aleyhine yayınlar yapan Arif Oruç'u hain olarak nitelendirmiş ve onun tutuklandığını belirtmiştir. İzmit Valisi Eşref Bey hakkında doğru olmayan bilgiler öne süren Arif Oruç'un tutuklanma sebebi ise valinin güya kadınlarla bazı âlemler yaptığını iddia etmesidir. Ali Naci Bey'e göre bunun sebebi validen çok hükümeti hedef alarak Cumhuriyet Halk Fırkası'nı halkın gözünde küçük düşürmektir. İzmir'de tutuklanan Arif Oruç'un İzmit'e sevk edildiği bilgisiyle habere son verilmiştir[39].

Menemen'de 23 Aralık 1930'da çıkan isyanı değerlendiren Ali Naci Bey, isyanla Serbest Cumhuriyet Fırkası arasında bağ kurarak kapatılan partinin ardından gelen isyanın şaşırtıcı olmadığını belirtmiştir. Ali Naci Bey ifadesinde şunları aktarmıştır[40];

> *"...Fırka feshedilmekle o fırkanın ve o fırkanın organı olan paçavraların ektikleri tohum mahvolmadı. Ekilen tohum işledi ve Menemen'de semeresini verdi. Başları külahlı, arkaları cübbeli, omuzları mavzerli, göğüsleri fişekli yobazlar hu çeke çeke kasabalara saldırdılar ve minarelere çıkıp genç zabitleri*

[38] "Samsun'da belediye intihabı tecdit edilecek", *İnkılâp Gazetesi*, 28 Teşrinisani 1930, s. 1.
[39] Ali Naci; "Vatan haini ve dolandırıcı Arif Oruç tevkif edildi", *İnkılâp Gazetesi*, 4 Kanunuevvel 1930, s. 1.
[40] Ali Naci; "İhtilalin nizamı", *İnkılâp Gazetesi*, 26 Kanunuevvel 1930, s. 1.

öldürmeye ve başlarını testere ile kesip kanlarını içmeye başladılar… Halk Fırkası'nın faşizm ve komünizm gibi ihtilalin nizamını da hakim kılmasını, kendi varlığına düşman müesseseleri ortadan kaldırmasını istiyorduk. Menemen hadisesi bu kanaatin memleket için bir zaruret olduğuna artık hiç şüphe bırakmamıştır…"

Ali Fethi Bey, partisini feshederek aslında daha sonra yaşanmış olan Menemen olayıyla parti arasında bağ kurulmasını koparmıştır. Fakat Ali Naci Bey, Menemen'deki isyanın irtica odaklı parti olarak nitelendirdiği Serbest Fırka'nın faaliyetlerinden dolayı çıktığını yorumlayarak muhalefet partisine karşı olumsuz tavır takındığını bir kez daha açıkça göstermiştir.

1931 yılı Ocak ayında çoğu gazete Menemen olayının sonrasında tutuklanan kişilerin yargılamalarını haberlerine yansıtmıştır. Divanı Harp, olayı geniş bir şekilde ele alarak 122 kişinin olayla ilgili olduğu gerekçesiyle yargılamasına karar vermiştir. Yargılananlar arasında beş kadın ve on sarıklının olduğunu yazan İnkılâp Gazetesi, 15 Ocak 1931'de başlayan davada yaşananları gün gün okuyucularına aktarmıştır. Nihayet 1 Şubat 1931 günü mahkeme bütün tutuklular hakkında kararını açıklamış 37 kişinin idamına, 45'ten fazla kişinin bir yıldan 24 yıla kadar hapsine hükmedilmiştir. Gazete haberine göre idam cezası alanların hükümlerinin de 3 Şubat tarihinde infaz edileceği belirtilmiştir[41].

[41] "İdam edilecekler taayyün etti, hükümler yarın infaz ediliyor", *İnkılâp Gazetesi,* 2 Şubat 1931, s. 1-2.

Son sayısında Menemen İsyanı sonrasındaki yargılamalara dair cezalara yer veren İnkılâp Gazetesi, iktidar-muhalefet çekişmesinin kalmadığı bir ortamda yayın hayatını sonlandırmaya karar vermiş ve 2 Şubat 1931 tarihli 153. son sayısıyla okuyucularına veda etmiştir.

SONUÇ

Cumhuriyet dönemiyle beraber Türk siyasi hayatında partilerin önemli bir yerinin olduğu gerçeği daha da önem kazanmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalefet için ortaya çıkan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kısa bir süre hayatına devam edebilmiş ancak ülkedeki iç karışıklıklar bu partinin kapatılmasına neden olmuştur. Ardından yaşanan siyasi gelişmeler hükümeti denetleyen bir mekanizmaya ihtiyacı ortaya çıkarınca güdümlü olarak ifade edilen yeni bir muhalefet partisinin kurulması fikrini ortaya çıkarmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Türk siyasi tarihinde üç ay gibi kısa bir süre faaliyet gösteren ama adından oldukça söz ettiren bir teşekkül olmuştur. İktidar – muhalefet ilişkisi kendini mecliste gösterse de dışarıda yazılı basın arasında da çekişmeler yaşanmıştır. İnkılâp Gazetesi ise böyle bir ortamda Serbest Cumhuriyet Fırkası'na muhalefet eden bir politikayla yayın hayatına başlamıştır. Başyazar Ali Naci Bey, sıkı bir Cumhuriyet Halk Fırkası mensubu olarak muhalefet partisini eleştiren bir dille yazılarını kaleme almış, zaman zaman sert sözlerle okuyucularının karşısına çıkmıştır. Özellikle Ali Fethi Bey'in İzmir gezisinde ve 1930 belediye seçimleri sırasında yaşanan olaylar İnkılâp Gazetesi'ne göre muhalefet partisinin halkı

galeyana getirmesinden dolayı olmuştur. Dönemin olaylarına tek taraflı bakmaya çalışan Ali Naci Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası lehine yayınları öncelikli olarak değerlendirip, seçimler için de bir anlamda propaganda yapmaya çalışmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın irtica odaklı çalışmalar yaptığını iddia eden ve bunları gazetesinde yazan Ali Naci Bey, bu partinin feshedilmesini ise sevinçle karşılamıştır. Çok geçmeden İzmir'de çıkan Menemen İsyanı'nı da Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilişkilendirerek bir anlamda partinin isyana sebep olduğunu iddia etmiştir. Ancak isyan sonrasında yapılan mahkeme kararlarında isyan ile parti arasında bir ilişki olduğuna dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bu doğrultuda artık Türkiye'de muhalefet partisinin kalmaması, dolayısıyla Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hükümete tek başına devam edecek olması İnkılâp Gazetesi için mutluluk verici bir gelişme olmuştur. Yayın hayatı altı ay süren İnkılâp Gazetesi, verdiği haberler ve kullandığı ifadelerle Türk basınında adından söz ettiren bir gazete olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

B.C.A. 30.10.0.0 / 82.536.29

"Antalya'da Serbestçiler kanlı hadiseler çıkardılar", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinievvel 1930.

"Dağ başında mıyız?", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinievvel 1930.

"Dağ, doğura doğura nihayet bir fare doğurdu!", *İnkılâp Gazetesi*, 8 Eylül 1930.

"Dün İzmir'de çok müessif ve kanlı hadiseler oldu", *Vakit Gazetesi*, 6 Eylül 1930.

"Dün son gündü", *İnkılâp Gazetesi*, 19 Teşrinievvel 1930.

"Gazi, vaziyetini millete izah ediyor.", *İnkılâp Gazetesi*, 10 Eylül 1930, s. 1.

"İdam edilecekler taayyün etti, hükümler yarın infaz ediliyor", *İnkılâp Gazetesi,* 2 Şubat 1931.

"İntihabatı Halk Fırkası 35934 reyle kazandı", *İnkılâp Gazetesi*, 20 Teşrinievvel 1930.

"İntihabatı her yerde kazanıyoruz", *İnkılâp Gazetesi*, 6 Teşrinievvel 1930.

"İzmir'in yiğit evlatları silahın ne vakit kullanılacağını bilir!", *İnkılâp Gazetesi*, 7 Eylül 1930.

"Maksat, meslek", *İnkılâp Gazetesi*, 30 Ağustos 1930.

"Meclis kabineye itimat etti", *İnkılâp Gazetesi*, 3 Teşrinievvel 1930.

"Millî hakimiyetin zaiflediği yerde ne hak, ne hürriyet kalır!", *İnkılâp Gazetesi*, 16 Teşrinisani 1930.

"Samsun'da belediye intihabı tecdit edilecek", *İnkılâp Gazetesi*, 28 Teşrinisani 1930.

"Son Dakika Fethi Bey'in Beyannamesi", *Son Posta Gazetesi*, 18 Teşrinisani 1930.

Ali Naci; "Arif Oruç, sen de dinle!", *İnkılâp Gazetesi*, 30 Ağustos 1930.

Ali Naci; "Başvekilin istifa edip yeni bir kabine teşkil eylemesi muhtemel", *İnkılâp Gazetesi*, 21 Eylül 1930.

Ali Naci; "İhtilalin nizamı", *İnkılâp Gazetesi*, 26 Kanunuevvel 1930.

Ali Naci; "Serbest Cumhuriyet Fırkası nihayet inhilâl etti", *İnkılâp Gazetesi*,17 Teşrinisani 1930.

Ali Naci; "Vatan haini ve dolandırıcı Arif Oruç tevkif edildi", *İnkılâp Gazetesi*, 4 Kanunuevvel 1930.

Arif Oruç; "Zavallı Türk Matbuatı", *Yarın Gazetesi*, 13 Mayıs 1931.

Galip Kemali Bey; "İntihabat Başladı", *Son Posta Gazetesi*, 6 Teşrinievvel 1930.

ÇANAKÇI, Halis; *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yarın Gazetesine Yansıması*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

ÇINAR, Ömer; "Siyasal Yaşamımızda Serbest Cumhuriyet Fırkası Tek Partiden Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Denemesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Trabzon, 2015, s. 207-229.

ERTEM, Barış; "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ordu, 2010, s. 71-92.

KILIÇ, Sezen; "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt 24, Sayı 70, Ankara, 2008, s. 149-194.

KOLOĞLU, Orhan; *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

MAZICI, Nurşen; *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926),* Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984.

OKTAY, Zeynep Uysal; *Bir Gazeteci ve Aydın Olarak Ali Naci Karacan'ın Toplumsal Fikirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

OKYAR, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

OKYAR, Osman – SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, Ankara, 1997.

TOPUZ, Hıfzı; *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.

EKLER

30 Ağustos 1930

İnkılâp

İDAREHANE
Yurdu, Ankara caddesi
İstanbul
Tel: "İNKILÂP" İstanbul
İSTANBUL 1797

ABONE ÜCRETLERİ

	3 aylık	6 aylık	senelik
Dahil için	3	6	12 lira
Hariç için	5	9	15 „

Bugün Gazinin Yarattığı Büyük Zaferin Yıl Dönümüdür

Maksat, meslek

Gazi M... Kemal evvelâ insanın en büyük kuvveti olan ümidini ... bir milleti çelik iradesinin içine topladı. Harbi ve sulhü ... Vatanı kurtardı. Saltanatçı ve şeriatçi idareyi parçaladı. Sonra bu memleketi cihanın en mamur memleketleri ve bu milleti cihanın en medenî milletleri seviyesine yükseltmek için Cümhuriyeti ve buna mesnet olarak Halk Fırkasını tesis etti. Biz o fırkadanız, o fırkanın parasız, pulsuz, fakat candan adamıyız. Daima büyük yaratıcının işaret ettiği istikamete doğru yürümek, ve onun fikirleri için o fikirlere karşı olanlarla mücadele etmek!

Mesleğimiz budur.

Halk Fırkasının lideri İsmet Paşa Hazretlerinden, nasıl çalışmaklığımız lâzım geldiği hakkında, bizi irşat etmelerini rica ettik. Müşarileyh bize şu mektubu yazmak lütfunda bulundular:

İnkılâp gazetesine

... gazetesinde ...
İyi ve açık görmek, bir hâkim gibi hükümlerinde âdil olmağa çalışmak, memleketi kendisi idare ediyormuş gibi mes'uliyet hissi taşımaktır. 24-8-930 İsmet

Maksadımız budur. İNKILÂP

Gazi Mustafa Kemal

BUGÜN GAZİNİN YARATTIĞI BÜYÜK ZAFERİN 8 İNCİ YILDÖNÜMÜDÜR!

Başkumandan meydan muharebesi, sahipsiz zannettikleri vatan parçasında sergüzeştler yaratmak istiyen Yunan ordusunun Sakaryada verilen idam hükmün'ün icra edildiği siyaset meydanıdır. Millet Mudanya ve Lozan müzakeratının mes'ut netayicini Yunan ordusunun son nefesini verdiği o anda orada ikmal etti ve bugün mütecellidane bir azim ile ikmaline çalıştığı inkılâbının esasını orada çizdi ve saltanet, hilâfet hurafesini tekmeliyerek cümhuriyet idaresinin temelini, şüheda kanile orada attı, binaenaleyh 30 Ağustos hem yıkan ve yıkarken mazi ile hiç alâkası olmıyan esaslarla yapan bir gündür. 26 ağustos Türk kin ve intikamının taşan dehşeti idi. 30 Ağustos ise Türk mahiyet ve benliğinin kısaca ifadesidir. Bugün 9 uncu senei devriyesini idrak ettiğimiz Başkumandan meydan muharebesinin bayramını gurur ve fahr ile tes'it ederken ona irişmek için tatbik ettiğimiz düsturların, esasların hal ve istikbalde de mabihüttatbik olacak kadar kavi ve şayanı iktibas olduğunu unutmamamız lâzımdır.

Türk-Yunan ticaret muahedesi

Atina, 29 — Türk-Yunan ticaret muahedesinin akdi için başları ile ... ra edilecek müzakerata Yunan hükümeti namına iştirak edecek olan Yunan murahhasları yarın İstanbula müteveccihen hareket edeceklerdir. Heyeti murahhasa sefir M. Polihroniyadisin riyasetinde M. Diyamandopulos, Zalokosta ve M. Hristidis'ten teşekkül etmektedir.

Sefirimiz Enis B.

İsmet paşa Sıvas yolunda...

Ankara 29 (H. M.) — Sıvas hattının küşadına davetli olanları hâmil trenler vaktinde geldi.

Başvekilin treni durur durmaz bir alkış tufanı yükseldi. Şimendifer siyasetini teakit ile işe başlıyan taze ve göz alıcı bir muhalefete rağmen halk, vücude getirdiği büyük eseri memleketin istifadesine açmağa ve taşıdığı mes'uliyeti bilerek mesai ve icraatının hesabını vermeğe giden Başvekili çok manidar ve coşkun tezahüratla karşılıyordu. Paşa, vekillerle Başvekâlet dairesine gitti. Heyeti vekile toplanarak İranın cevabi notasını tetkik etti.

(Hareket tafsilatı üçüncü sayfada)

Arif Oruç, sen de dinle!

Ek-1: 30 Ağustos 1930 tarihli İnkılâp Gazetesi'nin ilk sayısı

TELEFON:
MÜDÜRLÜK – İs. 203
NUSHASI HER YERDE 5 Kr.
6 Teşrinievvel 1930 PAZARTESİ No. 72

Son Posta

İDARE: İSTANBUL NURUOSMANİYE ŞEREF SOKAĞI

SON POSTA Halkın gözüdür: Halk bununla görür
SON POSTA Halkın kulağıdır: Halk bununla işitir.
SON POSTA Halkın dilidir: Halk bununla söyle

HİÇ ÇEKİNMEYİNİZ

TEMİZ VE NAMUSLU BİLDİĞİNİZ HER VATANDAŞA REYİNİZİ VERMEKTEN SİZİ HİÇBİR KUVVET MENEDEMEZ..

Her Söyleneni Dinleyiniz. Fakat Sonra Düşünmek Şartile..

Reyinizi Vermekten, Fakat Düşünerek Vermekten çekinmemeliyiz

Şehri Koruyacak Bir Belediyeye Malik Olmak elimizdedir

S.C.F

C.H.F

Bugünün Meselelerinden

Ağaoğlu Ahmet Beyin (1926) Da Verdiği Bir Rapor..

Serbest Cümhuriyet fırkasının meydana gelmesi ile husule gelen vaziyet Halk fırkasını da teyakkuza davet etti. Bugün; bu fırkada bazı ıslahat yapılmaktadır.

Bu münasebetle Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından bundan dört sene evvet yani (1926) senesinin (23) Temmuzunda Başvekil Paşaya verilen bir raporun elde ettiğimiz nüshasından bazı kısımları alıp neşretmeyi faydasız bulmadık:

Musul Meselesinin Şekli Halli

Milli hükümetimizin tesadüf ettiği ilk ademi muvaffakiyettir. Başlı başına bu hadise her türlü ehemmiyetten aridir. Hiçbir Türk mutasavver değildir ki Musul için bu memleketin yeniden harbe sürüklenmesini arzu etsin!

Fakat -bir müddettenberi tekevvün eden bazı diğer hallere bu hadise de inzimam edince- hususi bir vaziyetin husule

Ek-2: 1930 Belediye Seçimlerinde 6 Ekim 1930 tarihli Son Posta Gazetesi

...esistarihi 1930 No: 79 — 17 Teşrinisani 1930, PAZARTESİ

İDAREHANE: "İNKILÂP" Yurdu, Ankara caddesi İstanbul. Telgraf: "İNKILÂP" İstanbul. Telefon: İSTANBUL 1797

İnkılâp

ABONE ÜCRETLERİ

	3 aylık	6 aylık	senelik
Dahil için	5	9	17 lira
Hariç için	9	16	33 "

Fiatı 5 kuruş

SERBEST CÜMHURİYET FIRKASI NİHAYET İNHİLÂL ETTİ

Ankara, 16 (Başmuharririmizden) — Serbest Cümhuriyet Fırkası bu akşam inhilâl etmiştir. Fethi Bey ve arkadaşları fırkalarının feshine üç gün evvel karar vermişlerdi. Meclisteki istizah nutuklarında da bunu ima edecek noktalar göze çarpıyordu. Bugün Fethi ve Nuri Beyler Çankayada Gazi Hazretlerini ziyaretle fırkalarının feshine karar verdiklerini arzettiler. Ve müteakiben fesih keyfiyetini hükûmete de bildirdiler. Haber aldığımıza göre Fethi Bey ve arkadaşları bu işi başaramıyacaklarını anlıyarak fesih kararını vermişlerdir. İkinci bir fırka yapmak emelini muhafaza edeceklerdir. — ALİ NACİ

Bulgar Kıralı Boris Hz. geliyor

Kıral ve Kıralıça Hazeratı yakında Ankarayı ziyaret edecekler

Bulgar Kıralı Boris Hazretleri ile yeni Kıralıça Civanni Hazretleri, Varnaya gitmek üzere sularımızdan geçerken, Reisicümhur Gazi Hazretleri bir telgraf çekerek iadiyeçlarını tebrik ve kendilerine saadet temenni etmiş ve Bulgar Kıral ve Kıralıçasını Ankaraya davet etmişti.

Bulgar Kıralı Boris Hazretleri de gönderdikleri gayet dostane bir telgrafta vaktilerinin müsait olmamasından dolayı bu davete icabet edemedikleri için müteessir olduklarını bildirmiş ve Reisicümhurumuza saadetler temennisinde bulunmuştur.

Bu gayet mevsuk bir menbadan alınmış malûmata göre Bulgar Kıralı Hazretleri memleketimize bir seyahat icrasına ve Ankaraya giderek Gazi Hz. ile görüşmeğe karar vermiştir. Bulgar Kıralıçası da bu seyahate iştirak edecektir.

Bulgar Kıralı ve Kıralıçasının memleketimizi ziyaretinin iki memleketin dostluğu üzerinde çok mes'ut ve feyizli bir tesir icra edeceği söylenmektedir.

Seyahat tarihi henüz tesbit edilmemiştir. Sofya gazetelerinden bazıları bu seyahatten ehemmiyetle bahsetmektedirler.

Dün şehrimizdeki Bulgar sefareti konağında tahkikat yaptık. Bulgar Kıralının bu seyahati hakkında henüz resmî malûmat gelmemiştir.

Gazi Hz.

Bugün mukarrer seyahatlerine çıkacaklardır

Ankara, 16 [H. M] — Gazi Hazretleri Yarın (bugün) Kayseri tarikile Sivas, Amasya, Tokat, Samsun, Trabzon ve İstanbul tarikile Adanayı teşrif buyuracaklardır.

Ankara: [A. A] — Resmî tebliğ:

Reisicümhur Hazretleri memleket dahilinde bir tetkik seyahati yapmak arzusile Ankaradan 17 teşrinisani 1930 akşamı hareket buyuracaklardır. Seyahat buyuracakları mıntakalar mümkün olduğu kadar geniş bir saha olacaktır. İş ve vazife mülâhazası Ankaraya avdetlerini istilzam ederse müteakip seyahati

Mahut Çevirme hareketi

Zeyel Besim Bey macerasının iç yüzü

Vasıf Beyle Zeynel Besim Bey arasındaki muhavere ve telgraflar

Zeynel Besim B. Meb'us olmak hevesinde idi!..

Günün politika kahramanları arasında ismi en çok geçen, "Hizmet,, gazetesi sahibi Zeynel Besim Beyin yaptığı son acemice manevra okuyucularımızın henüz hatırındadır.

Zeynel Besim B. evvelâ Halk Fırkasının en birinci müdafi

Zeynel Besim Bey

Ek-3: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshini haber veren İnkılâp Gazetesi

ABONE ÜCRETLERİ
3 aylık 6 aylık senelik
Dahil İçal 5 9 17 lira
Hariç için 9 16 33 „
Fiatı 5 kuruş

İnkılâp

İDAREHANE
Ankara caddesi, Hususi daire
İstanbul
Telgraf: „ İNKILÂP „ İstanbul
Telefon: İSTANBUL 1797

Sene 1 — No : 153 Tahrir telefon : İst. 1797 PAZARTESİ — 2 Şubat 1931 Adres : İst. Ankara caddesi Fiatı 5 kuruş

İdam edilecekler taayyün etti, hükümler yarın infaz ediliyor

Menemen irticaı maznunları

Hükümler yarın sabah infaz edilecek

Divanı harp birinci kısım maznnnların muamelesini ikmal etti ikinci kısma başlıyor

Anakara 1 — Divanı harp tarafından irtica maznunları hakkında verilen karar bir taraftan Millet Meclisinin tasdikine arzedilmekle beraber diğer taraftan da hapishane ve kışlada mevkuf bulunan maznunlara bir heyet marifetile tebliğ edilmiştir. Divanı harp kararı, Millet Meclisinin yarınki celsesinde müzakere edilecektir. Karar, ciyevm Başvekâletten adliye encümenine sevkedilmiş bulunmaktadır.

Encümen bugün öğleden sonra toplanarak kararın tetkikini ikmalında, Giritli küçük Hasan 1 yaşında, Menemenden Harputlu Ömer oğlu Mehmet 65 yaşını mütecaviz, Laz Mehmet Alihoca 65 yaşını mütecaviz, Erdibilli Şeyh Esat 90 yaşını mütecavizdir.

15 senelikler

15 sene ağır hapse mahkûm edilenler şunlardır:

Horos köyünden Salâhattin oğlu Naşit, Yakup oğlu Ali, Muhittin oğlu Ali, Hacı Hasan oğlu Aptül, Necip oğlu Mevlût, Ratip oğlu Osman, Mümtaz oğlu Haşim.

Gayri mübadillerin emlâki

Garbî Trakyada emlâki olanlar müracaat ettiler

Heyet şubat nihayetinde gidiyor müracaat etmiyenlerin hakkı itirazı olmıyacak

Müsakkafat sahibi ve Garbi Trakyalı gayri mübadillerin Yunanistanda bulunan emvalinin takdiri kıymetlerine dair olan talimatname metni Gayrimübadiller cemiyetine tebliğ edilmiştir. Talimatnamede, bilhassa alâkadarların veya vekillerinin takdiri kıymet esnasında mahallerinde mallarını irae etmeleri mecburiyeti münderctir. Talimatnamenin metni şudur:

1 — Yunanistanda mal terkedip 10 haziran 1930 tarihine kadar, gayrimübadil oldukları ilar takdiri kıymet komisyonunca celp ve temin ediliyor.

2 — Terkolunan müsakkafata ve garbi Trakyadaki emvale kıymet takdiri için Maliye Vekâletince teşkil edilecek heyetler Şubat 931 zarfında hareket edeceklerinden bizzat hak sahipleri veya münasip görecekleri kimseler, heyetlerce tayin ve ilân olunacak müddetler zarfında mallarının bulunduğu yerlerde ispatı vücut ederek tapu senedi, kayit sureti, vergi evrakı hüccet, ferman, icar ve isticar mukavelesi yarsa istimlâk kararı

Gazi Hz.

Dün İzmirmekteplerini ziyaret ettiler

İzmir, 1 (A.A) — Reisicumhur Hazretleri bugün öğleden evvel İzmir erkek ve kız liselerini ve öğleden sonra Karşıyakada kız muallim metebini ziyaret etmişler, derslere girerek takrirleri dinlemişler ve talebeye sualler sormuşlardır. Ayrica mektebin müdür ve muallimlerinden mektebin vaziyeti, ihtiyaçları ve tekâmülleri etrafında malûmat ve izahat almışlardır. Kız lisesinin hatıra defterine şu satırları yazdılar:

İzmir kız lisesinde gördüğüm intizamdan, bususile bilgi ve milli terbiye vermekte ve almaktaki büyük dikkat ve heyecandan çok memnun oldum. Öğretebilenlere teşekkür ederim.„

Öğleden sonra Karşıyakaya otomobille„gitmişler ve motörle dairelerine avdet buyurmuşlardır. Karşıyakada kız muallim

Ek-4: İnkılâp Gazetesi'nin 2 Şubat 1931 tarihli son sayısı

BÖLÜM 33

TÜRK DÜNYASININ ATASI MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Aynur SEFERLI*

Bakü Devlet Universitesi doktora öğrencisi, Polis Akademisi: komiser, Azerbeycan, Bakü, Seferli_1988@bk.ru*

Yeni fikrin küləyindən qoca millət darana,
Bizi birləşdirəcək bir Atatürküm yarana!
(Bəxtiyar Vahabzadə)
Yeni fikrin rüzgârından koca millet tarana,
Bizi birleştirecek bir Atatürküm yarana!
(Bahtiyar Vahabzade)

GIRIŞ

Her milletin büyüklüğü, yalnızca sayı, kültür, politik ve ekonomik kazanımlarla değil, aynı zamanda insanlığa vermiş olduğu nadir kişiliklerle de belirlene biliyor. Bu açıdan bakıldığında, Atatürk'e sahip oldukları için Anadolu Türklerini şanslı insanlardan saya biliriz. Hiçbir mübalağasız, söyleye bilirim ki, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk yirminci yüzyıl dünya tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmelidir. Mustafa Kemal Paşa bin yıllar boyunca kurulmuş bir Türk toplumunun, aynı zamanda zamanının yetirmesi gibi kabul edilirse daha doğru olur. Bunlarla yanaşı büyük lider evladı olduğu milletinin tarihine ve dövrüne büyük etkisi olmuşdu. Mehz onun zekası ve liderlik becerileri, büyük bir ulusu mahv olmaktan korumuş ve Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerinde yeni bir Türk Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasını sebep olmuşdur (İsmayılqızı, 2017).

Atatürk və Azərbaycan

Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikasının esaslarını hep bir hedef teşkil etmişdir ki, bu da Türkiye Cumhuriyeti'ni kurup güçlendirmek, "Yurtta barış, cihanda barış" a ulaşmak olmuşdur. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında geniş ölçek almış ümumtürk devleti ve ya Turancılık düşüncesinin döneminin gerçek uluslararası durumuna

uymadığını gören Atatürk ulusal demokratik bir devlet yaratmak uğruna mücadele ederek kendi amacına ulaşsa da, hiçbir zaman unutmamıştır ki, aynı etnik-manevi sistemin bir parçası olan Türklerin siyasi-ideolojik birliği kaçınılmazdır: "Onun için tek bağımsız Türk Cumhuriyeti tarih meydanına ümumtürklüğün doğrudan varisi olarak çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu 30'lu yıllarda kendine mahsus cesaretle Türk Dünyası ile ilişkilerin -" köprülerin "hep sağlıklı korunmasını, etnik- kültürel bağların güçlendirilmesini vasiyet etmişdi. Atatürk'ün Azerbaycan siyaseti onun genel dış politikasının bir parçası olmuşdur. "En büyük liderler bile kalplerinden (ve beyinlerinden) geçenleri değil, becere bildiklerini ediyorlar. Atatürk her şeyden önce Osmanlını başkentine gibi işgal etmiş çeşitli amaçlı düşmanları def elemek için halkın iradesini bir yere toplaya bildi. İkincisi, Vatan'ın sınırlarını belirledi. Ve üçüncüsü, Türk halkının (genelde türk etnosunun) bağımsız demokratik devlet (Cumhuriyet) kurmak yeteneğini tüm dünyada sergiledi ". Bununla birlikte 18 Ekim 1921'de Ankara'dakı Azerbaycan Büyükelçiliği önünde konuşma yaparken söylediği fikirler, o an yaşadığı hissler onun Azerbaycan sevgisinin muhteşemliğini gösteriyordu:"Azerbaycan bayrağının Türkiye bayrağının yanında, Türkiye semasında dalğalanmasını görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır "- diyen Atatürk, büyük olasılıkla, sadece Türkiye Türklerinin değil, bütün Türklerin - türk milletinin ahval-ruhiyyesini ifade ediyordu. Milli mücadele kahramanı Gazi Mustafa Kemal 1918-1920. yıllarda Azerbaycan'da giden karmaşık sosyo-politik süreçlerde Azerbaycan Türklerinin kendi milli iradesini gerekli şekilde ortaya koyabilmemelerinden rahatsız

olduğu gibi, sonrakı yıllarda da Azerbaycandakı durumla ard-arda olaraq ilgilenmiş, Türkiye'deki Azerbaycanlı mültecilerle temas kurmuşdu. "

Literatürde Atatürk imgesi (obrazı)

XXI yüzyılda Atatürk ve Atatürkçülük konusuna daha çok müracaat olunması doğaldır. Bu dönemde büyük öndere muhabbet öyle güçlüydü ki, onun sadece hayatı, mücadelesi, zaferi hatta resimleri, heykel ve büstleri de şiiretaşınmışdır. Türk edebi fikrinde Atatürk'e adanmış eserleri göz önüne getirince yirminci yüzyılda özel bir edebiyatın-Atatürk edebiyatının oluştuğunu itiraf etmiş oluruz. Hatta bu edebiyatta eski kahramanlık destanları ile karşılaştırmalar ve ölümsüzlük konuları, Atatürk ve peygamberlik karşılaşdırmaları, Tanrılaştırma, "her yerde, her şeyde Atatürk", Atatürkün vatanlaştırılması, bayraklaştırılması geniş yer kapsamışdır.

Atatürk'ün Türk şiirine dahil olması Mehmet Emin Yurdaqulun Çanakkale savaşından bahseden "Ordunun Destanı" adlı eserinin bir mısrası ile olmuştur. "Sevgili Mustafa Kemal'in aziz meskeni" ifadesi, atamızın edebiyatla ilk bağlılığı olmuşdur. F.H.Dağlarca. B.K.Çağlar, F.H.Çamlıbel, A.H.Par, Halim Yazıcıoğlu ve Behçet Necatigil de Atatürk'ün şanına şiirler adamışlardır. Atatürk'ün ismi aşık şiiriyyatında da sık-sık çekilmişdir. 1992'de Ankara'da yayınlanmış "Aşıklardan yüze Atatürke deyişler" toplusunda 138 aşık Atatürk'e olan sevgisini belirtmişdir.

Kuzya Kıbrıs, Romanya ve Balkanlar'daki Türk şairlerin çalışmalarında da Atatürk'e hitap eden şiirler vardır. Hatta prof.

Nimatullah Hafız Yuqaslaviyada yaşayan Türk şairlerinin şiirlerini toplayarak "Yuqaslaviya Türk şiirinde Atatürk" antolojisini yayınlamışdır (Memmedova, 2006, 40-41).

Ülkemiz, Azerbaycan'da da Atatürkün şahsine ait birçok makale yayınlanmıştır. Sovyet yönetimi döneminde bu yasak konulsa da bağımsızlık elde ettikten sonra Atatürk kimliğine olan ilgi manevi hayatımızın tüm alanlarında tuğyan etmiştir. Atatürk şahsiyeti Azerbaycan edebi ortamının ilgisini öyle çekmişdir ki, edebiyatımızda Atatürk karakteri canlandırılmış ve büyük öndere bir çok şiir örnekleri adanmışdır. Bahtiyar Vahabzade, Halil Rıza Ulutürk, Kabil, Zelimhan Yakup, Abbas Abdulla, Refik Zeka Xendan ve başka şairlerin eserleri buna örnek olabilir. Niftali Yusifov bile 2000 yılında "Altun saçlı kahraman" başlıklı bir poem yayınlamışdır. Qaziosmanpaşa Üniversitesi'nde öğretmen olan Kadir Ibaoğlu, 2002 yılında "Atatürk epos" nu yayınladı. Bu muhteşem imgeye sadece edebi eserlerde değil, hatta tiyatro sahnelerinde, resim sergilerinde, müzik eserlerinde de rastlanmaktadır.

Ülkemizde ilk kez 2004 yılında Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk ve Türkiye ile ilgili şiirlerin toplandığı "Türküm benim Atatürküm" adlı antoloji yayınlamıştır.

Atatürk'ün Dil Politikası

Devletin ve milli çıkarların büyük önemi olan dilin devrimi, Atatürk'ün reformlarında bir ayrı önem kesb etmişdir. O, Dil reformuna yazı inkılabından başladı. Türk halklarının alfabetik kültürü eski bir tarihe sahipken, Türkler de dahil olmak üzere Doğu'da Arapça

yazı sistemine geçmek zorunda kaldılar. Bu yazı Türk ses yapısına uymadığı için incelenmesi ve öğrenmesi ve öğretilmesi zordu. Halk kitlesi okuyamadı ve yazamadığı için halk arasında (Okuryazarlık büyümeye) savadsızlık artmağa başladı. Atatürk alfabe devrimine bir ayrı önem verer, toplumun modernleşmesinin ve kültürel düzeyin yükselmesinin temeli olarak kabul ederdi. Bu yüzden de yeni alfabenin öğrenilmesine bizzat nezaret eden Atatürk onun başarılı bir şekilde geçtiğinden iftiharla konuşur, yazı reformunu dil devriminin başlangıcı sayıyordu.

Türk dilinin durumuna gelince, Osmanlı Devleti döneminde ulusal dil hakkında bir anlayış yoktu. "Ümmet" kavramının, bilincinin giderek üstünlük kazanması, çeşitli din ve ulusların esasında "Osmanlı" milletini oluşturma isteği üst tabakada, sarayda Türkçenin sıkışdırılmasına yol açtı ve Arapça-Farsça kelime ve terkipler dilde üstünlük kazandı. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde yazı dili oluşturmuştur. Sözde "Osmanlı" dilinde Arapça-Farsça kelime ve kompozisyon hakim olmuştur. Halk dili ile (Ulusal dil) edebi dil arasında büyük bir boşluk vardı. Bu tür faktörler, dilde sadeleşdirme ve Türkleşme hareketinin doğması ile sonuçlandı. Türk dilinin milliliğini, zenginliğini ve modernliğini sağlamak için bilimsel olarak müdahale edilmesi gerekiyordu. Bu da yalnız devrimle mümkün oldu. Dil devrimini yaratan ana factor de bu idi.

Atatürk, dil politikasını bilimsel olarak yürütmek için saygın bir kurumun kurulmasına büyük önem verirdi. Çankaya Köşkü'nde 1932.yılın 11 Temmuz gecesi Atatürk'ün misafirlerine “Dil çalışması

hakkında düşünmenin zamanı gelmişdi. Ne diyorsunuz?" diye müracat etmişdir.

Atatürk'ün düşüncesile ulusal birlik ve eşitliğin yaratılmasında dil önemli bir rol oynamaktadır. Dil bireyleri birbirine bağlar ve bir bütün yapar. S. M. Arsalın "Türk Dili İçin" adlı eserine yazdığı önsözde Mustafa Kemal dilin birleştirici ve bütünleştirici rolünü şöyle ifade ediyordu: "Milli his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milliyet ve zenginlikleri ulusal bir duygunun gelişiminde bir başlıcalık olmalıdır. Türk dili en zengin dillerden biridir. Bu dilin bilinçli olması yeterlidir! "

Ülkesini ve bağımsızlığını koruyabilen Türk milleti, dilini de yabancı dil boyunduruğundan kurtarmalıdır.

Dil devrimine doğru yön vermek amacıyla Atatürk girişimi ile 26 Eylül 1932 tarihinde İstanbul'da-Dolmabahçe Sarayı'nda Birinci Türk Dil Kurultayı (Atatürk'ün zamanında 3 dil kurultayı olmuştur) toplandı.

Atatürk'ün dil devriminin ilk yıllarında, herhangi bir taviz vermeden, dili yabancı kelimelerden az zaman içinde çabucak temizlemeye çalıştı. Türk milli kimliği, tarihi zenginlik kısa sürede sağlandı. Ateşli, samimi bir milliyetçi olan Atatürk, dilin kelime kaynağını ve zenginliğini tanımlamaya çalıştı. Bu nedenle de dile ait çalışmaları dışarıdan getirtiği uzmanlar, dil devrimi konusu ile alakadar şahıslara okutdurdu.

Dilin benzersiz olmasını sağlamak için Güneş- Dili Teorisini ortaya koydu. Bu teoriye göre, ilk insanın konseptinde Güneş, ana varlık olmuş, insanın ilk sesi de bu ana varlığa - Güneşe karşı duyğulardan doğmuşdu. Böylece Güneş, insana kendini tanıtmışdır.

Aslında, Atatürk bu teorini dili basitleştirmek ve yazı yazmanın zorluklarını ortadan kaldırmak için bir araç olarak görmüştür. Dil devriminde Atatürk'ün en yakın silah arkadaşlarından biri olan Yakup Kadri bunla ilgili yazıyordu: "Atatürk'ün en önemli özelliklerinden biri cesurca deneylere başlamaktan çekinmemesiydi".

Bugün Atatürk'ün dil devriminin bir sonucu olarak Türk dili ön plana çıkmış ve çok zengin ve modern bir kültür diline ulaşmıştır. Canlı konuşulan dil ile edebi dil arasındaki boşluk ortadan kaldırılmışdır. Türk dili ifade ve üslup açısından sadeleştirilmiş ve çevik olmuştur. Dil devriminin, dil politikasının uygulanması sonucu kazanılan başarılarla Atatürk'ün öngördüğü gibi dilin toplumda, milli kültürde bütünleştirici ve birleştirici rolü sağlandı (Məmmədova, 2006, 34-39).

Haydar Aliyev'in düşüncesinde Atatürk olgusu

Türk dünyasının atası Mustafa Kemal Atatürk'ün adı, Azerbaycan'ın önde gelen askeri-politik figürünün tarih sahnesine geldiği 20. yüzyılın başından beri daha çok tanınmaya başlandı. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki mücadele, “Türkiye'nin bağımsızlık uğruna yapdığı mücadelesi” olarak desteklendi. Bu dönemde medyaya bakarsak, ülkemizin insanlarımızın Atatürk mücadelesinin en aktif destekçilerinden biri olduğunu görürüz. 18 Ağustos 1920'de "Mustafa Kemal Cephesi", "Türkiye ve Doğu Devrimi" (16 Kasım 1920),

"Rusya'nın Doğru Binicileri ve Konseyleri" (30 Kasım 1920) "Türkiye Hükümeti ve Rusya Federasyonu" (30 Aralık 1920), "Türkiye ve Doğu Meselesi" (28 Haziran 1921), "Yeni Türkiye ve Toplum" (20 Aralık 1922) Lozan (6 Temmuz 1923), "Türkiye'nin Büyük Millet Meclisi Seçimleri Sona Erdi" (25 Temmuz 1923) ve diğerleri 20'li yıllarda ülkemizin Atatürk'e karşı resmi tutumu çoğunlukla olumluydu (Cəfərov, 2006, 7).

Azerbaycan'da Osmanlıcılık propagandası gerçek anlamda 90'ların ortasında başladı. Bu aşamayı bir-birinden ayıran ana nokta, her şeyden önce modern Azerbaycan devletinin kurucusu H. Aliyev'in faaliyetine yansıyan bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması sürecinde Atatürk'ün devlet kurma deneyiminin kullanılmasıydı. Atatürk Türk halkını Türk devletini, H. Aliyev ise Azerbaycan halkını ve Azerbaycan devletini kurtarmışdır.

Ve tarih, her zaman bir dahinin faaliyetinin, onun peşinden gelen başka bir dahinin çalışmasında daha mükemmel, canlı bir şekilde yorumlandığını kanıtlamıştır (Cəfərov, 2006, 9).

Büyük liderimizin sözleri bir kez daha kanıtladı ki, Atatürk'ün tecrübesi H. Aliyev için ne demekdir: "Bana Atatürk'ün adını taşıyan Uluslararası Barış Ödülü sunulmuşdur. Bu Azerbaycan halkı için, bağımsız Azerbaycan devleti için, benim için büyük bir onur. Bununla gurur duyuyorum. Atatürk'ün şahsiyyeti, onun yarattığı Türkiye Cumhuriyyeti benim için bir örnektir. Her zaman buna sadık olacağım. " Büyük liderimiz her zaman belirtmiştir ki, Atatürk'ün fikirleri, ulusal devlet inşasının prensipleri sadece Türkiye'nin

geçmişi, tarihi değil, aynı zamanda geleceğidir. "Ben Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük lider Mustafa Kemal Atatürk yolu ile sonsuza dek süreceğine inanıyorum. Türk halkı da bu yolla yürüdüğü sürece çok başarılı olacaklar (Cəfərov, 2006, 11).

Türk dünyasının iki büyük liderinden bahseden şair Halil Rza Ulutürk, "Haydar dede-Atatürk" şiirini şöyle anlatıyor:

Mesleki varlığından büyüktür, bin kat büyük.

Büyüklük heykelidir dede Haydar-Atatürk!

Bugünkü Türkiye Cumhuriyyeti büyük lider Mustafa Kemal Atatürkün yaratdığı en büyük eserdir (Əhmədli, 2006, 29). Atatürk sadece lider değil, aynı zamanda büyük bir devlet adamıydı. Modern bir Avrupa devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni yarattı. Büyük bir düşünür olan Atatürk, temel prensiplerle yaşıyordu. Atatürk'ün tarihi ehemiyyetli zaferi Trabsulqarb olsa da, avropalıları susdurduğu zaferi Çanakkale' zaferiydi. Hatta bu savaştan sonra, İngiltere harbi taktiklerini terk etmek zorunda kalmışdı. Bu zaferden sonra Atatürk'ün adı Avrupa milletleri ve devletleri arasında daha da ünlü olmuşdur. Osmanlı müttefikleri onu yakından tanımak ve onu Almanya'ya davet etmek istediği bir zamanda Atatürk, Alman generallerile buluşmuş, Kayzer Vilhelm onları valiehdile Kabul etmişdir.

Hayatın vahşetine bakın ki, Mustafa Kemal Paşa Anadolunu yabancı işgalcilerden temizlemek için Samsundan harakete gediğinde teslimçi sultan hükumeti onu tehdit etmişdir. Bu bir sonuç vermediğinde, ona ölüm hükmü çıkarmışlar. Bütün bu siyasi görüşler Atatürk'ün nasıl bir

askeri ve siyasi zorluklara maruz kaldığını ve hangi koşullarda savaştığını gösteriyor (Əhmədli, 2006, 32).

Türk dünyasının iki büyük kurtarıcısı olan MUSTAFA KEMAL ATATÜRK ve HAYDAR ALİYEVin ve onların idare ettiği iki kardeş ülkenin başına gelenler arasındaki benzerlikler sanki Tanrı'nın bir kismet payı olmuştur. Avropalıların yekdilliklə "hasta adam"" adlandırdıkları Sultan Türkiyəsinin başı üstünde kaldırılmış kılıncı tutub saxlamaq, halkı əsarətdən esaretinden kurtarmak şerefi tüm hayatını ülkesinin, halkının bağımsızlığı yolunda feda etmeye hazır olan Mustafa Kemal Atatürke, kendine yeni bağımsızlık yolu seçmiş Azerbaycanın üzerinde toplanan kara bulutları dağıtmak, kardeş katliamına sebep ola bilecek savaşın karşısını önlemek, yenicə özgürlük kazanmış bir ülkeni tüm dünyada tanıtmaq şerefi ise Haydar Əlirza oğlu Aliyeve nəsib olmuşdur. İki ülkenin, iki devletin, iki kurtarıcının hayatındaki benzerlikler bunlarla bitmiyor. O zamanlar, Türkiye'de yüzden çok cemiyyet yaranmışdır ki, onların da her biri ülkeni bir tarafa çekiyorlardı. Türkiye'de ulusal bir ordu oluştururken ellerinde bir takım güçlerin olduğu Çerkes Edhem ve onun kardeşleri, ulusal orduya girmek istemediler. Ulusal mücadelenin zor zamanlarında kendilerine güvenip devlete tabe olmadılar, hatta nezaret etdikleri şehirlerde bile memurları kendi istedikleri gibi işlerinden uzaklaştırıp yerine istedikleri memurları alıyorlardılar. Sonuç o yere ulaştı ve silahı ulusal orduya karşı çevirdiler.

Azerbaycan'da da öyle oldu. Ayrı-ayrı grupların ulusal orduya katılmak istememesinden, kendi keyflerine göre bölgelerdeki üst düzey konumlardaki değişiklikler, Gence, Ekim 1994, mart 1995 olaylarından

ve son olarak tünm bunların Cavadov kardeşlerinin Azerbaycan devletine karşı dönmesinden birçok örnek göstere biliriz.

Bu da ilginçtir. ki, ülkelerin, devletlerin ve halkların hayatındaki yaşam benzerlikleri, onları yönetenlerin-Mustafa Kemal ve Haydar Aliyev'in kaderinde de görünüyor. Mustafa Kemal'in askerliğinin ilk günlerinden beri onu gözü götürmeyenler tapıldı. Askeri okulda ve harbi akademide isyancı subay olarak tanınan Mustafa Kemal, görev süresi boyunca baskı altına alınmış, tutuklamış ve sürgünlere hedef alınmışdır. Devlet ve hükümet tarafından isyancı adlandırılmışdır.

Askeri mahkemeye getirilmesi istenmiştir. Hatta ülkenin ilk cumhurbaşkanı olduğu zamanlarda bile, yeni Türkiyenin düşmanları Mustafa Kemalı sayqı dışı etmek için hakkında çeşitli iftira öyküleri yaymışlardı. Bir dahaki sefere cumhurbaşkanı seçilmemek için, şu anda Türkiye sınırları içerisinde olmayan bir ülkede doğmuş olan herkesin beş yıllığına milletvekili seçilmemesi gerektiğini ele almaya çalışmışlar. Bu da o demek oluyordu ki, Türkiye topraklarında bulunmayan Solanik'te doğup büyüyen ve beş yıl boyunca bir yerde yaşamayan Mustafa Kemal Atatürk vatan ve halk karşısındaki hizmetlerine rağmen milletvekili olarak seçilemeyecekti.

İlginç olan budur ki, aynı mahrumiyyetler, yoksunluklar Haydar Aliyev'in de alın yazısı oldu. Uzun zaman Cumhuriyet Devlet Güvenlik Komitesi'nin başkanı olarak çalışan, 13 yıl boyunca ülkeye liderlik yapan, bu zaman içinde de yalnız devlet kuruculuğnda değil, ülkenin ekonomik açıdan gelişmesinde başarı kazanan Baküde, bölgelerde yeni-yeni sanayi, tarımsal ve kültürel gelişim tesisleri inşa

eden bu adam Moskova'ya terfi ettikten sonra onunla ilgili söylenti ve iftira kampanyaları yayılmaya başlandı.

Aliev, CSPS CPSU Siyasi Bürosu üyeliğinden istifa ettikden sonra bütün bunlar daha da güçlendi. Hatta Moskova'da saldırılardan kurtulmak için yerli Bakü'üne dönmesine izin verilmedi. Halkın gelecek zamanda Haydar Aliyev'i politik ve ekonomik zorluklar içinde boğulan Azerbaycan'ı yönetime getirileceğinden korkan kötü adamlar onun yaş haddinin cumhurbaşkanlığı seçimlerine mani olmasını esas olarak ele aldılar, anayasanın telebine dönüştürmeye çalışdılar. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra da, onun şahsine, faaliyetlerine karşı yönlendirilmiş suikastler tüm dünyaya bellidir (Səfərli, 2018,185-188).

SONUÇ

Her halkın büyüklüğünü sadece onun sayısı, kültürü, siyasi-ekonomik alanda başarıları ile değil, aynı zamanda insanlığa bahşettiği eşsiz kimlikleri ile tayin edilebilir. Bu bakımdan, Atatürk'e sahip olan Anadolu Türklerini şanslı halklardan biri gibi gore biliriz. Hiçbir mübalağasız diye biliriz ki, çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk XX. yüzyıl dünya tarihinin en büyük şahsiyetlerindendir. Mustafa Kemal Paşa hem bin yıllar boyunca oluşmuş Türk toplumunun, hem de döneminin yetiştirdiği bir düha olarak Kabul olunursa daha doğru olurdu. Yine de, büyük liderin tarihi ve milletinin yaşı üzerinde büyük etkisi oldu. İşte onun zekası, önderlik yeteneği büyük bir milleti yok olmaktan korumuş, Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerinde yeni Türk Cumhuriyeti'nin doğmasına neden olmuştur. Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni belirli değerler ve ilkeler üzerine

kurmuştur. Modern Türkiye'nin tarihi onunla başlar ve bu nedenle de Mustafa Kemal'in bir tarihi kişilik olarak tetkik olunması hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinin öğrenilmesi anlamına gelir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikasının esaslarını hep bir hedef - Türkiye Cumhuriyeti'ni kurup güçlendirmek, "Yurtta barış, cihanda barış" e ulaşmakdı. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında geniş ölçek almış ümumtürk devleti ve ya Turançılıq görüşünün döneminin gerçek uluslararası durumuna uymadığını gören Atatürk ulusal demokratik bir devlet yaratmak uğruna mücadele ederek kendi amacına ulaşsa da, hiçbir zaman unutmamıştı ki, aynı etnik-manevi sistemin bir parçası olan Türklerin siyasi-ideolojik birliği kaçınılmazdır: "Onun için tek bağımsız Türk Cumhuriyeti tarih meydanına ümumtürklüyün doğrudan varisi olarak çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk Türk Dünyası ile ilişkilerin - köprülerin "hep sağlıklı korunmasını, etnik- kültürel bağların güçlendirilmesini" vesiyyet etti. Atatürk'ün Azerbaycanla ilgili siyaseti hep onun genel dış politikasının organik bir parçası olmuştur. 18 Ekim 1921'yılında Atatürkün Ankara'daki Azerbaycan Büyükelçiliği önünde yaptığı konuşmada söylediyi fikirler, yaşadığı duyguları onun Azerbaycan sevgisinin muhteşemliğini gösteriyordu: "Azerbaycan bayrağının Türkiye bayrağının yanında, Türkiye semasında dalğalanmasını görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır" - diyen Atatürk, büyük olasılıkla, sadece Türkiye Türklerinin değil, bütün Türklerin - türk milletinin duygularını ifade ediyordu. "Mili mücadele kahramanı Gazi Mustafa Kemal 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da giden karmaşık sosyo-politik süreçlerde Azerbaycan Türklerinin kendi milli iradesini gerekli şekilde ortaya koyabilir bilməmələrindən rahatsız olduğu gibi, sonrakı yıllarda da Azerbaycandakı

durumla tutarlı olarak ilgilenmiş, Türkiye'deki Azerbaycanlı mültecilerle muhatap olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk ve Haydar Aliyev ülkesinin, vatanının, milletinin bağımsızlığı adına her türlü sıkıntıya katlandılar… Vatan hainlerinin kastle, iftira ve söylentileri onları halktan ayıramadığı gibi, aksine daha da kırılmaz tellerle halka bağladı. Bugün tüm olmuşlara açık gözlülükle baktığımızda, tüm olanları akıl süzgecinden geçirdiğimizde Tanrı'ya şükr ediyoruz ki, ülkenin, halkın, vatanın bu zor günlerinde ne iyiki, MUSTAFA KAMAL ATATÜRK ve HEYDAR ALİYEV var olmuşlar. Zor günün kurtarıcısına, bir ülkenin bir ulusun, bir dünyanın kahramanına döşülmek büyük bir bahtıyarlıktır (Səfərli, 2018,188).

Bugün, Türk devletinin dünyanın önde gelen devletlerine ayak uydurduğunu ve hatta onlara meydan okuduğunu görmekten mutluluk duyuyoruz.Yaşasın dünya Türkleri! Yaşasın Türk dünyası!

KAYNAKÇA

1. Cəfərov Nizami. Azərbaycan Atatürkçülüyü, yaxud Heydər Əliyev Atatürk haqqında // Mustafa Kamal Atatürk ve Türkçülük elmi konfransının materialları. 29 Oktyabr 2005, Bakı-AzAtaM-2006, s.7-18

2. Əhmədli Nazir.Mustafa Kamal Paşa Atatürk: Həyatı və fəaliyyəti // Mustafa Kamal Atatürk ve Türkçülük elmi konfransının materialları. 29 Oktyabr 2005, Bakı-AzAtaM-2006, s.29-33

3. İsmayılqızı Xuraman. Mustafa Kamal Atatürk-Heydər Əliyev: Daş qala, qoşa səngər. "İki sahil" qəzeti, 16 iyun 2017-ci il

4. Kəmalə Məmmədova. Atatürk obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında // Mustafa Kamal Atatürk ve Türkçülük elmi konfransının materialları. 29 Oktyabr 2005, Bakı-AzAtaM-2006, 40-42

5. Pərvin Məmmədova. Atatürkün dil siyasəti // Mustafa Kamal Atatürk və türkçülük elmi konfransının materilları. 29 oktyabr 2005-ci il, Bakı-AzAtaM-2006, s.34-39

6. Səfərli Aynur. Türk dünyasının xilaskarları.Sözün işığında (Məqalələr toplusu). “Desk” çap evi, Bakı-2018, 602 səh

BÖLÜM 34

TÜRK'ÜN TEMEL VARLIĞININ KURTARICISI SULTAN II.ABDÜLHAMID HANIN HAYATI, ÇALIŞMALARI VE PADIŞAHLIK DÖNEMI SERVET-I FÜNUN EDEBIYYATI

Aynur SEFERLI*

Bakü Devlet Universitesi doktora öğrencisi, Polis Akademisi: komiser, Azerbeycan, Bakü, Seferli_1988@bk.ru*

"*2.Abdülhamid, Türk'ün özünün ve temel varlığının, hakkı gasp edilmiş, mağdur kurtarıcısıdır. Abdülhamid, Tanzimat sonrasındaki Batı'ya kontrolsüz, körü körüne yönelişin karşısında inatla duran, kök ve cevherin müdafaasını son bir gayretle yapan muazzam bir şahsiyettir. Abdülhamid'i anlamak sayesinde yüzlerdeki maskeler düşecek ve onu bir anahtar gibi kullanarak bizi bu karanlık ve şahsiyetsiz ortama getirenlerin içyüzleri ortaya dökülecektir. Abdülhamid hakkında söylenen her olumsuz iddiayı tersine çevirdiğimizde doğruyu bulacağızdır. Yani bir tür turnusol kağıdıdır Abdülhamid. Bu yorumların yalanını ayıklayıp onun üzerine bina ettiği yapıyı yeniden ayakları üzerine oturttuğumuzda hakikat ayan beyan ortaya çıkacaktır.*" Necib Fazıl Kısakürеğin bir zamanlar söylediği, benim ise tekrar etdiğim bu mısralar 2.Abdülhamid hanı karakterize eden parlak cümlelerdir.

Sultan Abdülmecidin oğlu, dünyaya meydan okuyan Osmanlı Devleti'nin 34. padişahı, 113. İslam halifesi olan II Abdülhamid 21 Eylül 1842 yılında İstanbul'da doğmuştur. Daha 10 yaşındayken çerkez olan annesi Tirimüjgan Sultanı kayb eden küçük Abdülhamidi babasının çoçuksuz eşi Piristû Kadın özbeöz çoçuğu gibi yetiştirmiş, terbiyesi ve okuması ile yakından ilgilenmişdir. Babası vefat ettikden sonra amcası Abdulaziz onun eğitimile yakından ilgilenmiş, ülke dışı gezilere-Mısır ve Avrupa seyahatlerine götürmüş, dünyaya bakış açısının yetişmesinden dolayı büyük etki göstermiştir (Öz, 2008, 4). Uzun boylu, esmer tenli, ela gözlü, kıvırcık sakallı, açık konuşma tarzı, güçlü hafıza ve zeka sahibi olan Abdülhamidin oldukca sabırlı

ve dindar bir insan olduğu söyleniyor. Kızı Ayşe Sultanın babası ile ilgili söylediklerine dayanarak Abdülhamid hanın doğru ve tam dini itikata sahib bir müslüman olduğunu, beş vakit namaz kılıp, Kuranı Kerim okuyup, Camiilere namaz kılmaya gitdiğini, "din" ve "fen"e itikat etmeyi caiz bildiyini gönül rahatlığı ile söyleye biliriz. Kızı babasının 13 eşi olduğunu dese de bazı kabul gören kaynaklarda 16 eşi olduğu bilgisine rastlıyoruz (Osmanoğlu, 1986, 24-25). Muntazam olarak günün 15-16 saatini çalışan, gençliğinde yüzme, atıcılık, güreş gibi sporlar yapan, tiatro ve operayı seven Abdülhamid çalışma saatleri dışında maranqozlukla uğraşar, harika eşyalar yapar, bunları sattırır ve parasını fakir-fukaraya dağıttırırmış. Son derece şefkatli bir insan olan Sultan İkinci Abdülhamid'in kendisini öldürmek isteyenleri bağışlaması, dünya siyaset tarihinde ender rastlanan bir olaydır. Çok nâzik biri olan han herkesin gönlünü almasını bilirmiş. Fevkalâde bir zekâ ve hâfızaya sahipmiş. Bir defa gördüğü ve ya sesini işittiği kişiyi aslâ unutmadığına dâir kaynaklarda sayısız misâller vardır. Alman birliğini kurmuş olan Prens Bismark, rivâyete nazaran: "Dünyâda yüz gram akıl varsa, bunun doksan gramı Abdülhamît Han'da, beş gramı bende, kalan beş gramı da diğer dünyâ siyâsîlerindedir…" demiştir.

Abdülâziz Han'ı Tahttan indirip Şehid ettiren, böylece Osmanlı Devleti'nde idareyi ele geçirin Batı kuklası bazı Paşalar, V. Murad'ın ruhsal sorunları olması nedenile tahtan indirmiş, devlet işlerine karışmaması ve yalnız millet meclisinin çıkaracağı kanunlara göre hareket etmesi şartıyla, Abdülhamid Han'ı Sultan ilan etmişler. 1876 yılının 31 ağustos tarihinde tahta çıktığında Osmanlı

Devleti'nin sıkıntılı, buhranlı bir zamanıydı (Palmer, 1993, 159-160). Amcası ve ağabeğinin hakimiyyet sürdüğü dönemde çıkan Hersek ve Bulgar İsyanları, Sırbistan ve Karadağ savaşları Rusiyaya çoktan isteğinde olduğu Şark meselesini halletmek için büyük fırsat sunuyordu (Gladstone, 1876, 61-62).

Sadrazam yaptığı Mithat Paşa ile el-ele, omuz-omuza verip tüm zorlukları üstlenmeğe kendini adayan sultandan bu gün bahs ediliyosa demek ki, Türkiye tarihi için, Türk halkı, milleti için büyük bir rol oynamış padişahdır Abdülhamit han. 19 Mart 1877 yılında Meclis-i Mebusan ve Âyan Meclisi üyelerinden oluşan ilk meclisin açılması ile I. Meşrutiyet dönemi başlamış oldu. Ülke padişah ve meclisin birlikteliğile yönetilse de hakimiyyetin esas kaynağı yine de Abdülhamit Sultan idi. 1880 yılında II. Abdülhamid Meclis'i kapatarak yönetimi kendi eline almış, Osmanlı tarihinde ilk defa geniş kapsamlı bir polis ve istihbarat örgütü olan Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nı kurdu ("Darbeler ve sıkıyönetimler gizli servisi de vurdu". 10 Ağustos 2007. 22 Kasım 2008 tarihinde kaynağından arşivlendi). Teşkilat Abdülhamid'in siyasî rakipleri hakkında bilgi topluyo, ona karşı hazırlanan darbe ve ya isyan teşebbüslerini önlüyodu. Jurnalci adı verilen bu kişiler halk arasında çok sayıda kişiye maaş bağlayarak geniş bir istihbarat ağı oluşturuyorlardı. Bu teşkilâtta, kendisine karşı bombalı bir suikasti gerçekleştirmiş bulunan ermeni asıllı Jorris'i istihbârât elemanı gibi kullanması da şâyân-ı dikkattir (Tektaş, 2006, 588-626). Bu dönemde Dünya'da ilk defa Osmanlı tarafından denenen *Abdülhamid* ve *Abdülmecid* zırhlı

denizaltıları denemelerde başarılı olmuştur. Ayrıca ilk deniz müzesi de bu dönemde (1897) açılmışdır (Erdoğan, 1966, 42-49).

Ülkenin her bir köşesinde imar çalışmaları başlatan han Osmanlı topraklarının birçok yerini demiryolu ağıyla birbirine bağladı. Devlet borcunun büyük bir kısmını ödedi. Bunalmış Osmanlı Devleti'ni dahiyane bir siyaset, adalet ve fevkalade bir kudretle yönetten Abdülhamid Han Devlet borçlarını yarı yarıya indirdi. Memlekette büyük bir imar faaliyeti ile eğitim ve öğretim seferberliği başlatarak çoğu şahsî parasından olmak üzere Cami, Mescit, Mektep, Medrese, Hastane, Çeşme, Köprü vs. gibi toplam 1552 eser yaptırdı. Sıradan bir vatandaş gibi yaşayan, hayırsever ve cömert bir insan olan Sultan İkinci Abdülhamid, Yunan seferi sırasında, hazinede yeterli para bulunmadığını öğrenince şahsî servetinden masrafları karşılamış, bunu devletten geri almamıştı.

Sultan İkinci Abdülhamid, kültüre önem vermiş ve eğitim konusunda hizmet verecek birçok mekân yaptırmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi, Ticaret ve Ziraat Okulları kuran Sultan İkinci Abdülhamid, ilk ve orta dereceli okullar, dilsiz ve kör okulları, meslek okulları da yaptırmıştır. Vilâyetlere liseler, kazalara ortaokullar kurmuş, ilkokulları köylere kadar ulaştırmıştır. İstanbul'da Şişli Etfal Hastahanesi'ni ve Dârülaceze'yi kendi şahsi parasıyla yaptırmışdır. Hamidiye adı verilen içme suyunu borularla İstanbul'a getirtmişdir. Karayollarını Anadolu içlerine kadar uzatan Sultan İkinci Abdülhamid, Bağdat'a ve Medine'ye kadar da

demiryolları döşetmiştir. Büyük şehirlere atlı tramvay hatları yaptırmıştır.

İlk kız okulları II. Abdülhamid zamanında açılmıştır. Bununla birlikte bilgili bir kişi olan Abdüllatif Suphi Paşa'nın ilk defa bir kız sanat okulu açma teşebbüsünde tereddüt geçirmesi ve titizlenmesi üzerine Abdülhamid, "*Sen mektebi aç, ben arkandayım*" diyerek açıktan destek vermiş ve çevresini daima kızların okuması için ilk adımları atmaya teşvik etmiştir. Tarihi varaklarsak Osmanlı tarihinin en canlı eğitim hamlesinin Abdülhamid dönemine rastladığını görmüş oluruz. Tahta geçtiği yıl 250 olan rüştiye sayısı, 1909'da 900'e, altı olan idadi sayısı 109'a çıkmıştır. 1877'de İstanbul'da sadece 200 modern ilkokul varken 1905'te 9.000'e çıkmıştı. Matbaa ve yayın işlerine çok meraklı olan sultan Abdülhamit devri için çağdaş olan matbaa makinelerini Türkiye'ye getirtip kaliteli divan eserleri bastırmışdı. Mesela Cem Sultan Divanı'nı bastırıp bazı nüshalarını Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı'na, Almanya'ya ve Amerika'ya göndertmiştir. Dedektif roman ve seyahatnamelere çok meraklı padişahın hayli sayda polisiye roman koleksiyonu oldu söyleniyor. Sherlock Holmes'un bütün maceralarını eksiksiz olarak Osmanlıcaya tercüme ettiren padişahın bu koleksionunun çoğu kısmının Yıldız Yağması sırasında kayboldu söyleniyor (Armağan, mustafaarmagan.com.tr).

Sultan Abdülhamidin, Yıldız Sarayı'nda dört bölümden oluşan kütüphanesinde yabancı dillerde Türkiye ile ilgili yazılmış eserler vardı ki, bunların da içerisinde özel olarak tercüme ettirilen,

basılması ve dağıtılması yasaklana tek nüsha eserler hususi yer alırdı. Avrupa'da çıkan bütün önemli gazetelere abone olan kütüphanenin son derece zengin bir süreli yayın koleksiyonu mevcuttu. Roman ve hikayeler bakımından 6.000 kadar kitap özel olarak saray için tercüme edilmişti. Bu romanlar haremde de okunur ve elden ele gezer, sonra kütüphaneye teslim edilirdi. Carmen Silva'nın bütün eserleri söylediklerimize misal ola bilir. Fakat kütüphanenin bir de Arapça ve Farsça eserleri ihtiva eden kısmı vardı ki, bu da diğerlerine nazaran fakirdi. Coğrafiya ve seyahatnameler konusunda Yıldız Sarayı'na kapanmış bir hayat süren Abdülhamid'in Dünya'yı bu eserler sayesinde tanıdığı ve takip ettiği söylenir.

Sultan II. Abdülhamit döneminin kültür hayatını değerlendirirsek 33 yıl süren bu dönemin kültür ve sanat faaliyetleri, kısıtlı bir hürriyet atmosferinde oluşmuştur. O dönemin şiirinin de Batı baskısından kendini kurtarması mümkün değildir. Sultan II. Abdülhamit döneminin kültür hayatı çok yönlü araştırmalara konu olacak niteliktedir. Eğer bu dönemin istikrarlı kültür ve eğitim politikası olmasaydı, Tanzimat edebiyatının ülkücü karakteri Milli Edebiyat dönemindeki gibi sığ bir atmosferde sürer gider, İkinci Tanzimat Nesli, Ara Nesil ve Servet-i Fünun yazarları ortaya çıkamazdı. Bu bakımdan Türk edebiyyatı 20. yüzyılın başında Yeni Edebiyat adına üzerinde durulacak nitelikte bazı metinler ortaya çıkabilmişse, bunları II. Abdülhamit dönemi kültür hayatının zenginliğine borçludur..

Meclis-i Mebusan'ın Sultan II. Abdülhamit tarafından kapatılmasıyla birlikte siyasal faaliyetlerin tatil edilmesi, Avrupai düşüncelere sahip Jön Türklerin ülkedeki faaliyetlerini kültürel alanla sınırlamalarına sebep oldu. Öyle ki, vatanperverlik duygusunu benimsetmek için basit bir sahne diliyle yazılan Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre piyesinin 100'den fazla benzerinin sonraki yıllarda yazıldığı bile söylenir. Namık Kemal'in İntibah romanı çizgisinde pek çok roman yazıldığını, Cezmi adlı tarihi romanından çok bununla Türk romanının etkilediğini ifade etmek durumundayız. Romantik üslûbunun İkinci Tanzimat nesli tarafından realizme kayan bir tarzda sürdürüldüğünü söylemek de mümkün. II. Abdülhamit döneminde eser veren entelektüel şahsiyetlerin üzerinde ağır bir siyasî baskı olduğu söylenir ki, bu da onları basit söylemlerden soğuttuğu gibi bazen nitelikli eserlere de yönetmiştir. Her biri birer romanıyla dikkati çeken Samipaşazâde Sezai'nin "Sergüzeşt", Mizancı Murad'ın "Turfanda mı Yoksa Turfa mı", Recaizâde Ekrem'in "Araba Sevdası" ve Nabizâde Nâzım'ın "Zehra" gibi eserleri dikkate değer. Bunların II. Abdülhamit dönemini yansıtan birer ilk eser olduğuna ihtimal vermek zor ve Servet-i Fünun romancılarına hareket noktası olmaması gerçekten Türk romanı için bir talihsizliktir. Daha da önemlisi, Ahmet Mithat Efendi gibi hikâye ve romanın her türünü denemiş ve oldukça da başarılı örnekler ortaya koymuş bir sevet de bu dönemin yetirmesidir. Bu toplumun romanıyla hikâyesini yazmaktan çok kendi hülyalarıyla dar çevrelere ait meselleri yazarak yazı hayatına başladıkları görülen Halit Ziya ile Mehmet Rauf'un ciddi bir sosyal endişe taşımadıkları görülüyor.

Birer devlet memuru olarak sürdürdükleri günlük hayatın içinde bulundukları toplum ile devletin tarihi ve coğrafyasıyla da ilgisi olduğu söylenemez. Basit duygulanımlarla sığ merhamet hikâyeleriyle aşk süsü verdikleri hovarda maceralarını anlatmayı marifet sayan bu neslin öncüleri olan Halit Ziya ile Mehmet Rauf'un "Aşk-ı Memnu" ile "Eylül" romanları dışında üslûp başarıları ortaya koyan eserleri yok gibidir. Bu romanların dilindeki yapaylık ve yabancılık o hale gelmiştir ki, zamanla kendileri ve ya yakınları tarafından bu romanlar çok geçmeden sadeleştirilerek yayınlanmak zorunda kalmıştır. Servet-i Fünun romancılığının ahlâki zaaflar taşıdığı ve toplumu kötü yönde etkileyebileceği kaygısı daha başlangıçta, Tevfik Fikret tarafından dergide yazdığı yazılar ve arkadaşlarıyla yaptığı konuşmalarla ortaya konmuştur ama sosyal kaygı taşımayan Halit Ziya ile onun yörüngesindeki Mehmet Rauf bu kaygılara yabancıdır. Hüseyin Cahit'le birlikte topluma açılmayı deneyen bu akımın ciddi bir başarı göstermediği ve 10 yıl kadar süren heyecan dalgasının kısa zamanda dağıldığı görüldü.Ömer Seyfeddin'in Milli Edebiyat adına Servet-i Fünun anlayışını eleştirmesiyle birlikte bazı tavırlarının gözden düştüğünü, ama bu telâkkinin Cumhuriyet döneminde yeniden hortladığını söyleye biliriz. Toplumda Servet-i Fünun kahramanlarına özenerek yetişen nesillerin durumunu Peyami Safa pek çok romanında, özellikle "Sözde Kızlar" adlı eserinde çok sert biçimde eleştirmiştir.

Namık Kemal'in hitabeti andıran şiir dilindeki basitliğe tepkiyle oluşan Abdülhak Hamid'in şiir telakkisi ilgi görür. Onun tek kitaplık şiirleriyle piyeslerinin karmaşık ve sahneye uyarlanamayan garip

dili, Servet-i Fünun anlayışının temelini oluşturmuştur. Bütünüyle II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan Servet-i Fünun edebiyatının hikâye ve romanla şiirde sergilediği örneklerin estetik başarıları bir yana, batılı ve özellikle de Fransız şiir telakkisiyle büsbütün yabancı ve rahatsız bir psikolojiyi yansıttığı görülmektedir. Bu da Muallim Naci, Ahmet Mithat Efendi ve Ömer Seyfeddin'den başka o dönemde yaşayan kültür adamlarından kimseyi rahatsız etmemiş, sonraki türk edebiyat tarihçilerinden olan Recaizâde Ekrem gibi bir çok tarihçi bu rahatsızlığı anlamlı bulmuşlar.

O dönemde yaşayanlarda siyasal baskının doğurduğu bazı psikolojik bozukluklar olduğu ve bunların da edebi eserlerde yansıdığı görüşüne hak vermemek mümkün değil. Öte yandan, baskıcı yönetimin şiirde züppelik ve yabancılık sendromuna yol açtığı ve taklitçi bir edebiyata zemin hazırladığı görülür. Bu durumun nesir yazarlarında daha farklı ve bazen olumlu etkileri olduğu, birer romanları ve pek çok hikâyeleriyle tanınan, biraz önce adlarını zikrettiğimiz yazarların eserleriyle ortadadır.

Öte yandan, aynı baskıcı karakterdeki yönetim döneminde eser veren Halit Ziya ve Mehmet Rauf'un eserlerinde ise Tevfik Fikret ve Cenap Şehabettin'in şiirlerinde görülen rahatsız atmosfer aynen görülür. Bunların yanı başında, dil ve edebiyatımıza hizmetleriyle tanınan Ahmet Mithat Efendi ve Muallim Naci'nin dinî ve millî kültürümüzü tercih ederek Sultan II. Abdülhamit'i anlamaya çalışmaları, onlar açısından ciddî bir okuyucu kaybına yol açmıştır, ama kültür geleneklerimizi de yaşatmıştır.

Ahmet Haşim, Mehmet Âkif ve Yahya Kemal'i Servet-i Fünun yanlışlığına karşı uyaran elbette bu geleneklerden yola çıkan Ömer Seyfeddin'le eleştirileri olmuştur. O çağdaşlığı yerlilik olarak görür. İronik bir durum olarak da Abdülhamit yönetimini eleştirenler sonraki yıllarda hep o dönemi özlediler (http://www.ikinci abdulhamid.com/abdulhamit-donemi-kulturu-ve-serveti-funun-edebiyati-167.html).

Vaktiyle İttihat ve Terakki fırkasının içinde Abdülhamid Han'a Düşmanlık eden Filozof Rıza Tevfik ve Süleyman Nazif Pişmanlıklarını aşağıdaki şiir ile dile getirmişlerdir.

Tarihler adını andığı zaman,

Sana hak verecek hey Koca Sultan,

Bizdik utanmadan iftira atan,

Asrın en siyasî Padişahına. (Rıza Tevfik)

Padişahım gelmemişken ya da biz,

İşte geldik senden istimdada biz,

Öldürürler başlasak feryada biz,

Hasret olduk eski istibdada biz.(Süleyman Nazif)

Kısacası, kültür hayatıyla Türk edebiyatının çok önemli ve aslında çok da hareketli dönemini iyi anlamadan, etraflı araştırmalarla doğru değerlendirmeden belki de yerli ve güçlü bir kültür hareketi oluşturma

imkânı da yoktur. Çünkü önceki dönemlerin hata ve sevapları doğru değerlendirilmeden yerli ve evrensel nitelikli, böylece çok güçlü bir tavır ortaya koymanın imkânı da yoktur.

Batı'ya karşı dengeci, Doğu'ya karşı radikal politikalar izlemiş, ülke içinde monarşiyi güçlendirmiştir Abdülhamidin en büyük talihsizliği, devleti çok kötü şartlar altında eline almış olmasıdır. Buna rağmen hiç yılmadan, bıkmadan büyük bir îmân, müthiş bir zekâ, sabır ve büyük bir mahâretle devleti, 33 sene ciddî bir kayba uğratmadan idâre etmiş Abdulhamit Han 31 Mart ayaklanmasıyla tahtan indirilerek Selanik'e sürgün edildi ve 3 yıl burada yaşadıktan sonra İstanbul'da Beylerbeyi sarayına getirildi. Son derece yoğun, yorgun ve çileli bir ömürden sonra 10 Şubat 1918'de vefat etti. Cenazesi Çemberlitaş'ta Dedesi Sultan II.Mahmud Han'ın Türbe-i Şerif'i Haziresinde defn edilmiştir. Bunalımlı bir dönemde tahta çıkan Sultan Abdülhamid Han'ı tahttan indirmeden Osmanlı Devleti'ni parçalamanın ve İslam'ı yok etmenin mümkün olmadığını gören bütün iç ve dış düşmanlar bu Türk hakanına karşı cephe aldılar. Bir taraftan Sultan'ı gözden düşürmek üzere her türlü iftira ve kötüleme kampanyaları yaparlarken, diğer taraftan suikastlar tertip ettiler. Ermeni asıllı Fransız yazar Albert Vandal'ın "Le Sultan Rouge = Kızıl Sultan" şeklinde ortaya attığı iftiraları aynen alan bazı gafiller, Ansiklopedilere bunları yazarak Genç Nesilleri aldattılar. Onun tahttan indirilmesinin üzerinden 10 Yıl geçmeden İmparatorluğun Dörtte Üçünün elden çıkması, Memleketi 33 yıl nasıl idare ettiğine parlak delildir.

“Bir karış dahi olsa vatan toprağını satmam, zira bu vatan bana değil milletime aittir. Milletim de bu toprakları ancak aldığı fiyata verir. Çünkü bu topraklar kanla alınmıştır, kanla verilir!”- deyen Abdülhamit han tahtan indirilirken demişdir: “33 sene millet ve devletim için, memleketimin selameti için çalıştım. Elimden geldiği kadar hizmet ettim. Hâkimim Allah ve beni muhakeme edecek de Resulullah’tır. Bu memleketi nasıl buldumsa, öylece teslim ediyorum; hiç kimseye bir karış toprak vermedim. Hizmetimi Cenab-ı Hakkın takdirine bırakıyorum. Ne çare ki, düşmanlarım bütün hizmetlerime kara bir çarşaf çekmek istediler ve muvaffak oldular.

II. Abdülhamid Han’ın güzel ahlakı, dine olan bağlılığı, edep ve hayası’nın derecesi, akıl, ilim ve adaleti’nin çokluğu, Milleti için gece – gündüz çalışması, düşmanlarına bile iyilik yapması, ciltler dolusu eserlerle anlatılsa bile bitmez. O, sadece kendi ülkesinde değil, bütün İslâm âleminde tabiî ve sembol bir lider vasfına ulaşmış müstesnâ bir şahsiyettir. Acizane bi şekilde Abdülhamit hanın hayatını ve onun padişahlık ettiği dönemin edebiyyatnı incelemeğe çalıştım. Ruhu şad olsun. Dünya türkleri var oldukça Abdülhamit han asla ve asla unutulmaz, unutulamaz.

SONUÇ

Dünyaya meydan okuyan Osmanlı Devleti’nin 34.padişahı, 113. İslam halifesi olan Sultan II.Abdülhamid Han 21 Eylül 1842 yılında İstanbulda doğmuşdu. Daha 10 yaşındayken çerkez olan annesi Tirimujgan Sultanı kayb etmişdir. Babasının çoçuksuz eşi Piristu Kadın onu kendi evladı gibi bağrına basmış, yetiştirmiş, terbiyesi ve

okuması ile yakından ilgilenmişdi. Amcası Abdülaziz Han da onun eğitimile yakından ilgilenmiş, ülke dışı gezilere götürmüştür. Güçlü hafıza ve zeka sahibi olan Sultan II.Abdülhamid Han Türkiye tarihi, halkı ve milleti için büyük rol oynamış padişahdır. Onun döneminde ülke padişah ve meclisin birlikteliğile yönetilse de hakimiyyetin esas kaynağı Abdülhamid olmuştur. Osmanlı'yı dahiyane bir siyaset, adalet ve fevkalade bir kudretle yöneten, devlet borçlarını yarıya indirmeyi beceren, sıradan bir vatandaş gibi yaşayan. Hayırsever ve comert biri olan Sultan II.Abdülhamid Han kültüre ve eğitime önem ve hizmet vererek Güzel Sanatlar Akademisi, Ticaret ve Ziraat Okulları kurmuş, ilk ve orta dereceli okullar, dilsiz ve körler için okullar, meslek okulları yaptırmıştır. Abdülhamid döneminin kültür hayatını değerlendirirsek 33 yıl süren bu dönemin kültür ve sanat faaliyetleri, kısıtlı bir hürriyet atmosferinde oluşduğunu görürüz. O dönemin şiirinin de Batı baskısından kurtulması mümkün değildir. Eğer bu döneministikrarlı kültür ve eğitim politikası olmasaydı, Tanzimat edebiyyatının ülkücü karakteri Milli Edebiyyat Dönemindeki gibi sığ bir atmosferde sürer gider, İkinci Tanzimat Nesli, Ara Nesil ve Servet-i Fünun yazarları ortaya çıkamazdı. Bu bakımdan Türk edebiyyatı 20.yüzyılın evvelinde Yeni Edebiyat adına üzerinde durulacak nitelikte bazı metinler ortaya çıka bilmişse, bunları Sultan II.Abdülhamid Han dönemi kültür hayatının zenginliğine borçluyuz. Batıya karşı dengeci, Doğuya karşı radikal politikalar izlemiş. Ülke içinde monarşiyi güçlendirmiştir. Sultan II.Abdülhamid Hanın en büyük talihsizliği devleti kötü şartlar altında eline almış olması idi. Buna rağmen hiç yılmadan, bıkmadan büyük bir iman, müdhiş bir zeka, sabır ve büyük maharetle devleti 33 sene ciddi bir kayba uğratmadan idare etmişdir.

KAYNAKÇA

1. Armağan Mustafa. "Abdülhamid hakkında yanlış bildiğimiz 10 şey". .mustafaarmagan.com.tr. 20 Aralık 2009 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 2010-04-29.
2. Erdoğan Sevgin. "Deniz Müzesi". Hayat Tarih Mecmuası: 1966, s. 42-49
3. Osmanoğlu Ayşe, Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım), 3. baskı, Ankara 1986, Selçuk Yayınları, s. 24-25
4. Öz Asım. Yüzüncü yılında II. Meşrutiyet. Pınar Yayınları, 2008, ISBN 975-35-2115-4
5. Palmer Alan (1993). Bir Çöküşün Yeni Tarihi. İstanbul: Sabah Kitapları. ss. sf. 159-160. ISBN 975-7339-00-8
6. Tektaş Nazım. II. Abdülhamit. Saraydan Sürgüne Osmanlı Tarihi. Çatı Yayıncılık, 2006, s. 588-626
7. Darbeler ve sıkıyönetimler gizli servisi de vurdu". *10 Ağustos 2007. 22 Kasım 2008 tarihinde* kaynağından *arşivlendi.*
8. Gladstone William Ewart. Bulgarian Horrors and the Question of the East-1809-1898. London, 1876, s. 61-62
9. http://www.ikinciabdulhamid.com/abdulhamit-donemi-kulturu-ve-serveti-funun-edebiyati-167.html

BÖLÜM 35

TÜRK MƏDƏNIYYƏTI ANLAYIŞI VƏ NOVRUZ BAYRAMI TÜRK XALQLARININ MƏDƏNIYYƏTLƏRI FONUNDA

Aynur SEFERLI*

Bakü Devlet Universitesi doktora öğrencisi, Polis Akademisi: komiser, Azerbeycan, Bakü, Seferli_1988@bk.ru*

Bir millətin maddi və mənəvi dəyərlərinin əksinə Mədəniyyət deyilir. “Mədəniyyət” “Tarixi və ictimai inkişaf prosesi zamanı yaradılan bütün maddi və mənəvi dəyərləri gələcək nəsillərə çatdırmaq, qoruyub saxlamaq kimi öhdəlikləri özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Mədəniyyət bir milləti ayaqda tutan ən əhəmiyyətli bünövrə daşlarından biridir. O zaman bir millətin sonu gəlmiş olar ki, mədəniyyət pozulsun və ya yox olsun. Türk (Türk mədəniyyəti deyəndə milliyyəti türk olan bütün millətlər nəzərdə tutulur) mədəniyyəti, dünya millətləri içində ən yüksək əxlaqı və yaşayışı özündə birləşdirən dəyərlərdən formalaşmışdır. Mədəniyyət bir millətin unikal həyat tərzi, dini, dili, qida, musiqi və sənətini əhatə edən bir anlayışdır. Öz dəyərləri baxımından bir çox dünya xalqları arasında yayılmış Türk mədəniyyəti qədim dövrlərə söykənən, olduqca uzun tarixi olan bir mədəniyyətdir. İslam dinini qəbul edən türklərin mədəni dəyərləri, zamanla eyni bayraq altında müxtəlif inanc və mədəniyyətlərə dözüm verən bir mədəniyyətə çevrildi. Türk mədəniyyətinin özünəməxsusluqlarına nəzər saldıqda onun ilkin ocağının Orta Asiya olduğunu müşahidə edirik. Müxtəlif ərazilərə köç etmələri nəticəsində Türk boylarının əhəmiyyətli bir hissəsi Anadoluya gələrək yeni mədəniyyətlərlə - İslam, Yunan və İran - Fars mədəniyyətləri ilə qonşu oldular. Türk tarix boyu əsarət həyatını qəbul etməyən bir millətdir.Tarixin səhnəsində ədalətli və şəfqətli idarəçiliyi, fərqli mədəniyyətlərə və inanclara sahib olmağı, fərqli dilləri danışan millətləri bir bayraq altında, sevgi və hörmət hüdudlarında yaşatmağı, zülmə və ədalətsizliyə qarşı apardığı mübarizə, haqq uğrunda verdiyi çarpışmaları, imperiyalar quraraq üç

qitəni öz hakimiyyəti altında birləşməyi nümayiş etdirən Böyük Türk dünyaya nümunə olmuşdur.

Türk kültürü kavramı ve Novruz tatili, Türk halklarının kültürlerinin arka planındadır.

Bir milletin maddi ve manevi değerlerinin aksine, Kültür denir. "Kültür", gelecek nesiller için tarih ve toplumsal gelişim sürecinde yaratılan tüm maddi ve manevi değerleri sağlama ve koruma taahhüdünün bir anlayışıdır. Kültür, bir ulusun hayatta kalmasını sağlayan en önemli temel taşlarından biridir. Bir milletin sonunda kültürü durdurmuş ya da kırmış olabilir. Türk kültürü (Türk kültürü, Türk milletinin tüm milletleri), dünyadaki en yüksek ahlaki ve yaşamı birleştiren değerlerden oluşur. Kültür, bir ülkenin kendine özgü yaşam tarzının, dininin, dilinin, yemeklerinin, müziğinin ve sanatının bir yansımasıdır. Değerleri açısından birçok halk arasında yayılmış olan Türk kültürü, eski zamanlara dayanan çok uzun bir tarihe sahip bir kültürdür. İslam'a dönüşen Türklerin kültürel değerleri, zaman içinde aynı bayrak altında farklı inanç ve kültürleri tolere eden bir kültüre dönüştürüldü. Türk kültürünün özelliklerine baktığımızda, ilk taş ocağının Orta Asya olduğunu görüyoruz. Çeşitli bölgelere göçün bir sonucu olarak, Türk nüfusunun önemli bir kısmı Anadolu'ya geldi ve yeni kültürlerle - İslam, Yunan ve Fars - Pers kültürleriyle komşular oldu. Tarih, tarih boyunca köleliğin yaşamını kabul etmeyen bir millettir. Türk sahnesinin adaletli ve merhametli liderliği, farklı kültür ve inançları, bayrak altında farklı dilleri konuşan milletleri, baskı ve adaletsizliğe karşı mücadelenin sınırları içindeki sevgi ve saygıyı

içermesi, İmparatorluğu kuran ve üç kıtayı birliği altında birleştiren Büyük Türk dünyası.

Türk dünyasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri onların qonaqsevərlikləridir. Evlərinə gələn qonağın rahat olmaları üçün hər cür şərait yaradıb, "özünüzü öz evinizdəki kimi rahat hiss edin" (Azərbaycanda) deyən Türklər milli dəyərlərə əhəmiyyət verməklə yanaşı bu dəyərlərin yaşamasına da diqqət edirlər. Bu dəyərlərdən biri də bayramlardır. Milli bayramları xalq qeyd edir. Türk mədəniyyətinin göstəricisi olan xalq rəqsləri və musiqisinin müşayiəti ilə qeyd olunan bayaramlar Türk təfəkkürü üçün "sevgi, barış, birlikdə olmaq, dostluq, qardaşlıq" deməkdir. Yalnız o bayramlar əsrlərin sınağından keçir ki, onların əsasında humanist milli və bəşəri ideyalar durur. Azərbaycan xalqının uzaq qədimlərdən bu günədək sevə-sevə qeyd etdiyi belə bayramlardan biri də Novruz bayramıdır. Türk xalqlarının qədim və tarixi bayramı olan Novruz qədim dövrlərdə Tura adlanıb ki, bu da Tura – Törə (törəmək) sözündən yaranıb ki, bu gün dilimizdə işlətdiyimiz Turan sözü də bu addan götürülüb. "Törük" və ya "Török" sözünün türkcəyə tərcümədə Çin dilindəki "Kue" (cəsur) sözündən törəndiyi qənaətindəyik (11). Tura yeni günün başlanğıcı kimi qeyd edildiyindən, farslar bu sözü "Nov"-yeni, "ruz"-gün ilə əvəzləyiblər. Sonralar bayramın adı Novruz kimi yaddaşlarda daha çox yaşayıb. 21 Mart tarixində günəş Şimal yarımkürəsinə keçərək oranı isitdiyinə görə bu gün baharın başlanğıcı olaraq qəbul edilir. İslamiyyət, Ələvilik və Sünniliklə heç bir əlaqəsi olmayan Novruz ənənəsi İslamdan xeyli əvvəllər ortaya çıxıb. Mahmud Kaşğarlının "Divan-i-Lüğəti-türk"ündə, Səlcuqlu Vəzir Nizamülmülkün "Siyasətnaməsi"in

də, Məlikşahın təqvimində, Ağqoyunlu hökümdarı Uzun Həsəninin qanunlarında, Qazi Bürhanəddinin, Səfəvi şahı Şah İsmayılın divanında türklərin yaşam tərzini, adət-ənənəsini əks etdirən Novruz bayramının ortaq türk bayramı olduğunun əks olunması da Novruzun məzhəb və dini bayram olmadığının parlaq nümunəsidir. (12)

Türk dünyasının en önemli özelliklerinden biri misafirperverliği. Her konuğu kendi ev konforuna dönüştürerek, “kendi evinizde rahat hissedin” (Azerbaycan'da) diyerek, ulusal değerlere vurgu yapar ve bu değerlere dikkat eder. Bu değerlerden biri tatildir. İnsanlar ulusal bayramları kutlarlar. Türk kültürünü simgeleyen halk oyunları ve müzik eşliğinde yapılan kutlamalar, Türk düşüncesinde "sevgi, barış, dostluk, kardeşlik" anlamına geliyor. Sadece bu tatiller, hümanist ulusal ve insani fikirlere dayanan asırlık deneylerden geçer. Eski zamanlardan beri kutlanan Azerbaycan halkının bu bayramlarından biri, Novruz bayramıdır. Türk halklarının eski ve tarihi bir bayramı olan Nevruz, eski zamanlarda Tura olarak anılıyordu, bugün bizim dilimizde kullandığımız Turan kelimesi Tura-Tore'den türetildi. "Töruk" veya "Török" kelimesinin, Türkçe tercümede "Kue" (cesur) kelimesinden türemiş olduğuna inanıyoruz (11). Tur yeni günün başlangıcı olarak kutlandığından, Persler yerine "Nov", "ruz" yazıyordu. Daha sonra tatilin adı Novruz gibi bir anı olarak yaşadı. 21 Mart'ta, güneş Kuzey Yarımküre'den geçer ve ısınırken baharın başlangıcı olarak kabul edilir. İslam, Alevi ve Sünnizm ile hiçbir ilgisi olmayan Novruz geleneği uzun zaman önce İslam'dan doğdu. Mahmud Kaşgarlı'nın "Divan-i-Vatani-Türk", "Selçuklu Vezir Nizamulmulc" Politikası ile birlikte, Mishşah'ın takviminde,

Aghqoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Gazi Burhaneddin, Safavi Şah İsmayil, Türklerin yaşam tarzını ve geleneğini paylaştı Türk bayramı Novruz'un parlak bir örneğidir, mezhepsel ve dini bir bayram değildir. (12)

Novruz bayramı ilə bağlı Türk topluluqlarında müxtəlif adətlər meydana gəlib. Orta Asiyadan, Balkan türklərinə, hətta Amerikadakı Qızıldərililərin yaşatdığı adətlərdə bu mərasimin ənənlərinə rast gəlmək mümkündür.

Artıq BMT-nin Baş Məclisinin 64-cü sessiyasının fevralın 24-də qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq, martın 21-i "Beynəlxalq Novruz günü" kimi təsdiq edildi. Əfqanıstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Albaniya, Hindistan və Makedoniyanın da qoşuluduğu bu layihə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bu qərar yalnız türk xalqlarının deyil, bəşəriyyətin Novruza mənəvi dəyər olaraq verdiyi qiymətin göstəricisidir. Çin mənbələrinə əsasən deyə bilərik ki, "Yengi Kun" adı ilə Hunlar və Göytürklər dövründən bayram kimi qeyd olunan Novruz barədə Miladdan öncə ikinci əsrdə yaşamış Çin tarixçisi Simaçen də "Tarixi xatirələr" adlı əsərində Hun hökmdarlarının yeni ildə-Novruzda bayram keçirdiklərini qeyd edib. Türk xalqlarının digər qonşu xalqlarla əlaqələrinin olmasının nəticəsidir ki, Novruz bayramı fars, əfqan, hind, tacik kimi xalqlar, eləcə də Azərbaycanda yaşayan digər azsaylı xalqların nümayəndələri arasında da geniş yayılıb və qeyd edilir. Bəs bu gün necə, həmin qədim adətlər necə yaşadılır? Azərbaycan xalqı hər il bu bayramı martın 21-i ilə 23-ü arası müxtəlif

mərasimlərlə qeyd edir. Bayram gününə qədər isə su, od, torpaq və yel çərşənbələri keçirilir. Süfrənin bəzəyi olan səməni yazın simvolu kimi göyərdilir. Hər evdə şəkərbura, paxlava, qoğal, fəsəli, qatlama kimi şirniyyatlardan ibarət xonça bəzədilir. Şam yandırılır, tonqal qalanır, ölənlərin xatirəsi yad edilir, məzarları ziyarət olunur və bu ziyarətlər niyyətinə hazırlanan halva, plov və ərzaqlar kasıblara paylanılır. Küsülülər barışır, qohum-qonşular bir-birinə qonaq gedirlər. Bu gün məxsusi olaraq, qulaq falına çıxan hər kəs sevindirici xəbər eşitmək arzusunda olur. "Kosa-kosa" oyunu, keçəlin, bahar qızının məzəli əhvalatları bayrama xüsusi şənlik qatır. Ruzi-bərəkət simvolu olan Səməni cücərdilməsi digər türk xalqlarında yoxdur.

Novruz tatili için Türk toplumunda farklı gelenekler yaratıldı. Bu törenin geleneklerini Orta Asya'da, Balkan Türklerinde ve Amerika'da Altın Çağ'ın geleneklerinde karşılamak mümkündür.

BM Genel Kurulu'nun 64. oturumunun 24 Şubat'ta verdiği karara göre, 21.03.2017 Novruz'un Uluslararası Günü olarak onaylandı. Afganistan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Türkiye, Arnavutluk, Hindistan ve Makedonya'yı içeren bu proje Azerbaycan tarafından başlatılmıştır. Bu karar sadece Türk halklarının değil, aynı zamanda Novruz'un ahlaki bir değeri olarak insanlığın değerinin bir göstergesidir. Çin kaynaklarına göre, Novruz, Noel öncesi ikinci yüzyılda yaşayan Çinli tarihçi Simaçen, "Yengi Kun" adına Macarlar ve Goytürkler olarak kutladı. Ayrıca, Hun yöneticilerinin yeni yılda Novruz'da tatil yaptıkları Tarihsel Anılar kitabına da yazdı. Türk halklarının diğer komşu halklarla ilişkilerinin

bir sonucu olarak, Novruz Pers, Afganistan, Hindistan ve Tacikistan halkları ile Azerbaycan'da yaşayan diğer azınlıkların temsilcileri arasında geniş çapta kutlanır ve kutlanır. Bu eski gelenekler bugün nasıl yaşıyor? Azerbaycan halkı her yıl bu bayramı 21 - 23 Mart tarihleri arasında çeşitli yürüyüşlerle kutluyor. Su, ateş, toprak ve ön camlar tatil gününe kadar tutulur. Palmiye ağacı yaz sembolü olarak dekore edilmiştir. Her ev pasta, baklava, gözlük, fasilli, katlanan bir kazak ile dekore edilmiştir. Mumlar yanar, mum gömülür, ölenlerin hatıraları, mezarlar ziyaret edilir ve bu ziyaretler için hazırlanan helvalar, pirinç ve yiyecekler fakirlere dağıtılır. Barış var ve komşular birbirine gidiyor. Bugün, özellikle duyularına gelenler, iyi haberi duymak için can atıyorlar. "Kosa-kosa" oyunu, kelin komik hikayeleri, ilkbahar kızları bayramlara özel bir bayram ekler. Diğer Türk halklarında refahın sembolü olan ağız şeklindeki kabak yoktur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin-“Bu milli bayramın indi belə dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi Azərbaycanın müstəqil siyasətinin bəhrələrindəndir”-deyə söylədiyi bu dəyərli fikrə əsasən deyə bilərik ki, Novruz bütün türkdilli xalqların bayramıdır. (2) Novruz bayramının yaşını dünyanın yaşı ilə bərabər tutanlar səhv etmirlər. Gecə ilə gündüzün bərabərliyi, şaxtalı-qarlı qışın öz yerini məhsuldar yaz fəslinə verdiyi dövrün bir başlanğıcı olan Novruz xeyirxahlıq, dostluq, birlik rəmzi olmaqla yanaşı, ən qədim adət-ənənə, inancların, folklor nümunələrinin izini də özündə yaşadır. Azərbaycan incəsənətinin elə bir istiqaməti yoxdur ki, Novruz bayramı ənənələri zəncirində özünə yer almasın. Son 200 ildə Azərbaycan folklorşünaslığı tədqiqatçılarının da böyük əməyi olmuşdur Novruz

adət-ənənələri ilə bağlı. Bu nümunələrin toplanması, öyrənilməsi, təhlili işində tədqiqatçı və ədiblərdən Firudin bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Məmməd Səid Ordubadi, Məmmədhüseyn Təhmasib, Hüseynqulu Sarabski, Salman Mümtaz və başqalarını göstərmək olar. (1) Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Novruzu konkret bir dinlə, etiqadla bağlamaq düzgün deyil. Novruz bayramı, birlik, qardaşlıq bayramı, xalq şənliyidir. Qədim dövrlərdən bəri xalqımız Novruzu yeni ilin başlanğıcı hesab etmiş, onu bolluq, bərəkət və firavanlığın əzəli kimi rəmzləşdirmişdir. Novruz inanclarının əsasında insana, təbiətə həyat verən dörd ünsürün - Suyun, Odun, Yelin (havanın), Torpağın isinməsi, "dirilməsi" durur. Odur ki, Novruz şənlikləri təzə ilin başlanmasına, yəni martın 21-nə dörd həftə qalmış keçirilməyə başlayır. Bu aya Boz ay deyirlər, Həmin ayın hər çərşənbəsi təbiətin bir ünsürü ilə əlaqələndirilmiş və beləliklə, insanların təsəvvüründə ilaxır çərşənbələr yaranmışdır. Qədim inamlara görə bu çərşənbələrin hər birində təbiətin dörd ünsüründən biri "dirilmişdir". Şıxəli Qurbanov kimi mütərəqqi ziyalılarımız bu bayramı xalqın mədəni abidəsi kimi qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Novruz bayramının üzərinə qoyulmuş qadağalar aradan götürüldü. Milli Məclisin qəbul etdiyi 1992-ci il 27 oktyabr tarixli "Azərbaycan Respublikasının bayramları haqqında" Qanununa əsasən Novruz rəsmi dövlət bayramı kimi qeyd olunmağa başladı (4,s.10-11).

Ulusal lider Haydar Aliyev'in "bu ulusal bayramın devlet düzeyinde kutlanması" Azerbaycan'ın bağımsız politikasının meyvesidir ", bu

değerli kavrayışa göre, Novruz'un tüm Türk halklarının bayramı olduğu görüşünde. (2) Novruz'un bayram yaşını kutlayanlar yanılmıyor. Novruz, soğuk-karlı kışın verimli yaz mevsimine geçtiği gece ve gündüz ekinoksunun bir sonucu olarak eski geleneklerin, inançların ve folklorun izlerinin yanı sıra nezaket, dostluk ve birliğin simgesidir. Novruz bayram geleneğinin bir parçası olmamak için Azerbaycan sanatı diye bir şey yoktur. Geçtiğimiz 200 yıl boyunca Azerbaycan folklor araştırmacıları Novruz geleneklerinde etkili oldu. Firudin bey Kocharlı, Yusif Vazir Chamanzaminli, Mammad Amin Rasulzade, Uzeyir Hacıbeyli, Mammad Said Ordubadi, Mammadhuseyn Tahmasib, Huseynqulu Sarabski, Salman Mumtaz ve diğerlerinin koleksiyonunda bu örneklerin toplanması, incelenmesi ve analizleri gösterilebilir. (1) Yukarıda belirttiğimiz gibi, Novruz'u somut bir dinle kucaklamak doğru değildir. Novruz tatili, birlik, kardeşlik, halk şenliği. Eski zamanlardan beri halkımız Novruz'u yeni yılın başlangıcı olarak gördü ve onu sonsuz bir bolluk, nimet ve refah olarak sembolize etti. Novruz'un inançlarına dayanarak, doğaya hayat veren dört unsur - Su, Odun, Yelin (hava), Toprak yakma, "diriliş". Böylece, Novruz kutlamaları yeni yılın başında, yani 21 Mart'tan dört hafta önce başlıyor. Bu aya gri ay denir, o ayın her çarşamba doğanın bir unsuru ile ilişkilendirilir ve böylece insanların hayallerinde yaratılır. Eski inanışlara göre, doğanın dört unsurundan biri bu renklerin her birinde "dirildi". Shikhali Gurbanov gibi ilerici aydınlarımız, bu tatili insanların kültürel bir anıtı olarak tutmaya çalıştı. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, Novruz bayramı yasağı kaldırıldı. 27 Ekim 1992 tarihli Milli Mejlis tarafından kabul edilen

Azerbaycan Cumhuriyeti Bayramları Kanunu uyarınca, Novruz resmi bir devlet tatili olarak kutlanmaya başladı (4, s.10-11).

Novruz təkcə bir xalqın bayramı yox dünyada yaşayan 50 milyon Azərbaycanlının, ümumilikdə bütün Türk xalqının bayramıdır. Elə Novruzun ən maraqlı cəhətlərindən biridə onun həm fərdi, həm də ümumxalq bayramı olmasıdır. Addım-addım yaxınlaşan yaz nəinki fərdin eyni zamanda kütlənin yaddaşını oyadır, yenilik təzəlik gətirir düşüncələrə. Digər xalqalarda Novruz adətlərinə nəzər salaq.

Qaraqalpaqlarda "Nevruz", Kırım türklərində "Navrez", Qərbi Trakya türklərində"Mevris", Makedoniya və Kosova türklərində "Sultanı Navrız", Qaqauzlarda "İlkyaz" adları ilə tanınan bu bayram mahiyyət etibarilə bir-birinə bənzəyən adətləri ilə olduqca maraqlıdır.Türkistanda oynanılan oyunların şahı hesab olunan "Gökböri oyunu"na "köpkarı, oğlaq, buzkaşi, kökpar, kükbar" kimi adlar altında da rast gəlirik. Bir qismi tamaşa motivli olan- at yarışları, cirit oyunu, qılınc sallama, yamba qapma, güləş, at üzərində güc göstərmə, sinsin oyunu, huntu oyunlarının əksəriyyəti idman növü hesab olunur. "Kosa-Kosa" oyunu, "dəvə oyunu", "əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortaq qardaş" oyunu, "qış bovay", "yolbar", "arğımaq" kimi oyunlar da türk xalqlarının novruz ənənələrini əks etdirir. Novruz bayramında məhəlli əyləncələrə də xüsusi yer verilir. Beləki gənclər öz aralarında Halay yunu, Yaşıl yarpaq, Qızılgül, Haqışta, Bənövşə, Bəxtiyar adlı oyunları, deyişmə, mahnı və şeir söyləyərək yarışırlar. Anadolu ətrafında da bayram "Məsir Məcunu Şənlikləri" adı altında özünəməxsus şəkildə keçirilir. Xalq arasında

“Sultan Novruz”, “Novruz Sultan”, “Mart doqquzu” və “Mart Bozumu” adı ilə tanınan bayramda məcunlar, şərbətlər, hədiyyələr hazırlanaraq böyükdən kiçiyə hər kəsə paylanılır. Günümüzdə bu adət Anadoluda hələ də davam etməkdədir.

Novruz sadece bir bayram değil, dünyada yaşayan tüm Türk halkının 50 milyon Azerbaycanlı bayramıdır. Novruz'un en ilginç yönlerinden biri hem kişisel hem de ulusal bir tatil olması. Adım adım yaklaşım, aynı zamanda sadece bireyin hafızasını değil aynı zamanda düşüncelere tazelik getirir. Diğer halkalardaki Novruz adetlerine bakalım.

Karacakal'da "Nevruz", Kırım Türklerinde "Navrez", Batı Trakya Türklerinde "Mevriler", Makedon ve Kosova Türklerinde "Sultani Navriz" ve "İlkyaz" da "Gyazes" olarak bilinen bu tatil, benzer geleneklerle oldukça ilginç. "köpek, köpek, karabuğday, horoz, kukbar" olarak kabul edilen "Gökböri oyunu" adıyla da karşımıza çıkıyor. Bazıları spor türü yarışlar, cirit oyunları, sallananlar, yamba kapma, güreş, beygir gücü, kurnazlık, avlanma oyunları olarak kabul edilir. Oyun "Kosa Kosa", "deve oyunu", "yemek yememek, yemek yememek, ortak bir kardeşle oynamak", "kış sığırları", "bagajlar" ve "arghimaq" Türk halkının Novruz geleneklerini yansıtmaktadır. Novruz'da yerel eğlenceye özel bir yer verilir. Gençler Halay'ın Yünü, Yeşil Yaprak, Gül, Hagishta, Banovsha, Bakhtiyar, şarkı söyleme, şarkı söyleme ve şiir ile yarışırlar. Anadolu çevresindeki tatil "Mesir Maku Şenlikleri" adı altında gerçekleştiriliyor. "Sultan Novruz", "Novruz Sultan", "Nine March" ve "Mart Bozumu" olarak bilinen

şölende, reçeller, şuruplar ve hediyeler için hazırlanır ve küçükten büyüğe herkese dağıtılır. Bugün, bu gelenek hala Anadolu'da.

Altay türkləri arasında baharın gəlişinin qeyd olunduğu “Cılğayaq” adlanan bayram 21 martda Novruz bayramı daxilində qeyd olunur. Hazırlıqlarına yaz mövsümündə başlanılan bayramda əvvəlki ildən qalan bitkilərin köklərindən hazırlanan yeməklərdən başqa bal qatılmış qatıq, qurudulmuş və dondurulmuş ət, qoyun və mal dırnaqlarından da yeməklər hazırlanır. (10)

Sibirdə yaşayan Saka türkləri bu bayramı İsiah adı ilə ilə qeyd edirlər. Hollandiyalı səyyah İdesanın qeydlərində bu bayram haqqında ilk bilgilərə rast gəlirik. Şükranlıq bayramı kimi qeyd olunan bayramda şaman, mərasimin keçiriləcəyi sahələrə qımız səpir, dua edərək təmizləyir ki, bu da pis olan hər şeyin qovulması, yeni ildə gözəl günlərin olacağı inamından irəli gəlir.Yarım ay öncədən ağ ağacların əkildiyi mərasim meydanlarında qalanan tonqal, mərasimlər bitənə qədər söndürülmür. Gənc qızlar və oğlanlar yeni ildə həyata keçməsini arzuladıqları diləkləri niyyət edib parça bağlayırlar. Maraqlıdır ki, dünyanın bütün türk xalqlarında bu inanc və adətlər hələ də yaşayır. (8)

Türkiyənin Cənub Şərqi Anadolu bölgəsində Qaziantep və onun ətraf ərazilərində də bu bayram “Sultan Novruz” adı ilə qeyd olunur. Qarsda qapı pusma, baca-baca adətləri yaşadılır.

Novruzda tonqal qalamasalar da, ev, həyət-bacanı qədim türk şamanlarından qalma adət hesab edərək odla pak edən Qırğızlar “Alas-alas, hər bəlada xilas” – deməklə, özlərini ev-eşiklərini odla pis

ruhlardan təmizlənmiş hesab edirlər. Bu da Azərbaycanda üzərlik yandırmağa bənzəyir. Darı və bulqurun qarışığından bişirilən “Nouruz köcö”, quzu ətindən və əriştəyə oxşar un məmulatından hazırlanmış beşbarmaq (əllə yeyildiyi üçün belə adlanır) bu bayramda qırğız süfrəsinin vazkeçilməzi olur. K. K Yudahi əsərində qeyd edir ki, Qırğız türklərinin mart ayında qeyd etdiyi bu bayram yeni ilin ilk günü mənasına gəlir.

Altay Türkleri arasında baharın gelişini gösteren "Cilgaiaq" adlı tatil, 21 Mart'ta Novruz tatilinde kutlanır. Yaz mevsiminde, bir önceki yılın köklerinden hazırlanan yemek hariç, yoğurt, kurutulmuş ve dondurulmuş et, koyun ve keçi dolgusu hazırlıkları yapılır. (10)

Sibirya'da yaşayan Saka Türkleri bu bayramı İshiah adıyla kutluyorlar. Hollandalı gezgin Idesa'nın notlarında bu tatil hakkında ilk bilgiyi buluyoruz. Şükran Günü tatilinin kutlanmasında şaman, törenin yapıldığı bölgeyi çökertir, tüm kötülüklerin sönmesi ve yeni yılda iyi bir gün geçirmesi için temizler ve dua eder. sönmemiş. Genç kızlar ve erkekler yeni yılda ellerinden gelenin en iyisini yapmaya isteklidirler. İlginçtir ki, bu inançlar ve gelenekler dünyadaki bütün Türk halklarında hala mevcuttur. (8)

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde, bu tatil Gaziantep ve çevresindeki bölgelerde "Sultan Novruz" olarak da kutlanır. Kapı sallandı, bacalar ve bacalar Kars'ta yaşıyor.

Novruz'da bir tonagul olmasalar da, Kırgız halkı, evin eski Türk şamanından uzak durma alışkanlığı olduğunu ve Kırgızların ateşin “her dertte kötü” demediğini söyleyerek ateşin kötü ruhları tarafından

“temizlendiklerini” söylüyor. Azerbaycan'da yanma gibidir. Darı ve bulgur karışımından pişirilen "Nouruz köcö", "el yıkama" denilen solucanınkine benzeyen kuzu ve dana etinden yapılır. K. K. Yudahi, Kırgız halkının Mart ayında kutladığı bu bayramın yeni yılın ilk günü olduğunu belirtti.

Bundan başqa Novruz mərasimlərində ənənəvi olaraq mövlud oxudan Qazax türkləri evlərində təmizlik işləri apararaq geyimlərini yeniləyirlər. Böyük çadırlarda bayram süfrələri açaraq bayram qeyd edən qazax türkləri gildən hazırlanmış qabları əşyaların üzərinə, evin divarlarına çırparaq parça-parça edirdilər. Bu köhnə ilin pisliklərindən, xəstəliklərindən yeni ildə uzaq olacaqları inamından irəli gəlir. Tonqal üstündən hoppanmaq adəti qazax türkləri arasında da yaşamaqdadır. “Novruz köcü”(qırğızlarda da eyniadlı yemək var), Novruz şorbası və ya “lapa” adlı yeməklər bişirərək qonşulara paylayırlar.

Bayramdan beş-altı gün öncə evləri təmizləyib, Türkmən çörəyi, plov və müxtəlif şirniyyatlar hazırlayan Türkmənlərdə Səməni Novruzun ən önəmli yeməyi sayılır. Bayrama bir gün qalmış bir neçə ailənin bir araya gələrək buğda, un və şəkərdən bişirdiyi səməni halvası 21 martda Türkmən xalqının süfrələrini bəzəyir.Türkmənlər bu günü dini bayramlar şəklində keçirirlər, bir-birlərini ziyarət edirlər. Hətta əvvəllər Türkmənistanda mart ayının rəsmi adı Novruz adlanıb. Sonradan yeni prezident Q.Berdıməhəmmədov keçmiş dövlət başçısı Niyazovun qoyduğu bütün ay adlarını ləğv etdi. Taxtacı türkmənlərində Sultan Novruz adlandırılan bu bayram onların yaylağa

çıxışında, yəni 22-23 mart tarixlərində qeyd olunur. Onların düşüncəsində bu bayram ölülərin yedilib içirdildiyi gündür. Burda qədim türk inanclarının izləri özünü göstərir.

Dahası, Gazak Türkleri geleneksel olarak Novruz törenlerini kutlar ve evlerini temizleyerek evlerini yeniler. Tatil bayram çadırları açarak bayram kutlayan Kazaklar, kilden yapılmış şişeleri parçalar halinde yaparak evin duvarlarına yapışmışlardı. Eski yıl hastalıklarının yeni yıldan çok uzaklaştığı inancına dayanıyor. Siper, Kazakların Kazakları arasında da popülerdir. Aynı zamanda komşularına "Novruz köj" (Kırgız'da pişmiş yemek), Novruz çorbası veya "lapa" dağıtıyorlar.

Tatilden beş ya da altı gün önce Türkmen ekmeği, pilav ve çeşitli tatlıları pişiren Türkmenler, Semen Novruz'un en önemli öğünü olarak kabul ediliyor. Tatilden bir gün önce, birkaç aile bir araya gelerek buğday, un ve şekerin bir helvası olan 21 Mart'ta Türkmen halkının masasını süslemek için bir araya gelirler, Türkmenler bu günü dini bayramlar olarak görür ve birbirlerini ziyaret ederler. Daha önceleri, Türkmenistan'da Mart'ın resmi adı Novruz'du. Daha sonra, yeni cumhurbaşkanı Q.Berdumahmadov, eski cumhurbaşkanı Niyazov'un isimlerini iptal etti. Tahki Türkmenleri'nde "Sultan Novruz" denilen toprak, yani 22-23 Mart'ta kutlanır. Düşüncelerine göre, bu ölülerin beslendiği ve yenildiği gündür. İşte antik Türk inançlarının izleri.

Özbəkistanın Səmərqənd, Buxara, Əndican şəhərlərində bir həftəyə qədər davam edən Novruz şənliklərində güləş və at yarışları, köpkarı, xoruz döyüşləri bayrama xüsusi bir gözəllik qatır. Məşhur özbək plovu, samsa və sümələkdən başqa “S” hərfi ilə başlayan sünbül,

səbzi, sirkə, iydə (sancid) kimi nemətlər də süfrəyə düzülür. Novruz günü bir-birlərini qucaqlamaq və danışmağa başlamazdan əvvəl üç qaşıq bal yemək özbəklərin ən qədim adətlərindəndir. Şəkərdən hazırlanmış "nişala" novruz süfrəsinin vacib şirniyyatlarındandır.

Özbəkistanın Surxəndərya adlanan hissəsində insanlar səmadan yağış gözləyir. Üzlərini– Susxatının (böyük bir qocaman qadındı) şəklinə tutub yağış istəyirlər. "Susxatın, susmaxatın, yağmır yağdır" deyə mahnı oxuyurlar. Hətta məmləkətin ən yaşlı adamının əlini yağa batıraraq öküzlərin buynuzunu yağlatdırırlar ki, bu da yeni ilin ruzili, bərəkətli olması diləyindəndir.

Tacikistanda isə Novruz, baharın gəlişini və təbiətin canlanmasını qarşılamaq məqsədilə martın əvvəlindən, 21-nə qədər qeyd olunur. Tacikistanda az sayda türk olsa da, qədimdə bayram günü onlar süfrəyə 7 nemət düzərdilər adətə görə, süfrəyə qoyulan süd- təmizliyi, şirniyyat- yaşama sevincini, şəkər- sərinlik və istirahəti, şam- atəşə sitayişi, daraq- qadının gözəlliyini təmsil edir. İslamiyyətdən sonra bunların yerini "S" ilə başlayan 7 əşya aldı. Yaz çiçəklərindən dərərək, qapıları döyüb, ev sahibinə hədiyyə edən uşaqlar bayram payı istəyəndə ev sahibi isə onlara konfet, yumurta, və ya pul verir.

Samarkand, Buhara, Andizhan, Özbekistan'da bir haftaya kadar süren Novruz festivallerinde güreş ve at yarışı, köprü, horoz dövüşleri özel güzellikler katmaktadır. Ünlü Özbek pirinci, samsa ve pirinci hariç, "S" harfi ile başlayan sufle, sosis, sirke, yoğurt (sancid). Novruz gününden önce birbirlerini kucaklamak ve konuşmaya başlamak için

üç kaşık bal tüketmek, Özbekler'in en eski geleneklerinden biridir. Şeker "niş" Novruz masasının önemli tatlılarından biridir.

Özbekistan'ın Surkhandarya bölümünde insanlar gökten yağmur bekliyorlar. Yüzleri Sushat (şekli, yaşlı bir kadın) şeklinde çizilir ve yağmur isterler. "Susheat, silk, yağsız yağ" adlı bir şarkı söylediler. Dolu taşların ellerini döken ülkedeki en yaşlı adam bile, yeni yılın kutsanmış ve bereketli olacağını umarak boynuzları yakar.

Tacikistan'da Novruz, baharın gelişini ve doğanın canlanmasını karşılamak için Mart'tan 21 Mart'a kadar kutlanır. Tacikistan'da çok az Türk olsa da, eski zamanlarda bayram sofrasını kutlarlar, çünkü yemeklerinin masa örtüsü üzerine servis edilmesi gelenekseldir, tatlılar - yaşam sevinci, şekerin ve diğerlerinin tatlısı, şeker, tarakların güzelliği. İslam'dan sonra "S" ile başlayan 7 maddeyi aldı. Yaz çiçekleri ile dalmakta, kapılarını çalmak ve ev sahibine hediye etmek isteyen çocuklar tatil isterken, ev sahibi onlara şeker, yumurta veya para verir.

Əfqanıstanda insanlar Novruz şənliklərinin mərkəzi hesab olunan müqəddəs ziyarətgah sayılan Məzari-Şərifə (əfqanların inancına görə, Məhəmməd peyğəmbərin və kürəkəni Həzrəti Əlinin məzarı bu şəhərdədir) toplaşır, müxtəlif oyunlar oynayır, xoruz döyüşdürür, it boğuşdururdular. Süfrəyə gətirilən yeddi meyvə qurusundan-ərik, fıstıq, iydə, badam, qoz və quru üzümdən hazırlanmış “Həftmeyvə”, “Novruz külçəsi” adlı xüsusi şirniyyat, qızardılmış balıq bayram süfərəsinin bəzəyi olur. Buğdadan hazırlanan Smanak adlı şirniyyatı isə qadınlar gecə xüsusi nəğmələr oxuyaraq bişirirlər. Bayram günü

hamı yeni paltarlarını geyir, yaxınlarına qonaq gedir, dünyadan köçmüş əzizlərinin məzarlarını ziyarət edirlər. Güləş, oğlaq və çərpələng uçurtma kimi yarışmaların mövsümü Novruzda başlayıb 3-4 ay davam edir. Əfqanıstandakı türklər arasında bu bayram adətən doğum günü olaraq qeyd olunur. İnsanlar arasındakı inciklik, küsülülük ardan qaldırılır. Xalq yeni ilə necə başlanarsa ilin elə keçəcəyinə inanır. Burda da ölkəmizdəki kimi yumurta döyüşləri olur. Yumurtaları qaynadandan sonra da fırçayla üzərinə naxışlar çəkirlər. (9)

Afganistan'da insanlar, Afganların, Hz. Torun ve torunu Hz. Ali'nin mezarının bu şehirde olduğu, farklı oyunlar oynadıkları, horozla savaştıkları, savaştıkları inançları için, Novruz kutlamaları olarak bilinen kutsal bir sığınak olan Mazar-i-Sharif'te toplanırlar. Masadan getirilen yedi meyve tabağı, "Spagetti", kayısı, yer fıstığı, yoğurt, badem, ceviz ve kuru üzümden yapılan "Novruz İçeriği", kızarmış balık şenlikli dekorasyonu ile dekore edilmiştir. Buğdaydan yapılan Semenak, geceyi özel şarkılarla pişiriyor. Tatil günü herkes yeni kıyafetlerini giyer, akrabalarını ziyaret eder, sevgili ustalarının mezarlarını ziyaret eder. Güreş, şut ve tekme uçurtma gibi yarışmaların sezonu Novruz'da başlar ve 3-4 ay sürdü. Bu tatil genellikle Afganistan'daki Türklerin doğum günü olarak kutlanır. İnsanlar arasındaki hayal kırıklığı ve uyuşmazlık ortadan kalkar. İnsanlar yeni yılın nasıl başlayacağına inanıyor. Ülkemizde ayrıca yumurta savaşları da var. Yumurtaları kaynattıktan sonra fırçaya da desen uygularlar. (9)

NƏTİCƏ

Bir millətin maddi və mənəvi dəyərlərinin əksinə Mədəniyyət deyilir. “Mədəniyyət” “Tarixi və ictimai inkişaf prosesi zamanı yaradılan bütün maddi və mənəvi dəyərləri gələcək nəsillərə çatdırmaq, qoruyub saxlamaq kimi öhdəlikləri özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Mədəniyyət bir milləti ayaqda tutan ən əhəmiyyətli bünövrə daşlarından biridir. O zaman bir millətin sonu gəlmiş olar ki, mədəniyyət pozulsun və ya yox olsun. Türk (Türk mədəniyyəti deyəndə milliyyəti türk olan bütün millətlər nəzərdə tutulur) mədəniyyəti, dünya millətləri içində ən yüksək əxlaqı və yaşayışı özündə birləşdirən dəyərlərdən formalaşmışdır. Türklər milli dəyərlərə əhəmiyyət verməklə yanaşı bu dəyərlərin yaşamasına da diqqət edirlər. Bu dəyərlərdən biri də bayramlardır. Xalq milli bayramları qeyd edir. Türk mədəniyyətinin göstəricisi olan xalq rəqsləri və musiqisinin müşayiəti ilə qeyd olunan bayaramlar türk təfəkkürü üçün “sevgi, barış, birlikdə olmaq, dostluq, qardaşlıq” deməkdir. Yalnız o bayramlar əsrlərin sınağından keçir ki, onların əsasında humanist milli və bəşəri ideyalar durur. Türk xalqlarının qədim və tarixi bayramı olan Novruz qədim dövrlərdə Tura adlanıb ki, bu da Tura – Törə (törəmək) sözündən yaranıb ki, bu gün dilimizdə işlətdiyimiz Turan sözü də bu addan götürülüb. "Törük" və ya "Török" sözünün türkcəyə tərcümədə Çin dilindəki "Kue" (cəsur) sözündən törəndiyi qənaətindəyik. İslamiyyət, Ələvilik və Sünniliklə heç bir əlaqəsi olmayan Novruz ənənəsi İslamdan xeyli əvvəllər ortaya çıxıb. Mahmud Kaşğarlının “Divan-i-Lüğəti-türk”ündə, Səlcuqlu Vəzir Nizamülmülkün “Siyasətnaməsi”ində, Məlikşahın təqvimində,

Ağqoyunlu hökümdarı Uzun Həsəninin qanunlarında, Qazi Bürhanəddinin, Səfəvi şahı Şah İsmayılın divanında türklərin yaşam tərzini, adət-ənənəsini əks etdirən Novruz bayramının ortaq türk bayramı olduğunun əks olunması da Novruzun məzhəb və dini bayram olmadığının parlaq nümunəsidir. Novruz bayramı ilə bağlı Türk topluluqlarında müxtəlif adətlər meydana gəlib. Orta Asiyadan, Balkan türklərinə, hətta Amerikadakı Qızıldərililərin yaşatdığı adətlərdə bu mərasimin ənənlərinə rast gəlmək mümkündür.

Artıq BMT-nin Baş Məclisinin 64-cü sessiyasının fevralın 24-də qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq, martın 21-i "Beynəlxalq Novruz günü" kimi təsdiq edildi. Əfqanıstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Türkiyə, Albaniya, Hindistan və Makedoniyanın da qoşuluduğu bu layihə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bu qərar yalnız türk xalqlarının deyil, bəşəriyyətin Novruza mənəvi dəyər olaraq verdiyi qiymətin göstəricisidir. Çin mənbələrinə əsasən deyə bilərik ki, "Yengi Kun" adı ilə Hunlar və Göytürklər dövründən bayram kimi qeyd olunan Novruz barədə Miladdan öncə ikinci əsrdə yaşamış Çin tarixçisi Simaçen də "Tarixi xatirələr" adlı əsərində Hun hökmdarlarının yeni ildə-Novruzda bayram keçirdiklərini qeyd edib. Novruz təkcə bir xalqın bayramı yox dünyada yaşayan 50 milyon Azərbaycanlının, ümumilikdə bütün Türk xalqının bayramıdır. Elə Novruzun ən maraqlı cəhətlərindən biridə onun həm fərdi, həm də ümumxalq bayramı olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Elimizə Novruz gəlir (metodiki vəsait) F.Köçərli adına Respublika uşaq kitabxanası Elmi-Metodiki şöbəsi. Bakı-2013
2. Elin Bayramı Novruz. Metodik məktub. Zərdab-2017 *Zərdab rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi.Mərkəzi Kitabxananın Metodika və biblioqrafiya şöbəsi*
3. Əmiraslanov T. Novruz süfrəsi.- Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. 2010, 80 s.
4. Qocayev Ə.Ə, Vəliyev F.F. Bayramlar və tarixi günlər . - B.: Çaşıoğlu, 2010, 224 səh
5. Mirzə A.H. Novruz töhvələri. - Bakı : Xəzər, 2009, 152 s.
6. Novruz: Azərbaycan xalq bayramı : Bələdçi kitab / Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi . Bakı : Təhsil, 2011, 208 s.
7. Sultanova , H.”Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtın”da Novruz şöləsi / H. Sultanova // Mədəniyyət . 2017, 22 fevral, s.10.
8. http://kayzen.az/blog/azerbaycan/20126/türk-xalqlarının-ortaq-yeni-gün-bayramı.html
9. http://kayzen.az/blog/azerbaycan/20126/türk-xalqlarının-ortaq-yeni-gün-bayramı.html
10. http://simsar.az/news/a-47646.html
11. https://www.msxlabs.org/forum/soru-cevap/336672-turk-kulturu-nedir-ve-nasildir.html#ixzz51brtUN2n
12. Tacikistanhttp://turk-kulturunun-ozellikleri.bunedir.org/

BÖLÜM 36

TÜRK DÜNYASI'NDA ÇOCUKLARIN SAĞLIK SORUNLARINA BELLİ PARAMETRELER ÜZERİNDEN BAKIŞ

Metehan KAYGI *

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğrencisi, Orcid No:0000-0003-3607-4354, metehan_kaygi@hotmail.com, Meşelik Yerleşkesi Prof. Dr. Nabi AVCI Bulvarı, 26040, ESKİŞEHİR

GİRİŞ

Sağlığın Teşviki ve Geliştirilmesine Yönelik Ottowa Sözleşmesi'ne göre sağlığın tanımı '' Yalnızca hastalık veya sakatlığın olmaması durumu değil, fiziksel, sosyal ve ruhsal refah durumu''dur.[1] Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi sağlık sadece fiziki anlamda vücutta maraz bulunmaması değil, aynı zamanda ruhi bakımdan da kişinin iyilik halidir. Bir toplumun kalkınma seviyesi ne kadar yüksek olursa olsun bazı gruplar sağlık açısından özel riskler taşımakta ve daha fazla korunmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu gruplar arasında yer alan çocukların sağlıklı bir yaşam sürmesine dair uluslararası hükümler BM'nin 20 Kasım 1989'da benimsediği Çocuk Hakları Sözleşmesi'dir. (Bundan sonra 'ÇHS' şeklinde kısaltılacaktır.) Ülkemiz, ÇHS'yi 14.10.1990'da imzalamış ve 27.01.1995'te Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. BM ÇHS'nin 3. Maddesinin c bendinde yer alan ifadeye göre taraf devletler çocukların sağlıklarının korunması hususunda yeterli şartları sağlamayı ve gerekli altyapıyı kurmayı taahhüt etmiştir.[2] BM ÇHS, uluslararası alanda en

---

[1] ''Sağlığın Teşviki ve Geliştirilmesine Yönelik Dönüm Noktaları'', https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/sa%C4%9Fl%C4%B1g%C4%B1n%20te%C5%9Fviki.pdf E.T: 15.02.2020

[2] ''BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'', https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme E.T:15.02.2020

[3]. ''T.C. Anayasası'' https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf E.T:15.02.2020

4. Diane Rowland ve Alexandre V. Telyukov, "Soviet Health Care from Two Perspectives", Health affairs, C.. 10(3), 1991, Syf. 71-86.

5. Bernd Rechel, Bayard Roberts, Erica Richardson, Sergey Shishkin, Vladimir M Shkolnikov, David A
Leon, Martin Bobak, Marina Karanikolos and Martin McKee, "Health and Health Systems in the

çok devletin imza attığı sözleşme olmuştur. Anayasamızın 41. Maddesi de aileyi özellikle anne ve çocukların sağlığının korunması için her türlü tedbiri almakla yükümlü kılmaktadır.[3] Buradan da görüldüğü üzere çocuk ve buna bağlı olarak genç sağlığı üzerinde ihtimamla durulan hususlar üzerindedir. Çünkü büyüme ve gelişme döneminden kaynaklanan biyolojik özellikler bu grubun hem hastalanma hem de ölüm risklerini artırmaktadır.

Yapılan bir çalışmada 2035 yılına kadar 74 ülkenin anne ve çocuk ölümlerini önlemeye yönelik yıllık harcadığı bütçede kişi başı 5 Amerikan Doları artış yaparak 9 kat daha fazla sosyal ve ekonomik getiri elde edeceğini ortaya koymuştur Buradan da anlaşılacağı gibi

---

Commonwealth of Independent States", The Lancet, C. 381(9872), 2013, Syf. 1145-1155.

6. George Schieber, Cristian Baeza, Daniel Kress ve Margaret Maier, "Financing Health Systems
in the 21st Century", (eds.) Dean T. Jamison at all., Disease Control Priorities in Developing Countries,
Oxford University Press, 2006, Syf. 231.

7.Laura M Lamberti, Christa L Fischer Walker Adi Noiman Cesar Victora Robert E Black, Breastfeeding and the risk for diarrhea morbidity and mortality, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3231888/ E.T:15.02.2020

8.Hülya Çakmur, Çocukulta Enfeksiyöz Diyare ve Dehidratasyon, Kafkas Tıp Bilimleri Dergisi, 3/2, Kars 2013, syf.96-102

9.Gülay Koçoğlu, H.Hüseyin Polat, Servet Özgür, Ailelerin Beslenme Olanakları ve Annelerin Çocuk Beslenmesi Konusundaki Bilgileri ile Çocukların Fiziksel Gelişimleri Arasındaki İlişkiler, file:///C:/Users/fndkyg/Downloads/693-Tam%20Metin-1292-1-10-20190222%20(1).pdf E.T: 15.02.2020

10.Handan Ünsal, Füsun Atlıhan, Hilal Özkan, Şeref Targan, Hür Hassoy, Toplumda Anne Sütü Verme Eğilimi ve Buna Etki Eden Faktörler, http://www.cshd.org.tr/uploads/pdf_CSH_156.pdf, E.T:15.02.2020

11.Huri Dedekayaoğulları, Ayşe Emel Önal, Çevre-İnsan Sağlığı İlişkisi Açısından Su ve Su Analizinin Önemi, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/98324 E.T:15.02.2020

12. https://www.who.int/topics/sanitation/en/ E.T 15.02.2020

çocuk sağlığına yapılan yatırımlardan önemli sosyal ve ekonomik getiriler elde edileceği açıktır.

Çalışmanın başında Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmadan evvel Sovyetler Birliği'nin genel sağlık politikası etrafında şekillenen sağlık sisteminden bahsetmek gerekir.

Sovyetler Birliği'nde sağlık, kamunun finansmanında ve yüksek derecede merkezileşmiş olarak enfeksiyon hastalıkları ile mücadele biçimindeydi. Bolşevik İhtilali'nden dört gün sonra 13 Kasım 1917'de ilan edilen beyanname ile işçiler sosyal güvenlik kapsamına alınarak sağlığa erişim ücretsiz hale getirilmiş ve yukarıda da bahsedilen yüksek derecede merkezi hükümetin kontrolünde olarak 1980'li yılların sonuna kadar sürdürmüştür.

1989 yılına gelindiğinde nüfusa göre artan sağlık personeline rağmen yetersiz sağlık harcamaları, demodernize sağlık ekipmanları, fonksiyonunu kaybeden hizmet binaları ve niteliği azalan personel nedeniyle sürdürülemez bir noktaya evrilmiştir. 1986 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde beklenen ortalama yaşam süresi 75 iken Sovyetler Birliği'nde 69,8'dir.. Ortalama ömrün düşük olmasının nedenleri arasında aşırı alkol tüketimi, göstergelerin hizmetleri karşılamada yetersizliği ve yatırımların yetersizliğidir. .[4,5] Yatırımların yetersizliği bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin sağlık teknolojilerinde geri kalmalarına neden olmuştur.[6]

SSCB'nin parçalanmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetleri Sovyet mirası ve yetersiz kamu kaynakları nedeniyle temel sağlık hizmetlerinde sıkıntılar yaşamıştır. Bunun sebepleri

arasında nitelikli personel eksikliği, nüfusun büyük kısmının kırsal alanda yaşaması nedeniyle sağlık sunucularına ulaşım zorluğu ve ilkel bakım hizmetleri sayılabilir. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı raporlar incelendiğinde bu ülkelerde sosyal sigorta sistemlerinin halk sağlığını finanse etmede yetersiz olduğu, özel sağlık sigortası sistemlerinin de yetersiz olması nedeniyle sağlık hizmetlerine daha çok out-of pocket denilen cepten ödeme yöntemiyle veya kayıt dışı ödeme yöntemiyle erişilmektedir. [6]

2000'li yılların başında ülkelerin komünizm sonrasında oluşan şoku üstlerinden atmaları, iktisadi iyileşmenin sağlanması, GSMH ve kişi başına düşen milli gelirin artması ve uluslararası kuruluşların (WHO, UNESCO vb.gibi) teşvikleriyle sağlık göstergelerinde iyileşmeler sağlanmıştır. Aşağıda verilen tablo bu iyileşmeyi yansıtması açısından önemlidir.

Ülkeler	Kırsal Nüfus (Toplam Nüfusun %)		Yaşam Beklentisi (yıl)		Bebek Ölümleri (Canlı doğan bin bebek için)		Anne Ölümleri (Yüz bin canlı doğum için)	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Azerbaycan	49	47	67	70	61	34	57	27
Ermenistan	35	36	71	74	27	16	40	40
Gürcistan	47	47	72	74	31	15	37	33
Kazakistan	44	29	66	68	38	19	71	40
Kırgızistan	65	29	69	69	42	27	100	79
Tacikistan	74	73	64	67	75	45	89	48
Türkmenistan	54	52	64	65	66	51	81	65
Özbekistan	63	64	67	68	53	40	48	40

Kaynak: http://data.worldbank.org/indicator

Tablo: SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanmış devletlerin 2000 ve 2010 yıllarına ait kırsal nüfus, yaşam beklentisi, bebek ölümleri ve anne ölümleri istatistikleri

Kaynak: Dünya Bankası *www.data.worldbank.org/indicator*

Her ne kadar iyileşmeler sağlansa da bu ülkeler uluslararası standartlarda kaynak yönetiminde zorlandıkları için kamu borçlanması veya dış borçlanma yapmadan sağlık hizmetlerinin finansmanını idare etmede zorlanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk cumhuriyetlerine sağlık alanında sağladığı destekte Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin ve bünyesinde Tıp Fakültesi'nin kurulması önem arz etmektedir. Tıp Fakültesi'nin açılmasıyla Kazakistan özelinde tüm Türkistan coğrafyasına modern tekniklerle tıp eğitimi verilmeye başlanmıştır. Bunun yanında TİKA'nın faaliyetlerine de değinmekte fayda vardır. TİKA(Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) 1991'de SSCB'nin dağılması ile bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerine kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda yardımda bulunmak amacıyla kurulmuştur. Bu misyonla Türk cumhuriyetlerinde tıbbi teçhizat ve teknolojilerin iyileştirilmesi, ekipman desteği, sağlık personellerine hizmetiçi eğitim gibi pek çok projeye imza atmaktadır.

MATERYAL-METOT

Bu çalışmada 5 yaş altı çocuk ölüm hızı, bebek ölüm hızı, yeni doğan bebek ölüm hızı, anne ölüm oranı, bağışıklama oranı ve ulusal bütçeden sağlığa ayrılan pay parametreleri Birleşmiş Milletler

Çocuklara Yardım Teşkilatı'nın verileri kullanılarak incelenmiş ve tablo haline getirilmiştir. Daha sonra karşılaştırma yöntemi ile çıkarımlarda bulunulmuş ve çözüm yolları ortaya konulmuştur.

BULGULAR

A. DOĞUM-ÖLÜM HIZI İLE İLGİLİ BULGULAR

A.1. Bebek Ölüm hızı

Bir yıl içinde canlı doğan ve bir yaşını doldurmadan hayatını kaybeden kişi sayısının o yıl içinde meydana gelen canlı doğum sayısına oranlanıp bin ile çarpılmasıdır.

Tablo-3: Türk dünyası cumhuriyetleri bebek ölüm hızları karşılaştırması

Ülke Adı	Bebek Ölüm Hızı
Türkiye	‰10
Kazakistan	‰9
Kırgızistan	‰18
Özbekistan	‰20
Türkmenistan	‰41
Azerbaycan	‰20
Tacikistan	‰29

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 yılının Aralık ayına aittir.

Veriler incelendiğinde bebek ölüm hızı en yüksek olan ülke ‰41 ile Türkmenistan, en düşük olan ülke ise ‰9 ile Kazakistan'dır.

A.2. Neonatal (Yeni doğan) Ölüm Hızı:

Bir yıl içinde canlı doğan ve bir ayını tamamlamadan hayatını kaybeden kişi sayısının o yıl içinde canlı olan doğum sayısına bölünmesi ve bin ile çarpılması ile elde edilir.

Tablo-2: Türk dünyası cumhuriyetlerinin neonatal ölüm hızları karşılaştırması

Ülke adı	Neonatal Ölüm hızı
Türkiye	‰6
Kazakistan	‰5
Kırgızistan	‰11
Özbekistan	‰12
Türkmenistan	‰21
Azerbaycan	‰12
Tacikistan	‰15

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 yılının Aralık ayına aittir.

Veriler incelendiği zaman neonatal ölüm hızı en yüksek olan ülke ‰21 ile Türkmenistan, en düşük olan ülke ise ‰5 ile Kazakistan'dır.

A.3. Beş Yaş Altı Çocuk Ölüm Hızı

Bin canlı doğumdan beş yaşına kadar kaydedilen ölüm sayısının beş yaş altı nüfusa oranı beş yaş altı ölüm hızıdır.

Bebek ve çocukluk dönemine ilişkin ölümlülük düzeylerinin her ikisi de sosyal kalkınmanın genel göstergeleri ya da sağlık durumunun özel göstergeleri olarak kullanılmaktadır 2000 yılında 189 ülkenin temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirilen BM Binyıl Kalkınma Hedefleri Zirvesi'nde çocuk ölümlerinin azaltılması bin yıl kalkınma

hedeflerinin sekiz ana temasından biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda 2015 yılına kadar beş yaş altı çocuk ölümlerinin 2/3 oranında azaltılması hedeflenmektedir.

Tablo-1: Türk dünyası cumhuriyetlerinin beş yaş altı çocuk ölüm hızları karşılaştırması

Ülke Adı	Beş yaş altı ölüm hızı
Türkiye	‰11.6
Kazakistan	‰10
Kırgızistan	‰20
Özbekistan	‰22.51
Türkmenistan	‰47.3
Azerbaycan	‰23
Tacikistan	‰33.6

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 yılının Aralık ayına aittir.

Bu bulgular incelendiği zaman beş yaş altı çocuk ölüm hızının en düşük olduğu ülke ‰10 ile Kazakistan, en yüksek olduğu ülke ‰47.3 ile Türkmenistan'dır.

Yukarıda üç ayrı başlık altında verilen istatistiksel verilerin bir araya getirildiği ve özet halinde sunulduğu tablo ise aşağıda verilmiştir.

Tablo-4: Türk dünyası cumhuriyetlerinde beş yaş altı ölüm hızı, yeni doğan ölüm hızı ve bebek ölüm hızlarının karşılaştırması

Ülke Adı	Beş yaş altı ölüm hızı	Yeni doğan ölüm hızı	Bebek ölüm hızı
Türkiye	‰11.6	‰6	‰10
Kazakistan	‰10	‰5	‰9
Kırgızistan	‰20	‰11	‰18
Özbekistan	‰22.51	‰12	‰20
Türkmenistan	‰47.3	‰21	‰41
Azerbaycan	‰23	‰12	‰20
Tacikistan	‰33.6	‰15	‰29

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 yılının Aralık ayına aittir.

Çalışmanın bu kısmına kadar doğum-ölüm oranları ile ilgili veriler üzerinde durulmuştur. Bundan sonraki kısımda çocuk sağlığını etkileyen önemli risk faktörleri üzerinde durulacaktır.

B. DİYAREYE BAĞLI BULGULAR

Diyare, dışkının kıvamında bir azalma veya akışkanlığında artış olarak tanımlanır. Diyare 0-59 aylık çocuklarda ölümün ikinci en sık sebebidir.[7] Bu sebeple çocuk sağlığı için önem arz etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü, ishali klinik olarak farklı yaklaşımlar gerektiren üç kısma ayırmaktadır. Bunlar *akut ishal*, *dizanteri* ve *persistan ishal*dir.

Akut ishalde kan yoktur ve 14 gün içerisinde (genellikle 1-7. günler arasında) sonlanır. Bu vakalarda ölümün sebebi aşırı sıvı kaybıdır. En sık sebep olan mikroorganizmalar *rotavirus, Enterotoksijenik E.Coli, Shigella, C.Jejuni*'dir. Persistan ishaller bir aydan uzun süren ishallerdir. Altta yatan farklı patogenezler mevcuttur. Dizanteride ise kanlı dışkılama mevcuttur. En sık etken *Shigella* olup, ayrıca *E.Histoiytica* ''amipli dizanteri'' denilen duruma sebep olmaktadır

Diyare ile mücadelede, ORT(Oral Rehidratasyon Tuzları) ile önemli bir aşama kaydedilmiştir. ORT ile diyareyle kaybedilen elektrolitler oral yoldan verilir. ORT, diyarenin nedenini ortadan kaldırmaz, ancak morbidite ve mortaliteyi düşürmede faydalıdır. ORT akut diyarenin tedavisinde ucuz maliyetli bir yöntem olup, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde hastaneye yatma sıklığını azaltmaktadır.[8]

Aşağıdaki tabloda Türk dünyasındaki cumhuriyetlerde beş yaş altı çocukların diyareye maruz kaldığında oral rehidratasyon tuzlarına (ORT) ulaşma yüzdeleri verilmiştir.

Tablo-5: Türk dünyasındaki cumhuriyetlerde beş yaş altında diyareye maruz kalanların oral rehidratasyon tuzlarına ulaşma yüzdesi

Ülke Adı	Beş yaş altı çocukların diyareye maruz kaldığında ORT ulaşma yüzdesi
Türkiye	%14
Kazakistan	%62
Kırgızistan	%33
Özbekistan	%28
Türkmenistan	%47
Azerbaycan	%11
Tacikistan	%60

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 Aralık ayına aittir.

C.BESLENME İLE İLGİLİ BULGULAR

Yeterli ve dengeli beslenme tüm yaş gruplarının, özellikle de yaşamın başlangıcındaki çocukların en başta gelen gereksinimlerindendir[9]

Zira yetersiz ve dengesiz beslenmeden en çok etkilenen grupların başında 0-6 yaş grubu çocuklar gelmektedir[9] Yetersiz ve dengesiz

beslenmenin yol açtığı sorunların boyutları gözönüne alındığında konunun önemi daha da artmaktadır

Bu bağlamda anne sütüne de ayrı bir başlık açmada fayda vardır. Çünkü anne sütü yaşamın ilk dönemlerinde olmazsa olmaz bir besin ögesidir. Anne sütü ile beslenmenin; bebek mortalite ve morbidite oranlarını azaltması, bebeklerin uygun beslenme, büyüme ve gelişmelerini sağlaması, diğer tüm beslenme şekillerinden üstünlükleri, aileye ve ülkeye getirdiği ekonomik yararlar tüm dünyada bilinmektedir.[10]

Ülke Adı	Doğumu takiben ilk 1 saat içerisinde emzirme oranı	1 yıl boyunca emzirmenin devam etme oranı
Türkiye	%50	%34
Kazakistan	%83	%21
Kırgızistan	%82	%23
Özbekistan	%67	%38
Türkmenistan	%73	%20
Azerbaycan	%20	%16
Tacikistan	%50	%38

Tablo-6: Türk dünyası cumhuriyetlerinde doğumu takiben ilk 1 saat ve 1 yıl boyunca emzirme oranları

Veriler 2018 Aralık ayına aittir.

Beslenme ile ilgili önemli parametreler arasında iyotlu tuz kullanımı ve A vitamini desteği yer almaktadır. İyot, tiroid bezinin çalışması için elzem olan bir bileşendir. Tiroid hormonu, vücudun genel

metabolizmasını düzenleyen önemli bir hormondur. A vitamini ise görme fonksiyonlarında görev alan bir vitamindir.

Ülke Adı	Yeterli A vitamini alım yüzdesi (%)	İyotlu tuza erişim yüzdesi (%)
Türkiye	Veri yok	85
Kazakistan	Veri yok	94
Kırgızistan	Veri yok	99
Özbekistan	99	82
Türkmenistan	Veri yok	100
Azerbaycan	41	93
Tacikistan	91	91

Tablo-7: Türk cumhuriyetlerinde A vitamini ve iyotlu tuza erişim bilgileri

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 Aralık ayına aittir.

D. TEMİZ SU İLE İLGİLİ BULGULAR

İnsanoğlunun yaşamın ilk başlamasından bu yana vazgeçemediği ihtiyaç maddelerinin başında su gelmektedir. Üç aylık bir fetüsün beden ağırlığının yüzde 95'i su iken erişkin bir bireyde bu oran yüzde 75 civarlarındadır.

İçilecek su asgari düzeyde temizlik şartlarına haiz olmalıdır. Su hijyeni, sadece içme suyunu kapsamamaktadır, aynı zamanda çeşitli amaçlar için kullanılan suları da kapsamaktadır.[11]

Ülke Adı	Şebeke suyu kullanma oranı	Şebekeye bağlı olmayan suların kullanım oranı	Gelişmemiş su arıtma sistemlerini kullanma oranı	Yüzey sularını kullanma oranı
Türkiye	%100	-	-	-
Kazakistan	%61	%32	%6	%1
Kırgızistan	%58	%32	%3	%7
Özbekistan	%57	%33	%5	%5
Türkmenistan	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
Azerbaycan	%66	%21	%11	%2
Tacikistan	%95	%3	%2	-

Tablo-8: Türk dünyası cumhuriyetlerinde su kullanım verileri

Kaynak: www.data.unicef.org *Veriler 2018 Aralık ayına aittir.*

E. SANİTASYON İLE İLGİLİ BULGULAR

Sanitasyon, insan dışkısını insan temasından hijyenik olarak ayıran sistemlere verilen isimdir. Yetersiz sanitasyon kolera, ishal, dizanteri, hepatit A ve tifo gibi enfeksiyon hastalıklarının bulaşmasına sebep olur. Birleşmiş Milletler'in Binyıl Kalkınma Hedefleri'nde belirlediği sekiz ilkenin içerisinde iyileştirilmiş içme suyu ve sanitasyon sistemlerine erişim de yer almaktadır. (*Madde 7: Çevresel Sürdürülebilirliği Sağlama*) Çocukların daha sağlıklı olmaları ve daha iyi eğitim almaları için iyileştirilmiş sanitasyon imkanlarına erişebilmeleri elzemdir. Bu hususta Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nın (TİKA) Türk cumhuriyetlerine içme suyu ve sanitasyon alanında verdiği desteklere değinmekte fayda vardır. TİKA bu ülkelerde özellikle kırsal bölgelerde sanitasyon sistemleri, içme suyu hatları inşa ederek enfeksiyon hastalıklarının yayılmasını önlemeye çalışmaktadır. Böylece çocuklar geleceklerine daha sağlam adımlar ile

yürümektedir. Hanelerde, sağlık tesislerinde ve okullarda sanitasyonun iyileştirilmesi, evrensel sağlık kapsamı ve antimikrobiyal dirençle mücadele dahil olmak üzere çok çeşitli sağlık ve ekonomik kalkınma konularında ilerlemeyi sağlar.[12]

Ülke Adı	Gelişmiş sanitasyon sistemlerine nüfusun erişme oranı	En azından temel sanitasyon sistemlerini kullanan nüfus oranı
Türkiye	%65	%32
Kazakistan	Veri yok	Veri yok
Kırgızistan	Veri yok	Veri yok
Özbekistan	Veri yok	Veri yok
Türkmenistan	Veri yok	Veri yok
Azerbaycan	Veri yok	Veri yok
Tacikistan	Veri yok	Veri yok

Tablo-10: Türk cumhuriyetlerinde sanitasyon (kanalizasyon) hizmetlerine erişim bulguları

Kaynak: www.data.unicef.org Veriler 2018 Aralık ayına aittir.

SONUÇ

Çalışmada Türk cumhuriyetlerinde çocuklarda görülen sağlık sorunları belli parametreler üzerinden incelenmiştir. Bu nedenle bu parametrelere göre çıkarımda bulunmak faydalı olacaktır.

a) Doğum-Ölüm Hızı ile İlgili Verilerden Elde Edilen Sonuçlar: Bu kısımda bebek ölüm hızı, neonatal ölüm hızı ve beş yaş altı çocuk ölüm hızı ile ilgili veriler bulunmaktadır. Bu üç veri grubundan ortak olarak çıkarılacak sonuç, bu göstergelerde en olumlu istatistiklerin Kazakistan'a, en olumsuz istatistiklerin ise Türkmenistan'a ait olmasıdır. Buradan Türkmenistan'da yenidoğan ve erken çocukluk döneminde verilen sağlık hizmetlerinin çalışmada yer alan diğer

ülkelere kıyasla daha yetersiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkmenistan'ın yenidoğan ve çocuk sağlığına daha fazla yatırım yapması, bu alandaki teknik ekipman açığını kapatması, personel sayısı ve niteliğini artırması gerekmektedir.

b) Diyare ile İlgili Verilerden Elde Edilen Sonuçlar: Veriler incelendiğinde beş yaş altı çocukların diyareye maruz kaldığında ORT (oral rehidratasyon tuzu) ulaşım yüzdesi en yüksek ülke Kazakistan (%62), en düşük ülke Azerbaycan'dır. (%11) Tüm Dünya'da beş yaş altı çocuklarda yıllık ishal kaynaklı 2.5 milyon ölüm meydana geldiği göz önüne alındığında ishal geçiren bir çocuğun sıvı replasmanının sağlanması için ORT'ye erişiminin ne kadar önemli olduğu açıktır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın beş yaş altı çocuklarda hem yaşam kalitesini artırmak hem de ölüm oranını azaltmak için ORT'ye ulaşımı kolaylaştırmalı, çocukların temiz içme suyuna, gıdaya ulaşma oranını yükseltmelidir.

c) Beslenme ile İlgili Verilerden Elde Edilen Sonuçlar: Veriler analiz edildiğinde doğumu takiben bir saat içerisinde emzirme oranı en yüksek ülke Kazakistan (%83), bir yıl boyunca emzirmeye devam etmede en yüksek oran Tacikistan ve Özbekistan'dır. (Her iki ülke için %38)

A vitamini erişim yüzdesinde Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a sit veri bulunamadığından bu hususta çıkarımda bulmak güçtür.

İyotlu tuz kullanım oranında ise en yüksek oran Türkmenistan'a (%100) en düşük oran Türkiye'ye aittir. (%85) İyot, tiroit

hormonunun işlev görmesinde (dolayısıyla genel vücut metabolizması) kritik öneme sahip olduğundan Türkiye çocukluk çağında iyotlu tuza erişime yönelik politikalar geliştirmelidir.

d) Temiz Su ile İlgili Elde Edilen Sonuçlar: Veriler incelendiğinde şebeke suyuna ulaşımda Türkiye %100'lük oran ile dikkat çekerken Özbekistan en düşük istatistiğe sahip ülke olmuştur. (%57) Aynı şekilde Özbekistan şebeke dışı kaynak suyu kullanımda en yüksek orana sahip ülke olmuştur. (%33) İçme suyu kalitesinin WHO'nun tespit ettiği eşik değerin üzerinde olması salgın hastalıkların önlenmesi açısından son derecede önemlidir. Bu bakımdan Özbekistan içme suyunun ve diğer kullanma suyunun WHO standartlarına yükseltilmesinde daha fazla çaba sarf etmelidir.

e) Sanitasyon ile İlgili Elde Edilen Sonuçlar: Sanitasyon, yani kanalizasyon hizmetleri salgın hastalıkların önlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu kategoride Türkiye haricinde diğer ülkelerin verileri bulunmadığından analiz yapılamamıştır

KAYNAKÇA

1. Bernd Rechel, Bayard Roberts, Erica Richardson, Sergey Shishkin, Vladimir M Shkolnikov, David A Leon, Martin Bobak, Marina Karanikolos and Martin McKee, "Health and Health Systems in the Commonwealth of Independent States", The Lancet, C. 381(9872), 2013, Syf. 1145-1155.

2.''BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'', https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme E.T:15.02.2020

3. Diane Rowland ve Alexandre V. Telyukov, "Soviet Health Care from Two Perspectives", Health affairs, C.. 10(3), 1991, Syf. 71-86.

4. George Schieber, Cristian Baeza, Daniel Kress ve Margaret Maier, "Financing Health Systems in the 21st Century", (eds.) Dean T. Jamison at all., Disease Control Priorities in Developing Countries, Oxford University Press, 2006, Syf. 231

5. .Gülay Koçoğlu, H.Hüseyin Polat, Servet Özgür, Ailelerin Beslenme Olanakları ve Annelerin Çocuk Beslenmesi Konusundaki Bilgileri ile Çocukların Fiziksel Gelişimleri Arasındaki İlişkiler, file:///C:/Users/fndkyg/Downloads/693-Tam%20Metin-1292-1-10-20190222%20(1).pdf E.T: 15.02.2020

6. Handan Ünsal, Füsun Atlıhan, Hilal Özkan, Şeref Targan, Hür Hassoy, Toplumda Anne Sütü Verme Eğilimi ve Buna Etki

Eden Faktörler, http://www.cshd.org.tr/uploads/pdf_CSH_156.pdf, E.T:15.02.2020

7. .Huri Dedekayaoğulları, Ayşe Emel Önal, Çevre-İnsan Sağlığı İlişkisi Açısından Su ve Su Analizinin Önemi, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/98324 E.T:15.02.2020

8. Hülya Çakmur, Çocukulta Enfeksiyöz Diyare ve Dehidratasyon, Kafkas Tıp Bilimleri Dergisi, 3/2, Kars 2013, syf.96-102

9. Laura M Lamberti, Christa L Fischer Walker Adi Noiman Cesar Victora Robert E Black, Breastfeeding and the risk for diarrhea morbidity and mortality, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3231888/ E.T:15.02.2020

10. Sağlığın Teşviki ve Geliştirilmesine Yönelik Dönüm Noktaları'', https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/sa%C4%9Fl%C4%B1g%C4%B1n%20te%C5%9Fviki.pdf E.T: 15.02.2020

11.T.C. Anayasası, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf E.T:15.02.2020

12. www.who.int/topics/sanitation/en/ E.T 15.02.2020

BÖLÜM 37

BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR ÖĞRETMENLERİNİN MESLEKİ MEMNUNİYET VE ÖĞRETME MOTİVASYONLARININ BAZI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ*

Serhat YANIT **

Doç. Dr. Fikret ALINCAK***

**Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı Gaziantep.

***Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Gaziantep.

* Bu çalışma Serhat YANIT'ın "Beden Eğitimi Ve Spor Öğretmenlerinin Mesleki Memnuniyet Ve Öğretme Motivasyonlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi" Adlı Yüksek Lisans Tezinden Üretilmiştir.

GİRİŞ

Ülkelerin yüksek refah seviyelerine ulaşabilmesi içerisinde yaşayan bireylerin toplumun istediği amaçlar doğrultusunda yetiştirilmesi ve bunu bir zorunluluk olarak değerlendirmesiyle mümkün olacaktır. Bu amaçlar toplumun içerisinde yer alan bireylerin karakterlerini geliştirme, güdüleme, moral ve motivasyonlarını yüksek tutarak mesleki yeterliliklerini yükseltme gibi çalışmaların zorunlu hale getirdiği bilgi, beceri ve alışkanlıkların kazandırılması kapsar. Her toplum kendini ihtiyaçlarını giderecek bir eğitim düzeni meydana getirir. Böylelikle eğitimin hedefleri mekan ve zaman gibi ögeleri, mevcut toplumlara göre farklılık göstererek ülkelerin yönetim ve eğitim felsefelerini yansıtır.

Eğitmen ve öğreticiler, eğitim kurumlarında eğitim sürecinin planlayıcısı, uygulayıcısı ve değerlendiricileri olarak eğitim sürecinin en temel unsurlarındandır. Eğitmenin hizmet öncesindeki kazındığı öğretim yetenekleri öğretim ortamında eğitimin amaç ve gayelerini belirleme, uygun olarak görülen davranışları saptama, mekanın düzenlenmesi ve değerlendirilmesi gibi özelliklerini ortaya koyar. Bu yeteneklerin meydana gelmesinde işin kuramsal tarafı öğretimin temelini oluştururken işin uygulama kısmı ise işe yararlılığını anlamlı hale getirmektedir (1).

Eğitim var olan bilgilerin ve birikimlerin, maharet ve tecrübelerin yeni kuşaklara transfer edilmesini, bireylerin zihinsel olgularını yükseltmeyi, kültürel verasetin yeni nesillere iletilmesini, eleştirel ve hür düşünen kişilerin, etkin ve katılımcı vatandaşların, vasıflı insan

gücü meydana getirmeyi amaç edinir (2). Eğitim, fertleri içerisinde var olduğu toplumun ve bağlı bulunduğu çağdaş dünyanın uyumlu bir ferdi olarak devrin gerektirdiği bilgi ve maharetlerle yetiştirmeyi amaçlar (3).

Eğitimin gayeleri çoğunlukla ferdin kendini tanıması, bireysel sınırlarının bilincine erişmesi, üstesinden gelebileceği potansiyellerin farkında olması, kendini gerçekleştirmesi, insani münasebetleri, iktisadi fayda ve toplumsal mesuliyetler şeklinde olmak üzere dört grupta bir araya getirilir (4).

Vasıflı eğitmenlerin uyguladığı kaliteli öğretimin öğrencinin başarısına olumlu tesirlerinin olduğu düşüncesiyle, hem öğretmenlerin yetiştirilme biçimlerine hem de öğretim süreci ile alakalı kodifikasyon ve yenilik durumları son zamanlarda kendisini ortaya çıkarmaktadır (5).

Öğreticinin kişisel özellikleri ve bireysel vasıfları eğitimde önem arz etmektedir. Bu özellikler mesleki kalite ile birlikte olunca da etkili olmakla birlikte daha fazla anlam ifade eder. Eğitimcinin esas görevi olan öğretmeyi yerine getirebilmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle eğitimcide var olması gereken mesleki bilgiler, uygulama sürecindeki tavırları ile birlikte farklı konularda ve branşlarda ekstra bilgi birikimine ihtiyaç duymaktadır. Kısacası öğretmen sürekli kendini geliştirerek, her şeyden bir şey, bir şeyden de her şeyi bilmelidir. Dolayısı ile öğretmenlik mesleğini icra etmeye hazırlanan adayların dünyadaki evrensel ve felsefi konulara, yeterli düzeyde genel kültüre

sahip olmaları istenmektedir. Eğitimcilerden beklenen bir tek kendi branşlarında uzman olmaları değil, olgu, olay ve dünyayı ilgilendiren sorunları fark edebilmesi ve bunlarla ilgili çözümler üretebilmesi, içinde bulundukları toplumları bu hususlarda pozitif yönlendirebilme becerisine sahip olmasıdır (6). Bu nedenle meslek olarak öğretmenlik; toplumsal, sosyal, siyasal, bilimsel ve teknolojik olgulara sahip olan mesleki alandır (7).

Kişinin seçmiş olduğu mesleği yaşamı süresince mutluluk, özgürlük, doyum, kendini gerçekleştirebilme gibi ihtiyaçların giderilmesi ve ferde makul bir hayat anlayışı meydana getirmesinde önemli bir etmendir. Bu nedenle birey kendi sınırlarının ötesine gider ve globalleşip evrenselleşebilir. Bireyin yaşam tarzına ve kişiliğine örtüşmeyen bir branşa yönelmesi, onun gelişiminin önüne geçip kişinin psikolojik rahatsızlığına ve tatminsizliğine sebep olabilir (8). Başka mesleklere kıyasla farklılık gösteren, kendisine ait nitelikleri olan bir meslektir öğretmenlik, buna binayen hata yapıldığı zaman telafisinin zor olduğu bir meslektir. Bu mesleğe sahip fertler toplum içerisinde örnek teşkil eder. Bu nedenle öğretmenlik mesleğini tercih eden bireylerin seçimi özel bir önem arz eder. Topum içerisindeki her birey öğretmen olmak için gerekli olan nitelikleri taşımayabilir. Bu mesleği icra edebilecek bireylerin demokratik ve insani değerleri gelişmiş belirli kişilik özelliklerine sahip olması gerekir (9).

İnsanoğlu, doğduğu ilk günden itibaren durmaksızın öğrenme ve çevresindeki her şeyi keşfedebilme çabası içerisindedir. Bu çaba içerisindeki çevresel etmenlerin sağladığı geri dönütler onun

çevresindekileri anlamasında ve konumlandırmasında daha etkili olacaktır. Kuşkusuz bunları eğitim vasıtasıyla elde etmek ve bireyi dünyaya geldiği andan itibaren hayatının her safhasında eğiterek, öğreterek hayatı tanımasını ve kendisine hayat içerisinde bir yer edinmesine imkan vermek, ailenin ve eğitimcilerin temel görevlerindendir (10). Toplumların en kıymetli varlıklarının insan olduğu göz önünde bulundurulduğunda, onları en iyi şekilde eğitmek, yetenek ve becerilerini geliştirmek ve onları her yönden topluma faydalı bir birey olmalarına olanak sağlamak toplumların zorunlu ve önemli görevleri arasındadır. Başarılı bir eğitim sonucunda, kişi kendisi, ailesi ve vatanı için bir hazine durumunda olabilir. Yanlış eğitim sonucunda ise kaybolan bir değer ve yitip giden bir yaşam söz konusudur (11).

Öğretim okul ortamında, planlı ve programlı bir şekilde, eğitimin sağladığı davranış değişikliğini uygulanmaktadır. Eğitimin her yerde yapılması söz konusuyken öğretim ise sadece okul ortamlarında gerçekleştirilmektedir (12). Okullarda sürdürülen öğretim faaliyetleri önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda gerçekleştirilmektedir (4). Öğretim; belirli kişilerin, gelişimlerinin tüm boyutlarında en son potansiyele ulaşmaları için destekleme etkinliği niteliğindedir (13).

Eğitim ve öğretim hayatı boyunca öğrenmeyi sağlayan ilk meslek öğretmenliktir. Öğretmenler, öğrencilerine hedefler doğrultusunda kazandırılacak bilgi, beceri, tutum gibi davranışları öğretmede ve bunları pekiştirme görevinde eğitimin ilk sorumlu kişileri olmuşlardır. Bu yüzden bireyler, toplum ve devlet öğretmenlerden mesleklerinde olağanüstü bir başarı beklemişler ve değer vermeye çalışmışlardır.

Milli eğitimin temel kanununda da öğretmenlik mesleği için " Devletin eğitim, öğretim ve bununla ilgili yönetim görevlerini Türk Milli Eğitimin amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak ifa etmekle yükümlüdürler" denilmiştir (14). Öğretmen, eğitim-öğretim sisteminde süreç içerisindeki öğelerden biridir. Öğrencileriyle sürekli iletişim olan ve onları yönlendiren, cesaretlendiren, kazanımları belirleyen, değerlendirmeleri yapan kişidir. Öğretmenin bilgisi, becerisi sergilediği tutum ve davranışları öğretim sürecinin niteliklerini etkilemektedir (20).

Öğretmen mesleğinin yeniliklerine göre öğrenme ortamlarını düzenleyen, her öğrencisinin gelişim düzeyine uygun olarak farklı yöntem ve teknikleri uygulayan, bu değişiklikleri öğrencileriyle ve meslektaşlarıyla paylaşabilmelidir. İçinde bulunduğu topluluğun ve yetiştirdikleri öğrencinin gereksinimlerine göre esnek yaklaşımlar ortaya koyabilmelidir. Önündeki engelleri aşacak başarıya sahip iken, toplumsal sorunlara da kendi çapında çözümler ortaya koymayı başarabilmelidir (16).

Ülkemizin beden eğitimi öğretmeni yetiştirme serüvenini incelediğimizde, Cumhuriyetin ilk yıllarında beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek için yüksekokulların açılmasının şartları oluşmadığından ilk olarak kurslarla öğretmen ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 1926 yılında İstanbul Çapa'da açılan Terbiyeyi Bedeniye Muallimliği Kursu beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek için yapılan ilk girişimlerdendir. İsveç'ten gelen öğretim elemanları ile orada eğitim alan Türk öğretim elemanlarının birlikte sürdürdüğü kurslardan dört

yılda yüz kırk sekizi erkek altmış üçü bayan olmak üzere iki yüz on bir öğretmen mezun olmuştur.

1933 yılında Ankara'da bulunan Gazi Eğitim Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsüne bağlı İzmir ve Diyarbakır'da bulunan eğitim enstitülerinde beden eğitimi bölümleri açılmıştır. Bölümlerin açılmasından kapanmasına kadar devam eden süreçte II. Dünya Savaşı'nın gerçekleşmesi eğitim ve spordaki anlayış değişikliklerine sebep olduğu için bölümlerin müfredatları sekiz defa değiştirilmiştir. Türkiye'de beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek üzere birden fazla okul açılmış ve açılan okulların çoğunda verilen eğitimler eksik olurken bazılarında ise yeterli bir eğitim ele alınmıştır (17). Beden eğitimi öğretmeni yetiştiren okulların çoğu yetersiz kalmasından dolayı kapatılmıştır. Kapatılan okulların yerine 1739 sayılı MEB Temel Kanununa (METK) göre Türk sporunda bilimselliği ön plana çıkarmak, alan ile ilgili ihtiyaç duyulan teknik elemanları yetiştirmek amacıyla dört yıl süre ile eğitim ve öğretim verecek, Gençlik ve Spor Bakanlığı bünyesinde daha kaliteli eğitim veren okullar açılmıştır. Bu okullar; 1974-1975 öğretim yılında Ankara'da "Ankara 19 Mayıs Gençlik ve Spor Akademisi" 1975-1976 öğretim yılında da İstanbul'da "Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi" ve Manisa'da "Manisa Gençlik ve Spor Akademisi" faaliyete geçmiştir (18). Yükseköğretim Kurulu öncesinde Ege Üniversitesi 1977 - 1978 eğitim-öğretim yılında ilk Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulunu (BESYO) açmıştır. Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulları 1974'te kurulan Spor Akademilerinde olduğu gibi branşta uzmanlaşmayı

sağlayan 4 yıllık, 134 kredili bir eğitim-öğretimi gerçekleştirmiştir. YÖK'ün 06.11.1981 tarihinde yürürlüğe giren kararnamesi ile dağınık halde bulunan beden eğitimi bölümleri 1982 yılında eğitim fakültelerine bağlanarak Beden Eğitimi ve Spor bölümlerine çevrilmiştir (17). Beden eğitimi ve spor eğitimi veren kurumlarımız 2547 sayılı yükseköğretim kanununa göre 20.07.1982 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 41 sayılı kanun hükmünde kararname ile üniversite çatısı altında birleştirilmiştir. Gençlik ve spor akademileri yine bu kanunla bağlı oldukları şehirlerdeki üniversitelerin eğitim fakülteleri içerisinde beden eğitimi bölümleri ile birleştirilerek beden eğitimi ve spor bölümleri halini almıştır. Eğitim fakültelerine bağlı beden eğitimi ve spor bölümlerinin yanında 1992 yılından itibaren Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulları açılmaya başlanmıştır (18).

Bir kişinin icra etmekte olduğu mesleğinden duyduğu memnuniyet ya da memnuniyetsizlik durumuna mesleki memnuniyet denilmektedir. Mesleki memnuniyet insanların, mesleğinin toplumda nasıl algılandığının, kişinin mesleğini ne oranda sevdiğinin belirlenmesidir. Mesleki memnuniyet kavramı ile ilgili yazınlarda birçok tanım bulunmaktadır. Mesleki memnuniyet çalışan kişilerin mesleklerine karşı olan duygusal tepkileri (19), bireylerin meslekleri ve mesleklerinin çeşitli yönleri ile ilgili hissettikleri, mesleklerini sevip sevmemeleri ve besledikleri duygular (20) şeklinde ifade edilebilir. Çalışma şartlarındaki çevresel koşulların psikolojik ve fizyolojik birleşimi olarak tanımlanabilen mesleki memnuniyet birçok dış etmenin tesiri altında kalmasına rağmen, personelin nasıl hissettiği ile

alakalı bazı şeylerin içsel olarak gerçekleşmesi olarak tanımlanabilmektedir (21). İnsanların icra ettikleri meslekle ilgili mesleki memnuniyetleri olumlu ya da olumsuz uçlarda olabilmektedir. Mesleki memnuniyet bir bütün olarak ele alındığında çalışanların icra ettikleri meslekleri ile alakalı genel tutumlarını meydana çıkaran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesleki memnuniyet çalışanların yaptıkları işi, amirleri veya astları, çalışma arkadaşları, aldıkları ücret gibi mesleğin farklı taraflarını ve bunlardan duyulan doyumu açıklamaktadır (22). Mesleki koşulların ya da işten elde edilen verimin kişisel bir değerlendirmesi şeklinde ortaya çıkan kavram bireyin değerler, normlar, beklentiler sisteminden geçerek mesleki şartlarla ilgili algılarına karşı geliştirdiği içsel tepkilerden meydana gelmektedir (23). Bu manada, çalışanların meslek ve mesleğin sağlamış olduğu koşullara ilişkin bir algısı ve bu algıya karşılık olarak verdiği duygusal tepkidir (24).

Kişinin yapmış olduğu iş ile ne derece mutlu olduğunun saptanması mesleki memnuniyet seviyesini gösteren bir ölçü olarak değerlendirilmektedir (25). Mesleğine olumlu duygular besleyerek mesleğini icra eden, mesleğini icra ederken çeşitli olumlu dönütler almış ve mesleğindeki gelişmelere açık olan kişilerin mesleki memnuniyetlerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Mesleki memnuniyet kişilerin kendilerine karşı olan olumlu duygularını yüceltirken aynı anda mesleklerinde daha verimli bir çalışma ortaya çıkarmalarına sebep olmaktadır. Aksi durumlarda yani meslekli memnuniyetsizlik söz konusu olduğunda kişinin kendine karşı olan

tutumunda olumsuz yönde sapmalar yaşanacak ve meslekli verimi de düşecektir. Bu durum kişinin icra ettiği mesleği bırakmasına sebep olabilmektedir. Mesleki memnuniyet düzeyi, insanların mesleklerinden beklentilerinin ne kadar karşılandığına bağlı olarak değişebilmektedir. Mesleki beklentileri karşılanan birey mesleğine karşı daha olumlu tutumlar sergileyerek belirli bir başarı ivmesi yakalanabilmektedir. Kurumların etkinliği ve verimliliğini etkileyen en önemli faktörlerden biri çalışanların mesleki memnuniyet düzeyidir. Yeni yönetim modellerinde, büyük ve gelişmiş firmalarda mesleki memnuniyetin önemi açısından firmaların çalışanlarının istekleri, ihtiyaçları, kişisel arzularının ele alınması iyi bir göstergedir (26). Çalışanlarını insani değerlere göre değerlendiren kurumlar çalışanlarında yüksek oranda meslekli memnuniyet elde edebilmektedir. Bu durum da çalışanlarının duyuşsal ve zihinsel olarak olumlu etkilenmesine sebep olmaktadır. Çalışanların davranışları mesleki memnuniyet düzeylerine bağlı olarak örgütlerin iş faaliyetlerini ve işleyişini etkileyebilmektedir. Ayrıca mesleki memnuniyet kavramı örgütsel faaliyetlerin göstergesi olarak da işlev görebilmektedir (20).

Bireyin performansı ile motivasyonu arasında çok güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bireyin performansının artması öncelikle motive edilmelerine bağlıdır. Çalışanların örgütsel amaçları ile kendi amaçlarını bir bütün haline getirmeleri ve örgütün başarısı için çaba göstermesi yalnız onların motive edilmesi ile mümkün olacaktır. Bireylerin motivasyonlarının artmasında birden çok etmen etkili

olabilmektedir. Çalışanların ihtiyaçlarının liderleri tarafından saptanması ve bu ihtiyaçların en uygun biçimde giderilmesi, çalışanların iş yerlerine olan güven duygularını pozitif yönden etkileyecek ve personellerin iş performanslarının artmasında etkili olacaktır. Çalışanların yaptıkları işlerden memnun olmaları her zaman performanslarının yüksek olmalarını sağlayacaktır (27). Bireylerin motivasyonlarının üst düzeyde olması, iş yapabilme durumlarının yükselmesine doğrudan etki etmektedir. Motivasyon süreci, çalışanların ihtiyaçları ölçüsünde meydana gelmektedir. Dolayısı ile çalışanların beklentilerinin dikkate alınması ve ihtiyaçları giderebilmesi çalışanların motivasyonlarını da etkileyecektir. Bu anlamda çalışanlarının performans süreci de pozitif yönde artmaya başlayacaktır (28).

Verilen bilgiler dahilinde bu çalışmada beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin mesleki memnuniyet ve öğretme motivasyonlarının cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, görev süresi, görev yapılan okul türü, haftalık ders yükü, öğretmenlerin okul olarak yıl içerisinde katıldığı faaliyet sayısı gibi değişkenler açısından farklılıkların ortaya konması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın bu bölümünde, çalışma modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, işlem yolu ve verilerin analizi ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Araştırma Modeli

Bu çalışma, beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin mesleki memnuniyet ve öğretme motivasyonların farklı değişkenler açısından incelenmesi için yapılmış bir çalışmadır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklem Grubu

Araştırma ve çalışmada veri toplamak amacıyla Gaziantep İlinde görev yapmakta olan Beden Eğitimi ve Spor öğretmenleri evren olarak belirlenmiş olup, rastgele yöntem ile seçilen ve bu araştırmaya gönüllü olarak katılım sağlayan toplam 236 kişi örneklem grubu olarak belirlenmiştir. Araştırmada ele alınan değişkenler tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırma grubunun tanımlayıcı özelliklerine ait yüzde frekans değerleri

		Frekans	%	Toplam %
Cinsiyet	Erkek	50	21.2	21.2
	Kadın	186	78.8	100.0
Medeni durum	Evli	154	65.3	65.3
	Bekar	82	34.7	100.0
Öğrenim durumu	Lisans	210	89.0	89.0
	Lisansüstü	26	11.0	100.0
Okul türü	Ortaokul	112	47.5	47.5
	Ortaöğretim	124	52.5	100.0
Görev süresi	1-5 yıl	80	33.9	33.9
	6-10 yıl	128	54.2	88.1
	11-15 yıl	14	5.9	94.1
	16-20 yıl	8	3.4	97.5
	21 ve üzeri	6	2.5	100.0
Haftalık ders yükü	15-19 saat	16	6.8	6.8
	20-24 saat	82	34.7	41.5
	25-30 saat	138	58.5	100.0
Faaliyet sayısı	1-3	80	33.9	33.9
	4-6	86	36.4	70.3
	7-9	70	29.7	100.0

Veri Toplama Araçları

Yapılan çalışmada veri toplamak adına kişisel bilgi formu, öğretme motivasyonu ölçeği ve yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. ‘’Kişisel Bilgi Formu’’ araştırma grubunun sosyo-demografik özellikleri ile ilgili bilgilerini elde etmek için çalışmacı tarafından konuyla alakalı uzman görüşleri alınarak hazırlanmıştır. Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin öğretme motivasyonlarıyla ilgili görüşlerini tespit etmek amacıyla 2011 yılında Kauffman, Yılmaz Soylu ve Duke’nin birlikte geliştirdiği (29) ‘’Öğretme Motivasyonu Ölçeği’’ ve beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin mesleki memnuniyetleri ile ilgili görüşlerine yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak ulaşılmıştır.

Öğretme Motivasyonu Ölçeği

Öğretmen adaylarının içsel ve dışsal öğretme motivasyonlarını ölçmek amacıyla 2011 yılında Yılmaz Soylu, Kauffman ve Duke (29) tarafından öğretme motivasyonu ölçeği geliştirilmiştir. Öğretme motivasyonu ölçeğinin geliştirilmesi aşamasında ilk olarak yazarlar tarafında 160 maddeden oluşan bir soru havuzu oluşturulmuştur. Oluşturulan havuzda bulunan maddelerin yarısı içsel motivasyonun alt boyutları olarak yerini alırken diğer yarısı ise dışsal motivasyonun alt boyutlarında yer almıştır. Ölçeğin 12 maddeden oluşan son hali ölçekle ilgili alınan uzman görüşlerinin ve yapılan pilot uygulamanın ardından meydana gelmiştir.

Öğretme motivasyonu ölçeği 12 maddeden oluşmakta olup, 5’lı likert tipinde düzenlenmiştir. Ölçekte hiç katılmıyorum (1), kısmen

katılıyorum (2), orta düzeyde katılıyorum (3), çoğunlukla katılıyorum (4), tamamen katılıyorum (5) olarak puanlanmıştır. Öğretme motivasyonu ölçeği içsel motivasyon ve dışsal motivasyon olmak üzere 2 farklı boyuttan meydana gelmektedir. Ölçeğin alfa iç tutarlılık katsayısı 0,92 olarak bulunurken Cronbach's Alpha iç tutarlık katsayısı.849 olarak bulunmuştur. Bu değerin 0,7'nin üzerinde bulunması ölçeğin veya anketin güvenilir olduğu anlamına gelmektedir. Bu değer ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Verilerin Analizi

Araştırmada verilerin istatistiksel analizi için SPSS 22.0 programından yararlanılmıştır. Çalışmadaki verilerde, betimsel istatistik hesaplamaları yapılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiş ve parametrik testler uygulanmıştır. Bağımsız değişkenler arasındaki farklılığın tespitinde independent sample t-testi ve One Way Anova analizlerinden yararlanılarak, sayısal veriler tablolar halinde yorumlanmıştır.

Bulgular

Tablo 2. Araştırma grubunun cinsiyet değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	t	p
İçsel mot.	Erkek	50	3.43	0.76	-0.025	0.978
	Kadın	186	3.44	0.97		
Dışsal mot.	Erkek	50	2.71	0.84	0.088	0.930
	Kadın	186	2.70	0.95		

Tablo 2'de araştırma grubunun cinsiyet değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında erkek ve kadın beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Tablo 3. Araştırma grubunun medeni durum değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	t	p
İçsel mot.	Evli	154	3.45	0.94	0.189	0.850
	Bekar	82	3.42	0.91		
Dışsal mot.	Evli	154	2.68	0.93	-0.422	0.674
	Bekar	82	2.74	0.92		

Tablo 3'de araştırma grubunun medeni durum değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında evli ve bekar beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Tablo 4. Araştırma grubunun öğrenim durumu değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	t	p
İçsel mot.	Lisans	210	3.43	0.95	-0.206	0.837
	Lisansüstü	26	3.47	0.76		
Dışsal mot.	Lisans	210	2.69	0.93	-0.753	0.452
	Lisansüstü	26	2.83	0.89		

Tablo 4'te araştırma grubunun öğrenim durumu değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında lisans ve lisansüstü programlardan mezun olan beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Tablo 5. Araştırma grubunun görev yaptığı okul türü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	t	p
İçsel mot.	Ortaokul	112	3.53	0.81	1.809	0.067
	Ortaöğretim	124	3.29	1.07		
Dışsal mot.	Ortaokul	112	2.76	0.77	1.202	0.220
	Ortaöğretim	124	2.60	1.12		

Tablo 5'te araştırma grubunun görev yaptığı okul türü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında ortaokul ve ortaöğretim okullarında görev yapan beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Tablo 6. Araştırma grubunun görev süresi değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	F	p	Fark
İçsel mot.	1-5 yıl	80	3.53	0.96	4.450	0.002	1-3, 1-4, 2-3, 2-4, 5-4
	6-10 yıl	128	3.51	0.82			
	11-15 yıl	14	2.92	1.14			
	16-20 yıl	8	2.36	0.77			
	21 ve üzeri	6	3.33	1.38			
Dışsal mot.	1-5 yıl	80	2.73	1.06	1.225	0.301	-
	6-10 yıl	128	2.74	0.82			
	11-15 yıl	14	2.34	0.82			
	16-20 yıl	8	2.85	1.05			
	21 ve üzeri	6	2.13	1.29			

Tablo 6'da araştırma grubunun görev süresi değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel motivasyon puanlarında 1-5 yıl görev yapanlar ile 11-15 yıl görev yapanlar arasında; 1-5 yıl görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında; 6-10 yıl görev yapanlar ile 11-15 yıl görev yapanlar arasında; 6-10 yıl görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında; 21 yıl ve üzerinde görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$). Dışsal motivasyon alt boyutunda beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Tablo 7. Araştırma grubunun ders yükü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	f	p	Fark
İçsel mot.	15-19 saat	16	2.61	1.36	10.146	0.000	2-1, 2-3, 3-1
	20-24 saat	82	3.68	0.82			
	25-30 saat	138	3.39	0.87			
Dışsal mot.	15-19 saat	16	2.38	1.25	5.690	0.004	2-1, 2-3
	20-24 saat	82	2.97	0.78			
	25-30 saat	138	2.58	0.93			

Tablo 7'de araştırma grubunun ders yükü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel motivasyon puanlarında 20-24 saat ders yükü olanlar 15-19 saat ders yükü olanlar arasında; 20-24 saat ders yükü olanlar ile 25-30 saat ders yükü olanlar arasında; 25-30 saat ders yükü olanlar ile 15-19 saat ders yükü olanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$). Dışsal motivasyon alt boyutunda 20-24 saat ders yükü olanlar 15-19 saat ders yükü olanlar arasında; 20-24 saat ders yükü olanlar ile 25-30 saat ders yükü olanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$).

Tablo 8. Araştırma grubunun katıldıkları faaliyet sayısı değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması

		N	Ort.	Std.Sapma	f	p	Fark
İçsel mot.	1-3	80	3.54	0.86	1.341	0.263	-
	4-6	86	3.31	0.94			
	7-9	70	3.47	0.98			
Dışsal mot.	1-3	80	2.78	0.97	0.379	0.685	-
	4-6	86	2.66	0.75			
	7-9	70	2.67	1.06			

Tablo 8'de araştırma grubunun katıldıkları faaliyet sayısı değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında ortaokul ve ortaöğretim okullarında görev yapan beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmanın bu bölümünde araştırma yapılan grubun; mesleki memnuniyet ve öğretme motivasyonlarının farklı değişkenler açısından incelenmesine yönelik alt boyutlarından aldıkları puanların beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin; cinsiyet, öğrenim durumu, medeni durum, görev yaptığı okul türü, görev süresi, haftalık ders yükü, katıldıkları faaliyet sayısı gibi değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlılık saptanan sonuçlarına ilişkin verileri tartışılmıştır.

Çalışma grubunun cinsiyet değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyonlarının alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında erkek ve kadın beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$). Konu ile ilgili yapılan farklı çalışmalarda Arlı (30), Kocabey (31), Ergen (32) ilköğretim kademesinde; Alpanık (33), Urhan (34) anasınıfı, ilkokul, ortaokul ve lise kademelerinde; Çalış (35) lise kademesinde görev yapan öğretmenler ile yapmış oldukları çalışmalar sonuçlarımızı doğrulamaktır.

Canöz (36) yapmış olduğu çalışmada ilkokul öğretmenlerinin cinsiyet faktörüne göre motivasyon düzeylerinin hiçbir alt boyutta farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Deniz ve Erdener (37) öğretmenlerin iş motivasyonlarını etkileyen etmenleri inceledikleri çalışmalarında cinsiyetin anlamlı bir farklılık oluşturmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Recepoğlu (38) öğretmenlerin iş motivasyonları ile ilgili yapmış olduğu çalışmada farklı değişkenleri incelemiş ve öğretmenlerin motivasyonunun cinsiyetine göre anlamlı bir şekilde değişmediği sonucuna ulaşmıştır. Kurt (39) ilkokul ve ortaokul kademesinde görev yapan yöneticilerin öğretim liderliği davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi adlı çalışmasında cinsiyete göre öğretmen motivasyonlarında anlamlı bir fark olmadığını belirtmiştir. Kovach (40), Brislin ve arkadaşları (41), Dündar ve arkadaşları (42), Ertan ve Ağça (43), Yıldız (44), Argon ve Ertürk (45), Ertürk ve Aydın (46), yapmış oldukları çalışmalarda içsel

motivasyonun cinsiyet değişkenine göre farklılık göstermediği sonucuna varmışlardır.

Yine farklı araştırmalarda da öğretmenlerin motivasyon düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşmadığı sonuçlara da ulaşmak mümkündür (47, 48, 49). Dolayısı ile bu sonuçlardan hareketle konuya ilişkin daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu düşünülebilir. Dur (50) tarafından yapılan çalışmada lise kademesinde görev yapan öğretmenlerin genel motivasyon seviyeleri ele alındığında orta düzey motivasyona sahip oldukları tespit edilmiştir.

Buna karşın Ertürk (51) öğretmenlerin iş motivasyonları araştırmasında kadın öğretmenlerin içsel motivasyonun erkek öğretmenlere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Barlı ve ark. (52) ilköğretim kurumlarında görev yapmakta olan öğretmenlerin motivasyonlarını incelediği çalışmasında kadın öğretmenlerin motivasyon düzeyinin erkek öğretmenlere oranla daha yüksek olduğunu saptamıştır. Yine Uçar (53), Demirtaş ve ark. (54) yapmış oldukları çalışmalarında kadın öğretmenlerin mesleğe yönelik olumlu tutumlarının, mesleki mutluluk algılarının ve motivasyon düzeylerinin erkek öğretmenlere oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yapılan bir araştırmaya göre; kız öğrencilerin meslek seçerken, tipik olarak kadın mesleği olarak nitelendirilen hemşirelik ve öğretmenlik gibi meslekleri seçtikleri gözlemlenmiştir (55). Yıldız (44) yapmış olduğu çalışmasında kadın öğretmenlerin içsel motivasyon faktörlerindeki tatmin düzeyinin erkek öğretmenlerin içsel

motivasyon faktörlerindeki tatmin düzeyinden yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tam tersi Handayani (56) yapmış olduğu çalışmasında erkek öğretmenlerin dışsal motivasyonlarının daha yüksek olduğu sonucunu saptamıştır. Warren, Fox ve Pascall'(57) da çalışmalarında erkeklerin motivasyon düzeylerinin kadınlara oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kurt (39) ilkokul ve ortaokul kademesinde görev yapan yöneticilerin öğretim liderliği davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi adlı çalışmasında, ilkokul öğretmenlerin motivasyon düzeylerinin ortaokul öğretmenlerine oranla yüksek olduğunu, sınıf öğretmenlerinin ise branş öğretmenlerine oranla motivasyon düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Araştırma grubunun medeni durum değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında evli ve bekar beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir ($p>0.05$). Güven (58) yapmış olduğu araştırmada Tokat ilinde görev yapan öğretmenlerin medeni durumları ile motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir farklılaşma göstermediği sonucunu saptamıştır. Demirtaş (54) çalışmasında öğretmenlerin medeni durumları açısından, bekar öğretmenler ile evli öğretmenlerin motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını belirtmiştir. Yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde öğretmenlerin medeni durumlarının

motivasyonlarını anlamlı bir farklılık oluşturacak şekilde etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır (50, 59, 60). Bahar Altay (61) yapmış olduğu çalışmasında; müzik öğretmenlerinin dışsal motivasyonlarına yönelik algılarının medeni durumlarına göre anlamlı bir fark olduğunu belirtmiştir. Ayrıca evli öğretmenlerin dışsal motivasyonlarının bekar öğretmenlere göre daha yüksek olduğunu, fakat içsel motivasyonları için herhangi bir fark olmadığını ifade etmiştir. Yapılan farklı çalışmalar incelendiğinde ilköğretim kademesindeki okullarda görev yapan öğretmenlerin motivasyon düzeylerine bakıldığında evli öğretmenlerin motivasyon düzeyinin bekar öğretmenlerden daha yüksek olduğu görülmektedir (34, 52, 62).

Araştırma grubunun öğrenim durumu değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında lisans ve lisansüstü programlardan mezun olan beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir. ($p>0.05$).

Dur (50) araştırmasında öğretmenlerin motivasyonlarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılığa rastlanılmadığı sonucuna ulaşmıştır. Yapılan farklı araştırmalarda; İren (63) ve Canpolat (64)' a göre öğretmenlerin eğitim durumları ile içsel motivasyon alt boyutu arasında herhangi bir farklılaşma olmadığı, Polat (65)'ın ve Karakaya (66)'ın araştırmasına göre ise öğrenim durumu değişkeni ile içsel motivasyon arasında manidar bir fark görülmektedir. Buna karşın, Bektaş (67) yapmış olduğu "İlköğretim okulu yöneticilerinin sosyal

iletişim becerileri ile sınıf öğretmenlerinin motivasyonu" isimli çalışmada öğrenim durumu değişkeni ile öğretmenlerin motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Ayrıca Kurt (39) yapmış olduğu araştırmasında eğitim düzey grupları arasında motivasyon ölçeği bakımından anlamlı fark tespit etmiştir. Lisans düzeyinde eğitim alan öğretmenlerin motivasyon düzeyleri ile yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim alan öğretmenlerin motivasyon düzeyleri karşılaştırıldığında lisans düzeyinde eğitim alan öğretmenlerin motivasyonlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Öğrencilerin okul kültürünün eğitim seviyelerine göre farklılık göstermesinde alınan eğitim sürecinde verilen tamamlayıcı derslerin etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırma grubunun görev yaptığı okul türü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında ortaokul ve liselerde görev yapan öğretmenler arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$). Karakaya (66) çalışmasında, okul türü değişkeni ile öğretmenlerin içsel motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edememiştir. Kurt (39) ve Bektaş (67) lise öğretmenleri ile yaptıkları çalışmalarında benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Buna karşın, Urhan (34) yapmış olduğu çalışmasında, görev yapılan okul türü değişkeni ile öğretmenlerin içsel ve genel motivasyon düzeyleri arasında anlamlı ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda anaokulunda görev yapan öğretmenlerin ilkokul ve ortaokul kademelerinde çalışan meslektaşları ile karşılaştırdığımızda anaokulu öğretmenlerinin içsel

ve toplam motivasyonlarının yüksek olduğu sonucu saptanmıştır. Buradan hareketle, örgüt ikliminin sağlıksız olması, okula ilişkin aidiyet ve sahiplenme duygularının oluşmaması öğretmenlerin okul atmosferini olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz.

Araştırma grubunun görev süresi değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel motivasyon puanlarında 1-5 yıl görev yapanlar ile 11-15 yıl görev yapanlar arasında; 1-5 yıl görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında; 6-10 yıl görev yapanlar ile 11-15 yıl görev yapanlar arasında; 6-10 yıl görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında; 21 yıl ve üzerinde görev yapanlar ile 16-20 yıl görev yapanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$). Dışsal motivasyon alt boyutunda beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir ($p>0.05$). Buradan hareketle öğretmenlikte tecrübe, deneyimlerden yola çıkarak daha etkili ve öngörülü eğitim yapılarak etkili sonuçlara ulaşılması durumlarının ortaya çıkmasında etken olduğunu söyleyebiliriz.

Çalış (35), İren (63), Canpolat (64) yapmış oldukları çalışmalarında herhangi bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Karakaya (66) araştırmasında öğretmenlerin içsel motivasyon düzeyleri ile kıdem değişkeni arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Ergen (32) tarafından yapılan araştırmada mesleki kıdem değişkeni ile öğretmenlerin içsel motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki

görülerken, mesleki kıdem değişkeni ile dışsal motivasyon düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Dur (50) yapmış olduğu çalışmasında lise kademesinde görev yapan öğretmenlerin okul kültürü ve motivasyon ölçeğine verdikleri cevapların puanları hesaplanmıştır. Hesaplanan puanlar mesleki kıdem değişkenine göre incelendiğinde her iki ölçekte de mesleki kıdem değişkenleri arasında anlamlı fark olmadığı sonucu elde edilmiştir. Bektaş (67)'ın yapmış olduğu araştırmada motivasyon düzeylerinin mesleki kıdeme göre karşılaştırılması sonucunda anlamlı bir farklığa rastlanmamıştır. Deniz ve Erdener (37) ve Polat (65) ise öğretmenlerin iş motivasyonlarını etkileyen etmenler adlı çalışmalarında cinsiyet ve hizmet yılına göre anlamlı bir farklılığın olmadığını, Kurt (39) tarafından yapılan araştırmada ilkokul ve ortaokul kademelerinde görev yapan yöneticilerin öğretim liderliği davranışlarının öğretmen motivasyonuna etkisi adlı çalışmasında kıdem değişkeninin öğretmenlerin çalışma motivasyonu ve bunların alt boyutlarına ilişkin algılarında anlamlı farkın ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Alanyazın incelendiğinde yapılan bazı çalışmalarda vurgulandığı gibi öğretmenlerin mesleklerindeki görev sürelerinin motivasyonları üzerinde etkisi bulunmadığı ya da mesleklerini uzun yıllar devam ettiren öğretmenlerin motivasyonlarının düştüğü belirtilmektedir (68).

Buna karşın; Mertler (69)'in de ulaştığı sonuçlarda ise öğretmenlerin deneyimi arttıkça motivasyonun da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Canöz (36) ve Ertürk'ün (46) öğretmenlerin iş motivasyonları araştırmasında, Barlı vd. (52)'nın ilköğretim kademesinde görev

yapan öğretmenlerin motivasyonları: farklılıkların ve sorunların araştırılması adlı çalışmasında görev süresinin arttıkça motivasyonun da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin içsel ve dışsal motivasyon düzeylerinin iş motivasyonuna yönelik algıları ile kıdemleri arasında anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma grubunun ders yükü değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel motivasyon puanlarında 20-24 saat ders yükü olanlar 15-19 saat ders yükü olanlar arasında; 20-24 saat ders yükü olanlar ile 25-30 saat ders yükü olanlar arasında; 25-30 saat ders yükü olanlar ile 15-19 saat ders yükü olanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$). Dışsal motivasyon alt boyutunda 20-24 saat ders yükü olanlar 15-19 saat ders yükü olanlar arasında; 20-24 saat ders yükü olanlar ile 25-30 saat ders yükü olanlar arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p<0.05$).

Araştırma grubunun katıldıkları faaliyet sayısı değişkenine göre içsel ve dışsal motivasyon alt boyutlarına ait puanların karşılaştırılması görülmektedir. Yapılan istatistiksel analiz sonucuna göre içsel ve dışsal motivasyon puanlarında ortaokul ve ortaöğretim okullarında görev yapan beden eğitimi öğretmenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p>0.05$).

Sonuç olarak cinsiyetin, medeni durumun, öğrenim durumunun, okul türünün ve katılım gösterilen faaliyet sayısının motivasyon boyutlarını etkilemediği; görev süresi ve ders yükü değişkenlerinin ise motivasyon boyutlarını etkilediği söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Çoban A. Öğretmen Eğitiminde Mikro Öğretim ve Farklı Yaklaşımlar. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. 2015.14(53):219-231.

2. Kılbaş K.Ş. Öğretmenlik Mesleğine Giriş, Nobel Kitapevi, Ankara: 2003.s.208.

3. Dilaver H. Türkiye'de Öğretmen İstihdamının Dünü, Bugünü ve Yarını, Eğitimimize Bakışlar. Kültür Koleji Vakfı Yayınları, İstanbul: 1996.s.119.

4. Tamer K, Pulur A. Beden Eğitimi ve Sporda Öğretim Yöntemleri. Ankara: 2001. Kozan Ofset Matbaası, s. 20, s. 39,s.51.

5. Lukin L.E, Bandalos D.L, Eckhout, T.J. Faciliating the Development of Assessment Literacy. Educational Measurement: Issues and Practice 2004, 23(2), 26-32.

6. Şişman, M. Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Ankara: Pegem Yayıncılık, 1999 s.223.

7. Erden M. Ögretmenlik Meslegine Giriş. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2005.

8. Altıntas E. Uludag Üniversitesi Egitim Fakültesi Sınıf Ögretmenligi Bölümü Birinci ve Dördüncü Sınıf Ögrencileri ve İlkokul Ögretmenlerinin İlkokul Öğretmenliği Mesleğini Algılamaları Arasındaki Fark. İstanbul:4.Ulusal Egitim Bilimleri Kongresi Bildir.

9. Celep C. Meslek Olarak Öğretmenlik. Celep C. (Editör), Ankara: Anı Yayınevi, 2004: s.38-39.

10. Dönmez, A. (2018). Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin kullandıkları öğretim yöntemleri ve kişilik özelliklerinin belirlenmesi (Sakarya İl Örneği). Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.Sakarya.

11. Hergüner, G. (1992). Eğitim-Spor ilişkisi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7(1), 59-62.

12. Demirel, Ö. ve Kaya, Z. (2002). Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar. Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Demirel, Ö. ve Kaya, Z. (Ed). Ankara: Pegem Yayıncılık.

13. Ünal, S. ve Ada, S. (2012). Eğitim Bilimlerine Giriş. (4. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

14. Başaran, E.İ. (1996). Eğitim'e giriş. 4. Baskı, Ankara, Yargıcı Matbaası.

15. Milli Eğitim Bakanlığı Komisyon Çalışması. (1999). Öğretmen yeterlikleri. Ankara.

16. Oktay, A. (1998). Türkiye'de öğretmen eğitimi. Milli Eğitim, Sayı: 137, Ankara.

17. Muratlı, S. (2001). Türkiye'de spor öğretmenliği ve spor öğretmeni yetiştirme. II. Ulusal Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Sempozyumu, Bursa, 13-19.

18. Güven, Ö. (1996), Türkiye'de Cumhuriyet döneminde beden eğitimi ve spor öğretmeni yetiştiren okulların eğitimini hazırlayıcı çalışmalar. Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 1(2), 70-82.

19. Weiss H.M., (2002), “Deconstructing Job Satisfaction Separating Evaloutions, Beliefs and Affective Experiences”, Human Resource Management Review, Vol.12, 173-194.

20. Spector P.E., (1977), “Job Satisfaction Application, Assessment, Causes And Consequences”, Thousand Oaks, CA, Sage Publications, Inc.

21. Azırı Brikend, (2011), “Job Satisfaction: A Literature Review”, Management Research and Practice, Vol.3, Issue 4(2011), 77-86.

22. George J.M., Jones G.R., (2008), “Understanding and Managing Organizational Behavior”, Fifth Edition, Pearson/Prentice Hall, New Jersey, 78.

23. Schneider B., Snyder R., (1975), “Some Relationships Between Job Satisfaction and Organizaitonal Climate”, Journal of Applied Pscyhology, 60(3), 318-328.

24. Luthans F., (1994), “Organizational Behavior”, Newyork McGraw Hill Inc.

25. Mrayyan M.T., (2005), “Nurse Job Satisfaction and Retention: Comparing Public to Private Hospitals in Jordan”, Journal of Nursing Management, Vol:13, 40-50.

26. Ereni, E. (2016). Yönetim ve organizasyon (Çağdaş ve küresel yaklaşımlar).

27. Aksoy, Ş. K. (2016). Çalışanların motivasyonlarını etkileyen faktörler: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi’nde bir uygulama.

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

28. Arslanoğlu, Ş. (2016). Lise müdürlerinde liderlik, liderlik düzeylerinin öğretmenlerin motivasyonuna etkisi (Konya ili örneği). KTO Karatay Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

29. Kauffman D.F, Yılmaz Soylu M, Duke B. Öğretme motivasyonu ölçeğinin geçerlik çalışması. Hacettepe üniversitesi eğitim fakültesi dergisi. 2011; 40: 279-290.

30. Arlı D. (2007). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Yönetim Biçimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. 2007, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 191 sayfa, İzmir, (Prof. Dr. Münevver Yalçınkaya).

31. Kocabey A. İlköğretim Öğretmenlerinin Uyguladıkları Yönetim Stratejilerinin Bazı Bireysel Değişkenler Açısından İncelenmesi. 2007, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 101 sayfa, Eskişehir, (Doç. Dr. Selahattin Turan).

32. Ergen Y. İlköğretim Okulu Müdürlerinin Öğretim Liderlik Davranışlarının Öğretmenlerin Motivasyonu Üzerindeki Etkisi. 2009, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 129 sayfa, Manisa, (Yrd. Doç. Dr. Celal Metin).

33. Alpanık F. Resmi İlköğretim Okullarında Okul İçi Şiddet Algısı İle Motivasyon Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. 2011,

Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 157 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Münevver Çetin).

34. Urhan F. Öğretmenlerin Motivasyon Düzeylerine Etki Eden Değişkenlerin Analizi. 2018, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 120 sayfa Konya, (Prof. Dr. Mustafa Yavuz).

35. Çalış H. Öğretmen Motivasyonunda Yönetici Yaklaşımlarının İncelenmesi. 2012, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 98 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Sefer Ada).

36. Canöz T, Ünlü İ, Uzunkol E. İlkokul öğretmenlerinin mesleki motivasyon düzeyleri ve sınıf yönetimi stillerinin incelenmesi. Temel eğitim dergisi. 2019;1(2):40-56.

37. Deniz Ü, Erdener M.A. Öğretmenlerin iş motivasyonlarını etkileyen etmenler. Sosyal bilimlerde stratejik araştırmalar, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing. 2016:29-41.

38. Recepoğlu E. (2013). Öğretmenlerin iş motivasyonlarının farklı değişkenler açısından incelenmesi. Kastamonu eğitim dergisi, 21;(2):575-588.

39. Kurt B. İlkokul ve Ortaokul Yöneticilerinin Öğretim Liderliği Davranışlarının Öğretmen Motivasyonuna Etkisi. 2013, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 181 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Münevver Çetin).

40. Kovach A.K. What motivates employees? Workers and supervisors give different answers. Business horizons, 1987;30(5):58-66.

41. Brıslın R.W, Kabigting F, Macnab B, Zukis B, Worthley R. Evolving perceptions of japanese workplace motivation. International journal of cross cultural management, 2005; 5(1):87-103.

42. Dündar S, Özutku H, Taşpınar F. İçsel ve dışsal motivasyon araçlarının işgörenlerin motivasyonları üzerindeki etkisi: Ampirik bir inceleme. Ticaret ve turizm eğitim fakültesi dergisi, 2007;2:107-108.

43. Ertan H, Ağca V. Duygusal bağlılık içsel motivasyon ilişkisi: Antalya'da beş yıldızlı otellerde bir inceleme. Afyon kocatepe üniversitesi, İİBF dergisi, 2008;2(10):135-156.

44. Yıldız B. Herzberg'in Çift Faktör Kuramı Açısından İlköğretim I. Kademe Öğretmenlerinin Motivasyon Düzeylerinin Değerlendirilmesi. 2010, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 126 sayfa, İstanbul, (Yrd. Doç. Dr. Ferda Şule Kaya).

45. Argon T. Ertürk R. İlköğretim okulu öğretmenlerinin içsel motivasyonları ve örgütsel kimliğe yönelik algıları. Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi dergisi, 2013;2(19):159-179.

46. Ertürk R, Aydın B. İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin örgütsel adalet ve içsel motivasyona yönelik algılarının incelenmesi Uluslar arası eğitim bilimleri dergisi, 2015;2(4):233-246.

47. Yıldırım D.Ş. Resmi İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Motivasyon ve İş Tatminin Etkileyen Etmenler. 2006, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

48. Sucu A. Öğretmenlerin Motivasyonu İle Okul Yöneticilerinin Öğretimsel Liderlik Davranışları Arasındaki İlişkinin Analizi. 2016. İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 132 sayfa, Malatya, (Prof. Dr. Burhanettin DÖNMEZ).

49. Aksel N. Ortaokul Müdürlerinin Dönüşümcü Liderlik Davranışları İle Öğretmenlerin Motivasyonu Arasındaki İlişki (Samsun İli Örneği). 2016 Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 159 sayfa, Samsun, (Doç. Dr. Cevat Elma).

50. Dur B. Lise Öğretmenlerinin Motivasyon Düzeyi Ve Motivasyon Düzeyi İle Okul Kültürü Arasındaki İlişki. 2014. İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 95 sayfa, İstanbul, (Yrd. Doç. Dr. Ganime AYDIN).

51. Ertürk R. Öğretmenlerin iş motivasyonları. Eğitim kuram ve uygulama araştırmaları dergisi, 2016;2(3):1-15.

52. Barlı Ö, Bilgili B, Çelik S, Bayrakçeken S. İlköğretim okul motivasyonları farklılıkların ve sorunların araştırılması. Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 2005;5(1):391-417.

53. Uçar R. İlkokul Müdürlerinin Dağıtımcı Liderlik Davranışları ile Öğretmenlerin Motivasyon ve Yaratıcılık Düzeyleri Arasındaki İlişki (Diyarbakır İli Örneği). 2015, Dicle Üniversitesi Eğitim

Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 254 sayfa, Diyarbakır, (Yrd. Doç. Dr. Abidin Dağlı).

54. Demirtaş H, Aksoy M, Balı O, Çağla Ç. İlkokullarda örgüt kültürünün sınıf öğretmenlerinin motivasyonuna etkisi. Adıyaman üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 2019;(31):1-39.

55. Ramacı T, Pellerone M, Ledda C, Prestı G, Squatrıto V, Rapısarda V. Genderstereotypes in occupational choice: a cross-sectional study on a group of italian adolescents. Psychology research and behavior management, 2017;(10):109-117.

56. Handayani T.R.D. Teacher motivation based on gender, tenure and level of education. The new educational review, 2016;(1):199-207.

57. Warren T, Fox E, Pascall G. Innovative social policies: implications for work-life balance among low-waged women in england. Gender, work and organisation, 2009;16(1): 126-150.

58. Güven A. Kamu Yöneticilerinin Davranış Tarzlarının Kamu Personelinin Motivasyonu Üzerine Etkileri. 2006, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 108 sayfa, Tokat, (Doç.Dr. Fatih Yüksel).

59. Öztürk D. Eğitim Örgütlerine Okul Kültürü ve Tükenmişlik Düzeyi Arasındaki İlişki (Bahçelievler İlçesinde Bir Araştırma). 2015, Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 180 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Canan Çetin).

60. Irmak F. Anadolu Lisesi Öğretmenlerinin Okul Kültürü Algılarının İncelenmesi Malatya İli Battalgazi İlçesi Örneği. 2017, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 97 sayfa, İstanbul, (Doç. Dr. Aydın Balyer).

61. Bahar Altay G. Müzik Öğretmenlerinin Mesleki Memnuniyet ve Öğretme Motivasyonları (Konya İli Örneği). 2019. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 94 sayfa, Konya, (Doç. Dr. Nurtuğ Barışeri Ahmethan).

62. Canbay S. İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenlerin İşdoyum ve Denetim Odağı İlişkisi. 2007, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 212 sayfa, İzmir, (Prof. Dr. Rengin Akboy).

63. İren S. İlkokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Adalet Algıları İle Mesleki Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. (Tuzla Örneği). 2015, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 115 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Hamide Ertepınar).

64. Canpolat C. Öğretmen Kariyer Basamakları Uygulaması İle Öğretmen Motivasyonu ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiler. 2012 Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 160 sayfa, Elazığ, (Yrd. Doç. Dr. Zülfü Demirtaş).

65. Polat S. Okul Öncesi Yöneticilerinin Kullandıkları Yönetsel Güç Kaynaklarına İlişkin Öğretmen Algıları ile Öğretmen Motivasyonu Arasındaki İlişki. 2010, Yeditepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 115 sayfa, İstanbul, (Prof. Dr. Bahaddin Acat).

66. Karakaya Y. Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılık İle Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. 2019. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 117 sayfa, Erzincan, (Dr. Öğr. Üyesi Sinan Yalçın).

67. Bektaş A. İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Sosyal İletişim Becerileri İle Sınıf Öğretmenlerinin Motivasyonu Arasındaki İlişki. 2010, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 117 sayfa, Ankara, (Doç. Dr. Mehmet Korkmaz).

68. You E. Exploring teacher job satisfaction, across years of teaching experience, Christian education journal, 2001, 5;(1):118.

69. Mertler C.A. Job satisfaction and perception of motivation among middle and high school teachers. American secondary education, 2002, 31;(1):43.

BÖLÜM 38

SPOR MÜSABAKALARINDA GÖREV ALAN ÇEVİK KUVVET PERSONELİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNİN İNCELENMESİ

Abdüsselam YELTEKİN*

Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doç. Dr. Uğur ABAKAY*

Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi.

GİRİŞ

İnsan, ilişkileri içinde sürekli yeniden tanımlanan bir varlıktır. Diğer insanlarla hiç ilişkisi olmayan bir insan düşünülemez. İnsanlarla kurulan ilişkiler bireysel ihtiyaçlarımız ve toplumsal rolümüz gereği çok değişik düzey ve boyuttadır.

İnsan dünyaya geldiği zaman dil, konuşma, duygular, düşünceler, yaşam biçimi ile kendisini belirli bir kültürün içinde bulur. Bireyin çevresindeki insanların meydana getirdiği bu kültür, toplumun değerler sistemi o ülkede yaşayan insanların yaşantılarından ve yaşam tecrübelerinden doğmakta, nesilden nesile aktarılarak yıllar boyu birikmiş bir ürün halinde sonraki nesillere gelmektedir. Toplumdaki kişileri içinde yaşanılan bu kültür şekillendirir ve bireyler yaşantıları ile öğrenirler. Bu nedenle farklı kültürler içinde yaşayan bireylerin nitelikleri, birbirinden farklı olur.

Bireyin yaşam alanında bile yalnız kalamadığı ve gündelik hayatında sürekli olarak tanıdığı ya da ilk defa karşılaştığı insanlarla bir arada olduğu düşünüldüğünde, karşısına çıkabilecek pek çok sorun da ister istemez hayatında yer alır. Bunlardan bir tanesi ve belki de diğer birçoğunu daha ortaya çıkaran sorun "iletişim"den kaynaklanmaktadır.

İletişim, kişilerin anlam yükledikleri mesajları karşı tarafa aktarması ve aktarılan bu mesajların anlaşılma sürecidir. Kısaca, bilginin üretilip karşı tarafa iletilmesi ve değerlendirilmesi olarak belirtebiliriz. Buna istinaden bireylerin iletişimde kullandıkları sözlü ifadeler, jestler,

işaretler gibi hayvanlarında iletişim için kullanabildikleri titreşim, sinyal ve kokularda iletişim olarak sayabiliriz (Dökmen 2008).

İletişim "Bireyin karşı tarafa vermek isteği bilgiyi, mesajı çeşitli yollarla iletebilmesidir", ya da "Kişilerin birbirleriyle bilgi alışverişinde bulunduğu bir tür yöntem olarak belirtebiliriz (Topaloğlu ve Koç 2002, Erdoğan 1994). Bu açıklamaların genel sonucu olarak bilginin paylaşılması ve iletilmesi karşımıza çıkmaktadır.

İletişim, diyalog kurmak, jest ve mimikleri kullanmak, sembolleri kullanarak yazılı ve sözlü mesajlar verilmesi, bazen de dinlemektir. Gün içinde iletişime geçmemek de bir mesajdır, tutumdur ve bir anlam içerir (Peker ve Aytürk 2000). İnsanın kavrayabildiği hareket, ses, kelime dizisi, tavır gibi kavramlar iletişimin olgularıdır (Açıkalın 1997).

İletişim bir başka deyimle bilginin varoluşu, var olan bilginin adlandırılıp belirli sembollerle veya tutumla karşı tarafa iletilebilmesidir. Bu açıklamalar doğrultusunda iletişim tek taraflı bir süreç gibi gözükse de, tek taraflı bir iletişim yoktur.

İletişimin etkili olabilmesi, birden fazla tarafın bilgi alışverişinde bulunmasıyla meydana gelir (Tutar 2001). Günlük yaşamda iletişimin kullanılmadığı bir süreç yoktur. Bu sebeple, bireylerin belirli kurallar çerçevesinde uzlaşabilmelerinde kullanabildikleri bir araçtır (Erdoğan 1994).

Etkili bir iletişimin olabilmesi için birden fazla öğe gerekmektedir. Bu öğeler iki insan bir canlı ile bir cansız öğe olabileceği gibi, iki cansız

öğede birbirleriyle iletişimde bulunabilirler. Bu değişken öğeler iletişimin sürecinde gönderici ve alıcı görevlerinde yer alırlar (Dökmen 2008).

Gereken ideal bir iletişim için, göndericinin karşı tarafa iletmek istediği, duygu, düşünce, tavır ve tutumların alıcı tarafından uygun şekilde anlaşılıp değerlendirmesi sonucunda tamamlanır (Lunenburg ve Ornstein 1991). Nelson ve Quick (1995)'e göre iletişim süreci 4 temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; gönderici, alıcı, algısal alan ve mesajdır.

Gönderici; mesaj sürecinin boşaltılmasını ve mesaj iletilmesi, alıcı ise göndericinin gönderdiği mesajı alan taraftır. Algısal alan bireylerin iletişim halinde oldukları, iletişimin seviyesinin düzeyini etkilediği gibi bireyin kişisel özelliklerini ve istekleri gibi özel unsurları da kapsamaktadır. Mesaj ise karşı tarafa iletilmesi amaçlanan ifadelerdir (Nelson ve Quicke1995).

Öz olarak, etkin bir iletişim olabilmesi, göndericinin aktarmak istediği duygu ve düşünce durumunu çeşitli sembollerle aktaran gönderici ile bu sembolleri çözme becerisine sahip olan bir alıcıya, mesaja, iletişim yoluna, şifre çözümüne, geri bildirimde bulunmaya ve çevreye gereksinim duyulmakla birlikte, gürültü ve doğru algılama değerlendirmeleri iletişim kalitesini ve hızını etkileyen diğer unsurlardır (Dubrin 2007, Eren 2003, Gürhen 1997).

Bilindiği üzere spor müsabakalarında dönem dönem çeşitli şiddet olaylarına rastlanmaktadır. Yaşanan bu olayların önüne geçmek için bir dizi önlemler alınmaya çalışılmakla birlikte, bu anlamda

ülkemizde ilk ciddi çalışma 2011 yılında çıkarılan "6222 Sayılı Sporda Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine Dair Kanun" olmuştur. Kanunla birlikte spor müsabakalarında görülen düzensizliği bir nebze önüne geçilmiş olsa da tamamen ortadan kalkması durumu söz konusu olmamıştır. Şiddet olaylarının akabinde basın ve medyada yer alan taraftar görüşlerinden hareketle bazen olayların çıkmasında emniyet personelinin davranışından kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu manada yapılacak olan çalışma ilgili evrende farkındalık oluşturacağı gibi, yöneticilerin personel eğitimi programlarının hazırlanmasında dikkat edecekleri somut verilerin ortaya konmasını sağlayacaktır.

Bir toplumsal kurumu ya da örgütsel yapıyı oluşturan bireylerin sahip olduğu nitelikler, o kurumun başarı ya da başarısızlığında en belirleyici etmen durumundadır. Diğer bir deyişle kuruluşlar sahip oldukları insan gücünün kalitesi oranında hizmet sunabilirler. Kurum ve kuruluşların görevlerini etkin bir biçimde gerçekleştirebilmesi büyük ölçüde bünyesindeki insan gücünün nitelikli eğitilmesine ve sürekli geliştirilmesine bağlıdır. Bu görüşler Türk Polis Teşkilatı içinde geçerlidir. Toplumla sürekli iç içe ve etkileşim halinde bulunan polislerin, can ve mal güvenliğinin sağlanması gibi çok kritik ve hayati önemi olan görev ve işlevleri vardır. Bu rollerin gerçekleştirilmesinde polisin sahip olduğu bilgi, beceri ve davranışlar toplumla kurulacak olan iletişimin düzeyini belirleyecektir. Polisin nitelikli davranışlar göstermesi, hem ona duyulan güvenin artmasını hem de mensubu bulunduğu teşkilatın güçlenip gelişmesini sağlayacaktır (Semiz ve Gökçe 1999).

Emniyet Teşkilatı ülkemizde güvenlik hizmetlerinin sunulmasında önemli bir yere sahiptir. Sunulan bu güvenlik hizmetleri çoğu zaman toplumun bireyleri ile doğrudan ilişkilidir. Güvenlik hizmetlerinde halkın polisten beklentileri ve aynı şekilde de polisin halktan beklentileri vardır.

Polise müracaat eden kişi, sorunuyla yeterince ilgilenecek çalışan ile muhatap olmak ister. Ardından ise problemin çözümü konusunda çaba sarf eden kişilerin varlığını arzular. Müracaatçıya polis tarafından takınılan ilk üslup ile sorunun çözümü konusunda sergilenen ikinci davranış tarzı çok önemlidir. İlk karşılamada dikkat çekici öğelerin başında polisin beden dili ve sözlü iletişim becerisi gelmektedir. İlk izlenim yeterince empatik düzeyde sağlanamadığı taktirde, ikinci davranışta vatandaş memnuniyetinin sağlanması oldukça zordur (azcan 2004).

Görevi itibariyle polis, her zaman toplumla ve onun fertleriyle ilişki içindedir. Polis ile halk arasında iletişim zaman zaman olmayabilir ya da tek taraflı bir iletişim söz konusu olabilir. (Şimşek 2002).

Tüm bireylerin ister kendi aralarında ister başkalarıyla olsun, iletişim kurmakta zorlandığı zamanlar olmuştur. Günlük hayatta birey sıkça kendisini ifade etmekte, karşı tarafa sesini duyurmakta ve anlaşılmakta sorunlarla karşılaşır. Birey başkalarıyla olan iletişimini iyileştirmek istiyorsa, her şeyden önce ne şekilde iletişim kurmayı öğrendiğini sorgulaması gerekir. Bu noktada, büyük olasılıkla, aslında iletişim kurmamayı öğrenmiş olduğunun farkına varır (Salome ve Galland 2002).

Bu araştırmada temel amaç; spor müsabakalarında görev alan çevik kuvvet personelinin iletişim beceri düzeylerinin yaş, cinsiyet, medeni hali, çocuk sahibi olma, eğitim durumu, meslekte çalıştığı süre, gibi çeşitli değişkenleri açısından incelenmesidir. Bunun sonucunda çevik kuvvet personelinin iletişim beceri düzeylerinin artırılması için bazı önerilerde bulunmak ve bu konuda yapılacak yeni çalışmalara öncü olmak araştırmanın yapılmasına gerekçe sayılabilir. Bunun yanı sıra çalışma, çevik kuvvet personelinin iletişim beceri düzeyini yükseltmek için gerekli olan rehberlik ve psikolojik danışmanlık, İletişim Bilimleri başta olmak üzere diğer alanlardan yararlanılması gerektiği konusuna dikkat çekmektedir. Böylelikle iletişim becerileri konusunda hazırlanacak olan hizmet içi eğitim programlarına bilimsel veriler ışığında katkıda bulunulacağı düşünülmektedir.

MATERYAL ve YÖNTEM

Bu araştırma, Spor müsabakalarında görev alan çevik kuvvet personelinin iletişim beceri düzeylerinin yaş, cinsiyet, medeni hali, çocuk sahibi olma, eğitim durumu, meslekte çalıştığı süre gibi çeşitli değişkenler açısından incelenmesi amacıyla yapılan betimsel bir çalışmadır.

Evren ve örneklem:

Araştırma evrenini Gaziantep İl Emniyet Müdürlüğüne bağlı çevik kuvvet personeli, örneklem grubunu ise gönüllülük esasına dayalı olarak seçilen 229 birey oluşturmaktadır. Araştırma grubuna ait çalışmada ele alınan kişisel özellikler tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırma grubuna ilişkin kişisel özelliklerin dağılımı

	Gruplar	n	%		Gruplar	n	%
Yaş	20-25 yaş	40	17.47	**Eğitim durumu**	Önlisans(PMYO)	37	16.16
	26-30 yaş	166	72.49		Lisans	164	71.62
	31 yaş ve üstü	23	10.04		Lisanüstü	28	12.23
Medeni durum	Evli	106	46.29	**Çocuk Sahibi olma**	Evet	58	25.33
	Bekar	123	53.71		Hayır	171	74.67
Çocuk sayısı	Yok	172	75.11	**Meslekten önce yaşanılan yerleşim yeri**	Köy	27	11.79
	1 çocuk	38	16.59		İlçe	49	21.40
	2 çocuk	11	4.80		Şehir	85	37.12
	3 çocuk	8	3.49		Büyük Şehir	68	29.69
Öğrenim alanı	Eğitim Bilimleri	69	30.13	**Meslekte çalışma yılı**	0-2 yıl	115	50.22
	Fen Bilimleri	71	31.00		3-4 yıl	91	39.74
	Sağlık Bilimleri	6	2.62		5+ yıl	23	10.04
	Sosyal Bilimler	63	27.51				
	Spor Bilimleri	20	8.73				

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak, Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilen "İletişim Becerileri Envanteri (İBE)" kullanılmıştır.

İletişim Becerileri Envanteri: Bu envanter üniversite öğrencilerinin iletişim becerileri düzeyini belirlemek amacıyla ilk olarak Balcı (1996) tarafından geliştirilmiş, gerekli geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılan envanterin madde sayısı ilk olarak 70 olarak ele

alınmıştır. Envanter daha sonra tekrar, 500 üniversite öğrencisinden oluşan bir örnekleme uygulanmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda madde sayısı 45'e indirilmiştir. Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından son hali verilen ve 5'li likert tipi derecelendirme kullanılan envanter 45 maddeden oluşan "İletişim Becerileri Envanteri (İBE)" kullanılmıştır.

İletişim Becerileri Envanterinin güvenirlik hesaplaması yapılırken ölçeğin Cronbach Alfa güvenirlik katsayısına bakılmıştır. Bu çalışma kapsamında ölçeğin güvenirliği 0.902 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç daha önce uygulanılan anketin çalışmamız için geçerlik ve güvenirliği ile ilgili uygun olduğuna ulaşılmıştır. Ölçekte üç alt boyut bulunmaktadır. Alt boyutlar ve soruların dağılımı şu şekildedir;

- ✓ Zihinsel Alt Boyut: 1, 3, 6, 12, 15, 17, 18, 20, 24, 28, 30, 33, 37, 43, 45
- ✓ Duygusal Alt Boyut: 5, 9, 11, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44
- ✓ Davranışsal Alt Boyut: 2, 4, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 23, 25, 32, 41

Ölçeğin değerlendirmesi 5'li Likert formunda; 1-Hiçbir zaman, 2-Nadiren, 3-Bazen, 4-Genellikle, 5-Her zaman biçiminde düzenlemiş ve puanlanmış olup 45 maddeden oluşmaktadır.

Ölçeğin genelinden alınabilecek puanlar 45-225 arasındadır. Her bir alt boyuttan alınabilecek puanlar ise 15-75 arasındadır. Kişinin hangi alt boyutta puanı yüksekse o alt boyutta daha iyi olduğu söylenebilir.

Ölçeğin tamamından alınan puanın yüksekliği ise kişinin iletişim becerisinin yüksekliğini göstermektedir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 22.0 programından yararlanılmıştır. İstatistiksel yöntem olarak t testi ve Varyans analizi kullanılmıştır. Verilerin normal daılım gösterdiği tespit edilmiş olup, ikili grupların karşılaştırmasında İndependent Sample t testi, çoklu grupların karşılaştırmasında One Way ANOVA analizi kullanılmıştır. Anlamlılık düzeyi $p<0.05$ olarak alınmıştır.

BULGULAR

Tablo 2. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin genel dağılımı

	N	Min.	Max.	Ortalama	ss.
Zihinsel	229	34.00	74.00	55.86	6.53
Duygusal	229	33.00	64.00	48.69	5.29
Davranışsal	229	39.00	71.00	53.32	5.78
Toplam puan	229	115.00	195.00	157.87	13.03

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların ortalaması verilmektedir. Toplam puan ortalaması 157.87±13.03, zihinsel beceri ortalaması 55.86±6.53, duygusal beceri ortalaması 48.69±5.29, davranışsal beceri ortalaması 53.32±5.78 olarak tespit edilmiştir. Buna göre genel olarak çalışmamızda yer alan

çevik kuvvet polislerinin iletişim becerilerinin ortalamanın üzerinde ve olumlu olarak görüldüğü söylenebilir.

Tablo 3. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin yaş grupları açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p	Anlamlı fark
Zihinsel	Gruplar arası	.363	2	.182	.004	.996	
	Grup içi	9719.165	226	43.005			
	Toplam	9719.528	228				
Duygusal	Gruplar arası	19.160	2	9.580	5.340	.012	3-1
	Grup içi	6363.827	226	28.159			
	Toplam	6382.987	228				
Davranışsal	Gruplar arası	117.382	2	58.691	4.769	.004	3-1
	Grup içi	7496.705	226	33.171			
	Toplam	7614.087	228				
Toplam puan	Gruplar arası	163.974	2	81.987	.681	.006	3-1
	Grup içi	38561.354	226	170.625			
	Toplam	38725.328	228				

Gruplar; 1.grup:20-25 yaş, 2.grup:26-30 yaş, 3.grup:31+

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların yaş grupları açısından karşılaştırması verilmektedir. Zihinsel alt boyutta gruplar arası farklılığa rastlanamazken ($p>0.05$), toplam puan, duygusal ve davranışsal alt boyutta anlamlı farklılığa rastlanmıştır ($p<0.05$). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD testi sonucunda 31 yaş üstü olanların 20-25 yaş grubunda olanlardan daha yüksek puan elde

ettikleri tespit edilmiştir. Bir başka deyişle 31 yaş ve üstü grubunda olanların 20-25 yaş grubunda olanlardan daha olumlu iletişim becerisine sahip oldukları söylenebilir.

Tablo 4. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin medeni durum açısından karşılaştırması

		N	Ortalama	Ss.	t	p
Zihinsel	Evli	106	55.69	6.19	-.371	.711
	Bekar	123	56.01	6.83		
Duygusal	Evli	106	48.86	4.72	.447	.656
	Bekar	123	48.54	5.75		
Davranışsal	Evli	106	53.36	5.66	.086	.932
	Bekar	123	53.29	5.90		
Toplam puan	Evli	106	157.91	12.37	.035	.972
	Bekar	123	157.85	13.63		

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların medeni durum açısından karşılaştırması verilmektedir. Medeni durum açısından iletişim becerilerinde herhangi bir farklılığa rastlanamamıştır ($p>0.05$).

Tablo 5. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin çocuk sahibi olma durumları açısından karşılaştırması

		N	Ort.	ss	t	p
Zihinsel	Evet	58	55.83	6.09	.046	.963
	Hayır	171	55.87	6.69		
Duygusal	Evet	58	48.90	4.42	.343	.732
	Hayır	171	48.62	5.57		
Davranışsal	Evet	58	52.84	5.74	-.732	.466
	Hayır	171	53.49	5.80		
Toplam puan	Evet	58	157.57	12.35	-.213	.832
	Hayır	171	157.98	13.29		

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların çocuk sahibi olma durumu açısından karşılaştırması verilmektedir. Çocuk sahibi olma durumu açısından iletişim becerilerinde herhangi bir farklılığa rastlanamamıştır ($p>0.05$).

Tablo 6. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin çocuk sayısı açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p
Zihinsel	Gruplar arası	11.609	3	3.870	.090	.966
	Grup içi	9707.919	225	43.146		
	Toplam	9719.528	228			
Duygusal	Gruplar arası	34.009	3	11.336	.402	.752
	Grup içi	6348.978	225	28.218		
	Toplam	6382.987	228			
Davranışsal	Gruplar arası	55.706	3	18.569	.553	.647
	Grup içi	7558.381	225	33.593		
	Toplam	7614.087	228			
Toplam puan	Gruplar arası	53.199	3	17.733	.103	.958
	Grup içi	38672.129	225	171.876		
	Toplam	38725.328	228			

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların çocuk sayısı açısından karşılaştırması verilmektedir. Çocuk sayısı açısından iletişim becerilerinde herhangi bir farklılığa rastlanamamıştır (p>0.05).

Tablo 7. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin öğrenim durumu açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Zihinsel	Gruplar arası	458.773	2	229.387	5.598	004	2-1
	Grup içi	9260.755	226	40.977			3-1
	Toplam	9719.528	228				
Duygusal	Gruplar arası	16.316	2	8.158	.290	.749	
	Grup içi	6366.670	226	28.171			
	Toplam	6382.987	228				
Davranışsal	Gruplar arası	513.291	2	256.646	8.168	.000	2-1
	Grup içi	7100.796	226	31.419			3-1
	Toplam	7614.087	228				3-2
Toplam puan	Gruplar arası	1757.962	2	878.981	5.374	.005	2-1
	Grup içi	36967.366	226	163.572			3-1
	Toplam	38725.328	228				

Gruplar; 1.grup: Önlisans (PMYO), 2.grup: Lisans, 3.grup:Lisans üstü

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerilerinin öğrenim durumu açısından karşılaştırması verilmektedir. Zihinsel, davranışsal ve toplam puan üzerinden yapılan karşılaştırmalarda anlamlı farklılığa

rastlanmıştır ($p<0.05$). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD testi sonucunda toplam puanda ve zihinsel alt boyutunda lisans ve lisansüstü öğrenim durumu olanların daha yüksek puan elde ettikleri, davranışsal boyutta ise lisansüstü olanların ön lisans ve lisans öğreniminde olanlardan, lisans olanlarında ön lisans olanlardan daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir. Bir başka deyişle öğrenim durumu lisans ve lisans üstü olanların iletişim becerilerinin ön lisans olanlardan daha olumlu olduğu söylenebilir.

Tablo 8. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin öğrenim alanı açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Zihinsel	Gruplar arası	16.864	4	4.216	3.157	.002	1-2, 1-3 4-2, 4-3
	Grup içi	9702.665	224	43.315			
	Toplam	9719.528	228				
Duygusal	Gruplar arası	51.840	4	12.960	.459	.766	
	Grup içi	6331.147	224	28.264			
	Toplam	6382.987	228				
Davranışsal	Gruplar arası	48.135	4	12.034	2.356	.013	1-2, 1-3 4-2, 4-3 5-2, 5-3
	Grup içi	7565.952	224	33.777			
	Toplam	7614.087	228				
Toplam puan	Gruplar arası	24.610	4	6.153	2.654	.006	1-2, 1-3 4-2, 4-3 5-2, 5-3
	Grup içi	38700.717	224	172.771			
	Toplam	38725.328	228				

Gruplar; 1.grup: Eğitim Bilimleri, 2.grup: Fen Bilimleri, 3.grup: Sağlık Bilimleri, 4.grup: Sosyal bilimler, 5.grup: Spor Bilimleri

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerilerinin öğrenim alanı açısından karşılaştırması verilmektedir. Zihinsel, davranışsal ve toplam puan üzerinden yapılan karşılaştırmalarda anlamlı farklılığa rastlanmıştır ($p<0.05$). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD testi sonucuna göre;

Zihinsel beceriler boyutunda, eğitim ve sosyal bilimleri alanında öğrenim görenlerin, fen ve sağlık bilimleri alanında öğrenim görenlerden daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir.

Toplam puan ve davranışsal beceriler alt boyutunda boyutun da, eğitim, sosyal ve spor bilimleri alanında öğrenim görenlerin, fen ve sağlık bilimleri alanında öğrenim görenlerden daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir.

Tablo 9. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin meslekte çalışma yılı açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p
Zihinsel	Gruplar arası	64.626	2	32.313	.756	.471
	Grup içi	9654.902	226	42.721		
	Toplam	9719.528	228			
Duygusal	Gruplar arası	19.840	2	9.920	.352	.703
	Grup içi	6363.147	226	28.156		
	Toplam	6382.987	228			
Davranışsal	Gruplar arası	90.616	2	45.308	1.361	.258
	Grup içi	7523.472	226	33.290		
	Toplam	7614.087	228			
Toplam puan	Gruplar arası	397.373	2	198.686	1.172	.312
	Grup içi	38327.955	226	169.593		
	Toplam	38725.328	228			

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanların meslekte çalışma yılı açısından karşılaştırması verilmektedir. Meslekte çalışma yılı açısından iletişim becerilerinde herhangi bir farklılığa rastlanamamıştır (p>0.05).

Tablo 10. Araştırma grubunun iletişim becerilerinin meslekten önce yaşanılan yer açısından karşılaştırması

		KT	sd	KO	F	p	Anlamlı Fark
Zihinsel	Gruplar arası	366.274	3	122.091	2.937	.034	3-2 4-2
	Grup içi	9353.255	225	41.570			
	Toplam	9719.528	228				
Duygusal	Gruplar arası	145.193	3	48.398	1.746	.158	
	Grup içi	6237.794	225	27.724			
	Toplam	6382.987	228				
Davranışsal	Gruplar arası	401.478	3	133.826	4.175	.007	3-1, 3-2 4-1, 4-2
	Grup içi	7212.609	225	32.056			
	Toplam	7614.087	228				
Toplam puan	Gruplar arası	1877.382	3	625.794	3.821	.011	3-1, 3-2 4-1, 4-2
	Grup içi	36847.946	225	163.769			
	Toplam	38725.328	228				

Gruplar; 1.grup: Köy, 2.grup: İlçe, 3.grup: Şehir, 4.grup: Büyükşehir

Tabloda araştırma grubunun iletişim becerilerinin meslekten önce yaşanılan yer açısından karşılaştırması verilmektedir. Zihinsel, davranışsal ve toplam puan üzerinden yapılan karşılaştırmalarda anlamlı farklılığa rastlanmıştır (p<0.05). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan LSD testi sonucuna göre;

Zihinsel beceriler boyutunda, büyükşehir ve şehirde yaşayanların, ilçede yaşayanlardan daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir.

Toplam puan ve davranışsal beceriler alt boyutunda boyutun da, büyükşehir ve şehirde yaşayanların, köy ve ilçede yaşayanlardan daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmada yer alan çevik kuvvet personelinin iletişim becerileri ölçeğinden elde ettikleri puanlara bakıldığında, toplam puan ortalaması 157.87±13.03, alt boyutlarda; zihinsel beceri ortalaması 55.86±6.53, duygusal beceri ortalaması 48.69±5.29, davranışsal beceri ortalaması 53.32±5.78 olarak belirlenmiştir. Buna göre iletişim becerilerinin ortalamanın üzerinde ve olumlu olarak görüldüğü söylenebilir. Çıkan bu sonucun önemli olduğu düşünülmektedir. Zira, insanlarla daha fazla bir arada olunması gereken mesleklerde çalışanların yüksek iletişim becerilerine sahip olmaları gerekmektedir. Polisliğinde en çok iletişim gerektiren mesleklerden biri olduğu belirtilmektedir. Günlük yaşamda her çeşit bireyle iletişim sağlayan polislerin, bireyleri doğru bir şekilde anlayarak işlerini yürütmeleri son derece önemlidir (Yiğit ve Deniz 2012).

Köroğlu (2006) tarafından polis memurları üzerinde yapılan çalışmada da iletişim becerilerinin olumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çevik kuvvet personelinin iletişim beceri düzeylerinin Önleyici Hizmetler-Polis Merkezleri ve Trafik Hizmetlerinde çalışan personele göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir.

Yaş değişkeni açısından yapılan karşılaştırmalarda, zihinsel alt boyutta gruplar arası farklılık görülmezken, toplam puan, duygusal ve davranışsal alt boyutta elde edilen puanlar 31 yaş ve üstü grubunda olanların 20-25 yaş grubunda olanlardan daha olumlu iletişim becerisine sahip olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla yaş arttıkça iletişim becerilerinde de olumlu tutumların ortaya çıktığı söylenebilir.

Medeni durum, çocuk sahibi olma, çocuk sayısı ve meslekte çalışma yılı değişkenleri açısından çevik kuvvet polislerinin iletişim becerilerinde farklılık görülmemiştir.

Ancak, Akyön ve ark. (2015) tarafından yapılan çalışmada evli polislerin bekar polislere göre daha olumlu iletişim becerilerine sahip oldukları belirtilmiştir. Köroğlu meslekte 0-5 yıl ve 21 yıl üzeri olanların iletişim becerilerinin saha yüksek olduğunu belirtmiştir.

Öğrenim durumu açısından, toplam puanda ve zihinsel alt boyutunda lisans ve lisansüstü öğrenim durumu olanların daha yüksek puan elde ettikleri, davranışsal boyutta ise lisansüstü olanların ön lisans ve lisans öğreniminde olanlardan, lisans olanlarında ön lisans olanlardan daha yüksek puan elde ettikleri tespit edilmiştir. Bir başka deyişle öğrenim durumu lisans ve lisans üstü olanların iletişim becerilerinin ön lisans olanlardan daha olumlu olduğu söylenebilir.

Akyön ve Ark. (2015) da yapmış oldukları çalışmada yüksek lisans eğitimine sahip olan polislerin iletişim becerilerinin daha olumlu olduğunu, dolayısıyla emniyet teşkilatının personelin lisansüstü eğitim yapmalarına destek olmaları gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdir.

Öğrenim alanı açısından, Zihinsel beceriler boyutunda, eğitim ve sosyal bilimleri alanında öğrenim görenlerin, fen ve sağlık bilimleri alanında öğrenim görenlerden daha yüksek puan elde ettikleri, toplam puan ve davranışsal beceriler alt boyutunda da, eğitim, sosyal ve spor bilimleri alanında öğrenim görenlerin, fen ve sağlık bilimleri alanında öğrenim görenlerden daha yüksek puan elde ettikleri görülmüştür. Dolayısı ile sosyal ve beşeri bilimler alanında öğrenim görenlerin sağlık ve fen alanlarına göre daha olumlu iletişim becerilerine sahip oldukları söylenebilir.

Meslekten önce yaşanılan yer açısından, toplam puan, zihinsel beceriler ve davranışsal beceriler boyutlarında, büyükşehir ve şehirde yaşayanların, ilçede ve köyde yaşayanlardan daha yüksek iletişim becerilerine sahip oldukları görülmüştür. Köroğlu (2006) da yaptığı çalışmada meslekten önce yaşadığı yerleşim yerine göre; büyükşehir, şehir, ilçe ve köyde yaşayan Emniyet Hizmetleri Sınıfı Personelinin iletişim beceri düzeyleri kasabada yaşayan personele göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç olarak, çalışmada yer alan çevik kuvvet personelinin genel olarak iletişim becerilerinin olumlu yönde olduğu tespit edilmiştir. Yaş yükseldikçe ve öğrenim durumu arttıkça iletişim becerilerinde de olumlu yönde etkileşim olduğu belirlenmiştir. Ayrıca meslekten önce yaşanılan yer değişkeni açısından da büyük şehir ve şehirde yaşamış olanların, ilçe ve köy olanlara göre daha olumlu iletişim becerilerine sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKLAR

Akyön F.V., Tükeltürk Ş.A., Aydın A. (2015) Polislerin Etkili İletişime Yönelik Görüşleri: Edirne İli Örneği. Electronic Journal of Vocational Colleges, 14.Bürokon Özel Sayısı, 359-377.

Yiğit R, Deniz M.E. (2012) Polislerin İletişim Becerilerinin Beş Faktör Kişilik Özellikleri ve Empatik Eğilimlerine Göre İncelenmesi. Polis Bilimleri Dergisi, 14(3):67-84.

Köroğlu M. (2006) Emniyet Teşkilatı Emniyet Hizmetleri Sınıfı Personelinin İletişim Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, s 110, (Danışman Müge Yılmaz).

Dökmen Ü. (2008) Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati. 39.Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi.Topaloğlu M, Koç H. Büro Yönetimi. Ankara: Seçkin Yayınevi; 2002.

Erdoğan İ. (1994) İşletmelerde Davranış. 4.Baskı. İstanbul: Beta Basın Yayın.

Peker Ö, Aytürk N. (2000) Etkili Yönetim Becerileri. Ankara: Yargı Yayınevi.

Açıkalın A. (1997) Toplumsal Kuramsal ve Teknik Yönleriyle Okul Yöneticiliği. 3.Basım. Ankara: Pegem Yayınları.

Tutar H. (2002) Profesyonel Sekreterlik ve Büro Uygulamaları. 1.Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Lunenburg FC, Ornstein AC. (1991) Educational Administiration Concepts an Practice. 2nd Edition. California: Wadsworth Publishing Company.

Nelson DL, Quick JC. (1995) Organizational Behavior Foundations, Realities and Challenges. 2nd Edition. New York: West Publishing Company.

Eren E. (2003) Yönetim ve Organizasyon, Çağdaş ve Kültürel Yaklaşımlar, 7.Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım;

Gürgen H. (1997) Örgütlerde İletişim Kalitesi, 1.Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Dubrin AJ. (20079 Fundamentals of Organizational Behavior. 4.th edition. Australia: Thomson South-Western; 2007.

Semiz E., Gökçe E. (1999) Yirmibirinci Yüzyılda Polis Eğitimi", 21. Yüzyılda Polis, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.5.

Azcan İ. (2004) Polis Ne Yapmalı, İlk Yayınları, İstanbul, s.105.

Şimşek, H. (2002). Toplum Destekli Polislik. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, s 145 (Danışman: Mimar Türkkahraman).

Salome J., Galland S (2002) Ah Kendime Bir Kulak Versem. Sistem Yayıncılık, İstanbul, s.5.

Ersanlı, K, Balcı S. (1998), “İletişim Becerileri Envanterinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, Türk Psikolojik Danışman ve Rehberlik Dergisi, Ankara, s.7-9.

ISBN: 978-625-7687-37-9